Danske og Norske Lov i 300 år

Festskriftet er udgivet i anledning af 300året for udstedelsen af Christian V's Danske Lov

Redigeret af Ditlev Tamm

Jurist- og Økonomforbundets Forlag

DANSKE OG NORSKE LOV I 300 ÅR

Festskriftet, der er redigeret af professor, dr.jur. *Ditlev Tamm*,
er udsendt af Jurist- og Økonomforbundets Forlag med støtte fra:

Carlsbergfondet. Det Finneske Legat. Bikubens Jubilæumsfond.
Fonden af 28/9 1972 v/ højesteretssagfører Ole Gangsted Rasmussen.
G.E.C. Gads Fond.

Nørhaven Bogtrykkeri a/s, Viborg har trykt
og festskriftet er indbundet hos Jens Peter Møllers Bogbinderi, Haderslev

Udstyr og grafisk tilrettelægning af *John Back*

© Jurist- og Økonomforbundets Forlag 1983

Printed in Denmark 1983
ISBN 87-574-3290-2

Danske og Norske Lov i 300 år

Bogens indhold

Hendes Majestæt Dronningen Indledning IX

Povl Eller Titelkobber til
Kong Christian den Femtis Danske Lov XIII

Povl Eller Titelkobber til
Kong Christian den Femtis Norske Lov XVII

Jørgen Hein Prinsesse Sophie Hedevig og Danske Lov XIX

Ditlev Tamm Forord XXI

Ditlev Tamm Christian den V underskriver Danske Lov XXV

Ditlev Tamm Danske og Norske Lov i 300 år
– en introduktion XXIX

Erik Dal Danske Lov 1683, en bog XLIX

Svend Ellehøj Danske Lov og Kongeloven 1

Gudmund Sandvik Forholdet mellom Danske og Norske Lov 19

Ole Degn Stænder og socialgrupper i Danske Lov 35

Allan Karker Sproget i Danske Lov 65

Knud Waaben Lovbogen i skolen 85

Morten Westrup Danske lov og kongens embedsmænd 113

John Erichsen Kongens København 129

Inger Dübeck »alt hvis Politien egentlig vedkommer ...« 145

Jens Chr. V. Johansen og *Henrik Stevnsborg* »Herom findes intet i Danske Lov ...« 179

Wolfgang Wagner Danske Lov og dansk lovgivning i europæisk ramme 207

Frants Thygesen Danske Lovs indflydelse i hertugdømmet Slesvig 255

Poul Erik Olsen Danske Lov på de vestindiske øer 289

Kjell Å. Modéer Från dansk til svensk lag 323

Páll Sigurðsson Danske og Norske Lov i Island 343

Claes Peterson Användingen av dansk och svensk rätt i Peter den stores lagkommission, 1720-1725 369

Andrzej Gaça Dansk Lov i Polen 405

Ole Fenger Processen i Danske Lov 417

Jens Ulf Jørgensen Kirkeretten i Danske Lov 447

Jørgen Nørgaard Husbondansvaret i DL 3-19-2 489

Erling Chr. Selvig Sjörettslovgivning og import af utenlandsk sjörett i det 17. århundre 509

Bernhard Gomard Kontraktsfrihed i Danske Lov 537

W.E. von Eyben Danske Lovs formueretlige bestemmelser, desvetudo og retssædvane 577

Hans Eyvind Næss Trolldomsprosessene i Norge og Christian V's Norske Lov 609

Ditlev Tamm Majestætsforbrydelsen i Danske Lov 641

Anders Vinding Kruse Danske Lovs ansvarsregler om dyr, set i et fremtidsperspektiv 677

Ebba Waaben Aktstykker og forarbejder i Christian V's Danske Lov 1661-81 697

Hvilke bestemmelser i Danske og Norske Lov er endnu gældende? 703

Udvalgt bibliografi 720

Værkets forfattere 722

O reene dansche Lov du rettens søde Kierne
Du ald rætfærdigheds nordleding lius og stierne,
Du middel-puncht udi ald iordens Circhelret
Som af Kong Christian den 5te vel blef sæt
Din grund din orden oc din billiighed i domme
Giør afschy for en schalch og trøst for alle fromme.
Gid du for ret oc schiel i ævighed bestaar
Oc aldrig u-held af et mumme ansigt faar.

THOMAS KINGO

Indledning af *Hendes Majestæt Dronningen*

Det hører til sjældenhederne, at en lov endnu 300 år efter sin udstedelse er værd at mindes; ja værd at fejre. Vi har efterhånden vænnet os til, at nye love til stadighed må afløse hinanden, fordi samfundet forandrer sig så hurtigt, og den tanke, at en lov skal have gyldighed 300 år frem i tiden, kan i vore øjne synes fremmed, ja måske lidt uhyggelig. Lovgivning og retsbevidsthed må følges ad, og i takt med de ændringer, der sker i vor opfattelse af samfundet omkring os, må også de normer, der regulerer vor retlige adfærd, undergå forandring. Langt de fleste af bestemmelserne i Christian V's Danske Lov, der nu har opnået den ærværdige alder af 300 år, har da også måttet vige for ny lovgivning eller er simpelthen gået af brug. For hundrede år siden var Danske Lov endnu grundlaget for vor retsorden; men i dag er kun brudstykker tilbage. Det betyder imidlertid ikke uden videre, at vi i dag har forladt de principper for lov og ret, som indeholdes i Danske Lov, for store dele af loven genfindes i ny lovgivning. Men Danske Lov er tillige et led i en lang lovgivningstradition. »Med Lov skal Land bygges«, lyder det i den prægtige fortale til Valdemar Sejrs Jyske Lov fra 1241. Christian V

udtaler i fortalen til sin lov, at love er fornødne for at stadfæste »Ret og Retfærdighed i Lande og Riger«. Skønt kun en mindre del af lovens bestemmelser i sig selv er gældende den dag i dag, er Danske Lov et udtryk for kontinuiteten i vor retsudvikling, og når det gælder om at fastslå, hvad der er lov og ret, opfylder Danske Lov stadig idealet om enkelhed, klarhed og overskuelighed. Som lovværk har Danske Lov ingen afløser fundet og vil næppe heller få det; men at skabe en samlet lovbog var i 1683 en bedrift. Det står fast trods mange forandringer i de forløbne 300 år.

Kong Christian Den Femtis Danske Lov.

Ret fierdighed og hvad der pryder Kongens Krone. Her boer det alt som paa sin rette Eje Throne;
Mood, Mandom, Ret og Skiel, aar vaa jeg stort og Fre, Kand alle Konger just af dette Ansigt lære
Dom hele Verden, at Naturen intet gleinte Hos Dyderns Monarch Kong Christian den Femte.
Ti Kinge

Titelkobber til KONG CHRISTIAN DEN FEMTIS DANSKE LOV
Af *Povl Eller*

Indgangen til de to lovbøger er såre enkel: Et titelblad, på næste blad et titelkobber, på tredje blad tekstens første side.

I Danske Lov er de to første blade af finere papir end den øvrige bog. Titlen er i bogtryk, de største typer i træsnit. Kobberpladen til trykningen af billedet var en særlig leverance, måske også bladet, for der findes eksemplarer af bogen uden. Stikket er signeret »Louis de Chomont Boudan scup. (sic) Hafniæ 1683.« Kobberstikkeren er kendt fra andre stik, men ikke mange, og man ved meget lidt om ham. Han kaldes den franske kobberstikker, og når han skriver på bladet, at det er stukket i København, er det formentlig, fordi han nylig var kommet hertil. Der er i regelen en påtagelig grund, når det anføres.

Boudan har arbejdet efter et gennemarbejdet forlæg, malet eller tegnet af en anden kunstner. Det får stå som et postulat begrundet med, at således arbejdede selv de bedste kobberstikkere i Danmark. Selve portrættet er kopieret efter et kobberstik af Hubert Schaten fra 1677; også nogle usædvanlige forkortelser i kongens titel overføres herfra til stikket 1683. Hvem der har lavet forlægget til Schatens stik i 1677, ved man heller ikke. Det bragte en ny portrættype. I mange år havde Abraham Wuchters haft en slags eneret på fremstillingen af kongen, som gang på gang blev afbildet omtrent

ens. På et vist tidspunkt foreslog Wuchters i en lille malet skitse, nu i Statens Museum for Kunst, en ny type, hvor kongen er i civil dragt. Han bærer på skitsen en bred tværsløjfe ganske som i stikket 1677. Kongen har ikke båret den før, så de to er nok nogenlunde samtidige. På stikket er kongen dog igen i rustning som tidligere, men portrættypen er ikke Wuchters'. Kort efter 1683 skabte den næste fremragende maler i Danmark, Jacob d'Agar, igen en ny type af Christian V. Men hvem der har skabt den mellemliggende periodes portræt, ved vi ikke. Det blev benyttet i flere ret statelige stik og altså i Danske Lov.

Kongens navn og titel står på den ovale ramme om portrættet, der hviler på en sokkel. Foran soklen står en kartouche med det kronede rigsvåben, elefantordenen og kongens valgsprog. Våbnet har den sammensætning, der blev anvendt fra Frederik II's til Frederik IV's tid, med en heraldisk uorden, som kun optræder i Christian V's og Frederik IV's tid: Korset går ud over skjoldranden og ned over skjoldfoden. Omkring ramme og kartouche flagrer et smalt, rynket bånd, en ulogisk, men ikke usædvanlig rest af det bånd, der sammenholder den laurbærkrans, der ofte indrammer et portræt, således også i 1677-stikket.

Under billedfeltet er stukket et vers af Thomas Kingo om de egenskaber, der bor i kongen. Portrættet viser, *at naturen intet glemte hos dydernes monark Kong Christian den Femte.*

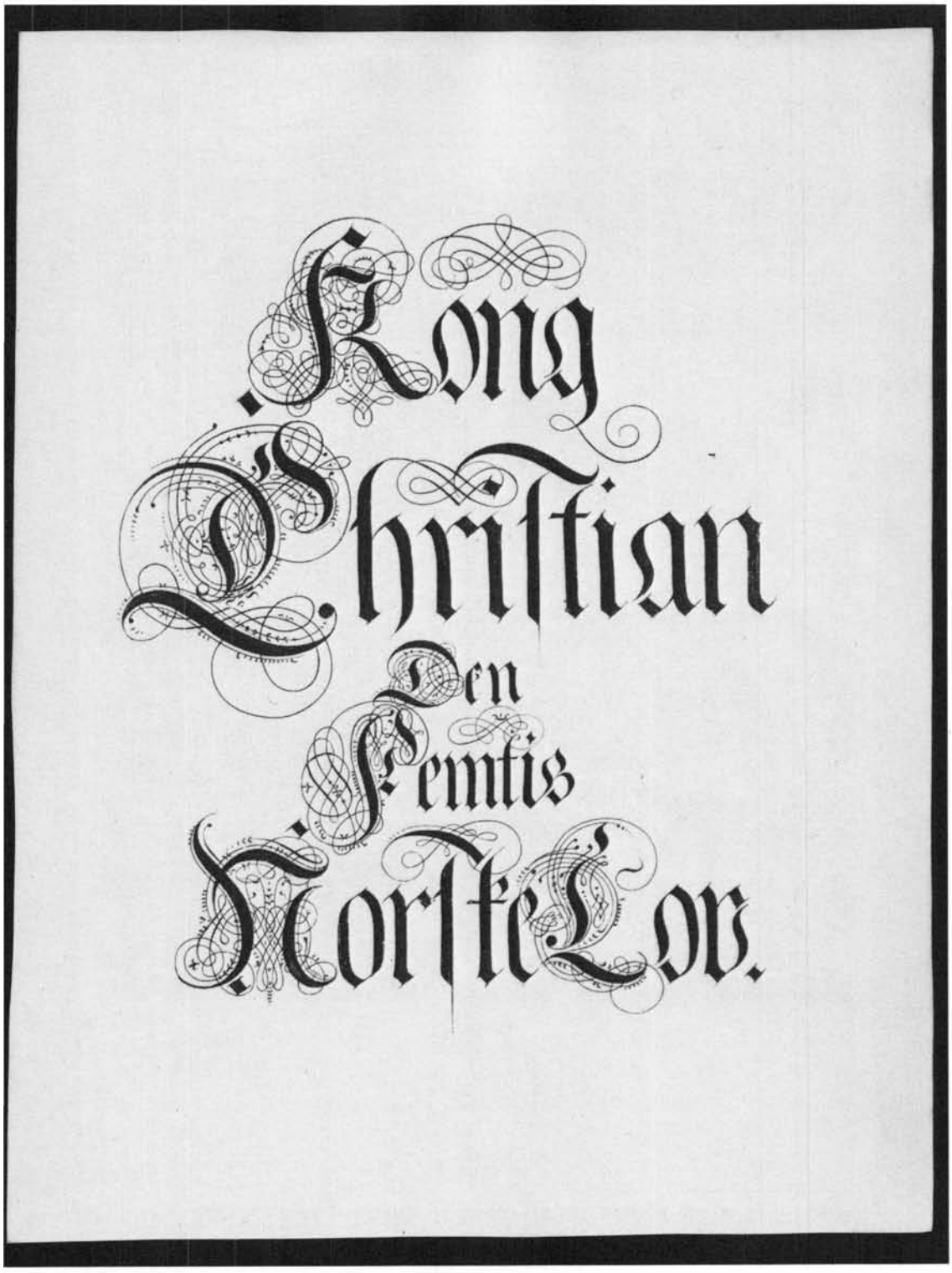
Kong
Christian
Den
Femtis
Første Lov.

CHRISTIANUS QUINTUS DEI GRATIA REX
DANIÆ, NORVEGIÆ, VANDALOR. GOTHORUM2. etc
H. Schatensc
Skü her Kong CHRISTIAN den Femte, Nordens Ære,
Dog ikke som dü seer ham her afskygget være,
Men som hand er, naar hand oppaa sin Throne, Stool
Er füll af Herrens Frygt og Rettens klare Sool:
Höör, hvor hand taler her i Lovens rene Stemme
Til Folket længst i Nord om Ret og Skiel at fremme,
Hvert Field, hver Bÿ og Flek, hver Skib og Baad i Söe
De prise Kongens Lov og lar ham aldrig döe!
T. Kinoe

Titelkobber til KONG CHRISTIAN DEN FEMTIS NORSKE LOV
Af *Povl Eller*

Norske Lovs udstyr har man haft tid til at vi større omhu. Titlen er kobberstukket og trykt på bogens papir, titelkobberet, der er i større format end i Danske Lov, alene på finere. Stikket er signeret »H. Schaten sc«. Udgiveren har fået stedets dygtigste og mest prøvede mand til at påtage sig opgaven. Men ikke blot det. Billedfremstillingen tager i højere grad sigte på selve denne bog. Et forbillede fandtes i et af Salvingsaktens stik fra 1674, som var tegnet af kongens generalbygmester og førstemaler Lambert van Haven. Ham fik man til at udarbejde en komposition til lovbogen. I den kgl. kobberstiksamling ligger tre forarbejder. Først skitserer han situationen for at gøre den anskuelig som i en reportage. Man ser skråt hen imod forhøjningen med trone og bord, kongen sidder tilbagelænet med hånden på bogen, den ene statue er nær beskueren, den anden fjernere og derfor mindre. Men behovet var ikke for realisme. Næste udkast er teatermæssigt. Scenen ses forfra indrammet af draperier som et fortæppe, der holdes til side. Det tredje og endelige forslag, som er fuldt udført og blev benyttet, udelader draperiet. Stikket knytter teksten til billedet ved en fælles stregindramning. Det hele er et emblem, idet Kingos vers tolker billedet. Her sidder kongen på sin trone, fuld af Herrens frygt, og taler oplyst af rettens sol med lovens klare stemme.

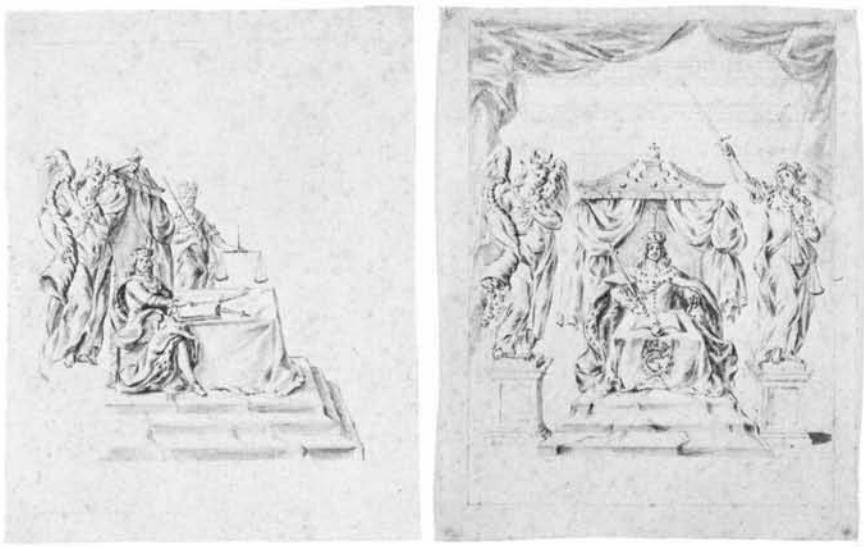

Kongen sidder ceremonielt med sine regalier, en bredt udfaldende hermelinskåbe, kronen på hovedet, sceptret i højre hånd og venstre hvilende på sværdet. På bordet foran ham ligger rigsæblet ved bogen. På forlægget ses kongens monogram på bordtæppet; det har kobberstikkeren snydt for. Baldakinen over kongen er tronens, som findes på Rosenborg og som også ses i Salvingsaktens stik. Over den er bygget en tempelagtig himmel. To søjler med rigt udskårne kapitæler bærer en arkitrav med kongens navn og titel. Baggrunden dannes af en renæssancevæg med buer, pilastre og to relieffer, som ikke følger forlægget særlig godt, i metopelignende felter i et brystværn. Foran de tre trin op til tronen står på det tavlede gulv to firkantede sokler med allegoriske figurer. Kartouchen med rigsvåben, krone og elefant er anbragt under billedfeltet og deler teksten.

De to allegoriske figurer er kongens valgsprog. Til venstre Pietas, fromheden, Kingos Herrens frygt, hvis vinger bærer til Gud, overflødighedshornet er troens frugter og flammerne over issen er troens ild. I et andet tilfælde har van Haven brugt flammerne over issen på kærlighedens personifikation, et mindeblad over Edel Ulfeldt 1676. Til højre Justitia, retfærdigheden, med vægten og sværdet.

PRINSESSE SOPHIE HEDEVIG OG DANSKE LOV

Af *Jørgen Hein*

Fremstilling af Danske Lov med symboler for kongedømmet af Guds nåde og for Christian V's valgsprog, *Fromhed og Retfærdighed*. Udført i gouache-teknik af Christian V's datter, *Sophie Hedevig* som 14-årig 1691. Ramme af sølvfiligran. Pendant med fremstilling af regalierne. Begge på Rosenborg. Gouachen er dels udtryk for, at Christian V's høje tanker om den enevældige konges kald forplantede sig til hans børn, dels for at monarken – bestandig centrum for hoffets opmærksomhed – havde et familieliv. Ligesom han iøvrigt efter solkongens forbillede vedkendte sig Gyldenløverne, frugterne af forholdet til hans ungdoms elskede, Sophie Amalie Moth, der blev ophøjet til officiel maitresse med titlen grevinde af Samsø (jvf. rangkronerne, s. 34).

Tidens fyrsteopdragelse og dannelsesideal inddrog børnenes fritid til undervisning: ridning og våbenidræt for drengene, tegning, drejning og musik for begge køn, håndarbejde for pigerne.

Med sine sønner delte Christian V jagtens glæder, ofte under tvangfri former modsat hoffets stive rangceremoniel; under jagten var kongens eneste kendemærke et elefantordenstegn, hvis tårn var indrettet som fløjte. De pragtfuldt iscenesatte ringrendingskarruseller eller hesteballetter i Kongens Have gav anledning til at vise færdigheder i ridekunst og våbenbrug; en serie rytterportrætter fra 1690'erne af bl.a. Christian V og kronprins Frederik (IV) viser personerne i situationsglimt, stikkende til ringen, huggende efter morianhovedet osv.

Både kongen, dronningen og børnene lod sig undervise i drejerkunst af elfenbensskæreren Jacob Jensen Nordmand; kronprins Frederik (IV)'s nytårsgave til faderen 1691 er bevaret på Rosenborg: en kurveflettet elfenbensdåse, hvori seks mindre af samme form. Som barn havde Christian V selv fået tegneundervisning. Hans øvelseshæfte vidner ikke om større evner, men 1684 ansatte han maleren Daniel Møller som »ridsemester« for børnene. Rosenborgs 1696-inventarium nævner et skab med »14 Skilderier en Mignature, som Kong Christian den Femte, hans Prindser og Prindsesser Tid efter Anden til Nyt Aar have gjort«.

Blandt børnene dyrkede især Sophie Hedevig den bildende kunst; foruden gouacher på Rosenborg, opbevares på Vemmetofte hendes stambog med talentfulde blomstertegninger, udført med sølvstift. Naturligt kom håndarbejde og musik til, på Rosenborg ses en guitar, kunstfærdigt indlagt med elfenben, en gave fra Frederik IV til søsteren.

Sophie Hedevigs livslange interesse for de musiske fag er eksempel på en kvinde af stands »legale« muligheder for livsindhold, når der ikke viste sig en socialt akceptabel bejler. Hendes barndoms trolovede, en sachsisk prins, blev regent i ung alder og giftede sig efter sit hjertes tilbøjelighed. Religionen hindrede et ægteskab med kejserprinsen i Wien. Christian V var for og Sophie Hedevig selv imod. Karl XII nærede intet ønske om en hustru. Sophie Hedevig blev boende hos moderen til dennes død og derefter hos en broder. I sit testamente efterlod hun sin formue til oprettelse af Vemmetofte Adelige Jomfrukloster.

Forord

af *Ditlev Tamm*

At 300-året for udstedelsen af *Christian V's Danske Lov* skulle fejres med udsendelsen af et jubilæumsskrift var ikke uden videre en given ting. Kun en lille del af det, der en gang var det største samlede lovarbejde, der er tilblevet herhjemme, har i dag praktisk betydning. Anderledes så det ud, da lovbogen kunne fejre sit 100-års og sit 200-års jubilæum. I 200-året for lovens udstedelse fremkom dog blot et mindre skrift af V.A. Secher om lovens historie, og om 100-års festen i 1783 vidner nu alene et par manuskripter af to unge jurister til hyldesttaler, der i dag opbevares på Det kgl. Bibliotek. I de 100 år, der er forløbet siden sidste runde jubilæum, har en så stor del af loven mistet sin umiddelbare gyldighed, at det måtte blive en kreds af retshistorikere, der måtte tage et eventuelt initiativ, hvis dagen skulle markeres. Danske Lov dannede tidligere grænsen mellem, hvad der hørte til retshistorien, og gældende ret, men i løbet af de sidste år er Danske Lov for størsteparten selv blevet til retshistorie. Alligevel indtager Christian V's Danske Lov som den eneste samlede danske lovbog en sådan plads i manges bevidsthed, at det ikke skortede på opfordringer til at markere lovjubilæet. Beredvillighed fra Juristforbundets Forlag til at påtage sig udgivelsen af en jubilæumspublikation dannede grundlaget for indledningen af et planlæggende redaktionsarbejde, hvori deltog lek-

tor, dr. jur. Inger Dübeck, professor, dr. jur. Ditlev Tamm og professor, dr. jur. Knud Waaben, alle Københavns Universitet. Professor, dr. juris Mons Sandnes Nygard, Bergen, har været udvalgets kontakt med norske forfattere med henblik på, at et jubilæumsværk tillige kunne være med til at markere den med Danske Lov så nært beslægtede Norske Lovs 300-års jubilæum i 1987. Det endelige redaktions- og udgivelsesarbejde er foretaget af Ditlev Tamm.

Ved redaktionsarbejdet har der været lagt vægt på at knytte forfattere fra forskellige fagområder til værket, således at lovbogen kunne blive belyst fra andre synsvinkler end de traditionelt juridiske. Udgiveren er taknemmelig for, at så mange for hvem Danske Lov ikke uden videre – som det er tilfældet for de fleste jurister – er en kær erindring fra studietiden, har påtaget sig at medvirke. Afhandlingerne falder i tre hovedgrupper. Først bringes en række afhandlinger, der beskæftiger sig med lovbogen i almindelighed, dens forhold til anden lovgivning eller andre samfundsinstitutioner m.v. Forfattere med forskellige specialer har behandlet emner inden for hver sit felt, det gælder historikere, kunsthistorikere, boghistorikere og filologer samt retshistorikere og jurister. En begrænsning i emneudvalget har her vist sig nødvendig, det gælder f.eks. om dansk retsvidenskabs bestræbelser siden midten af det 18. århundrede på at skabe et sammenhængende juridisk system på grundlag af lovens regler. Naturretten og romerretten var her vigtige inspirationskilder, der førte retsvidenskaben langt ud over lovbogens regler, som dog stadig indtil slutningen af forrige århundrede spillede en vigtig rolle i de retsvidenskabelige fremstillinger af dansk ret. Herom må henvises til specialundersøgelser og den kommende større fremstilling af dansk retsvidenskabs historie i værket Københavns Universitet 1479–1979, bind VI. Landboretten og reguleringen af bondens retsstilling, der udgør en væsentlig del af reglerne i lovbogens 3. og 5. bog, har det heller ikke været muligt at give en behandling, der i omfang modsvarer disse reglers betydning i loven og denne socialgruppes vægt i samfundet i 1683.

En anden gruppe afhandlinger behandler emner, der tager sigte på lovens geografiske udbredelse, således på de Vestindiske Øer, i hertugdømmerne og lovens betydning i et europæisk perspektiv. Der er her anledning til at takke en række udenlandske forfattere,

der har villet bidrage med afhandlinger om Danske Lovs betydning for kodifikationsbestræbelserne i andre lande.

I bogens sidste del er samlet afhandlinger, der har tilknytning til Danske Lovs enkelte bøger.

Det har ikke været muligt inden for de givne rammer at behandle alle de områder af retslivet, hvor Danske Lov kom til at spille en rolle, endsige at finde forfattere til at behandle emner inden for alle de vidt forgrenede dele af samfundslivet, som lovbogen regulerede. De juridiske emner, der behandles, er derfor særligt sådanne, hvor loven gennemførte en reform, det gælder processen og til dels søretten, eller hvor lovens bestemmelser endnu for en del har gyldighed, således kirkeretten, Danske Lovs 3–19–2, kontraktsretten, erstatningsretten og andre dele af formueretten. Danske Lovs strafferet er blevet indgående behandlet af Tage Holmboe i det værk, der blev udsendt i 1961 i anledning af Højesterets 300 års jubilæum. Strafferetten er derfor her alene repræsenteret af to specialundersøgelser – om majestætsforbrydelsen, der fik en helt ny regulering ved Danske Lov, og trolddomsforbrydelsen, som eksempler på bestemmelser, der hurtigt efter lovens udstedelse mistede deres betydning. Dette afsnit afsluttes med en kort oversigt over lovarbejdet og de endnu gældende bestemmelser i Danske og Norske Lov.

Der skal ved udgivelsen af dette værk rettes en særlig tak til Carlsbergfondet, Det Finneske Legat, Bikubens Jubilæumsfond, Fonden af 28.9.1972 v. hrs. Ole Gangsted-Rasmussen og G. E. C. Gads Fond, der har ydet økonomisk støtte til udgivelsen. Endvidere skal rettes en tak for tilladelse til at bringe en illustration af bøger tilhørende Hendes Majestæt Dronningens Håndbibliotek, til baron Otto Reedtz-Thott, Gavnø og greve Gustav Trolle-Bonde, Trolholm for tilladelse til at gengive malerier i deres eje samt til medarbejderne ved en række institutioner, der har ydet bistand ved fremskaffelsen af materiale eller illustrationer af betydning for bogen. Det gælder Det kgl. Bibliotek, Dansk Folkemindesamling, Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, Københavns Bymuseum, Rigsarkivet, Rosenborg og Statens Museum for Kunst.

København i januar 1983

CHRISTIAN DEN V underskriver Danske Lov

Af *Ditlev Tamm*

Maleren *Nicolai Abildgaard* (1743-1809) fik i 1778 den opgave at udsmykke riddersalen på Christiansborg med 22 malerier med motiver fra de danske kongers historie. Abildgaard fik ordre til at indlede med fremstillingen af de Oldenborgske kongers historie, og hertil var afsat 10 billedfelter, et for hver konge, idet man udelod kongerne Hans, Christian II og Frederik I. Fra Christian V's regeringsperiode var som motiv valgt Danske Lovs tilblivelse, et klart udtryk for den betydning, som man endnu 100 år efter tillagde denne begivenhed. Abildgaard fik den 1. februar 1784 forskud på billedet af Christian V, der giver Danske Lov, det 6. i rækken. Det færdige maleri gik til grunde ved Christiansborgs brand i 1794, men der er bevaret en skitse, som her er gengivet, og som, selv om man kan gå ud fra, at Abildgaard kun nogenlunde fulgte skitserne, dog nok giver et ganske dækkende indtryk af selve maleriet. Størrelsesforholdene er dog væsentligt forskellige, idet den malede skitse alene måler 61 × 37 cm, mens malerierne på Christiansborg målte ca. 3 × 2 m.

Abildgaard gjorde i forbindelse med arbejdets udførelse grundige forstudier, og i et brev af 29. februar 1784 til professor juris P. Kofod Ancher bad han om forskellige oplysninger til brug for fremstillingen:

»Ifølge Deres Velbaarenheds tilladelse, tager jeg mig herved den Friehed at udbede mig Deres Hielp til det mig Allernaadigst andbefalede Malerie til den Kongl. Ridder-Sahl, som skal forestille Kong Christian den 5te der underskriver den Danske Lov i Conseillet. Det bliver altsaa høyst nødvendig for mig at vide, hvem og hvor mange Personer Raadet bestoed af, saa og de Personers Navne som har arbeidet paa Loven, ligeledes hvad andre smaa omstændigheder der maatte være forefalden ved Lovens underskrift, om Loven som bliver forelagt i Raadet var skreven paa Pergament eller Papiir, og om man kand suponere den har været indbunden eller hvorledes. Dette er min Begjæring som jeg er nødsaget at besvære Deres Velbaarenhed med, da ingen anden kand give den fornødne oplysning.«

Der kendes intet til et svar fra Kofod Ancher, og der knytter sig også anden usikkerhed til det her valgte motiv. Der havdes således langt fra vished om, at der har fundet en formel stadfæstelse af Danske Lov sted i Geheimekonseillet, som her gengivet.

En identifikation af de afbildede personer må derfor foretages med betydelige reservationer. Foruden kongen, der er let genkendelig med hånden på det i Rigsarkivet opbevarede i sølv indbundne eksemplar af Danske Lov (der dog først er udfærdiget 1687) kan med en vis sikkerhed identificeres stående Ulrik Frederik Gyldenløve (ikke Griffenfeld som undertiden hævdet) og Frederik Ahlefeldt til venstre for kongen med blåt bånd. Gyldenløve, derimod, der blev hvid ridder 1671 (og allerede 1663 var blevet blå ridder) bærer det hvide bånd. Kun med meget betydelig usikkerhed kan de øvrige personer identificeres som Conrad Reventlow (yderst til venstre i billedet) og Jens Juel, der i 1679 var blevet blå ridder (i profil som nr. 2 fra højre). Billedets spil på modsætningen mellem de figurer, over hvilke der falder et kraftigt lys, og de to dunkle figurer i forgrunden gør den i forvejen usikre identifikation yderligere vanskelig. De to øvrige medlemmer af konseillet i 1683 var Conrad Biermann von Ehrenschild og Michael Wibe, der tillige havde været medlem af den sidste revisionskommission. Mens der findes stik af Wibe, kendes kun et portræt – i privat eje – af Biermann, hvilket taler for at identificere personen yderst til højre med Wibe, således at billedets sidste person, der er afbildet med ryggen til, har været Biermann, for hvem Abildgaard kan have savnet

portrætgundlag. Karakteristisk for billedet, der i sin stil viser hen til samtlige billeder af institutioner, se f.eks. billedet af Christian V i Højesteret, nedenfor s. 435 er koncentrationen omkring scenen ved bordet, mens maleriets øverste halvdel alene søges udfyldt af et skab. Over malerierne udnyttede Abildgaard en runding til en række grisailler med motiver fra samme periode som maleriet. Over billedet af Christian V fandtes en allegori over forordningen om mål og vægt, hvortil udkastet er bevaret (se s. 147).

Statens Museum for Kunst. Deponeret på Kunstindustrimuseet.
Foto: Ole Woldbye.

Danske og Norske Lov i 300 år – en introduktion

Af *Ditlev Tamm*

Christian V's Danske Lov af 15. april 1983 og Norske Lov af 15. april 1687 er nært beslægtede. Begge de to lovværker er resultater af de reform- og centraliseringsbestræbelser, der satte ind i dobbeltmonarkiet Danmark-Norge kort efter enevældens indførelse i Danmark i 1660. Ved udarbejdelsen af den noget yngre Norske Lov blev der lagt vægt på at opnå så stor overensstemmelse som muligt mellem de to love. En række særbestemmelser om norske forhold og enkelte afvigelser i formuleringen af andre bestemmelser adskiller de to love fra hinanden, men overensstemmelserne er så fremherskende, at man langt frem i tiden har kunnet tale om en dansk-norsk lovgivning og derpå bygget retsvidenskab. Om et sådant retsfællesskab har der vel længe ikke været tale, men båndene er stadig snævre mellem dansk og norsk ret, og det mere omfattende nordiske lovsamarbejde, der indledtes i slutningen af forrige århundrede, har bidraget til at skabe et nyt fælles lovgrundlag også på områder, der ikke var reguleret af Christian V's lovbøger. Det har derfor været naturligt at lade en markering af 300-året for udstedelsen af Christian V's Danske Lov omfatte også den Norske Lov.

Med gennemførelsen af Danske Lov i 1683 blev der skabt retsenhed i Danmark, der indtil da havde været opdelt i et jysk, et sjæl-

landsk og et skånsk retsområde. Det var i sig selv et vigtigt resultat, og det var også af betydning, at det ved Danske Lov tilstræbtes i højere grad at skabe lighed for loven ved ophævelsen af bestemmelser, der havde begunstiget adelen inden for strafferetten, procesretten og formueretten. I den fortale, der indleder Danske Lov, tales udtrykkeligt om ulempen ved, at »*Undersaatterne, som hafde een Gud, een Tro, een Konge i et Rige*« var »adskilte ved sær Lovbøger og Rettergang ...«. Processystemet blev forenklet, og overhovedet måtte lovbogen betyde en væsentlig lettelse i det daglige arbejde for de mange, der skulle administrere retsvæsenet i praksis.

Således som arbejdet på Danske Lov skred frem, måtte det være naturligt i vidt omfang at bygge på ældre ret frem for at søge nye retsregler formuleret. De ordrer, der fra tid til anden udgik om lovens udarbejdelse, lød da også på, at det var den hidtidige lovgivning, der nu skulle samles til en lovbog. Det har betydet, at Danske Lov er kommet til at stå som et udtryk for kontinuitet i vor retsudvikling siden vore ældste nedskrevne love fra begyndelsen af det 13. århundrede, men det har naturligvis tillige betydet, at man i et vist omfang har måttet give afkald på at formulere generelle retsprincipper i loven. Mange af Danske Lovs bestemmelser er gentagelser af ældre lovregler og har bevaret deres oprindelige formulering, men der findes også almindelige sætninger udtrykt. Som det er blevet sagt om den langt yngre franske lovbog – Code civil – gælder også om Danske Lov, at lovens skabere var disciple og ikke profeter.

Det mål, der blev sat ved udarbejdelsen af Danske Lov, var tilvejebringelsen af en fuldstændig samling af gældende ret på grundlag af den eksisterende lovgivning. Et »*Corpus Juris Danici*« var det udtryk, der blev anvendt for at karakterisere opgaven, men der lå ikke i denne fra den europæiske lovterminologi hentede term nogen opfordring til i særligt omfang at inddrage fremmed ret. Romerretten og anden fremmed ret blev dog ikke uden betydning for lovarbejdet. For enkelte af bestemmelserne i Danske Lov kan påvises direkte forbilleder i fremmed ret, andre er mere indirekte udtryk for påvirkning udefra, idet der er tale om optagelse af allerede gældende lovregler, der var inspireret af fremmed ret. Danske Lov er en national lovbog i den forstand, at dens hovedgrundlag

er at finde i den ældre danske lovgivning, men ikke i den forstand, at påvirkning fra fremmed ret ikke har fundet sted. Danske Lov blev til på et tidspunkt, hvor en dansk retsvidenskab endnu ikke eksisterede. En virkning heraf var, at Danske Lov kom til at bygge på ældre lovgivning, medens et teoretisk grundlag for lovarbejdet og for udviklingen af almindelige sætninger i dansk ret savnedes. De fleste af medlemmerne af de vekslende lovkommissioner, der kom til at deltage i lovarbejdet, havde en juridisk uddannelse eller praktisk kendskab til retsvæsenet, men et fast teoretisk grundlag, som man kunne gå ud fra, havde man ikke. At lovbogen derfor kom til at fremstå i så høj grad som byggende på ældre ret er derfor ikke udtryk for en bestemt lovgivningsfilosofi, men betinget af omstændighederne.

Danske Lov er, hvad man kalder en kodifikation, en samlet lovbog, der tilsigter at regulere større dele af retssystemet. Danske Lov er med sine seks bøger en sådan omfattende lovbog og er også i Europa blevet opfattet som en kodifikation. I lovens første bog »Om Retten og Rettens Personer« omhandles procesretten, i anden bog »Om Religionen og Geistligheden« behandles kirkeretten, mens tredje bog »Om Verdslig- og Huus-Stand« indeholder regler om de enkelte stænders rettigheder, ægteskabsretten, myndighedslovgivningen og enkelte andre persongruppers ret. Fjerde bog var reserveret søretten, i femte bog »Om Adkomst, Gods og Gield« findes regler af arveretligt, obligations- og tingsretligt indhold, således om kontrakter og om fast ejendom, mens sjette bog »Om Misgierninger« er Danske Lovs straffelovbog.

Principperne for kodificering af retten og spørgsmålet, om det kan lade sig gøre at kodificere et lands ret, hører til de klassiske temaer i europæisk retshistorie. Englænderen Jeremy Bentham gjorde sig omkring 1800 til en varm fortaler for rettens kodificering, som han så som et nødvendigt led i den retssikkerhed, der var afgørende for menneskets lykke, og han pegede i den forbindelse på Danske Lov som et eksempel. Andre, der var mere skeptisk indstillede – først og fremmest den tyske jurist F. C. von Savigny – påpegede de efter deres opfattelse nærmest uoverstigelige vanskeligheder ved den slags projekter. Danske Lovs fædre var ganske uhildede af denne diskussion, der langt senere var med til at lamme mange kodifikationsbestræbelser, og også i Danmark

ek tage dom, da skall det stan-
de den anden part aabet for,
at tage endelig dom, ellersom for-
skrevet staar.

6. Dog skall den, som overseriß, icke
aflifviß, för dom er ganget till
landsting, som för er rört.

7. Ingen skall pünligen forhöriß, C. 19.
uden den er tilforn forvunden
till döde for nogen ugierning.

Cobinghaun den 26 April 1667.

Edere Kong May.

underdanigste tienere
E. Vinding.

har været med til at bevirke, at tanken om eventuelt at skabe en ny lovbog til afløsning af Danske Lov for længst er blevet skrinlagt. Ved tilblivelsen af Danske Lov var udgangspunktet at skabe retsenhed, lighed for loven i større omfang og et mere tidssvarende processystem. En ambition om at skabe et fuldstændigt sammenhængende retssystem havde man ikke, men dog nok en forventning om i Danske Lov at have samlet de grundlæggende principper i modsætning til den foranderlige politiret. Det viste sig dog ret hurtigt nødvendigt at supplere og til dels ændre Danske Lov ved ny lovgivning, der ikke blev indarbejdet i loven, men levede videre ved siden af denne som et nyt corpus af »Noveller«. I den senere retshistoriske forskning har man da også spurgt om der ved gennemførelsen af Danske Lov opnåedes stort andet end at få samlet den gældende lovgivning i én bog, og man har endda kunnet påpege, at lovbogen ikke var et fuldgyldigt udtryk for dansk rets stade i 1683, fordi loven ikke i tilstrækkeligt omfang har taget hensyn til den anvendelse af de ældre lovregler, der skete i retspraksis. Særlig har Stig Iuul fremhævet, at praksis inden for strafferetten undertiden var lempeligere, end det umiddelbart fremgik af lovens tekst. På den anden side må det fremhæves, at der allerede kort tid efter udstedelsen af Danske Lov fandt strafskærpelser sted, og den senere udvikling viste også, at det uanset lovens ord var muligt ved benådning og ny lovgivning at nå frem til lempeligere resultater. Danske Lov bandt således ikke retsanvendelsen, og overhovedet bør det vel fremhæves til lovbogens ros, at den skønt udstedt 1683 kunne bevare sin formelle gyldighed længe, netop fordi den ikke forhindrede en smidig retsdannelse ved siden af loven. Der har da også i den ældre retslitteratur været enighed om at fremhæve Danske Lov som et for sin tid udmærket lovarbejde.

RASMUS VINDINGS UDKAST

Den 26. april 1667 havde Rasmus Vinding afsluttet udarbejdelsen af sit udkast til en ny lovbog, således som han sammen med de øvrige medlemmer af den tredje lovkommission havde fået ordre til den 8. marts 1667. Her gengives den sidste side. Udkastet slutter med en bestemmelse hentet i den koldingske reces 1558, art. 19, om at ingen må underkastes pinligt forhør, der ikke forinden er dømt til døden. Hvert af kommissionens fire medlemmer fik ordre til at udarbejde sit udkast. Bevaret er Vindings udkast, det såkaldte *Codex Fridericius* og et udkast fra Peder Lassens hånd.

Ny retsdannelse fandt ikke blot sted ved lovgivning. Tværtimod kan man spore en betydelig tilbageholdenhed med at ændre bestemmelser i Danske Lov. Karakteristisk for retsdannelsen under enevælden var således, at der i administrativ praksis skete en udhuling af en række af lovens bestemmelser. Kongen benyttede her sin beføjelse i Kongeloven til at gøre undtagelser fra loven, og på dette grundlag støttedes en righoldig dispensationspraksis, blandt andet inden for familierettens område. I løbet af det 18. århundrede blev det da også mærkbart, at Danske Lov kun udgjorde en del af det eksisterende retsgrundlag. Fremkomsten af en dansk retsvidenskab, der stod friere i forhold til lovens tekst, og som var inspireret af samtidens naturretlige strømninger, var også med til at afdække de mange retlige spøgsmål, som loven ikke havde taget stilling til, eller som det kunne være vanskeligt på grundlag af bestemmelserne i Danske Lov at nå til en klar besvarelse af. Under disse omstændigheder indledtes overvejelser om en revision af loven. Allerede i 1737 fik generalprokurør Andreas Hojer og justitiarius i Højesteret Diderich Sechmann pålæg om at foretage en revision af Danske og Norske Lov. Reskriptet til disse jurister af 11.10.1737 ytrer dog ingen kritik af det ældre lovværk. Tværtimod fremhæves det her, at »den af Kong Christian d. 5te publicerede Danske og Norske Lov med saadan kongelig Forsigtighed, Retviished, Fynd, og Tydelighed, efter de Tiders Beskaffenhed, er forfattet, at den derfor fremfor alle andre bekiendte Love hele Verden igennem er berømmet ...«. Efterhånden blev også en række andre fremtrædende jurister inddraget i revisionsarbejdet. Ledelsen af arbejdet blev i 1747 overdraget kammeradvokat, senere højesteretsassessor Bredo Munthe (adlet Morgenstierne). Efter hans død 1757 blev arbejdet fortsat af højesteretsprokurator Lowson, der allerede året efter afgik ved døden, og derefter blev professor P. Kofod Ancher udset til at fortsætte lovarbejdet. Han kunne i 1759 fremlægge en plan for lovarbejdet (trykt i *Astræa* V, s. 237 f), og i princippet var revisionsarbejdet i gang indtil Kofod Anchers død i 1788. Reelt var arbejdet imidlertid længe forinden gået i stå, og noget resultat fremkom ikke. En række arkivpakker, der nu opbevares på Rigsarkivet, vidner i dag om den flid, der igennem det 18. århundrede blev udfoldet, for at tilvejebringe en revideret lovbog. En kommission blev nedsat i 1800 med henblik på at udar-

bejde en ny kriminallov, men heller ikke arbejdet i denne retning førte til noget resultat. Om alle disse revisionsforsøg kan læses hos Troels G. Jørgensen i *Strejflys over Enevældens Retsliv* (1949).

Som det centrale værk i dansk lovgivning har Danske Lov været underkastet en lang række forskellige fortolkningsforsøg i retslitteraturen. Tættest knyttet til Danske Lovs tekst er det store kommentarværk, der i slutningen af det 18. århundrede blev udarbejdet af højesteretsassessor C.B. Brorson. En noget mindre kommentar til en del af loven var tidligere blevet udarbejdet af C.D. Hedegaard. Andre værker havde forladt Danske Lovs systematik og i stedet ladet den i tysk retsvidenskab almindeligt brugte lærebogsform danne grundlag for fremstillingen af dansk ret. Det gjaldt således Laurits Nørregaards *Forelæsninger over den Danske og Norske Private Ret* i syv bind, der er den største samlede fremstilling af dansk ret i det 18. århundrede, og en række andre mindre omfattende fremstillinger af dansk ret. Selv om lovbogens systematik var forladt, spillede loven stadig en hovedrolle som støtte for de retssætninger, der opstilledes, men hvor lovbogen savnede en klar stillingtagen til et spørgsmål, blev det retsvidenskabens opgave at påvise, at de resultater som man ad anden vej kunne nå frem til, var i overensstemmelse med Danske Lov og anden dansk lovgivning. En inspirationskilde var igennem det 18. århundrede den samtidige naturret, hvis principper imidlertid ikke altid stemte overens med Danske Lov.

At Danske Lov kun indeholdt et mere nødtørftigt grundlag for en stillingtagen til en lang række retsspørgsmål blev særligt tydeligt, da Anders Sandøe Ørsted i begyndelsen af det 19. århundrede i en lang række afhandlinger og større værker underkastede dansk ret i dens vigtigste forgreninger en indgribende undersøgelse. Ørsted var selv som ledende embedsmand med til at udarbejde en del af den fornødne supplerende lovgivning. Alligevel er det karakteristisk for hans tid, at en lang række spørgsmål inden for de grundlæggende juridiske discipliner, der var reguleret i Danske Lov, således person-, familie- og arveretten, obligationsretten og tingsretten samt søretten kun i meget begrænset omfang blev genstand for lovgivning, således at man, når der ikke fandtes regler i Danske Lov, havde at gøre med ulovbestemte områder. Noget tættere var den supplerende lovgivning indenfor procesretten og

strafferetten, men også her vedblev reglerne i Danske Lov at spille en vigtig rolle. Danske Lovs kirkeret er endnu i dag den del af Danske Lov, der i videst omfang er i kraft. Denne passivitet inden for lovgivningen på centrale juridiske områder overlod det i vidt omfang til retsvidenskaben og retspraksis at udforme mange af de nye regler, der blev nødvendige i det 19. århundredes danske samfund, der på mange punkter fundamentalt adskilte sig fra det, som man kendte, da Danske Lov blev til.

Først i slutningen af det 19. århundrede satte den proces for alvor ind, der kom til at berøve Christian V's lovgivning dens formelle gyldighed. Med straffeloven af 1866 ophævedes straffebestemmelserne i Danske Lovs sjette bog og de spredte straffebestemmelser i lovens øvrige bøger. Søloven af 1892 ophævede Danske Lovs fjerde bog, og retsplejeloven af 1916 har skabt et nyt processuelt grundlag, der har afløst langt de fleste af reglerne i Danske Lovs første bog. Med den fællesnordiske myndighedslov fik personretten et nyt grundlag, og nye ægteskabslove har betaget reglerne i Danske Lov om indgåelse og ophævelse af ægteskab og ægteskabets retsvirkninger deres gyldighed. En del af Danske Lovs arveretlige bestemmelser bortfaldt allerede ved arveforordningen 1845 og skifteloven 1874, og en ny arvelov fra 1963 har medført, at reglerne i Danske Lovs 5–2 nu er uden betydning. Hertil kommer en række andre love og den almindelige samfundsudvikling, der yderligere har medført, at der er blevet ryddet ud blandt bestemmelser i Danske Lov, der kan siges at have gyldighed i dag. En oversigt over, hvad der er tilbage af praktisk vigtige bestemmelser, bringes bag i bogen. Alderen kan mærkes på Danske Lov, der bliver stadig mindre og tyndere.

Alligevel må det siges, at Danske Lov hævder sig som et monument over, hvad der i legislativ henseende blev formået under den tidlige enevælde, hvor dens rette perspektiv er de mange reform-

EN HEMMELIG ORDRE, der efter kongens udtrykkelige befaling var egenhændigt udfærdiget af Schumacher, pålagde den 11.3.1669 Rasmus Vinding at udarbejde et »*Corpus Juris Danici udj visse Bøger och Capittler dividerett*«. Her ses kopien af ordren indført i kopibogen over kammer- og sekrete ekspeditioner 1665–1669. Schumacher har forneden tilføjet: »*bleff forseyglet med Kammer Signetet og effter Kongens sær befaling med eygen haand skreffvet.*«

uniuscujusq conditionis gradusq ratione memores
Nos gratâ recordatione spondemus pollicemur. In
quorum fidem præsentes subscriptâ manu nostrâ
sigilloq Regiô corroborari fecimus. Dabant in arce
nostra Hafn. 25. Februar. a° 1669.

F. D.

till Erasmus Vinding Assessorem [illegible] og i Canthelie Collegio.

Voris Naadigste Villie og befaling er, at du off
Lovene, Recesserne, Kirckeordinantzen og hindrudtill ud-
gangne forordninger sambler et fuldkommen Corpus
Juris Danici udj visse böger og Capitler divideret
ohngefehr efter hosfölgende maade og project; udj
huilcken orden og methode du dog kand forandre
huis du befinder föyeligere paa andre steder at
kunde henföres, og hafver du herudj at beflitte
dig paa een kort og fyndig stiil, saa at med faa
og fyndige ord meeningen vorder kydeligen
og klarligen begrebet, og dog alldeelis intet
udeladt eller udeluckt, uden enten huis nu
ved tidens lengde og deraff fölgende forandring
icke nu lenger kand være i brug, eller og mod
denne voris absolute souveraine herfvelsen Regierung
strider, eller og helles med ithige tiders tilstand
ey kand offver eens komme. huis og helles till
Lovenes og Rettergangens uniformitet udj
alle Provincierne heri Riget, saavelsom og till
Lovenes forbedring, eller og till forögelse udj
adskillige tilfelde, som udj forige Love og for-
ordninger ey hafve været determineerede, kunde kiene
det hafver du icke alleene udj den concept som
du nu i saa maade opsettendes og sammenskrifftendes
vorder ocksaa at indföre, mens endoch det saa-
velsom huis du helles till dette verckes fuldkom-
menhed nödvendig at være eragter paa sær memori-
aler derforuden at opsette, at vi siden Naadigst kunde
resolvere om og huor vi det ville udj dette ny Corpus
Juris Danici hafve indfört. derefter &c. Hafn.
11. Mart. a° 1669.

bleff Steyglet med Kammersignetet og
efter Kongens sær befaling, medeygen haand
skrifftet.

bestræbelser, der blev sat i gang, og som var med til at skabe et nyt samfund. Også i udlandet var man opmærksom på, at det var lykkedes den enevældige danske monark at tilvejebringe den retsenhed ved en systematisk ny lovbog, som man også mange andre steder havde stræbt efter, og Danske Lov kom derfor til at indgå i talrige lovkommissioners forberedelsesarbejde – dog som regel på et tidspunkt, hvor lovens mangler også var synbare. Det hører også med i billedet af vurderingen af Danske Lov, at den kritisk indstillede engelske gesandt ved Christian V's hof, Robert Molesworth, i modsætning til mange andre danske institutioner dog udtalte sig rosende om Danske Lov.

Stadig er anerkendelsen af vigtige retsgrundsætninger knyttet til Christian V's lovbøger. For dansk ret gælder det særligt grundsætningen om, at arbejdsgiver er ansvarlig for skade, der forvoldes af ansatte – husbond- eller principalansvaret –, visse frister for erhvervelse og fortabelse af rettigheder, og det almindelige princip om beskyttelse af ejeren af en ting, der bliver stjålet eller på visse andre måder kommer ud i omsætningen mod hans vilje. En række erstatningsregler i Danske Lov har stadig gyldighed, og når det gælder kontrakter som lån, leje, depositum eller pant, findes visse af grundsætningerne endnu i Danske Lov.

I Norge synes i noget videre omfang end i Danmark bestemmelserne i Christian V's lovbog at være erstattet af ny lovgivning. Man er her gået hårdere frem. Alligevel synes det at gælde både om Danske og Norske Lov, at en række af deres bestemmelser fortsat og længe endnu vil være dele af deres landes retsorden.

Danske Lovs tilblivelsesproces kom til at strække sig over 22 år. Detaljerne i det omfattende kommissionsarbejde, der gik forud for loven, er i det omfang, de er kendt, gjort tilgængelige gennem udgivelsen af *Forarbejderne til Kong Kristian 5.s Danske Lov* ved V.A. Secher og Chr. Stöchel (1891-94), og på denne fremstilling bygger også Stig Iuul: *Kodifikation eller kompilation* (1954). Det er således ikke vanskeligt at danne sig et overblik over lovarbejdet på grundlag af trykte kilder. Væsentligt nyt kan næppe føjes til det billede af gangen i lovarbejdet, der hermed er skabt. Det følgende vil derfor indskrænke sig til en oversigt over de vigtigste stadier i lovarbejdet.

Statskollegiets forestilling af 12.1.1661 om ordningen af instans- 1661
følgen i almindelighed, hvori det foreslås, at »visse Commissarier af alle provinser her i Dannemarck forordnis och næffnis, huilke samme Rettergangsprocess til videre revision och Eders kongelige Majestets approbation saaledis kunne befales at opsette« betragtes i almindelighed som det initiativ, der satte lovarbejdet i gang. Den 26.1.1661 indkaldtes den såkaldte *første lovkommission* til at give møde i København. Indkaldelse udgik til 8 adelige, 12 borgerlige og yderligere 4 lærde medlemmer, der beordredes til at indfinde sig i København den 25.2. med henblik på at »opsette en ordentlig og vel funderet Rettergangs Proces oc Form« og »ocsaa foretage dette Riges forrige Love, Recessen oc andre Forordninger oc deri observere oc corrigere, hvis i kunde eragte oc betenke, sig ei at skicke oc ofver ens komme med denne voris Arfveregiering ...«. Ved udpegelsen af kommissionens medlemmer synes der at være lagt vægt på at få repræsenteret såvel juridisk sagkundskab som kredse, der måtte formodes at støtte den nye regeringsform. De borgerlige medlemmer, for størstedelen borgmestre fra København og købstæderne synes således især at være udvalgt blandt dem, der havde spillet en mere fremtrædende rolle på stændermødet i september-oktober 1660, hvor arveregeringen var blevet besluttet. De adelige medlemmer var *Jørgen Seefeld* (1594-1662), der havde lang erfaring som landsdommer på Sjælland (se s. 649), *Niels Trolle* (1599-1667), der havde haft høje administrative poster, bl.a. som Statholder i Norge (se s. 322), *Otto Krag* (1611-1666), der var en lærd jurist (se s. 656), *Ivar Krabbe* (1602-1666), lensmand og Trolles efterfølger som Statholder i Norge, (se s. 334), kgl. kommissarius i Nørrejylland *Peder Lange* (†1661) og *Laurids Below* (†1663), der siden 1651 var landsdommer i Nørrejylland, *Henning Pogwisch* (1611-1664), der havde været landsdommer på Fyn og *Kjeld Krag* (1614-1673), der havde været landsdommer og landkommissær i Skåne (se s. 340).

De borgerlige medlemmer var udpeget blandt øvrigheden i en række byer. Borgmester *Christopher Hansen* (1598-1679) havde sammen med Hans Nansen repræsenteret København på stændermødet i 1660, han blev dog fritaget for hvervet som lovkommissær (se s. 61). Også en anden københavnsk borgmester *Peder Pedersen* (1608-1669) var medlem af den 1. lovkommission (se s. 660). *Hen-*

rik Jensen (†1675) og *Claus Christensen* (1610-1671) var borgmestre i Viborg og Claus Christensen havde repræsenteret byen på stændermødet. Borgmester *Ole Riber* (†1664) fra Horsens var broder til biskop Hans Svane, og *Carsten Tønnesen* (1616-1667) havde som borgmester i Ribe været delegeret på stændermødet og her spillet en fremtrædende rolle. *Knud Jacobsen* (1603-1677) var borgmester i Odense og delegeret for Odense på stændermødet og *Peder Mortensen* (†1667), borgmester i Nakskov, havde vistnok været aktiv som et af mellemledene mellem kongen og borgerstandens repræsentanter på stændermødet.De øvrige borgerlige medlemmer var *Herman Schrøder* (1615-1665) der fra 1661 var borgmester i Roskilde, *Claus Iversen Ravn* (†1669), der var byfoged og rådmand i København og *Peder Gad,* der var herredsfoged i Bjæverskov herred. Af de fire lærde medlemmer var *Rasmus Enevoldsen Brochmann* (1609-1662) mindre kendt som jurist. Efter en længere udenlandsrejse var han blevet rektor for Herlufsholm og i 1646 professor i veltalenhed ved Købehavns Universitet. Han blev i 1661 tillige tilforordnet i Højesteret. De tre øvrige lærde medlemmer var alle kendte jurister. *Peder Scavenius* (1623-1685) var efter en 12-årig udenlandsrejse i 1657 blevet juridisk professor ved Københavns Universitet. Han kom til at deltage i arbejdet i den første lovkommission og i de fire revisionskommissioner og blev dermed

PEDER LASSEN OG RASMUS VINDING

Forholdet mellem de to ledende kræfter i lovarbejdet, Peder Lassen og Rasmus Vinding, er af eftertiden blevet betragtet som spændt. Oprindelig synes de at have været enige om, at lovarbejdet burde udvides til at omfatte en revision af hele lovgivningen, men om de nærmere retningslinier for en sådan revision synes der at have været forskellige anskuelser. Resultatet blev, at hver i 1667 udarbejdede sit udkast, men at Vinding blev den foretrukne, da der i 1669 blev taget initiativ til udarbejdelse af et nyt grundlag for det fortsatte lovarbejde. Vinding udkast, kaldet *Første Project,* blev siden gennemgået af en revisionskommission, hvori Peder Lassen havde sæde. Her gengives en side af Lassens håndeksemplar af Vindings udkast, hvor en randglosse antyder, at forholdet mellem de to ikke på det tidspunkt var hjerteligt. Ud for ordet »Svinesti« i en bestemmelse i Vindings udkast har Lassen skrevet, svinesti »ipsi familiare sed jure inconveniens« – sædvanligt for ham, men ikke passende for loven, og foreslået hele bestemmelsen fjernet, hvilket i øvrigt også blev resultatet.

[illegible] wands i Jarm fé oc
[illegible] vild rubbygaa Maschin
i Jarms Kirker i
Jans Kalgaard. Da dör
Land vörd Skiuchs hi skadr
oc ahr Kiöchs fé i marck.
Kuld vor at vi Kölligion dé
Kiöchs vordhe ahr opbrunch fra
dé mand maa skyy und Kiöd
opskiöer Da maa Landzdag
gé oc mand i skun Kiöbt Pels
Land vörd nee un oc Kiöbt
skun Kiöch Jöm vr [illegible] mand
rè mand alle opbrunch.

Kaacher mand ancher fee
Land, oc ahr Jam Kölligion
vere oc ey vnge Kiöch Jala
gaa mr pil oc skun ahr brund.

Kuelke mand Jeld i Jrre ahr
oc dörue mands bx te skun
Jöm oc rette Kiöng skiöt Kiöff
vere oc Jeld Kiöbt i stadt,
oc dröue oc sygelse skuns
De sielder Land ofaches skun
Kiöch Kiöbe, andrage Land
rette, rè at dröue Kiöbt
Kiöpt, vere vild ahr ofaches,
rè Kaae.

Skiæfte) vedkl' oge Jam Kiöbe, Kiöd Jöm mennesches Kiöpskiöbe, oge
Pactum Kiöbg Kiöbe, Kiöbelig mulctis & oge mesfaring ahr Kiöbmes Jamd oge
Kiöm Skuns Jöd Kiöbt sygt Kiöbt, oc Kiöbt Kiöbg Kiöbt Kiöbt.

Jalt Jua magest) Jimi ut canonis et Jinodor cödem parm tenuit
conlt. orga Jm diöbl Jyfs Wdmr. v. p. 714

den eneste af de oprindelige lovkommissærer, der kom til at opleve fuldendelsen af lovbogen. *Henrik Ernst* (1603-1665) var tyskfødt og professor ved det adelige akademi i Sorø (se s. 653) og *Peder Lassen* (1606-1681), der blev en af de drivende kræfter i lovarbejdet, var juridisk licentiat fra Universitetet i Basel. Han afslog i 1649 et tilbud om at blive juridisk professor og tog ophold i Randers. Fra 1661 blev han en af de mest aktive dommere i den nyoprettede Højesteret (se s. 664).

1662 Arbejdet i den første lovkommission synes at være blevet sinket af indbyrdes uoverensstemmelser, især følte de adelige medlemmer sig i stadigt mindretal. En betænkning om *jus fiscale* og om gældssager blev derfor de væsentligste resultater af denne kommissions arbejde, inden det ved et kgl. missive af 16.11.1662 blev besluttet at lade arbejdet fortsætte af en mindre kommission, hvis medlemmer var de adelige *Niels Trolle, Otte Krag, Peder Lassen* og *Henrik Ernst*. Denne såkaldte *anden lovkommmission* udarbejdede et proceslovforslag og afgav en betænkning om arv på grundlag af et forslag fra Peder Lassen. Hermed var kommissionen gået ud over sit oprindelige kommissorium, og ideen om at udarbejde en ny samlet lovbog ført frem. Det synes at have været Peder Lassen, der tog initiativet til en sådan revision af hele lovgivningen og ikke blot processen.

1664 I oktober 1664 beordres *Peder Reedtz, Ivar Krabbe, Hans Nansen* og *Hans Svane* til at indtræde i kommissionen, men arbejdet synes nu være gået i stå.

1666 Ved kgl. missive af 23.2.1666 udpegedes medlemmerne af *den tredje lovkommission,* hvori *Peder Lassen* fik sæde sammen med tre nye medlemmer *Christoffer Parsberg* (1632-1671), der var amtmand og medlem af statskollegiet (se s. 156), *Holger Vind* (1623-1683), der var viceskatmester (se s. 438) og *Rasmus Vinding* (1615-1685), der blev den mand, der fik den største indflydelse på udformningen af Danske Lov. Af uddannelse var Vinding ikke jurist. Han havde under en udenlandsrejse bl.a. studeret ved et fransk jesuiterkollegium (La Fléche) og blev i 1648 professor ved Københavns Universitet i græsk og historie. Siden 1661 voterede han i Højesteret som et af rettens flittigste medlemmer. Han var en udpræget juridisk begavelse og fra 1670 ligesom Lassen en af de referendarer i retten, der forberedte sagerne. Personligt stod han Peder Schumacher,

senere Griffenfeld, nær, og han synes i det hele at have haft gode relationer til det nye styre.

Den tredje lovkommission havde som sit oprindelige kommissorium at fortsætte det hidtidige arbejde, men i april 1666 blev kodifikationsprogrammet, som sandsynligvis både Lassen og Vinding stod bag, fastslået, idet kommissionen nu fik ordre til at »bringe samme voris danske lov udi en god Ordre, saa at hver materie af Loven, Recesserne oc Forordningerne vorder sammendragne udi den beste Orden oc paa sin bekevemme Sted henført ...«.

1667 Kommissionsarbejdet syntes ikke at være skredet frem med fornøden hast, for den 8.3.1667 fik kommissærerne ordre til hver for sig at realisere det program, der var opstillet i april 1666. I hvert fald to af kommissærerne, Vinding og Lassen, udførte ordren. Fra Parsbergs hånd foreligger et udkast til en disposition, og formentlig har også Vind udarbejdet et ikke bevaret udkast. Vindings udkast, kaldet *Codex Fridericius* er dateret den 26.4.1667 (se s. XXXII).

1669 Næste skridt i lovarbejdet blev udstedelsen af en hemmelig kabinetsordre af 11.3.1669 til Vinding med pålæg om af lovene at samle »et fuldkommen Corpus Juris Danici udi visse Bøger og Capittler divideret ...«. Med ordren fulgte udkast til en disposition. Ordren var udfærdiget af Griffenfeld, og det må formodes at det skyldes hans indflydelse, at Vinding fik denne opgave. Det kan diskuteres om et udkast efter Peder Lassens retningslinier ville have været et bedre grundlag set fra et juridisk og lovteknisk synspunkt end Vindings. Nogen vished herfor haves ikke, og på den anden side kan man spørge om det overhovedet ville have været muligt at gennemføre lovarbejdet, såfremt man ikke havde haft en mand med Vindings arbejdskraft og – som det viste sig – i det store og hele ret sikre sans for, hvilke af bestemmelserne i den ældre lovgivning, der hørte hjemme i lovbogen. I løbet af året havde Vinding sit udkast – *det første project* – færdigt.

1672 Der indtrådte nu omkring tronskiftet en stilstand i arbejdet, hvor både Vinding og Lassen førte deres udkast à jour indtil 1672. Den 24.9.1672 kom lovarbejdet atter i gang, idet der udgik ordre til kansler *Peder Reedtz* (1614–1674), *Peder Lassen* og professor *Peder Scavenius* om at gennemse Vindings udkast og overveje de fornødne ændringer og tilføjelser.

1673 I februar 1673 fik yderligere Sjællands biskop *Hans Wandal* (se s. 473) ordre til at gennemgå udkastets kirkeretlige afsnit. Resultatet af arbejdet i denne *første revisionskommission* kaldet *revisionen* synes at have foreligget i foråret 1673.

1675 Med arbejdet i den første revisionskommission kunne lovarbejdet have fundet sin afslutning. Det blev imidlertid genoptaget i 1675 ved en mundtlig ordre fra Griffenfeld til *Peder Lassen, Rasmus Vinding, Peder Scavenius* og borgmester *Jørgen Fogh* (1631-1685), Griffenfelds svoger (se s. 15), om at fortsætte revisionsarbejdet. Kommissionen gennemgik atter Vindings første projekt og i en række tilfælde vendte man nu tilbage til de oprindelige udkast og tilsidesatte »revisionen«. Det bevarede håndskrift med kommissionens arbejde – *det sidste project* – viser, at der ofte var uenighed, og at Lassen søgte at opretholde »revisionens« standpunkt overfor de øvrige medlemmer, der ville vende tilbage til det første projekt. Kommissionens sammensætning var i Vindings favør og skyldes sandsynligvis Griffenfelds indflydelse.

1676 Ved Griffenfelds fald i 1676 mistede også hans svoger Jørgen Fogh sine poster, og arbejdet i kommissionen fik hermed en brat afslutning.

1680 I de følgende fire år lå lovarbejdet stille, men det blev genoptaget i 1680. Initiativet synes at være udgået fra Kongens Kammer og ordren til kommissionens medlemmer af 28.2.1680 var vistnok paraferet af kongens kammersekretær Caspar Schøller. Kommissionen fik til opgave at sammenholde »det sidste project« med såvel »det første project« som »revisionen«. Endvidere skulle kommissionen sørge for en à jourføring af udkastet og forsyne det med en »zirlig fortale«. I denne *tredje revisionskommission* var en meget betydelig sagkundskab repræsenteret, og der var nu igen tale om en bredt sammensat kommission, som det havde været tilfældet i 1661. Peder Lassen var trådt ud af lovarbejdet og døde året efter. I kommissionsarbejdet deltog *Rasmus Vinding, Peder Scavenius, Holger Vind,* der havde deltaget i arbejdet i den tredje lovkommission, og en række nye medlemmer. Det drejede sig om flere af landets dygtigste embedsmænd. De nye medlemmer var *Jens Juel,* vicepræsident i commercekollegiet (1631-1700, se s. 152), vicekansler *Ove Juul* (1615-1686, se s. 670), etatsråd, amtmand *Jørgen Reedtz* (ca. 1625-1682), *Otto Skeel* (1633-1695, se s. 441), justitsråd *Mikkel Wibe*

(1627-1690, se s. 161), *Peder Hansen Resen* (1625-1688, portræt s. 550) og højesteretsassessor *Povl Nielsen* (1629-1688), senere adlet *Rosenpaln,* der er blevet tillagt forfatterskabet til lovbogens fortale og som blev anset som en af de dygtigste embedsmænd i kancelliet. Til behandlingen af kirkeretten indkaldtes yderligere tre teologer, Sjællands biskop *Hans Bagger* (se s. 480), kgl. konfessionarius *Hans Leth* (se s. 465) og professor *Hans Kristian Nold* (se s. 460). Om arbejdet i den tredje revisionskommission er vi særlig godt underrettet, da kommissionens forhandlingsprotokol fra perioden 1.3.1680 til 28.3.1681 er bevaret. Kommissionen har i denne periode holdt mere end 100 møder og nåede også at foretage flere fuldstændige gennemgange af lovudkastet, men et endeligt resultat kom der ikke ud af kommissionens arbejde. Misstemning bl.a. som følge af uenighed mellem de verdslige og de gejstlige medlemmer kan være årsagen hertil.

Ganske kort efter arbejdets standsning udpegedes imidlertid en 1681
ny kommission den 16.4.1681. Medlemmerne var *Vinding, Mikael Wibe* og *Peder Scavenius,* hvortil kom *Caspar Schøller* (1644-1719, se s. 174), kongens kammersekretær, der sikrede kommissionens forbindelse direkte med kongen. Kommissionen foretog i løbet af 1681 en omhyggelig gennemgang af »det sidste project« med den 3. lovkommissions rettelser og fordelte endeligt lovbogen på 6 bøger.

I løbet af 1681 må arbejdet være afsluttet, og den 3. januar 1682 1682
kunne kongen omsider beordre Danske Lov sendt i trykken.

Allernaadigste Herre og Konge.

Eftersom Vi have bekommet Eders Kongl. Mayst.s allernaadigste befaling af dato den 16 Aprilis 1681, den Oss tilskiffede Project paa den Danske Lovg, paa nÿ at igiennemlöbe og oversee, om enten udi materiernis connexion, Meeningens forfatning og Expression, eller og noget andet kunde mangle, som til dens tiedere perfection kunde udkrævis, og i særdelished de materier derfra at separere, som til Politien skulle henhöre, efter samme Eders Kongl. Mayst.s allernaadig befalnings tidere indhold. Da have Vi det, Allerhöyst bemt. Eders Kongl. Mayst.s allernaadig befalning gemæss, efter allerunderdanigste skyldighed, hermed forrettet, som Vi rettelighet og forstaelighet have kundet eragte, huilket Vi allerunderdanigst tille formode i höy Kongl. Naade at vorde optaget. Forblifvendis stedtse.

Eders Kongelig Majestets

Allerunderdanigste Troeglicht skyldigste
Tienere

Mr. Iben E. Vinding C. Schöller Scavenius

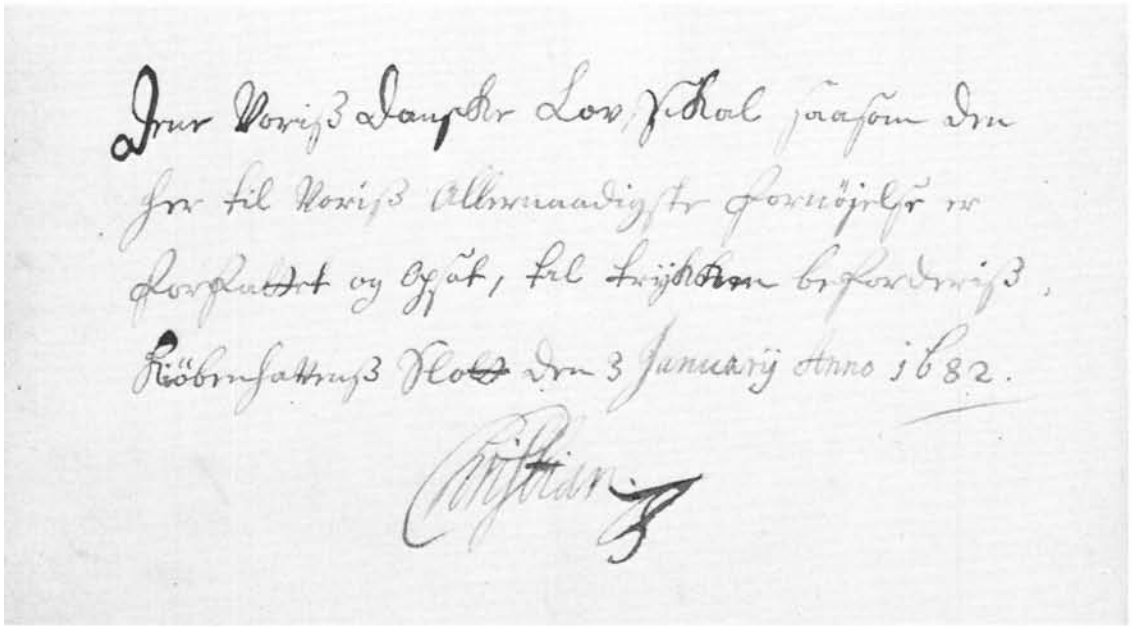

LOVARBEJDET VAR AFSLUTTET.

Den 3. januar 1681 kunne kongen forsyne et af de tre renskrevne eksemplarer af lovbogen med sin egenhændige resolution: *»Dene Voris Danske Low skal saasom den her til Voris allernaadigste fornøyelse er forfattet og opsat, til trykken befordris Københavns Slott den 3 januarii anno 1682. Sml. herom Ebba Waaben, s. 697.*

I tre renskrevne eksemplarer af loven kunne de fire medlemmer af den fjerde revisionskommission omsider benytte vendingen, at arbejdet nu var *»forrettet«*. Lovkommissærerne skrev:

»Efftersom vi havde bekommet Eders kongl. Ma^sts^ allernaadigste befaling af dato den 16. Aprilis 1681, den oss tilskikkede Project paa den Danske Loug, paa ny at igiennemløbe og oversee, om enten udi Materiernis connexion, Meningernes Forfatning og Expression, eller og noget andet kunde mangle, som til dens videre Perfection kunde udkrævis, og i særdelished, de Materier derfra at separere, som til Politien skulle henhøre, effter samme Eders Kongl. May^sts^, allernaad: Befalings videre Indhold. Da haver vi det, allerhøyst bem^te^ Eders kongl. May^sts^. allernaad: befaling gemæss, effter allerunderdanigste skyldighed, hermed forrettet, som vi retteligt og forsvarliggt have kunde eragte, huilket vi allerunderdanigste ville formode i Høy Kong: Naade at vorde optaget. Forblifuendis stedze

Eders kongelig Mayestæts
Allerunderdanigste Troepligtskyldigste

Tienere

M. Wibe E. Vinding C. Schøller P. Scavenius

Danske Lov 1683, en bog

Af *Erik Dal*

Kong Christian Den Femtis Danske Lov er – foruden hvad den ellers er – et teknisk produkt af papir, sværte og bogbindsmaterialer, og som enhver anden bog afspejler den visse af sin tids og sit samfunds tekniske og æstetiske muligheder. Selv for et flygtigt og ukyndigt blik markerer bogtrykker Joachim Schmedtgens første store arbejde sig som en flot og speciel bog. Vi skal se, at den forener to hensyn: Den pompøse og gedigne udførelse dækker både den kongelige ambition og glans, som unge løver i den ny Højesterets sale reflekterede med velbehag – og praktiske behov hos svagsynede gamle mænd, der søgte at hævde retsudøvelsen i rigets fjernere, i dobbelt forstand uoplyste vråer. Vi skal også se, at mødet mellem gammelt og nyt i lovens stof og intention ikke mangler sit sidestykke i bogens ydre fremtræden.

Rækken af væsentlige datoer i tiden mellem Danske Lovs udarbejdelse og dens offentliggørelse begynder 20.12.1681.[1] Den dag, altså før lovens approbation 3.1.1682, udsteder Christian V det privilegium, »at Voris *Cancelli*-Raad oc Camer-*Secreterer* Oss Elskel. *Caspar Schøller* til Lellinge oc Spanagergaarde maa Voris danske oc Norske Low oc *Politie*-ordning,[2] som med forderligste til trøcken skal befordris, forlegge og trøcke lade« såvel på dansk som i even-

tuelle oversættelser; »oc saasom samme Verk udkrefver stor bekostning, som hand derpaa forud hafver at giøre,« må kun han, hans arvinger, eller hvem de giver deres samtykke, trykke bogen i tredive år eller indføre, sprede og sælge udgaver trykt udenlands. Overtrædelse straffes med en bøde på 1000 rigsdaler pr. eksemplar (!) til deling mellem Schøller etc., de fattige og angiveren, og overtræderen er desuden undergiven generalfiskalens anklage. »Voris *Cancelli*-Raad eller hans arfvinger skal hafve behørig tilsiun med, at forskrefne Voris Low oc *Politie*-ordning med største fliid oc *correct* Vorder trøgte, og siden for it billigt kiøb soldte oc afhændte, saa fremt de denne Voris benaading agte at nyde.« Privilegiet er i ekstrakt trykt på lovbogens sidste side.

Der kendes ingen grund til, at bogen ikke skulle være taget i arbejde med det samme. Godt et år efter var den da også vidt fremskreden, men dyrere end ventet at investere i. Ihvertfald bevilger kongen under 13.2.1683 Caspar Schøller toldfrihed for det papir, han har indført eller skal indføre til Danske Lov, Norske Lov, Politiordningen og Ritualbogen, mod at han leverer »rigtige fortegnelser« over hidtidige og kommende leverancer; disse fortegnelser er desværre tabt.[3] Samme dag pålægges det Schøller at sætte sig i bevægelse for at få Ritualbogen trykt, »Efftersom vi af dig allernaadigst hafve fornommet, at dend Danske Lov nu nesten skal være trøgt«. Kort efter har bogtrykkeren via Schøller nok meldt sig klar til at trykke fortalen, der dengang som nu fremstilles sidst. Den underskrev kongen 15.4., og loven blev tinglæst 23.6. til ikrafttræden 23.9.1683. De tre måneder kunne bruges til distribution og »lektielæsning« hos dommere, prokuratorer osv. Se ndf. s. LVIII.

De fleste af henimod ti benyttede eksemplarer af Danske Lov er i *samtidige helbind.*[4] Resten er smukt ombundet et århundrede senere – et udtryk for at den gedigne bog stod sig, også når bindet var brudt sammen – og i en eller anden forstand også, når det var væk, som man ser af det prægtige foto af et stort eksemplar s. 112. Håbet om at finde et super-royalt eksemplar i rød maroquin med rig forgyldning er glippet; ejheller er set to ens eksemplarer, skønt man kunne tænke sig, at netop en sådan bog havde været genstand for parti-indbinding. Bredere erfaring kunne belyse dette spørgsmål; antikvarboghandler Hans Bagger oplyser dog, at han ikke har

DANSKE LOV OG NORSKE LOV,
fotograferet i Hendes Majestæt Dronningens Håndbibliotek på Christiansborg Slot. Det gyldne kongemonogram er trykt på indfældede skindstykker, mørkere end det marmorerede kalveskindsbind iøvrigt. Ryggen er af rød saffian, påsat omkring 1800 for at pynte bøgerne, måske for at bringe dem i overensstemmelse med nogle andre – eller er bindene ikke ældre? Teknikken brugtes i den periode også ved ny bind for at pynte på mere beskedne materialer. Bøgernes højde 24 cm.

erindring om noget partibind, og bogen har i så fald været udleveret i materie, måske indhæftet ubeskåret i råpap.

Man overraskes ikke ved at finde loven trykt i to forskellige størrelser, i opmålte eksemplarer c. 23×18×8 resp. 20×15,5×6 cm; denne *grand papier*-praxis var ikke sjælden, og fine eksemplarer var velmotiverede til et værk med så udpræget prestigeværdi udover brugsværdien. Det forenede hensyn til begge har imidlertid medført, at selv de »små« eksemplarer hæver sig over det daglige, ofte grumsede og dårligt limede trykpapir. Til alle eksemplarer benyttes, i to tykkelser, en fortrinlig, ren og skrivefast vare;

bogen var jo beregnet til slitage i årtier og generationer, og mon ikke over halvdelen af de mange bevarede eksemplarer har tilskrifter, gennemgående pænt skrevne?

Bogformatet er kvartformat, dvs. at det håndgjorte bøttepapirark er falset to gange; de kraftige »kædelinier«, mærker af ståltråde på tværs af de tynde tætsiddende tråde, har c. 25 mm afstand.[5]

De ottesidede ark har *bogstavsignaturer,* først a-d, så A-Z, derefter med flere bogstaver, og hele bogen bliver derved godt og vel hvad man i datidens sprog kaldte »seks alfabeter tyk«. Med arkenes bladtal som index kan bogen beskrives således:

> 566 blade. Træskåret titelblad. Kobberstukket portræt. Sign. a⁴-c⁴ d² A⁴-Z⁴ Aa⁴-Zz⁴ Aaa⁴-Zzz⁴ Aaaa⁴Bbbb²Cccc⁴-Zzzz⁴ Aaaaa⁴-Zzzzz⁴ Aaaaaa⁴-Zzzzzz⁴. Signaturer. Kustoder. Kolumnetitler. Initialer. Normalsiden 20 linier, 142×96 mm.
>
> a1r-d2v (upag.): Fortale uden overskrift. A1r-Llllll6v (pag. 1-1004): kolumnetitel: Første ... Siette/Bog. Mmmmmm1r-Nnnnnn1v (pag. 1005-1014): kolumnetitel: Dommeris Eed, Vidners Eed. Nnnnnn2r-Oooooo4v (upag.): Register Over Lovens Bøger Og hver Bogs Capitler. Pppppp1r-Zzzzzz4r (upag.): Register Efter Alphabetet over den gandske Lovbog. Zzzzzz4v: Extrakt af privilegium, herunder kolofon: *Prentet i Kiøbenhavn af Joachim Schmedtgen/Aar 1683.*

I disse »alfabeters« opmarch bemærker man een lille uregelmæssighed: halvarket Bbbb² = pag. 561-564 (der forrykker arkgrænserne bort fra 8-tabellen for resten af bogen). Det hænger nok sammen med, at 4. Bog begynder pag. 565. Sådanne detailler *kan* være interessante, fordi de kan vise, at flere arbejdshold (en sætter + en presse med to trykkere) har arbejdet samtidig på hver sit afsnit af bogen. Tre grunde taler dog herimod: at Danske Lov er gennempagineret, at trykkeriet næppe har haft uhyre mængder af den store skriftgrad, og at de andre Bøger begynder på tilfældige sider i arkene. Man kan gå ud fra, at bogen er lavet i een normalt cirkulerende proces med sætning, trykning og aflægning af typer.

Fluktuationer fra Bog til Bog tillader næppe nogen slutning om arbejdsgangen, skønt ortografien i bøger dengang og langt senere mere var sætterens end skriverens værk. Desuden findes der værket igennem skiftende sprogvaner på højere niveau end ortografiens, se herom Allan Karkers afhandling og dens konklusion.

Bogens *skrift* er fraktur, dog antikva (»latinsk skrift«) til franske

og latinske ord og vendinger, som ikke er særlig talrige; dette skriftvalg er for datiden uden alternativer. Visse slutninger om hvor fremmede eller hjemlige bestemte ord har været følt, kan drages af skriftvalget, idet der må være en tendens til at sætte helt assimilerede ord med fraktur (her med antikva, mens DLs antikva kursiveres).

Nogle stikprøver viser det ganske karakteristiske, at en række *kirkelige* fremmedord er inddraget i den danske typografi: Catechismus, Ceremonier, Sacristi, Sacramenter, Visitatz (dog: *Annexer, Superintendent*). Ellers synes konservatismen klar: *Creditorens, informere, Pension, Proces, Respect, Student, Universitet* var daglige ord også dengang, men sættes altså med antikva, ligeså *Restantz* trods den tyske omformning. Med antikva sættes ikke blot fremmedord med latinsk bøjning: med et *Testimonio,* i alle *Gymnasiis,* men også danske endelser på fremmedord: *Annexer, Creditorens, Universitetet;* sammensætninger kan behøve begge skrifter: *Residentz*-Stad, Land-*Militien* (flere eksempler fra skrift i ovenstående citater af privilegiet). Vaklen mellem dansk og latinsk brug af samme ord hindrer ikke konsekvent antikvabrug i *Patron, Patroner* såvelsom i *Patronus, Patroni* (Allan Karkers eksempel), men pudsigt er det i 1-26 at se Supplicanterne og Supplicatzer på »dansk« overfor *Supplicationer* og *supplicere* på »latin« – roden kan jo ikke være mere udansk.

Den statelige gennemgående skriftgrad, brødskriften, måler 85 mm for 12 linier, og størrelsen kaldes i datiden Parangon (i nutidigt typografisk mål 19 punkt).[6] Det alfabetiske register er sat med graden Augustin (12½ punkt, godt og vel vor cicero), og af de større grader, som bruges til aftrappede overskrifter, skal nævnes den Liden Canon (godt 30 punkt), der gør fortalen så iøjnefaldende pyntet, mindre pga. størrelsen end pga. alle kancelli-snørklerne; i kongens titel hæves den endda til Gross Canon (se s. XI). Den allerstørste skrift, titelbladets, er skåret i træ (undtagen »Den Femtis«), ganske i stil med de største typers og skrivernes kancelliskrift.[7]

Aftrapningen af *overskrifterne* sker mekanisk imod sproget, fx til 3-1: *Om Kongens Be-/falningsmænd oc an-/dre Betiente.* Den typografiske form går forud for den naturlige artikulation af teksten, i 1683 et gammeldags træk. Man lægger iøvrigt stor vægt på at fylde

siden og tillader derfor overskrifter nederst på denne, fx s. 949; overskriften kan så blive lidt luftig som s. 366 eller klemt som s. 371 – småvariationer vil altid være nødvendige, hvis man lægger vægt på lige høje sider. Artikelnumret optager i princippet en linie uden omgivende luft, men kniber det, sætter man ugenert nummeret i flugt med en kort udgangslinie i foregående Artikel – en velgørende fri og fornuftig værkstedspraxis til fremme af det overordnede helhedspræg. Horeunger, altså halve linier øverst på en side, undgås selvfølgelig altid; de fik ruderne til at klirre, endnu da de vandt indpas i den mest industrialiserede bogproduktion for godt ti år siden! men de findes i meget gamle bøger.

Danske Lov skal virke værdig og enkel, blot pyntet af prydbogstaver. Først i hver Artikel er de gerne toliniers, men heller ikke det tages for tungt, i overskrifter er de større eller mindre. *Ornamenter* er få, kun sammensættes typografiske små-enheder (røskener) til pyntelige friser over hver Bog og trekanter under, afhængigt af pladsen, og sidst i bogen findes en stor træskåren blomstervignet signeret IS, altså vel skåret af bogtrykkeren selv.

Efter datidens faste praxis har hver side *kustode,* dvs. den slutter med næste sides første stavelse. Dette var egentlig overflødigt, når man forlængst havde indført pagina, men kustoderne begyndte først at vige et århundrede senere.

Tilbage at omtale står *kolumnetitlen,* og den fortjener til afveksling ingen ros. Når Artiklen som den laveste af de tre inddelinger er manifesteret med nummer næsten på hver side, så kræver al fornuft, at Bogens nummer står over venstre og Kapitlets over højre side. I stedet står der *Første ... Siette Bog* på alle opslag undtagen tillæg og registre. Mange ejere har siddet og tilskrevet Kapitel-numre og under denne seje syssel oparbejdet en skadelig mistanke om, at Kongens og hans hjælperes visdom dog havde sine grænser. At registrene henviser til pagina, er naturligt – mindre praktisk, at den ældre retslitteratur gør det samme uden tanke for at originaludgaven ikke ville vare evigt sådan som de kendte henvisninger af typen 6-1-1, som en ikke-jurist vælger, fordi det er den Wessel citerer i Smeden og Bageren.

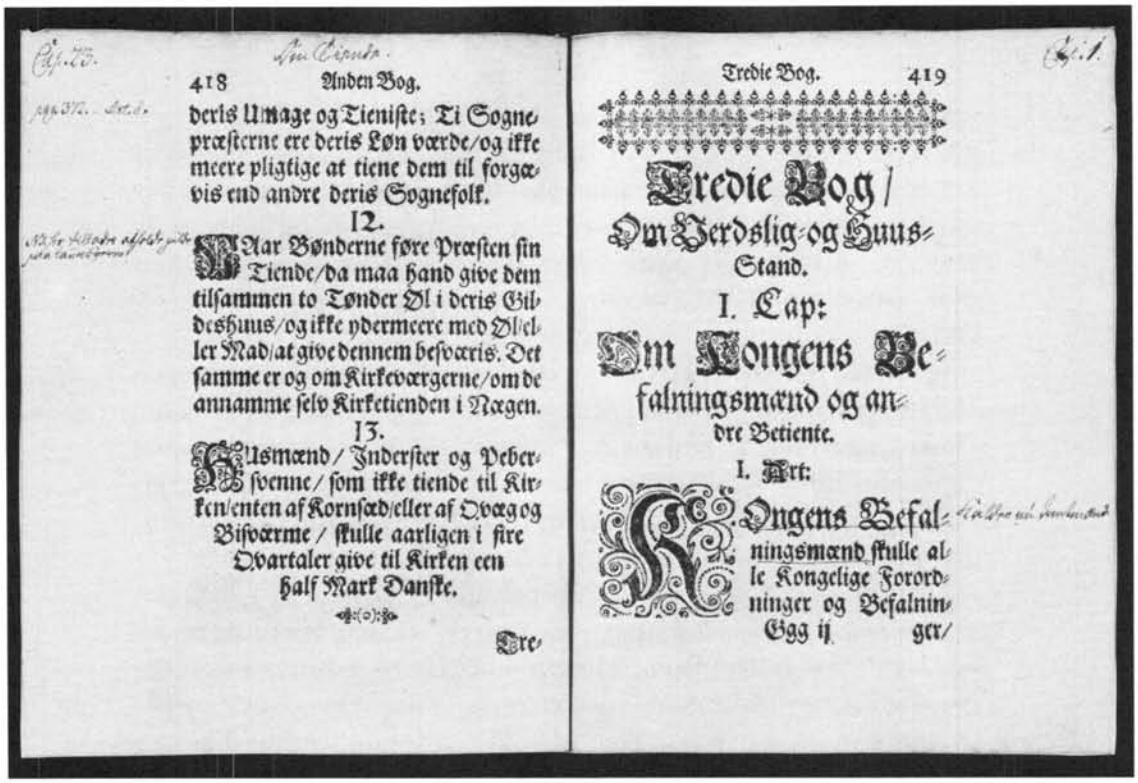

418 Anden Bog.

deris Umage og Tieniſte; Ti Sogne-præſterne ere deris Løn værde/og ikke meere pligtige at tiene dem til forgævis end andre deris Sognefolk.

12.

NAar Bønderne føre Præſten ſin Tiende/da maa hand give dem tilſammen to Tønder Øl i deris Gildeshuus/og ikke ydermeere med Øl/eller Mad/at give dennem beſværis. Det ſamme er og om Kirkeværgerne/om de annamme ſelv Kirketienden i Nægen.

13.

HUsmænd/ Inderſter og Peberſvenne/ ſom ikke tiende til Kirken/enten af Kornſæd/eller af Qvæg og Biſværme / ſkulle aarligen i fire Qvartaler give til Kirken een halv Mark Danſke.

Tre-

Tredie Bog. 419

Tredie Bog/ Om Verdslig og Huus-Stand.

I. Cap: Om Kongens Befalningsmænd og andre Betiente.

I. Art:

KOngens Befalningsmænd ſkulle alle Kongelige Forordninger og Befalninger/

Egg ij

hundrede før DL blev Christian IIIs og Frederik IIs Recesser trykt gentagne gange, og tryksiden og typerne voksede, indtil bogtrykker Mads Vingaard i 1590 satte noget af en norm i den samlede udgave af *Den Rette Judske Lowbog* plus de to recesser og flere andre love og forordninger samt fællesregister. Dette værk optryktes flere gange med (falsk) uændret årstal, skønt besørget af tre forskellige trykkere under skarp kappestrid.[8]

I 1642-43 afløste bogtrykker Peder Hake (på boghandler Jørgen Holsts bekostning) dette værk med et nyt samleværk, atter kaldet *Jüdske Lowbog;* heraf findes i Kgl. Bibl. et eksemplar på meget stort papir, der bringer kvarten op i anselig foliostørrelse. Næste skridt var boghandler Chr.Cassubens nye samleværker fra 1668-70 under titlen *Corpus Juris Danicum.*

Disse værker virker lige så lidt helstøbte i form som i indhold. De bevarer nemlig præg af at være optryk efter en række oprindeligt selvstændige tryksager, så skriftstørrelse og udsmykning veksler, og hist og her dukker portrætter og andre stik samt desorienterende gamle og nye årstal op. Men ligner de end samlingsbind, så er ihvertfald hoveddelen sat med en anselig fraktur (gerne graden Text, 12 lin. 67 mm, i vort mål 15 punkt), og den har et minimum af udpyntning. En næsten ligeså stor skrift kan træffes i nogle af tidens mest kortfattede enkeltforordninger.

Lægger man Danske Lov ved siden af disse forgængere, så føler man, at dens typografi snarere repræsenterer tradition end fornyelse. Brødskriften er sat en grad op, og fortalen er storslået, men selv typer som fortalens træffes punktvis i de ældre bøger.

Vil man hævde, at barok ikke er en egen stil, men en forceret videreførelse af renæssancen, ja så har vi præcis hvad Danske Lovs typografi er i forhold til forgængernes bedste vaner. Denne jævne iagttagelse kan lægges ved siden af Allan Karkers påvisning af, at lovens sprog brydes mellem tradition og modernitet og hverken er særlig enhedspræget eller særlig barokt. Bogen og sproget har således egenskaber, der passer ganske godt til retshistorikernes stadige overvejelser over nyt og gammelt i Danske Lov.

Til Danske Lovs placering som bog hører egentlig en redegørelse for mulige instrukser til bogtrykker Schmedtgen om udstyr og oplagstal og for lovværkets pris og distribution. Men trods vær-

kets højofficielle status står vi her på bar bund. I og med at kongen 20.12.1681 gav Caspar Schøller privilegium på loven, flyttedes, som vi så, ikke blot indtægter men også fremstillingsudgifter over til den på mange måder begunstigede embedsmand, hvis privatarkiv ikke er bevaret. Bogen må have haft et stort primærsalg og en løbende afsætning, der var så sikker som Thi kendes for Ret. Men kvaliteten havde kostet, og foruden toldfrihed fik Schøller tillagt tienden fra fire sjællandske kirker. Schøllers problem var det samme, som allerede lå bag Gutenbergs økonomiske fiasko: at bogtrykkeriet af natur er industrielt ved at kræve investering i et større antal eksemplarer af en vare, før der kan leveres blot eet eksemplar.

Nærmere ved »man« ikke. Bemærkes skal kun, at forskningsbibliotekar Ingrid Ilsøe trods dybtgående studier over datidens boghandlervæsen ikke har hæftet sig ved nogen oplysning om DL.[9] Denne negative oplysning fra fru Ilsøe, og bogens mangel på forlægger- eller boghandlernavn, skal måske tydes derhen, at den er spredt til privat og måske især offentligt eje ad andre kanaler end den gængse boghandels. Men i hvor mange af de 67 år frem til C.P.Rothes udgave har der været et restoplag at trække på? var der fx dækning efter indførelsen af juridisk embedseksamen 1736?

EXKURS. Arbejdets varighed og oplagets størrelse er to nøje sammenhørende emner, man ikke kan lade være at spekulere over indenfor den tidsramme, dokumenterne angiver. Sikkert er det, at man har trykt fire sider ad gangen, og at værkets godt 1100 sider altså repræsenterer henimod 300 trykforme, samt at hver side ikke har mere end 700-750 bogstaver. Går man ud fra Philip Gaskell: *A New Introduction to Bibliography,* Oxford 1972 (hvor ordet bibliografi på engelsk manér indbefatter fremstillingsteknikken, der studeres med henblik på detailleret bogbeskrivelse), så finder vi ganske vist s. 54f en henvisning til J.Moxons berømte lærebog netop fra 1683, hvorefter sætterens daglige præstation varierer i forholdet 1:2; men det synes rimeligt at antage, at en mand kunne sætte og senere aflægge en DL-side i timen. Korrektur mod manuskriptet kan ikke have været nogen tung byrde i en så nøje forberedt bog, og med 12 arbejdstimer har loven altså krævet 100 sætter-dage netto.

To trykkere ved deres presse antoges traditionelt at præstere 250 tryk i timen (Gaskell 139ff), og DL har med brede margener (små trykarealer) og et stort oplag været fordelagtigere end bøger med hårdt udnyttede sider eller med hyppig udskiftning af trykform pga.

små oplag. Trykkerholdet kunne herefter på 100 dage levere noget der ligner 250×12×100 = 30.000 tryk eller just 1000 lovbøger.

Selv med en stor tolerance for viderværdigheder som forsinkelse ved arbejdets igangsætning eller uregelmæssighed i tilførslen af papir er det uantageligt, at c. 4 måneders koncentreret arbejde skulle være spredt ud over den firdobbelte tid, når majestæten ønskede sin lovbog »med forderligste«, snarest muligt. Også er det uantageligt, at loven kun ønskedes trykt i 1000 eksemplarer. Man fristes derfor til at regne den anden vej, betragte sætternes arbejdsandel som for kortvarig til at påvirke fremstillingstiden og gætte på, at trykkerne har arbejdet støt i hele den bevidnede periode fra nytår 1682 til april eller senest juni 1683. Det giver som yderste maximum tid til at trykke 4000 bøger, selv ved kun at beskæftige eet trykkerhold. *Så* støt gik det vel knap, og Gaskell tager, med sine kilder, forbehold overfor udsving. Men om man nu gættede på 3600 eksemplarer? Et primærbehov mellem 600 og 1200 lyder rimeligt, og trods brug af nedarvede og antikvarisk købte eksemplarer er et aftræk på 40 eller 50 om året næppe noget flot gæt. Det ville levne syv år til at et »skrig i folket«, forstærket af de nymodens studiosi juris, kunne ende med et resultat, den ambitiøse unge Caspar Peter Rothes nye udgave fra 1750 med påfølgende billigbog 1753. Er tallet sat for lavt, skal man blot tænke sig mere end eet trykkerhold beskæftiget.

Usikkerhedsmargenerne ufortalt forklarer disse skøn måske fraværet af vidnesbyrd om Danske Lov i bogcirkulationen. Kan man ikke gætte på et centralt lager ved privilegiehaverens eller centraladministrationens foranstaltning, udenom den diskontinuitet, som privat lagring og handel kunne medføre? Iøvrigt aner man bag oplagets størrelse og levetid troen på, at man her havde barslet med en lov for generationer. Og det havde man jo.[10]

Bogtrykkerens navn er nævnt et par gange: *Joachim Schmedtgen,* i visse bøger Schmidtgen; trods navnet kan han meget vel være født og udlært i Danmark. Studier over hans samlede indsats i faget hører ikke hjemme her, og de er desuden næsten umulige at foretage, fordi man efter tidsgrænsen for Lauritz Nielsens *Dansk Bibliografi 1482-1600* (1919-33) kun undtagelsesvis har fortegnelser over bestemte bogtrykkeres produktion – en mangel der unægtelig hindrer løsningen af mange nærliggende opgaver også udenfor det snævert boghistoriske område. Spredt omtale af Schmedtgen i faglitteraturen[11] fører imidlertid snart frem til en kort række bøger trykt i hans officin gennem et halvt århundrede, og Schmedtgen røber sig derved som en god, i hovedværker højt betroet og virkelig dygtig bogtrykker, der stilistisk fører fra den nævnte ret enkle stil til typografisk høj- og senbarok.

Det sædvanligt angivne år for hans etablering, 1682, må modificeres. Det er strengt taget ikke uforeneligt med, at han 3.1.1682 møder for Konsistorium for at høre om indskærpelse af censurændringer sammen med byens fem andre bogtrykkere, hvoraf de to var enker; forekomsten af nogle kalendere fra årtiet, tidligst 1682 (bekostet af hofbogbinder Wolfgang Lamprecht), bør betyde, at Schmedtgen er begyndt i 1681, åbenbart uden privilegium, hvorom nedenfor. Hovedværker er Holger Jacobæus' katalog over Kunstkammeret, *Museum Regium,* 1696; Thormod Torfæus' *Historia Rerum Norvegicarum,* I-IV 1711, de mægtige folianter, der udgør Danmarks til da største bogværk[12] – og vistnok H.G.Masius' *Traur-Rede* over Ulrik Chr.Gyldenløve 1709, baroktypografi på dens højeste, uden nogen tvivl eller usikkerhed i storslået udfoldelse af sorg, prestige og kobberstik. Hertil føjer sig selvfølgelig jævnere bøger: opbyggelighed, antikatolsk propaganda, aktuelle begivenheder, og et lille lærd tidsskrift, der kun løb i oktober kvartal 1729.

Trykkeriet overlevede med andre ord Københavns brand 1728. I 1735 etablerede den senere så bekendte A.H.Godiche sig ved at købe det. Schmedtgen var nemlig død i mellemtiden; komedieforfatteren J.R.Paullis besynderlige men veludførte periodicum *Christ-opbyggelig Tiids-Fordriv* angives allerede 1734 som trykt i *Sl.Joachim Schmidtgens Bogtrykkerie ved Nicolai Kirke.*

Foruden sine mange værker efterlader bogtrykkeren en gåde knyttet til vort emne: Hvorfor blev den højofficielle opgave overdraget en ung og tilmed uprivilegeret bogtrykker?

Måske ligger der en forklaring i, at stillingen som kgl. og universitetsbogtrykker var ledig efter Corfitz Lufts død i marts 1680, mens efterfølgeren J.Phil.Bockenhoffer ikke fik privilegiet før 8.7.1682, da DL må have været i fuldt arbejde. På den anden side: kontinuiteten mellem hofbogtrykkerne Jørgen Gøde, Luft og Bockenhoffer var sikret gennem deres dygtige hustru Dorothea f. Cassuben, gennem hvem Gødes privilegium i dobbelt forstand arvedes fra mand til mand.

Forklaringen ligger da måske snarere i, at Caspar Schøller kan have kendt Schmedtgen eller haft økonomisk fordel af at give den store opgave til en ny mand. Denne viste sig tilliden værdig. Ikke længe efter fik han tillagt betegnelsen Hans Kgl. Højheds privilege-

rede Bogtrykker (først set i almanak for 1685, da den senere Frederik IV var 13 år). Han udførte andre bøger for Schøller, deriblandt førnævnte Ritualbog 1685 og *Norske Lov* 1687 i samme udstyr som DL, og i 1688 den ligeledes højofficielle *Forordnet Alterbog udi Danmark og Norge,* denne gang for en anden privilegiehaver, den misliebige journalist Ahasverus Bartholin. Et fornemt livsværk var solidt grundlagt på få år.

Danske Lovs udgaver gennem 300 år ville ligesom alle andre lignende udgaveserier fortælle noget om stil, smag og teknik i den lange tid. Men en god bid af de 300 år var gået, før den jubilerende førsteudgave første gang blev optrykt i 1750, og i denne artikel lader vi den stå alene, og stærkt.

Noter

1. Tak til arkivar Ebba Waaben, der i Rigsarkivet har fremdraget og hjulpet med de få foreliggende dokumenter og prøvet at finde flere. Privilegiet er citeret efter Sjællandske Registre, de to nedenciterede breve fra Danske Kancelli til Kammerkollegiet efter Sjællandske Tegnelser.
2. DLs fortale henviser lovgivningen for politisager (i dette ords brede ældre betydning) til en selvstændig bog, som også nævnes i nedenciterede brev af 13.2.1683. Den synes dog aldrig at være udkommet efter planen, jf. en tidlig ejers notat i Kgl. Bibl.s eksemplar af den beskedne bog i duodez, som J.Phil. Bockenhoffer trykte måske i 1686, *Adskillige Hans Kongl. Mayt. Forordninger Politien Angaaende,* men som ikke er den samme sag. Se dr. jur. Inger Dübecks afhandling.
3. Modsat Politiordningen udkom *Danmarks og Norgis Kirke-Ritual* ved Schøllers foranstaltning, trykt på næsten 400 s. som en også i det ydre ganske nær pendant til de to love. Kolofon: *Trykt af H. Kongl. Højh. privil. Bogtr. Joachim Schmedtgen/1685.* Se note 10. – De omtalte lister måtte være stærkt specificerede for at give brugbare oplysninger om bøgernes oplagstal.
4. Tak til direktør, cand. jur. Robert Riis og fru Jytte Riis, der har stillet et arvestykke til min rådighed under arbejdet med denne artikel: Eksemplaret er interessant ved at være i samtidigt helbind af svensk tilvirkning (rygtitel DANSKE LAG) og ved at have tilhørt grev Claes Horn, kendt for sin delagtighed i mordet på Gustaf III; han dømtes landflygtig og blev dansk borger.
5. Hverken store eller små eksemplarer er gennemført forsynet med vandmærke i arkene, og tiden har ikke tilladt at supplere spredte iagttagelser og forelægge dem for fru Ebba Waaben eller en anden papirspecialist.
6. Skriftgraderne demonstreres i de to ældste danske skriftprøvebøger, Jørgen Hantzsch's og Peder Morsings fra 1655 og 1658. Jf. min analyse af: Birgitte Thotts Seneca, Sorø 1658, i: *Levende Biblioteker, Festskrift til Palle Birkelund 1982* 41-47.

7. *Norske Lov*, der iøvrigt teknisk set er en gentagelse af DL, har kobberstukket titelblad i ganske samme stil.
8. Oversigt over disse udgaver i *Bibliotheca Danica* I 1877 627-30; beskrivelse af udg. indtil 1600 i Laur. Nielsens *Dansk Bibliografi 1551-1600;* og analyse af eftertrykkene efter Mads Vingaard i sammes: De ældste trykte Lovsamlinger. En bibliografisk Studie, i: *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen* VIII 1921 15-34, hvortil supplement om de retlige konsekvenser af R.Paulli, sst. L 1963 101-03. – Forud for disse bøger har den fornuftige tanke om, at en lovbog skal ligne sig selv og være til at finde rundt i, sat et usædvanligt spor i dansk boghistorie: Mads Vingaards optryk af *Sjællandske Lov* 1576 efter Gotfred af Ghemens udgave 1505 med omhyggelig brug af Ghemens i 1576 uhyre gammeldags gotiske skrift.
9. Nærmest det foreliggende emne ligger afhandlingen Bøger og boghandlere under Christian V, i: *Fund og Forskning* XXV 1981 19-46, hvor Schmedtgen nævnes en enkelt gang.
10. Lignende forhold synes at gælde for Kirkeritualet 1685, som først blev optrykt 1738. Et bevaret eksemplar heraf i samtidigt bind, måske partibind, har indklæbet en slags exlibris med teksten *Ex Donatione Regia An. MDCCXXX.* Det antyder muligheden for eksistensen af et lager i centraladministrationens varetægt. Tak til prof. dr. C.J.Ballhausen for henvisningen til denne bog i hans udsøgte privatsamling.
11. Rasmus Nyerup: Bidrag til de kjøbenhavnske Bogtrykkeriers Historie, i K.H.Seidelins *Læsendes Aarbog for 1800,* 1801 49; P.M.Stolpe: *Dagspressen i Danmark* I-IV 1878-82 (og nytryk 1977), registret; Camillus Nyrop: *Bidrag til den danske Boghandels Historie* I-II 1870, registret; Lauritz Nielsens langt mindre detaillerige oversigtsværk *Den danske Bog* 1941; og den beskrivende katalog *Dansk Boghaandværk gennem Tiderne* 1482-1948, 1949.
12. I det ejendommelige skrift *Bogtrykker-Konstens Historie i Dannemark,* hvormed et Viborg-trykkeri debuterede i 1738, skriver C.F.Wadskiær om *»Monsr. Schmidtgen,* som har gode *Studia,* men nu nyelig har tillukt sit *Officinam,* der er bleven *nobiliteret* ved *Thormodi Torfæi Histor. Norvegic.* det største Værk, som nogen Tid er trædet for Lyset i *Dannemark.«* Se bd. I 57 og note bd. II 47 i Per Hofman Hansens rigt kommenterede udgave af dette skrift og dets tillæg, 1982. – I Torfæus' værk ses ligesom i DL en vignet med signaturen I S, denne gang en kalligrafisk snørkel omsat til træsnit; nærmere kom han ikke til at bruge et bogtrykkermærke, se Mogens Haugsted: Ældre danske bogtrykker- og forlæggermærker III, i: *Fund og Forskning* IV 1957 11.

Danske Lov og Kongeloven

Af *Svend Ellehøj*

Den regeringsforandring, der fandt sted under stændermødet i København i oktober 1660, ændrede det gamle danske valgkongedømme til arvekongedømme i Danmark og Norge for Frederik III og hans efterkommere på såvel mands- som kvindesiden. At denne ændring betød en styrkelse af kongens stilling har næppe nogen været i tvivl om, men den var ikke nødvendigvis ensbetydende med indførelse af enevælde. Der er tværtimod vidnesbyrd om, at mange ventede en ny regeringsform, som gav stænderne medindflydelse på vigtige områder.

Imidlertid var det indlysende, at Frederik III måtte løses fra den ed på håndfæstningen, som han netop havde aflagt i egenskab af udvalgt konge, og resultatet blev, at hans håndfæstning kasseredes og tilbageleveredes, og at det blev overladt kongen at udforme den fremtidige forfatning. Udover selve ønsket om udstedelse af en skriftlig forfatning (reces) til erstatning for håndfæstningen var det kun få og vage forbehold der var formuleret fra stændernes side. De gjaldt opretholdelsen af standsprivilegierne, rigets udelelighed og en kristelig regeringsform. Det var alt hvad der kunne indskrænke kongens handlefrihed.

Frederik III udnyttede i første omgang denne handlefrihed til at rundsende et aktstykke, dateret 10. januar 1661, til underskrivelse

FREDERIK III (1609-70) var lærd. Navnlig teologi og statsret optog ham, men hans bogsamling vidner også om mange andre interesser. Der kan næppe være tvivl om, at Frederik III fra et tidligt tidspunkt har været tilhænger af en stærk fyrstemagt, og han støttedes i denne opfattelse af sin dronning, Sophie Amalie af Braunschweig-Lüneburg, og af de tyske rådgivere, som han førte med sig fra Bremen stift, hvor han havde været fyrstebiskop i årene 1635-44. Det er vanskeligt at præcisere Frederik III's personlige indflydelse i det begivenhedsforløb, der førte til enevældens indførelse i Danmark, idet han formelt fremstod som den passivt modtagende. Der er dog grund til at tro, at hans indsats i alle faser, til og med udarbejdelsen af Kongeloven, har været betydelig. Maleri af Abraham Wuchters, Rosenborg.

af adel, gejstlighed og borgerstand. Det kom senere til at bære betegnelsen »enevoldsarveregeringsakten«. I dette aktstykke, der er formet som en erklæring fra stændernes side, formuleres første gang den danske enevældes statsteori. Underskriverne erklærer på egne og efterkommeres vegne, at de utvunget og uden tilskyndelse af kongen af egen fri vilje har hyldet, svoret og bekræftet Frederik III som en absolut suveræn arveherre, således at han og hans efterkommere skal besidde arverettighed til Danmarks og Norges riger samt alle jura Majestatis, absolut regering og alle regalia. De bekræfter endvidere håndfæstningens kassation og føjer hertil de løfter der i 1650 var afgivet på prins Christians vegne, bestemmelserne fra 1651 om en eventuel formynderregering for ham, og i øvrigt alt, hvad der i recessen og ordinansen strider mod jura Majestatis, og hvad der ellers er udstedt i overensstemmelse med håndfæstningen og med rimelighed kan antages at være imod den nye arverettighed, suverænitet og absolutte regering. Endelig overlades det til kongen at bestemme, hvorledes regeringen, arvefølgen og eventuelle fremtidige formynderstyrelser skal indrettes, og underskriverne lover at anerkende denne kongelige bestemmelse (vilje) som en fundamental-lov og offentlig forordning.[1]

Ved denne erklæring godkendte stænderne den danske enevælde i udtryk, der ikke kunne lade nogen tvivl tilbage. Formelt fremtræder erklæringen ganske vist som en skriftlig bekræftelse af allerede stedfundne handlinger, men i sit ordvalg går den væsentligt videre, end tilfældet havde været ved arveregeringens indførelse. Dette undgik ikke samtidens opmærksomhed og vakte nogen betænkelighed, men det synes alligevel ikke at have givet anledning til indsigelser. Af de i sig selv svage forbehold fra oktober 1660 er kun rigernes udelelighed medtaget og det i den form, at kongen af synderlig gunst og nåde har erklæret, at der skal indføres førstefødselsret ved arvefølgen, og at kongerigerne ingenlunde skal deles, men de øvrige arvinger affindes med en sum penge.

Enevoldsarveregeringsakten bekræftede stændernes tidligere beslutning om at overlade det til kongen på egen hånd at udarbejde en ny forfatning og anerkendte, at denne forfatning ville indeholde nærmere regler for en enevældig regeringsform samt for arvefølgen. Resultatet forelå med Kongeloven af 14. november 1665.

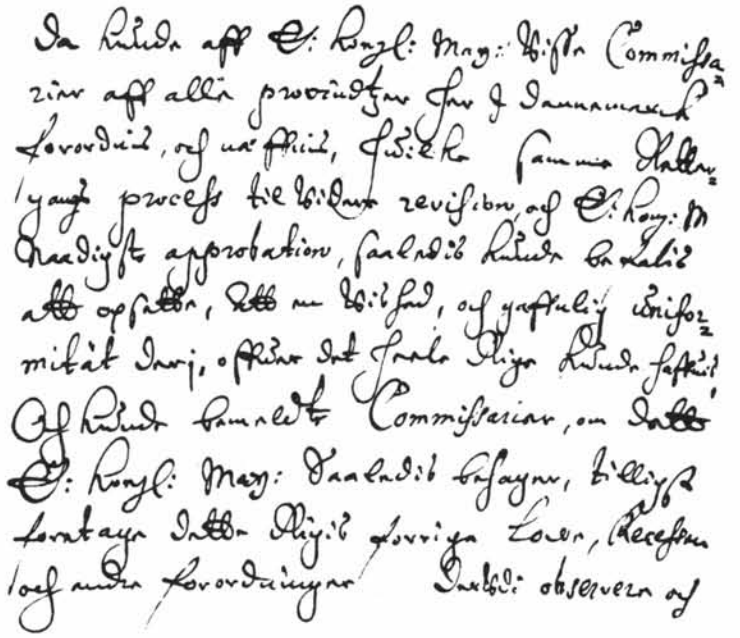

Desuden havde stænderne imidlertid, ved at give afkald på alle lovbestemmelser, som stred mod den nye regeringsform, tilsluttet sig, at hele den eksisterende lovgivning blev underkastet en revision. Dette spørgsmål optog den nye regering stærkt i januar 1661. To dage efter enevoldsarveregeringsaktens udstedelse, og altså længe før stændernes underskrifter kunne foreligge, blev sagen taget op af Statskollegiet, det nye overordnede regeringsorgan, som ved kongebrev af 11. januar 1661 var indkaldt for at drøfte de instanser, der skulle gå forud for den nye Højesteret.[2] Kollegiets betænkning af 12. januar gik dog videre og foreslog nedsættelse af en kommission, hvis opgave skulle være at udarbejde en ny procesordning, der var ensartet for hele riget, og desuden »foretage dette riges forrige love, recessen og andre forordninger, derudi observere og korrigere, hvad de eragte sig ej at skikke og overenskomme med nærværende Eders kongelige Majestæts arveregering«.[3] Betænkningen blev fulgt op med nedsættelsen af den første lovkommission ved kongebrev af 26. januar 1661, hvor Statskollegiets formulering følges ordret.[4] I senere kongebreve vedrørende samme emne er den ændret til »vor suverænitet og arverettighed«.[5]

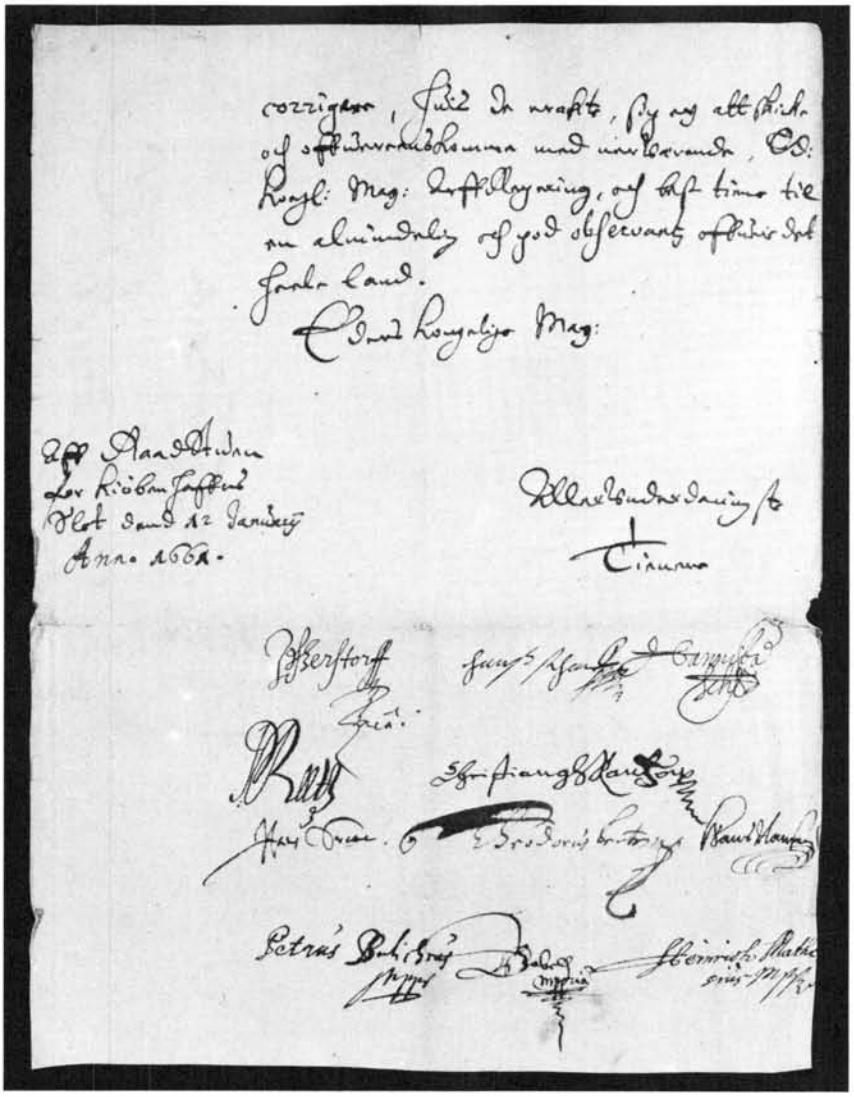

LOVARBEJDET INDLEDES.

Det var det nyoprettede statskollegiums forestilling af 12. januar 1661 om nedsættelse af en kommission med henblik på at tilvejebringe en »ordentlig og vel funderit Rettergangsprocess«, der satte det lovarbejde i gang, der 22 år efter fuldbyrdedes med udstedelsen af Danske Lov. Her læses den afgørende vending, at *»visse Commissarier af alle provintzer her i Dannemarck forordnis, och næffnis, ...«*. Forestillingen er underskrevet af J. Gersdorff, Hans Schack, Hannibal Sehested, P. Reedtz, Christian G.Z. Rantzau, Hans Svane, Theodorus Lente, Hans Nansen, Petrus Bulicius, C. Gabell og Heinrich Mathesius. Om denne forsamling ved at tage dette initiativ gjorde andet end at formulere et ønske, der allerede var udtrykt af kongen, er dog tvivlsomt.

V.A.Secher har, vendt mod tidligere opfattelser, frakendt Frederik III æren for at have taget initiativet til revisionen af den gældende lovgivning og overladt den til Statskollegiet.[6] Da det imidlertid fremgår af enevoldsarveregeringsakten, at en sådan lovrevision allerede forinden var i kongens tanker, er det højst tvivlsomt, om der kan tilkendes Statskollegiet nogen virkelig selvstændig rolle i denne henseende, selv om sagen ikke omtales i mødeindkaldelsen. Blandt kollegiets medlemmer var Frederik III's mest betroede rådgivere, som må antages at have været fuldt orienteret om kongens ønsker.

Ved udarbejdelsen af den nye forfatning blev Statskollegiet ikke taget med på råd. Frederik III overlod det i første omgang til sine tyske rådgivere i regeringskancelliet i Glückstadt, blandt dem den lærde Dietrich Reinkingk, at udarbejde et udkast. Senere synes generalfiskalen Søren Kornerup og professor Rasmus Vinding inddraget i arbejdet. Den endelige udformning blev overladt til den 30-årige Peder Schumacher, der i 1663 var blevet Frederik III's bibliotekar og i april 1665 udnævntes til kongelig kammersekretær (kabinetssekretær).

Schumachers kvalifikationer var uomtvistelige. På en niårig uddannelsesrejse i Vest- og Sydeuropa havde han erhvervet et indgående kendskab til moderne statsretlig tænkning, ikke mindst til Hugo Grotius,[7] og hans evne til præcis og elegant formulering på såvel latin som dansk var fremragende.

Fra Schumachers hånd stammer et latinsk udkast til Kongeloven, som ligger til grund for den danske tekst, der blev gældende lov, hvilket har været hovedargumentet for at godkende traditionen om Schumacher som Kongelovens forfatter.[8] Forfatterværdigheden må dog tages med forbehold og forstås således, at Schumacher havde væsentlig indflydelse på Kongelovens udformning, ikke at han var bestemmende med hensyn til indholdet.[9]

Den omstændighed, at Schumacher har ført såvel det latinske udkast som den danske original i pennen, dokumenterer strengt taget kun, at han fungerede som sekretær. Selve udkastet antyder sjælden noget om hans personlige indsats ved tekstens formulering. Det må være indlysende – og er da også almindeligt antaget – at Frederik III har fulgt arbejdet med største opmærksomhed. Omfanget af kongens indsats lader sig ikke bestemme i enkeltheder, men den

kan meget vel have været betydelig, og på enkelte punkter, således hvad Kongelovens indledende afsnit angår, kan den sandsynliggøres.

Formuleringen af dette afsnit kan kun i stærkt begrænset udstrækning tilskrives Schumacher. Den danske tekst følger ganske vist her som i den øvrige del af loven den latinske, men der er i tidligere undersøgelser ikke taget hensyn til, at grundlaget for betydelige dele af begge tekster er to vigtige aktstykker, nemlig rigsrådets og stændernes påtegning den 16. oktober 1660 på Frederik III's håndfæstning om dennes kassation[10] og enevoldsarveregeringsakten af 10. januar 1661. Sammenligner man Kongelovens danske tekst med disse aktstykker, vil man se, at overensstemmelsen i formulering er så nær, at et latinsk mellemled ikke kan antages. Såvel den latinske som den danske tekst må have de nævnte aktstykker som direkte forlæg.[11]

Dette svækker i nogen grad argumentationen for at opfatte Kongelovens latinske tekst som »Lovens Urtekst, hvorom Hovedinteressen maa samle sig, naar dens Oprindelse skal studeres, og den skal fortolkes«.[12] Det giver ikke tilstrækkeligt grundlag for at vende tilbage til den ældre opfattelse af Schumachers latinske tekst som en oversættelse af den danske, men det viser, at den danske tekst ikke nødvendigvis er en direkte oversættelse af den latinske, men indtager en selvstændig stilling i forhold til denne. Den latinske tekst kan følgelig kun med stor forsigtighed anvendes som hjælpemiddel til at fortolke den danske. Eventuelle afvigelser kan skyldes moden overvejelse. Den danske tekst er ikke blot den eneste juridisk gyldige, men også det sikreste udtryk for lovgiverens hensigt.

I det nævnte tilfælde fra Kongelovens indledning har det åbenbart været magtpåliggende med største nøjagtighed at gengive de to dokumenter, hvorved rigsråd og stænder løste Frederik III fra håndfæstningen og lovede at anerkende en af ham udarbejdet enevældig forfatning som en fundamentallov. Der kan næppe være tvivl om, at det er kongens eget ønske, der her er blevet opfyldt. Det modsvarer helt den omhu for at få alle formaliteter iagttaget, som Frederik III havde udvist under hele statsforandringsprocessen.

I Frederik III's regeringstid bevaredes Kongeloven som en hemmelighed i en snæver kreds, der ud over kongen og Schumacher næppe omfattede andre end kongens betroede ven og rådgiver

Vinhandlersønnen PEDER SCHUMACHERS (1635-99) karriere er det mest iøjnefaldende eksempel på de muligheder, der efter enevældens indførelse frembød sig for borgerlige indenfor statsstyrelsen. Med baggrund i en teologisk uddannelse ved Københavns Universitet og et niårigt studieophold i udlandet, hvor han især havde helliget sig de klassiske sprog og i stigende grad statsret, blev Schumacher i 1663 Frederik III's arkivar og bibliotekar og i 1665 kammersekretær. Da han det følgende år tillige fik indflydelse i Danske Kancelli, var vejen banet til den ledende stilling indenfor regeringen, som den nu adlede greve af Griffenfeld kom til at besidde i de første år af Christian V's regeringstid, indtil hans fald 1676 gjorde en brat ende herpå. Maleri af Abraham Wuchters, Rosenborg.

Christoffer Gabel. Ved Christian V's tronbestigelse blev loven oplæst i Gehejmerådet og senere ved hans salving i Frederiksborg Slotskirke »liudeligen for alle«,[13] men offentlig tilgængelig i sin helhed blev den først ved den trykte udgave 1709. Forfatningsbestemmelserne var dog blevet publiceret i Danske Lov 1-1-1.

Det såkaldte »første projekt« til lovbogen, som var udarbejdet af Rasmus Vinding, omtalte i 1-1-6 den enevældige arvekonges ret til »at gifve, aftage og forandre loven oc ofver den oc dommene at dispensere« og indskærpede derefter undersåtternes lydigheds- og troskabspligt med udtryk, som kombinerede Jyske Lovs fortale med arvehyldingseden den 18. oktober 1660.[14]

På sit møde den 4. marts 1680 vendte den nyudnævnte 3. revisionskommission tilbage til denne paragraf i »første projekt« og vedtog at optage den som den første i DL 1-1, ligesom kapiteloverskriften efter samme kilde blev rettet til »Om den lydighed, mand lovgifveren og lougen skyldig er«.[15] Allerede den følgende dag blev denne beslutning imidlertid ændret, idet kammersekretæren Caspar Schøller overleverede kommissionen et »projekt« om kongens suveræne magt og myndighed, som var væsentlig mere omfattende. I en bevaret kopi af projektet siges det, at det efter Hans kgl. Majestæts allernådigste befaling skulle indføres i begyndelsen af det første kapitel, og lovkommissionen kunne selvsagt ikke gøre andet end samtykke heri.[16]

Det kan ikke være et tilfælde, at det kongelige initiativ fremkom allerede dagen efter, at sagen var taget op i kommissionen. Man fristes til at tro, at også dette skete efter kongens ønske, og i det mindste må han være blevet underrettet omgående, for der er en tydelig litterær forbindelse mellem Vindings udkast og det af Schøller overleverede.

Hovedkilden til det nye »projekt« er Kongelovens §§ 2-6, som citeres ordret i lange passager. Der er dog foretaget en redaktionel bearbejdelse. Kongelovens paragraffer citeres i rækkefølgen 3-4-6,1-5-6,2-2, hvad der ubetinget er en forbedring. Især gælder dette placeringen af den generelle bestemmelse om kongens ret til at bruge alle regalier og jura Majestatis, hvad navn de og have kunne, som i Kongelovens § 6 er hægtet på de specielle bestemmelser om kongens magt over gejstlighed og kirke – og som også var en senere tilføjelse, hvad der fremgår af Schumachers latinske

tekst. I det nye udkast er den generelle bestemmelse anbragt som en logisk afslutning efter opregningen af de specielle og kombineret med den anden generelle bestemmelse, fra Kongelovens § 2, om kongens ophøjede stilling, hvilket tilsammen udgør motiveringen for den herefter følgende omtale af undersåtternes lydigheds- og troskabspligt. Endvidere er citaterne fra Kongeloven kædet sammen med udtryk, som tydeligt nok er hentet fra Vindings »første projekt«. Det gælder de allerførste linjer, overgangen mellem citaterne af Kongelovens §§ 6,2 og 2 og navnlig det herefter følgende: »og derfor være Kongen, som giør dennem alle fred og ved sin loug og regimente styrer og verier rigerne og landene, hørige, lydige, underdanige, hulde og troe og søge og forfremme Kongens gafn, skade og afbrek af yderste formufve afvende og tiene hannem troeligen med lif og gods«,[17] der umiddelbart fortsættes af et citat fra Kongelovens indledning, som afslutter projektet. Den oprindelige kilde til dette afsluttende afsnit er enevoldsarveregeringsakten.

Danske Lovs 1-1-1 gentager ordlyden fra projektet af marts 1680 med få og i hovedsagen uvæsentlige ændringer. Der henvises nu udtrykkelig til Kongeloven som kongedømmets rette uforanderlige grundvoldslov, de sidste to ord et direkte citat fra Kongelovens indledning, som altså må have været tilgængelig for redaktøren. Også henvisningen til Guds ord og den Augsburgske Konfession, som er føjet til ved omtalen af kongens magt i religionssager, har hjemmel i Kongeloven.

Kun et enkelt punkt ses at have givet anledning til diskussion i kommissionen. Det gælder formuleringen i forbindelse med omtalen af undersåtternes troskabspligt: »saadant at forsvare, lif og ære, gods og blod derhos at opsette«, som ordret citerede Kongeloven, hvorimod enevoldsarveregeringsakten, der var den oprindelige kilde, havde anvendt udtrykket: »med liff och leffnit, godz och bloed trolig hanthaffue och forsuare«.

På kommissionens møde den 29. marts 1680 gjorde de fire gammeladelige medlemmer gældende, at ordene »at sette ære til« ikke vel kunne »bekvemme sig« i denne paragraf – som de i øvrigt ønskede flyttet til fortalen – »med mindre Hans Majestæt det saaledes selv ville have, hvorom Hans Majestæts egen allernaadigste vilje kunne fornemmes«.[18] Tre af de øvrige tilstedeværende kommissionsmedlemmer – Vibe, Resen og Scavenius – havde ikke noget

imod at udskille paragraffen og forelægge kongen spørgsmålet om ordet »ære«, men Vinding, der støttedes af Povl Nielsen, mente, at paragraffen burde blive på sin plads, da den burde agtes som en lov. Ville man tale med kongen om ordet »ære«, kunne man for deres skyld gøre det, »men mente dog, at det nok kunne stå«. Det endelige resultat blev, at spørgsmålet forelagdes kongen,[19] og denne resolverede til fordel for bevarelsen af »ære«, idet bestemmelsen dog nu var omformuleret til »saadant at forsvare under lif og ære, gods och blods fortabelse«.[20] Den adelige argumentation synes formelt at have været rettet mod den sproglige formulering, og heri fik de for så vidt medhold i den endelige redaktion, men unægtelig på en anden måde, end de havde ønsket. Bagved den åbne argumentation skimtes dog en adelig uvilje mod at implicere også æren i pligten til at forsvare den kongelige enevoldsmagt, og det er nok det mest interessante i denne forbindelse.

Indskærpelsen af undersåtternes pligter overfor kongen udgør henved halvdelen af Danske Lov 1-1-1. I den øvrige del beskrives kongens rettigheder, som de var defineret i Kongeloven. Kongen alene har ret til at give og ophæve love og til at dispensere fra dem. Han har ret til at udnævne og afsætte alle embedsmænd (betjente) efter egen fri vilje, »så at alle emheder og bestillinger, i hvad myndighed de have, skal af Kongens enevolds magt, saasom af een kilde have sin første oprindelse«. Videre har kongen højeste magt over gejstligheden og kirkens organisation, dog skal han handle efter Guds ord og den Augsburgske Konfession. Endelig har han alene ret til at holde væbnede styrker (våbens og væbnings magt), ret til at føre krig, slutte og ophæve forbund samt til at pålægge told og anden kontribution.

På alle disse punkter var der tale om en præcisering af kongens eksklusive rettigheder, som gik ud over hans stilling under valgkongedømmet. På de fleste områder havde håndfæstningen direkte begrænset kongens handlefrihed (udnævnelse af rigsråder, rigsembedsmænd og udenlandske embedsmænd, afsættelse af lensmænd, erklæring af krig og disposition over flåden og rostjenesten, afslutning af forbund og pålæggelse af skat og told), i andre henseender var der tale om almindelig lovgivning eller fast sædvane (kirkens stilling, adelens rostjeneste, rigsrådets medvirken ved lovgivning). De i Kongeloven definerede majestætsrettigheder kunne alle be-

grundes udfra tidens statsretlige litteratur,[21] men mere vigtigt var det nok, at de tjente til at præcisere den forandring der var sket i forhold til den tidligere tilstand.

For så vidt kan det undre, at møntretten ikke er nævnt, skønt denne, som også tidligere havde været anerkendt som et kongeligt regale og var en selvfølgelig del af majestætsrettighederne hos alle teoretikere, var blevet indskrænket ved Frederik III's håndfæstning (§ 48). At møntretten var indbefattet i den generelle bestemmelse om, at kongen havde ret til at bruge alle jura Majestatis og regalier, »hvad navn de og have kunne«, kan dog ikke være tvivlsomt.

Noget tilsvarende kan siges om kongens besiddelse af den øverste dømmende myndighed, som heller ikke er udtrykkelig omtalt, skønt det her drejer sig om en helt central og af alle anerkendt majestætsrettighed. Udeladelsen kan forklares ved, at der på dette område ikke var tale om nogen afgørende ændring i forhold til den tidligere tilstand, hvor kongen præsiderede i Rettertinget og ikke nødvendigvis behøvede at følge de tilstedeværende rigsråders flertal, så at kongens beføjelser i denne henseende har været betragtet som en selvfølge.[22]

Schumacher havde imidlertid set anderledes på sagen. I det latinske udkast til Kongeloven er kongens stilling, ikke blot som hævet over loven, men også som øverste dommer i såvel gejstlige som verdslige sager stærkt fremhævet: »Rex ... subditis suis supremum in terris caput esto, supremus omnium controversiarum tam in ecclesiasticis qvam in secularibus negotiis arbiter, supra omnes humanas leges augustori sorte evectus, et a cujus sententia ad neminem nisi ad Deum provocatio«.[23] I Kongelovens endelige, danske affattelse blev denne formulering imidlertid ændret, således at

Peder Schumachers latinske UDKAST TIL KONGELOVEN, nu i Rigsarkivet. Udkastet, der helt igennem er skrevet med Schumachers hånd, består af 13 papirblade. Her vises side 5, som indeholder §§ 1-2 og begyndelsen af 3. I § 2 fastslås kongens stilling som øverste dommer i såvel gejstlige som verdslige sager samt hans ansvarsfrihed. Marginaltegnene må antages at markere faser i udarbejdelsen. Teksten er udgivet som paralleltryk til Kongelovens danske tekst af A.D. Jørgensen i »Kongeloven og dens Forhistorie« (1886).

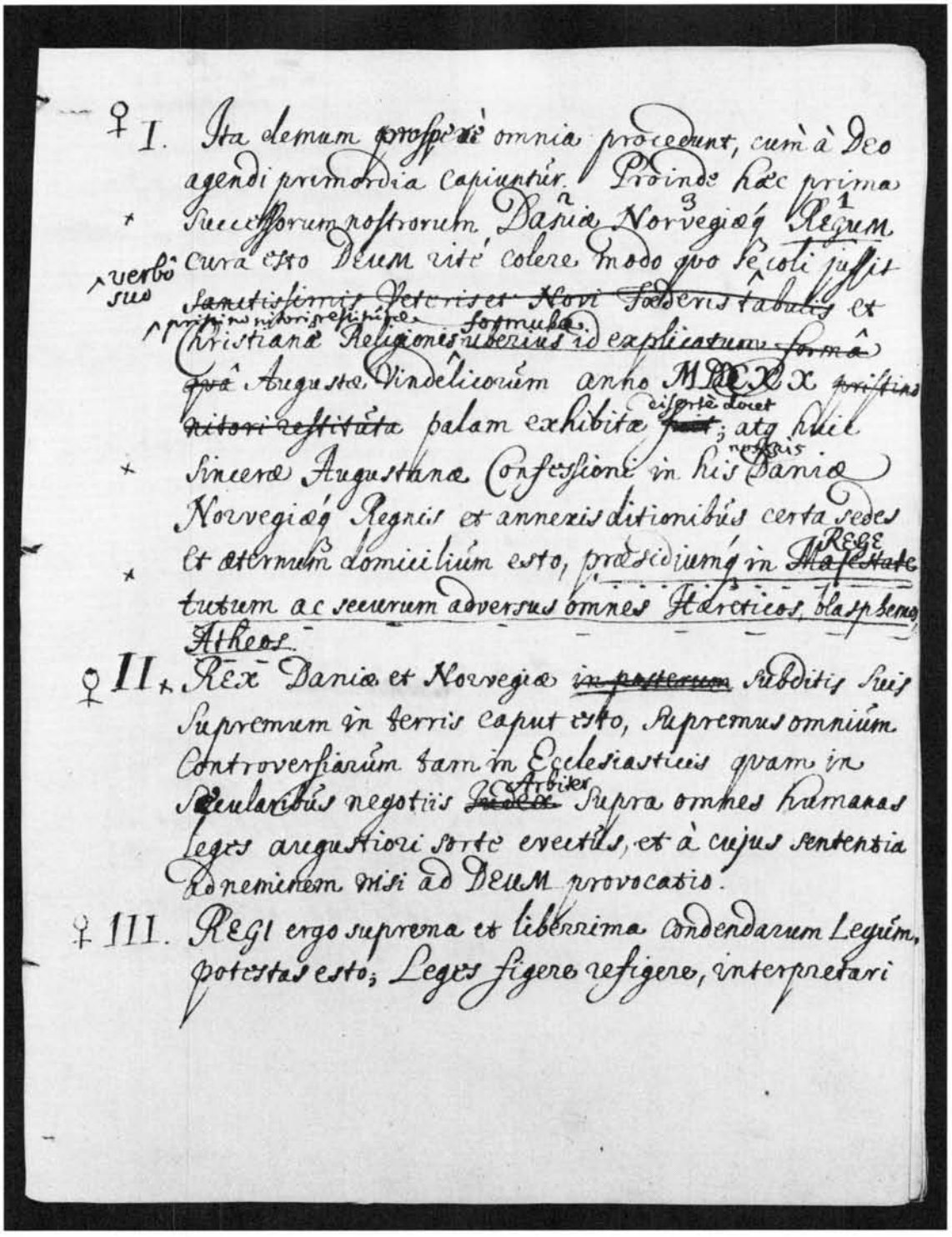

♀ I. Ita demum prosperè omnia procedunt, cum à Deo agendi primordia capiuntur. Proinde hæc prima Successorum nostrorum Daniæ Norvegiæq Regum cura esto Deum ritè colere modo quo se coli jussit verbo suo ~~sanctissimis Veteris et Novi Fœderis tabulis~~ et pristino nitori restitutæ formulæ Christianæ Religionis ~~uberius id explicatum formâ quâ~~ Augustæ Vindelicorum anno MDXXX ~~pristino nitori restituta~~ palam exhibita ~~fuit~~ disertè docet; atq huic Sinceræ Augustanæ Confessioni in his nostris Daniæ Norvegiæq Regnis et annexis ditionibus certa sedes et æternum domicilium esto, præsidiumq in ~~Majestate~~ Rege tutum ac securum adversus omnes Hæreticos, blasphemos, Atheos.

♀ II. Rex Daniæ et Norvegiæ ~~in posterum~~ subditis suis Supremum in terris caput esto, Supremus omnium Controversiarum tam in Ecclesiasticis quam in Secularibus negotiis ~~Judex~~ Arbiter supra omnes humanas leges augustiori sorte evectus, et à cujus sententia ad neminem nisi ad Deum provocatio.

♀ III. Regi ergo suprema et liberrima condendarum Legum potestas esto; Leges figere refigere, interpretari

de ord, der i udkastet beskrev kongen som øverste dommer, i loven er anvendt til at beskrive hans ansvarsfrihed og ophøjede stilling: »det ypperste og højeste hoved her på jorden over alle menneskelige love, og der ingen anden hoved og dommer kender over sig enten i gejstlige eller verdslige sager uden Gud alene«.[24] Det var denne formulering der blev gentaget i DL 1-1-1 og her som nævnt kædet sammen med undersåtternes pligter.

En så væsentlig ændring må være foretaget bevidst, og da den ikke godt kan tilskrives Schumacher, må den være sket efter kongens ønske. Det har været afgørende for Frederik III at fremhæve kongens uafhængighed af jordiske love og domstole, hvad der var en fundamental fornyelse i forhold til den tidligere tilstand, hvor kongen i håndfæstningens § 30 havde erklæret sig indforstået med at stå hver mand til rette for rigsrådet, en bestemmelse, der ganske vist ikke havde haft nogen praktisk betydning.

Kongens stilling som øverste dommer var derimod blevet forbigået i tavshed ved den nye formulering. Det kan skyldes, at der i denne henseende ikke var tale om nogen afgørende fornyelse, men der kan også erindres om, at de nærmest foregående år havde været vidne til to opsigtsvækkende retssager, mod Kaj Lykke i 1661 og mod Corfitz Ulfeldt i 1663, hvori Frederik III selv var part og som sådan afholdt sig fra at deltage i Højesterets møder, ligesom dommene udgik under højesteretsassessorernes, ikke kongens, navn og segl.[25] Skønt Frederik III's fravær på ingen måde var ensbetydende med, at han afholdt sig fra at gøre sin indflydelse gældende i disse sager, havde de dog demonstreret, at kongen i sådanne tilfælde anså sig for inhabil som dommer, og at der altså var grænser for hans udøvelse af den højeste domsmagt. Bevidstheden herom kan have været medvirkende til at Frederik III udelod Schumachers ubegrænsede definition i Kongeloven og derved lod det forblive ved den praktiske organisation af den øverste retspleje, som have fundet sted ved Højesterets oprettelse.

Kongelovens betydning som direkte kilde for Danske Lov indskrænker sig stort set til de egentlige forfatningsregler i 1-1-1. Herudover kan kun nævnes den i 1-2-1 indeholdte bestemmelse om, at prinserne og prinsesserne af blodet kun kan dømmes af kongen eller den, han specielt forordner hertil – en af de få bestemmelser i Kongeloven der overlevede enevælden.

GRIFFENFELDS SVOGER JØRGEN FOGH (1631-1685) var borgmester i København og blev medlem af den anden revisionskommission 1675, hvor han støttede Rasmus Vinding. I 1676 mistede han ved svogerens fald sine embeder og han dømtes for bestikkelse, men straffen blev formildet til forvisning til Århus. Maleri af Henrik Ditmar på Frederiksborg.

Som beskrivelse af det enevældige statssystem er Kongeloven imidlertid meget ufuldstændig og for så vidt misvisende. Den der sammenligner Kongelovens kategoriske bestemmelser om kongens magt over kirke og gejstlighed med Danske Lovs 2. bog vil få et eksempel herpå. Uden tvivl er Danske Lov en bedre kilde til forståelse af den danske enevælde end Kongeloven, og det er værd at bemærke, at de hævdvundne håndfæstningsbestemmelser, som ikke begrænser kongens magt, er kildegrundlag for talrige bestemmelser i Danske Lov. Det siger noget om enevældens begrænsede betydning for det danske samfunds struktur.

Noter

1. Jeg har tidligere mere udførligt og med henvisning til litteratur og kilder behandlet enevældens indførelse i *Højesteret 1661-1961,* red. af Povl Bagge, Jep Lauesen Frost og Bernt Hjejle, I, 1961, s. 2 ff. og i *Forfatningsspørgsmålet i Danmark fra oktober 1660 til januar 1661,* Historiallinen Arkisto 63, Helsingfors 1968, s. 175-84. Enevoldsarveregeringsakten er trykt i *Aarsberetninger fra Det kgl. Geheimearchiv* II, 1856-60, s. 125-28.
2. *Aktstykker og Oplysninger til Statskollegiets Historie 1660-1676,* udg. ved J. Lindbæk, I, 1903-04, s. 4.
3. Aftrykt det i note 2 anførte sted og tidligere i *Forarbejderne til Kong Kristian V.s Danske Lov,* udg. ved V.A.Secher og Chr. Støchel, I, 1891-92, s. 5.
4. *Forarbejderne* I, s. 6.
5. Kgl. missiver af 15.7. og 3.8.1661, *Forarbejderne* I, s. 10-11.
6. *Forarbejderne* I, s. 1.
7. Knud Fabricius: *Kongeloven,* 1920, s. 271 ff.
8. De to tekster er aftrykt parallelt af A.D.Jørgensen i *Kongeloven og dens Forhistorie,* 1886, s. 38 ff. Om forholdet mellem teksterne A.D.Jørgensen smst. s. VI og i Historisk Tidsskrift 5. rk. VI, 1886-87, s. 245 f.; J.A.Fridericia: *Frederik III og Enevældens Indførelse,* Historisk Tidsskrift 5. rk. VI, 1886-87, s. 805 ff.; Knud Fabricius: *Kongeloven,* s. 291 ff.
9. Jvf. Fabricius: anf. værk, s. 295 og Erik Arups skarpere formulerede synspunkt i anmeldelsen af *Kongeloven,* Historisk Tidsskrift 9. rk. II, 1921-23, s. 394 f.
10. Trykt i *Aarsberetninger fra Det kgl. Geheimearchiv* II, s. 122.
11. En udtømmende bevisførelse vil føre for vidt i denne forbindelse, men et par eksempler kan belyse sammenhængen:

Udkastet: ... subscriptam subsignatamqve a Nobis Capitulationem pactionemque omniaqve istius Capitulationis apographa et exempla rescindere, abolere æternæqve oblivioni tradere jurisjurandi Nos vinculo et religione, qvo regnum suscepturos obligaverant, solvere sine omni prorsus exceptione ... *Kongeloven:* ... den tillforne aff Os underskreffne Haandfestning med alle sine gienparter, puncter og clausuler død, magtesløs og till intet at giøre, Os fra Voris eed, Vi giorde, der Vi først traade i regieringen, udj alle maader og uden nogen exception qviit og frii at erklære, ... *Kassationspåtegningen:* ... saa vilde wij ... hermed forneffte original sambt alle andre genparter haffue annulleret, till intett giort, dødit och macteløsz holdett och hansz ko. mtt. fra sin derpaa giort och afflagde æd udj alle maader uden nogen exception quit och frit erklerit.

Udkastet: ... amicitias, inimicitias, spem, metum, commoda, incommoda, vim, dolum nunqvam ipsos hæredesve ac posteros ipsorum debito juratoqve Nobis hæredibusqve et successoribus Nostris obseqvio ac fide dimotura ... *Kongeloven:* ... og at fra saadan deris pligt og skyldighed dennem, deris arffvinger og effterkommere ingen venskab eller fiendskab, frygt eller fare, gaffn eller skade, had, affvind eller nogen menniskelig list og paafund udj ringeste maade skulde affvende, ... *Enevoldsarveregeringsakten:* ... fraa huilchen skyldighed osz, voris arffuinger och effterkommere ingen venschab, ej heller fientskab, fryct och fare, gauffn och

skaade, had, affwind eller nogen mennischl. list och aarsag vdj ringste maader skall affwende.

12. Fabricius: *Kongeloven*, s. 294.
13. Fabricius: *Kongeloven*, s. 348 og 355.
14. *Forarbejderne* I, s. 377 f. Arvehyldingseden er trykt i *Aarsberetninger fra Det kgl. Geheimearchiv* II, s. 125.
15. *Forarbejderne* II, s. 437 f.
16. Smst. II, s. 438 og 510-12. Som det vil fremgå af det følgende, er Sechers oplysninger om udkastets kildegrundlag meget ufuldstændige.
17. *Forarbejderne* II, s. 511, jvf. »første projekts« ordlyd smst. I, s. 377 f. Indtil »underdanige« er den oprindelige kilde Jyske Lovs fortale, fra »hulde og tro« arvehyldingseden; jvf. note 14. I Jyske Lov var undersåtternes lydighedspligt sat i relation til kongens pligt til at opretholde freden: »Forthy ær han oc schyldich ath gøre thæm allæ frith« (*Den Jyske Lov*, ved Peter Skautrup, 1941, s. 4). For den enevældige konge kunne der ikke være tale om en pligt. Nu afledes undersåtternes forpligtelse af kongens enevældige magt, men sammenhængen mellem lydighedspligten og kongen som opretholder af fred og lovlig orden er alligevel bevaret.
18. *Forarbejderne* II, s. 453.
19. Protokol 1. september 1680. Smst. II, s. 491.
20. Smst. II, s. 531.
21. Jvf. Knud Fabricius' gennemgang i *Kongeloven*, s. 312 ff.
22. Poul Johs. Jørgensen: *Dansk Retshistorie*, 1940, s. 554 og især Stig Iuul i *Højesteret 1661-1961* II, s. 8 f.
23. *Kongeloven og dens Forhistorie*, s. 44. Ordet »arbiter« er en rettelse fra »iudex«, der formentlig ved eftertanke er fundet mindre passende for en enevældig konge, der ikke var bundet af loven.
24. Fabricius' anvendelse af den latinske tekst som grundlag for fortolkning af Kongelovens forfatningsbestemmelser (anf. sted, s. 313) er her som på andre punkter helt uholdbar.
25. Jvf. min fremstilling i *Højesteret 1661-1961* I, s. 238-50.

ÆTA: SUÆ. 52.
ANNO. 1689.

Forholdet mellom Danske og Norske Lov

Af *Gudmund Sandvik*

Christian V's Norske Lov er datert til 15. april 1687, kongens årmålsdag. Norske Lov framtrer dermed offisielt som ei fire år yngre søster til Danske Lov.

Dateringa tilslører at lovboka faktisk er enda yngre. Den trykte utgåva av Norske Lov vart introdusert i Noreg saman med kyrkjeritualet med forordning av 14. april 1688, altså enda eitt år seinare. Her heiter det at lovboka skulle tre i kraft ved Mikkelsdag, den 29. september 1688.

At Norske Lov alt i sin tittel framtrer som ein yngre versjon av Danske Lov, blir stadfesta ved den mest elementære tekstkritikk. Disposisjonen i 6 bøker er den same. Dei aller fleste kapitla og artiklane finst i begge lovbøker, og med same ordlyd og nummer. Kortare og hardare sagt, Danske Lov av 1683 er eit forelegg for Norske Lov av 1687.

NORSK SORENSKRIVER,
malet 1689 i fuld embedsdragt med højre hånd støttende på den nylig indførte Christian V's Norske Lov. Portræt af Bernt Pedersen, der var Sorenskriver i Hdela hadeland og Land fra 7.6.1659.
Maleri i Østsinni Kirke, Nordre Land af ukendt maler.

Sjølvsagt. For oss, for vår tid – og for foreiningstida fram til 1814, ja enda eit stykke lenger. Lovbøker er styringsinstrument. Og dette var einveldets lovbøker, frå eitt og same tiår.

Likevel har det vore freistande nord for Skagerak dels å sjå det slik at Christian V's Norske Lov var ei avbøying av norsk rett, dels at Noreg i 1680-åra var nær ved å få ei reint norsk lovbok. Dette er faktisk problemstillingane i den grundigaste undersøkinga av forholdet mellom Danske og Norske Lov, nemleg L.M.B.Aubert: De norske Retskilder og deres Anvendelse, Første Del, Christiania 1877.[1] I nær tilknyting til Auberts Retskilder og inspirert av han står Forarbeiderne til Kong Christian den Femtes norske Lov af 15 April 1687, udgivne for det norske historiske Kildeskriftfond, af N.Prebensen og Hj. Smith, Christiania 1887.[2]

Historiografisk sett var Auberts undersøkingar ei følgje av den grunnleggjande nyorienteringa i norsk historieforskning som byrja i 1860-åra.[3] Den unge generasjonen avviste synet på danske-tida som »den uægte Lodning« mellom sagatid og samtid. Dei avliva »den norske historiske skole« (Keyser og Munch) som hadde sett fram ein spesiell innvandringsteori, at »vestskandinavane« var eit særskilt folk, innvandra over Finland og Nordkalotten til Noreg og derifrå til Vesterhavsøyane, klart avgrensa frå »austskandinavane« i Danmark og Sverige. Programmatisk slo Michael Birkeland fast i sitt foredrag på festen til fedrenes minne i Studentersamfundet 13. januar 1866 at »vore rette Fædre« var mennene frå dansketida. Den norske mellomalderstaten gjekk definitivt i oppløysing i reformasjonstida, det nye Noreg tok til å veksa fram på 1500-talet. »De Slægtled, der have baaret det tunge Arbeide, hvis Frugter vi nyde, ere vore sande Fædre«.[4] Birkelands foredrag var nok ein del av skandinavismen frå 1860-åra,[5] men det stakk djupare ned og peika lenger fram. Foredraget innleidde eit studium av foreiningstida som framleis pågår, av institusjonar, embetsverk og ikkje minst lokalhistorie. Foredraget hadde jamvel litterære verknader året etter – Huhu i Peer Gynt.

Difor kunne Aubert kalla si framstilling for De norske Retskilder, trass i at han ville syna at »den egentlige norske Ret i det 17de Aarhundredes sidste Halvdel frembyder Billedet af en uddøende Urskov.«[6] Magnus lagabøtes Landslov og Bylov var nok i bruk, men ein kan ikkje på noko sett og vis tala om ei uavhengig norsk

lovgjeving etter 1300-talet. På tilsvarande vis som det hadde skjedd med Jydske Lov i 1590, let Christian IV trykka ei revidert utgåve på dansk av Magnus lagabøtes Landslov i 1604. Den bar namnet »Den Norske Low-Bog, offuerseet, corrigerit oc forbedrit«, men er i ettertida meir kjend som Christian den fjerdes norske Lovbog.[7] Ved sida kom, »efter Tidens Leilighed«, forordningar og resessar som dels var rekna på både Danmark og Noreg, dels på berre eitt av rika, men oftast utan at det var klart sagt kva som heretter var felles og kva som var særskilt. Typisk i så måte er Christian IV's Store Reces av 1643.[8] Men Aubert understreka at før 1680 kan ein ikkje påvisa eit samla dansk initiativ for å omforma norsk rett. Som eitt av sine prov for påstanden viste han til at Jens Bjelke (1580-1660), det norske rikets kanslar, i 1630-40-åra fekk støtte frå kongen til sine planar om ein revisjon av norsk lov.[9] Vidare viste Aubert til at Ulrik Frederik Gyldenløve som norsk statthaldar fekk tilslutning frå Kjøbenhavn til sitt forslag frå 1664 og 1666 om å revidera Christian IV's Norske Lov. Statskollegiet påla jamvel Gyldenløve å la dei norske lagmennene dela oppgåva mellom seg.[10] Aubert meinte altså at Kjøbenhavn var tilbakehaldande i sitt forhold til norsk rett, og at det vanta faglege kvalifikasjonar som lovkonsipistar både hos Jens Bjelke og dei norske lagmennene.

I det siste må Aubert ha rett. Det Jens Bjelke har etterlate seg, er småting. Og det einaste som er bevart av lovrevisjonen frå dei norske lagmennene, er ei klage frå lagmannen i Tønsberg i 1666. Han meinte at han hadde fått altfor stor del av lova til revisjon, i forhold til dei små inntektene han hadde av sitt embete.[11]

Men Aubert kan ikkje ha meint at Danmark var tilbakehaldande overfor Noreg i sin praktiske politikk før 1680. Meir enn nokon annan dansk statsmann – før Christian Frederik – greip Christian IV avgjerande inn i Noregs lagnad og liv, frå å berga Finnmark og Troms for Noreg og å mista Jemtland og Herjedalen til å setja gruver i drift, grunnlegga byar og mangt, mangt anna. Saka var snarare den at riksstyringa i Kjøbenhavn kunne gjera dette gjennom sin praktiske politikk dag for dag, utan å ta initiativ til lovrevisjonar – på tilsvarande vis som at riksstyringa førebudde einveldet lenge før 1660.[12] Det manglande initiativ kan forklarast, om ein vil, med at det danske riksrådet var skeptisk til ei styrking av kongens makt i Noreg gjennom f.eks. lovrevisjonar, eller med at Oldenborgarane

22 *Gudmund Sandvik*

tradisjonelt var redde for all partikularisme i Noreg, f.eks. gjennom ei ny lovbok.

Gyldenløves initiativ frå 1664 og 1666 døydde bort. Lovkommisjonane i Kjøbenhavn i 1660- og 1670-åra hadde ikkje Noreg på sin arbeidsplan.

Først da den tredje revisjonskommisjonen for Danske Lov var komen i arbeid, i følgje reskript av 28. februar 1680, vart Noreg drege inn. I brev til kommisjonen av 10. april 1680 skreiv Christian V at han hadde funne for godt »dend norske Lov dend danske at lade annectere«.[13] Til det formål oppnemnde han fire norske kommissærar, Chr. Stockfleth, Jens Rosenheim, Christen Jensen og Lauritz Christensen. Dei skulle reisa til Kjøbenhavn og møta i den danske lovkommisjonen. Denne skulle samanhalda den »norske Lov« med det danske lovutkastet. Tanken har altså vore å innarbeida både Christian IV's Norske Lov og lovreglar om norske forhold i Danske Lov og dermed skapa ei felles lovbok. Det skulle arbeidast raskt, bok for bok skulle sendast til kongen utan å venta på eit samla lovutkast. Men kongen bad samstundes om å få eventuelle dissensar frå kommissærane.

Dei norske kommissærane møtte berre ein gong i den danske lovkommisjonen, nemleg 16. april 1680. Møtet må definitivt ha gjort ende på tanken om ei felles lovbok for Danmark og Noreg. Ein kan ana ekko av unison protest frå dei danske lovskrivarane i kongebrevet av 5. juni.[14] »Alt for lang Tid ville medgaa« til å revidera den norske lova for å støypa ho inn i den danske. Det viktigaste no var å gjera ferdig Danske Lov.

Same dag fekk Gyldenløve ordre om å peika ut medlemer av ein

ULRIK FREDERIK GYLDENLØVE (1638-1704) var søn af Frederik III og Margrethe Pape og dermed Christian V's halvbror. I 1664 udnævntes han til statholder i Norge som Ivar Krabbes efterfølger. Gyldenløve gik med iver op i de norske forhold og tog initiativ til eller støttede en række reformforslag, bl.a. en revision af den norske lovbog og oprettelse af en norsk overhofret. I lange perioder, således 1668-1673, var han dog borte fra Norge. Gyldenløve stod sin halvbror nær, og ved tronskiftet 1670 dannede han sammen med Schumacher og Fr. Ahlefeldt det triumvirat, der havde hovedindflydelse på regeringens førelse. Maleri af Karel van Mander på Frederiksborg.

norsk lovkommisjon.[15] Dei skulle laga utkast til ein einsarta norsk prosess og til ein revisjon av Store Reces, kyrkjeordinansen av 1607 og andre forordningar, ordna alt dette etter sak i kapittel og forklara vanskelege stader i Christian IV's Norske Lov med tydelege ord.

Det har visstnok ikkje kome noko konkret ut av dette. I alle fall er ingenting bevart. Det må også seiast at mandatet av 5. juni var like uklart som mandatet frå 10. april. Gyldenløve, den norske statthaldaren, er den einaste politiske viljen som dei norske kommissærane kan tenkast å ha hatt å støtta seg på. Men i åra etter Gyldenløvefeiden (eller den skånske krig), altså frå 1679 og fram til 1683, utøvde han sitt norske statthaldarskap frå Kjøbenhavn. Og for kommissærane i Noreg måtte det vera umogleg å gjennomføra ein reint lovteknisk revisjon før den nye danske lova var endeleg fastlagd.

Danske Lov vart send til trykking 3. januar 1682. Dermed var fullføringa nær. Nokre dagar seinare, 14. januar, skreiv kongen til Gyldenløve.[16] Kongen hadde fått vita at lovarbeidet oppe i Noreg hadde gått svært seint. Difor baud han for andre gong at arbeidet skulle gjerast i Kjøbenhavn. Gyldenløve skulle befala Christian Stockfleth og Jens Hoppener straks å reisa sørover og ta med seg alle papira frå den norske lovkommisjonen. Biskopane i Noreg fekk 4. februar brev om å sjå over den norske kyrkjeordinansen, om der skulle vera noko som burde rettast på.[17]

Det viktigaste kommissoriet vart utferda 22. mars.[18] Det var stila til Jens Rosenheim, Christian Stockfleth, Lars Christensen og Jens Hoppener, som da alle var komne til Kjøbenhavn. Dei skulle møtast »paa det Gemach her paa Slottet, hvor høyeste Ret pleier at holdis.« Dei skulle leggja til grunn korrektureksemplara frå boktrykkar Schøller av Danske Lov, bok for bok. Dei skulle så vurdera kor langt den norske lov kunne stemma overeins med Danske Lov. Kongens vilje var at »en Uniformitet udj begge Rigers Love, saa viit muligt, hereffter kand observeris.« Men om den norske lov da måtte endrast etter den danske lov, skulle kommissærane sjå til at endringane »effter Norrigis Rigis Skick og Sædvane vorder forfattet.« I dette kommissoriet slo altså kongen fast at Danske Lov skulle vera eit forelegg for Norske Lov. Men *kor langt* avvika kunne eller skulle gå, det var framleis eit ope spørsmål.

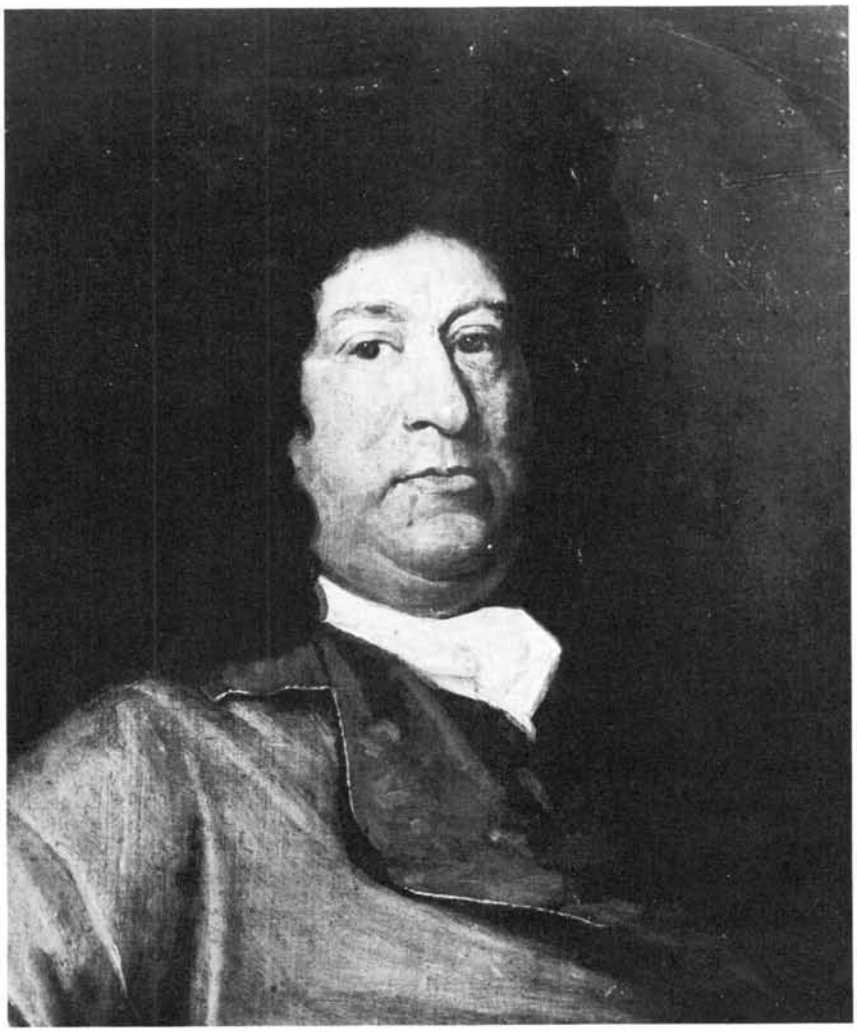

CHRISTIAN STOCKFLETH (1639-1704) var en af de ledende kræfter i det norske lovarbejde. Han blev immatrikuleret ved universitetet i København 1656, deltog i forsvaret af hovedstaden 1658, studerede senere i Leyden, Oxford og Orléans. 1668 magistratspræsident i Christiania og kommercedirektør i Akershus stift, fra 1681 også assistentråd i Overhofretten. Januar 1683 til oktober 1691 var han gesandt ved det svenske hof, derefter stiftamtmand i Christiansand, så i Akershus (fra 1695) og til sidst i Bergen (fra 1700). Fra 1694 var han justitiarius i Overhofretten. Stockfleth var nært knyttet til statholderen i Norge, Gyldenløve. L.M.B. Aubert gav Stockfleth hovedæren for lovbogudkastet af 1682. Portræt af Jacob Coning, Margård. Kopi på Oslo bymuséum.

Som i 1680 skulle kommissærane senda utkast med betenkning til kongen, bok for bok. Dei skulle arbeida raskt. Og Gyldenløve og amtmennene i Noreg fekk nokre dagar seinare ordre om å laga forslag til ei tingtavle.[19] I Akershus stift skulle det vera heile fire ting om året i kvart tinglag.

Den norske lovkommisjonen gjorde seg ferdig på få månader, ved årsskiftet 1682/83. Kommisjonens arbeid er interessant på *tre* måtar – den tok inn mange eldre norske reglar, den forma mange nye reglar og forbetringar som ikkje fanst i Danske Lov eller i Noreg, og den har skrive dei aller fleste av dei endelege avvika frå Danske Lov som vart ståande i Norske Lov. Hovudmannen synest å ha vore Christian Stockfleth, men Gyldenløve kan ha vore ein politisk vilje bak »det norske Project«.

Utkastet vart, som nemnt ovafor, trykt i 1887, saman med andre aktstykke. For aktmessig og presis komparasjon med tanke på detaljstudiar, står altså Prebensen og Smiths utgåve til disposisjon, saman med Danske og Norske Lov. Men Prebensen og Smith gav ingen samla konklusjon. Difor har det interesse å gje att Auberts oversikter.

a) Over »de vigtigere *ældre norske* Regler, der foresloges bibeholdt, men som ikke senere optoges i Lovbogen:

> »Kongens Stevning« ved Underretterne, Vidnepligtens Udstrækkelse til Aastedet, selv hvor ej dette laa inden den almindelige Værnethingskreds, Godtgjørelse til Vidner, Fredlysning, udførlige Regler om Færgemænd og Veje, »Giftemandsretten,« om Umyndiges Forsørgelse, 20 Aar som Umyndigheds Grænse, Adskilligt af Formuesforholdet mellem Ægtefæller, Arvetallet udenfor Descendentsen, Ætledning, om Misregning, om skjulte Fejl ved Salg af Dyr, Ejendomsrettens Overgang ved Løsøre uden Overleverelse, om Modvidner i Odels- og Aastedssager, 30aarig Odelshævd samt 30 Aar ved almindelig Hævd paa Landet (20 Aar ved Kjøbstadsjord og »andet Løsøre«), Indløsning af brugeligt Pant, Ansvar for casus ved mora, Finderens Ejendomsret efter et halvt Aar, Landnamsstraf og ikke Tyvsstraf for ulovligt Fiskeri og almindelig ulovlig Skovhugst, Betaling ved Transport paa Gjeld, Veddemaal, Moratorium for Fattige, Kongsdag (Lejde) ved Drab, Udeladelsen af Begreberne Ran, Herværk og Vold, Straf for Selvtægt, Bøder for 1ste Gangs ringe Tyveri, adskillige Undtagelser fra Tyvsbegrebet, Dødsstraf for Indbrud, 4 Marks i Stedet for 3 Marks Bøder,

> Bødernes Deling mellem Kongen og den Fornærmede og Arvinger, men ikke med »Husbonden«, hermed sammenhængende Paatalepligt for Øvrigheden og ikke for »Husbonden« og overhovedet mindre Rettigheder for Adelen end i Danske Lov.[20]

b) Over rettssetningar som var »... uden nogen Grund i Norges særlige Forholde ..., og ialfald som skreven Ret, nye baade i Danmark og Norge«.

> Her kan fremhæves: Udførlige Regler om Kontrastevning, nøjagtigere Regler om Stevningens Forkyndelse, Bøder for Udeblivelse, Regler om Udsættelse, Dommerens 6 Uger til Affattelse af Dommen, flere Regler om skriftlig Procedure, udførlige Regler om Forkyndelsen af Domme og en gjennemført Fordring om Exekutions og Appelfristens Beregning fra denne, om Vidnekvæstioner og Vidners Afhørelse ved Modparten, Afskaffelse af Partsed i større kriminelle Sager, Erstatning for Spot o.s.v. ved ulovlig kriminel Arrest, udførligere Regler om Forbud, Stansning af Exekution ved Erklæring af Paaanke mod at stille Kaution i rede Sager, om Præskription af Namsdommens Exigibilitet og om Fornyelsesdomme, obligatorisk og gratuit Almueskoleundervisning i Religion, Læsning og Skrivning i Kjøbstæderne, Tiendens Fastsættelse engang for alle (?), Udpantning efter Skatteseddelen, udførligere Regler om Collision mellem Kjøbere, Panthavere osv., om periculum rei ved Salg, klar Regel om Hævd paa usynbare Servituter, at udlagt Kjøbstadjord og »andet Løsøre« først blev Ejendom efter 6 Uger, Dommerens Deltagelse i kriminelle Skjøn, Optagelse af Kapitlet om Interessentskaber i Fdn. 16de April 1681.[21]

Auberts oversikter viser dermed korleis den danske lovkommisjonen fullførte sine oppdrag av 23. januar 1683, om å stryka i det norske utkastet. Dei skulle særleg sjå etter

> om Noget endnu derudinden kunde være at forandre eller forbedre, om, maaskee, Noget, som kunde være fornøden at indføre, vaar udelugt, eller om det som er indført iche saa lige kunde være Norgis Lov, Skick oc Sædvane conform, eller oc strider imod Voris absolutum Dominium oc Arfve Regiering ...[22]

Under dette arbeidet hadde dei kontakt med dei norske kommissærane. Dessutan sende dei det reviderte utkastet til ein norsk revisjonskommisjon samansett av dommarar frå Overhofretten i Christiania og lagmenn frå andre delar av Sør-Noreg. Dei norske

biskopane vart også spurde til råds om 2. bok. Dei norske rådgjevarane hadde berre mandat til å foreslå mindre endringar, »dog saaleedis at Uniformitet j begge Rigerne det meeste mueligt er, treffedes.«[23] Det viktigaste resultatet av denne rådspørjinga var nok at tingtavla vart fastlagd med tre ting om året over alt på landsbygda sør for Vardøhus amt. Så arbeidde den danske kommisjonen med den norske lovboka til ut i juli 1687, altså *etter* at fortalen var skriven og datert til 15. april 1687.

I samanfatning: Hendingsgangen i 1680-åra var som ei pendelsvinging. Først kom flygeidéen om ei felles lovbok for Danmark og Noreg, og dernest utkastet til ei relativt sterkt avvikande norsk lovbok. Så slo pendelen tilbake til eit midtpunkt. Pendelen dirra før han stilna over det endelege resultatet: Norske Lov som ein versjon av Danske Lov.

Eg trur – hundre år seinare – at Aubert overdreiv viljen til særnorsk lovgjeving i den norske lovkommisjonen 1680-82. Det utkastet som vart laga i Kjøbenhavn i 1682, er snarare å sjå som den vanlege opningsfasen i alt lovgjevingsarbeid, når idéane strøymer friast og med minst tanke på konsekvensane.

Men kva er så dei viktige skilja mellom Danske Lov og Norske Lov? Dei er på *to* felt, som heng strukturelt saman: Domstolsordninga i 1. bok og jordeigedomsforholda i 3. og 5. bok.

I 1. bok er sorenskrivaren på landsbygda den viktige særnorske institusjonen. Han kom til som ein svoren skrivar for dei lagrettemennene – mellomalderens *dómr* – som frå 1590-åra av skulle utgjera førsteinstansen i det nye domstolshierarkiet.[24] Frå 1634 vart han meddommar med bøndene i lagretten.[25] I følgje NL 1-7-1 skulle han ha åtte lagrettemenn med seg for å døma i saker om odel og eigedom, liv og ære. Men elles var sorenskrivaren *einedommar* i første instans. Hans embetsdistrikt var fogderiet. Det tilsvarar 12-1300-talets inndeling i sysler. For Sør-Noreg til og med Trøndelag nemner tingtavla 41 fogderi. Nordlandene og Vardøhus hadde 8-10 fogderi. Tingtavla viser tingreisene, korleis sorenskrivaren som *itinerant judge* til faste tider drog *on circuit* frå tingstad til tingstad i embetsdistriktet. Ta sorenskrivaren i Gudbrandsdalen med tidene for vintertinget, sommartinget og hausttinget. Der var åtte tingstader: Fåberg, Gausdal, Øyer, Ringebu, Fron, Dovre, Vågå og Lom. I Gausdal skulle sorenskrivaren halda ting 25. fe-

bruar, 27. juni og 22. november. Her, på tinga, var altså sorenskrivaren *dommar*.

Men (så underleg det eventuelt kan høyrast sør for Skagerak) var dommargjerninga likevel berre ein mindre del av sorenskrivarens embete. På landsbygda var han *skrivaren* heilt til våre dagar, dvs. at han utførte dei notargjerningane som går fram av NL (eller DL) 1-8. Det var sorenskrivaren som gav lokal notoritet til dokument om transaksjonar med fast eigedom. Krongodssala frå 1660-åra og utover innleidde både den borgarlege, kommersielt prega godsdanninga og den oppsiktsvekkande tidlege overgangen til bondesjølveige i Noreg. Her kom *skrivaren* i ein stadig viktigare posisjon hos borgarar og sjølveigarbønder, etter som han skulle føra skjøte- og panteprotokollane i medhald av NL 1-8-4, og seinare panteregistra etter forordning av 7. februar 1738.

Like viktig vart *skifteforvaltinga*. – Den norske lovkommisjonen hadde merkeleg nok brote med tidlegare praksis. Dei skreiv (Utkastet 5-2-86) at skifteadministrasjonen på landet skulle skje ved »Kongens Amptmand self eller ved Fogder«.[26] I samsvar med DL 5-2-90 endra revisjonskommisjonen dette til »Kongens Amptmand, eller Husbonden, ved dem selv eller deris Fuldmægtige«, slik det står i NL 5-2-91. Men å leggja skifteforvaltinga til amtmenn og fogdar eller til godseigarar var eit openlyst politisk mistak. Og det vart endra raskt. Alt eit reskript av 31. mai 1690 la »Skifterne hos Almuen paa Landet overalt i Norge saavel paa Proprietariers (Grevskaberne og Friherskaberne alene undtagne) som paa Kongens eget Gods« til sorenskrivarane, slik det var før 1687. Men no skulle alle skifte gjerast skriftleg. Og sorenskrivarane skulle

> rigtige Protocoller derover ... holde, saa at de vedkommende altid, naar begjeres, god Efterretning hos dem om Skifterne ... kan bekomme.[27]

Sorenskrivaren fekk altså ein heilt sentral posisjon i forhold til den norske allmues formuessaker, som dommar, notarius og skifteforvaltar. Frå sitt embete kunne han, med lovbok og reskript i hand, gjera uunnverlege tenester for folk flest og for høg og låg. Dette gjorde han ikkje gratis. Det er like dekkande å seia at han selde uunnverlege embetstenester for sportlar. Skrivaren er beste er-

vingen, sa bøndene. Og difor hadde norske sorenskrivarar heller ikkje embetslønn frå staten i foreiningstida.[28] Det fekk dei først ved lov 14. mai 1868 »om en forandret Lønningsmaade for visse civile Embeder«. Det vart ein kraftig tilbakegang.

Dei norske sorenskrivarembeta vart med andre ord attraktive på ein heilt annan måte enn herreds- eller birkefogedembeta i Danmark. Det var ein av grunnane til at denne sosiale gruppa av lågare embetsmenn vart naturaliserte utover 1700-talet. Prestane og sorenskrivarane vart dei norske grunnstokkane i einveldets embetsmannsstat. Tolv av landets 60 sorenskrivarar møtte på Eidsvoll i 1814. To av dei vaks til statsmenn. Det var Christian Magnus Falsen, sorenskrivar i Follo, og Wilhelm Frimann Koren Christie, sorenskrivar i Nordhordland.

Sorenskrivarinstitusjonen er altså det eine viktige særmerket ved Norske Lov. Det andre er det som har med grunn og jord å gjera. Desse reglane er å finna i 3. og 5. bok. Det gjeld 3-12 Om Atskilligt, som Bøjgde-Folk i Almindelighed angaar, 3-13 Om Odelsmænd og Jorddrotter, 3-14 Om Lejlændinge, 3-15 Om Rydning, og vidare 5-2 Om Arv og Skifte med odelsreglane i 63 og 68, 5-3-1 til 17 Om Odels Kiøb og Løsning, odelsreglane i 5-5 Om Hævd, 5-9 Om Hittegods, 5-10 Om Jagt, 5-11 Om Vand, Vejdestæder og Fiskeri, og endeleg 5-12 Om Hvale og Sælevejde. Alt dette er særnorske rettsreglar. Dei aller fleste har rot i Magnus lagabøtes Landslov og dermed i Gulatings- og Frostatingsbøkene. Dette gjeld framfor alt allmenningsartiklane 3-12-1, 3, 4, 5 og 6, som framleis er gjeldande rett i Noreg. Nokre få var rykande ferske, ja *yngre* enn Danske Lov. Forordning av 4. mars 1683 om adskillige ulovlige Paalæg i Norge, hvorved Almuen paa Landet besværes, og forordning av 5. februar 1685 om ulovligt Paalægs Afskaffelse udi visse Puncter tydeligere forklaret, er innarbeidde i 3-12-31 og i 3-14 Om Lejlændinge. Kongen – eller Ulrik Frederik Gyldenløve – heiste si politiske fane over Norske Lov, å verna bøndene mot overgrep frå kongens fogdar og frå dei nye borgarlege godseigarane.

Å halda på tillit hos dei norske bøndene var eit vilkår for Oldenborgar-monarkiets makt over Noreg etter dei katastrofale landavståingane 1658-60. Det innsåg Gyldenløve alt i 1660-åra. I Norske Lov er det ikkje berre 3. bok som syner dette, særleg 3-17 Om

Vaaben, som hver bør at eje og om Ved-Varder, men også den pittoreske 1-3-19 om bodstikka. Denne artikkelen har si særlege historie. Bodstikka var frå gamalt av effektiv for å samla folk. Den figurerer i Gulatings- og Frostatingsbøkene, Landslova og Christian IV's Norske Lov.[29] Den norske kommisjonen hadde i sitt utkast skrive artikkelen omtrent som han står i NL 1-3-9.[30] Men Revisjonskommisjonen meinte at bodstikka helst burde avskaffast, eller berre brukast ved krig.[31] Dei la saka fram for kongen og skreiv i forestillinga at kvar og ein etter norsk lov kunne senda ut bodstikke – og det

> kunde gifue ett oprørsch Hofuet Anledning, Almuen imod deres Fouget eller anden Øfrighed at sammenrotte, huorpaa adschillige Exempler vidis ...[32]

Men Gyldenløve svara, og med tilslutning frå sin kongelege halvbror:

> Som Budstichen udj mange hundrede Aar udj Norge uden nogen Fare hafuer været brugelig og ey sees Bønderne som ere langt adschilte bequemmeligere at kunde sanchis, da var det uforgribelig best at med Budstichen forholtis effter Lougen og gammel Sædvane.[33]

Revisjonskommisjonen la da til ein siste setning til forslaget frå den norske lovkommisjonen, at berre kongens bodstikke kunne sendast ut. Men dei gamle reglane om den faste ruta for bodstikka vart ståande i lovboka.

Artiklane om grunn og jord galdt bønder. Og nordmenn flest var bønder i 1680-åra. Men dei var det på sitt vis, ikkje på dansk eller kontinental maner. For eigenleg tyder *bonde* berre »búandi maðr«, bufast mann. Det karakteristiske for dei norske bøndene var *kombinasjonen* av eit subsistensjordbruk med ei anna næring – fiske, sjøfart, jakt, feal, tømmerhogst, tømmerfløyting, sagbruksarbeid, gruvearbeid, trekolbrenning, frakt langs kysten og køyring i innlandet. Mykje av denne aktiviteten var i siste instans eksportretta. Sluttprodukta var fisk, plankar og metall til marknaden rundt Nordsjøen og Østersjøen. Det var slik ein betalte for kornimporten.

No er rein næringslovgjeving utelaten frå både Danske og Norske Lov, »alt hvis Politien egenlig vedkommer«, som det står i For-

talen. Men det vart jo retta på med lover og anordningar seinare, og i rikeleg monn. For det norske næringslivet var det viktig at Lovboka likevel la ei felles ramme om store delar av økonomien, såleis heile 4. bok Om Søeretten og alle forretningsreglane i 3. og 5. bok. Dette var resepsjon av tidsmessige, internasjonale reglar. Dei tok sikte på ei integrering av dansk og norsk økonomi, innafor dobbeltmonarkiet og i internasjonal handel.[34] Og dette var vellykka. Sjørettsboka og vekselreglane f.eks. sto ved lag i innpå 200 år i Noreg, til 1860 og 1880.

Dette siste har generell rekkevidde. På grunn av norsk særpreg fekk Norske Lov ein del avvik frå forelegget i Danske Lov. Men det fundamentale er det felles rammeverk i lovbøkene. Det var rettargang, embetsmenn, kultus, privatrett og strafferett. Sett under eitt hadde lovbøkene frå 1680-åra *praktikable* reglar for uniformitet og mangfald, for sterk sentralisering og nødvendig regionalisme, i eit heterogent og vidt statssystem.[35]

I 1814 brast dobbeltmonarkiet. Men ikkje Norske Lov.

Notar

1. Heretter Aubert: *Norske Retskilder*. – »Andre Del« kom ikkje, heller ikkje »Den norske Privatrets almindelige Del«, der Retskilder 1 og 2 var tenkt som »Første Afdeling«.
2. Heretter Smith og Prebensen: Forarb. – Jfr. Aubert: *Norske Retskilder* s. 355. – Oversyn over trykte utgåver av Christian V's Norske Lov hos Smith og Prebensen: Forarb., s. XXXII ff. Seinare i P.I.Paulsen, J.E.Thomle og C.S. Thomle: *Almindelig norsk lovsamling*, 1 (1660-1850), 1905. Ny utgåve ved Universitetsforlaget 1982: *Kong Christian den Femtes Norske Lov 15de April 1687, med Kongeloven 1665*.
3. Ottar Dahl: *Norsk historieforskning i 19. og 20. århundre*, 1959, s. 181-194.
4. »Vore Fædre«, M.Birkeland: *Historiske skrifter*, 1, 1919, s. 101-113. Sitatet s. 112.
5. Jens Arup Seip: *Ole Jacob Broch og hans samtid*, 1971, kap. VIII »Skandinavisme og nasjonalisme«.
6. Aubert: *Norske Retskilder*, s. 88.
7. Utg. av Fr. Hallager og Fr. Brandt 1855, i offsetutg. ved Den rettshistoriske kommisjon, Norsk Historisk Kjeldeskrift-Institutt, 1981.
8. Utg. av V.A.Secher, i Corpus Constitutionum Daniæ, V. Med velvilje frå Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie i brev av 10. februar 1981, i offsetutg. ved Den rettshistoriske kommisjon, Norsk Historisk Kjeldeskrift-Institutt, 1981.

9. Aubert: *Norske Retskilder,* s. 66 ff.
10. Meddelelser fra Det norske Rigsarchiv, 1, 1870, s. 333, 335 ff, 352 ff. Smith og Prebensen: Forarb. s. XXXIX f.
11. Aubert: *Norske Retskilder,* s. 72. Smith og Prebensen: Forarb., s. XII f.
12. Knut Mykland: *Skiftet i forvaltningsordningen i Danmark og Norge i tiden fra omkring 1630 og inntil Frederik den tredjes død, 1973.*
13. Smith og Prebensen: Forarb., s. XLII.
14. Ibid. s. XLIV.
15. Ibid. s. XLV f.
16. Ibid s. XLVIII.
17. Ibid s. XLIX.
18. Ibid s. XLIX f.
19. Ibid. s. LI f.
20. Aubert: *Norske Retskilder,* s. 97.
21. Ibid s. 97, 336 ff.
22. Smith og Prebensen: Forarb., s. LIII f.
23. Kommissoria av 11. oktober 1684, ibid. s. LXII ff.
24. Norske Rigsregistranter, III, 1865, s. 201.
25. Ibid., VI, 1877, s. 700.
26. Smith og Prebensen: Forarb., s. 419.
27. Dette grunnla arkivseriar med kjeldetilfang for sosialhistorie »som t.d. grannelanda ikkje har maken til«. Alf Kiil: *Arkivkunnskap.* Statsarkiva, 1969, s. 105.
28. Gudmund Sandvik: *Det gamle veldet. Norske finansar 1760-79,* 1975, s. 63 f.
29. G 13, F II 23, L VII 54, i Norges gamle Love indtil 1387, I og II, 1846–48; Chr. IV's NL VI 52.
30. Smith og Prebensen: Forarb., s. 22 ff.
31. Ibid., s. 633, 667.
32. Ibid., s. 669.
33. Ibid., s. 644.
34. L.M.B.Aubert: *Den nordiske Vexelret, 1882,* jfr. Aubert: Den norske Obligationsrets specielle Del 1, 1890, s. 355 ff. Sandvik, op. cit. s. 140 ff.
35. Knut Mykland: *Kampen om Norge 1784-1814,* 1978, s. 19 ff (»Norge i det oldenborgske statssystem.«)

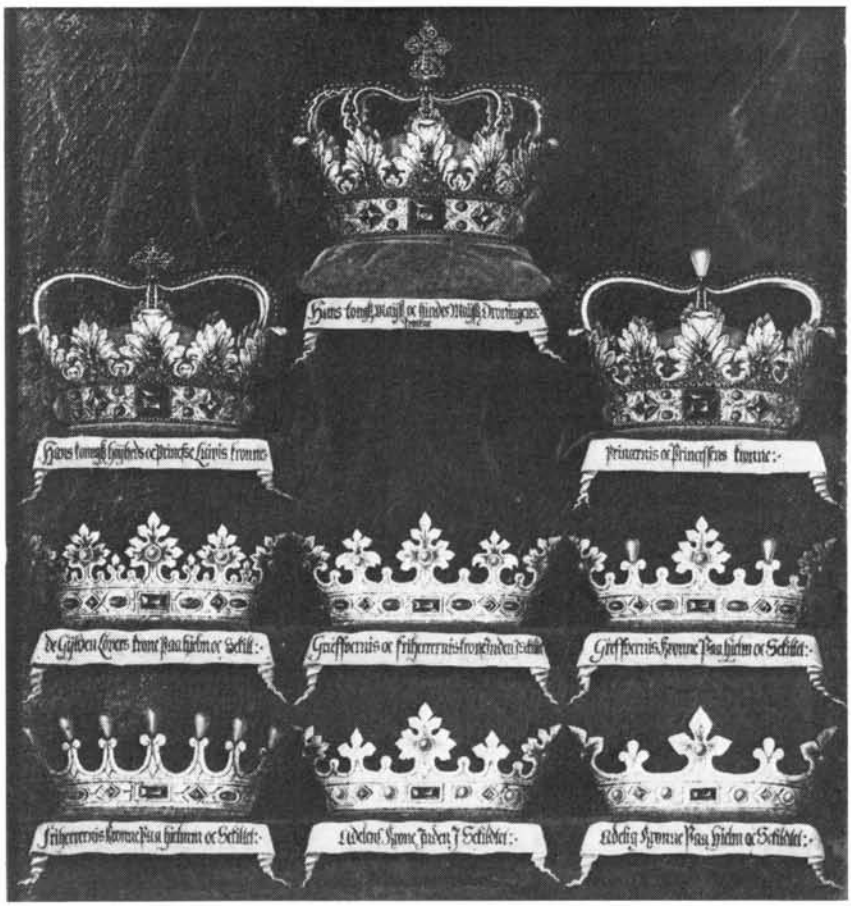

KONGELIGE OG ADELIGE RANGKRONER.

Maleri på Rosenborg (ca. 7-290) malet 1695-99. – Enevældens Danmark var et rangsamfund. Toppen, *»de privilegerede«*, blev gradueret i rangklasser og begrebet adel defineret i nøje relation hertil. Embedsgerning på et vist niveau og loyalitet mod arvekongedømmet var afgørende for placeringen i det officielle rangsystem. Fødselsadelen var formelt privilegeret i materiel henseende, men fik ikke som sådan officiel rang. Retsgrundlaget for den rangbestemte adel – privilegier af 11. februar 1679 i kombination med diverse rangforordninger – satte sit præg på Danske Lovs fortale, men afspejles ellers ikke i ret mange af paragrafferne. Det samme var tilfældet med bestemmelserne om den nyoprettede betitlede højadel – privilegier af 25. maj 1671. Reguleringen af våbenføring og fastsættelsen af rangattributter er signifikante sider af den unge enevældes socialpolitik. De differentierede rangkroner udgjorde fra 1693 et system, der ved antal og art af bøjler, palmetter, perler og sten antydede en sammenhæng og viste socialstrukturens afhængighed af den enevældige kongemagt. Kongehusets indbyrdes lidt forskellige kroner er lukkede med bøjler, mens kronerne for Gyldenløverne, grever, friherrer (baroner) og ubetitlet adel, herunder rangadel, består af en åben indbyrdes varieret kronering. Gyldenløvernes krone har de kongelige kroners palmetter i reduceret form. Forbilledet for de graduerede kroner (og hjelme) var de systemer, som franske heraldikere i 1600-tallet havde skrevet udførlige teorier om. Af *Niels G. Bartholdy*.

Stænder og socialgrupper i Danske Lov

Af *Ole Degn*

Som andre mere omfattende lovarbejder afspejler Christian V's Danske Lov det samfund, hvori det er blevet til. Det gælder også de grupperinger i stænder og socialgrupper, der tilsammen udgør samfundet. Deres rettigheder og pligter fremtræder af de mange paragraffer, og som helhed får man et ganske godt billede af de forskellige gruppers sociale stilling, et billede af det hierarkisk opbyggede samfund.

Det afsnit af Danske Lov, der især beskæftiger sig med de forskellige stænder og socialgrupper og deres rettigheder og pligter og forhold til hinanden, er tredje bog, Om verdslig- og husstand. Her omtales de tre af stænderne, de privilegerede – væsentlig lig med adelen – borgerne og bønderne. Og her omtales en række socialgrupper, embedsmænd, herunder byens øvrighed, kæmnere og takserborgere, håndværkere, omløbende kræmmere og vognmænd og færgemænd, selvejerbønder, fæstebønder og vornede, tjenestefolk og jøder og tatere. Hver af de tre stænder og de nævnte socialgrupper behandles i et kapitel, således at 14 af bogens tyve kapitler – omfattende tre femtedele af bogens stof – beskæftiger sig med de forskellige stænder og socialgrupper.

I billedet mangler en af de fire gamle stænder, gejstligheden. Dennes forhold behandles i anden bog, Om religionen og gejstlig-

heden, hvor man finder omtale af superintendenter eller bisper, professorer, provster, præster og kapellaner eller medtjenere, degne og substitutter og skolemestre og hørere.

Endelig finder man en mere detaljeret behandling af skibsfartens folk i fjerde bog, Om søretten, med omtale af skippere, højbådsmænd, bådsmænd (matroser), skibsskrivere, skibstømmermænd og kokke.

Den orden, hvori tredje bog nævner de forskellige stænder og socialgrupper, er ganske betegnende for enevældens tid og tankegang. Hvor de gamle grundlæggende love, kongernes håndfæstninger, havde omtalt stænderne efter den da gældende rangfølge, adel, gejstlighed, borgere og bønder, begynder enevoldskongens lov med – kongen og hans embedsmænd; derefter følger de privilegerede og borgerne (med disses øvrighed, kæmnere og takserborgere, håndværkere, omløbende kræmmere og vognmænd og færgemænd); dernæst følger selvejerbønder, fæstebønder og vornede; og sidst, helt nede på bunden, tjenestefolk og jøder og tatere.

Hvorledes de forskellige grupper i det danske samfund talmæssigt stod i forhold til hinanden, har været forsøgt vist af Kåre Svalastoga, der har opstillet følgende tal til belysning af socialstrukturen omkring midten af 1600-årene.[1]

Status	%
Adel	0,3
Øvrige elite (gejstlighed, ikke-adelige, højere og militære embedsmænd, større købmænd, bryggere, guldsmede)	4,7
Småkøbmænd, småhåndværkere, byarbejdere og tjenere	10,0
Gårdejere eller gårdlejere	48,0
Husmænd	32,0
Vagabonder	5,0
I alt	100,0

Svalastogas ramme for bybefolkningstallet er dog utvivlsomt for lille, omfattende maksimalt de 4,7% for eliten udover adelen og de 10% for småkøbmænd, småhåndværkere, byarbejdere og tjenere, altså i alt ca. 15%. Ifølge den første opgørelse over bybefolkningen, som vi overhovedet har, mandtallet fra 1672, skulle der da have været ca. 112.000 indbyggere i de danske købstæder.[2] Ses dette tal på baggrund af de seneste beregninger af det samlede folketal i Danmark omkring 1672, ca. 474.000, får man en bybefolkningsprocent på ca. 24. Måske er det samlede folketal beregnet for lavt; men en bybefolkningsprocent på under 20 når man næppe. Det er et lignende procenttal, man finder på grundlag af folketællingen 1787, nemlig 22, og dennes tal for gårdmænd og husmænd giver formentlig en forklaring på skævheden i Svalastogas tal: i 1787 udgjorde gårdmænd og husmænd blot henholdsvis 32 og 9%, mens Svalastoga som anført for tiden omkring 1650 sætter tallene til henholdsvis 48 og 32%.[3]

Til belysning af størrelsesforholdet for de forskellige stænder og socialgrupper, der omtales i Danske Lov, vil man da på baggrund af et mere realistisk skøn finde, at de privilegerede har udgjort nogle få tiendedele procent, den gejstlige stand ca. 2%, borgerstanden ca. 20% og bondestanden ca. 77%. Af de anførte socialgrupper har embedsmændene udgjort ca. 2-3% (heraf hørte en del til de privilegerede, flertallet til borgerstanden), håndværkerne ca. 8% – heraf måske mellem en fjerdedel og halvdelen på landet – skibsfartens folk 2-3%, selvejerbønder, fæstebønder og vornede tilsammen ca. 40%, tjenestefolk, heraf størsteparten på landet, ca. 20% og egentlige fattige ca. 3%, idet væsentlige dele af befolkningen som helhed, såvel inden for borgerstanden som inden for bondestanden, har været dårligt stillede.[4]

En mere konkret opfattelse af disse gruppers talmæssige forhold forudsætter overvejelser over det samlede tal for befolkningen. Det førnævnte tal for 1672 på 474.000 bygger på de undersøgelser, som Aksel Lassen lagde frem i 1950'erne og 1960'erne. Tidligere havde man med udgangspunkt i J.A. Fridericias undersøgelser fra slutningen af forrige århundrede anslået det samlede befolkningstal omkring 1650 til 800.000-900.000, tal, der går igen i den ene Danmarks-historie efter den anden.[5] Først Aksel Lassens undersøgelser stillede for alvor spørgsmålstegn ved den ældre opfattelse, idet

de dog når frem til tal, der går i retning af dem, Johan Grundtvig lagde frem i 1870'erne, *før* Fridericia. Grundtvig beregnede folkemængden i Danmark – fraregnet Skåne, Halland og Blekinge – i 1645 til 558.000, i 1660 til 455.000, mens Aksel Lassens tal for 1650 er 550.000, for 1660, efter katastrofen med Svenskekrigene og pestepidemier, 430.000. Følger man Aksel Lassens opfattelse af et gennemsnitligt årligt fødselsoverskud på ca. 3.600 i hundredåret efter 1660, får man for 1672 det anførte tal på ca. 474.000. Da dette tal som nævnt i forhold til bybefolkningstallet vil medføre en bybefolkningsprocent på 24, er det dog formentlig for lavt. Et tal på 560.000 vil måske være mere sandsynligt; man har da en bybefolkningsprocent på 20.

Privilegerede personer

At Danske Lov i afsnittet Om privilegerede personer (3-2) ikke blot kan bruge betegnelsen »adelen«, er en karakteristisk følge af den udvikling, der fulgte med indførelsen af enevælden i 1660. Tidligere havde vel også gejstligheden og borgerne haft visse privilegier; de gejstlige havde således normalt skattefrihed, og borgerne havde eneret på handel og håndværk. Men den egentlig privilegerede stand var adelen, der var fri i modsætning til de tre øvrige ufri stænder; den havde omkring 1650 besiddet henved halvdelen af Danmarks jord, med adelige friheder, dvs. med skattefrihed, fuldt for hovedgårdsjorderne, delvis for fæstebondegodset, idet de adelsbønder, der boede i hovedgårdens sogn, var skattefri. Med enevælden havde adelen imidlertid mistet sin eneret til det gamle adelsgods, og dens skattefrihed var ophævet. Da man i 1680'erne udarbejdede den store matrikel, ejede adelen vel fortsat halvdelen af Danmarks jord; men borgerlige besiddere tegnede sig nu for næsten 17% af hartkornet, idet krongodset gennem udlæg for gæld til borgerlige kreditorer var blevet mere end halveret.[6]

Den væsentligste bestemmelse i Danske Lov til fordel for de privilegerede var, at de kunne nyde bøndergårde og sædegårde med tilliggende bøndergods med de friheder og herligheder, som var tillagt de privilegerede (5-3-19). Disse omfattede dels adelige, dels i almindelighed privilegerede og dels særligt af kongen privilegerede (5-3-20). Adelen omfattede dels indenlandske adelige, dels ud-

lændinge, der enten var naturaliseret af kongen eller havde en stilling i rangen (1-2-11). Og de privilegeredes friheder og herligheder omfattede hals- og håndsret over deres egne bønder – dvs. ikke blot den dømmende myndighed, men også afstraffelsesretten – jus patronatus, dvs. kaldsretten til kirken, birkeret – dvs. ret til at indsætte dommeren i de ca. 120 private retskredse, der lå uden for herredsretternes og bytingenes områder og kaldtes birker – m.m. (5-3-20).[7]

At de privilegerede personers friheder havde nær tilknytning til adelen, fremgår af tredje bogs omtale af de adelige friheder og fremmedes erhvervelse af disse i kapitlet om privilegerede personer (3-2-2 og 3-2-3). Kun fremmede adelige, der fik bestillinger, som medførte adelige friheder, kunne få del i de danske adelige friheder, med mindre de overfor kongen eller hans stedfortræder havde dokumenteret deres herkomst og havde fået bevilget adelige friheder. Det samme gjaldt for de danske grevelige og friherrelige privilegier, der var blevet givet i 1671 og gav særlige rettigheder for godser på mindst 1.000 tdr. htk. (friherreskaber eller baronier) og 2.500 tdr. htk. (grevskaber). Disse godser blev belagt med fideikommissarisk bånd, således at de på nærmere bestemte måder skulle gå i arv til opretterens efterslægt eller andre, der indsattes; de ejedes ikke, men blev blot besiddet, således at besidderens ret var indskrænket til nydelsen af godsets afkastning, og salg eller pantsætning var forbudt. Ved stamhusbrev eller erektionsbrev kunne i øvrigt også af privilegerede personer, der havde sædegårde med tilliggende jordegods på mindst 400 tdr. htk., oprettes stamhuse, der på lignende måde var belagt med fideikommissarisk bånd (5-2-65).

Om de privilegerede bestemte Danske Lov, at de skulle rette sig efter landets lov (3-2-1). Formelt stiller Danske Lov alle lige for loven, men at det blot er formelt, viser alene begreber som birkeret og hals- og håndsret. Og privilegierne har naturligvis været en tilskyndelse for godsejere til at få lagt bøndergods ind under hovedgårde; Danske Lovs forbud mod, at landsbyer og bøndergårde blev ødelagt med henblik på forbedring af sædegårdenes avling (5-10-48), har ikke kunnet opretholdes i praksis og kunne ikke hindre, at en del landsbyer og bøndergårde virkelig blev ødelagt.[8]

Man må her konstatere, at godsejerne i høj grad har levet op til

Danske Lovs bestemmelse, at enhver jordegodsejer måtte gøre sig sit eget gods så nyttigt, som han kunne (3-13-24), en bemærkelsesværdig bestemmelse, som loven havde overtaget fra adelsvældens tid, fra den Koldingske reces af 1558; Danske Lov specificerer dog bestemmelsen med tilladelse for jordegodsejeren til at sælge sine varer til hvem, han ville, dog således, at det ikke skadede kongens rettigheder eller købstæderne i deres billige handel og næring.

Den gejstlige stand

Øverst i det gejstlige hierarki stod *bisperne* eller superintendenterne i kongerigets seks stifter, med provster, præster og skoletjenere under sig. Biskoppen over Sjællands stift var igen den fornemste; han skulle bo i København og tillige være tredje teologiske professor ved universitetet (2-17).

Professorernes sociale niveau fremgår af det nævnte forhold, at Sjællands biskop skulle være tredje teologiske professor ved universitetet. Af andre kilder ses, at de udgjorde et socialt og økonomisk højtstående lag. Der var fra dem langt til de *teologiske lektorer,* som Danske Lov nævner sammen med dem (2-20), og af hvilke der skulle være én ved hver domkirke.

Næst bisper og professorer fulgte i det gejstlige hierarki *provsterne.* De var bispernes medhjælpere i forholdet til kirkens og skolens embedsmænd (2-16), og der var én i hvert herred, valgt i samråd med bispen af herredets præster blandt dem selv.

Det store brede lag i den gejstlige stand udgjorde de ca. 1.200 *sognepræster* i landets ca. 1.700 sogne, idet præstens embede omfattede ét, to eller tre sogne (2-2 – 2-13). Hertil kom et betydeligt antal kapellaner eller medtjenere.

Den væsentligste del af præsternes aflønning var indtægten af deres præstegårde, som de havde frit med al deres rettighed og rette tilliggende (2-12-1). Der kunne til et kald være to eller flere præstegårde, og præsten skulle bo på den ene og nyde af dens skov fri olden og fornøden brændsel, og af de andre gårde skulle han, ligesom af bøndergårde, der var lagt til embedet, nyde al avl og landgilde. Hertil kom præstens tiende samt offer ved de tre store højtider, jul, påske og pinse, og ved brudevielse, barnedåb og barselskvinders kirkegang, samt en høstdag af husmænd og huskvin-

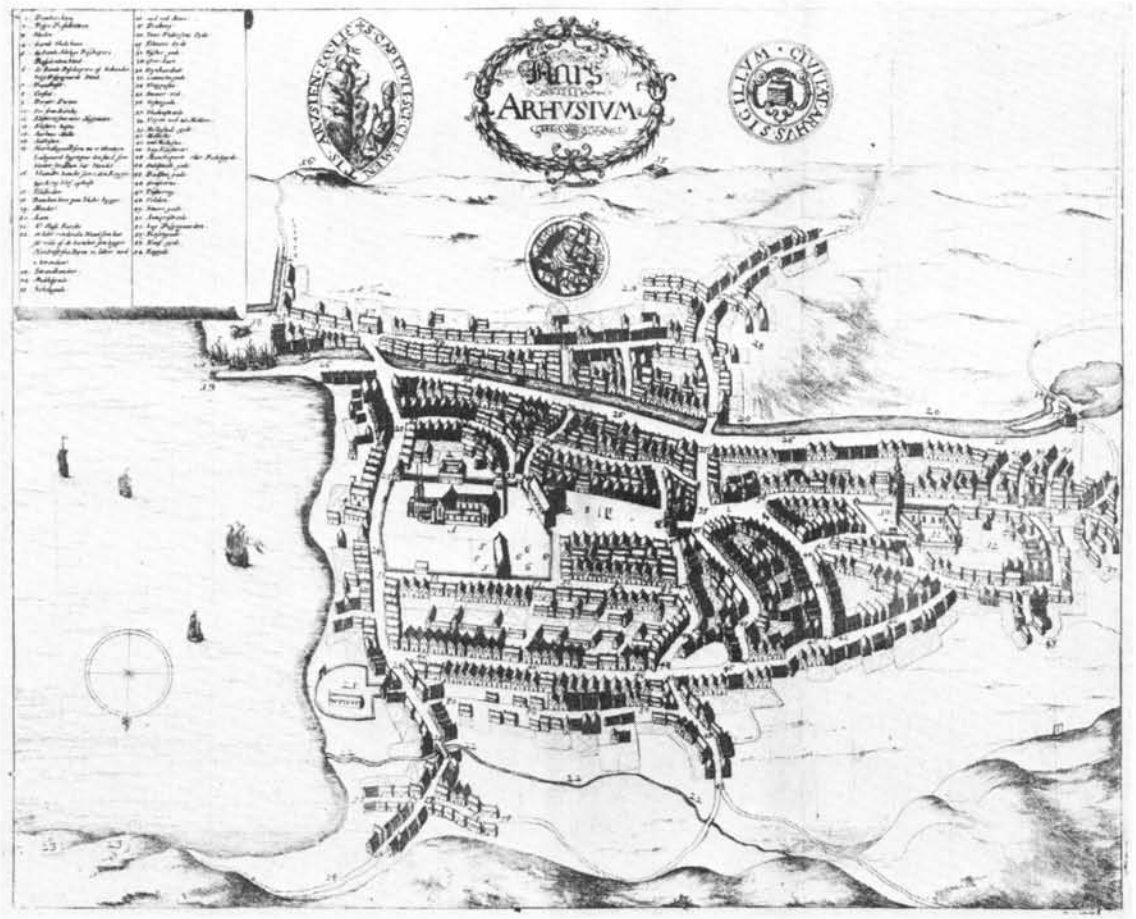

AARHUS ca. 1670. I de første årtier efter enevældens indførelse 1660 placerede Århus sig som Jyllands næststørste by, med ca. 3.500 indbyggere i 1672, efter Aalborg, der havde 4.200. Fugleperspektivet fra Resens Atlas Danicus giver et indtryk af byen, men er ikke i detaljer pålideligt; husene er således tegnet nærmest som symboler.

der, der ikke selv havde kornsæd til deres huse på landsbyerne (2-12-5); i købstæderne skulle sognepræsterne have deres præstepenge to gange om året.

Kapellaner eller medtjenere, hjælpepræster, blev ansat af sognepræster, der på grund af alder, helbred eller sognets størrelse behøvede en medhjælp, valgt med bispens og provstens råd (2-9 og 2-14). Præsten kunne her endog vælge sin egen søn, om han var duelig; men den, der havde ret til at kalde sognepræst, beholdt sin

ret ubeskåret, når sognepræsten enten døde eller afstod kaldet (2-14-1). Mellem sognepræsten og kapellanen skulle oprettes en kontrakt, medunderskrevet og forseglet af provsten (2-14-3). Kapellanens løn skulle indføres i kaldsbrevet, og sognepræsten skulle uden knur, skændsord og anden ulempe forskaffe ham en nødtørftig og lidelig underholdning med mad, øl, stue, seng, varme, lys, klædetvæt og andet, ligesom god fordringskab – dvs. befordring, kørsel – når han skulle rejse på sognepræstens og sit embeds vegne (2-14-8).

Kapellanens stilling i det gejstlige hierarki fremgår klart af lovens bestemmelse om, at han skulle forholde sig imod sognepræsten som imod sin fader og husbond, tilbørligen med al lydighed, ydmyghed og flittighed, tugtighed og troskab, foruden al modvillighed imod præsten, hans kone og folk (2-14-9).

Degnene stod sammen med skolemestre og hørere som det nederste lag i den gejstlige stand. Degnene skulle alene vælges blandt studenter, der skulle tage deres kaldsbrev af den, der havde kaldsretten, og eksamineres af bispen (2-15-1). Mange degne på landet havde tillagt degnebolig, og de resterende skulle der skaffes bekvemme boliger i sognet af kirkerne og deres værger (2-15-9). Degnen skulle ikke have løn af kirken, men nyde offer af bønderne ved de tre store kirkehøjtider samt til bryllupper, barnedåb og barselskvinders kirkegang; desuden skulle han have sin degnetrave, dvs. tiende, der svarede til en tredjedel af det, præsten fik (2-15-10 og 11). Ligesom præsten kunne degnen på grund af alder, helbred og andet have medhjælp, substitut (2-15-12).

Skolemestrene, lederne af latinskolerne i købstæderne, var en mindre gejstlig gruppe, idet ikke alle købstæder havde en latinskole. De indsattes af bispen og skulle selv ansætte *hørere,* idet de skulle tage dem, som sognepræsten kendte og sagde god for (2-18-2).

Borgerstanden

For den, der ville drive borgerlig næring og dermed tilhøre byernes borgerstand, gentager Danske Lov de gamle bestemmelser om aflæggelse af ed for borgmestre og råd, betaling af et beløb i borgerskabspenge, opfyldelse af skattekrav og borgerlige pligter og

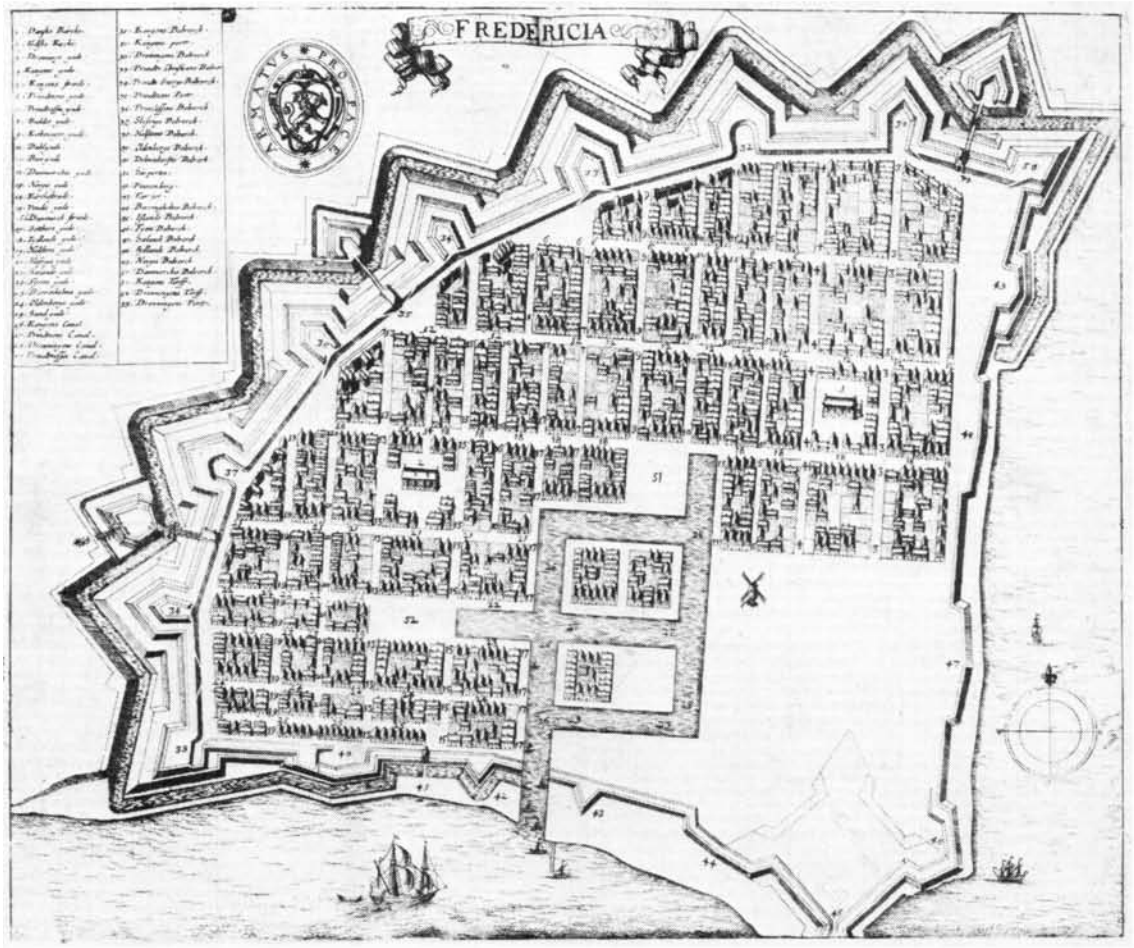

FREDERICIA ca. 1670. Opbygningen af den nye by Frederiksodde, fra 1664 kaldt Fredericia, begyndte for alvor efter Frederik III's tronbestigelse 1648. Gaderne anlagdes efter datidens moderne principper, således at de kom til at skære hinanden i rette vinkler, og byen blev dækket af en voldlinje i en halvbue. For at stimulere tilvandringen af nye borgere gav regeringen 1665 fallenter og misgerningsmænd asylret og borgerskab i byen, mod løfte om at de tog ophold i mindst ti år; alligevel havde byen i 1672 blot ca. 1.600 indbyggere. Kobberstik i Resens Atlas Danicus.

pligt til at bo i byen (3-3-1 og 2). Ved fraflytning måtte borgerskabet opsiges og kvittering for rigtig afvikling af eventuelle hverv skaffes (3-3-3).

Til gengæld havde købstadborgerne da privilegium på handel og håndværk over hele landet; købmandskab på landet og i landsbyerne var forbudt og overtrædelse af loven medførte, at varerne var

forbrudt (3-13-24); og ingen håndværkere måtte bo i landsbyerne, når bortses fra de for bondebefolkningen helt uundværlige grovsmede, tømmermænd, bødkere, teglbrændere, pottemagere (der fremstillede sorte potter), hjulmænd, murmestre, skindere, vævere (der vævede bøndernes grove klæde, vadmel, samt blår- og hampelærred), skræddere (der syede vadmel) og skomagere (der syede bondesko) (3-13-23).

Betydningsfulde elementer af byboerne betragtedes ikke som borgere, idet de ikke drev borgerlig næring. Det gælder privilegerede, gejstlige og graduerede – dvs. tildelt akademisk grad – personer og personer i kongelig tjeneste; de skulle blot betale skat af deres ejendom, efter taksten; men brugte de eller deres hustruer eller husfolk købmandskab, høkeri, øltapperi eller håndværk, da skulle de betale kongelige og borgerlige pålæg (3-6-2). Og alle, der boede i købstæderne, skulle uanset stand og privilegier betale deres andel til kirkens embedsmænd.

Af byboernes socialgrupper er *kongens embedsmænd* som nævnt dem, der anføres først i Danske Lovs tredje bog (3-1), idet dog som nævnt en mindre gruppe højere embedsmænd tilhørte de privilegerede personer. Dette træk er ganske betegnende for enevælden, hvor kongen gennem sit embedsapparat ønskede at regere, regulere, organisere. Anførtes adelen tidligere først, så stod kongens embedsmænd nu i første række, og var vel en del af embedsmændene adelige, så var som noget nyt med enevælden borgerlige embedsmænd blevet et vigtigt element; blot en række stillinger i centraladministrationen og af repræsentative grunde amtmandsstillingerne var forbeholdt adelige.

Ved kongelig ordre var betegnelsen for de gamle len i 1662 blevet ændret til amter. Og mens lensmanden tidligere også havde haft militær myndighed, blev amtmanden næsten udelukkende en civil embedsmand. Hans stillingsområde var vel i de første år ikke ganske klart; men gennem en række bestallinger fra 1671 og fremefter blev det fastslået, at stiftsbefalingsmanden eller stiftamtmanden skulle have den virkelige administrative magt i amterne, udøvet gennem tilsyn ikke blot med købstæderne og gejstligheden, men også med amtmændene; disses stilling blev i væsentlig grad repræsentativ; ved amtmandsinstrukser 1682 og senere blev amtmændenes myndighedsområde dog hurtigt udvidet.

BORGERE PÅ CHRISTIANSBORG SLOTSPLADS i København 1660. Således så maleren Wolffgang Heimbach (ca. 1615 – ca. 1678) borgerne, da de 18. oktober 1660 deltog i hyldningen af Frederik III som arvekonge. På det store maleri, der hænger på Rosenborg, ses også adelige, gejstlige og bønder; de sidstnævnte, en flok Amager-bønder, sidder på brædde stabler helt i baggrunden.

HANS NANSEN (1598-1697) havde siden 1644 været borgmester i København og var en af de ledende kræfter bag arveregeringens indførelse i 1660. Efter indførelsen af det nye styre blev han byens præsident (overborgmester) og assessor i Statskollegiet. Han var blandt medunderskriverne af statskollegiets forestilling af 12.1.1661 om en procesreform, men nogen indsats i selve lovarbejdet kom han ikke til at yde. Han blev tilsagt til den 2. lovkommission i 1664, men kom ikke i funktion. Maleri på Frederiksborg.

For kongens befalingsmænd, dvs. amtmændene, anfører Danske Lov som første bestemmelse, at de skulle registrere alle kongelige forordninger og befalinger i en bog, der altid skulle være ved embedet, og de skulle have flittig og alvorlig indseende med, at kongens lov, forordninger og befalinger i alle måder blev fulgt (3-1-1 og 2). Hvis der i en købstad opstod uenighed mellem øvrigheden og borgerskabet eller inden for øvrigheden, skulle stiftamtmanden i området søge at dæmpe denne, og i tilfælde af, at dette ikke lykkedes, skulle han indsende udførlig beretning til kongen (3-1-3). I øvrigt beskæftiger flere paragraffer sig med embedsmændenes regnskaber og regnskabsrevision og opsynet hermed ved amtmænd og byernes øvrigheder; kronens indtægter var af væsentlig betydning for den enevældige konge (3-1-4 – 3-1-7).

Til de kongelige embedsmænd hørte i virkeligheden også byernes øvrigheder, dvs. borgmestre og rådmænd eller byfoged, selv om disse i Danske Lov får et særligt kapitel, ligesom også to af byernes embedsmænd, kæmnerne og takserborgerne.

Borgmestre og rådmænd skulle udnævnes af kongen og aflægge ed for denne (3-4). Året før Danske Lovs udstedelse var der dog af sparehensyn blevet skåret kraftigt ned i tallet af borgmestre og rådmænd;[9] i 1683 havde da blot 32 af købstæderne en magistrat som øvrighed, i de andre 30 fungerede byfogeden som sådan. Øvrighederne skulle holde god skik og politi i henhold til loven og politiordningen – der i øvrigt aldrig udkom![10] – for købstæderne, de skulle sætte takster på købmænds og håndværkeres varer og arbejde, og de skulle udnævne byens bestillingsmænd og tjenere (3-4-5 og 3-4-8 og 9).

Af disse bestillingsmænd har som nævnt kæmnerne og takserborgerne hver deres kapitel i loven.

Kæmneren, i større byer to, skulle udnævnes af borgmester og råd blandt de fornemste borgere hvert år i januar, og det foregående års kæmner skulle inden 14 dage aflægge regnskab i borgmestre og råds og nogle borgeres overværelse (3-5).

Takserborgerne, der i et antal af to, tre eller flere skulle vælges af borgerskabet hvert år i januar blandt borgere, som havde boet en tid lang i byen og kendte borgernes økonomiske forhold, skulle den første søgnedag i februar sammen med det foregående års kæmner(e) taksere dem, som boede i byen, således at byens udgifter til

48 *Ole Degn*

gejstligt og verdsligt brug kunne lignes på hver enkelt (3-6). For at hindre takserborgerne i at drage fordel af deres stilling bestemmer loven, at de skulle blive stående ved foregående års takst, med mindre de ved arv eller skifte eller en ulykkelig hændelse væsentlig havde fået ændrede økonomiske forhold.

Af den egentlige borgerstands socialgrupper omtaler Danske Lov alene håndværkere – der med deres familier formentlig udgjorde ca. 25% af byens befolkning – omløbende kræmmere og vognmænd og færgemænd samt søfartens folk.

Om *håndværkerne* bestemtes, at den, der tog borgerskab, skulle lade sig indskrive med det håndværk, han ønskede at bruge, og i de tilfælde, hvor der var et lav for faget, skulle den næringsdrivendes navn ved borgmestre og råd tilsendes oldermanden; derefter måtte vedkommende frit bruge sit håndværk (3-7-1). En henvisning til politiordningen vedrørende mesterstykke, lærebrev m.m. var et led i enevældens kamp mod disse gamle hindringer for optagelse i lavene (3-7-2).

De kræmmere, der omtales i loven var alene en mindre, særlig gruppe af de handlende, de *omløbende kræmmere* (3-8). Om dem hed det, at de alene måtte handle og sælge i alen, lod og pund, altså en detail, når de var borgere. Dermed udelukkedes udenlandske kræmmere, til fordel for danske borgere.

Om *vognmændene* bestemtes, at de skulle have lav med en dygtig oldermand, og denne skulle være forpligtet til at have en vogn ved hånden, når rejsende ankom og ønskede at rejse videre (3-11-2). Betalingen for transport skulle følge de takster, som udstedtes af kongen; tog en vognmand højere betaling, skulle han tiltales og straffes (3-11-4).

En KØBMANDSGÅRD og to UDLEJNINGSBODER i Ribe, beboet i 1683. I købmandsgården, der er opført omkring 1590 og ligger i Overgade (nr. 5), boede i 1683 en købmand, der var placeret blandt de 10 pct. højest takserede skatteydere. I de to firefags lejeboder, der er opført kort efter 1626 og ligger i Præstegade (nu nr. 27), boede i 1683 en snedker og en uangivet mand, der begge var placeret blandt de 80 pct. lavest takserede skatteydere.
Mens købmandsgården har haft et bolig- og lagerareal på henved 300 m², var lejeboderne hver blot på ca. 40 m². Købmandsgården var da også i grundtaksten 1682 sat til 253 rdl., mens lejeboderne hver sattes til 26 rdl.

På samme måde skulle *færgemændene* straffes, når de ikke fulgte kongens forordning om fragt og færgeløn (3-11-6). I øvrigt lagde en række bestemmelser på punkter stramme rammer for færgemændenes virksomhed; der var høje bødestraffe for overførsel af betlere og af kongens bådsmænd (matroser) og soldater, der ikke havde pas, og for skippere eller færgemænd, der førte tatere til landet eller sejlede dem fra et færgested til et andet, var straffen forbrydelse af skibet og den halve boslod (3-11-7 – 3-11-9).

I fjerde bog om søretten behandles lidt mere detaljeret forskellige grupper af søfartens folk, skippere, styrmænd, bådsmænd osv.

Skippere havde krav på at få oprettet en kontrakt med deres redere, når de blev antaget (4-1-1); begge parter skulle underskrive og ubrydeligt holde kontrakten. Derefter antog skipperen selv de skibsfolk, han fandt fornødent, herunder *styrmænd, højbådsmænd* og *bådsmænd* (matroser), *skibsskriver, tømmermand* og *kok*. I forholdet til skipperen var skibsfolkene underkastet strenge bestemmelser. Forlod skibsfolk skibet uden skipperens tilladelse og uden sygdom og andet lovligt forfald førend rejsen var fuldendt, mistede de ikke blot hyren, men også et tilsvarende beløb; og de, der forlod skibet uden skipperens samtykke ved fare for forlis eller kapring af fribyttere og røvere havde endda forbrudt deres liv (4-1-3); udgav skibsfolk sig for mere, end de var gode for, mistede de ligeledes dobbelt hyre, og kunne de ikke betale, måtte de tre gange gå under kølen, hvis skipperen ikke ville benåde dem (4-1-4). Det hårde og farefulde arbejde på søen og kravene til skibsmandskabets samlede indsats har medført de strenge, meget detaljerede bestemmelser og faste rammer for skibsfolkenes liv på skib og i havn.

Selv om Danske Lov kun nævner nogle få socialgrupper i bybefolkningen og kun i få tilfælde har nærmere specificerede bestemmelser, der er rettet mod mindre, særlige grupper, giver loven dog et godt indtryk af de sociale skel i bysamfundet. Dette indtryk kan endda i betydeligt omfang udvides gennem indsamling af oplysninger fra materiale i de bevarede rådstuearkiver.

Man ser her en bybefolkning, hvor købmændene helt dominerer økonomisk og socialt, idet dog en fåtallig embedsmandsgruppe også spillede en vigtig rolle. Fra undersøgelser vides det, at man havde en degressiv, ikke en progressiv beskatning, dvs. jo højere indtægt, jo forholdsvis mindre var skatten.[11] Alligevel afslører skattelister

fra 1682 fra en mellemstor by som Ribe – den havde i 1672 næsten 2.000 indbyggere, mens gennemsnittet for landets byer som helhed bortset fra København var 1.000 – at købmændene med deres blot 10% af skatteyderne tegnede sig for 43% af skatteansættelsesbeløbet, mens håndværrkerne med 29% af skatteyderne blot stod for 31% af skatten, og mænd med uangivet erhverv udgjorde 17% og tegnede sig for 11% af skatten, og enlige kvinder og enker udgjorde 33% og tegnede sig for en skatteandel på 13 %.[12]

Dette billede går igen, når man iagttager boligforholdene, således som disse afspejles i de såkaldte hustakster, der er bevaret fra en række jyske byer fra 1661 og hér er bearbejdet for byerne Århus, Randers, Ribe, Kolding, Varde, Skanderborg, Mariager og Hobro. 60% af husstandene boede til leje, de resterende 40% ejede selv deres boliger. Af købmændene og af øl- og brændevinssælgerne boede hele 84 og 75% i egne huse, af håndværkerne kun 46%, af ufaglærte og af uangivne og fattige mænd og mænd uden erhverv endda kun 10%. Forholdene understreges yderligere, når man ser, at den gennemsnitlige værdi af henholdsvis ejerboliger og lejede boliger for købmændene var 355 og 164 rdl., for embeds- og bestillingsmænd 259 og 194 rdl., for håndværkere 83 og 50 rdl., for ufaglærte endda blot 13 og 33 rdl.[13]

De økonomiske og sociale forskelle, der afspejles i boligforholdene, viser sig her ikke blot *inden for* det enkelte bysamfund, men også *mellem* disse. I de store byer var ejendommene kostbarere end i de mindre. Stod Århus med en gennemsnitlig ejendomsværdi på 147 rdl., Randers på 117, så lå tallene for Skanderborg, Mariager og Hobro mellem 25 og 64 rdl.[14]

Et udtryk for de økonomiske og sociale forskelle har man også i størrelsen af tjenestefolkeholdet. Tal fra Ribe fra 1662 viser således, at mens tallet for borgmester- og rådmandskredsens medlemmer gennemsnitligt var 2,4 tjenestedreng/karl og/eller tjenestepige, så var tallet for menige købmænd 1,0, for skippere 0,8, for øl- og brændevinssælgere og for håndværkere 0,3.[15]

Svarende til de rent økonomiske forhold ser man de sociale. Købmændenes økonomiske og sociale placering – og sammenhængende hermed deres uddannelse – var baggrunden for deres stilling som rekrutteringsgrundlag for 1500-1600'årenes organ »de 24 mænd«, også kaldet »menige almue« eller »menige borgere«, der

ikke blot var borgerskabets repræsentanter over for byens råd, men også virkede sammen med dette, især i økonomiske sager, bl.a. ved skatteansættelser og revision af byens regnskaber. Købmændene var også det væsentligste grundlag for de 24 mænds afløsere, Danske Lovs førnævnte takserborgere, der skulle komme til at spille en voksende rolle i købstæderne efter 1700.[16]

Bybefolkningens skippergruppe må talmæssigt og økonomisk ses på baggrund af handelsskibsflådens størrelse. Tallet af skibe har i 1680 i det egentlige Danmark været på godt 800, i hertugdømmet Slesvig på godt 100. Men skibenes gennemsnitsstørrelse var i de to områder blot på henholdsvis 12 og 27 læster eller 22 og 49 tons. Den danske handelsflåde var derfor set på baggrund af udlandets ikke stor. Den samlede tonnage udgjorde i 1680 for de to områder 7.500 og 5.000 læster, mens Norge ca. 1670 tegnede sig for 10.000, det svenske monarki for 30.000, Frankrig for 40.000, England for 75.000 og de altdominerende Nederlande for 200.000 læster.[17]

På baggrund af skibenes læstetal sættes størrelsen af den samlede besætning på skibene i den danske og slesvigske handelsflåde i 1680 til godt 3.000 mand, hvoraf altså de ca. 900 har været skippere.[18]

Bondestanden

Bondestanden får, som man kunne vente det i et udpræget landbrugsland, den langt overvejende plads i Danske Lovs tredje bog, henved halvdelen af stoffet om de forskellige stænder og socialgrupper (3-12 – 3-14). Størrelsen af de socialgrupper, loven nævner, får man et indtryk af ved at betragte de tal, der kan uddrages af Christian V's matrikel fra 1688; man finder her ca. 1.000 selvejergårde og 500 selvejerhuse, ca. 57.000 fæstegårde og 22.000 fæstehuse; af fæstebrugene lå de 20.700 gårde og 6.700 huse på Sjælland, Lolland-Falster og Møn, dvs. inden for vornedskabets område.[19] De særlige forhold for sidstnævnte område fulgte af det såkaldte vornedskab, der oprindelig blot havde betydet værn af husfolk og tjenere, der boede på anden mands jord i by eller på land som lejere eller fæstere, men fra 1400-årene havde udviklet sig til binding af den mandlige bondebefolkning til godserne.[20]

For *selvejerbonden* gives en række bestemmelser, der skal sikre gårdens funktion og drift; selvejerbonden skal selv bruge alle går-

dens tilliggender; eventuelle medarvinger skal blot fyldestgøres, hvis gården kan bære det udover de sædvanlige ydelser og efter godkendelse af herlighedsejeren og samfrænder. Herlighedsejeren, den, der ejede retten til jagt, forstrand m.m., havde altså et vist ansvar for gården. Dette viste sig også, hvis skovene blev forhugget og gården ikke holdtes ved magt; da skulle herlighedsejeren udskifte besidderen med en anden af arvingerne (3-12).

For *fæstebonden* gives en lang række bestemmelser til sikring af hans stilling på gården og til sikring af godsherrens rettigheder samt til regulering af forholdet mellem bønderne i landsbyfællesskabet (3-13). Fæstebonden måtte ikke udvises, så længe han holdt gården ved hævd og bygning, gødede jorden, betalte sine fæsteafgifter, som smørskyld, kornskyld, gæsteri, oldengæld o.a., og var sin godsherre og hans fuldmægtig hørig og lydig (3-13-1). Også bondens enke var sikret besiddelsen af gården, idet hun uden nyt indskud, indfæstning, kunne besidde den, så længe hun sad enke og fulgte bestemmelserne for bonden; ville hun gifte sig, måtte hendes tilkommende ægtemand fæste gården af herskabet, før han drog ind på den (3-13-4). Ønskede enken ikke at blive ved gården, måtte hun frasige sig den ved skiftet efter manden (3-13-5). Hvis godsherren ikke selv havde gård eller hus at bo i, kunne han dog opsige fæstebonden og selv besidde gården; han måtte da betale bonden hans omkostninger til forbedringer af bygninger og jord (3-13-3).

Fæstegårdens tilliggende, skov, ager, eng, græsgang, tørveskær m.m., var sikret fæstebonden gennem bestemmelser om, at godsherren skulle afkorte landgilden i det omfang, han selv inddrog sådant tilliggende (3-13-12). Tilsvarende var lejeafgiften for fæstegården, landgilden, sikret mod forhøjelser, idet loven fastsatte, at ingen fæstebonde var pligtig til at levere andet i varer og penge end det, han stod for i godsets jordebog, og ville han betale med penge i stedet for varer, måtte varerne ved omregningen ikke sættes højere end ret landkøb, dvs. den på landet gængse pris (3-13-14).

Den del af fæstegårdens produktion, der lå udover landgilden, sikredes for bonden gennem bestemmelser om, at han frit kunne sælge den, uden at kongens amtmand eller godsherren kunne hindre det; ønskede godsherren at købe varer af sin bonde, kunne det alene ske med dennes samtykke (3-13-16). Til gengæld kunne bøn-

derne ikke sælge deres varer til høkere og forprangere, som omløb på landet; men de skulle føre dem til købstæderne og sælge dem på offentlige akseltorve – torve, hvor bønderne kom med deres vogne – og markeder; hermed ville man sikre tilførsler til bybefolkningen til rimelige priser, og overtrædelser af bestemmelserne medførte, at varerne var forbrudt (3-13-26).

På samme måde, som fæstebønderne kunne sælge deres varer, kunne de købe sædekorn og andet til deres husholdning og avlens fortsættelse, som heste, hopper og kvæg, og de kunne uden hindring af købstadmænd eller andre købe til deres husbygning, vogne, plove, ildebrand og nødtørft (3-13-27).

Var fæstebondens stilling på gården således sikret, så blev han også bundet af lovens bestemmelser til sikring af godsherren. Fæstebonden kunne ikke drage fra sin gård uden skellig årsag, som han selv måtte bevise, hvorefter han med lovligt varsel kunne fraflytte gården, efter ydelse af skyldig landgilde, ægt og arbejde og med pligt til erstatning i tilfælde af brøstfældighed på bygningerne (3-13-7). Fæsternes forpligtelser over for godsherren med hensyn til bygningernes vedligeholdelse blev her endda udstrakt kollektivt til samtlige bymænd i tilfælde, hvor en gård blev ledig og ikke blev besat igen (3-13-9).

På lignende måde sikredes godsherrens rettigheder i henseende til fiskeri og skove gennem forbud for fæstebønderne mod at fiske i gårdenes tilliggende sølodder og mølledamme og mod at hugge i tilliggende skovparter eller jordstykker (3-13-20 og 21).

I fæstegårdenes drift blandede kongen eller staten sig på et enkelt område gennem Danske Lovs bestemmelser om, at hver fæste-

SKATTELISTE FRA RINGKØBING

Skattelisten, der blev udarbejdet 21.-23. april 1683, omfatter tre sider, hvoraf her ses den første. Man bemærker den store spredning i skattetaksationerne, fra Peder Stadsbuds enkes 6 skilling til borgmester Jep Tarms 24 daler 4 mark og 2 skilling, 400 gange så meget. Endda betalte borgmesteren også tjenestekarleskat for to karle og en dreng, i alt 2 rdl. 1 mark.

Man ser, at der var nogle få, der var takseret væsentligt over de øvrige; af de 97 skatteydere, der optræder i listen, er de 73 takseret til beløb mellem 6 sk. og 2 rdl. 4½ mark, mens 24 er sat til beløb mellem 3 rdl. og 24 rdl. 4 mark og 2 sk. Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg.

ANNO 1683 d. 21=23=24 apr: Vore Vi Underskrefne
Forsamlede paa Ring Kiøbings Raadstue, at giøre en taxt efter
Byen til de 60 Mandtal paa bønder Raadstuen, hvor af de 10 in
natura med klæderne skulle give etc: og penge for de andre 10 skiel
la efterskatte; da rettet Kongl: Gen: Commissariat Arnoldi
best sker med forsedet, taxeret og lagt effter hvis Vaaned dem
efterfølger:

	Rdr	ß	ß
Thomas Schrøder	–	–	5 2
Willum Korbsløyer	–	–	2 – 2
Jørgen Pedersen	–	–	9 – 4
Lork Christensen	–	–	4 – –
Mads Nissen	–	–	– 8
Las Nirdal	–	–	– 2 2 6
Jacob Vadelmager	–	–	– 5 9
Borg: for tagen	–	–	24 4 2
Ingeborg Pedersd:	–	–	14 3 13
Christen Pedersen	–	–	– 2 3 12
Hans Jensen Raadmand			9 1 8
Anders Christensd:	–	–	– 4 5
Jacob Nirdal	–	–	– 2 1 12
Peder Vestmager	–	–	– 2 4 5
Christen Christens gaard			– 1 1 14
Hans Schrøder	–	–	2 – 8
Maren Byggis Datter	–		2 1 8
Jep Pedersen	–	–	– 1 4 –
Peder Pedersen	–	–	– 17 – –
den Kl: Peder Pedersen			2 – –
Christian Hoeg	–	–	– 7 2 13
Niels Jacobsen	–	–	– 1 – 7
Niesten Pedersdr	–	–	– 2 7
Peder Emmelff	–	–	– 3 1 11
Hans Feldbereder	–	–	1 1 8
Niels Vinegaard	–	–	– 4 4
Peder Jensen	–	–	– 2 – –
Hans Glarmester	–	–	– 3 15
Anders Matthisen	–	–	5 5 7
Svend Haber	–	–	1 5 1
Maren Hess	–	–	– – 15
Kongl: Maj: fodbod Jens Pedersen Jokum Mackelm			2 3 12
Thomas den Jæger	–	–	4 1 8
Niels Jørgensen	–	–	4 3 –
Thomas den ælder	–	–	5 – –
Mikkel Pedersen	–	–	1 – –
Morse Pedersen	–	–	6 3 6
Her Peder Bach	–	–	5 4
Kirsten Christensdatter	–	–	1 11
Jens Thuesen	–	–	4 6
Christen Pedersen Milborg	–	–	3 9
Peder Klæsmig	–	–	2 3 3
Peder Hansen	–	–	1 2 10
Jens Pedersen ødegaard	–	–	1 2
Niels Svends Hiusb	–	–	1 8
Christ: Kongs mølle Hiusb	–	–	1 11
Hr: Peder Thuesens Hiusb	–	–	6
Christen Tømmermand	–	–	1 – –
Jacob Jørk	–	–	1 – –
Klokker	–	–	– – 1 1 12

bonde på et areal ved gården eller langs gærder hvert år skulle anlægge fem humlekuler, plante tre æbletræer, pæretræer eller andre gode træer, plante ti pile og så en skæppe hampefrø – halvgårde dog blot en halv skæppe (3-13-18 og 19); forsømmelse heraf skulle påtales, og den, der undlod at så hampefrø, skulle af godsherren tiltales og straffes som en modvillig og ulydig tjener, med mindre han kunne bevise, at han ikke havde tjenlig jord.

Selv om forholdene i landsbyerne normalt var reguleret gennem fællesskabets vider og vedtægter, »loven« for det enkelte landsbysamfund, har en række bestemmelser vedrørende landsbyernes forhold fundet optagelse i Danske Lov (3-13-28 – 3-13-48). Man finder her bestemmelser om bøndernes brug af overdrev, ævred – løsdrift i udlægsmarken, på stubjorden – og fælled, om fæ, der indtages i korn eller eng, om gærder og deres lukning, om indhegninger, om høst under fællesskabet, om bøder og straf, som almuen i henhold til byens vedtægt idømmer overtrædere af bestemmelserne om hegn og gærder, grøft og led, græsning og andet – hvilke bøder enevoldskongen patriarkalsk bestemmer, ikke må anvendes til gilde og drik, men blot til byens gærder, grøfter og anden byens nytte.

En særlig stilling blandt fæstebønderne havde de sjællandske, lolland-falsterske og mønske, der var vornede, idet de var omfattet af det såkaldte vornedskab. Ifølge Danske Lovs formulering fulgte vornedrettighed for godsejeren med grunden og betød, at den vornede var pligtig til at bosætte sig i det hus eller på den gård, som godsherren anviste ham (3-14-1). Gjorde han det ikke, måtte godsherren dele ham til stavns, dvs. sagsøge ham til tilbageflytning til godset. For at hindre vornede bønder i at forlade godset, var det forbudt præster at give skudsmål til vornede, der ikke havde gods-

GRUNDTAKSTEN FRA VIBORG 1683.
På siden, der takserer ejendomme i Vestergade og Skt. Mogensgade i Viborg, ser man spredningen i taksationerne, fra de store gårde, der ejedes af postmester og vinhandler Salomon Gerber og afdøde biskop, dr. Peder Villadsens enke og sattes til henholdsvis 400 og 333 rdl. 2 mark, til de små huse, der ejedes af Barbara Kobbersmeds eller stod øde og sattes til henholdsvis 33 rdl. 2 mark og 9 rdl. 2 mark (de tre boder på tilsammen 28 rdl.). Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg.

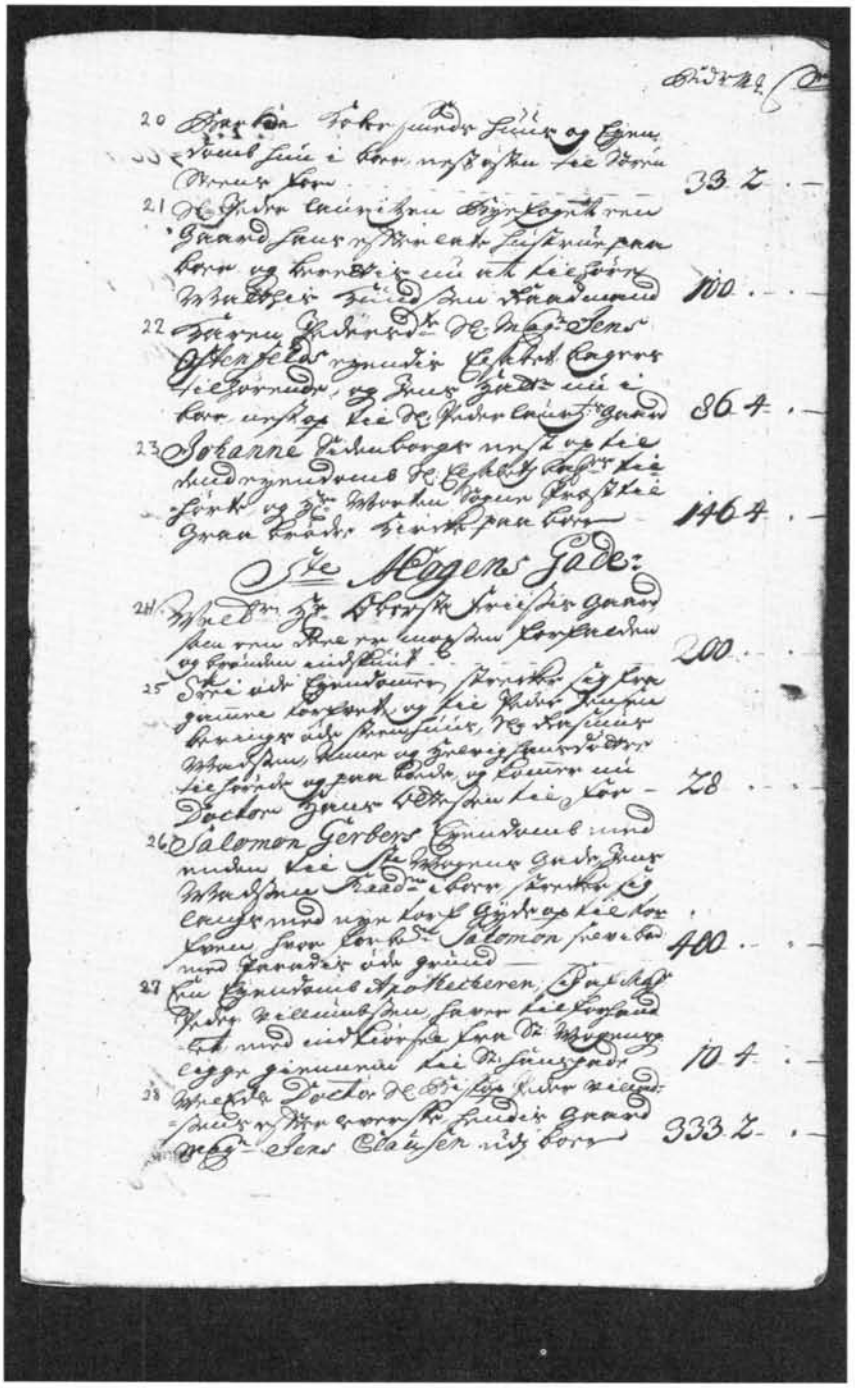

herrens tilladelse til at rejse (3-14-2). Hvis en vorned stak af fra sin husbond, kunne han anholdes af denne og føres til et behørigt sted for at antage en gård eller forrette anden tjeneste (3-14-3). Kun ved tinglæst fribrev for fødestedet udstedt af husbonden kunne en vorned undslippe båndet til fødestavnen eller godset, med mindre det lykkedes ham at bo uden retslig tiltale i en halv snes år i en købstad eller i en snes år på landsbyen (3-14-8, 3-14-13 og 14).

Socialgrupper mellem stænderne

Tjenestefolk forekom især på landet, men også de mere velhavende lag af borgerstanden, især købmændene, og embedsmændene havde karle, drenge og piger.[21] Danske Lovs bestemmelser vedrørende tjenestefolk, – *inderster* dvs. landarbejdere og andre, der boede til leje på en bondegård – og *løsgængere* har det klare formål at skabe mere faste og ordnede forhold omkring de mest bevægelige socialgrupper i samfundet og herunder ikke mindst at sikre den løse arbejdskraft for de socialgrupper, der havde brug for den, dvs. især godsejere og gårdmænd og byernes embedsmænd og købmænd.

Derfor blev det bestemt, at ingen ledig karl eller inderste, som sad til huse i landsbyen, måtte bortfæste sig til bondearbejde og tjeneste for en kortere periode end et helt eller halvt år (3-19-4). Kun personer, der var gift og bosat på gårde eller gårdparter, og gadehusmænd måtte arbejde for bønderne på dagløn; her måtte dog gøres en undtagelse for personer, der var bosat i kystegne og i visse perioder af året ernærede sig af fiskeri og sejlads; de måtte som tidligere om vinteren og når de ellers ikke var til søs bortfæste sig for dagløn; det samme måtte nødvendigvis også tilstås tærskere, hvis arbejde måtte være spredt og tilfældigt (3-19-5 og 6).

Ville tjenestekarle og drenge, der var antaget til bondearbejde, rejse, måtte de opsige deres tjeneste otte uger før fardag, dvs. 1. juni og 1. december. Når de havde opsagt deres tjeneste, var sognepræsten forpligtet til at meddele dem bevis for, at de var fri og ledige for herretjeneste til lands og vands, så vel som fra bondens tjeneste (3-19-10).

Forlod karle eller piger ulovligt deres husbonds tjeneste, havde de forbrudt et halvt års løn, at betale med halvdelen til husbonden

og halvdelen til husbondens herskab; tilsvarende måtte den, der vidende om forholdet antog dem, betale dobbelt så meget til den tidligere husbond og hans herskab (3-19-11). Tjenestefolk skulle derfor have pas af husbonden, når de forlod deres plads (3-19-10). Mødte en person ikke i tilsagt tjeneste, måtte han bøde et kvart års løn, og det samme måtte husbonden betale, hvis han antog en person og alligevel ikke tog vedkommende i sin tjeneste (3-19-14 og 15).

Personer, der havde forladt en tjeneste og ikke straks søgte en ny, blev betragtet som løsgængere og skulle ligesom disse pågribes og efter domfældelse gå lige så mange måneder i jern på Bremerholm, som de havde holdt sig fra tjeneste (3-19-16). På samme måde skulle man behandle soldater, med mindre de som andre tjenesteløse folk havde pas og var på deres rette rejse til en tjeneste, kunne klare sig uden tiggeri eller ejede midler, som de kunne klare sig for (3-19-17).

Til kontrol af den løse arbejdskrafts bevægelser var det bestemt, at når fremmede kom til et sogn, skulle bønderne straks tilkendegive det for præsten, der skulle læse deres pas og bevis og overhøre dem; han skulle tillige antegne de fremmedes navn og fødested (3-19-8).

Kontrollen med tjenestefolk skulle føres af amtmændene, der to gange om året, 1. juni og 1. december, skulle foranstalte undersøgelser og anmode godsherrerne i deres amt om på samme dag at foretage ransagning. Folk, der på disse to dage holdt sig skjult, skulle betragtes som løsgængere og straks pågribes og sendes til Bremerholm (3-19-18). Kunne godsherrerne på landet ikke selv antaste og straffe sådanne løsgængere og holde dem i forvaring, måtte de tilkendegive det for amtmanden (3-19-20). Og husede og hælede nogen person sådanne løsgængere og folk uden pas, skulle vedkommende, hvis han boede på landet, have forbrudt sit fæste, hvis han boede i købstaden straffes som den, der huser fredløse (3-19-21).

Allernederst i samfundet stod de *fattige*. De fattige i byerne omtales i Danske Lov naturligt sammen med hospitalerne, dvs. forsørgelsesinstitutioner for gamle, syge og fattige, og de fattige på landsbyen sammen med kirkernes tilsyn og økonomi i paragraffer i anden bog om den gejstlige stand, for fattigforsorg havde siden middelalderen været en del af kirkens opgaver.

Hospitalerne fik med reformationen tillagt gods til deres drift og fik desuden løbende indtægter gennem gaver, visse bøder, indsamling i kirkerne m.v. Alligevel var midlerne små i forhold til behovet, og der har ikke været megen plads til tilværelse for de fattige i hospitalerne – så lidt som i samfundet i øvrigt. Også Danske Lov satte her snævre grænser; det skulle ikke tilstedes personer, der var indtaget i hospitalerne, at gå ofte i byen uden forstanderens forlov, uden alene til kirken (2-19-7). I øvrigt skulle alle hospitalslemmer, som kunne arbejde noget med hænderne, tilholdes at gøre det godvilligt og gerne; nægtede de det, kunne de forvises fra hospitalet (2-19-8).

På landet skulle kirkeværgerne med sognemændenes hjælp i hvert sogn bygge et fattigfolkshus til de fattige i sognet, som ikke kunne få hus andetsteds, og foran huset skulle de sætte en blok, dvs. en solid fattigbøsse, hvor godtfolk kunne lægge deres almisser (2-22-75). Hver søndag skulle præsten i kirken formane sognefolket, at de betænkte de fattige med deres almisse.

De kortfattede bestemmelser i loven om de fattige forekommer yderligere knappe på baggrund af fattigproblemets overvældende omfang. Dette er ovenfor antydet og understreges yderligere af lovens bestemmelser om straffe for skippere og færgemænd, der overførte betlere uden pas og bevis fra et sted til et andet (3-11-7); for hver person skulle de bøde 10 lod sølv til de fattige, og de skulle desuden på egen bekostning bortskaffe dem til de steder, de var kommet fra, og i mellemtiden selv underholde dem.

Uden for samfundet stod *jøder og tatere;* de var ikke ønskede, og Danske Lov bestemmer, at ingen jøde måtte rejse ind i riget uden kongens særlige lejdebrev (3-20-1); straffen for overtrædelse var den kolossale sum af 1.000 rdl.; personer, der angav jøder for amtmanden, skulle hver gang have 50 rdl. (3-20-2). Allerede så småt var dog jøder begyndt at komme til landet; i 1657 havde regeringen i sine bestræbelser for at fremme erhvervslivet givet portugisiske jøder lov til at drive handel overalt i riget, og i 1680'erne ser man f.eks. i den særligt privilegerede by Fredericia og i Ribe flere jødiske tobaksspindere.

Endnu større var uviljen mod tatere, »der omløber og besviger folk med deres bedrageri, løgn, tyveri og trolddom« (3-20-3); de

CHRISTOPHER HANSEN (1598-1679) var borgmester i København 1645-1664, og sammen med Hans Nansen en af borgerstandens mest fremtrædende repræsentanter på stændermødet i 1660. Han blev indkaldt til at deltage i den første lovkommission, men under henvisning til sine mange andre forretninger blev han allerede i februar 1661 fritaget for hvervet.
Stik efter maleri af Heinrich Dittmers. Det kgl. Bibliotek.

skulle pågribes og fratages alt og deres anførere straffes på livet, de øvrige rømme riget. Personer, der husede eller herbergede tatere, skulle bøde som dem, der husede fredløse, og skippere og færgemænd, der befordrede tatere, havde forbrudt skibet og den halve boslod (3-11-8). Forholdsreglerne mod de omvandrende tatere var altså voldsomme. Man havde da også oplevet, at der ikke havde været nogen virkning af talrige tidligere udvisningsordrer, den første givet i Christian III's københavnske reces 1536. Taterne, som de kaldtes i Danmark, efter de berygtede tartarer, eller sigøjnerne, der oprindelig stammer fra Indien, kom alligevel på deres vandringer ind i landet. Talmæssigt kom de aldrig til at betyde no-

get hér; alligevel blev de jaget som vilde dyr, ligesom de fra 1500-årene blev det i andre europæiske lande.

Udover skellene mellem stænder og socialgrupper bemærker man endnu et markant, meget afgørende socialt skel, der går på tværs af de øvrige: skellet mellem *mand og kvinde*. Det formuleres i loven kun få steder direkte, men ligger bag den fra ende til anden; bestemmelserne vedrører væsentligst manden, som den, der juridisk var myndig og kunne optræde på tinge, kunne eje ejendom, fungere som dommer, embeds- og bestillingsmand m.m., blive borger i byen osv. Enkelte steder ser man formuleringer, der direkte viser mandens gennemgående fortrinsstilling frem for kvinden. Det skulle forstås ganske bogstaveligt, når det i loven hed: »Giver mand een procurator, eller anden mand, fuldmagt nogen sag at forfølge ...« (1-4-21).

Som umyndig var kvinden på mange måder udelukket. En kvinde kunne ikke underskrive en kontrakt (5-1-2). En kvinde, der havde en mand, og en mø af ligegyldigt hvilken alder kunne ikke være kautionist for noget (1-23-10), mens en enke, som selv havde midler, dog kunne kautionere for penge og gods (1-23-11). Som værge for umyndige børn kunne optræde såvel fader som ældre brødre, farfader, morfader, farbroder, morbroder osv., men hverken moder eller andre kvindelige slægtninge (3-17-2); efter skifte efter faderens død kunne moderen dog beholde børnenes gods under sit værgemål så længe, hun sad ugift (3-17-14).

Det var ifølge loven manden, der fæstede en mø (3-16-14 pkt. 2), og det var ham, der ville have hustru – ikke omvendt – og bede hende af forældre eller rette værge – dog med hendes ja og vilje (3-16-1). Manden var hovedpersonen, og derfor arvede han også ved al arv dobbelt imod en kvinde (5-2-29).

Noget ustruktureret, usammenhængende og fragmentarisk behandles de forskellige stænder og socialgrupper i Danske Lov. Bestemmelserne må ses på baggrund af det, tingbøgerne refererer fra begivenhederne i retten og på baggrund af iagttagelser i skattelister, godsregnskaber, fattigprotokoller osv. Men set som en helhed afspejler loven dog ganske godt det stænderdelte samfund med klart adskilte socialgrupper, en privilegeret elite og en lang række grupper med forskellige muligheder, rettigheder og pligter.

Noter

1. Kåre Svalastoga: *En disputats om adelsvældens grundlag*. Anmeldelse af Svend Aage Hansen: Adelsvældens grundlag, 1964. (Nationaløkonomisk Tidsskrift, 103, 1965), s. 132. Om standssamfundet, se i øvrigt Erling Ladewig Petersen: Fra standssamfund til rangssamfund 1500-1700. Dansk social historie, 3, 1980; og Aksel E. Christensen: *Det danske standssamfunds epoker*. (Festskrift til Astrid Friis 1963, 1963, s. 29-46).
2. Jfr. Ole Degn: *De nyanlagte byer og byudviklingen i Danmark 1600-1800*. (Urbaniseringsprosessen i Norden. Del 2. De anlagte steder på 1600-1700-tallet. Det XVII. nordiske historikermøte, Trondheim 1977), s. 12.
3. På grundlag af Aksel Lassen: *Fald og fremgang*. Træk af befolkningsudviklingen i Danmark 1645-1960, 1965, s. 370-94; samme: The population of Denmark 1660-1960. (The Scandinavian Economic History Review, 14, 1966, s. 134-57); jfr. Degn, 1977 (se note 2), s. 38-39.
4. Jfr. Ole Degn: *Rig og fattig i Ribe*. Økonomiske og sociale forhold i Ribe-samfundet 1560-1660, 1981, 1, s. 54-56 og 210.
5. J.A. Fridericia i *Danmarks riges historie*, 4, 1588-1699, 1896-1902, s. 296; C.O.Bøggild-Andersen i Schultz Danmarkshistorie, 3, 1942, s. 145; Knud Fabricius sammesteds, s. 278; Erik Arup: Danmarks historie, 3, 1955, s. 53. Derimod har Gunnar Olsen i *Politikens Danmarks historie*, 8, 1965, s. 106, for Danmark uden Skåne-landene i 1660 tallet 456.000. Johan Grundtvig i Meddelelser fra Rentekammerarchivet, 1872, s. 208-70: 1645 Danmark uden Skåne-landene 558.000 indbyggere; og sammesteds, 1877, s. 135-91: 1660 455.000 indbyggere. Det tal på mindst ca. 590.000, Anders V. Kaare Frederiksen når til i Familierekonstitution. En modelstudie over befolkningsforholdene i Sejerø sogn 1663-1813, 1976, synes højt sat.
6. Henrik Pedersen: *De danske landbrug fremstillet på grundlag af forarbejderne til Christian V.s matrikel 1688*, 1928, s. 360.
7. Kai Fr. Hammerich: *Den danske dommerstand under enevælden*. Et bidrag til retsvæsenets historie i det 17de og 18de århundrede, 1931, s. 14 og 187-88.
8. Knud Fabricius i *Schultz Danmarkshistorie*, 3, 1942, s. 485; jfr. Gunnar Olsen: *Hovedgård og bondegård*. Studier over stordriftens udvikling i Danmark i tiden 1523-1774, 1957, s. 119-20 og 161-75.
9. Forordning 28. jan. 1682.
10. Se ovenfor.
11. Jfr. Degn, 1981 (se note 4), 1, s. 318-24.
12. Ole Degn: Ribe 1500-1950. *Scandinavian Atlas of Historic Towns*, 3, 1983.
13. Ole Degn i *Håndværkets kulturhistorie*, 2, 1982.
14. Sammesteds.
15. Degn, 1981 (se note 4), 1, s. 190-91.
16. Sammesteds, s. 354-55.
17. Jørgen H.P. Barfod: *Danmark-Norges handelsflåde 1650-1700*, 1967, s. 151, 153.
18. Sammesteds, s. 138-39 og 151.
19. Henrik Pedersen, 1928 (se note 6), s. 360.
20. Om bondestandens stilling i retsvæsenet og overfor enevældens administration, se Thomas Munck: *The peasantry and the early absolute monarchy in Denmark 1660-1708*, 1979. Samme: Vornedskabet under den tidlige enevælde. (Historie. Jyske Samlinger, Ny r. 11, 1974-76, s. 289-308. Samme: The economic and social position of peasant freeholders in the late seventeenth-century Denmark. (The Scandinavian Economic History Review, 25, 1977, s. 37-61).
21. Degn, 1981 (se note 4), s. 132-35 og 189-92.

Den
Danſke

Sprog-Kunſt

eller

GRAMMATICA

Samt et

Tilheng / om dette Sprogs Skrive-rigtighed / med videre Forklaring og Forſvar.

Korteligen forfattet
af

Peder Syv.
Ph. Reg. D. L.

Med Kongl. Majeſt. allernaadigſte Frihed.

Bekoſtet af Chriſtian Caſſuben og Chriſtian Geertzen
og findis hos dennem til kiøbs.

Kiøbenhafn/Trykt hos Joh. Phil. Bockenhoffer/
Kongl. Mayſt. og Univ. Bogtrykker.
Aar/ 1685.

Sproget i Danske Lov

Af *Allan Karker*

De ofte citerede rosende ord hvormed den ellers så kritiske Robert Molesworth i 1694 omtalte sproget i Danske Lov (»Brevity, Perspicuity, plainness«)[1] er vistnok aldrig blevet modsagt. Der råder almindelig enighed om at lovbogen udmærker sig ved et jævnt og klart sprog,[2] og Peter Skautrup betegner Danske Lov som »et sprogligt-moderne hovedværk«.[3] Disse domme bygger imidlertid ikke på nogen nøjere analyse af sprog og stil i DL, og Skautrup synes i den givne sammenhæng først og fremmest at sigte til ortografien, der i visse henseender var meget forud for sin tid. Men når DL er en kompilation af retsregler fra forskellige tidsaldre, på flere områder uden føling med det praktiske retsliv,[4] er det nærlig-

DEN DANSKE SPROG-KUNST ELLER GRAMMATICA af Peder Syv udkom to år efter Danske Lov. Han havde i øvrigt titel af kongelig dansk sprogmester (Philologus Regius Danicæ Lingvæ). Peder Syv fremhævede heri Danske Lov som et mønster til efterfølgelse, ikke blot i retsforhold, men også ortografisk og grammatisk: *»Dend fornemste ret-skrevne bog er vor Allernaadigste Arve-Konges, Kong Christian den Femtes Lov ... Denne Lov bør derfor at følges med mund, pen og gjerning, i Tale, Skrivning og Levnet«* (Danske Grammatikere III, 1919, s. 233 f.). Peder Syvs egen retskrivning faldt dog ikke sammen med Danske Lovs.

gende at spørge om – eller i hvilken udstrækning – kompilatorerne har formået at egalisere sproget. Det umiddelbare indtryk er åbenbart at lovkommissionen (og vel især Rasmus Vinding) har haft en lykkelig hånd; klarest kommer denne opfattelse til orde hos Skautrup: »De ældre lovtexter kan være næsten ordret optaget i loven ... men overalt har en behændig og normaliserende redaktion forstået at give texten et virkeligt enhedspræg«.[5]

Opgaven for den følgende undersøgelse er at prøve gyldigheden af Skautrups karakteristik. Som sproghistorisk referencepunkt vælges nutidens dansk, hvorved den rent grammatiske beskrivelse kan indskrænkes til de træk der afviger fra vort nuværende sprogsystem. Analysen bevæger sig fra de mindste til de største enheder i teksten, dvs. fra bogstaveringen til sætningen og perioden, idet dog ordforrådet behandles til sidst. Lovbogens indhold (emnevalg) og systematik falder uden for den sproglige undersøgelse, og til kompositionen skal kun knyttes den bemærkning at den mindste kompositoriske enhed – artiklen – i over 200 tilfælde ikke kan læses og forstås i sig selv, idet den enten ved indledende forbindere som *og, men, dog, ellers, iligemaade* eller ved pronominale udtryk som *hand, de, det samme* implicit viser hen til en foregående artikel; fra et moderne synspunkt savnes her en underinddeling af artiklen (paragraffen) i stykker.

Ortografien

Substantiver skrives som regel med stort begyndelsesbogstav, men undtagelserne udgør mindst 300 tilfælde. Samme ord kan ses skrevet snart med stort, snart med lille, undertiden inden for én og samme artikel, f.eks. 1-13-4 *Vidne* og *vidne,* 3-16-14,7 *Sygdom* og *sygdom,* 4-1-6 *Skade* og *skade,* 5-8-8 *Hesten* og *hesten.* Enkelte substantiver skrives endda fortrinsvis med lille, f.eks. *halfdeelen* og *gang,* men heller ikke dette konsekvent, jf. f.eks. 5-8-9 *Halfdeelen,* 6-3-3 *Gang.*

Med stort skrives også adjektiver i substantivisk funktion: *den Døde, de Syge og Vanføre, den Meestbydendis* osv., men der er afvigelser fra reglen, f.eks. 1-24-4 *den forurettede,* 2-10-3 *de hosværende,* sml. 1-24-8 *den Forurettede,* 6-6-14 *de Hosværende.* Hertil kommer at også attributive adjektiver (især sammensat med eller afledt af et

substantiv) kan være udstyret med stort begyndelsesbogstav, f.eks. *Arveløs, Bandsat, Christelig, Geistlig, Søefarendis, Voldsom,* ja endog verber og adverbier, f.eks. 1-4-15 *at Stævne,* 1-7-4 *Splittis,* 2-20-5 *Prædike,* 4-1-27 *Vestvert,* 6-4-5 *Hiemme.* Den ejendommelige regel at det nægtende præfiks uanset ordklasse skrives med stort *U-*, altså *Utroeskab, Uærlig, Ublueligen* osv., er heller ikke undtagelsesløs: 1-4-6 *usandfærdeligen,* 4-1-1 *ubrødelig.* I øvrigt bruges stort begyndelsesbogstav normalt efter semikolon såvel som efter punktum.

Vokalbogstaverne

Skrivemåderne *Rygte* og *Uberygtet* i 1. og begyndelsen af 2. bog ændres (fra 2-9-1) til *Røgte* og *(U)berøgtet.* Fordelingen af e og æ som tegn for den korte æ-lyd er en anden, men ikke mindre vilkårlig end i nutiden (sml. *hest : gæst* osv.). DL har langt oftere e end æ, således *benegte, Gield, Giest, legge, merkelig, strekke, Egteskab,* men dog i enkelte ord æ hvor moderne dansk skriver e, f.eks. *bestæmt, Færle, mælde, Næmme.* Vigtigst at bemærke er at en række ord skrives snart med e, snart med æ, således *forhverve* og *for(h)værve, forsetligviis* og *forsætligviis, Hendelse* og *Hændelse, henge* og *hænge, Herverk* og *Hærverk, Ketterie* og *Kætterj, lettelig* og *lættelig, omtrent* og *omtrænt, selge* og *sælge, sette* og *sætte.*

I lukket stavelse er dobbeltskrivning af lang vokal næsten gennemført ved e: *Andeel, Eed, heel, Maneer, Reeb, skeet* osv.; men ikke i *Qvarter* og adj. *vred,* og der ses både *Reebsmænd* og *Rebsmænd.* Derimod skrives i visse ord enkelt i, f.eks. *Flid, Papir, slig, Svin, Tid,* i andre ii, f.eks. *Forliis, Miil, Priis* og suffikset *-viis.* Dobbelt u er norm i *Huus,* men et par gange forekommer *Hus* (1-4-19 og 6-11-12); som første led i sammensætning står altid *Hus-*, f.eks. *Husbonde, Husfred, Husholdning.* Ingen andre vokaler skrives dobbelt. Ved o, u og y kan i stedet bruges det »understøttende e«, efter u og y dog kun foran l: *Juel* (dog 6-3-11 *Jul,* og altid *Hiul*) og *Skyel* 'skjul'; efter o foran l og r: *Boel, Soel* (dog 1-18-2 *Sol*), *Stoel,* præt. *overfoer* (5-8-7), *Hoer* (men altid *stor*), samt i *Lungesoet, Blodsoet* (5-8-10).

I åben stavelse foran konsonant skrives oftest ee, f.eks. *alleene, allereede, deele, fleere, Heede, Meening, meere, reebe,* dog *aldelis, fremdelis, særdelis, anderledis, saaledis;* både *seeniste* og *seniste* findes. De

øvrige vokaler skrives enkelt: *bevise, Hore, lude* osv.; dog forekommer understøttende e efter o: *Boelig* (men 1-4-13 *Bolig*), *Kramboeder* (3-9-2, sml. 6-6-20 *Bod* 'bøde'), *Stoelestade*, og i et enkelt ord efter u, idet der altid skrives *muelig*. I slutstilling kan understøttende e skrives efter alle trykstærke vokaler undtagen a og æ, således *skee, Svinestie, Troe, ædrue, Bye, Møe, naae;* men også f.eks. *fri, Tro, Afsky, Mø, bestaa*. Med ie og i konkurrerer desuden j, f.eks. *Kæmnerie* og *Kæmnerj, ti* og *tj, udi* og *udj*.

Svagtryksvokalen skrives e, f.eks. *bryde, nogen, Præsterne, Vornede*. Foran s skrives dog i: *Forældris, nøjis, aldelis, Menniske, seeniste* osv.; men ikke konsekvent, f.eks. forekommer *Gildeshuus, nøyes, ringeste* ofl. Undertiden sættes i også foran n og t, f.eks. *galind, Søskinde, anseeit, forskrevit, Hampelærit*.

Konsonantbogstaverne

På overgangen mellem vokaler og konsonanter står »diftongerne«. DL har altovervejende skrivemåder med j og v: *ej, Lejlighed, høj, Øjesyn, Lav, Havn, Liv, Lov, Hævd* osv. I begyndelsen af 1. bog forekommer dog f.eks. *ey, Eyendom, Høyhed, nøyes*, og der er gennem hele DL nogen vaklen mht. visse låneord fra tysk: *Arbeide* og *Arbejde, Geistlighed* og *Gejstlighed, reise* og *rejse*. I stedet for v kan f ses i 1-16-14 *Lavhæfd*, 3-16-16,2 *gaf* (sml. 4-3-21 *begav*) og regelmæssigt i *refse, Refselse, Tvifl, tviflraadig* osv. Præteritum af verbet *have* skrives altid (ca. 50 gange) *hafde*. Også efter l og r optræder f konsekvent i visse ord, således *half, halfdeelen* etc. (ca. 80 tilfælde) og *Sterfboe;* derimod *selv, tolv, halve, arve* osv.

Efter konsonant skrives j-lyden som i, f.eks. *Høebiering, Tieniste, giort, Verie*. En palataliseret (j-agtig) udtale af g, k og sk foran fortungevokal er ikke konsekvent markeret. Der skrives f.eks. både *giemme* og *gemme, Skiøde* og *Skøde*, sml. også *Kiød* og *Køl*. Foran æ skrives aldrig i: *begære, Gæs, Kæp, kære, beskænket, skære*, jf. den varierende skrivemåde 2-14-8 *Skiendsord*, 6-12-6 *Skændsord*.

Dobbeltskrevet konsonant foran anden konsonant ses i 1. og 2. bog i *bekræffte, Mageskiffte, offre, offte* (men f.eks. 5-14-18 *bekræfte*) og er gennemført i *forsikkre, Forsikkring* (jf. *sikker*) og *Døttre* (jf. *Daatter*). I 1. bog findes enkelte gange ck efter r: 1-2-27 *hvercken*, 1-13-28 *sterckt*, 1-24-28 *Bircк* (og *Birk!*).

I stedet for forbindelsen gt forekommer undtagelsesvis ct eller

kt: 1-2-24 *følgactig*, 2-9-8 *Fikten* 'fægten'. Lydforbindelsen kv skrives altid qv: *Qvinde, Qvæg, beqvem, Sqvatmølle* osv., og for ks står x: *strax, Øxe* etc. Der skrives tz i ord som *Platz, stetze, trotzig, Fundatz, Seglatz, Residentz*.

En rodstavelses d falder oftest bort foran en bøjningsendelses t, f.eks. *forbrut, efterlat, udspret, døt, got, kaat* 'kådt', *fult, holt, undskylte, volte, bant, kient, forkynte, ont*. Men der er ikke få eksempler på at d bevares, således *forleedt, født, udstædt, dødt, fældt, endte, skændt,* adj. *grundt*. I 1. bog står enkelte gange *ald,* ellers *al*. DL skriver konsekvent *kunde* hhv. *skulle* for både infinitiv, præsens pluralis og præteritum, følgelig også præteritum participium *kundet;* derimod udskiftes *vilde, vildet* i løbet af 1. bog med *ville, villet*.

Næsten fuldt gennemført er skrivemåden i præfikset *forre-: forrefalde, forregaaende, forretage* osv., dog en enkelt gang (1-2-16) *forefalde*.

Fremmedord

Stavningen af fremmedord følger et etymologisk princip: *acceptere, Confiscation, Fiscal* (dog også 1-1-5 *Fiskal*), *Character, exseqvere, Theologisk, naturalizere, Souverain, Journal, Lieutenant, Asseurance, Police, Cipher, Logement*.

Sammensætninger

Som regel skrives sammensatte substantiver i ét ord, f.eks. *Landsting, Kiøbmandsgods, Forstrandsrettighed*. Men ikke sjældent (især i 1. bog) kan leddene opdeles ved en skillestreg, f.eks. *Ting-Dag, Religions-Sager, Bonde-arbejd,* eller ligefrem særskrives, f.eks. *Lands Loven, Kiøbe Contracter, Kiøbmands Godset*. Når to eller tre adled knyttes til ét fælles kerneled, bruges normalt bindestreg, således *Krigs- og Skibs-Officerer, Ind- og Ud-skibning, Herrets- Birke- eller Bye-Ting;* men også her forekommer særskrivning, f.eks. *Nams, eller Indførsels, Dommen*.

Morfologien

En del substantiver tilhører et andet genus (køn) end i dag. F.eks. behandles *Bevis, Boe (Sterfboe), Facultet, Forraad, Kætterj, Næg* 'neg', *Ophold, Samqvem* som fælleskøn. Nogle ord har frit genus, sam-

menlign 4-1-3 *andet lovligt Forfald* og 5-2-8 *ingen lovlig Forfald,* 2-4-4 *det forordnede Ritual* og 2-9-17 *Ritualen,* 6-9-11 *et Vold* og 6-13-19 *den Vold* (i begge tilfælde om overgreb); særlig påfaldende er det ofte forekommende *Stæd,* der endog i samme artikel kan henføres til både fælleskøn og intetkøn: 4-8-1 *een hver Stæd ... paa Stædet,* jf. 4-2-11 *paa hvert Stæd,* 4-8-2 *paa Stæden.* Ligeledes kan en del substantiver have to flertalsformer, således almindeligvis *Gaarde,* men 2-22-13 *Gaarder,* 1-24-48 *trende Landsting,* men 5-14-29 *alle Landstinge,* 2-3-4 både *Sogne* og *Sogner,* sædvanligvis *Vare,* f.eks. 2-22-66 *gode Vare,* 3-13-16 *andre Vare,* men 2-22-16 *Varerne.* Når et substantiv ender på s eller på mere end én konsonant, får genitiv endelsen -is, f.eks. *Godsis, Folkis, Præstis,* desuden *Rettis;* dog *Superintendents* og en enkelt gang (4-5-1) *Fragts.* Et nomen agentis dannes som regel med suffikset *-er,* således *Tiener, Medvider, Falskner;* men ved siden af f.eks. *Ejer, Løgner, Misdæder* forekommer også entalsformerne *Ejere* (5-10-22), *Løgnere* (1-12-2), *Misdædere* (1-24-55), og *Dommere* ses oftere end *Dommer.*

Ved adjektivbøjningen kan noteres neutrumsformer som *falskt, kyskt, Danskt, aabet, fuldkommet.* Til *værd* findes ntr. *værdt* og plur. *værde* (2-23-11). I komparativ forekommer både *længere* og *længre;* til *sikker* er gradbøjningen *sikkere, sikkerst.*

Når det gælder pronomenerne, falder det i øjnene at akkusativ til *hand* altovervejende har formen *hannem;* men *ham* findes en snes gange, således 1-23-14, men i øvrigt kun i de tre sidste bøger. Akkusativ til *de* er *dem* eller *dennem* (en analogidannelse efter *hannem* som vandt frem fra ca. 1450); begge former optræder jævnlig inden for én og samme artikel (f.eks. 3-18-1 have Indseende med alle dem, som værge for dennem, der Værge behøve) og i øvrigt med jævn fordeling inden for de enkelte bøger, dog med den undtagelse at *dennem* er dobbelt så hyppigt som *dem* i 1. bog, medens forholdet er det omvendte i 5. bog. Der skelnes som regel mellem nominativ *hvo* (over 100 tilfælde) og akkusativ *hvem,* men *hvem* bruges dog op mod en snes gange som subjekt eller subjektsprædikativ, således 3-6-7 hvem der haver skattet, 5-2-4 hvem og hvor de ere; og et par steder står *hvo* som objekt, f.eks. 2-22-68 meenige Bønder i Sognet, i hvo de og tilhøre. Som synonym til det relative *hvad* bruges ofte det nedertyske låneord *hvis,* f.eks. 2-9-3 alt hvis som tvifl-raadigt kunde være.

Som adverbium bruger DL kun yderst sjældent adjektivets neutrumsform (f.eks. *frit*). Ret sjældne er også afledninger på *-e* (f.eks. *aabenbare, dyre*), på *-lig* (f.eks. *aabenbarlig, fuldkommelig*) og på *-viis* (f.eks. *Stykkeviis*), tilsammen næppe 14%. Den næststørste gruppe består af adjektiver i grundform (f.eks. *flittig, nøjagtig, billig, lovlig*), der udgør henved 28%, medens afledninger på *-en*, navnlig til adjektiver på *-lig* (f.eks. *oprigtigen, lovligen*), sammen med afledninger på *-ligen* (f.eks. *højligen, letteligen, usandfærdeligen*) tegner sig for ca. 58%. Inden for de enkelte bøger er forholdet tilsvarende, dog således at *-ligen* er lidt mere dominerende i 2. bog, og med den markante undtagelse at 4. bog har over 60% adjektiver i grundform, mens *-ligen* her dækker knap 25%.

I verbalbøjningen bemærkes at verber hvis rodstavelse ender på r, l og n kan danne præsens uden *-er*, således *begær, bær, far, hør, skær, svær* (til *svære* 'sværge'), *skil, stiel* (el. *stæl*), *taal, tien;* men ved siden af *begær* og *hør* bruges oftere *begærer, hører,* og også *opbærer, farer, beskærer* og *sværer* forekommer. Præsens af *have* skrives *haver,* dog tre steder *har* (4-3-20, 4-6-9, 5-10-17). Præsens participium kan ende på *-ende* og *-endis* (om fordelingen nedenfor under Syntaksen).

En del svagtbøjede verber tilhører en anden bøjningsklasse end i nutiden, jf. f.eks. præteritum *bygte, giente, skiødte,* præteritum participium *deelet, forkyndet, kaldet, raadt.* Nogle optræder med varierende bøjning, således findes præt. partc. *endet* og *endt, forsømmet* og *forsømt, lukket* og *lukt, mældet* og *mælt.* Ender verbets rodstavelse på konsonant + t, kan præt. partc. være lig med roden, f.eks. *fæst, mist, skift;* både *lem(me)læst* og *Ulemlæstet* forekommer.

Verberne *hugge* og *tærske* viser stærk bøjning, jf. 5-10-18 forhuggen Skov, 6-13-14 naar de halshugne ere, 1-24-23 Utorsket Korn. Nogle stærke verber, som i nutiden har enstavet præt. partc. på *-t* (som *bedt, brudt, budt, holdt*), findes i DL med stærkt præt. partc., f.eks. 2-10-1 de ere bedne derom, 4-3-1 skibbrudet Gods, 2-11-14 nogen bliver indbøden, 6-3-1 paabudne Hellig- og Bede-Dage, 4-8-2 hvorledis Seglatzen er holden; men det hedder altid *forbrut* (f.eks. 6-9-1 deris Boeslodder at være forbrutte) og ofte *holt* (f.eks. 1-24-44 hand haver ikke holt Maning). Foruden *vidnede, vidnet* forekommer en stærk bøjning *vant* (1-13-9), *vudnet* (1-13-12).

Syntaksen

Her omtales først nogle kongruens- og rektionsforhold der gælder for den enkelte ordklasse, dernæst opbygningen af de større syntaktiske helheder.

Som subjekt står konkrete substantiver, navnlig personbetegnelser, ikke sjældent i udetermineret (nøgen) form; betydningen er generaliserende, f.eks. 1-23-11 Enke, som selv haver at gielde af, maa være Borgen og Forlover for Penge og Gods, 3-14-4 Boer Bonde paa een Husbonds Grund, 5-2-31 Tvistis der om Barn var levendis født og døbt, 5-2-64 Falder Sædegaard i Arv. Denne sprogbrug forekommer dog vistnok ikke i 2. bog, og i 4. bog er kun et par eksempler observeret, således 4-3-6 Ligger Skib for Anker (sml. 4-3-4 Ligger et Skib udj Havn).

Ofte indgår to substantiver en forbindelse af typen *Stævningens Forkyndelse* (1-4-23), hvor leddet i genitiv er logisk objekt for et verbum der er latent i det dermed forbundne substantiv, in casu *forkynde*. Andre eksempler på denne konstruktion (objektiv genitiv) er 2-5-25 Guds Ords Forhaanere og Foragtere, 3-18-5 Uvidenheds Undskyldning, 6-8-8 Bestillingers og Besoldningers Forbrydelse; alene i 2. bog findes et halvt hundrede tilfælde, i hver af de øvrige knap en snes. Gruppegenitiv forekommer, f.eks. 2-11-16 den gandske Boeslod og Formuis Fortabelse, 4-3-10 de fleerste og beste af Skibsfolkenis Meening. Men i relativforbindelser vælges en udtryksmåde som 3-11-9 uden Kongens, eller deris, som af Kongen dertil ere forordnede, Passer; eller med pronominal genoptagelse af genitiven, f.eks. 1-5-20 Sandemænds, og andris, der blive for deris Eed og Vidnisbyrd kaldede, deris Tog og Eeder.

Adjektivets bestemte form styres af f.eks. *den* og af possessiver, således 2-13-9 den fulde og heele Indkomst, 5-8-14 det betroede Gods, 6-13-25 deris skammelige og forargelige Levnet. Men ved adjektiver der ender på -ig er ubestemt form almindelig, f.eks. 2-3-4 sin tilbørlig Underholdning, 5-14-24 sit rigtig Løb. Det samme gælder for attributivt præt. partc.: 1-4-27 den paabuden højeste Ret, 3-8-1 Sagens befunden Beskaffenhed, 4-3-11 det beholdet Gods, 6-4-16 sin af Kongen forordnet Øvrighed.

De to former af det adjektiviske præsens participium fordeler sig sådan at formen på *-is* normalt kun bruges i ental, f.eks.

2-16-13 den næstboendis Præst, 4-3-4 et andet [Skib] kommer seglendis; derimod er formen på *-e* ekstensiv, sml. 1-5-7 den Søgende, 2-22-13 deraf gaaende Landgielde, 5-1-3 alle vedkommende, 6-6-14 de Hosværende, 4-3-4 Komme tvende Skibe seglende. Undtagelsesvis kan *-is* dog referere til flertal, således 3-19-11 de, som dem videndis antage.

Pronomet *mand* skelnes ganske vist ortografisk fra substantivet *Mand,* men det genoptages med *hand,* f.eks. 5-9-1 Hitter mand noget, da skal hand det paa Tinge oplyse. De reciprokke pronomener *hinanden* og *hverandre* bruges i flæng uanset antal: 3-16-11 hvor begge Parterne tilsige hver andre Egteskab, og give hin anden fuld Ja-Ord, jf. 5-3-30 naar Skiøder, Gave- og Pante-Breve komme imod hin anden.

Et substantiv eller pronomen, der trods grammatisk entalsform har flertals betydning, kan fremkalde flertal i prædikatet, f.eks. 2-22-67 at Embedsfolket paa deris egen Bekostning skulle det reparere, 6-12-6 dersom mand have været i Slagsmaal sammen, og ere blevne skilte ad.

Kongruensbøjning af verber mht. køn og tal er gennemført med stor konsekvens. Som typeeksempler kan tjene 1-4-26 Stævning, som tilforn haver været læst, og paaskreven, 2-14-5 Dom bliver given, 4-6-9 begangen Svig, 5-3-35 noget Gods, som staalet er, 5-10-7 før end der vorder soret om, 5-10-9 Steenene ere siden blevne optagne, 5-10-54 de ere lovlig opkrævede og opdeelte. Afvigelser er for participiets vedkommende sjældne, således 2-3-5 efter Kaldet er ledigt vorden, 3-17-35 af hvis dennem arveligen kunde være tilfalden, med fælleskøn for neutrum; og 2-22-13 een igiennemdraget Regnskabsbog, 3-10-1 om hannem nogen Uret er vederfaret, 5-1-3 Den Contract, som ej underskrevet er, eller for Dom og Ret indgaaet, 6-7-3 mand vorder stunget, med neutrum for fælleskøn. Når det gælder talbøjningen af verbernes finitte former, ses derimod ret ofte (over 100 tilfælde) ental trods subjekt i flertal, dog næsten kun ved modalverberne *kand, skal, vil* (f.eks. 2-19-2 at de Fattige kand blive betiente), yderst sjældent ved andre verber, f.eks. 1-13-16 da skulle de vidne, som afveed, 6-17-15 Siger alle Mand, der i Bye boe, nej.

Ved modalverberne bemærkes infinitiv *maa,* f.eks. 2-2-5 at hannem er tillat Kald at maa betiene, 6-1-1 Dog skal hand ikke maa boe

i Kongens Riger; en enkelt gang forekommer infinitiv *maatte:* 6-17-15 hand, som begærede der at maatte randsagis. I alle sætninger med inf. *maa* står det finitte verbum i præsens, i eksemplet med *maatte* derimod i præteritum, dvs. der skelnes mellem præsens infinitiv *maa* og præteritum infinitiv *maatte*. Præt. partc. er *maat:* 5-14-54 Forloveren, som haver maat betalt. Dette eksempel viser tillige en perfektumkonstruktion der konkurrerer med f.eks. 2-18-15 den, der Kongens Lov ikke haver villet agte; kun én gang ses en tredje konstruktion: 1-16-11 at de den ikke have kunde fundet. I forbindelse med *bør* står næsten overalt infinitiv med *at,* således 6-17-35 da bør hand at kagstrygis (jf. endnu formlen »Landsrettens dom bør ved magt at stande«); undtagelsesvis dog uden *at,* f.eks. 1-23-14 da bør den deelis, 3-11-5 Vognmanden, som burte kiøre.

Udbyggede genstandshelheder med omfattende foranstillede led er sjældne, f.eks. 2-11-11 af een dertil af hannem forordnet fornemme Provst, 5-14-38 over den Afdøde, imens hand levede, lovlige forhværvede Domme.

Opbygningen af en sætning kan være den samme som i nutidsdansk, jf. 2-10-2 Udj Ligprædikener skulle de holde Maade med den Dødis Liv og Levnets Opregnelse og Berømmelse, og vogte sig, at de intet sige, som kand være imod deris egen Samvittighed, saa og at de intet Usømmeligt om den Døde mælde. Kun den sidste af de tre bisætninger afviger ved at adverbialet *om den Døde* er placeret foran det finitte verbal *mælde*. Men afvigelsen er typisk, idet DL viser en meget stærk tendens til at trække indholdsleddene frem foran både det infinitte og – i bisætninger – det finitte verbal, f.eks. 1-6-17 da maa hand sin Vederpart derfor til højeste Ret indstævne, 2-18-3 De, som i de store Kiøbstædskoler for Rectores skulle tiene, 3-13-12 hvis Husbonden hannem Tørveskær og Gierdsel, som hand tilforn til sin Fornødenhed nydt haver, udviser. Jævnlig forekommer subjektløse sætninger, f.eks. 1-21-20 Opholdis med Forfølgningen, da (osv.), 6-17-29 og skal ikke anseeis, hvis Tiener det er; desuden en del faste vendinger som *det første mueligt er* eller *som forskrevet staar* etc.

Det led der står i forfeltet af en hovedsætning og således danner udgangspunkt for ytringen kan sættes i »ekstraposition« og genoptages ved en pronominal repræsentant, men konstruktionen er

ikke obligatorisk, sammenlign f.eks. 5-3-12 Hvo som sælger anden Huus, eller Jord, *hand* bør at (osv.) og 6-3-3 Hvo som arbejder under Prædiken, skal (osv.); 1-24-37 Døer Sagsøgeren, imens Sagen er i Proces, *da* maa hans Arvinger (osv.) og 4-1-22 naar Skibet kommer did, som Skipperen giør sit Market og haver losset, skal Skipperen (osv.). Relativkomplekser (med *hvo som, den som* ofl.) ekstraponeres kun i ca. 27% af tilfældene, hvorimod over 85% af ledsætningerne (typerne *Døer Sagsøgeren* og *naar Skibet kommer*) står i ekstraposition. En sjælden variant er 2-8-8 Samme Jordemodere, hvis de befinde Fosteret dødt i Moderens Liv, skulle *de* det Gud befale; sml. 5-4-5 Fader, imens hand og Moder lever, maa ej give et sit Barn noget.

Som sætningsækvivalent findes »akkusativ med infinitiv« ikke blot styret af *bede* (2-9-20) eller af sanseverberne (som i 2-20-5 Derforuden skulle fornævnte Theologi høre dennem Prædike), men også fremkaldt af ord for erfaring og ytring, f.eks. 3-11-10 med mindre hand lovligen kand bevise dennem, som borte blive, at være døde, 5-2-12 Siger Hustrue sig at være med Barn, 6-18-1 de Penge, der hand veed falske at være. Sjældnere ses participium i absolut konstruktion, således 2-5-27 alle Advarseler Uagtede, 5-10-36 Husbonden Uafvidendis, 6-3-6 dog Guds Tieniste Uforsømmet. Desuden forekommer af og til »nominativ med infinitiv«, f.eks. 4-3-4 Er hand ikke formuendis at betale, da gielde Skibet Skaden; Dog ikke Kiøbmands Godset det at undgielde (jf. endnu formlen »Det dømte at udrede inden 14 dage«).

Ved sammenkædning af to hovedsætninger er »konnektiv inversion« i den sidste sætning almindelig, f.eks. 1-25-23 Siden givis for hver Ark een RixOrt, og maa Skriveren ikke meere fordre. I de allerfleste af de knap 150 forekomster er verbalet et modalverbum, især *skal* eller *maa*, sjældnere *bør*.

I relativkomplekser er den afgjort hyppigste forbinder *som*, hvad enten fællesleddet (korrelatet) i forhold til bisætningen er subjekt eller objekt eller styret af en præposition, f.eks. 1-22-1 tvende Mænd, som skulle skrive paa Maningsbrevet, 3-8-1 Al Giesteskud, som fremmede Kræmmere give i Kiøbstæderne, 6-17-15 de Koster, som mand lyser efter. Gennemsnitlig dækker *som* henved 75% i subjektfunktion, og omkring 60% i de to andre funktioner. I subjektfunktionen er den nærmeste konkurrent *der*, f.eks. 3-13-38 det

Gierde, der Skaden volte; *der* bruges i 11-12% af tilfældene og tydeligvis ofte af vellydshensyn, for at undgå gentagelse af *som,* f.eks. 3-19-21 straffis som de der huse fredløse, 5-2-63 Brøderne, der Sædegaardene saaledis, som sagt er, bekomme. I objektfunktion er ca. 10% af relativsætningerne uden forbinder, f.eks. 1-5-1 efter den Eed de Kongen soret have; og når fællesleddet er styret af en præposition, er det i ca. 24% af tilfældene repræsenteret af *hvilken* eller en sammensætning med *hvor-,* f.eks. 1-5-15 een vis Tid, inden hvilken hand skal Dommen fyldistgiøre, 4-5-8 paa den Stæd, hvorfra det udseglede. Pronomenet *hvilken* forekommer sjældnere (5-7%) som subjekt og objekt, f.eks. 2-23-10 at give Tiende, hvilken skal deelis ikkun i tvende Parter, 4-1-1 oprette skriftlig Contract, hvilken begge Parter skulle underskrive; og da navnlig ved henvisning til et verbal eller som »overgangsrelativ«, f.eks. 5-4-18 og ej meere end hand samtykker, hvilket bør med hans Haand at bevisis, 2-19-15 opbære Renten af hvis som de Fattige er tillagt, saa og hvis derforuden af gudfrygtige Folk velvilligen givis, eller i Kirkerne om Prædikedagene i Tavlerne samlis, eller i andre Maader dem tilleggis; Hvilket de skulle uddeele iblant de Fattige troligen og rundeligen (= »og det skal de uddele«). Noget oftere bruges det generaliserende *hvad* eller *hvis,* f.eks. 4-2-13 Skibsredskab, Fætalie og andet hvad Skibet tilhører, 2-19-13 alt hvis de Bortdøde sig efterlade.

Meget ofte er en relativsætning placeret i en vis afstand fra fællesleddet; de følgende eksempler viser en tiltagende distance: 1-4-24 med deris Navne, som Stævnis, 5-3-14 da er den nærmere at vinde, der solte, 3-11-10 hos det Stæds Tolder her i Riget, hvorfra hand segler.

Periodebygningen

En helmening (periode) i DL kan være af højst varierende omfang, fra en enkelt hovedsætning (særsætning) til den langtspundne og komplekse sætningskæde.

Som følge af lovbogens overvejende kasuistiske fremstilling er særsætningen sjælden, f.eks. 5-3-5 Enke maa sin Jord med næste Frænders Raad baade sælge og skifte. Men ret ofte ses en periode bestående af én hovedsætning og kun én eller to ledsætninger, som

6-13-15 Omgængelse, som er imod Naturen, straffis med Baal og Brand, 1-23-8 Hvo som Borgen setter, hand svarer ingen Mand for de Gierninger, uden den alleene, som er hans Borgen, 3-19-3 Begaais noget Uskielligt imod Tieneren af andre end Husbonden, da opbær Tieneren selv Bøder.

Når det gælder de længere sætningskæder, kan de i formel henseende inddeles groft efter deres overvejende analytiske eller syntetiske struktur. Ved analytisk opbygning står hovedudsagnet forrest eller i det mindste langt fremme i perioden, og de øvrige led følger bagefter, således at helmeningen får »bagvægt«. Et udpræget eksempel er 2-6-2 Dersom Ungdommen bliver forsømmelig at lære Børnelærdommen, *skulle de af Præsten straffis derfor, og Forældrene alvorligen paamindis og formanis,* at de jo holde deris Børn dertil, og (osv.; perioden er for lang til at kunne citeres in extenso): En enkelt, ret kort ledsætning står her foran hovedudsagnet (kursiveret), der efterfølges af 8 ledsætninger, hvoraf de 2 er af første grad, dvs. umiddelbart led af den overordnede hovedsætning (f.eks. *at de jo holde deris Børn dertil*), 4 af anden grad, dvs. led af en førstegradsledsætning, og 2 af tredje grad, f.eks. (2°) *indtil de af Præsten og Dægnen rettis i* (3°) *hvis tilforn ikke var vel fattet;* altså trods bagvægten et temmelig komplekst forløb. Modsat er den syntetiske opbygning kendetegnet ved »forvægt«, idet en længere række af ledsætninger er placeret foran hovedudsagnet, som f.eks. i 6-15-17 Bygger mand paa anden Mands Jord enten Hielm, eller nogen andre Huse, eller (osv. osv.), *være angerløs.* Her indeholder hovedsætningens forfelt 5 ledsætninger, nemlig 2 af første grad, 2 af anden og 1 af tredje grad, eller tilsammen 56 ord foran hovedudsagnet. En omfattende periode kan imidlertid også være neutral over for modsætningen analytisk : syntetisk, for så vidt den er disponeret med nogenlunde »ligevægt« af led før og efter hovedudsagnet; et eksempel herpå er 3-17-40.

Den sidstnævnte type er i kancellistilen med dens omhu for at klargøre betingelser, forbehold og bibestemmelser, et både æstetisk og logisk ideal. I DL findes mange bestemmelser der øjensynlig er affattet med dette ideal for øje, men det kan hænde at ledfølgen strider imod logikken, som i 2-22-40 De (dvs. kirkeklokkerne) maa ej heller ringis, naar nogen døer, før end Liget skal begravis (jf. tilsvarende 6-15-22); og navnlig sker det ikke helt sjældent at

syntaksen mere eller mindre glipper undervejs. Som brud på den regelrette syntaks (anakoluti) vil man fra et nutidigt synspunkt nok regne f.eks. 5-2-12 Siger Hustrue sig at være med Barn efter sin Husbonds Død, da, naar Boen er tredivende Dag registeret, maa hun blive i den Uskift besidendis i tyve Uger. Strengt taget burde bisætningen *naar Boen er tredivende Dag registeret* enten anbringes sidst, efter *tyve Uger* (idet *Boen* og *den* samtidig bytter plads), eller indskydes efter *maa hun* (jf. 5-12-7 da maa Ejerne, naar de hannem det til Tinge forrelagt have, jage dem i Dynd og Bløde). Konstruktionen forekommer over en snes gange i DL. Knap så ofte, og vistnok kun i de tre første bøger, ses en type hvor en bisætning er skudt ind mellem konjunktional og subjekt i en anden bisætning, f.eks. 3-1-5 have tilbørlig Indseende med, at, naar nogen døer, som med Kongens Indkomster haver haft at giøre, da deris Boe ikke forrykkis, eller forkommer; 2-7-4 Det er og billigt, at dersom Præsten, der begæris af den Syge, behøver Heste og Vogn der hen at komme, de da hannem med Budet tilskikkis.[6] Normalt står *hvo* som fællesled (subjekt) i et relativkompleks, f.eks. 3-16-1 Hvo Hustrue vil have, bede hende af Forældre, 6-16-2 Hvo som røver skibbruden Mand, straffis som Stiemand. Men jævnlig slår konstruktionen om og falder anakolutisk ud, således 1-4-32 Men hvo, som Stævner anden for nogen OverDommere, og dog hverken selv, eller hans Fuldmægtig, eller hans lovlig forfald, møder, da haver hand tabt Sagen; specielt når synsvinklen skifter og en ny agent indføres som i 5-12-5 End hvo som haver Stodhors paa den Mark, som hand ikke er selv Ejer udj, da maa Ejermændene til Tinge forrelegge ham Dag at tage sine Hors hiem. Et grelt tilfælde af anakoluti, der yderligere vanskeliggøres ved den forvirrende brug af punktum, er 4-3-22 Een Skipper, som lader sig befragte fra een benævnte Stæd og til een anden, og det hender sig, at der kommer Storm, eller anden Havsnød og Aarsag, saa at hand fortrængis udj een anden Havn, eller Market, end som hand var fragtet til. Vil Kiøbmanden der annamme sit Gods, da betale Skipperen sin fulde Fragt; den eneste parallel findes to paragraffer forinden, i 4-3-20.

Ordene

Set fra et 300 år yngre standpunkt gør Danske Lovs ordforråd vistnok et ret arkaisk indtryk. Uvilkårligt vil nutidens læser hæfte sig ved jævnlig genkommende forældede ord og udtryk. Det kan gælde *end* anvendt som overgangspartikel med betydningen 'og, men', især i spidsen af betingelsessætning, undertiden dog i fremsættende hovedsætning (f.eks. 3-13-34, 6-17-31); eller *at* med betydningen 'for at' (f.eks. 1-15-3 at hand for Trette og Rettergang qvit kand være) eller 'så at' (f.eks. 6-19-8 at ej kommer Ild i andre Mænds Mark) eller 'fordi' (f.eks. 4-3-5 Bliver noget Skib løst, at Anker, eller Kabel, bryster); eller verbet *vorde,* der bruges over 100 gange, i 1., 5. og 6. bog lige så ofte som *blive* (der imidlertid i 2., 3. og 4. bog er omkring tre gange så hyppigt som *vorde*). Foruden kancelliagtige henvisninger med *forskrevne, forbemælte, ovenbemælte* kan det videre gælde ord og udtryk som *derudinden, tilforn, udi, paa det (at), betræde* 'antræffe, pågribe', *deele* 'anlægge sag', *fornøje* 'fyldestgøre', *gielde* 'betale, dække', *angerløs* 'fri for tiltale', *motvillig* 'egenrådig, fræk', *Eventyr* 'risiko', *Tyvnet* 'tyveri', *Videnskab* 'kendskab, vidende'; hvortil kommer mere specielle termer som *Igield og Tvigield* (defineret i 6-15-1), *Kostegield, Nam, Stuf* etc. Men for helheden betyder disse detaljer ikke meget; DL er alt i alt ikke vanskeligt tilgængelig.

For de skiftende kommissioner var den sproglige opgave at fremstille den gældende ret »med tydelige og nu brugelige danske Ord«.[7] Imidlertid falder det i øjnene at DL rummer dels en god portion germanismer, f.eks. *entholde, eragte, erlange, forstændige* 'underrette' (4-6-9), *være gestændig* 'vedstå' (5-14-42), *ungefær, Genant* 'fastsat sum' (2-19-6) og *Gevalt,* dels en anselig mængde fremmedord hentet fra romanske sprog. Flest er de latinske, f.eks. *auctionere, civil, Creditor, Document, Hospital, informere, item, privat, Proces, protestere, Qvartal, Ritual, Substitut, Termin.* I nogle tilfælde (især i 2. bog) behandles de som citatord og får latinsk bøjning; således findes foruden *Patron* (f.eks. 2-22-5) og *Patroner* (f.eks. 2-12-6) også *Patronus* og *Patroni* (f.eks. 2-3-4), og kasus kan bestemmes af en dansk præposition der tænkes oversat til latin, f.eks. 2-18-16 hos sin Præceptorem Academicum (akkusativ fordi *hos* = *apud*), 2-20-2 med Lectionibus (ablativ fordi *med* = *cum*). Også et

fransk islæt gør sig gældende: *Asseurance, Capitaine, Directeur, Inspecteur, Journal, Pistol* ofl.; og nogle specielle forretningsudtryk har deres oprindelse fra italiensk, f.eks. *Conoscement, Lagie* 'agio', *Restourno*. Om den typografiske skelnen mellem hjemlige og fremmede ord henvises til Erik Dals afhandling s. XLIX.

Som stilistisk ornament forekommer den varierede ordgentagelse (tautologisk kombination), f.eks. *tit og ofte, Nytte og Tarv, Lod og Deel, Uilsket og Ukært*. Figuren kan være yderligere udsmykket ved bogstavrim (allitteration), således *Gunst eller Gave, Vild eller Venskab, huse og hæle, mægtig og myndig, bad eller bød* (6-19-7); delvis udvisket er allitterationen dog i 5-10-20 saa langt som Grenene lude og Roden rinder (= 5-10-21), der er taget fra den moderniserede udgave af Jyske Lov (1590) – den middelalderlige tekst har her *swo langt sum limmæ lutæ oc root rænnær*. Alt i alt spiller disse forsiringer dog ikke nogen fremtrædende rolle.

Retstilfældet

Af fundamental betydning for stilpræget i DL er den sproglige formulering af retstilfældet.

Typisk består en kasuistisk retsforskrift af en forudsætning og en resolution. Forudsætningen kan udtrykkes på tre måder: ved en spørgeformet betingelsessætning, ved en bisætning indledt med en betingelseskonjunktion, eller ved en almen relativsætning. Resolutionen udtrykkes i en hovedsætning med verbalet i indikativ eller optativ (»konjunktiv«) eller med modalverbum.

Den spørgeformede betingelse er formelt set en hovedsætning der fungerer som ledsætning, og den ses derfor jævnlig sideordnet med en bisætning, f.eks. 5-2-64 Falder Sædegaard i Arv imellem andre Arvinger, og de ej ville blive i Fællig (osv.), 6-19-6 Setter mand Ild i Heede, og brænder anden Mands Lyng, eller Tørv, eller om samme Ild løber i Skov (osv.); langt sjældnere sideordnes to spørgeformede betingelsessætninger, således 5-12-5 Vil hand ej, og fange de siden nogen Skade (osv.). Spørgeform er forudsætningens afgjort hyppigste udtryk, der optræder i mere end 950 tilfælde. Er forudsætningen udtrykt i en betingelsesbisætning, kan denne indledes med *dersom* (138 tilfælde), *hvis* (104), *om* (53) eller *såfremt* (10); uden for forfeltet er de hyppigste indledere derimod *om*

og *såfremt*. Når forudsætningen har form af et relativkompleks, kan fællesleddet være *den*, f.eks. 5-1-10 Den, som gift er, maa ej (osv.); men oftest det almene *hvo (som)*, således 6-13-1 Hvo nogen Qvindis-Person beligger, bøde (osv.), med den sjældnere variant *hvilken (som)*, f.eks. 2-17-8 Men hvilke, som derimod giøre, dennem skulle de give Paamindelse (osv.).

Den hovedsætning der udtrykker resolutionen kan illustreres ved følgende tre typeeksempler: 3-18-7 Skeer det ikke, da skulle Overformynderne sette Børnene til ærlige Haandverker, 6-14-1 Hvo som giør Vold og Herverk, betale Skaden og bøde derforuden (osv.), 5-2-36 Er ej Fader, da arver Moder og Fuld- eller Half-Sødskinde. Gennemsnitlig bruges modalverbum i 69% af resolutionerne, medens optativ og indikativ fordeler sig med godt 16% og knap 15%. Men inden for de enkelte bøger er der betydelige udsving, således dominerer modalverbum med over 86% i 2. bog, men er begrænset til godt 45% i 6. bog, hvor til gengæld optativ dækker mere end 32% og indikativ 22%.

Tilsammen danner forudsætning og resolution et stilmønster der ofte kan forlene udsagnet med fasthed og fynd. Men ud over de allerede omtalte tilfælde hvor syntaksen er på slingrekurs kan der peges på en vidtløftigere og stilistisk slappere variant, der kendetegnes ved en modal omskrivning og/eller en »kløvning« af forudsætningen. Som eksempler kan nævnes 2-21-4 Skulle og nogle Bøger i Kongens Riger og Lande trykkis, 4-6-10 Hvis ingen Tidende efter flittig Forspørsel skulle kunde bekommis, 1-24-20 Hender det sig, at tvende, eller fleere, paa een Tid begære af Fogden at giøre dem Nam, 5-2-56 Skeer det, at Barn, som først er født, arver sin Halfsødskind, 4-7-6 Hender det sig, at noget fientlig Skib skulle af saadan sluttet Flode bemægtigis. Ud af et par snese tilfælde findes de fleste i 4. bog.

Konklusion

I den foregående oversigt, som nødvendigvis har måttet sammentrænges og forenkles noget, er sproget i Danske Lov betragtet ud fra nutidens synspunkt. Skal lovbogen ses i det rette historiske perspektiv, er det klart at dens sprog tillige må bedømmes i forhold til samtidens dansk.

Med den reservation at 1600-årenes sprog ikke på langt nær er tilstrækkelig udforsket, kan det da i summarisk form for det første fastslås at DL i ortografisk henseende, trods ikke få inkonsekvenser, var forud for sin tid. Flere systematiske træk, der for en nutidig læser forekommer selvfølgelige, var dengang ualmindelige eller endog dristige nydannelser – det gælder især brugen af k og af j og v i »diftongerne«. Nogle få samtidige forfattere, f.eks. Peder Syv, skrev k og kk (for det gængse ck), ej, øj osv. (for det gængse ey, øy) og av, iv etc. (f.eks. i *have, Liv* for det gængse *hafve, Lif*); men medens skrivemåderne med k og v slog igennem i skriftsprogsnormen ret snart efter 1700, blev ej, øj først efter 1800 konkurrent til ey, øy eller ei, øi – og først 1871-72 autoriseret til skolebrug.

På det syntaktiske område er dernæst DL's afklarede forhold mellem præsens participium på *-is* og på *-e* bemærkelsesværdigt, ligeledes den nærmest klassiske kongruensbøjning af præteritum participium. Derimod må den stærke tilbøjelighed til at placere sætningens indholdsled foran verbalerne, navnlig foran det finitte verbal i bisætninger, have været et udpræget skriftsprogligt træk. Da Leonora Christine i 1693 reviderede manuskriptet til første del af sit Jammers Minde, forkastede hun netop disse stive konstruktioner,[8] som foruden i det juridiske sprog (f.eks. i Kongeloven) ganske vist gjorde sig stærkt gældende i visse lærde og oplysende skrifter som Arent Berntsens økonomisk-statistiske værk, Lucas Debes' bog om Færøerne, Judichærs metrik og desuden f.eks. i den biografiske del af Kingos ligprædiken over Jacob Bircherod, men som adskillige andre skribenter i det store og hele holdt sig fri af, f.eks. Birgitte Thott og Hans Rhode i oversættelser af Seneca og Comenius, Peder Syv og Henrik Gerner i grammatiske arbejder, barokdigteren Elias Naur i prædikener.[9]

Om ordvalget i DL tør det siges at det, bortset fra nogle få levn fra det ældre retssprog og måske enkelte nye fagudtryk fra forretningslivet, har været i god overensstemmelse med kravet om »nu brugelige danske Ord«, hvilket naturligvis ikke udelukkede de i samtiden gængse fremmedord og tyske låneord.

Den »grandiloquentia« som kendetegner barokken (først og fremmest dog barokpoesien) har ikke fået indpas i DL, hverken på ordplanet eller i syntaksen. Tautologiske ordgentagelser er som sagt ikke iøjnefaldende hyppige, til forskel fra den florissante udsmykning i Kongeloven, der også syntaktisk fjerner sig stærkt fra den prægnante enkelhed man kunne have ventet af en grundlov (foruden i den monstrøse præambel f.eks. i §§ 16, 26, 39), og som i det hele mere ligner et diplom end en lov. Heroverfor hævder DL sig smukt ved sin gennemgående jævne og klare udtryksform.

Men når til sidst spørgsmålet om Danske Lovs sproglige enhedspræg skal tages op til afgørelse, bliver svaret alligevel forbeholdent. I den foregående undersøgelse har der led for led kunnet peges på fluktuationer i sproget. Nogle særtræk har endda fortrinsvis kunnet lokaliseres til bestemte bøger i loven og synes således at kunne udspringe af emnet (sfæren) eller af de forlæg der især har været benyttet til den pågældende bog – eller måske endog at være bestemte kommissionsmedlemmers stilistiske fingeraftryk; kun en meget indtrængende, helst edb-støttet analyse kan muligvis afgøre dette. Og selv om variationerne i sprogbrugen, bortset fra visse åbenbare ubehændigheder, ikke kan betegnes som egentlige stilbrud, er de dog for mange og for påfaldende til at kunne bære karakteristikken »virkeligt enhedspræg«. Også i sproget har kompilationsteknikken sat sine spor.

Noter

1. Robert Molesworth: *An Account of Denmark as it was in the Year 1692* (London 1694; optrykt Cph. 1976), s. 232 f.
2. N.M. Petersen: *Bidrag til den danske Literaturs Historie III*, 2. udg. 1868, s. 275 f.; Poul Johannes Jørgensen i Salmonsens Konversationsleksikon V, 2. udg. 1916, s. 772; R. Paulli i Carl S. Petersen: *Illustreret dansk Litteraturhistorie I*, 1929, s. 818; Knud Fabricius i Schultz Danmarkshistorie III, 1942, s. 429; Gunnar Olsen i *Politikens Danmarkshistorie 8*, 2. udg. 1970, s. 276.
3. Peter Skautrup: *Det danske sprogs historie II*, 1947, s. 121.
4. Stig Iuul: *Kodifikation eller kompilation?* Christian V's Danske Lov paa baggrund af ældre ret, 1954, især s. 79–81.
5. Skautrup, s. 273.
6. Originaltrykket af 1683 har *der hen* og *tilskikkis*, Sechers udgave (1891) derimod ved trykfejl *derhen* og *tilskikkes*, Iuuls udgave (1949) ligeså. I Iuuls udgave er for øvrigt observeret mindst 100 fejl i teksten.
7. Forarbejderne til Kong Kristian V.s Danske Lov I, udg. ved V.A. Secher og Chr. Støchel, 1891, s. 287.
8. Skautrup, s. 357 f., jf. s. 447 og planche XI; Otto Glismann: Om tilblivelsen af Leonora Christinas Jammers Minde *(Acta Philologica Scandinavica* 28, 1967, s. 75-102).
9. De nævnte skrifter er Arent Berntsen: *Danmarckis oc Norgis fructbar Herlighed* (1656, optrykt 1971); Lucas Debes: *Færoæ et Færoa reserata*, Det er: Færøernis oc Færøeske Indbyggeris Beskrifvelse (1673, optrykt 1963); Søren Poulsen Gotlænder Judichær: *Prosodia Danica, eller Danske Riimkunst* (1671, optrykt i Danske Metrikere II, 1954); Thomas Kingo: *Jacobs Himmel-Stige* ... D. Jacob Birkerod, *Hans Hæderlige og Sørgelige Liig-Begiengelse* (1691, optrykt i Samlede Skrifter V, 1943); Birgitte Thott: *Lucii Annæi Senecæ Skrifter* (1658); Hans Rhode: *Jo. Amosii Comenii Orbis sensualium pictus* ... Dend gandske Verden afmaled (1672); Peder Syv: *Den Danske Sprog-Kunst* (1685, optrykt i Danske Grammatikere III, 1919); Henrik Gerner: *Epitome Philologiæ Danicæ* eller: Et kort Begrib paa det beste oc zirligste Danske Sprocks Lyst oc Artighed (1690, optrykt i Danske Grammatikere III, 1919); Elias Naur: *Tive Aandelige Paaske-Lilier eller Paaske-Betænkninger* (1701).

Lovbogen i skolen

Af *Knud Waaben*

I 1716, godt 30 år efter Danske Lov, udsendte Ludvig Holberg en bog der handlede om en anden ret end den borgerlige, »Naturens og Folke-Rettens Kundskab«.[1] Naturens lov var den af Gud indstiftede og for alle mennesker bindende ret som påbyder alt hvad der er nødvendigt for et menneskeligt samfunds opretholdelse. Den naturlige ret var indprentet i menneskers hjerter og kunne erkendes ved »Naturens Lys«. Dog så man ofte at »ond Lærdom og fordervet Vane haver giort kroget, hvad som Naturen haver dannet ret, og haver giort Lys til Mørkhed«. Holberg fandt derfor ikke undervisning overflødig. Moralfilosofien var næst efter teologien den vigtigste genstand for universitetsstudier.[2] I forbindelse med oplæring i religionen skrev Holberg: »Derfore er fornødent, førend man begynder at dogmatisere, at indprente (børnene) nogle Hoved-Artikler af den naturlige Lov, hvis Klarhed og Billighed alle Mennesker erkiende ...«[3] Og i forbindelse med forstanden og samvittigheden: »den rette Samvittighed er Menneskets Skiønsomhed, vel underviist og oplyst udi det, som skal giøres og lades ...«[4] Hovedsagen var dog ikke desto mindre at mennesket besidder evnen til umiddelbart at erkende sine naturlige pligter. Med den borgerlige ret forholder det sig anderledes. Øvrighedens love er undertiden i modstrid med naturens ret, skønt det ikke burde fore-

komme; skal lovene være virksomme må de kundgøres: »At Loven kand øve sin Magt udi deres Sind, for hvilke den er given, udfordres, at de have Kundskab ey alleene om Lov-Giveren, men endogsaa om Loven selv; thi ingen kand bevise Lydighed, naar han ey veed, hvem han skal adlyde, og hvorudi ...«[5]

Holberg forfulgte ikke spørgsmålet om hvorledes borgerne får kendskab til Danske Lov og anden lovgivning. Måske ved en tilfældighed kom lovgivningen selv til, få år efter Holbergs Naturret, at give den første antydning om et svar på spørgsmålet.

I 1721 indstiftede Frederik IV de 240 landsbyskoler på de kongelige rytterdistrikter. I en lærerinstrux af 23. marts 1721 blev det bestemt at børnene skulle undervises i Luthers lille katekismus med forklaring og i læsning, desuden i skrivning og regning hvis forældrene ville betale for det. I § 12 om bøn og salmesang hed det til sidst: »saa skal og, førend Børnene gaar af Skolen om Middagen, læses for dem af Lov-Bogen efter Tidens Beskaffenhed 2, 3 à 4 Artikler«. Der er ikke i skolehistorien fremdraget forarbejder som kan kaste lys over oprindelsen til denne bestemmelse.[6] Men det er sikkert at instruxen for rytterskolerne på dette punkt skiller sig ud fra andre skoleregler fra den tid. Da kongens broder prins Carl grundlagde skoler på Vemmetofte, Højstrup og Jægerspris godser var han på vagt overfor alt hvad der ikke egentlig hørte til kristen-

BIBELSKE HISTORIER

Titelbladet til en bog med bibelske fortællinger (1728) er forsynet med en naiv tegning af en rytterskole. Øverst på muren har tegneren søgt at få plads til første linie af et vers som blev opsat på sandstenstavler på skolehusene (se herom Sigv. Ellkier-Pedersen, Bogen om rytterskoletavlerne, 1971). Frederik IV fyldte 50 år i 1721, og digteren lader kongen udtrykke sig således:

Halvtredsindstyve Aar, Gud, har Du mig opholdet,
At Sygdom, Kriig og Pest mig intet ondt har voldet,
Thi yder jeg min Tack, og breeder ud Dit Navn
Og bygger Skoler op, de Fattige til Gavn.
Gud, lad i dette Værck Din Naades Fylde kiende,
Lad denne min Fundatz bestaa til Verdens Ende,
Lad altiid paa min Stool een findes af min Ætt,
Som meener Dig, Min Gud, og disse Skoler rætt.

To gange To og Halvtredsindstive
Udvalde
Bibliske Historier
Af det Gamle og Nye
Testamente,
Oversatte til Tienneste for
Fattige og Enfoldige Bonder-Børn
Udi de allernaadigste forordnede
Kongelige- -Danske
Halvtredsindstive Aar
Har Du mig Gud opholdt
O store GUD du ey Kong FREDERICH forgiette
Som Danske Skoler lod for Bönder Börn oprette.

dom og gudsfrygt. Med skrivning og regning måtte tiden derfor ikke spildes; dog hed det i den ene fundats at disse færdigheder kunne indgå i undervisningen af de »særdeles capable ingenia«.[7]

Skolebyggeriet fortsatte, men det kom til at vare mange slægtled før undervisningen i de elementære fag havde nået et nogenlunde acceptabelt niveau.[8] I mellemtiden kom der planer og ønsker om mange andre fag som ikke kunne overkommes uden en læreruddannelse: historie og geografi, naturhistorie og naturlære, geometri, matematik og astronomi, tysk, sang og musik, foruden så praktiske fag som agerdyrkning, havebrug og bogholderi og for pigernes vedkommende håndgerning.

Tanken om lovkundskab i skolerne bevarede en ejendommelig livskraft, selvom den ikke kom til at sætte sig spor i alle nye skoleregler. Dens mest prominente talsmand i 1. halvdel af det 18. årh. var juristen Andreas Hojer. I oplysningstiden blev lov og ret betragtet som en del af de realfag der kunne fremme opdragelsen af børn og unge til gode og nyttige borgere. Der fulgte lovstof med landboreformerne. Nu betonedes bøndernes behov for at kende deres pligter og rettigheder, men der var også modstand fra dem der frygtede at kundskaber ville gøre almuen utilfreds med sine kår. For byernes vedkommende blev der peget på de juridiske færdigheder der var nyttige i handel og håndværk, og foruden folkeskolen blev en fornyelse af de lærde skolers antikverede læseplaner drøftet. Der er tale om en undervisning som både tjener borgernes og statens interesse. Med særligt sigte på strafferetten skrev filosofiprofessoren Anders Gamborg i 1814:

> »At de (unge) bør kjende Lovene i Landet, for at kunne lyde og iagttage dem, er af sig selv klart. Underligt nok er det, at da Regjeringen allevegne forudsætter Bekjendtskab med Landets Love hos Borgerne, naar Lovene engang paa vedbørlig Maade ere bekjendtgjorte, og straffer Vedkommende, som overtræde Lovene, derefter, fordi de burde have vidst dem, det er, siger jeg, underligt nok, at man saa faae Steder sørger for, at de tilkommende Borgere erholde rigtig Kundskab om de gjeldende Love«.[9]

I de træk af skolehistorien der her skal opridses vil udviklingen ikke blive fulgt ud over året 1814, året for de store skolelove. Dog er det fundet rimeligt at N.F.S.Grundtvig placeres i sammenhængen, selvom de vigtigste udtalelser hos ham drejede sig om en ny

skoleform, ikke om folkeskolen i almindelighed. På baggrund af hans teologiske anskuelser – »Menneske først og kristen så« – fik lovstoffet hos ham en mening der helt afveg fra skoletraditionens sammenkædning af religion, moral og borgernytte. Men Grundtvig lå også i fortsættelse af oplysningstiden; noget nyt var det at fremhæve de kundskabskrav der blev stillet til folkerepræsentanter og andre der i nogen grad kunne tage lov og ret ud af hænderne på embedsmændene. Drømmen om lovstoffet som en åndelig magt fik ham desuden til at fremsætte ønsket om en ny Danske Lov.

Der kom aldrig gennemtænkte pædagogiske programmer for den foreslåede og til dels vedtagne undervisning i lov og ret. Måske var det dybest set en ufrugtbar tanke at gøre borgerlig ret til skolefag, hvis man bortser fra den nytte som elementære retsregler og lidt om lovenes ånd muligt kunne gøre som led i børnenes oplæring i moral og kærlighed til konge og fædreland. Det er overhovedet et spørgsmål om reglen fra rytterskolerne og tilsvarende senere regler har spillet nogen nævneværdig praktisk rolle. Der savnes virkelig oplysende efterretninger om hvad lærerne har foretaget sig med lovbogen og det øvrige lovstof som i stigende grad ændrede eller supplerede Danske Lov. Men formentlig er der ikke meget at oplyse. De fleste skoler og lærere har ikke ejet en lovbog. Det fremhævedes mange gange at undervisningen forudsatte egnede bøger til skolebrug, men sådanne bøger blev ikke skrevet. Derimod fremkaldte oplysningstiden en populært anlagt juridisk håndbogslitteratur for voksne.

I 1736 nedsatte Christian VI en kommission med den opgave at forberede en almindelig reform af skolevæsenet på landet. Der var forinden indhentet erklæringer fra stiftsøvrigheden, og den juridiske professor Andreas Hojer, der var kommissionens mest aktive medlem, satte sig hurtigt ind i materialet og nedskrev sine bemærkninger, idet han stort set synes at have taget sit udgangspunkt i reglerne om rytterskolerne.[10] Han noterede som en mulig ændring at »af Lovbogen kunde hver Gang læses 6 à 7 Sider (ey allene 3 à 4 Articler), saa at Lovbogen blev Børnene aarlig 2 Gange forelæst«. Formuleringen minder om et godt råd som Hojer nylig havde givet de jurastuderende: at læse Danske Lov grundigt igennem, »hvilket lætteligen paa 3 Maaneders Tiid kand lade sig giøre, der-

som de vil læse et eller toe Capitler eller i det højeste fem Blade om Dagen«.[11] Om boganskaffelser foreslog Hojer at der til hver skole skulle høre en bibel, en lovbog og en huspostil; desuden et antal ABC'er, katekismer mv. til brug for fattige børn. Da kommissionen havde afgivet sin indstilling til oversekretæren i Danske Kancelli J.F. Holstein blev det besluttet at udvide kommissionen til 6 medlemmer (blandt de nye var Holstein), og arbejdet blev genoptaget, bl.a. med en ny høring af stiftsøvrigheden. Et udkast fra Hojer har vistnok også i denne omgang indeholdt bestemmelsen om læsning af Danske Lov med ordene: »at Lov-Bogen aarlig een eller tvende Gange igiennem læses«. Men denne bestemmelse og forslaget om anskaffelse af Danske Lov blev ikke fastholdt da kommissionen den 10. december 1738 afgav sin indstilling til kongen. Begrundelsen var denne: »Saasom vi ere af den uforgribelige Tanke, at det er til liden eller ingen Nytte, saasom Børnene ey kand forstaae hvad Loven byder, og derimod vil giøre de til en hver Skoles Inventario fornødne Omkostninger nogle Rigsdaler høyere, foruden at det nu omstunder vilde snart blive umueligt at faae Lovbøger til nogle 1000de nye Skoler«.[12]

Resultatet af arbejdet var forordningen af 23. januar 1739 om skolerne på landet og den dertil hørende lærerinstrux. I skolerne skulle der undervises i kristendom, læsning, skrivning og regning. Om højtlæsning af Danske Lov stod der ikke noget. Det viste sig hurtigt at man de fleste steder i landet savnede ressourcer til at opfylde forordningens forudsætninger om skolebyggeri, lærerafløning mv., og ved en forordning af 29. april 1740 måtte den hele plan modificeres noget. Men iøvrigt blev det fastholdt at skoleforordningen og lærerinstruxen skulle være »en bestandig Grundvold for Skolevæsenet i Danmark«. Reglerne af 1721 synes fortsat at være anset for gældende på rytterdistrikterne.

I 1730'erne blev der også forberedt en reform af latinskolerne.[13] Arbejdet havde sammenhæng med universitetsfundatsen af 1732. Andreas Hojer var ikke medlem af kommissionen om de lærde skoler, men da kommissionen afsluttede en betænkning i september 1736 ønskede Christian VI at materialet blev gennemgået bl.a. af Hojer. Han afgav den 3. januar 1737 en lang erklæring ledsaget af forslag til ændringer i kommissionens udkast til en forordning. I Hojers erklæring hedder det:

»Men det eeneste, som i disse Metis Scholasticis er forbigaaet, er Rudimenta Jurisprudentiæ patriæ. Jeg fordrister mig altsaa allerunderdanigst at indstille, om ikke Lov-Bogen og Ritualen samt Krigs-Articlerne flittig i Skolerne skulde oplæses, og de deri forekommende tunge Ord af Docentibus forklares, ligesom det af Eders Kongelige Majestæts Højstsaligste Herr Fader Skolerne i Rytter-Districtet er anbefalet daglig at læse et Stykke af Lovbogen. Ja det kunde være gavnligt for mange, om der blev ligeledes forfattet et Compendium af den Danske Lovkyndighed til Skolernes Brug, enten paa Latin, dog at de Danske Termini Juridici deri beholdtes, eller paa Dansk«.[14]

Det fremgår af Hojers forslag at han tænkte sig dette lovstof anvendt i de ældste klasser. Hojer rejste desuden spørgsmålet om tilvejebringelse af nye lærebøger til latinskolerne. Disse forslag faldt i god jord hos kongen. Den 25. februar 1737 sendte han breve til en række professorer ved universitetet med anmodning om de ville skrive lærebøger i forskellige fag. Hojer, der var professor i naturret, skulle skrive præcepta i moralfilosofi med de dertil hørende videnskaber. Samtidig blev det juridiske fakultet anmodet om at træde sammen og skrive et kompendium i dansk ret. Det andet og i anciennitet ældste medlem af fakultetet var Chr.Bagger, der havde dansk ret som fag. Han havde i sine unge år boet på Borchs kollegium sammen med Ludvig Holberg og havde sammen med Hojer underskrevet indstillingen om den juridiske examensforordning. Bagger blev imidlertid i 1738 amtmand i Bergen. Og i 1739 døde Hojer.

Bestemmelsen om de nye lærebøger – fortrinsvis på dansk – blev truffet før arbejdet med en forordning om de lærde skoler var afsluttet. Iøvrigt blev der indhentet en ny udtalelse fra skolekommissionen, og forordningen blev stadfæstet den 17. april 1739. Den indeholdt udførlige forskrifter om de fag og bøger der skulle læses i de forskellige klasser. I forbindelse med de øverste klasser nævnes bl.a. et »Compendium Jurisprudentiæ Danicæ«. De mange bøger skulle såvidt muligt gives gratis til de fattige disciple, og bøger skulle være billige: »Og ville Vi allernaadigst, at herefter skal settes en billig Taxt paa Skole-Bøger, hvorom Professores ved Vort Universitet skulle giøre Aftale med dem, som saadanne Bøger holde til fals; saa og at de Skole-Præcepta, som efterdags blive trykte eller oplagte, vorde forud, førend noget Exemplar debiteres, taxerede og Priisen paa Titul-Bladet trykket«.

Den kongelige ordre af 25. februar 1737 om lærebøger til latinskolerne fik et efterspil 16 år senere.[15] I 1753 bad Frederik V universitetet afgive en beretning om hvordan det var gået med disse bøger. Sagens behandling på universitetet viste at kun de færreste af dem var blevet skrevet. Det kunne anføres at professor Scheidt havde præsteret den moralfilosofi som det var blevet pålagt Andreas Hojer at skrive, men Scheidts bog omfattede ikke politica universalis et particularis, og efter det oplyste havde bogen ikke fundet anvendelse i latinskolerne.[16] P.Kofod Ancher var nu professor i dansk ret. Under universitetets behandling af sagen skrev han om det kompendium i dansk ret som det i sin tid var blevet pålagt det juridiske fakultet at udarbejde:

> »At det kongelige Rescript af 25. Februar 1737 angaaende Skole-Præcepta at forfærdige haver strækket sig saa vidt, at der og skulle forfattes et Compendium Jurisprudentiæ Danicæ, har jeg tilforn ikke vidst. Kand heller ikke see, hvad Nytte det skal have, medmindre saa er, at det skal læres i Skolerne og følgelig bliver et Nummer meere at examinere udi til Deposits, end Fundationen indeholder, hvilket jeg dog ikke synes var raadeligt, da jeg meener, de ere desuden i Skolerne ilde nok beredte og efter min Tanke lidet tiente med dens aliqvid in omnibus. Hvilket dog ikke siges i den Hensigt, at jeg jo giærne skal, inden Aarets Udgang (om Gud forunder Liv og Helsen) forfatte sligt et Compendium, naar jeg veed, at det alvorligen er saaledes Kongens og Patroni Vilje, og er forvisset om, at samme intenderes til Skolernes Nytte«.

Kofod Ancher delte altså ikke Hojers entusiasme for lovkundskab i latinskolerne, men han vedstod forpligtelsen til at skrive bogen hvis det var ønsket. Universitetets svarskrivelse af 30. april 1754 indeholdt en række tilsagn fra professorerne om at ville opfylde det gamle pålæg, bl.a. dette: »jeg Kofod Ancher paatager mig at udarbejde et compendium jurisprudentiæ danicæ, som jeg inden Aarets Udgang tænker at kunne blive færdig med«. Denne bog udkom aldrig. I 1755 udgav Kofod Ancher »En kort Anviisning især for en Dansk Jurist angaaende Lovkyndigheds og Staats-Konstens adskillige Deele, Nytte og Hielpe-Midler«. Det er klart en indledningsbog for begyndere i retsstudiet; intet tyder på at forfatteren har tænkt på eleverne i de lærde skoler. Ved Guldbergs latinskoleforordning af 1775 bortfaldt forskriften om et kompendium i dansk ret.

Juristen J.J.Gudenrath huskede i 1797 fakultetets forpligtelse til at skrive et kompendium.[17] Han henregnede både Scheidt og Hojer til »de Tydske Herrer« der ikke kendte noget til dansk ret. Om Kofod Ancher skriver han at han ikke havde ment sig forpligtet af et pålæg der ikke var givet til ham. Det var altså ikke helt korrekt. Hos Gudenrath hedder det til sidst: »Et Kompendium af de borgerlige Love, til Skolernes Brug, om samme ellers, for de omstrøte Loves Mængde, var mueligt, var endnu saare velkomment. Ikke Sandt?«

Efter forordningen af 1739 viste myndighederne i et halvt århundrede ingen lyst til at forsøge nye fremstød til fordel for landsbyskolerne. Guldberg interesserede sig mest for den humanistiske dannelse; der var ingen oplysningstro at spore i hans syn på almueskolerne. Bønderbørn, sagde han, behøvede kun at lære deres kristendom og deres pligter samt at læse og skrive og måske at regne lidt. Andet var de ikke tjent med. »Meere Kundskab her giør Bonden hans Stand ufordragelig (dvs. utålelig) og udbringer kun Leede og Kiedsomhed for det haarde og eensdanne Arbeide, hvortil hans Dage maae bruges, og Staten maae og skal bruge hans Dage. Det hele Menneskelige Kiøn taaler kun et vist Maal af Kundskab, og enhver Stand maae derfor have sin egen visse Andeel«.[18] Det var private initiativer der satte nyt liv i skolesagen, og det skete i forbindelse med landboreformerne.[19]

Forskriften fra rytterskolerne blev brugt da Ludvig Reventlow i 1783-84 gav regler for sine nye skoler på Brahetrolleborg.[20] Exemplet blev fulgt i lærerinstruxen for det schimmelmannske gods Lindenborg, med nogle tilføjelser der understregede at lovbogen nu var mere end 100 år gammel, og at det var bønderbørn der skulle undervises:

> »Om Middagen forelæses 2, 3 à 4 af Lovens Artikle med den nødvendige Erindring[21] af og til, og Tidernes Omstændigheder har forvoldt, at den i sin Tid af Kong Christian den Femte udgivne vise Lov i visse Dele deels er forandret, deels aldeles ophævet; hvorfor og, paa det Tiden ei unyttig skal spildes, ikke hele Lovbogen skal læses, men alene den Deel deraf, som nærmest har Indflydelse paa Landbovæsenet, og ligesaavel bør vides af Bonden som hans Øvrighed, for nogenlunde at skielne imellem Ret og Pligt, hvis Mangel i Bondestanden ofte har havt ubehagelige Virkninger. Til den Ende er Greven betænkt paa at besørge et derhen passende Udtog af Loven og de nu gieldende Forordninger trykt til

Brug i Skolerne igiennemtrukket med rene Blade, hvorudi Skole-Commissionen antegner de Forandringer, som for Fremtiden endnu maatte finde Sted«. Ligesom på Brahetrolleborg kunne der til afvexling læses om agerdyrkning.[22]

I 1792 udfærdigede Chr.Ditlev Reventlow regler om skolerne på Christianssæde. Han fremhævede ligesom Schimmelmann kundskab om bondens rettigheder og pligter, og han tilføjede: »Men saalænge een til denne Underviisning fornøden Lærebog, som dog ventes snart at ville udkomme, ikke er trykt, ville Skolerne i denne Deel ikke kunne give Børnene den fornødne Kundskab«.

Hvem skulle skrive den lærebog som ventedes snart at ville udkomme? Ingen ringere end professor og generalauditør Laurits Nørregaard. Skolekommissionen af 1789 havde anmodet ham herom i et brev af 6. januar 1790, idet man henviste til Nørregaards »bekiendte Indsigter og Lyst til at bidrage til Ungdommens Oplysning og det Almindeliges Vel«.[23] Nørregaards svar af 20. februar 1790 skal her citeres i sin helhed:

»Det haver behaget Deres Kongelige Commission angaaende Det Almindelige Skolevæsen i Dannemark at begiære af mig, at jeg vilde udarbeide et kort og tydeligt Udtog af de Love og Forordninger, som nærmest angaae Bondestanden, dens Rettigheder og Pligter, samt de med disse Loves Overtrædelser forbundne Straffe, og hvad videre i den Henseende kunde være nyttigt at vide – alt til Brug for Bønderbørn.

Commissionens Skrivelse indeholder Saameget af Opmuntring, at jeg ikke, uagtet mine mange Embedsforretninger, kan undslaae mig for at opfylde Høystsammes Ønske; Desaarsag jeg og herved erklærer mig villig til efter Evne at forfatte det ommeldte Udtog, og lade det trykke; da Commissionen derefter nærmere vil blive i Stand til at dømme, om samme Udtog er passende med Hensigten.

Jeg haaber inden Aarets Udgang at kunne opfylde det her givne Løvte«.

Nørregaard fik aldrig realiseret denne plan.

Kommissionens arbejde og sagens behandling i Danske Kancelli blev langvarige forstadier til forordningen af 29. juli 1814 om landsbyskolerne.[24] Brødrene Reventlow var medlemmer af kommissionen.[25] I 1793 fremlagde Chr.Reventlow et udkast til forordning. I forhold til reglementet for Christianssæde fik bestemmelsen om lov og ret her en ændret udformning: »Endvidere skal af de

dertil duelige Skoleholdere Børnene undervises udi det, som af Loven og Forordningerne meest er Almuen nødvendigt at vide om dens Rettigheder og Pligter«.[26] På et udkast til skoleskema for sommermånederne placerede Reventlow Lov og Forordninger lørdag kl. 9-10. Reventlows forslag, der nu ikke lagde vægten på den egnede lærebog men på lærernes duelighed, blev i det væsentlige optaget i skolekommissionens udkast af 1799.[27] Men bestemmelsen overlevede ikke den følgende behandling, vistnok bl.a. fordi dette blev et af de punkter der viste meningsforskelle mellem Reventlow og hertug Frederik Christian af Augustenborg. Hertugen havde ligesom Guldberg betænkeligheder ved at udbrede for megen oplysning på landet (han var heller ikke glad for seminarister). Han skrev 1802 i en kommentar til udkastet: »Der Unterricht in den Landesgesetzen kann nach Beschaffenheit des Leitfadens (dvs. lærebogen) und des Lehrers nutzen, aber auch sehr erheblichen Nachtheil bringen, und bedarf daher einer genauern Bestimmung«.[28] Også i Danske Kancelli og hos kronprins Frederik har der været en reaktion mod Chr.Reventlows lyse syn på oplysningen og mod forslaget om de mange nye fag. Da kancelliet i 1805 skrev forestilling om en provisorisk forordning blev bestemmelserne om fagkredsen reduceret til det meget traditionelle, og lov og ret blev udeladt.[29] Lige så nyttige de nye kundskaber i historie, geografi mv. kunne være for almuen, lige så betænkeligt var det »at bestemme saadant ved Lov, indtil passende Lærebøger i ethvert Fag ere udkomne og authoriserede, da det er at befrygte, at man ved at gaae for vidt i denne Henseende kunde drage Bonden fra sin egentlige Bestemmelse«.[30] Fra de følgende år skal kun noteres en nyvakt interesse for et fag der næppe kunne give anledning til social uro, nemlig gymnastik. I forbindelse med den antydede autorisation af lærebøger kan det nævnes at skolekommissionen i 1800 havde nægtet godkendelse af en lærebog i »antropologi« for Blågård seminarium, da den indeholdt »mange deels uvedkommende og deels aldeles urigtige Bemærkninger over religiøse og politiske Gienstande«.[31]

Alt dette drejede sig om landsbyskolerne. Der var særskilte forhandlinger om købstadsskolerne, hvor man iøvrigt også kendte exempler på at bestemmelsen om rytterskolernes læsning af lovbo-

gen var blevet benyttet, således i en instrux af 1791 for skoler i Århus.[32]

Ved lovene af 29. juli 1814 om almueskoler på landet og i købstæderne blev der ikke udtrykkelig foreskrevet nogen læsning om lov og ret. Emnet kom kun mere indirekte til syne i de generelle formålsangivelser: »at bibringe (børnene) de Kundskaber og Færdigheder, der ere dem nødvendige, for at kunne vorde nyttige Borgere i Staten« og i lærerinstruxens § 13 om påvirkning af børnenes moralske tænkemåde. Lærerne skulle »ved at fremstille passende Exempler øve deres Dømmekraft i at udfinde, hvad Forskiel der er mellem gode og slette Handlinger, og hvilke Følger de drage efter sig«.[33]

For de større købstæders vedkommende skulle der imidlertid ved siden af de almindelige borgerskoler oprettes såkaldte realskoler, og i lærerinstruxen for dem hed det:

> »Da det er enhver god Borgers Pligt at kiende saameget af sit Fædrenelands Statsforfatning og Love, som hans Stilling i Staten fordrer, saa bliver der tillige, i det sidste Skoleaar, at give en kort, men tilstrækkelig, Udsigt herover; især skal det paaligge Læreren at indprænte Børnene Kiærlighed til Konge og Fædreneland, og den Ærbødighed for Lovene, som enhver god Borger er dem skyldig«.

I København havde realskoletanken allerede været foregrebet ved private initiativer. Agent Hans Holck oprettede i 1775 en »gratistskole« for børn af honnette folk der ved uheldige omstændigheder var blevet ude af stand til at fortsætte børnenes uddannelse. Skolen var især for dem der var bestemt for handel, embeder, skønne kunster eller studeringer. Blandt mange andre fag kunne Holck tænke sig »Formularer til alt hvad der slaaer ind i de borgerlige og politiske Forfatninger, Kommercen og deslige« samt »Handelen, Bogholderie og Kundskab om Fædrenelandets Love og Rettergang«. Disse fag synes dog ikke at være med i den plan som Holck ville begynde med.[34]

En nyordning af de offentlige skoler i København blev gennemført ved et reglement af 1814, samtidig med de nye bestemmelser om skoler på landet og i købstæderne.[35] Om de øverste drengeklasser blev det her bestemt at der af landets love og forfatning skulle »bibringes saameget, som behøves, naar Lærlingen, ved Indtrædelsen i Borgersamfundet, skal skiønne paa dets Fordele, og ikke, ved

Uvidenhed om dets Love, eller Ulydighed imod dem, skade sig selv«. Disse krav blev ikke stillet til pigerne, som jo i almindelighed ikke ville få brug for at skønne over borgersamfundet, men højst burde kende »Priserne paa de sædvanligste Levnetsmidler og andre til Huusholdningen og deres tilkommende Stilling henhørende Ting«. Pigerne skulle også lære at læse en god bog med forstand, »uden dog at forledes til overdreven Læselyst«, og samtaler i timerne burde jævnlig dreje sig om »stræng Sædeligheds, Anstændigheds, Undseelses, Reenligheds, Huusligheds, Blidheds og Fredsommeligheds Værd«.

Reglerne af 1814 om realskoler gav ikke mange praktiske resultater, og realskoletanken blev senere genoptaget, bl.a. på stænderforsamlingerne i Roskilde 1835 og Viborg 1836. I Roskilde udtrykte T.Algreen-Ussing sit forslag med ord der nøje svarede til bestemmelsen fra 1814 om realskoler. Han gik generelt ud fra at disse skoler ikke fandtes.[36]

De fleste af folkeskolens lærere havde meget beskedne forudsætninger for at undervise i retlige forhold. En undervisning for lærere blev lejlighedsvis berørt i forbindelse med de første lærerseminarier. Joakim Larsen oplyser at ved den første dimission fra Blågård savnede en af de tilsynsførende, F.C.Trant, undervisning i historie og lovgivningen vedrørende landboforhold. Man svarede at de havde ladet det ligge af mangel på lærebøger.[37] I reglerne om det næste seminarium, på Brahetrolleborg, nævntes blandt fagene: »Kundskab om Loven og Forordningerne, saavidt de især angaae Land-Almuen og de almindelige Landets Indretninger«.[38] Men det første almindelige reglement for seminarier af 1818 indeholdt ingen bestemmelser om lovkundskab. Fra litteraturen om læreruddannelsen kan citeres en udtalelse af Fr. Münter, hvor der undtagelsesvis er tale om kendskab til naturetten. Münter fandt det nyttigt at kaste

> »flygtige Blik paa Mennesket i Hensyn til hans Stilling iblandt Mennesker, og derved tage Anledning til at oplyse nogle Hovedsætninger af Naturretten, hvorved ogsaa det, som Seminaristerne burde lære af Landets Love, blev saa meget desto fastere grundet, og fik saa meget desto større Tydelighed. Denne Kundskab bør især indskrænke sig til, hvad der nærmest angaaer Bonden ... Men i denne hele Undervisning, og især af Foredraget af hine faa Sætninger af Naturretten, maa man anbefale den største Varsomhed, for at forebygge alle Misbrug«.[39]

Et kommissionsarbejde om indretningen af de lærde skoler havde også berørt spørgsmålet om en udvidelse af fagkredsen.[40] Prins Frederik Christian (fra 1794 hertug) af Augustenborg var formand for kommissionen fra 1790 og offentliggjorde i 1795 et forhandlingsgrundlag.[41] Her foreslog han blandt meget andet nyt en undervisning i borgerlige kundskaber, hvortil hørte borgernes almindelige rettigheder og pligter i et samfund, læren om staternes forfatning og »Fædrelandets politiske og juridiske Forfatning, tilligemed dets almindelige borgerlige Love«. Til undervisningen i disse emner skulle der skaffes både læsebøger og en lærebog.[42] En høring af skolernes rektorer fremkaldte bl.a. skeptiske kommentarer fra rektor Worm i Horsens der betvivlede at lærere og disciple kunne klare alt det som hertugen havde tænkt sig at bebyrde dem med. »Naar man ikke daglig overhører (disciplene), kræver dem til Regnskab for det, som er forklaret, for Pensa, dem er foresat, for det, som de have at lære udenad; da kan man være vis paa, at de allerfleste bedrage sig selv, forsømme den daglige Flid og ved Aarets Ende vide Intet«.[43] I første omgang fik planen imidlertid tilslutning i kommissionen, og ved kgl. resolution blev det bestemt at et forsøg skulle gøres ved Frue latinske skole.[44] Til det fag der kaldtes »Kundskab om Mennesket« skulle bl.a. høre en undervisning i »Læren om Menneskets Samfunds- og Borger-Forhold«. Sådanne emner blev også dyrket ved det nylig af den tyske hofpræst Christiani oprettede opdragelsesinstitut udenfor Vesterport. I en beretning herfra nævnes: »So viele Kenntnisse von den Gesetzen des Vaterlandes, als jeder Bürger besitzen muss, um nicht aus Unwissenheit Unrecht thun oder leiden zu dürfen, nebst Anleitung, allerley bey bürgerlichen Geschäften vorkommende Aufsätze, z.B. Quittungen, Wechsel, Contracte etc. mit Beobachtung der dabey statt findenden Formalien, gehörig abzufassen«.[45]

Den overlæsning af skoleplanerne der var begyndt blev dog vist kun et intermezzo i latinskolernes historie. Den endelige forordning om de lærde skoler af 7. november 1809 bevarede et mere traditionelt mønster. Senere fik samfundsfagene en indflydelsesrig modstander i J.N. Madvig.[46] Den første store indrømmelse til nye behov i gymnasieundervisningen blev indførelsen af en matematisk-naturvidenskabelig linie i 1871.

Når retsstoffet og andre nye fag i latinskolerne blev drøftet, ar-

gumenteredes sjældent med forberedelsen til universitetsstudier. Et projekt fra 1796 fortjener dog at blive nævnt: »Mod Enden af Skolecursus foredrages Anviisning til den cultiverede og lærde Mands Kald, under Titel af: Philosophie for de Disciple, der ville til Academiet«. Dette var ledsaget af en skitse til en lærebog i faget, bygget over emnerne Lyksalighed og Menneskers store Elendighed. En gennemgang af forskellige videnskaber omfattede bl.a. »Lovkyndigheden« og »Retsvidenskaberne« (sondringen er ikke nærmere forklaret), og det tilføjedes: »Alle disse Lærdommes Deele betragtes kun her, for saavidt de ere Midler til at formindske Elendigheden og fremme Lyksaligheden i den borgerlige Verden«. Til undervisningen skulle høre en sædelære for studenter.[47]

Oplysningstidens skrifter og forhandlinger havde vist at lov og ret var et emne der kom i betragtning når børn skulle opdrages til at blive nyttige borgere. Ingen havde sagt noget synderlig bestemt om det stof og den form der skulle anvendes, men det var blevet fremhævet at lærebøger var nødvendige. Det var også åbenbart at man ikke blot stod overfor et skoleproblem. Der savnedes lovkundskab hos den voksne befolkning. Allerede i 1776 skrev en af de for samfundsfagene så værdifulde lærde mænd i Sorø, professor Andreas Schytte: »Enhver bør vide sin Ret. Den ædelmodige Første (fyrste), der gav til enhver Landsbye et Udtog af Lovene, hvoraf Bonden kunde see den Forbindelse, hvori han staaer med Staten og Medborgerne, og lære sine Pligter og Rettigheder, giorde virkeligen en Gierning, der kunde sættes ved Siden af den, der giver en Bibel og en Concordantz til en Meenighed ... Om (bonden) lærdte noget af Loven, der forbinder ham, tillige med sin Catechismus, hvad Skade? han bør jo være ligesaa vel en god Borger, som en god Christen«.[48]

Historieprofessoren Laurits Engelstoft var en af dem der mente at der kunne skrives en borgerkatekismus eller folkekodex for både børn og voksne. I sin bog »Tanker om Nationalopdragelsen« (1808) så han skolernes retsundervisning i et langt historisk perspektiv.[49] Hos perserne, grækerne og romerne var børn og unge vokset op med et fortroligt og ærbødigt forhold til forfatning og love; i Rom var det almindeligt at børn på 12 år kunne de 12 tavlers love udenad. Siden havde man tabt opdragelsen til borgerskab af

syne, og de 10 bud var alt hvad børn lærte af love. I Danmark havde Frederik IV og Christian VI vist vejen til en forandring. Reglerne blev næppe meget overholdt, mente Engelstoft, men tanken var rigtig:

> »Almeenfattelige Borgercatechismer forekomme mig at være det rigtigste Middel til at bibringe de unge Statsborgere en tidlig Idee om det Selskab af Mennesker, der ere foreenede under de samme Love, om saadan et Selskabs Hensigt, Fordele og Betingelser«. »Uden Tvivl ville de Love, der angaae de vigtigste og almindeligste Borgerpligter, de der udstrække sig til de fleste og hyppigste Stillinger i det borgerlige Liv, de som ere fortrinlig velgiørende, og hvis Nytte meest falder i Øinene, ogsaa blive de, hvorom almeen Kundskab især bør ansees for nødvendig. Naar man igien reducerede disse til deres væsentlige Indhold, saa vilde det ikke blive vanskeligt deraf at danne en Folkecodex, der tillige kunde tiene som Lære- og Læsebog i Skolerne, og at indrette den saaledes, at Lovgienstandene, for saavidt de i Almindelighed vare fornødne for Folket at vide, deri foredroges tydelig, bestemt, i frugtbar Korthed og for en til Folkets Fatteevne passende Maade«.[50]

I det 18. årh. var der udkommet en del populær-juridiske skrifter. Blandt de tidligste er nogle ret kuriøse småting der næppe har fået stor udbredelse, fx. fra 1733 Joh. Dauw's rimede og lidet oplysende tanker om Danske Lov, hvor lovens 1. bog, 19. kap. om bånd og fængsel gengives således:

> Begaaes af nogen Mord, vil een om Natten stiæle,
> Og gribes udi Huus, hvor hand sig vilde fiæle,
> Da bør hand bindes, og til Tinge føres frem,
> Hvo heri Hinder giør, gir Bøder, som har Klem.

C.D. Hedegaard, der også skrev mere lærde værker, udgav i 1765 »Natur-Rettens første Grunde tienende de Unge til nærmere Vei- og Underviisning i samme« og i 1776 den besynderlige bog »Ordqvæder«, der i korte sentenser med kommentarer gav en blanding af retsregler og gamle moral- og leveregler. Men især må fremhæves en række håndbøger fra årene efter 1770: prokurator Iver Elkiers »Huusholdnings Kiernen af Danske Lov om Landvæsenet« (1771-72), den anonyme »Bondens Lys i Lov og Ret« (1782), cand. jur. Jacob Wiborgs »Pligts- og Retslære. Til Brug for den voxne Ungdom i Danmark og Norge, som dannes til oplyste Borgere« (1799), hvor Wiborg i forordet frarådede de unge at læse jura

fordi der manglede embeder, endvidere samme forfatters »Kort Undervisning om Misgjerninger og Straffe efter de danske Love. Udgivet til Brug ved Skole-Undervisningen paa Landet« (1800), herredsfoged Arent Steenstrups »Den danske Bondes Pligter og Rettigheder efter Lovene« (1798, 3. oplag 1812), Jacob Mandix' »Forsøg til en systematisk Haandbog over den danske Landvæsensret« (1800) og Mathias Hagerups tobinds værk på over 1.000 sider »Den dansk-norske Lovkyndighed i en sammenhengende Lærebygning til juridisk Haandbog for lovukyndige Borgere« (1805).[51] Højesteretsassessor P.H. Graah udsendte i 1797 en lovsamling til brug for bønder, »Christian den Syvendes nye Landboelovgivning«, der omfattede årene fra 1787. I sit forord nævnte Graah at regeringen i de senere år havde gjort mere end før for at bekendtgøre lovene, »saa at et langt større Antal af samme end forhen trykkes og omdeeles i enhver Bondebye«.

Wiborgs Pligts- og Retslære blev anmeldt af den 22-årige A.S.Ørsted.[52] Han sluttede sig til ønsket om at ungdommen og borgerne i almindelighed blev forsynet med gode bøger om lovene, særlig de strafferetlige. Lovene skulle lydes af alle og ingen kunne undskylde sig med retsvildfarelse. Men ukendskab til lovenes »for det meste vise Bestemmelser« satte ofte borgerne i vanskeligheder, og strafferetten opfyldte kun ufuldkomment det mål at forebygge forbrydelser. Ørsted anså det for vanskeligt at skrive en tilfredsstillende bog, bl.a. fordi så meget i retsreglernes indhold var omtvisteligt. Hans kritiske gennemgang af Wiborgs bog viste at han stillede store krav om nøjagtighed, og han burde nok have kaldt det en umulighed at »forene passende Fuldstændighed og Korthed med hinanden«. Bogen skulle iøvrigt også være billig. Så ville regeringen og privatpersoner utvivlsomt sørge for at »uddele Exemplarer og paalægge eller formaae Præster, Skolelærere, eller andre, som besad fornøden Duelighed, til at forklare og gjennemgaae den for Ungdommen og Almuen«.

Ørsted forsøgte sig ikke selv som populær skribent, bortset fra det fortjenstfulde arbejde med at videreføre den i 1801 grundlagte Nye dansk Formularbog, der fra hans hånd kom i 4 udgaver. Der havde iøvrigt længe existeret en anden formularbog som kom i 9 udgaver mellem 1775 og 1820. En juridisk formularbog var ingen velegnet skolebog, men dens stof blev nævnt af Fr. Münter i 1806 i

Lov- og Rets-Tabel

for

danske Bønder.

Denne Tabel er af den Danske Lovgivning uddragen og udarbeided af Haus Kristian Møller, Examinatus Juris og Forvalter ved Rodskeenseie i Jylland. Giennemseet, bragt i nærværende Form og udgiven af Niels Blicher Præst i Randlev.

Retfærdighed og Fred kulle kiærligen forenes Ps. 85.

Aarhuus, 1801.

Trykt hos Forlæggeren Niels Lund, og sælges for 3 ß.

en betænkning til skolekommissionen.[53] Til brug for de ældste klasser i købstadsskolerne kunne han tænke sig en bog der svarede til Steenstrups »Den danske Bondes Pligter og Rettigheder«:

> »Og maaskee det var godt i de Timer, i hvilke denne Underviisning blev givet, overalt at tale om de borgerlige Forretninger, som det kunde falde i Disciplenes Lod engang med Tiden at forvalte, og at øve dem i at skrive Contracter, Assignationer, Qvitteringer, Vexler, Attester og andet sligt, som ideligen forefalder i det daglige Liv ... Ogsaa Kiøbmandsbreve, Bestillinger, Connossementer kunde de ved samme Leilighed øves i at skrive. Saaledes skeer det i de tydske Borgerskoler, og Nytten deraf er øiensynlig«.

Præsten Niels Blicher, digterens fader, var betænkt på at forbedre bøndernes kundskaber, bl.a. om lov og ret. I hans »Topographie over Vium Præstekald« fra 1795 hedder det: »I hver Mands Huus maatte være en trykt, af vor Lovgivning uddraged, kort og grundig Tabell over Pligterne, der paaligge Almuen, som Lemmer af det borgerlige Sælskab«.[54] I et forslag til skoleplaner skrev han nogle år senere at de ældste klasser om mandagen kunne undervises i historie og geografi kl. 2-3, i retsregler kl. 3-4 og sidst i kristelig moral »efter en Tabel«.[55] Det var en yndlingstanke hos Blicher at bønderne i stedet for dårlige tryk på væggene (»Struenseer og Brandter – kydske Susanner – den personificerede Døds i Flæng foretagne Bortrykkelser« etc.) burde have »tabeller« eller »tavler«, dvs. helark hvor der med fine typer var trykt nyttige oplysninger.[56] Blicher udgav o. 1800 flere tabeller af den slags, men hans »Lov- og Rets-Tabel for danske Bønder« foreligger vistnok kun i bogform. Ifølge titelbladet er lovuddragene foretaget af exam. jur.

LOV- OG RETS-TABEL

Året før Lov- og Rets-Tabel blev udsendt havde Niels Blicher i Minerva nævnt at en vægtskål ville være et passende sindbillede, og hertil kunne føjes et tankesprog som dette: *»Giør Ret og Skiel! Lyd Øvrighed og Landets Love!«* På titelbladet fra 1801 står kongen og dommeren i landlige omgivelser på hver sin side af et bord med to lovbøger. Tabellen slutter med en anvisning til videre læsning: *»Hvo der vil lære Meer af Lov og Ret, anskaffe sig: Steenstrup's Skrift om den Danske Bondes Pligter og Rettigheder, der koster omtrent 2 Mk«.*

Hans Kristian Møller, forvalter på Rodstenseje, og derefter bearbejdet og udgivet af Niels Blicher. Bogen er på 16 sider og inddelt i 5 kapitler om bondens fødsel og barndom, om tjenestefolk, om soldatertjenesten, om bonden som mand og husfader og om forbrydelser og straffe. Af de ialt 86 korte referater af lovbestemmelser – alle med kildeangivelse – stammer kun en fjerdedel fra Danske Lov, f.eks. disse: »De som huuse Løsgiængere og hæle med dem (eller med Kiæltringer og Landstrygere) straffes efter L. 3,19,21«; »Modvillige og ulydige Tienestefolk maae Husbonden i Huset revse. Straffer Husbonden uden Skiæl og Aarsag, er det, som han havde giort det mod en Fremmed. L. 6,5,5«; »For Skade af anden Mands Kreature betaler Eieren Bartskiærløn. L. 6,10,2«. Blicher kunne i 1805 oplyse at lov- og retstabellen havde fundet god afsætning. Der var solgt et 1. oplag på 600 exemplarer og lige så meget af et 2. oplag på 1.000 exemplarer.[57]

Lov og ret som emne for folkelig oplysning dukker op i Grundtvigs skrifter efter 1832 da han var kommet til klarhed over forholdet mellem det kristelige og det menneskelige. Han udviklede nu sine tanker om en højskole eller borgerskole, en skole for livet, som var for unge af alle stænder og stillinger, og som kunne give den almene oplysning om menneskelivet der skulle åbne de unges hjerter og forstand for alt menneskeligt.[58] Her skulle der ikke blot fortælles om historien, men også om »hele Fædrenelandets nærværende Tilstand, dets Stats-Forfatning, Love og Indretninger«.[59] Grundtvig beskrev en skoletype, men han havde mere konkret den højskole for øje som han kunne tænke sig indrettet på Sorø Akademi. I 1843 skrev han herom:

> »Endelig maatte der vel saare ønskes en Lovkyndig, der, uden at bryde sig om Romer-Retten, kunde og vilde give Ungdommen en sand og levende Forestilling om Fædernelandets Statsforfatning og Lovgivning, fordum og nu, men da en saadan »Dansk« Jurist nu neppe er at finde, maatte den, der fortalde Ungdommen Fædernelandets Historie i det Hele, see til at giøre Afsavnet saa taaleligt som muligt«.[60]

Ved kgl. resolution af 27. marts 1847 blev det besluttet at oprette en »realhøjskole« – en højere læreanstalt for realvidenskaberne – i Sorø, side om side med den lærde skole samme sted.[61] I den skulle

der især gives lejlighed til at erhverve kundskab i »Fædrelandets Sprog, Historie, Statistik og Statsforfatning samt i de for Borgerne i private Stillinger vigtigste Dele af Lovgivningen, som og Kundskab om de administrative og kommunale Forhold«. Grundtvig hilste denne plan velkommen i en lang artikel med den meget grundtvigske titel »Lykønskning til Danmark med Det danske Dummerhoved og Den danske Høiskole«.[62] Oplysning om landets lovgivning var betydningsfuld,

> »thi er det enhver Borger for hele sin Virksomhed vigtigt at kiende den Deel af Lands-Loven, som Alle skal rette sig efter, da er det dobbelt nødvendigt for alle dem, der kaldes til Raadførsel om Fædernelandets Lovgivning i det Hele, at de har et tydeligt Begreb om Fædernelandets Lovgivning og Retspleie, da de ellers umuelig kan udtrykke Folke-Stemmen enten om det for Øieblikket Giældende eller om Forslagene til Ændringer«.

Grundtvig indså umuligheden af at give ungdommen »en let og levende Udsigt over vor borgerlige Stilling« efter alle gældende regler. Landet savnede nemlig en lovbog. Man måtte derfor indtrængende bede kongen om »en ny, rettet og forbedret, men saa lidt som mueligt forøget Udgave af »Danske Lov«, som Danske Folk baade kan forstaae og kan rette sig efter, uden unødvendigt at indskrænkes eller fortrædiges i deres Virksomhed«. Grundtvig kunne ikke affinde sig med at de af ham så lidet estimerede latinske (og tyske) jurister havde sat sig imod tanken på den første stænderforsamling i Roskilde 1835-36. Ønsket om en ny lovbog blev her fremsat af grev Reventlow, men en komité bestående af T. Algreen-Ussing, P.G. Bang og C.W. Haagen frarådede at fremme sagen.[63] De tre jurister havde den fælles begrundelse at der for tiden var mange vigtigere opgaver; Bang og Haagen var desuden i tvivl om hvorvidt en lovbog ville have en gavnlig indflydelse på retsudviklingen. Den kgl. kommissarius A. S. Ørsted var naturligvis imod tanken om en lovbog. Forslaget blev forkastet, og siden var der stille om dette spørgsmål i stænderforsamlingerne.

Grundtvig håbede at juristerne ville besinde sig og snart gå i gang med at skrive en ægte dansk lovbog uden romerske og tyske retsbegreber. Når man spurgte folket til råds i lovgivningsspørgsmål, måtte det også være meningen at folket havde krav på »Love efter *sit* Hjerte og efter *sin* naturlige Tankegang, fordi ingen andre Love

kan enten lydes frit eller være Riget gavnlige«. Foruden om folkestemmen havde Grundtvig også i den sammenhæng nogle ord at sige om folkekarakteren:

> »Vi Danske er nemlig paa den ene Side, ligesom det smukke Kiøn, meget langsomme af Begreb, naar Talen er om, hvad vi »skal« enten vi piber eller synger, saa vore Love maae være meget tydelige, og vi Danske er paa den anden Side, ligesom Skjaldene, meget dovne, naar ikke Lysten driver baade os og Værket, og derfor maae vore Love være saa frigivende og frigiørende som mueligt, og vi Danske har saa jævnt og klart et Maal, at hvem der forstaaer det, kan giøre sig mageløs tydelig paa det, og vi Danske er endelig i Regelen saa mildt og godhjertig et Folkefærd, at Frihedens grove Misbrug, naar de kun er klarlig oplyste og bliver strængt straffede, er kun lidt at befrygte«. Derfor: begyndte man først at give ungdommen »en let og levende, lys og munter Udsigt over det Lovmæssige og Retmæssige i Fædernelandet«, da ville man »forundre sig over, baade hvor kiendelig de grove Forbrydelser aftage, og hvor hurtig Driftigheden i det Gode voxer, thi der er igrunden meget Liv i det Danske Folk, og Livets Lyst er fri Virksomhed, saa næst Mangelen paa folkelig Oplysning, er det bestemt kun det Godes Mangel paa Frihed, der bestandig forøger det Ondes Frækhed og lammer alle gavnlige Bestræbelser i Danmark«.

Sorø-planen blev henlagt efter Christian VIII's død og grundlovens vedtagelse. Skolen kunne næppe have slået rod. Dens eneste chance bestod i at udvikle sig til en rigtig folkehøjskole, således som de begyndte at tage form i 1850'erne, vel at mærke på en eksperimenterende måde og i frihed. Med fagplaner, regulativer, tilsynsmyndigheder osv. ville realhøjskolen i Sorø næppe være blevet andet end et kompromis uden livskraft. På de rigtige højskoler fik undervisning i samfundsforhold efterhånden en plads i timerne, vel mest efter det mønster som Sofus Høgsbro anvendte på Rødding Højskole.[64]

Det lader sig gøre at spinde en sidste ende over den tynde tråd fra Frederik IV's rytterskoler og lærernes højtlæsning af lovbogen. Hertil hører undervisningen i samfundskundskab i det 20. årh. I 1902-03 udgav P. Munch en Lærebog, en Mindre Lærebog og en Lille Lærebog i dette fag, beregnet for skoler på alle trin. Bøgerne fulgte en ensartet opbygning. Afsnittene om retspleje (incl. strafferet), ægteskabet, børnene, arveretten og ejendomsretten omfattede

30 sider i lærebogen for latinskoler, seminarier mv., 18 sider i den mindre bog for realklasser og 9 sider i den lille bog for folkeskolen. Munch havde fra to skoler erfaringer med undervisning i faget. I hans forord til Lærebog nævnes at en bred kreds af bestyrere for private latin- og realskoler i 1901 havde foreslået en tredie gymnasieretning (den nysproglige) og en undervisning i samfundslære, omfattende dels forfatnings- og forvaltningsforhold, dels den almindelige borgerlige lovgivning og endelig økonomiske forhold. Med lov af 24. april 1903 om den højere almenskole blev historie med samfundslære fællesfag i et tredelt gymnasium.[65] P. Munchs bøger kom i en mængde udgaver og virkede ikke på alle skolesøgende så lyse og muntre som Grundtvig havde ønsket sig. I sin korte vejledning til lærerne henviste Munch bl.a. til Hans Munch-Petersens Borgerlige Ret, der som bekendt blev det danske folks erstatning for den af Grundtvig så varmt anbefalede nye lovbog.[66] Det er tvivlsomt om lærerne i større udstrækning har benyttet P.Munchs stof fra privatret, retspleje mv. Det forekommer mere sandsynligt at skolernes samfundslære i hele det 20. årh. fortrinsvis har dyrket forfatnings- og forvaltningsforhold, sociale og økonomiske tilstande o.l.[67]

Noter

1. Se til det følgende navnlig Naturens og Folke-Rettens Kundskab kap. I-III og X (5. udg. ved F.J. Billeskov Jansen i Ludvig Holberg, Værker i tolv bind I, 1969) samt Epistel 144; jfr. Povl Bagge i Historisk Tidsskrift 11. rk., 3. bd. (1950-52) p. 668.
2. Naturret, fortale.
3. Epistel 46. Jfr. F.J.Billeskov Jansen, Holberg som Epigrammatiker og Essayist II (1939) p. 126 ff.
4. Naturret p. 61.
5. Naturret p. 73 f.
6. Joakim Larsen oplyser at »den ejendommelige Foranstaltning« havde mødt modstand hos biskop Chr. Worm, se Bidrag til den danske Folkeundervisnings og Folkeskoles Historie 1536-1784 (1916) p. 207 f.
7. Hofmans Fundationer VIII p. 391 og VII p. 482. Se endv. IV p. 293 om de skoler som prins Carls søster prinsesse Sophie Hedevig oprettede på Dronninglund og I p. 358 og 368 om C.A. von Plessens skoler i Vestsjælland.
8. Om skoleforhold og skolereformer indtil 1814 henvises til Joakim Larsen, Bidrag til den danske Folkeundervisnings og Folkeskoles Historie 1536-1784 (1916), samme forf., Bidrag

til den danske Folkeskoles Historie 1784-1818 (1893), Georg Hansen, Degnen (1944), samme forf. i Axel Steensberg (udg.), Dagligliv i Danmark 1720-1790 (1971) p. 113 ff., Edvard Holm, Danmark-Norges Historie 1720-1814 II (1894) p. 705 ff. og VI,2 (1909) p. 511 ff. Endv. litteratur anført i det flg.

9. Anders Gamborg, Hvori bør Almueungdommen undervises i Skolerne (1814) p. 23. I 1830 skrev filosofilektoren i Sorø Chr. Lütken, Om almindelig Dannelse og dens Midler p. 53: »Om det urimelige og ubillige i at dømme Mennesker fra Ære og Velfærd efter Lovbestemmelser, som de ikke vide ere til, maae tilsidst alle Stene raabe højere end alle Rabulister«.
10. Hojers deltagelse i skolearbejdet omtales af Troels G. Jørgensen, Andreas Hojer (1961) p. 162 ff. og 198 ff.
11. Andreas Hojer, Forestilling paa en Dansk Jurist (1737) p. 44. I samme bog p. 33 nævnte Hojer nogle punkter i den praktiske filosofi som disciplene burde lære i skolerne.
12. H.Rørdam i Kirkehistoriske Samlinger V,6 (1911-13) p. 301 f. I Forestilling paa en Dansk Jurist p. 46 skrev Hojer at »de Kongelige Forordninger og Befalinger ere nu blevne saa rare (sjældne), at de neppe kand haves for Penge, eller anskaffes af Ubemidlede«.
13. Se til det flg. H.Rørdam i Historiske Samlinger og Studier IV (1902) p. 492 ff., jfr. 189 f. og II (1896) p. 404 f., samme forf. i Kirkehistoriske Samlinger V,2 (1903-05) p. 485 ff., 661 ff.
14. Historiske Samlinger og Studier IV p. 501, jfr. Kirkehistoriske Samlinger V,2 p. 524. Allerede i 1728 skrev Hojer i et privatbrev: »Intet var en fornuftig Mand og Undersatt nest Theologien meere fornøden, end at tale og raisonere, at possedere sit Fæderne-Sprog i en tilstrækkelig Grad, at viide hvad Landets Love af ham krævede og at lære at vogte sig for Lovkroge, hvori mange Godtfolkes Rygte og Velfært iblandt bliver hængende«, Historiske Samlinger og Studier I (1891) p. 453.
15. Se til det flg. Konsistoriums indkomne sager 1753, Cirkularia 1750-58, Acta consistorii 1748-72 p. 117 og Kopibog 1749-59 p. 286 (Universitetets arkiv, Rigsarkivet).
16. C.L.Scheidt, der kom fra Göttingen, blev professor i dansk ret efter Chr. Bagger 1739 og overtog naturretten efter Hojers død. Han forlod Danmark o. 1748. Titlen på professor Scheidts bog er: »Ethicae philosophiae praecepta in gratiam iuventutis scholasticae qva fieri potuit brevitate scripta« (Lærebog i moralfilosofi, skrevet til nytte for skoleungdommen så kort som muligt).
17. Statistisk, Juridisk og Litterarisk Bibliothek V (1797) p. 292 ff.
18. Brev af 23. oktober 1787, Historisk Tidsskrift 4. rk., 1. bd. (1869-70) p. 181.
19. Se til det flg. Edvard Holm VI,2 p. 511 ff., Joakim Larsen, Bidrag til den danske Folkeskoles Historie 1784-1818 p. 26 ff.
20. Om Brahetrolleborg og de andre her omtalte godser se kgl. konfirmation af 25. februar 1785, 29. september 1786 og 3. marts 1792 (Fogtman) samt Joakim Larsen, Skolelovene af 1814 og deres Tilblivelse aktmæssig fremstillet (1914) p. 56.
21. »Erindring« betyder påmindelse eller repetition.
22. I reglementet for Lindenborg findes iøvrigt også den betragtning at eleverne bør kunne regne og skrive »saa meget som uomgængelig behøves, for at forsikre sig imod Bedragere, der maatte fristes til at benytte sig af deres Eenfoldighed«. Sml. skolekommissionens forestilling af 1799: børnene skal ved forstandens brug »undgaae de Snarer, som Ondskab og Egennytte som oftest lægger i Veien for den lettroende og vankundige Almue«, Joakim Larsen, Skolelovene af 1814 p. 157.
23. Skolekommissionens arkiv, Forhand-

lingsprotokol I under 16. december 1789 samt Koncepter og indkomne sager pk. nr. 1 (Rigsarkivet). Efter en påtegning på konceptarket synes Bastholm at have vidst eller ment at Nørregaard »allerede længe har været betænkt paa at skrive en Lov-Catechismus for Almuen«.

24. Et første resultat var det provisoriske reglement for skoler på øerne af 10. oktober 1806.
25. Om brødrene Reventlow se Hans Jensen, Chr. D. Reventlows Liv og Gerning (1938) p. 187 ff.
26. Joakim Larsen, Skolelovene af 1814 p. 87.
27. Sst. p. 170.
28. Sst. p. 205.
29. Sst. p. 340. I anledning af Chr. Reventlows udkast havde hans broder Ludvig Reventlow i 1798 stillet det spørgsmål om man burde binde sig til noget bestemt mht. de almennyttige fag, sst. p. 149.
30. Til yderligere belysning af sagens gang mellem 1799 og 1814 henvises til Hans Jensen, Chr. D. Reventlows Liv og Gerning p. 195 ff., Ingrid Markussen i Danske skoleproblemer – før og nu (1978) p. 13 ff.
31. Forhandlingsprotokol III nr. 630 med bilag. Bogen var C.P.Funkes Menneskets praktiske Historie (oversat fra tysk 1797). Chr. Reventlow kaldte den »en skadelig og farlig Bog«.
32. Kanc.prom. af 2. juli 1791 til biskoppen i Århus (Fogtman).
33. De citerede vendinger fandtes også i det provisoriske reglement for landsbyskoler på øerne af 1806.
34. Adresseavisen 1775 nr. 197.
35. For Københavns vedkommende kan der også henvises til regler om fattigskolerne i fattigplanen af 1. juli 1799, se navnlig §§ 61 og 63 samt § 77 om undervisning efter konfirmationen, bl.a. i »Religionens og Moralens samt de borgerlige Loves Grundregler«.
36. Stændertidende for Østifterne 1835 sp. 851 f., Hans Jensen, De danske Stænderforsamlingers Historie 1830-1848 1 (1931) p. 447 ff.
37. Joakim Larsen, Bidrag til den danske Folkeskoles Historie 1784–1818 p. 76 og 79. Trant var deputeret i Rente- og Generaltoldkammeret og medlem af skolekommissionen. I 1789 havde han nævnt lovstoffet i sit skrift Über Schulen und Schulanstalten in Dänemark p. 111, med den tilføjelse at der var brug for »ein kleines Büchlein«.
38. Reskript af 29. april 1796, jfr. reskript af 6. juni 1794 (Fogtman), jfr. J.H.Bärens i Juridisk Lommebog for Aaret 1797 p. 193 ff.
39. Fr. Münter, Forsøg til en Anvisning for Lærerne ved Skoleholder-Seminarierne (1804) p. 41.
40. Edvard Holm VI,2 p. 536 ff., J.Paludan, Det høiere Skolevæsen i Danmark, Norge og Sverig (1885) p. 69 ff., 99 ff.
41. Minerva 1795 1 p. 38 ff.
42. Anf. st. p. 39 f. og 53.
43. Rasmus Nyerup, Historisk-statistisk Skildring af Tilstanden i Danmark og Norge III,1 (1804) p. 315 ff.
44. Minerva 1797 IV p. 95 ff.
45. C.J.R.Christiani, Beiträge zur Veredlung der Menschheit I,2 (1796) p. 61.
46. Maanedsskrift for Litteratur 8 (1832) p. 52 ff. (bemærkninger til Chr. Lütken, Om almindelig Dannelse og dens Midler, 1830, p. 52). Jfr. Per Krarup i Johan Nicolai Madvig. Et mindeskrift I (1955) p. 195.
47. Forestilling af 16. december 1796, Kommissionen om de lærde skoler, akter 1796 (Rigsarkivet).
48. Andreas Schytte, Staternes indvortes Regiering V (1776) p. 46. Se også IV (1775) p. 467: »Vi lære meget i Skolerne, som er os til ingen Nytte i Staterne. Det nyttige i det borgerlige Liv bliver mestendeels skiult for vore Øine«.
49. L.Engelstoft, Tanker om Nationaloprdragelsen p. 119 ff.
50. Anf. st. p. 127 ff.
51. J.H. Bärens oplyste i Juridisk Lomme-

bog for Aaret 1797 p. 195 f. at han engang var begyndt på at skrive en let tilgængelig juridisk håndbog. Sml. samme forf. i Juridisk Lommebog 1795 p. 56 f. om loves bekendtgørelse og lovbøgers udbredelse.

52. Kjøbenhavnske lærde Efterretninger 1800 p. 33 ff.
53. Joakim Larsen, Skolelovene af 1814 p. 467 f.
54. Søren Vasegaards udg. (1924) p. 118.
55. Foreslag til det danske Landsbye-Skolevæsens Forbedring (1801) p. 44 f., sml. 40: »Bibringes maae dem fornuftige Begreber om Regiering og Øvrighed og Love, og om Undersaatteres Pligter mod disse og mod hverandre indbyrdes«.
56. Minerva 1800 I p. 257 ff., III p. 73 ff.
57. Egeria 1. årg. II (1805) p. 359.
58. Se herom Kaj Thaning, Menneske først –. Grundtvigs opgør med sig selv (1963) II kap. 6 (med et af de i teksten anførte citater, p. 407), Knud Eyvin Bugge, Skolen for livet. Studier over N.F.S.Grundtvigs pædagogiske tanker (1965) p. 254 ff. De i det flg. citerede tekster er udgivet af Bugge i Grundtvigs skoleverden II (1968).
59. Bugges udg. II p. 188.
60. Danskeren I (1889), Bugges udg. II p. 205.
61. Algreen-Ussings Reskripter 1847 samt Collegialtidende 1847 p. 200. Endv. kgl. res. af 31. december 1847 og Departementstidende 1849 p. 417 ff. Om højskoler og Sorø-planerne se Roar Skovmand, Folkehøjskolen i Danmark 1841-1892 (1944) p. 22 f., 27 ff., 33 ff. og Kai Hørby i Årbog for dansk Skolehistorie 1967 p. 59 ff.
62. Smaaskrifter om den historiske Høiskole (1872) p. 147 ff., Bugges udg. II p. 210 ff. (se til det flg. p. 259 ff.).
63. Stændertidende for Østifterne 1835 sp. 144, 764, 961 ff.
64. Se herom Roar Skovmand anf. st. p. 48 f. samt p. 257 om »Statsforfatning« på danske højskoler 1876-89.
65. Jfr. Vagn Skovgaard-Petersen, Dannelse og demokrati (1976) p. 186 ff., jfr. p. 179, 268 og 286. Af J.Paludan citeres p. 188 kritiske bemærkninger om samfundslæren, »dette Planens Kælebarn, der truer med at trænge Historien ganske ud af Reden med et detailleret Program, som nærmest synes anlagt paa statsvidenskabelig Eksamen«. Også Goos var skeptisk, se Rigsdagstidende 1902-03, Landstingets Forh. sp. 491 f.
66. P.Munch havde spurgt H.Munch-Petersen om han ville skrive lærebogens afsnit om borgerlig ret, men han mente ikke at kunne få tid til det, se Munchs Erindringer 1 (1959) p. 140.
67. Allerede før 1903-lovens vedtagelse blev de lærde skoler ved bkg. af 8. januar 1903 bemyndiget til at reducere historiepensum ved examen og i stedet foreskrive ca. 80 sider i samfundslære, »omhandlende Stats- og Kommunestyrelsen samt Samfundets økonomiske Liv«.

Wi Christian
den Femte af
Guds Naa-
de / Konge til Dan-
mark og Norge / de
Venders og Gothers /
Hertug udi Slesvig /
Holsten / Stormarn
og

Danske lov og kongens embedsmænd

Af *Morten Westrup*

Danske Lov bærer tydelige præg af at være givet i den periode, hvor enevælden skulle etablere og stabilisere sig. Både loven og det centrale forvaltningsapparat, som i tiden 1660-1700 fik en fast form, var udtryk for den centralisme, som var en nødvendig del af den enevældige styreform. »Justitien« – det bestandige i den gældende ret – skulle bibringes orden og enhed i een lovbog, og forvaltningens mange tråde løbe sammen i et knudepunkt i kongens umiddelbare nærhed i København.[1] For centraladministrationens indretning og udøvelse gav Danske Lov ingen direkte regler, som den gjorde det for retsplejen og til dels for lokalforvaltningen. Enevældens eneste statsretslige kilde, Kongeloven, foreskrev blot i sin artikel IV, at kongen ene skulle have »højeste magt og myndighed at

STAMPES DANSKE LOV.
I Rigsarkivet er bevaret generalprokurør Henrik Stampes slidte brugseksemplar af originaltrykket af Danske Lov fra 1683. På det forreste af de bevarede blade ses forneden Stampes egenhændige navnetræk og i højre margen lovens tilblivelseshistorie i hovedpunkter fra den 1. lovkommissions udnævnelse den 26. jan. 1661 til den 3. revisionskommission den 28. feb. 1680. Bindet er forsynet med talrige håndskrevne noter. Især er der ved lovens 1. bog tilføjet henvisninger og kommentarer. Fot: T. Ludvigsen.

isætte og afsætte alle betjente, høje og lave, være sig hvad navn og titel de have kunne, efter sin egen fri vilje og tykke, så at alle embeder og bestillinger, i hvad myndighed de haver, skal af kongens enevoldsmagt såsom af een kilde have sin første oprindelse«; og den føjede i sin artikel VII til, at »alle regeringens ærinder, breve og forretninger skal udi ingen end udi kongens navn og under hans signet udgå, og skal han altid selv sin hånd underskrive, om han ellers er kommen til sine myndige år«. Enevælden indebar således, at de måder, hvorpå regeringsmagten udøvedes, når som helst kunne forandres. Kongen kunne oprette og nedlægge de forvaltningsorganer, han havde lyst til, og kunne endvidere anvende eller undlade at anvende sine hjælpere og embedsmænd, sådan som han fandt det for godt. Kongeloven henlå ganske vist utilgængelig og upubliceret indtil 1709, men de kommissioner, som forberedte Danske Lov fik i ekstraktform de dele af den at se, som findes indarbejdet i 1-1-1 og 1-2-1;[2] og i den første af disse artikler er kongeloven eksplicit anført og dens ovenfor citerede artikel IV ordret gentaget.

En udenlandsk iagttager fra det 19. årh., den engelske filosof og retslærde Jeremy Bentham, anførte udtrykkeligt i en omtale af Danske Lov den modsætning, som efter hans mening var mellem lovens omfang på den ene side og på den anden side den omstændighed, at den intet nærmere bestemte om forvaltningens indretning og i øvrigt om en række andre nærmere anførte forhold. Hvad Bentham rigtigt opregner som ikke værende omfattet af loven var for en del de lovbestemmelser, som lovens givere ikke mente hørte hjemme i et lovværk for de almindelige retsregler med blivende gyldighed, men derimod i den sammen med loven planlagte »politiordning«.

Bentham skrev: »In the preface to the Danish code, it is expressly stated to be complete. However, it contains nothing about taxes, no regulations relating to professions, nothing about the succession to the crown, nothing about the powers of any subaltern officers, except those of justice, nothing respecting international law; no formularies, either for contracts, or the disposal of goods, or for different stages of procedure. It is, however, the least incomplete of all the codes«.[3]

Danske Lov registrerede således blot ophøret af borgernes adkomst til at deltage i regeringshandlinger og retspleje og alle em-

bedsindehaveres pligt til at aflægge ed til kongen. For købstædernes vedkommende kunne den indvarsle det middelalderlige selvstyres ophør og grundlæggelsen af de kgl. stiftamtmænds tilsyn med bystyrelsen.[4] Borgmestre og rådmænd skulle »sættes af kongen, og ham deres ed gøre« hedder det i 3-4-1; og i 3-4-3 føjes til, at »befindes nogens udygtighed for hvad årsag det og være kan, da skal kongens stiftsbefalingsmand for kongen det andrage«.

Dette tilsyn og dermed det hierarki, som det var et udtryk for, og som en enevældeforvaltning ikke kunne fungere uden, måtte imidlertid forudsætte, at der forvaltedes ud fra nogle lov- eller sædvanebestemte regler og principper, og at der dog var visse faste embedsorganer med bestemte myndighedsfunktioner, som ikke forandredes ved skift af embedsindehavere, og som kunne indgå i et fastere system.

Sådanne organers eksistens registreredes naturligvis i Danske Lov. Enevældens behov for at føre tilsyn og udøve kontrol, forudsatte nogle nogenlunde faste organer, hvor trådene fra de underordnede administrative myndigheder og fra kongen som magtens kilde kunne løbe sammen. I 2-17-14 f.eks. bestemmes det, at »Superintendenterne årlig i kongens Cancelli (skulle) beretning indskikke, om noget af det, som her befales, i sognene bliver forsømt, eller set igennem fingre med, som de selv ikke kunne råde bod på«.

At der forvaltedes gennem nogle permanente embeder, hvis indehavere aflagde ed til kongen, var således en forudsætning for enevældens udøvelse, men: ikke en garanti. Embedsmændene skulle bindes til at forsvare kongemagten; og til at sikre, at de gjorde dét og handlede i overensstemmelse med deres instrukser og med de kgl. ordrer i øvrigt, måtte der tilvejebringes et særligt kontrolapparat. Flere bestemmelser på fremtrædende plads i Danske Lov (1-1-5, 1-1-6, 3-4-5 og 3-4-6) drejer sig netop om den kontrolfunktion, som skulle sikre, at de kgl. »betjente« handlede i overensstemmelse med, hvad der på den ene eller anden måde var dem pålagt, ligesom de indeholdt bestemmelser om, hvad der skulle foretages ved embedsmisbrug eller embedsforsømmelse.

Enevældens ængstelse for sin nyerhvervede magt skinner igennem disse artikler. Det gør den også i de »Erindringer og Maximer for Vore kongelige Arvesuccessorer«,[5] som Christian V skrev omtrent samtidig med, at Danske Lov blev færdiggjort, og

som foreligger daterede den 15. april 1683, samme dag som loven. Kongen nærede dyb mistro til den gamle adel, og havde desuden oplevet den nyadlede Griffenfelds – som han måtte opfatte det: – attentat mod enevælden. I disse »testamenter« og i de »remarques«, hvormed de i 1698 suppleredes, ville han give sine efterfølgere nogle anvisninger for, hvorledes kongens »enevoldsmagt og Absolutum Dominium som et kostbart og uskatteligt klenodie i Vores kongelige arvehus, må ved Guds nåde urykkelig og ukrænket konserveres«. Testamenterne er et slags supplement til både Kongeloven og Danske Lov og anfører i modsætning til disse både Geheimekonseillet og de enkelte centraladministrative organer med nogle bemærkninger om, hvorledes de »bør« fungere og være indrettede. Enevældens behov for kontrol med sine embedsmænd kom her til udtryk i kongens ønske om at gøre generalprokurøren til den embedsmand – man kunne sige politiske kommissær, – som i Højesteret skulle iagttage, »om noget, udi en og anden forekommende sager, måtte voteres eller dømmes, de kongelige regalier, rettigheder og højheder til præjudits, at han da det, ved tilbørlig erindring, om fornødent gøres, udi tide kunne forekomme«. Hans embede var i 1660 oprettet i tilknytning til Skatkammeret og skulle dér føre tilsyn med, at statens skattetilgodehavender blev indkrævet, og at der blev aflagt regnskab for oppebørselen.[6] I testamentetillægget fra 1798 er hensigten med forandringen af embedet endnu tydeligere udtrykt. Til generalprokurør burde ikke udnævnes et

CHRISTIAN V'S TESTAMENTER. I kronregalieskabene på Rosenborg slot og sammen med de originale eksemplarer af Kongeloven og Indfødsretsloven fandt J.J.A. Worsaae i 1858 Christian V's delvis egenhændige *»Welmeente Erindringer oc Maximer for Wore Kongelige Arfve-Successorer, den Kongelige Souverain Arfve-Regiering angaaende«* fra 1683 med senere supplerende *»Remarques«* og tillæg fra 1684 og 1698. Den første samling fremtræder dateret den 15. april 1683, samme dag som Danske Lov, og må – som de senere – betragtes som supplementer både til den og til Kongeloven. De viser den unge enevældes ængstelse for de farer, der truede den fra den gamle adel, fra den gottorpske hertug og andre enevældefjendtlige magter. Kongen ville med sine »testamenter«, som de i reglen benævnes, give sine efterfølgere nogle gode og kontante magtpolitiske råd. I 1683-testamentet er der givet Danske Lov et par ord med på vejen:

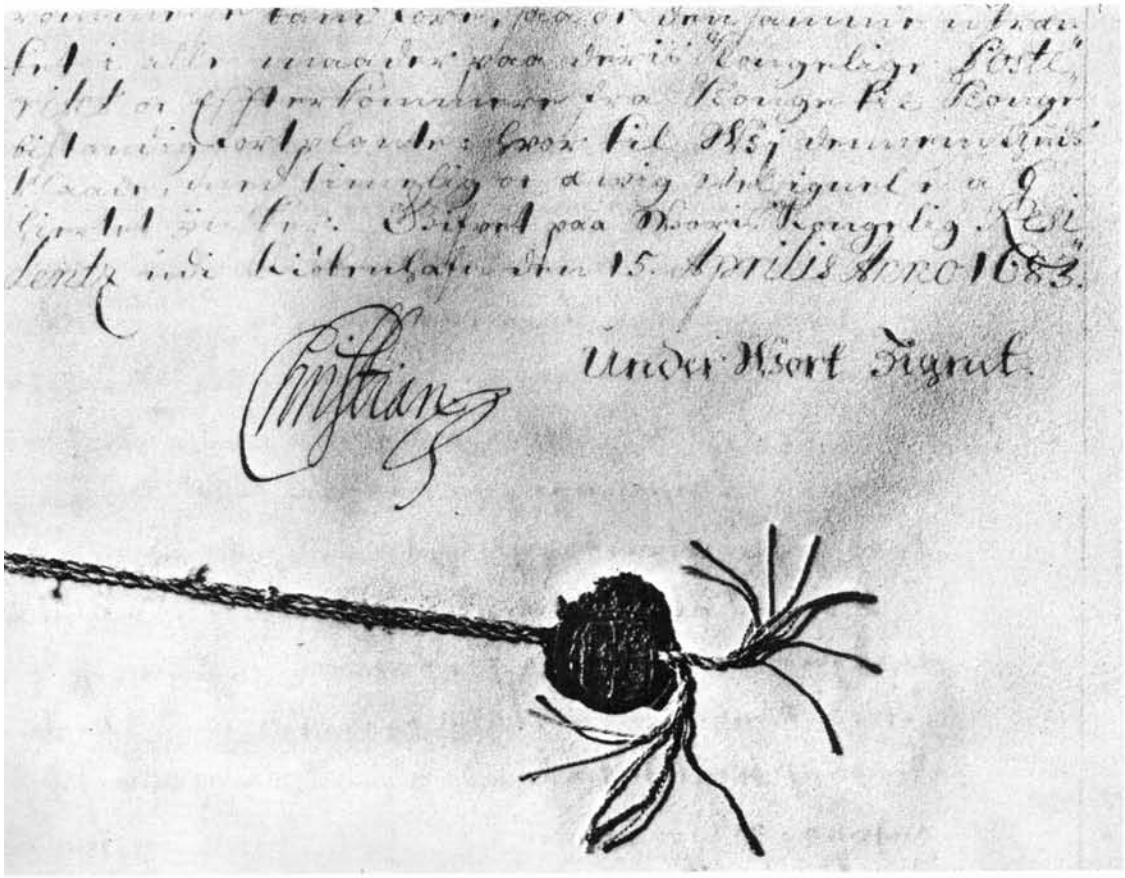

»Hvad de lower angaaer, som egentlig hører til Justitiens administration og til Ret og Rettergang, da hafve Wj wed een deel af Woris Raad og Betiente ladet revidere og igiennem see de forrige Lower, og dennem j mange maader ladet forandre og forbedre, j det een og anden materie, som forhen icke war berørt, er derudi indført, oc bract udi een bedre oc skickeligere orden, Processen og Rettergang j liige maader og forkordtet er, og i særdelished, hvis som war striidigt med den Kongelige Eenwolds mact og Arfve-Regieringen, er deraf gandske udelat; saa at dette høynødwendigt werck er endelig kommet til sin fuldkommenhed: hvorforre Wore Kongelige Arfve Successorer bør at holde offver samme Lower, at de forblifver i deris vigueur og krafft, oc icke tilstæde, at derudi noget forandris, som den Kongelige Souverainitet kunde wære til affbreck oc præjuditz; hvilcket og er at forstaae, om den Norske Low, Kircke-Ordonantzen, Kriigs Retten til Lands, Søe-kriigs Retten oc andre deslige forordninger, som Wj tiid effter anden haffve ladet udgaae.«

medlem af den gamle adel, »eftersom hans fornemste funktion deri består, at give agt på at intet imod kongens suverænitet og højhed foretages, og om det skulle ske, straks sig derimod at opponere«. Han skulle »tale og stå for kongens højhed og interesse imod hvem det og kunne være, hvorved han og kraftigt bør at meinteneres«.

Generalprokurøren er imidlertid ikke nævnt i Danske Lov. For det første ville bestemmelser om et sådant embede med kontrollerende funktioner nærmere høre hjemme i »politiordningen«, end de ville gøre i en lovbog for dé almindelige retsregler, som man mente vedblivende skulle gælde. Kunne enevælden ikke lade indretningen af sit administrative apparat være bestemt i landsloven, kunne den naturligvis endnu mindre lade bestemmelser for sin politiske kommissærs funktioner og virke være indarbejdet i det almindelige lovværk. Og for det andet kan generalprokurørembedet med dette politiske indhold heller ikke følges længere tilbage end netop til de kongelige testamenter. Hvad Danske Lov derimod indeholdt, var en række bestemmelser vedrørende det embede, som formelt og inden for de gældende retsplejebestemmelser skulle varetage anklagerfunktionerne i sager vedr. embeds- og statsforbrydelser og udføre dem for domstolene: fiskalembedet.

Sammenfattende kan det således anføres, at varetagelsen af tilsynet med, at intet blev foretaget imod den kongelige suverænitet fandt sted på flere niveauer. Alle, som havde fået et embede af kongen betroet, skulle i henhold til 1-1-5 »efter deres eds og embedes pligt alvorlig holde over, at kongens lov og hvis af kongen budet er, bliver i alle måder med allerunderdanigste lydighed efterkommet«. Og hvis nogen embedsmand, hedder det videre i den samme artikel, »herudi findes forsømmelig, såfremt det bevises, at det ham vidende været har, og han ellers ingen lovlig undskyldning har, da er det kongens fiskals embede, både den, som sig forgrebet har, så og den, som sit embedes pligt at efterkomme forsømt har, at søge og tiltale efter loven«. Som en yderligere og overordnet kontrolinstans var der i tiden efter 1683 så endelig det nedenfor omtalte generalprokurørembede.

Af fiskalembeder havde man allerede inden 1660 haft forskellige, som ligesom foregreb enevælden, og som i hvert fald kunne udvikles til at blive organer for kontrol med retsforskrifters efterlevelse og embedsmænds pligtopfyldelse.

Det ligger i betegnelsen »fiskal«, at embedet skulle varetage statskassens interesser. Men fordi straffe for handlinger imod statens love ofte bestod i strafbøder til statskassen, udvikledes embedet så at sige automatisk til at blive en myndighed, hvis indehaver ikke alene på statskassens vegne skulle eksekvere dommene, men tillige være den statsadvokat, som for domstolene, på statens vegne og i kongens navn førte anklagen i fiskalsager og desuden i almindelighed påså, at love og ordrer blev efterlevet.

Fra den 19. september 1657 er der således bevaret en instruks for en søfiskal, som skulle »forføje sig til vor skibsflåde« – – – »og formane enhver at holde flåde og efter deres ed og pligt deres devoir at bevise, men dersom han fornemmer nogens nachlessighed, – – – da skal han sådanne efter enhvers befunden forseelse på vore vegne anklage og straks execution begære«.

At fiskalembedet kunne bruges af enevælden og derfor nødvendigvis måtte blive et stridsemne i sammenstødene mellem forskellige magtgrupper før og efter 1660, ses tydeligt af omstændighederne ved tilblivelsen af en luksusforordning af 4. november 1655 om »tarvelighed« ved bryllupper m.m. Det blev deri bestemt, at »på det, at alt dette, som forskrevet står, desto bedre kan observeres og holdes, skal en fiskal forordnes, som uden persons anseelse flittig skal inkvirere om, hvis mandater og påbud der ikke efterkommes, og det for enhvers øvrighed angive og lade påkende ...«. Til dette embede udnævntes en tysker, Henrik Telemann,[7] som straks gik i gang med at udarbejde forslag til intet mindre end et generalfiskalembede med forbillede i den tysk-romerske ret og med et virke og en myndighed, der gik langt videre end forudsat i tarvelighedsforordningen. Telemann forestillede sig, at embedet skulle have inspektion med alle kgl. mandater efter recessen så vidt den private (ikke-adelige) stand angik. Han erkendte, at et embede af denne art måtte være »odiøs« her i riget, medens det i »det romerske rige« og i andre kongeriger ansås for at være nødvendigt. Det skulle stilles over alle »borgmestre og råd« og ville virke til kongemagtens »nytte og fordel«. Telemann fik dog ikke noget ud af sine anstrengelser. I den instruks, som han fik den 29. december 1655, blev hans fiskalmyndighed ikke udvidet til at omfatte andre sager end dem, der vedrørte tarvelighedsforordningen. Som indlæg til instruksen ligger der imidlertid en koncept til en instruks,

som ville have givet fiskalen en langt større myndighed og gjort embedet til noget i retning af det, Telemann havde forestillet sig i sin plan fra november måned.[8] Den sidste paragraf i koncept-instruksen lyder således: »Alt hvis han fornemmer, som til god politi kan være tjenlig, og ellers hvis det at remedere kunne fornøden gøres, såvel om hvis til vores gavn og beste kunne gelange, skal han være forpligtet vores N(aade) til kende at give, og siden ratifikation derpå forvente – – –«. Interessant nok er Telemanns udkast fra november og den ikke anvendte koncept fra december skrevet med samme hånd, og koncepten kan derfor formodes også at have Telemann som forfatter.

To forskellige opfattelser af fiskalembedet kom således til udtryk i 1655: Telemanns, som foregreb enevælden, og adelkancelliets, der nøje ville holde embedet inden for de rammer, som den konkrete lov om tarvelighed ved bryllupper afsatte.

Fiskalen som advokat for den stærke kongemagt møder vi igen i 1661 i den ærgerrige Søren Kornerups person. Han havde i forbindelse med statsomvæltningen gjort sig bemærket med diverse ultra-monarkistiske projekter »til kronens velfærd«, han vandt sig opmærksomhed ved hoffet og ansattes dér i sommeren 1661 som »generalfiskal«. Sagen om Kaj Lykkes smædebrev mod dronningen, som blev ført af Kornerup som anklager og hofadvokat, gav anledning til, at den første lovkommission fik ordre om at tilkendegive sin mening om en »jus fiscale«. Kommissionens betænkning af 28. oktober 1661 ville imidlertid give fiskalen en betydelig mere begrænset myndighed, end den Søren Kornerup ville give embedet i sin betænkning af 24. oktober.[9]

Kornerup førte sig så aggressivt frem, at mange kræfter måtte forene sig mod ham. Ved kgl. ordre af 13. oktober 1662[10] blev hans embede underlagt generalprokurøren, under hvem det vedblivende kom til at sortere, og under hvem fra da af alle fiskaler sorterede, således også de fiskaler i Rentekammeret, som i sager for Kammerretten skulle være anklagere. Kornerup blev afsat 1663, men var fortsat og indtil tronskiftet i 1670 kongehusets hofideolog, hvis forskellige lovarbejder dog ikke fik indflydelse på lovkommissionernes arbejde.

Men generalfiskalembedet bevaredes. Det stod dog tomt, indtil Christian Pedersen tiltrådte i 1665. Han kunne imidlertid ikke opnå

en instruktion.[11] Den centrale fiskalmyndighed var ligesom i opløsning, og Søren Kornerups brug af embedet havde nok gjort sit dertil. I de mellemliggende par år (1663-65) udstedtes der instruktioner for en særlig generalfiskal i Norge og desuden for diverse underfiskaler, hvilke sidste i henhold til samme instruktioner ikke sorterede under en overordnet fiskal. De var tildelt det almindelige hverv at våge over, at intet passerede, som kunne true den kongelige enevælde, men deres funktioner skulle tydeligvis udøves inden for rammerne af de gældende retsplejebestemmelser. Fra 1663 er bevaret to helt enslydende instruktioner for fiskaler henholdsvis på Fyn og i Norge, som foreskrev, at tiltale i fiskalsager skulle rejses ved de tiltaltes »rette værneting, ... hvor da skal procederes efter sagens beskaffenhed og delinkventernes forseelse«. For så vidt kan man sige, at lovkommissionens synspunkter var blevet de bestemmende. I dens ovenfor omtalte betænkning om »jus fiscale«, hvor dette begreb nærmere defineres som direkte og indirekte majestætsforbrydelse, er det om fiskalprocessen anført, at den skulle føres med største moderation og forsigtighed og i nøje overensstemmelse med retsplejereglerne (»formaliter og efter ordentlig proces«). Det samme genfindes udtrykt i den bevarede instruktion af 5.12.1682 for Christian Pedersens efterfølger som generalfiskal, Jens Clausen. Heri fremtræder fiskalen som den, der under generalprokurørens overtilsyn skulle have indseende med, at intet blev foretaget imod enevælden.[12] Han skulle have kontrol med, at de kongelige love, forordninger og ordrer blev overholdt og særligt skulle han øve tilsyn med de kgl. embedsmænd. Han skulle endvidere være anklager ved domstolenes behandling af »fiskalsager«, og forberede disse efter samråd med kancelliet og generalprokurøren for henholdsvis kancelli- og kammersagernes vedkommende. Men han skulle »procedere i alle sager med moderation og forsigtighed efter landslov og vore kongelige forordninger«. Her findes Danske Lov eksplicit anført som kilde for retsplejereglerne.

Danske Lovs bestemmelser om fiskalembedet findes som nævnt ovenfor i 1-1-5, hvorefter fiskalen i overensstemmelse med loven skulle tiltale den kgl. embedsmand, som havde forsømt sin embedspligt og 1-1-6, hvorved fiskalen blev tildelt en almindelig tiltalemyndighed i sager, hvor kongelige befalinger ikke var blevet efterkommet. I 3-4-5 og 6 blev der givet specielle bestemmelser om

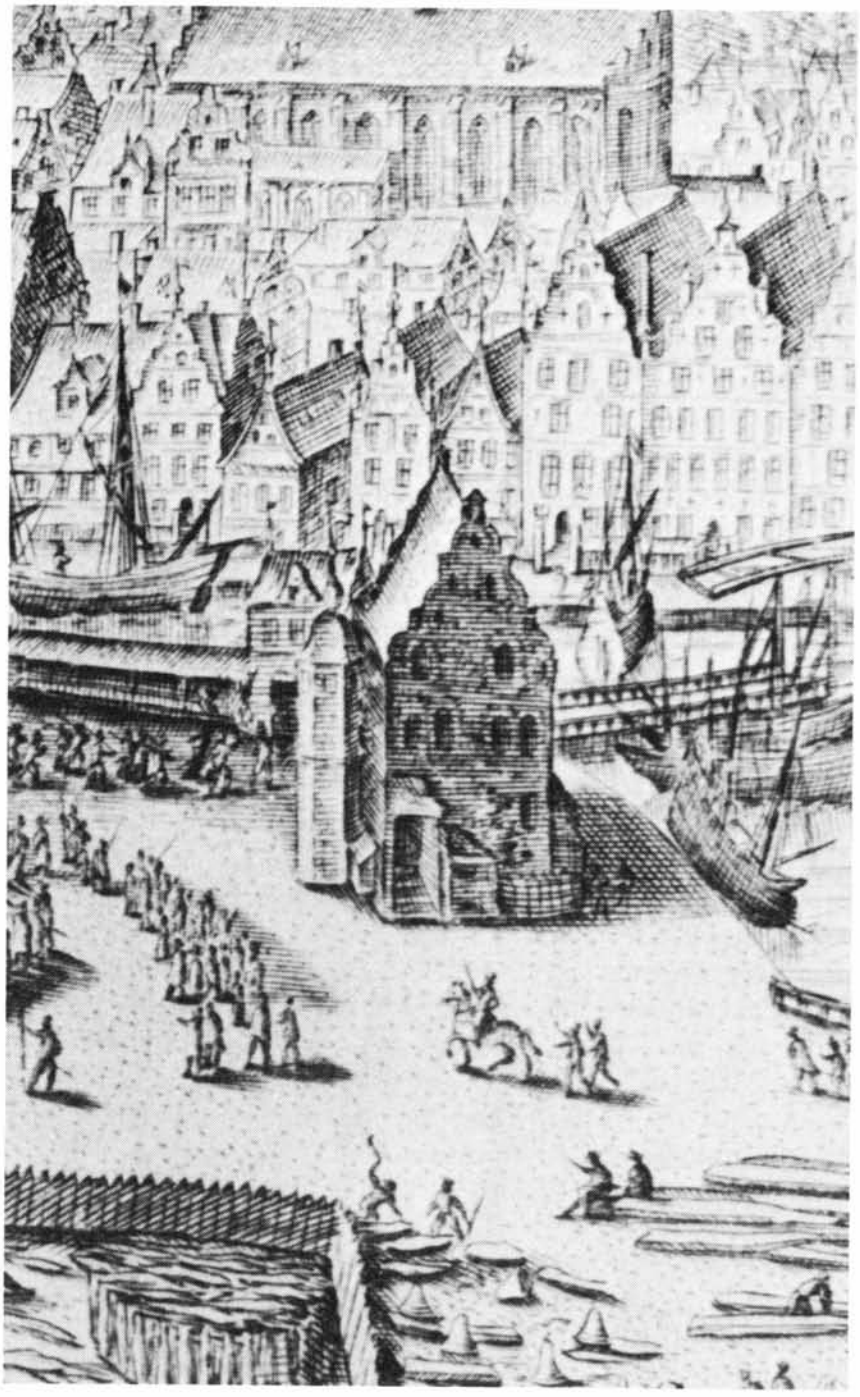

122 *Morten Westrup*

fiskalens tiltalemyndighed over for de købstadsøvrigheder, der sad lovene og kongens bud overhørige. Fiskaltiltale mod kongens fogeder var hjemlet i 6-6-6.

At fiskalembedet, som netop før 1660 og i Søren Kornerups tid var tiltænkt nogle politiske kommissærfunktioner, i Danske Lov blev indfanget som en del af det »officielle« retsvæsen, efterlod en tom plads til en myndighed, som umiddelbart kunne bestride de kontrolfunktioner, som den enevældige kongemagt mente burde udøves ved siden af de i loven hjemlede.

Til at udfylde dette tomrum kunne kongemagten bruge generalprokurørembedet. Det blev som omtalt anvist af Christian V i de politiske testamenter, han skrev i 1683 og 1698, af hvilke det første, dateret den 15. april 1683, – samme dag som Danske Lov – netop gav loven et par ord med på vejen om en række forhold, som denne ikke kom til at rumme bestemmelser om – forhold, som mere eller mindre var omfattet af »politi«-begrebet, deriblandt generalprokurørens nye funktioner.

Generalprokurørembedet var ellers fra starten et nok så officielt myndighedsorgan. Prokurøren var medlem af Skatkammerkollegiet fra dettes første møde den 13. november 1660, og hans embedes oprettelse må ses på baggrund af den efter svenskekrigene rådende finansmisére. Han fik sin instruks den 16. februar 1661, men havde allerede da fået bestemt sine funktioner i den forordning af

RÅDSTUEN FOR SLOTTET.
I denne beskedne renaissancebygning fik kancelliet 1622 anvist lokaler efter hidtil at have haft til huse på slottet. Bygningen, som var opført mellem Højbro og Holmens Bro, er her med Helligaandskirken i baggrunden på et udsnit af van Wijks prospekt af København fra 1611. Den var opført som toldbygning, formentlig på Christian III's tid, og kom senere til at rumme også Rentekammeret og andre institutioner. Bygningen blev nedrevet, da den nye kancellibygning (»Den røde Bygning«) var opført i 1721. Statskollegiet havde sin rådssal i denne bygning, og det er herfra initiativet til lovarbejdet udgik den 12.1.1661. Arbejdet i 2. lovkommission foregik i denne bygning – rådstuen for slottet – mens Højesterets »gemak« på selve slottet blev benyttet af 3. lovkommission og 3. revisionskommission. Den 2. revisionskommission fik husly i Peder Lassens hus, mens vi er uden sikre efterretninger om, hvor arbejdet i de øvrige kommissioner er foregået.

30. december 1660, hvorved Skatkammeret konstitueredes som domstol – Kammerret – i sager, som vedrørte ikke indbetalte skatter og ikke aflagte oppebørselsregnskaber m.m. Han skulle sørge for, at hans fiskaler som anklagere førte sagerne for retten, og i øvrigt på kongens vegne påse, at der ved deres behandling intet skete, som var til skade for den kongelige suverænitet.

Et sådant embede, hvis funktion det så at sige var at være kongemagtens »forlængede arm« på kammerretsplejens område, blev naturligt det embedsorgan, som det kunne overlades i almindelighed at varetage den enevældige kongemagts »interesse og fordel«. Allerede i instruktion for Højesteret af 25. juni 1670[13] havde generalprokurøren fået nogle kontrollerende funktioner at udføre i retten på kongens vegne, og i det kgl. testamente af 1683 blev det anbefalet at lade ham få sæde i Højesteret. Som sin fader nærede Christian V udtalt mistillid til den øverste domstol, hvor den gamle adel havde bevaret en stærk position, og i den nye og lange instruktion for generalprokurøren, som blev kgl. stadfæstet den 6. juli 1686, blev det bestemt, at »i Højesteret skal han flittig møde op og der sit votum aflægge«.[14]

Denne instruks tog de kongelige testamentariske råd til følge og gav embedet dets nye og omfattende indhold. Generalprokurøren skulle »Vores og Vort kongelige arvehus' interesse og fordel i alle forefaldende occasioner fremme og befordre, så intet ham vitterligt imod Vores højkongelige suverænitet og arverettighed såvelsom det kongelige arvehus' flor og velstand og ellers imod Vores kongelige højhed, respekt og regalier, ej heller ved justitiens administration, såvel udi gejstlige som udi civile sager, til Vores kongelige interesses svækkelse foretages eller handles«. Han skulle indhente informationer om trusler mod enevælden gennem de lokale embedsmænd og andre, »fra hvilke han sig sandfærdig og upartisk underretning kunne forvente, hvori deres navne ... må, om de det begærer, holdes fordølgt«.

I de sager, som kom til hans kendskab skulle han indhente kgl. resolution på, om de skulle »eftersøges, ved retten påtales og udføres, hvilket *om således allernådigst for godt befindes,* skal ske i Danmark ved Vores generalfiskal ...«, med hvem han i vigtige sager skulle konferere. Det var således afhængig af en kgl. bestemmelse, om sager, der vedrørte den kgl. suverænitet af fiskalen skulle føres for

retten eller afgøres på anden måde, dvs. af kongen umiddelbart f.eks. gennem generalprokurøren. Som omtalt ovenfor fulgte det af enevælden, at kongen kunne bruge eller undlade at bruge sine embedsmænd, som han ville.

Et embede, som således blev udstyret med nogle generelle, kontrollerende funktioner, kunne der vanskeligt sættes grænser for, og generalprokurørembedet gennemgik da også en udvikling, hvor det fik tillagt flere og flere hverv.[15] Det fik et almindeligt tilsyn med de kongelige embedsmænd og med de kongelige loves overholdelse. Men tilsynet hermed gled naturligt nok over i den retsfortolkende funktion, som oplysningstidens store prokurører Henrik Stampe og Christian Colbjørnsen udøvede og derfra atter over i den lovforfattende funktion, som mest forbindes med A.S. Ørsteds navn, og som udtrykkeligt var pålagt generalprokurøren i den forestilling med kgl. resolution af 20. november 1799, hvormed Danske Kancelli reformeredes. Det hedder heri, at »Generalprokurøren skal intet særdeles departement have, men skal tage del som medlem af kancelliet i alle sager, som af samtlige deputerede foredrages, og i særdeleshed våge over lovenes overholdelse, og hvor forbedring i disse findes fornøden, at gøre forslag til nye«.

Lovrevisionen havde dog gennem hele det 18. årh. været blandt generalprokurørernes vigtigste funktioner, og helt fra 1701 havde de haft sæde i de forskellige kommissioner ved hvilke man ville revidere Danske Lov.

I konsekvens af denne udvikling blev generalprokurøren efterhånden løsgjort fra Rentekammeret og knyttet til Danske Kancelli. Generalprokurør Niels Bentzon, til hvem instruksen af 1686 var skrevet, blev således i 1692 fritaget for sit arbejde i Rentekammeret for at kunne hellige sig prokurørarbejdet; og fra og med Caspar Bartholins udnævnelse 1719 var generalprokurørerne altid medlemmer af Danske Kancelli.[16]

Det gik prokurørembedet, som det i 1680'erne var gået fiskalembedet. Det blev efterhånden integreret som en vigtig del af centraladministrationen med et funktionsindhold, som ikke havde meget at gøre med de politiske kommissæropgaver, som den nyetablerede enevælde oprindelig ville tildele det. En arbitrær forfølgelse i fiskalsager, som samme enevælde mente at kunne få brug

for, og som generalprokurørens instruktion af 1686 syntes at ville åbne mulighed for, kom da heller aldrig til anvendelse.

At generalprokurørerne dog fremdeles kunne optræde i den oprindelige rolle som den kongelige enevældes advokat, ses f.eks. af en i retslitteraturen nøje behandlet sag om enevældens domstoles myndighed eller ikke myndighed til at gøre en forvaltningsakt til genstand for retsprøvelse.[17] At domstolene ikke havde en sådan myndighed var eksplicit kommet til udtryk i en af generalprokurør Colbjørnsen skrevet instruktion for Københavns Magistrat af 28. august 1795. Det var med udtrykkelig henvisning til Danske Lov bestemt i instruktionens § 29: »Magistraten og overpræsidenten står, i følge lovens 1-2-8, ikke under den almindelige ret for så vidt deres øvrighedsembeders førelse betræffer ...«. Forud for instruktionens stadfæstelse var der foregået en meningsudveksling mellem et mindretal af Højesteret, som argumenterede for, at en sådan prøve kunne finde sted, og Colbjørnsen, som senere med meget små ændringer fastholdt sit udkast og i sit indlæg imod højesteretsassessorerne skrev om denne »vigtige sag, den vigtigste af alle mulige genstande, da den ikke angår mindre end kongens myndighed og majestætens værdighed, på hvis opretholdelse al orden i staten beror og på hvis hellighed fædrelandets lyksalighed hviler«.

Hvor lidet bestandige alle disse myndigheder og embeder var og hvor lidet egnede de var til at blive registreret for nøje i en lovbog, fremgår af, at hele fiskalvæsenet blev brudt op allerede året efter Danske Lovs ikrafttræden. Ved kammerretsordningen af 30. juli 1684, som var den første gennemarbejdede lovforskrift for kammerrettens arbejde, blev anklagemyndigheden ved retten overdraget en »kammeradvokat«, som i denne funktion kom til at erstatte generalfiskalen, Kammeradvokaten blev ikke underlagt generalprokurøren, men alene kammerkollegiet og kom i hensende til honorering for de behandlede sager til at rangere på niveau med generalfiskalen.[18]

Denne sidstnævnte fortsatte under generalprokurørens overtilsyn at være anklager i de sager vedrørende embeds- og statsforbrydelser, som blev ført for domstolene i overensstemmelse med lovens retsplejebestemmelser.

Dermed var fiskalvæsenet delt op i to nogenlunde overskuelige systemer, som opretholdtes på denne måde hver for sig indtil

Struenseetiden, og hvoraf det ene med generalprokurør og generalfiskal var knyttet til kancelliet og det andet med kammeradvokat og kammerret var knyttet til Rentekammeret. Danske Lov havde registreret disse myndigheder og organer på en måde, der ikke låste dem fast, men netop kunne lade den enevældige kongemagt ændre på dem, som den nu havde behov for det. Det gjorde den i 1771, da kammerretten ophævedes, og dens sager overgik til Hof- og Stadsretten, hvorfra de dog allerede ved forordning af 17. februar 1774 lagdes ud til de almindelige underretter med appel til Højesteret. Kammeradvokaten, som den sagfører det var overdraget at optræde på statskassens vegne, bevaredes som embede, lige indtil det ved normeringsloven for 1935/36 udtrykkeligt blev nedlagt og dets instruks af 26. oktober 1785 ophævedes ved kgl. resolution af 29. juni 1935. Kammeradvokaturen blev samtidig et »hverv«, som det blev overdraget en privat praktiserende advokat at varetage på statens vegne.

Generalfiskal- og generalprokurørembederne bevaredes, indtil de i henholdsvis 1863 og 1872 blev nedlagt ved embedsvakancer. Forfatningsændring og administrationsreform i 1848-49 havde overflødiggjort dem. Fiskalerne og prokurørerne var netop enevældens embedsmænd.

Noter

1. I Frank Jørgensen og Morten Westrup, *Dansk centraladministration i tiden indtil 1848,* Kbhvn. 1982 er det på grundlag af Poul Johs. Jørgensens definition af begrebet forvaltning forsøgt at definere samme begreb historisk retrospektivt.
2. J.E. Larsen, *Statsretlige Foredrag og Afhandlinger* I, Kbhvn. 1857, s. 13.
3. *The Works of Jeremy Bentham* III, Edinburgh 1843, p. 206. Værkets redaktør har gjort mig opmærksom på Benthams omtale.
4. P. Munch, *Købstadstyrelsen i Danmark 1619-1745,* København 1900/77, s. 83ff.
5. Kong Christian Vtes Testamenter som Tillæg til Kongeloven, udgivne ved J.J.A. Worsaae, Kbhvn. 1860.
6. Vedr, prokurør- og fiskalembederne samt vedr. kammerretten henvises i almindelighed til Carl Christiansen, Bidrag til Statshusholdningens Historie under de to første Enevoldskonger I-II, Kbhvn. 1908 og 1922; J. Boisen Schmidt, *Studier over statshusholdningen i Kong Frederik IVs regeringstid 1699-1730,* Kbhvn. 1967 og T.H. Aschehoug, *De for Danmark og Norge fælles Regeringskollegier,* Smaaskrifter til A.F. Krieger, Kbhvn. 1887, s. 16f.

7. Forordningen af 4. november 1655 og Telemanns udnævnelse af 19. november findes i V.A. Secher, *Forordninger og Recesser* VI 1651-60, 1918.
8. I Danske Kancelli, Koncepter og Indlæg til Sjællandske Registre 1655 ligger Telemanns »plan« som indlæg til nr. 173 (hans udnævnelse af 19. november 1655) og hans instrukskoncept som indlæg til nr. 187, den udstedte instruks. Knud Fabricius, som i *Den Danske Centraladministration,* 1921, s. 160f og note 87 s. 243-44 har omtalt disse forhold, har forvekslet koncepten og den faktisk udstedte instruktion. Fiskalinstitutionen er også behandlet i Erling Reksten, *Fiskalinstitusjonen i Norge 1661-1670,* Hamarspor, Eit festskrift til Lars Hamre, Oslo 1982, s. 162ff.
9. V.A. Secher og Chr. Støchel. *Forarbejderne* I, s. 40ff og 584ff.
10. Skatkammerets ekspeditionsprotokoller, Rentekammeret 212.6.
11. J. Lindbæk, *Aktstykker og Oplysninger til Statskollegiets Historie 1660-76,* II, 1910, s. 153.
12. C.F. Wegener, Aarsberetninger fra *Det kgl. Geheimearchiv* II, 1856-60, s. 246ff.
13. Smst., s. 181ff.
14. Smst., s. 270ff.
15. J.H. Deuntzer, *Henrik Stampe, Meddelelser om hans Liv og hans Virksomhed,* 1891. Edvard Holm, *Danmark-Norges indre historie under Enevælden fra 1660-1720,* s. 26ff, 86ff og 111ff. Sophus Vedel, *Den dansk-norske Høiesterets Historie under Enevælden fra 1661 indtil 1790,* Kbhvn. 1888, s. 152f og Svend Ellehøj, *Rettens forhold til regeringen indtil 1746, Højesteret 1661-1961* I, Kbhvn. 1961, s. 292f.
16. Når det således ofte i behandlingerne af dette forhold skrives, at generalprokurøren i 1730 overgik fra Rentekammeret til Danske Kancelli, er det forkert. Danske Kancellis sager vedr. generalprokurøren hidrører for de ældstes vedkommende netop fra 1719.
17. Sagen er behandlet mange steder i retslitteraturen, således i Troels G. Jørgensen, *Bidrag til Højesterets Historie,* 1939, s. 225ff og i Poul Andersen, *Dansk Forvaltningsret,* 2. udg., 1946, s. 561 og 571ff.
18. Diverse instruktioner for kammeradvokaten i Rentekammeret 39.171.

Kongens København

– byplanlægning og byggeri under Christian V

Af *John Erichsen*

Christian IV er i dag kendt som en af Danmarks store byggekonger. Rundetårn, Børsen, Holmens Kirke, Nyboder og mange andre offentlige bygninger, opført i hans mere end 50-årige regeringstid, er endnu talende vidnesbyrd herom. Han fordoblede endvidere Københavns areal og forsynede byen med en helt ny befæstning. Mindre kendt er det nok, at *Christian V* i de knapt 30 år, han sad på tronen, lagde navn til byplanvisioner og et bygge- og reform-program, som står mål med bedstefaderens indsats på samme felt. Når Christian V ikke har fået det omdømme, der tilkommer ham i henseende til byggeri og byplanlægning, skyldes det, at en del af hans ideer aldrig omsattes til virkelighed.

I tiden efter svenskekrigenes afslutning og enevældens indførelse i 1660 blev al byggeaktivitet koncentreret omkring moderniseringen af Københavns befæstning. Man erkendte, at rigets eksistens stod og faldt med hovedstadens forsvarsmuligheder. Derfor anlagdes i løbet af 1660'erne et næsten uindtageligt kastel (med et projekteret slot), og dernæst fornyedes befæstningen fra Kastellet i nord til Kalvebod Strand mod syd.

Da Christian V som den første fødte arveenevoldskonge i 1670 tiltrådte sin regering, var dette arbejde afsluttet. Han kunne derfor tillade sig at iværksætte større byplaner, indlede et offentligt byg-

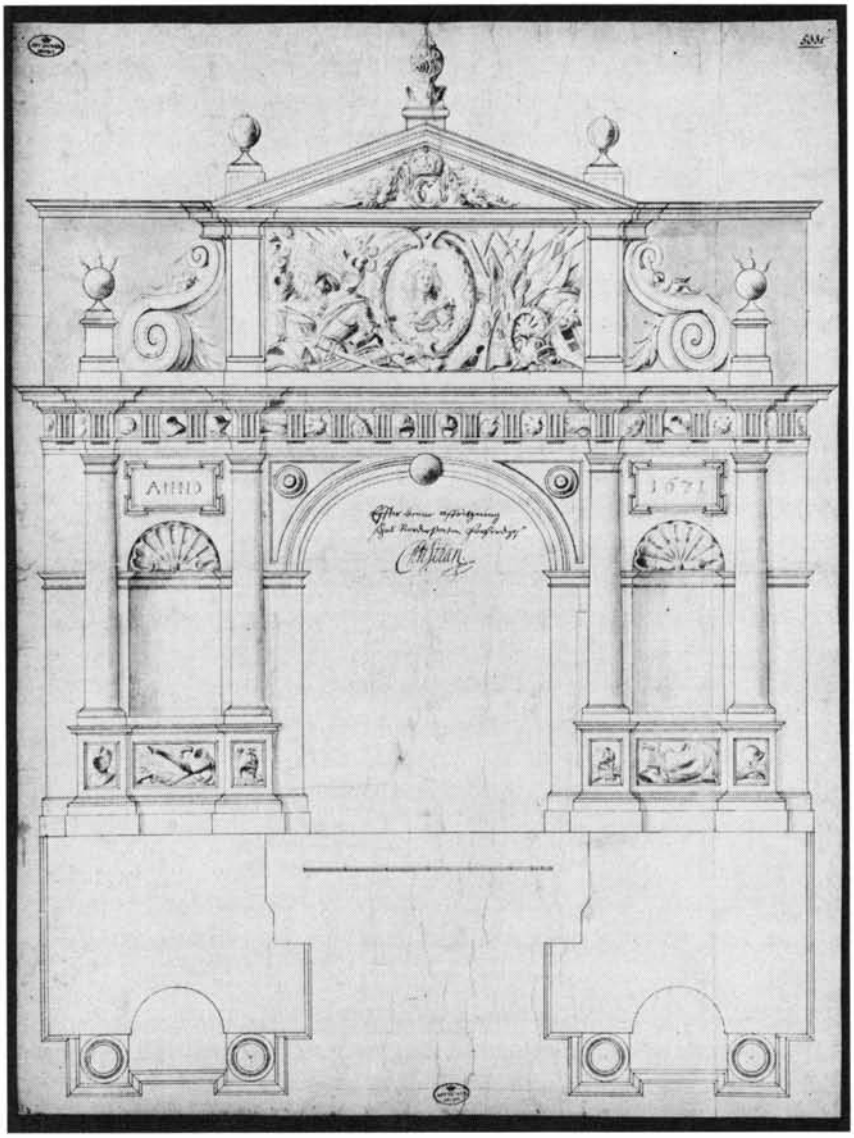

PLAN OG OPSTALT TIL NØRREPORT, tegnet 1671 af generalbygmester Lambert van Haven. I portåbningen ses den kongelige godkendelse *»Efter denne afritzning skal Norderporten forfærdiges Christian«*. I de tomme nicher på hver side af porten opstilledes statuer af henholdsvis Retfærdigheden og Fromheden, hentydende til kongens valgsprog. Nationalmuseet.

geri og gennemføre et storstilet reformarbejde. Dette havde altsammen til formål at omskabe den overleverede delvis middelalderlige by til en *kongelig residensstad* i moderne forstand. En by, der kunne danne en passende ramme om den enevældige fyrste, hans store hof, det voksende statsapparat og den øgede koncentration af militær. Planerne var mange og store, og Christian V's regeringsperiode blev karakteriseret ved intens bygge- og anlægsaktivitet. Betragtet under eet forekommer denne virksomhed særdeles gennemarbejdet. Man fornemmer, at den imponerende indsats er sket ud fra et program, som er blevet til kort efter tronskiftet og regeringsomvæltningen; det er næppe forkert at pege på den nye oversekretær i Danske Kancelli, fra 1674 rigskansleren, Peder Griffenfeld, som planernes egentlige ophavsmand.

Landbefæstningen var som nævnt fornyet under Frederik III, der også havde nået at lade en ny monumental Vesterport opføre. Tilbage stod endnu Nørreport, og udformningen af dens ydre facade blev i 1671 betroet Lambert van Haven. Denne begavede arkitekt og maler fik tildelt en magtposition i kunstens verden, som hverken før eller senere har haft sit sidestykke i Danmark. Han beklædte det nyoprettede embede som generalbygmester og var tillige *»første hofmaler«* samtidig med, at han udnævntes til *»Inspektor over pictura og sculptura og alle didhen hørende kunstarter«*. Denne for den ældre enevælde karakteristiske centralisering havde sit direkte forbillede i Frankrig. Her førte J.-B. Colbert titlen *»Superintendant et Ordonnateur général des Batiments, Arts, Tapisseries et Manufactures de France«*.

Byportene var for så vidt byens officielle facade, og Nørreport skulle i van Havens udformning blive Københavns mest monumentale entré. Vesterport var den stærkest befærdede af byens fire adgangsveje; Nørreport spillede dog en særlig rolle, idet kongen og hoffet betjente sig af denne på vej til eller fra slottene og jagtområderne i Nordsjælland. Det var også igennem denne port, at officielle indtog fandt sted. Portens pragtfacade, se billede s. 130, blev udformet som en romersk triumfbue. Den store åbning flankeres af nicher til statuerne af henholdsvis Retfærdigheden og Fromheden, svarende til kongens valgsprog »Justitia et Pietate«. Over portåbningen sad Christian V's portræt omgivet af en overdådighed af krigsarmatur. Den øvrige skulpturelle dekoration spiller

også på det martialske med trofæer, hjælme og granater. Det var der en lang tradition for både her og i udlandet, hvilket hang naturligt sammen med bygningsværkets funktion. Porten blev revet ned i 1856, og det eneste minde om den er Justitias hoved, som findes i Københavns Bymuseum.

Et samlet overblik over de byplanmæssige visioner på Christian V's tid fremgår af et stort kobberstukket kort fra 1674 [billede 2]. Det gengiver ikke blot byen som den var, men viser tillige en vældig planlagt udvidelse af befæstningen med en ny bastionrække fra Christianshavn mod nord til et søarsenal, beliggende lige over for Kastellet. Inden for denne befæstning viser kortet en stor udvidelse af boligområdet – faktisk en flerdobling af Christianshavns areal. De mange nye kanaler frembød gode kajmuligheder langs bolværkerne, og København er forvandlet til en dobbeltsidig »*flodby*« med en langstrakt havn. Indsejlingen hertil sker gennem et smalt bomløb, som bevogtes af Kastellet og det overfor liggende arsenal eller værft Hugget (efter nederlandsk »hoek«, hvilket betyder hjørne).

Dette maritime anlæg var forsåvidt allerede påbegyndt i 1671, idet kongen da bestemte, at skibene skulle losse deres ballast her, således at der på det grundede vand kunne foretages systematiske opfyldninger. Her blev Nyholm siden anlagt (1690), og den nye voldlinie, som forbandt Christianshavn hermed, fuldførtes to år senere. Boligområderne inden for Christianshavns vold blev imidlertid ikke realiseret i Christian V's tid, men ideen genopstod i byplanprojekter op til 1740. Planen for disse kvarterer – således som de fremgår af 1674-kortet – er ikke særligt avanceret. Der er tale om det såkaldte skakbrædtsprincip med ensartede karreer, hvoraf de to midterste er udlagt som en plads. Dog er det værd at bemærke, at den ene kanal er anlagt således, at den flugter med den i 1671 udgravede Nyhavn på den modsatte side af havnen.

Dette kort har karakter af en generalplan for Københavns fremtidige udvikling. Som nævnt førtes en del af ideerne jo også ud i livet. Det gik ganske vist ikke så hurtigt, men det må erindres, at Den skånske Krig 1676-79 for en tid standsede initiativer af denne art. Kortets officielle præg fremgår dels af, at det er ingen ringere end Københavns præsident, historikeren Peder Hansen Resen, som udsendte det, og dels af dedikationen til rigskansleren Peder Griffenfeld, hvis grevelige våben pryder kortets øverste højre

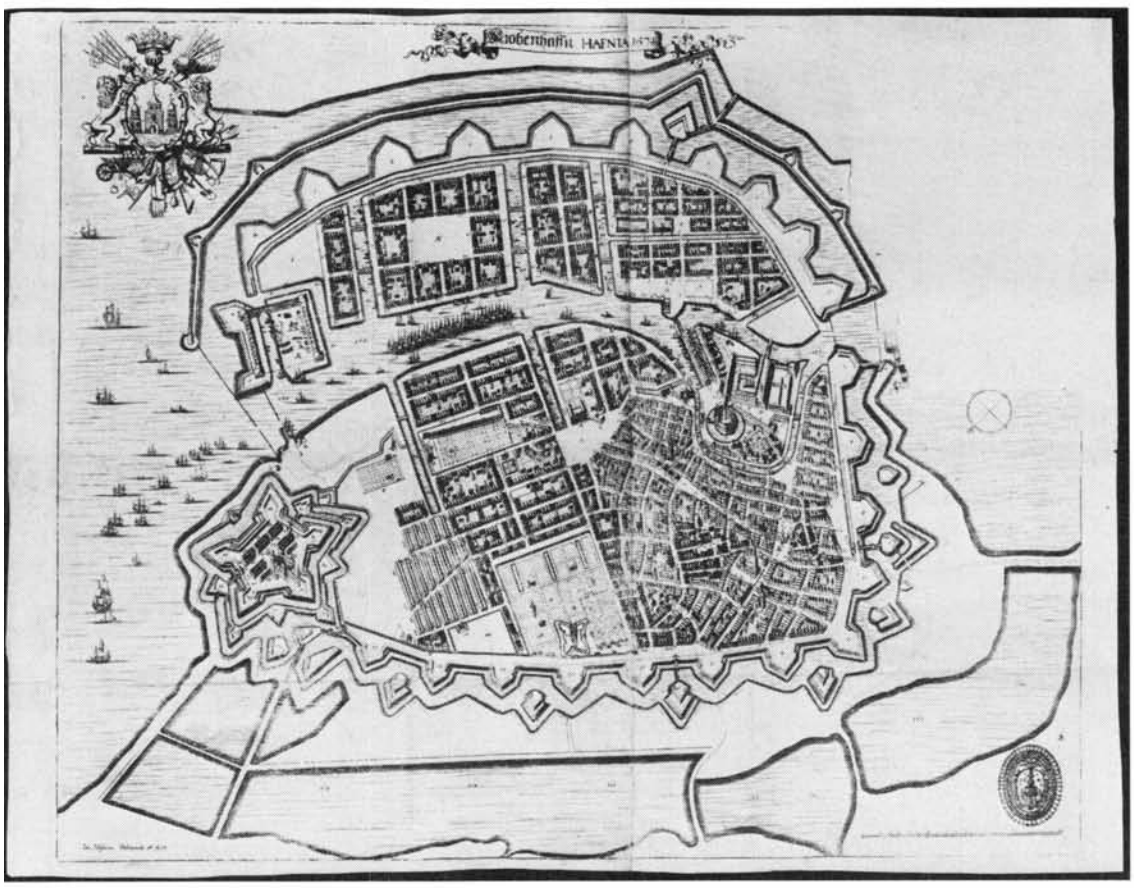

GENERALPLAN FOR KØBENHAVN, udsendt 1674 af byens præsident Peder Hansen Resen med dedikation til Griffenfeld. Da denne blev fældet to år efter, udraderedes såvel dedikation som det grevelige våben i kobberpladen, og tryk taget herefter fremtræder derfor underligt tomme i øverste højre hjørne. Kobberstik af Johann Huusmann. Københavns Bymuseum.

hjørne. Efter Griffenfelds fald udraderedes dette af kobberpladen. Netop i 1674 indlemmedes Christianshavn på Griffenfelds initiativ i København. Hidtil havde bydelen udgjort en selvstændig købstad, og inkorporeringen kan vel opfattes som tegn på en samlet plan for hele den kongelige residensstad København. Også den hidtidige flådebase, Bremerholm, er på kortet omformet, idet området nu er udlagt til beboelse. Dersom planen fra 1674 var blevet fulgt, ville Københans areal være forøget med ca. 50 %. Planen giver da også indtryk af en rigt befolket, driftig handelsstad med optimale havneforhold – helt i tråd med tidens merkantilistiske politik.

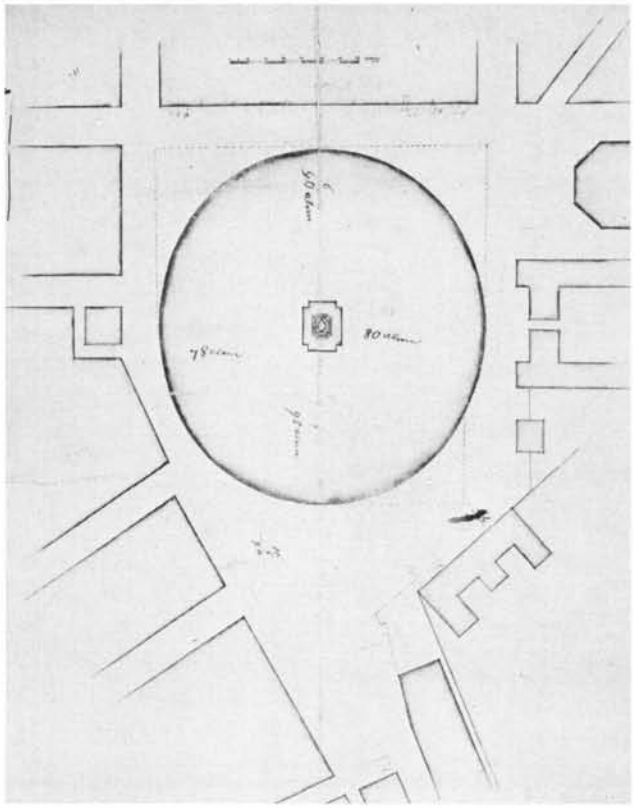

PLAN AF KONGENS NYTORV ca. 1690. Nord opad. I midten ses Christian V's rytterstatue omgivet af et gitter. Det meget store ovale haveanlæg får pladsen til at se nogenlunde regulær ud. I tværaksen til venstre den kvadratiske Hovedvagt og til højre Charlottenborg. Ubekendt tegner. Det kongelige Bibliotek, Kort- og billedafdelingen.

Årtiet efter afslutningen af Den skånske Krig, 1680'erne, var de store reformers tid. På snart sagt alle bylivets områder blev der udstedt nyskabende og væsentlige forordninger. Man foretog en opmåling af hele byen, ejendom for ejendom, med henblik på udarbejdelsen af en matrikel og grundtakst – byens første. Fra denne tid stammer også de tidligste trafikregulativer, og byen forsynedes nu med offentlig gadebelysning (500 tranlamper). Der kom forordninger om brolægning, renovation, vandforsyning, vægterkorps og brandvæsen. I denne sammenhæng er der særlig grund til at

PROSPEKT AF KONGENS NYTORV fra vest. Rytterstatuen er placeret i et meget større haveanlæg end det, vi kender i dag. I baggrunden ses Charlottenborg. Kobberstik af I. A. Corvinus efter tegning af C. Marselis, 1718. Københavns Bymuseum.

hæfte sig ved forordningen af 27.2.1683 – samme år som Danske Lov udstedtes – om byggeriet.

Det er et reformarbejde, der kan karakteriseres som Københavns første byggelov. Hensigten var at forsyne byen med store bygninger – de skulle være i mindst to etager samt 34 alen (15 m) lange. Husene skulle også være solide, idet forhusene fordredes opført i grundmur i stedet for det billigere, men også mere brandfarlige bindingsværk. Dette gjaldt dog kun omkring torve samt langs kanaler og i de vigtigste gadestrøg, f.eks. Østergade og Købma-

gergade. Der var lempelser i sidegaderne, hvor man kunne nøjes med grundmurede gavle, så ilden ikke så let kunne springe fra hus til hus. Skure, bislag og andre udbygninger på fortovet skulle fjernes, og stadsbygmesteren fik ordre til at komme med forslag til regulering og udbygning af de smalleste smøger. Formålet var med andre ord at skabe ensartede, sluttede gaderum, at mindske brandfaren og at etablere bedre forbindelsesveje gennem byen. Bortset fra forsøg på at gøre kravet om grundmur obligatorisk lige efter Københavns store brand 1728 og bortset fra de særlige byggeregler, som gjaldt Frederiksstaden (Amalienborgkvarteret 1749 ff.), kom Christian V's byggelov således i det store og hele til at gælde frem til 1795, da en ny brandkatastrofe resulterede i et ændret byggeregulativ.

Under Christian V forandredes byens gadenet også. Der var både tale om nye gadegennembrud og -udretninger i den gamle bykerne og helt nye gader i Ny-København, nord for Gothersgade-Nyhavnlinien. Desuden byggedes flere broer, Stormbroen, Prinsens Bro og vigtigst af dem alle den første Langebro. Udover den nævnte befæstning uden om Christianshavn anlagdes et søfort, som siden udvikledes til Trekroner. Også landbefæstningen forbedredes. Således beordrede kongen al bebyggelse mellem volden og Søerne fjernet, for at en eventuel fjende ikke skulle kunne søge dækning. Af samme årsag udstedtes et byggeforbud i en afstand af 2.000 alen (1.200 m) fra volden ud til den såkaldte demarkationslinie omtrent ved Jagtvejen-Falkonerallé.

Den mest markante nyskabelse inden for byplanlægningen var imidlertid anlæggelsen af Kongens Nytorv, den første bevidst nyanlagte plads i København og samtidig det mest magtfulde kunstneriske udtryk for selve enevældens idé [billede 3]. På overgangen mellem den middelalderlige by og Ny-København henlå et stort ubebygget område. Her var der plads til byplanlægning i barokkens ånd, og muligheden blev straks grebet. Allerede i 1670 gav kongen ordre til at brolægge området; to år senere udstedtes en forordning, som er det tidligste – ganske vist lokalt afgrænsede – byggeregulativ i Danmark. Kongen fordrede, at de bygninger, der tænktes opført omkring pladsen *»så vidt muligt er, på een maner og efter en bygnings model efter vores stadsbygmesters anledning bygges«*. Det fremgår videre, at husene skulle være i to etager, samt at de

skulle udføres i grundmur til torvet. Her måtte kun bygges stateligt, og det blev også tilfældet, selv om husene ikke blev »på een maner«. Kongen gik selv i spidsen med Gjethuset (kanonstøberiet), der lå hen over den nuværende Tordenskjoldsgade ved siden af vore dages Kongelige Teater. Umiddelbart nord herfor lod Christian V sin halvbroder, Ulrik Frederik Gyldenløve, bygge en virkelig fyrstebolig, siden kaldet Charlottenborg. Dette var byens mest moderne og mest monumentale bygning – langt mere tidssvarende end det slot, hvori kongen selv residerede. Rigsadmiralen, Niels Juel, byggede sit palæ på hjørnet af Bredgade og torvet (den franske ambassade), og hvor Hotel d'Angleterre nu er beliggende, opførte storkansleren, Frederik Ahlefeldt, sit palæ. Pladsens fjerde og sidste *»adelshotel«* opførtes af admiral Bjelke på det nuværende Magasin's grund. Endelig overvejede kongen at bygge et teater syd for Gjethuset, hvor Eigtveds teaterbygning rejstes i 1748.

Det nye kongetorv blev ikke nogen regelmæssig, geometrisk pladsdannelse, se billede side 134. Regulariteten, som var et af barokarkitekturens vigtigste dogmer, blev dog tilstræbt. En hovedvagtsbygning, der siden århundredets midte havde ligget ude på det åbne område, flyttes i 1680 over mellem Ahlefeldts og Bjelkes palæer, nogenlunde ud for Charlottenborgs port; i skæringspunktet mellem denne tværakse og torvets længdeakse placeredes monarkens ryttermonument. Et stort ovalt haveanlæg med statuen som centrum gav pladsen et noget mere regulært præg. Hvad Christian V ikke opnåede med Kongens Nytorv, lykkedes til gengæld for hans oldebarn, Frederik V, på Amalienborg, der blev en regulær plads med ensdannede vægge omkring det kongelige ryttermonument.

Forbilledet for denne pladstype, *kongepladsen,* var hentet i Paris. Her var i 1600-tallets første halvdel anlagt flere geometriske pladser, som forsynedes med en kongestatue. Den trekantede Place Dauphine (Dauphin = tronfølger) på Île de la Cité og den næsten kvadratiske Place Royale (nu Place des Vosges i Marais-kvarteret). I forbindelse med førstnævnte rejstes i 1614 en rytterstatue af Henrik IV på Pont Neuf, og som midtpunkt for sidstnævnte opstilledes i 1639 et ryttermonument for Ludvig XIII. Disse helt regelmæssige pladser, der indrammedes af ensartet monumentalarkitektur, må have gjort indtryk på Christian V, da han som prins i 1660'erne var på besøg ved solkongens hof.

138 *John Erichsen*

Byer anlagt efter renæssanceteoretikernes forskrifter var i reglen forsynet med en stor centralplads. Herfra strålede brede radialgader ud til byportene. I byens midte havde man således en fortræffelig alarmplads, hvorfra soldater kunne sendes ud til det punkt af befæstningen, som måtte være truet af et stormangreb. En sådan funktion var også tiltænkt Kongens Nytorv, hvilket understregedes ved Hovedvagtens tilstedeværelse. Pladsens ideologiske rolle var imidlertid at udgøre den monumentale ramme omkring monarkens rytterstatue; den ideelt set helt regelmæssige plads, kranset af palæer, kunne opfattes som udtryk for selve styreformen, idet den enevældige fyrste fra sit centrum behersker og underlægger sig det øvrige samfund.

Christian V er ikke iklædt sin samtids dragt, se billede s. 138, men derimod ophøjet eller idealiseret som romersk imperator – hjælmen er den eneste anakronisme. Ved sokkelen sidder fire figurer, Minerva, Hercules, Alexander og Dronning Artimisia fra Halikarnassos, symboliserende de fire kongedyder: Visdommen, Styrken, Heltemodet og Æren. Ryttermonumentet skyldes den franske billedhugger Abraham-César Lamoreux, der fik opgaven i 1683. Hesten blev opstillet fem år senere, mens sokkelfigurerne fulgte kort efter. Oprindelig var monumentet, der er støbt i bly, lueforgyldt. Under hesten ses en nøgen figur, Misundelsen (Avind), der meget praktisk understøtter hest og rytter. Til trods herfor sank dyrets bug, og i 1940'erne blev det nødvendigt at erstatte monumentet med en kopi, som udførtes af E. Utzon-Frank.

Rytterstatuen er den fornemste, mest ophøjede – og kostbare – portrætform, og Christian V's monument på Kongens Nytorv er næst efter Karl I's på Charing Cross i London det første af sin art i Nordeuropa. Man tillagde sådanne rytterstatuer umådelig betydning; under politiske omvæltninger er disse monumentale, næsten provokerende herskerportrætter ofte blevet forulempet. Således ødelagdes samtlige kongestatuer i Frankrig under revolutionen,

CHRISTIAN V's RYTTERSTATUE på Kongens Nytorv med Charlottenborg i baggrunden. På sokkelen sidder Dronning Artimisia og Alexander den Store, symboliserende henholdsvis Æren og Heltemodet, to af de fire kongedyder. Udsnit af fotografi fra ca. 1870. Københavns Bymuseum.

mens det nye styre under restaurationen ilede med at opstille andre.

Christian V's rytterstatue er unægtelig et utvetydigt udtryk for magtfuldkommenhed. Et beskyttende helelbardgitter adskiller kongen fra folket. Med kommandostav i hånd rider imperatoren frem, trampende Misundelsen under fode. Ingen tvivl: her i landet tolereres ikke modstand. Styret var parat til at forvare sig mod ydre og indre fjender – det fik både svensken og opsætsige undersåtter at føle. Griffenfeld, der i så vid udstrækning havde været kongens pennefører og rådgiver, blev fældet, men ganske vist ikke henrettet, idet kongen benådede ham på selve skafottet.

Udover det store kanonstøberi på Kongens Nytorv opførtes en del offentlige bygninger i Christian V's tid. På det indlemmede Christianshavn rejstes efter Lambert van Havens tegning byens mest storslåede kirke, Vor Frelsers Kirke, hvis berømte spir dog først opsattes langt senere. Kongens reformerte gemalinde, dronning Charlotte Amalie, sørgede endvidere for, at hendes indvandrede trosfæller fik deres egen kirkebygning i Gothersgade. Ved Frederiksholms Kanal lod Christian V opføre en bygning til en skole for kommende statsembedsmænd, det såkaldte ridderakademi. De sårede soldater tænkte man også på, idet der byggedes et kvæsthus i gaden af samme navn. For samfundets fjender opførtes endelig et fængsel, nemlig stokhuset på hjørnet af Østervold og Stokhusgade.

Vigtigst af alt var dog kongens egen residens og sædet for samfundets centrale administrative funktioner. Trods adskillige ombygninger var Københavns Slot på Slotsholmen fortsat et uregelmæssigt gammeldags kompleks, der ingenlunde kunne udgøre nogen værdig ramme om den enevældige monark og hans hof. Den italienske barokarkitekturs førende skikkelse, Gian Lorenzo Bernini, som blandt andet tegnede en gigantisk udvidelse af Louvre til Ludvig XIV, havde udtalt noget i retning af, at en fyrstebolig skulle afspejle bygherrens magt. Det var derfor såre naturligt, at Christian V få år efter sin tronbestigelse bad generalbygmester van Haven udarbejde forslag til et nyt slot. Der blev tegnet på projektet i flere år, men ingen forslag faldt i kongens smag – da slet ikke efter at han havde rådført sig med Nordens førende arkitekt, Nicodemus Tessin den Yngre, der var præget af et langt ophold i

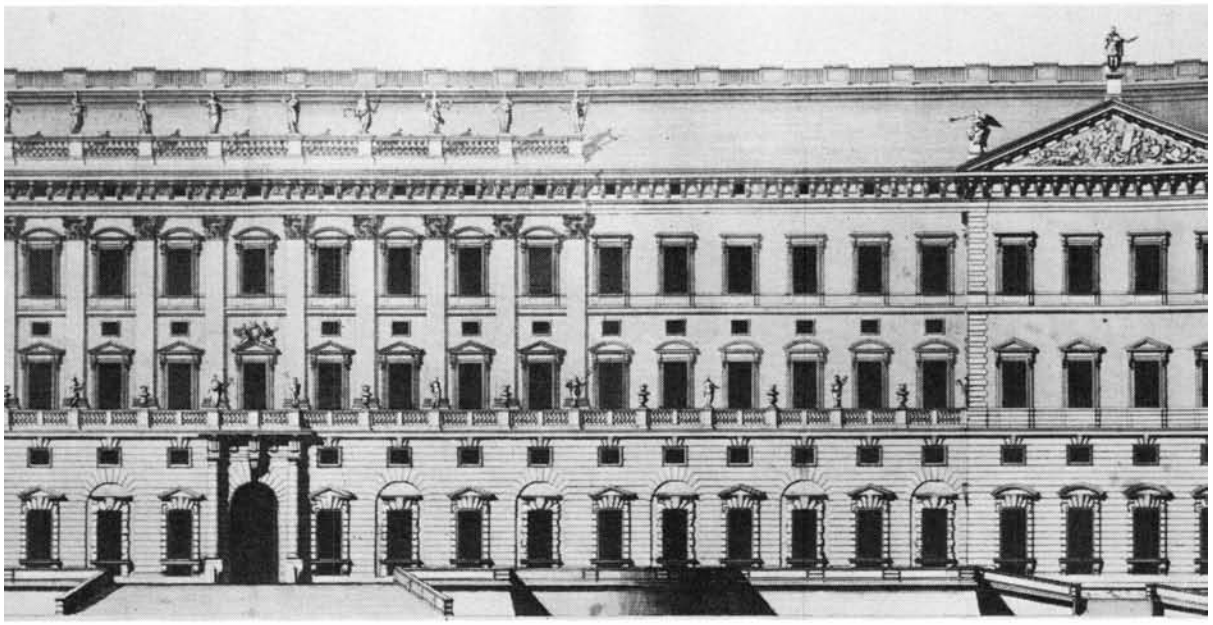

NICODEMUS TESSIN DEN YNGRES forslag til residensslot på Amalienborgområdet. Det her gengivne udsnit er lidt mere end halvdelen af facaden. Man ser trappeanlægget og tilkørselsrampen. Herover den lave terrassefløj og bagest hovedfløjen. Yderst til højre ses sidefløjen. Kobberstik efter Tessins tegning af Willem Swidde, 1697. Københavns Bymuseum.

Rom. Resultatet blev, at Christian V i 1693 bad Tessin påtage sig opgaven, hvilket kun var muligt, da der for en kort tid herskede et mildt politisk klima mellem Danmark og Sverige. Tessin tegnede et grandiost slot i seks etager, se billedet. Det skulle bestå af en hovedfløj med to lange sidefløje, som på den fjerde side blev forbundet med en lav terrassemur. Adgangen skulle foregå ad et monumentalt rampe- og trappeanlæg. På den modsatte side af hovedfløjen var der mod syd planlagt en større prydhave ligesom det var tilfældet i Versailles.

Tessin måtte lige som van Haven finde sig i at se sit projekt bedømt af kolleger, idet kongen lod tegningerne sende til udtalelse hos førende kunstnere i Paris. Frænde er som bekendt frænde værst, og Tessins slot fik en ilde medfart. Dette skyldtes, at hans arkitektur, der mildt sagt var noget uset moderne i København, allerede forekom forældet i 1690'ernes Paris. Forslaget var nemlig i høj grad inspireret af romersk arkitektur fra forrige generation, ikke mindst Berninis Palazzo Chigi (nu Odescalchi).

Tessins projekt var ikke beregnet på Slotsholmen, men på Amalienborgområdet, hvor et mindre lystslot, Sophie Amalienborg fra 1660'erne, netop var nedbrændt ved en katastrofe i 1689. Der var dog ikke penge til at realisere Tessins forslag, men han fik til gengæld gennemført sine tanker i det store slotskompleks i Stockholm. Beliggenheden er takket være de topografiske forhold langt mere storslået i Karl XI's hovedstad end i København, men arkitekturen minder meget om det, Tessin havde tiltænkt den danske konge. I sit testamente påbød Christian V sin søn og efterfølger Frederik (IV) at forsyne København med det slot, det grundet krig og pengenød ikke have været muligt at bygge. Frederik IV nøjedes imidlertid med at modernisere det gamle Københavns Slot, og det blev først Christian V's barnebarn, Christian VI, der i 1731 tog initiativ til en grundlæggende nyopførelse: det første Christiansborg.

Under Christian V greb statsmagten i stigende grad ind i borgernes dagligdag og udformningen af den kongelige residensstad København, som den kaldes i Danske Lov. Ved centralisering, regulering og uniformering skulle byen forvandles til et mønstergyldigt og velordnet bysamfund, en folkerig og driftig handelsby med virksomme manufakturer og kompagnier. København blev en magnet, som tiltrak, og byens befolkning fordobledes fra ca. 30.000 i 1660 til ca. 60.000 tyve år senere. København blev Nordens største by, urimeligt stor i forhold til det nyligt indskrænkede rige. På dette tidspunkt lagdes således grunden til det, man i dag kalder »det skæve Danmark«. Denne proces var utvivlsomt nøje planlagt af kongen og hans rådgivere ud fra politiske, økonomiske og militære betragtninger, som ganske hang sammen med den enevældige styreform.

Det var Christian IV, som satte denne udvikling i gang. Hans sønnesøn gav sit vægtige bidrag til dens videreførelse, og de følgende enevoldskonger fortsatte ud fra samme grundsynspunkter, men under ændrede vilkår. Både Frederik IV og Christian VI arbejdede videre med slottet og dets omgivelser, således at Christiansborg blev Københavns centrum, som både byplanmæssigt og arkitektonisk underlagde sig byen. I løbet af 1600- og 1700-tallet udvikledes således fænomenet *Kongens København,* og hertil bidrog ikke mindst den ældre enevælde under Christian V.

Litteratur

John Erichsen: Et teaterprojekt (til Kongens Nytorv på Christian V's tid). *Historiske Meddelelser om København*, 1972, s. 160–68.

John Erichsen og Emma Salling: *Fyrste & hest – rytterstatuen på Amalienborg*. Udstillingskatalog Københavns Bymuseum 1976.

Helge Gamrath: Residens- og hovedstad. *Københavns historie* bind 2, 1600-1728, 1980.

Ib Rønne Kejlbo: *Peder Hansen Resens kort Kiobenhaffn Hafnia 1674*, 1969.

Harald Langberg: Tessins Amalienborg. *Konsthistorisk Tidskrift*, Stockholm 1967, s. 136–42.

Harald Langberg: *Meningen med Kongens Nytorv*, i Tilegnet Mogens Koch, 1968, s. 144–46.

Vilhelm Lorenzen: *Generalbygmester Lambert van Haven*, 1936.

Vilhelm Lorenzen: Problemer i Københavns Historie, *Historiske Meddelelser om København* 3. Rk., 5. Bd. 1942–43.

Hakon Lund: Christian V's projekter, i Kristian Hvidt, Svend Ellehøj og Otto Norn red.: *Christiansborg Slot I*, 1975, s. 167-78.

Hans Edvard Nørregård-Nielsen: *Magt og dragt*, i En bog om kunst *til* Else Kai Sass, 1978, s. 220-38.

For det tredie er ogsaa af denne Lovbog udelat alt hvis Politien egentlig vedkommer/ hvorom ingen saa stadige Love eller Anordninger kand gioris/ som jo efter Tidernis Leilighed een eller anden Forandring kunde behove/ hvorfor Vi slige foranderlige Love og Anordninger (som Ubredeligen dog alligevel skal holdis/ indtil anderledis aller-

naa-

»alt hvis Politien egentlig vedkommer ...«

Forholdet mellem Danske Lov og den såkaldte politiordning

Af *Inger Dübeck*

Problemet

I fortalen til Danske Lov opregnes alt, hvad der er udeladt af lovbogen. Først nævnes det, der strider imod kongens suverænitet og arveregering, dernæst hvad der kunne vække Guds fortørnelse eller forårsage vidtløftige processer til befolkningens armod. Som det tredje er udeladt *»alt hvis politien egentlig vedkommer, hvorom ingen saa stadige love eller anordninger kand giøres, som jo efter tidernes lejlighed een eller anden forandring kunde behøves, hvorfor Vi slige foranderlige love og anordninger (som ubrødeligen dog alligevel skal holdes, indtil anderledes allernaadigst vorder anordnet) i een sær bog, politie-ordning kaldet, ville lade forfatte, og ikke ville have dennem indførte eller beblandede med denne lov, som i vort rige Danmark udi stetzvarendis brug herefter skal forblive.«* Senere i fortalen siges, at *»vi alle forrige love, ordinantzer, recesser og forordninger, saa vidt de her ikke findes indførte, ville gandske have ophævede ...«*.

Danske Lov var således tænkt at skulle være i uændret, stedsevarende brug i modsætning til den særlige politi- eller reguleringsret. Allerede i det 18. århundrede blev man klar over, at lovbogen ikke kunne stå mål med denne forventning.

SIDE AF FORTALEN TIL DANSKE LOV.
»alt hvis Politien vedkommer« omtales her som loven uvedkommende.

Hvornår opstod tanken om at udskille »alt hvis politien egentlig vedkommer«, hvad forstod man ved »politien«, og hvorledes forestillede man sig nærmere karakteren af den politiordning, der skulle fremtræde i en »sær bog«? Disse problemer har været genstand for nogen opmærksomhed i de seneste års forskning. Både den ældre juridiske litteratur fra 1700-tallet og den nyeste retshistoriske forskning synes enige om, at den påtænkte politiordning aldrig blev realiseret. Der hersker derimod en vis uenighed om, hvorvidt man bevidst opgav planen eller fandt, at en omfattende enkeltlovgivning var tilstrækkelig til det praktiske retslivs tarv. Der skal i det følgende gøres et forsøg på at kaste lidt mere lys over disse problemer.

Begrebet »politien«[1]

Ældre retskilder. Begrebet politi som en tilstand af god orden i samfundet eller som udtryk for den lovgivning, der skulle fremkalde eller opretholde den nævnte tilstand af ro og orden, hidrører især fra tyske Reichs- und Landesgesetzen og tysk doktrin fra det 15.-17. århundrede. Men allerede i det gamle Rom var der veludviklede politiretlige regler til sikring af orden og tugt i samfundet, f.eks. om overdådighed, luksus, sundheds- og bygningsforhold samt vejvæsen og befordringsvæsen. Også Codex Justiniani havde, især i 11. bog, regler om tilsvarende forhold f.eks. om luksus, klæder, møntvæsen, håndværks- og laugsforhold, vinhandel, brandvæsen, papirhandel m.v. samt om omstrejfende tiggere.

[1] »OM MAAL OCH VECHT *skal generalement udi lovgen indføris och alle specialia udi policiordningen*« hed det i en kgl. resolution 1681 til den tredje revisionskommission. De almindelige regler optoges i lovens 3-10 og ved en forordning af 1.5.1683 indførtes nye ensartede mål og vægt i Danmark og Norge. Astronomen og fysikeren Ole Rømer har traditionelt fået æren for udformningen af denne lov, men det bestrides nu af Arne Hægstad, at han skulle være ophavsmanden (i Universitetsbibliotekets Festskrift 1982). På Rosenborg opbevares »rigsprototyperne« på de nye mål, således et pottemål, en alenstok af ibenholt med sølvindlagte målestreger og det danske pund (der blev reduceret 1687 fra oprindelig 505 g til noget under 500 g). Rosenborg.

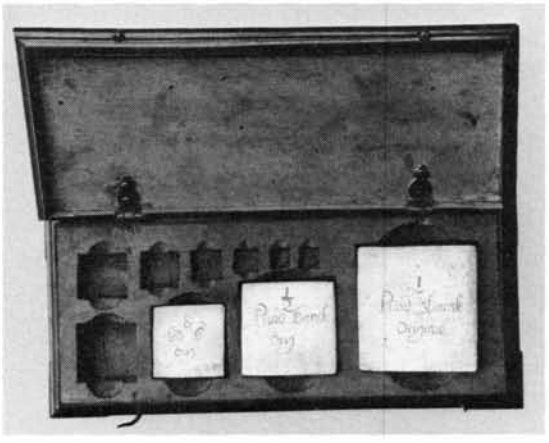

De livsområder, som i stigende grad blev reguleret af tysk politilovgivning var f.eks. spørgsmål om mål og vægt, udskænkning, tiggeri, åger, monopoler, tyende- og andre arbejdsretlige forhold, handel, sundhedsforhold, fremmede, herunder jøder, trykkeri. Politien eller politiretten henhørte således systematisk til både forvaltnings- og næringsretten men rummede også forhold, der senere henførtes til civilretten og den specielle obligationsret.

Efterhånden ændrede begrebet politi indhold. Det gled mere og mere over til at blive en betegnelse for den funktion, der skulle fremkalde »god politi« som en ønskværdig tilstand. Denne funktion udsprang af eller var et udtryk for kongens udøvende magt, dvs. en højhedsret eller majestætsret. Politibegrebet blev betegnelsen for selve politiorganet.[2]

En række danske retskilder fra det tidlige 1500-tal opererede med begrebet »god politi«. Allerede i Christian II's verdslige lov eller byret fra 1522 forekom begrebet som en beskrivelse af den gode skik og orden, der bør herske i staten og især i næringsforhold. De senere recesser gjorde tilsvarende brug af begrebet. Christian III's københavnske reces fra 1537 talte i indledningen om, at kongen og rigsrådet havde rådslaget om til rigets gavn at gøre en »sådan schickelsse, politi och ordening«, som kunne tjene dette formål. I den koldingske reces fra 1558 påbødes det i § 56 borgmestre og råd i hver købstad at holde »god skik og politi«.

Christian IV's store reces fra 1643 havde et helt afsnit, nemlig anden bog, som var helliget »verdslig politi«. Efter fortalen til 1643-recessen skulle alt, hvad der vedrørte f.eks. told, accise, mønt o.lign., holdes ude af recessens bestemmelser om politien, fordi de »for tidens omstende oc beskaffenhed icke saa stadig kand anordnes, at der jo lettelig kand forandring foraarsages«. Selv om fortalen til Danske Lov bruger næsten samme begrundelse, er der den væsentlige forskel, at alt »hvis politien egentlig vedkommer« nu refererer til et langt bredere sagområde end told, accise, mønt etc. Meget væsentlige dele af det, som 1643-recessen regulerede i anden bog om verdslig polti, skulle holdes uden for Danske Lov.

I Rigsarkivet opbevares et udkast til en politiordning fra ca. 1636–37, der antages udarbejdet af kansler Christen Friis til Kragerup i forbindelse med et udkast til en almindelig stadsret. Politiordningen bærer titlen »Kiøbstædernes policie, goed skick och ord-

GRISAILLE AF ABILDGAARD. Samtidig med, at der ved Danske Lov blev skabt retsenhed, indførte en forordning af 1.5.1683 fælles mål og vægt – en alen, en potte og et pund. Sammenhængen mellem retfærdigheden og ensartet mål og vægt er temaet for denne grisaille, hvormed Abildgaard udsmykkede rundingen over sit maleri af Christian V, der giver Danske Lov, på Christiansborg (sml. ovf. s. XXV). På det bevarede udkast ses i midten gudinden Themis med vægt og fasces og på hver side af hende en mand, den ene med en tønde og andre målekar, den anden er i færd med at smede en bismer. Statens Museum for Kunst.

ning«. Den rummer 12 kapitler omhandlende byens øvrighed og dens valg, overtoldmænd, stadsmestre, hospitalsmestre, overkæmnere, tilsyn med embeder, tilsyn med byens øvrighed, byens øvrighedsmyndighed og rettigheder, overkøbmænd, uvildige nævn, borgerlig næring og vådeild. I forordet til stadsretsudkastet, der i øvrigt viser, at hele rigsrådet stod bag ønsket om udfærdigelsen, anføres følgende om politiordningen:

»Belangende kiøbstedernes policie, goed skick oc ordning, da haffue vi i lige maade aff forrige forordninger ladet uddrage en politieordning, saa oc en del der udi forbedret oc videre beskikket: Dog efterdi alle kiøbstæder icke ere aff den tilstand, at de en oc hver des wilkaar oc omstende i alle sine punkter oc articler kunde stille i werket, da haffue wi udi samme stadtz r(et) (en) policie ordning for sig self særdeles oc efter stadtz r(etten) ladet følge ...«.

Kapiteloverskrifterne synes i øvrigt at vise, at man især havde tænkt på at skabe en regulering vedrørende de forskellige, fortrinsvis overordnede, myndigheder, der udøvede tilsyn m.v. vedrørende politiretlige forhold. Der var ikke tale om een politimyndighed, men om en række myndigheder. Hverken stadsretten eller politiordningen blev nogensinde gældende ret. En grund hertil kan være, at kansleren Chr. Thomesen Sehested ikke fandt det ønskeligt at lovgive for datidens købstæder, der efter hans mening havde en så forskellig karakter, at stadsretten og politiordningen alligevel ikke ville kunne anvendes i alle købstæder, men kun i de større.[3]

Forarbejderne til Danske Lov

På ingen af de tidligste faser af forarbejderne blev der taget hensyn til politiretlige problemer. Det skete først under den tredje lovkommission 1666-67. Assessor i Statskollegiet og befalingsmand over Vordingborg amt, Kristoffer Parsberg, havde i 1667 indgivet en memorial om en lovbog i 3 dele, hvis tredje del skulle omhandle »verdslig politie, hvoraf vi ser, hvorledes vi indbiurdes bør lefve foruden voris næstes forurettelse«.[4]

Den 26. april 1667 indgav Rasmus Vinding sit lovbogsudkast under titlen »Codex Fredericus«. Han opererede med 5 bøger og forestillede sig, at tredje bog om verdslig folk i alle stænder skulle rumme 25 kapitler. Vindings udkast benyttede ikke begrebet politi. Det gjorde derimod Peder Lassens udkast til en lovbog i 4 bøger fra årene 1667-72, hvor anden bog betegnedes som handlende om »verdslig handel og politi«. Lassens forslag til anden bog omfattede 19 kapitler. Interessant i denne sammenhæng er kap. 13 i 2. bog, som bærer overskriften: »Om kiøbstæderne, borgemestre og raad, kemner, taxerborger og andre byens bestillinger, item om gæsteskud, fremmet mynt, markeder, haandtverksfolk, vertshuse, gader og *'andet til god politie'*«.[5]

Bag kulisserne blev der på øverste plan truffet et valg mellem Vindings og Lassens udkast. Kongen har sandsynligvis selv grebet ind, og Peder Schumacher (senere Griffenfeld) menes at have haft en afgørende indflydelse på valget af Vindings udkast som udgangspunkt for det videre arbejde. Et missive til Vinding af 11. marts

1669 indeholdt bl.a. en ny disposition til lovbogen, der antages udarbejdet af Peder Schumacher. Den skulle omfatte 4 bøger, hvoraf den tredje handlede om verdslig handel.

Dispositionen havde således forladt terminologien verdslig politi og talte i stedet om verdslig handel. Af de planlagte forhold, der skulle reguleres, fremgår dog tydeligt, at der ikke tænktes på handel forstået som alene rent kommercielle anliggender.

Vinding fulgte i sit såkaldte Første projekt fra 1669-72 denne disposition, men kaldte tredje bog: om verdslig stand og handel.[6]

Efter Frederik III's død i 1670 indtrådte der en afmatning i lovrevisionsarbejdet. I 1672 udnævntes en kommission, første revisionskommission, til gennemgang af Vindings udkast. Han fik ikke selv sæde deri. Det gjorde derimod Peder Lassen, hvis udkast var blevet forkastet.

Forskellige ændrede forhold, bl.a. Peder Schumachers adling og overtagelse af posten som rigskansler, bevirkede en fornyet udsættelse af arbejdet. I 1675 nedsattes anden revisionskommission, der udarbejdede det såkaldte Sidste Projekt. I dette projekt fik tredje bog betegnelsen »om verdslig stand«. Det skulle rumme 26 kapitler, blandt hvilke vi fortsat genfinder de typiske områder for politilovgivning. Til kapitel 7 § 1 var tilføjet en ny § 3, som havde følgende ordlyd: »Ellers skal i alle maade forholdes med laugene ok handverkerne efter politie ordenen«. Tilføjelsen antages først at være sket ved et gennemsyn af teksten foretaget af tredje revisionskommission, i 1680-81.[7]

Tredje revisionskommission havde nemlig ved et kgl. missive af 10. april 1680 fået pålæg om at slette af udkastet til Danske Lov hvad der egentlig angik politien, med følgende ord: »Oc saasom vi ... til sinds ere en sær forordning anlangende politien at lade udgaa, saa ville vi, at hvis I udi forskrefne projecter oc Norske Lov finder, politien eigentlig angaaende, I det uddrager oc deraf gandske udelucker«.[8]

Missivet blev oplæst på et møde i revisionskommissionen den 16. april 1680. Tredie bog blev drøftet i juni, juli og august 1680 og i januar, februar og marts 1681. På et møde den 17. januar 1681, hvor J.Juel, O.Juel, M.Vibe, Jørgen Reetz, Rasmus Vinding og P.Scavenius var til stede indførtes følgende i protokollen: »... at de fleste capitler i denne bog vedkom politien, da blev for got befun-

JENS JUEL (1631-1700) anses som en af Danmarks betydeligste statsmænd i sin tid. Som diplomat var han betydelig og som vicepræsident i Commercekollegiet gjorde han en væsentlig indsats i den økonomiske politik. Juel var medlem af flere af de regeringskommissioner, der blev nedsat i 1680-erne for at forberede reformer. I lovarbejdet deltog han som medlem af den tredje revisionskommission, og indførelse af stamhuse i loven (5 – 2 – 65) skyldes hans forslag. I 1681 blev han tillige medlem af politikommissionen. Maleri på Frederiksborg.

det, at de capitler, som angik politien og commercien, skulle excerperis og Hans Majtt. vilie fornemmis, om de i lougen skulle indføris eller ved sær forordninger publiceris«. Listen må være udarbejdet i løbet af møderne den 14. februar og den 7., 8. og 10. marts 1681. Det vides ikke, hvornår den har været fremlagt til kgl. resolution. Men det må formodentlig være sket inden 16. april 1681, hvor den fjerde revisionskommission nedsættes.

Interessant er, at missive af 10. april 1680 talte om »en sær forordning«, mens tredje revisionskommission brugte vendingen

»sær forordninger« dvs. flertalsform. Selv om dette ikke beviser, at man i tiden mellem april 1680 og januar 1681 skulle have fået den opfattelse, at politiordningen skulle bestå af flere eller måske mange forordninger, afslører det dog en vis uklarhed vedrørende den planlagte politiordnings karakter.

Den excerperede liste, der besluttedes udarbejdet i mødet 17. januar 1681 gengives hos Secher og Støchel således, at den højre side af papiret rummer de uddragne punkter, den venstre side de kgl. resolutioner, der påtegnedes listen. Et kort uddrag heraf medtages for at belyse fremgangsmåden:

	3. Bog
Skall i loven indføris och i policiordningen vitløfftteligere indføris.	3. Cap. 2. § (DL 3.3.2.) er, hvem for Borgere i Kiøbstæderne maa holdis. ..... Efterskrefne Capitteler formente en Del at skulle henføris til Politien og derfor af Lougen udeluckis:
Om Maal och Vecht skal Generalement udi lovgen indføris och alle specialia udi policiordningen	6. Cap. Om Taxereborgere. – 7. Cap. om Laug. – 8. Cap. Om Oberkiøbmænd og Skrifvere i Kiøbmandlauget. – 9. Cap. Om omløbende Kremmere. – 10. Cap. Om Vinhandlere og Øltappere. – 11. Cap. Om markeder. – 12. Om Maal og Vegt. – 13. Om Handverker. – 14. Om Guldsmedde, Kandestøbere og Smedde. – 15. Om Vertshuse. – 16. Om Vognmænd og Færgemænd. – 17. Om Gaderne i Kiøbstæder. – 18. Om Pest og smitsomme Sygers Tider. – 22. Om forbudne Vare.
	4. Bog
Til policiordningen	3. Cap. de 7 sidste §, som ere om Læredrenge i Laugene, formentis at henhøre til Politien.

Det bør i øvrigt erindres, at det såkaldte kommercekollegium undergik visse ændringer i 1680-81. Jens Juel blev i 1680 præsident for kollegiet, og den politikommission, der nedsattes under kom-

mercekollegiet i 1681, fik udover Jens Juel, også Michael Vibe, Rasmus Vinding og Peder Scavenius som medlemmer, altså et ikke uvæsentligt personsammenfald med de medlemmer af tredje revisionskommission, som drøftede spørgsmålet om politien på møderne i foråret 1681.

I kommercekollegiet arbejdede man på samme tid på en forordning om commerciens og navigationens forbedring m.v. Dette afspejlede sig også i den nævnte excerperede liste, hvoraf fremgik, at reglerne om veksler var blevet indleveret i koncept til »kongl. Mait.« fra kommercekollegiet. Kommercekollegiet afgav indstilling om forordningen den 17. marts 1681. Sagen behandledes derefter i Geheimekonseillet 7. april 1681, hvor det besluttedes at udskyde enkelte bestemmelser »indtil politiforordningen udkommer«.

Den første bestemmelse, der slettedes af udkastet var kap. I § 6, der handlede om forbud mod forprang uden for købstæderne. Alle sælgende skulle bringe deres varer til axeltorvene. De følgende slettede bestemmelser var fra kap. 2: § 3 om handel i købstæderne, § 4 om handelsmænds drenge (om lærekontrakter m.v.), § 5 om at tage borgerskab for detailhandlere (bevis for at have lært professionen, alder af 24 år) og § 6 om nødvendigheden af lærebrev som forudsætning for at holde »oben boed«.[9]

Disse udskillelser foretoges åbenbart samtidig med udskillelserne til politiordningen fra udkastet til Danske Lov. Det må være mere end en tilfældighed. I øvrigt mærker man sig, at Geheimekonseillet brugte entalsformen, men talte om »politi*for*ordningen«. Forordningen om commercien og navigationen m.v. udstedtes 16. april 1681.

Fjerde revisionskommission, der nedsattes netop den 16. april 1681, bestod af Rasmus Vinding, Peder Scavenius, Michael Vibe og Caspar Schøller. Sidstnævnte fik i øvrigt ved et trykkeprivilegium af 20. december 1681 eneret på at trykke Danske og Norske Lov samt politiordningen. I fjerde revisionskommission 1681-82 foretoges enkelte yderligere småændringer. Til 3. bog, som nu hed om verdslig- og husstand, siges 3-3-1 at være omredigeret med henvisning til politiordningen, mens kapitel 13, om håndværkere, er strøget. Også afsnittet om betlere er blevet slettet.[10] Der var et iøjnefaldende personsammenfald også mellem fjerde revisionskom-

mission og den omtalte politikommission. Man kan dårligt forestille sig, at medlemmerne har kunnet drøfte væsentligt sammenfaldende problemer uden at tænke over, hvorledes arbejdet nærmere kunne koordineres.

I en skrivelse til kongen af 12. december 1681 udtalte politikommissionen:

> »Eftersom Eders kgl. Maj. allernådigst haver befalet, at vi grundelig skulle overveje alt, hvis til politien hører, det være sig i kjøbstæderne eller på landet, enten det kunde angå denne Eders kgl. residensstad alene eller andre byer gemeen, så haver vi ... den os allernådigst anbefalet commission begyndt. Og eftersom Eders kgl. Maj.'s ... befaling os særdeles dertil synes anledning at give, først overvejet, hvad til laugene i almindelighed her i København henhører, hvilket os ... syntes så meget mere fornødent, som både denne bys bygning, eftersom ordningen derudi enten er god eller ond til, kan befordres eller tilbageholdes, så og enhver i byen boende, når en god skik og ordning derom blev gjort, kan finde levnedsmiddel og al anden nødvendig magelighed«.

Allerede to dage efter indsendte man et udkast til en forordning om laugene i købstæderne i Danmark og Norge til Geheimekonseillet. Den udstedtes 23. december 1681. I de følgende år fra 1681-90 udsendtes en lang række laugsartikler, ca. 30 i antal. Disse artikler opfattes som en del af politiordningen, nemlig specielt vedrørende laugenes og håndværkets forhold.[11]

Når man sammenligner den excerperede liste med Danske Lovs 3. bog om verdslig- og husstand, synes visse områder åbenbart helt slettet i den endelige udgave, mens andre som resolveret fik en kort generel omtale og i øvrigt blev henvist til særskilt lovgivning. Endelig blev nogle områder opretholdt trods kommissionens forslag, f.eks. reglerne om taxereborgere.

»Politiordningen«

Forarbejderne til Danske Lov viste, at ideen om at udskille en række forhold fra lovbogen og henføre dem til en særlig politiordning opstod i april 1680. De viser også, at medlemmerne af tredje revisionskommission ved mødet den 17. januar 1681 forestillede sig, at de udskilte dele vedrørende »politien og commercien« skulle »ved sær *forordninger* publiceres«, mens det kgl. missive af 10. april

156 *Inger Dübeck*

1680 havde udtalt, at kongen var til sinds »en sær forordning anlangende politien at lade udgaa«. Fortalen til Danske Lov, som er yngre end dette missive, udtalte som nævnt indledningsvis, »hvorfor Vi slige foranderlige love og anordninger ... i *een sær bog,* politieordning kaldet, ville lade forfatte ...«.

Betegnelsen »politiordningen« optræder i øvrigt ikke blot i forordet, men også spredt i lovbogen. Således kan nævnes 3-3-1, som kom til at lyde: »Vil nogen være borger i nogen kiøbstæd, da skal hand giøre sin eed for borgmester og raad, derefter skal hand give for sit borgerskab noget efter *politi ordningen,* og før maa hand ej bruge borgerlig næring ...«. 3-4-5 fik følgende indhold: »Borgmester og raad skulle holde god skik og politie aldeles efter alle de punkter og stykker, som i *loven og politie-ordningen* om kiøbstædernes mældis, og flitteligen give agt paa, at saadant i alle maader holdes og efterkommes, saa fremt de ikke derfor af Kongens fiscal ville tiltalis og selv stande til rette«, jfr. også 3-4-10, 3-7-2, 3-15-3 og 5-4-1.

Denne politiordning har som nævnt voldt eftertidens jurister og retshistoriske forskning en del kvaler. Dels har der hersket usikkerhed om, hvad man forstod ved begrebet »politiordning«, dels om en politiordning faktisk så dagens lys eller ej.

Politiordninger forekom i denne periode i Europa typisk i 2 hovedformer: som en kompilation af forordninger eller som statut (enkeltforordning). Ved kompilation forstår man en sammenfatning af alle hidtil udgåede regler på området i en selvstændig samling. En kompilation kan være kronologisk opbygget eller alfabetisk. Den kan også have mindelser om egentlige kodifikationer, således Ludvig XIV's store ordonnancer fra 1660'erne og 1670'erne. De fremtrådte som mere udviklede eksempler på kompilation af ældre lovgivning, idet hidtidig ret blev metodisk forarbejdet i en ny sagrelateret opstilling. Dog indeholdt Ordonance du Commerce af

CHRISTOFFER PARSBERG (1632-1671) blev 1660 hofmester hos den senere Christian V, 1662 blev han amtmand, fra 1664 over Vordingborg amt. Parsberg blev 1667 assessor i statskollegiet, og 1668 vicekansler i Danske Kancelli, 1670 medlem af geheimekonseillet og 1671 greve. Parsberg blev i 1666 medlem af den tredje lovkommission. Bevaret fra hans hånd er en memorial om en disposition til en lovbog i tre bøger, hvor han benytter udtrykket *»verslig Politie«* i en meget vid betydning. Maleri på Gaunø.

25. marts 1673 også en ny og mere præcis ordning af ældre handelssædvaneret.

Ved statutter forstås anordninger, der ikke blot samler eller sammenfatter hidtil udgået ret, men som skaber ny ret, også selv om der bygges på ældre ret. Statutten fastsætter typisk mere eller mindre udførlige regler vedrørende konkrete forhold i lovgivningsform. Statutten kan være en kort eller en meget omfangsrig enkeltlov inddelt i bøger, titler etc.[12]

Problemet er herefter, hvad man havde i tankerne med den planlagte politiordning? Tænkte man på en kompilation, evt. i den franske ordonanceform, eller ville man arbejde frem imod en omfattende statut eller forordning, der skulle rumme alle relevante sagforhold?

Fjerde revisionskommission foretog den sluttelige revision af lovværket 1681, og kongen gav den 3. januar 1682 sin approbation derpå. Det vides ikke, om forordet var indbefattet i approbationen, ej heller hvem der havde udarbejdet det, selv om der er tradition for den påstand, at det skulle være medlem af tredje revisionskommission, assessor Povl Nielsen.

Den særlige politikommission under kommercekollegiet til »politiordningens forfærdigelse«, nedsattes også i slutningen af 1681 og synes at have påbegyndt sit virke 2. december 1681.[13]

Som allerede nævnt, synes politikommissionen ikke selv at have opfattet det som sin primære eller mest presserende opgave, straks at udarbejde den nævnte bog om politien, men i første række at revidere de enkelte forordninger og laugsartikler. Det fremgår dog af et reskript af 20. marts 1682 til superintendenten over Sjællands Stift, at dette var hensigten med politikommissionens arbejde. Præsterne skulle efter reskriptet formane menigheden til at efterleve den politiordning, »som forfattet vorder«, og som »kongen ... efter andre velbeskikkede landes og regeringers berømmelige anordninger, ville ... lade indrette; til hvilken ende er forordnet visse commissarier, som sådant med flid skulle foretage, og tid efter anden *visse forordninger* til allernådigst ratifikation opsætte, der siden i trykken udgår«. Her tales om »visse forordninger« i flertalsform. Endvidere anføres det, at man har taget forbillede i fremmed ret, uden at det klart siges hvilke landes forbilleder, der kunne være tale om.

Den franske politikommission nedsat af Colbert i 1666 til reformering af politivæsenet kunne være et forbillede for den danske politikommission. Som et resultat af denne politikommissions arbejde indførtes i 1667 en »lieutenant général du Prévôt de Paris pour la police«, der især skulle varetage næringsretlige forhold. Han var politichef, politidommer og chef for »Châtelet« – pariserdomstolen. Edit portant confirmation des privilèges, ordonnances et réglement sur la police de l'Hôtel de Ville de Paris, et réglement sur la jurisdiction des prevôts et êchevins fra december 1672 samt Ordonnance de Commerce af 25. marts 1673 er eksempler på franske politiordninger.[14]

Et andet forbillede for politiordningen kunne være de tyske rigs- eller land- og politiordninger, f.eks. den fyrstelige sachsiske (ernestinske) landordning fra 1666. Af dennes forord fremgår, at det var blevet nødvendigt at få udarbejdet nye regler i såvel åndelige som verdslige sager til landets velfærd, »gute Polizei und Erhaltung der ... Disziplin«. På landdagen i 1664 blev fyrsten bedt om at sørge for »die Polizei betreffende Ordnungen unter gewissen Titulus bringen, vermittelst Druckes publiciren lassen und in unsern Landen durchgehend einführen«.[15]

Både tyske og franske forhold kan have virket inspirerende. Enevælden synes såvel i Kongeloven som ved den nedenfor omtalte politimesterinstitutions indrettelse at være inspireret af franske forbilleder, men på mange retlige områder fik tyske forhold væsentlig indflydelse på danske bl.a. via de mange embedsmænd med tysk baggrund, der fik sæde i regeringskollegierne.

I løbet af året 1682 skete der tilsyneladende ikke så meget i henseende til udstedelse af nye forordninger om politien i almindelighed. Det skal måske ses på baggrund af, at politikommissionen havde meget travlt med at bearbejde nye laugsartikler; således udsendtes 4. november 10 laugsartikler (for smede, skomagere, skræddere, snedkere, murere, tømrere, vævere, rebslagere, prammænd og brolæggere). Imidlertid udgjorde fr. af 6. maj 1682 om håndværkssvende og drenge udi købstæderne i Danmark og Norge et væsentligt supplement til de politiretlige regler, ligesom beskikkelsen af Claus Rasch som Danmarks første politimester den 12. december 1682 må opfattes som en vigtig begivenhed.[16]

Den 24. februar 1683 udstedtes forordning anlangende »hvis

som om politien allerede på tryk er udgået eller fremdeles udgå skal«. Det siges heri indledningsvis, at kongen er kommet i erfaring, »hvorledes en deel af de forordninger som vi ... om politien til alles efterretning ... hafver ladet udgaa, af en deel icke rettelig forstaaes/ oc af andre vrangeligen udtydes/ ligesom de til vores undersaaters nachdeel oc skade skulle geraade ...«. Der fortsættes, at det jo ikke var kongens mening at fratage nogen sin næring eller indkomst, men ved en »tienlig polities indrettelse« at afskære al form for unyttig overdådighed og derefter at lægge en »grundvol hvor paa manufacturer og commercier til voris rigers og landes floer og velstand des sikrere kunde indrettis«. Derfor opfordredes alle til at indsende memorialer til kongen »eller voris deputerede i politien« om, hvad der kunne være til nytte eller om, hvad der måtte være tvivlsomt i de forordninger »som allerede om politien i trykken udgangne/ eller her efter udgaae kunde«.

Initiativet til forordningen af 24. februar blev taget af den samlede politikommission, der som nævnt talte navne som Jens Juel, Michael Vibe, Rasmus Vinding og Peder Scavenius samt nogle repræsentanter fra det borgerlige styre i København. De afgav indstilling til kongen den 29. januar. Selve skrivelsen gentog i korte træk intentionerne, således som de også fremgår af forordningens ordlyd. Til slut sige det: at undersåtterne skulle med deres memorialer indkomme »her i commissionen, hvor da een hver kunde efter deres kgl. Mayt.'s ... resolution betienes med billig svar, og hvis nøttigt kunde andgifuis af och andtegnis til nehrmere forklaring, *naar det heele corpus af politien een gang skulle publiceres*«.

Målet var således efter politikommissionen til sin tid at publicere de forhåbentlig forbedrede forordninger samlet som *eet corpus af politien*.[17]

Hvis man sammenstiller forordet i Danske Lov, der talte om, at kongen (ville) »slige foranderlige love og anordninger ... i een sær bog, politie-ordning kaldet, lade forfatte« med kommercekollegiets ovennævnte formulering: »och huis nøttigt kunde andgifuis af och andtegnis til nehrmere forklaring, naar det heele corpus af politien een gang skulle publiceres«, synes det nærliggende, at man havde en lovkompilation i tankerne.

Som et praktisk eksempel på opfordringen i fr. af 24. februar 1683 om indgivelse af memorialer for at få afklaret politiretlige

MICHAEL WIBE (1627-1690), der stammede fra hertugdømmerne blev i 1678 assessor, 1683 justitiarius og øverste tilforordnede i Højesteret. Wibe var medlem af geheimekonseillet og fra 1683 vicekansler. Hans indsats i lovarbejdet kom til at falde i dets seneste fase som medlem af den tredje og fjerde revisionskommission. Et udkast til et kapitel om testamenter tillægges ham. Wibe var tillige medlem af politikommissionen. På dette kobberstik af H. Schaten efter maleri af Peter Andersen ses han med Christian V's valgsprog på brystet indfattet i en laurbærkrans. Det kgl. Bibliotek.

forståelsesproblemer, indkom magistraten fra Nakskov med en forespørgsel om forståelsen af fr. af 7. novembar 1682 om begravelser. Politikommissionen afgav en betænkning over problemerne, og kongen resolverede den 31. marts 1683, at han var tilfreds med deres betænkning, og at når nogen i fremtiden måtte indkomme med memorialer for at få forklaring om et eller andet, skulle kommissarierne på denne måde indgive deres betænkning til kongen, »og naar kongen derpaa resolveret haver, samme ... resolution de vedkommende under deres hænder at give beskreven, og derfor til videre efterretning i fremtiden rigtige protocoller at lade holde som de selv dertil agte at svare«. Kongen ønskede således, at der skulle føres en protokol over de praktiske problemer, samt over hvorledes de var blevet løst. Sagen er omtalt i Kopibog over betænkninger og forslag fra politikommissionens første år.[18]

Allerede 3. april 1683 indkom et nyt praktisk eksempel på forespørgsler om forståelse af politiretlige problemer, nu vedrørende kister, klædedragt og negotiens indretning i København. Memorialen var indsendt af politimester Claus Rasch 30. marts. I denne forbindelse skal kun omtales 2 af memorialens 19 punkter, nemlig punkt 1 og punkt 19. I det første punkt anmodede Rasch om, at hans embede måtte blive forsynet med en instruktion, bl.a. om hvilke beføjelser han havde over for »dem, som befindes at være kongelige forordningers overtrædere«. Punkt 19 vedrørte fr. af 16. april 1681 om commercien og navigationen, som skulle være trådt i kraft 1. januar 1682, men som f.s.v. angik opdelingen af de næringsdrivende og deres indbyrdes beskyttelse, endnu ikke skulle være bragt til udførelse. Han foreslog derfor, at det blev befalet magistraten eller andre, ved en kommission med politimesteren at få iværksat forordningens regler om dette spørgsmål.

I sin resolution svarede kongen meget kort og koncist på punkt 1: »Herom vil kongen med forderligste lade stille allernådigste orden«. Også til punkt 19 svaredes der ganske kort: »Herom skal en kommission udfærdiges«. I Fogtmans Reskripter mv. henvises i noten til punkt 1 til politimesterinstruksen af 23. juni 1683. Den findes bevaret såvel i Københavns Stadsarkiv som i Rigsarkivet.[19] Men politimesterens første instruktion af 23. juni 1683 afklarer ikke problemet om den planlagte politiordning. I § 1 pålægges han tilsyn med, at alle politiforordninger overholdes. Efter § 5 skal han leve i

CLAUS RASCH (1639-1705) blev i 1682 udnævnt til politimester i København og blev dermed landets første politimester. I denne stilling kom han til at virke i 23 år. Hans egenrådige adfærd gav anledning til stridigheder med magistraten, og forholdet bedredes ikke ved, at Rasch i 1684 udnævntes til borgmester. Rasch opfattede sig selv som øvrigheden og sagligt set varetog han vistnok sit hverv udmærket. Maleri på Politigården.

god enighed med magistraten i København og begge parter skal flittigt conferere om »alt hwis som kand tiene til een goed politie, skick og orden«. Endelig tilføjedes i § 8, at den ville kunne forandres samt suppleres med særskilte bestemmelser, hvis det behøvedes. Der er i øvrigt klare beviser på, at Claus Rasch ikke kunne opfylde kravet i § 5 om et roligt samarbejde med magistraten, og at han i det hele jævnligt synes at have overtrådt kompetencegrænserne i sin instruks.[20]

Indledningen til den senere instrux for Politimesteren af 5. september 1691 havde følgende formulering: »Instructionen, hvorefter vi Christian dend femte etc. ... ville, at vores politimester i vort rige Danmark, som nu eller herefter kommendis vorder, udi Dend hannem ... anbetroede politimester charge indtil på videre allernaadigst anordning sig ... haver at rette oc forholde«. Der loves fortsat en mere omfattende anordning. Heller ikke denne instruks afklarede problemet om politiordningen.

Caspar Schøller havde ved rescript af 13. februar 1683 fået toldfrihed for papir i forbindelse med trykningen af lovbøgerne, politiordningen og kirkeritualet. Men trykningen af lovbogen var ikke færdig som planlagt på kongens fødselsdag den 15. april 1683. Først ved en forordning af 23. juni 1683 (samme dato som politimesterinstruxen) fastsattes, at alle undersåtter i Danmark samt alle over- og underdommere mv. skulle efterleve den nye lov 3 måneder efter, at denne forordning var forkyndt på alle ting i riget.

I 1684 fik Schøller ved rescript af 6. maj jus patronatus som belønning for sit trykkearbejde med Danske Lov og for at opmuntre ham til at trykke ritualet, politiordningen og Norske Lov. Norske Lov blev trykt i 1687, og kirkeritualet var færdigtrykt 25. juli 1685. Har Caspar Schøller også opfyldt den sidste forpligtelse, fik vi en samlet politiordning, som alle senere jurister har overset? Det synes næsten at være konklusionen hos Henning Koch. Han skriver: »en sådan samling af forordninger *er* imidlertid udgivet med titlen »Adskillige Hans Kongl. Mayt. forordninger Politien Angaaende/Item Nogle sær Puncter af een deel Forordninger/alle Vedkommende til Efterretning«.[21]

Henning Koch oplyser dog, at dateringen er uklar, men antages at være 1686. Endvidere erkender han, at det ikke var Caspar Schøller, der havde trykt samlingen. Den var trykt hos J.P.Bockenhoffer/Kongl.

May. og Universitets Bogtrykker. Bogen indeholder 28 forordninger. De er så godt som alle typiske politiretlige forordninger.

Men er denne samling den af 1700-1800 tallets jurister oversete officielle politiordning? Det bevarede eksemplar på Det kgl. Bibliotek er en handy lille bog i octavformat og smukt indbundet. Den bærer ikke titlen »Politiordningen«, som det ville være at forvente, hvis Henning Kochs formodning følges. Brugen af denne titel ville formentlig også stride imod Schøllers privilegium. Hvis det var den officielle udgave, havde hverken samtiden eller eftertiden haft grund til at sukke og vente på politiordningen. Har kongen givet tilladelse til en praktisk nødløsning, mens man afventede den endelige politiordning? En antagelse om, at Bockenhoffer har udgivet bogen selv, kunne baseres på det faktum, at Bockenhoffer i forvejen havde privilegium på at trykke alle statens forordninger. At han udgav nogle af dem samlet forudsatte næppe et nyt privilegium. Måske har Bockenhoffer kun trykt dette ene eksemplar som en gave eller et bestillingsarbejde f.eks. til en højtstående person (politimesteren eller et medlem af politikommissionen). Såfremt samlingen havde været trykt i et stort oplag, ville den have været mere almindelig bekendt og sandsynligvis også registreret i Rigsarkivet blandt udkomne forordninger. Jeg kan derfor ikke opfatte denne samling som den endelige politiordning eller som en officiel nødløsning.

Ved rescript af 9. maj 1685 opfordredes magistraterne i Norges købstæder til at indsende materiale til en politiordning. Magistraterne skulle indsende til Danske Kancelli »hvad de finde tienlig og fornøden til en politi-ordning, som Kongen med det første vil i tryk lade udgaae«. Forespørgslen skal ses i sammenhæng med den oprindelige plan til en politiordning. Ved kgl. missive af 10. april 1680 fik tredje revisionskommission pålæg om sammen med fire nordmænd at gennemgå udkastet til Norske Lov og af dette udkast samt af udkastet til Danske Lov at uddrage alt hvad der egentlig angik politien. Det forekommer ret klart, at politiordningen skulle være fælles for dobbeltmonarkiet og at ovennævnte rescript ikke vedrørte en specifik, kun Norge vedkommende politiordning.[22]

Den 7. februar 1691 afgik et rescript til kancellikollegiet (fra kongen) med en specifikation af en række materier politien vedkommende, som kommissarierne ikke havde inddraget under politiordningen, skønt de vedrørte politien. Det var nærmest en disposition til tre hovedafsnit. I den ledsagende skrivelse udtaltes: »og saasom det gemene beste nødvendigvis erfordrer, at en vel beskikket politiordning jo før jo heller bliver indrettet, og i vores riger

introduceret, saa er vores ... villie og befaling, at I eder samme materier tid efter anden paa en udi Cancelliet beleilig sted foretager ...«. De skulle også efterse alle hidtil udkomne forordninger om politien med henblik på forbedring. De i dispositionen nævnte materier skulle sluttelig ordnes »saasom de tilsammen hører« og reduceres til visse kapitler.

De tre hovedafsnit havde følgende emner: »Saavit baade kiøbstederne og landet i almindelighed kand vedkomme«, »hvad kiøbstederne udi sær vedkommer, og først hvad Kiøbenhafn i synderlighed kand angaa« samt »hvad som landvæsenet allene kand vedkomme, og som ingen gemeenskab med kiøbstadhandelen kand have«.

Blandt de opregnede materier kan nævnes fæstegaver, monopoler, løsgængere, børnetugt, borgervagt, bygningsordning, Børsen, havne, kanaler, brand- og vandordning, tugthuse, borgerskab, fallitter og »banquerouter«, postvæsen, forhold inden for manufakturer samt en række laugsforhold.

Sagen viser dels, at politikommissionen må have arbejdet på en politiordning, dels at kongen var blevet træt af at vente på det færdige resultat og i stedet overdrog Danske Kancelli at sørge for færdiggørelsen. Materialet viser også, at politiordningen skulle være fælles for rigerne, samt at Bockenhoffers samling af forordninger fra omkring 1686 ikke kan være den endelige politiordning.[23]

Kongen, dvs. Frederik den Fjerde, nedsatte ved et rescript af 15. oktober 1701 en lovkommission, som skulle behandle såvel forordningerne om justitien som om politien. Kommissionen fik følgende kommissorium:

> »Eftersom vores ... fader ... haver anno 1683 ved den Danske Lovs introduction iblandt andet ... befalet, at alle forhen udgangne forordninger, saavidt de ikke kunne findes indførte, skulle gandske være ophævet, og formedelst at ingen forklaring siden derom skal være giort og publiceret, skal mange være tvivlraadige om, hvilke af samme forordninger, der skal være ophævet, hvilke som bør ved magt blive; der og siden lovens publication adskillige forordninger saavel om justitien som politien ere udgangne, hvis meeninger hver slags for sig eragtes fornøden at *samles* paa det den gemeene mand sig derudi desbedre kunne finde; da er vores ... villie og befaling, at I rette eders leilighed efter, paa en behagelig sted og til visse tider om ugen at sammenkomme, der eder alle forordninger saavidt justitien og politien vedkommer som siden

> Chr. 4.'s reces og hidindtil udi trycken ere udgangne foretage og dennem med den Danske Lov flitteligen confererer for at komme efter, hvorvidt af samme forordninger *derudi kand være at inddrage;* naar det er skeet, haver I meeningerne af de øvrige forordninger, justitien for sig, og politien for sig at extrahere, og materierne, ligesom de tilsammen hører, at samle, og om I eragter, at noget for det almindelige beste kunde være derfra at tage eller tilsætte og forbedre, have I det at rette, dog saaledes at dend forrige meening kand kiendes, hvorover I tvende instrumenter ... have at forfatte ...«.[24]

Kongens befaling rummer to led, dels en revision af Danske Lov på grundlag af de relevante forordninger siden 1643-recessen, hvor kommissionen skal overveje, hvorvidt man bør inddrage noget derfra i selve lovbogen, dels udarbejdelse af de to instrumenter på grundlag af de resterende forordninger. Instrumenterne synes derfor tænkt at skulle danne grundlag for to selvstændige lovbøger til supplement af Danske Lov.

Få dage efter lovkommissionens nedsættelse lod kongen udgå en »forordning i trøk om politiens administration«. Heller ikke den var den siden 1681 ventede politiordning. Der var kun tale om en forbedret og omarbejdet politimesterinstruks. Mærkeligt er, at der ikke synes at være nogen direkte sammenhæng mellem disse to initiativer og heller ikke nogen klar forbindelse med den forrige konges initiativ fra 1691.

Lovkommissionens arbejde må være skredet lige så langsomt frem som de tidligere. For den 18. januar 1710 afgik der et reskript til Caspar Schøller, Poul Vinding og Niels Slange om alene at fortsætte og fuldende arbejdet.[25] De øvrige medlemmer må antages ikke at have gjort noget ved arbejdet. Hvis Caspar Schøller skulle nå at udnytte sit trykkeprivilegium til politiordningen, begyndte det at haste. Privilegiet udløb 20. december 1711.

Rescriptet satte øjensynlig skub i lovkommissionen. I 1711 afleverede den de i kommissoriet påbudte to instrumenter, hvoraf det om justitien dog var det bedst bearbejdede.

Ved rescript af 17. juli 1711 fik Politi- og Kommercekollegiet befaling om at »gennemse og revidere et instrument, hvori ved visse af os forordnede commissarier alle forordninger, politien vedkommende, ordentlig og efter deres materier ere indført og som ingen forandring derved af bemeldte committerede er giort, for-

medelst de daglige tilfælde, som ved politien falder, om hvilken de ey have saa fuldkommen videnskab som I ved politien dagligen haver, saa er vores villie og befaling, at I eder samme til revision foretager og derefter giver os eders betænkende, om hvis der ved kunde være at observere, saa at verket siden videre til fuldkommen endskab af ovenskrevne committerede kunde foretages«.[26]

I Politi- og Kommercekollegiets resolutionsprotokol er under 20. juli 1711 indført en notits om den kgl. ordre af 17. juli: »at igiennemgaa vis af de committerede forfattet instrument ang. udskrefne politi forordninger, som vi skal revidere«.[27]

Lovkommissionens arbejde betragtedes af Troels G.Jørgensen[28] som den første begyndelse på det først langt senere for alvor indledte arbejde med en revision af hele Danske Lov. Han havde den opfattelse, at kun instrumentet vedrørende justitien findes bevaret. Imidlertid har en fornyet eftersøgning vist, at instrumentet »Politien vedkommende« også er bevaret på Rigsarkivet, omend kun i koncept.[29] At selve det renskrevne instrument vedrørende politien ikke findes mere, heller ikke i Københavns Stadsarkiv, skyldes formentlig den ulykkelige brand i København i november 1728. Næsten hele Politi- og Kommercekollegiets arkiv, der lå på Københavns rådhus, gik ved denne lejlighed op i luer.

Konceptet er et omfattende manuskript inddelt i fire bøger eller hovedafsnit. Hvert hovedafsnit er underinddelt i kapitler efter saglige kriterier. Metoden har været at gengive i afskrift de udvalgte forordninger eller bestemmelser under hvert sagområde i kronologisk rækkefølge. Konceptet er ikke helt færdiggjort, men giver et klart indblik i, hvad man forestillede sig hørte under politien. I det følgende skal indholdet kort gengives med angivelse af hovedafsnit og enkeltkapitler:

FORSIDE AF KONCEPTET til det såkaldte instrument *»Politien vedkommende«*. Det ses, at de enkelte artikler fremtræder som en afskrift af dagældende forordninger indenfor politirettens område. I marginen er således anført to forordninger fra henholdsvis 1673 og 1701. Pletten midt på illustrationen er en lækage i arkivaliepapiret. Rigsarkivet.

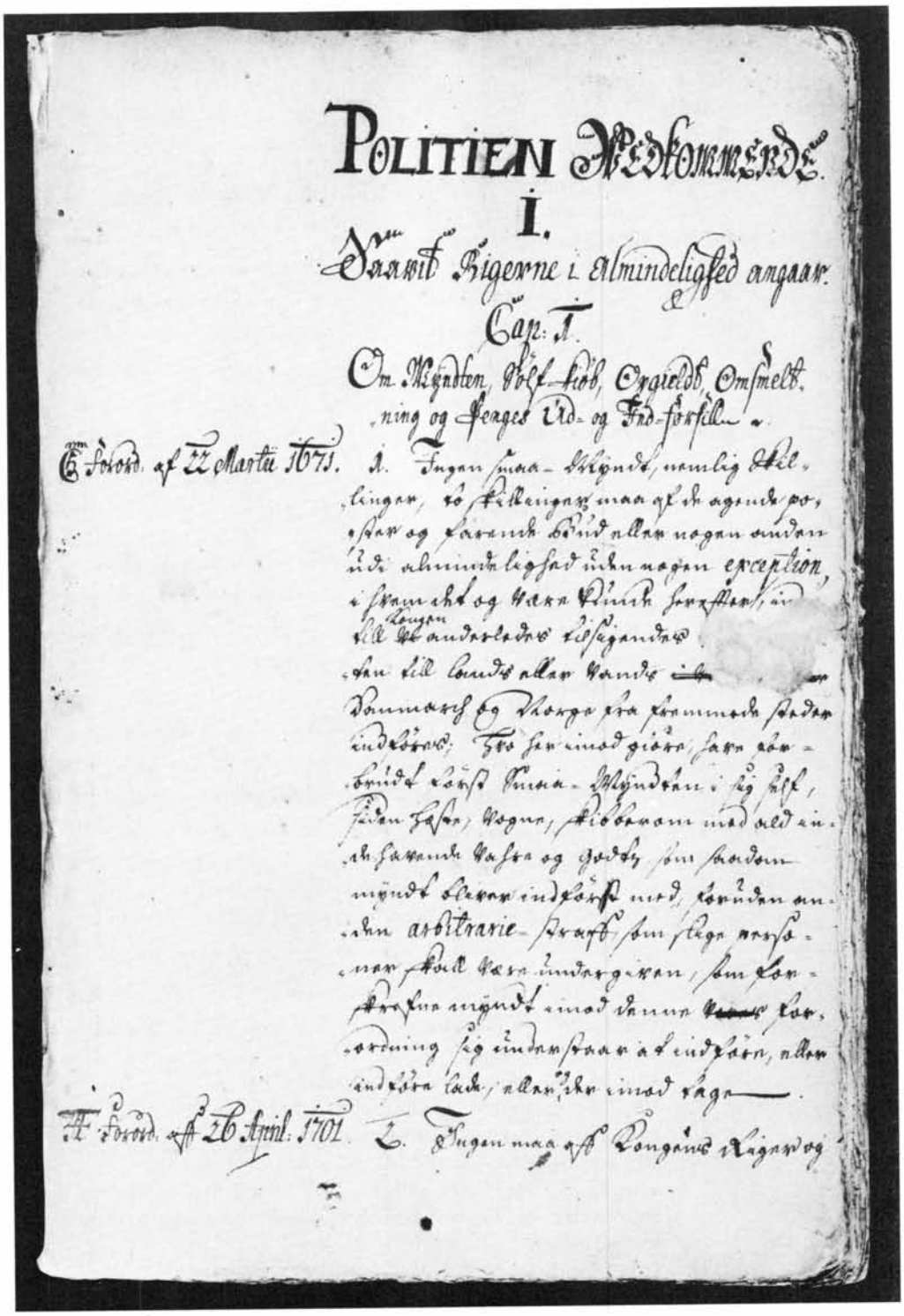

POLITIEN Medkommende.

I.

Saavit Rigerne i Almindelighed angaar.

Cap: I.

Om Myndten, Sölf-kiöb, Opgieldt, Omsmeltning og Penges Ud- og Ind-forsell.

Ex Forord. af 22 Martii 1671.

1. Ingen Smaa-Myndt, nemlig Skillinger, to Skillinger maa af de agende poster og farende bud eller nogen anden udi almindelighed uden nogen exception, i hvem det og være kunde herefter, in till Kongen anderledes tilsigendes, ten till lands eller vands ~~ind~~ Danmarch og Norge fra fremmede steder indföres; Hvo her imod giöre, have forbrudt först Smaa-Myndten i sig self, siden Heste, Vogne, Kibberom med ald inde havende Vahre og Godtz, som saadan myndt bliver indförst med, foruden anden arbitrarie-straff, som slige personer skall være undergiven, som forskrefne myndt imod denne ~~[illegible]~~ forordning sig understaar at indföre, eller indföre lade, eller der imod tage.

Ex Forord. af 26 April: 1701.

2. Ingen maa af Kongens Riger og

Instrument politien vedkommende

I. *Saawit rigerne i almindelighed angaar*

Cap. 1 Om Myndten, Sölf-kiøb, Opgield, Omsmeltning og Penges ud- og indførelse
Cap. 2 Om Börne-Daab og Barseler
Cap. 3 Om Bryllupper
Cap. 4 Om Begravelser
Cap. 5 Om Giestebudder
Cap. 6 Om Klæde-Dragten
Cap. 7 Om Lösgiengere, Betlere, Jöder og Tartere
Cap. 8 Om Auctions-Wærcket
Cap. 9 Om Wærbning

II. *Saawit landet og landwæsenet angaar*

Cap. 1 Om Olden-Gield
Cap. 2 Om Jagten
Cap. 3 Om Øxen-Handelen
Cap. 4 Om Stutterie og Stod-Hæste
Cap. 5 Om Weyene
Cap. 6 Om Kroer og Gast-Giæwere
Cap. 7 Om Tieniste-Tiundes Løn på Landet

III. *Saawit Kiøbenhaffn i særdelished angaar*

Cap. 1 Om Canalerne
Cap. 2 Om Faune-Weed
Cap. 3 Om Fremmede, som ankommer til Kiøbenhaffn
Cap. 4 Om Gaderne og Steenbroerne i Kiøbenhaffn og dessen Reenholdelse
Cap. 5 Om Kiøbenhaffns Bygninger og Bygge-Pladtzer
Cap. 6 Om Torvene i Kiøbenhavn
Cap. 7 Om Løgter og Wægtere
Cap. 8 Om Brandwæsenet
Cap. 9 Om Masquerede og Formummede Folck
Cap. 10 Om U-sömmelig Spill, Dobbell og Lycke-Potter
Cap. 11 Om Commerciens Befordring og Kiøbmandschab/ saasom Börsen, Meglere etc. (hertill hörer 1. Om Assistentz-Huuset, 2. Om Halles Indrettelse, 3. Om Sæbe-Syderiets Indrettelse, 4. Om Wandtmager Lauget, 5. Om Apothecker-Taxten)
Cap. 12 Om Manufacturer
Cap. 13 Om Wandwæsenet i og ved Kiøbenhaffn

IV. *Saawit baade Kiøbenhaffn og de andre kiøbstæder i almindelighed angaar*

Cap. 1 Om Wogn-Mænd
Cap. 2 Om Fordringsckab, sampt om Wiltets Befordring og andet
Cap. 3 Om Færge-Løb og Færge-Mænd
Cap. 4 Om adschillige Wahres ind- og udførsel i og af Rigerne (uden henvisninger til lovgivning. Blot titlen nævnt)
Cap. 5 Om Borgere og Borger-Wæsenet
Cap. 6 Om Søefolck, Skippere og Baadsmænd (herunder rubriceret: 1. Om den danske Regne- og Schriver-Scholes Indrettelse paa Møen, 2. Om Navigations-skolens Indrettelse paa Møen, 3. Om begge Skole-Betienters og Disciplers Friheder udi Almindelighed, 4. Om begge Skolernes Tillæg og Indkomster, 5. Om Directørerne saa og Inspecteurerne over Begge skolerne)
Cap. 7 Om Skibe
Cap. 8 Om laugene i Almindelighed
(Som overskrift over et muligt påtænkt nyt kapitel er tilføjet »alle Laugs Articlerne«. Det er dog overstreget igen. Kapitel 8 består derfor af en gengivelse af fr. af 23. december 1681, fr. af 6. maj 1682 samt flere yngre forordninger om laugs- og håndværksforhold).

Den valgte systematik er baseret på politirettens geografisk-administrative betydning: først rigernes og landets politiretlige forhold, dernæst Københavns særlige forhold og endelig alle købstæders, herunder Københavns, forhold. Politiordningen var således klart tænkt at skulle gælde Norge. Men udkastet savner nok nogle særnorske sagsområder. Om der har været forbindelse mellem modellen fra 1691, som forelagdes kancellikollegiet og denne 1711-model kan ikke ses af det fremdragne arkivmateriale. Indholdsmæssigt er der visse lighedspunkter, men også mange uoverensstemmelser.

Udkastet synes at måtte opfattes som den påtænkte »politi-ordning, i een sær bog«. Der skulle altså gå omkring 30 år efter Danske Lov, før man fik skabt et foreløbigt udkast til politiordningen. Det er for så vidt interessant, at man i 1681 ønskede »alt hvis politien egentlig vedkommer« udskilt af det almindelige lovforberedende arbejde i forbindelse med Danske Lov, mens man i 1701 vil

have arbejdet kombineret med revisionsforberedelser også vedrørende selve lovbogen.

Hvis man ud fra det overleverede kildemateriale skulle give en retlig karakteristik af, hvilken lovsform man tænkte sig dette instrument skulle resultere i, står valget imellem en kompilation eller en kodifikation, mens statutformen ikke synes at ligge for.

Walter Wilhelm har defineret kodifikationsbegrebet ud fra det 18. og tidlige 19. århundredes doktriner som den systematiske, fuldstændige og endelige regulering af et egenartet retligt helhedsområde i en lukket lovtekst, der alene og forbindende erstatter alle hidtidige tilsvarende retskilder. Denne definition stemmer i det væsentlige overens med den engelske lovgivningsteoretiker, Jeremy Benthams opfattelse af en »complete code of laws«.[30]

Efter denne opfattelse af kodifikationsbegrebet, vil det næppe være berettiget at hævde, at politiordningen skulle være tænkt som en kodifikation. Man har lige fra starten i 1680 erkendt, at politiretlige bestemmelser måtte kunne ændres »efter tidernes lejlighed«.

Fundet af konceptet til »Instrumentet politien vedkommende« synes at bekræfte dette. I hvert fald opfattede lovkommissionen kongens befaling som sigtende mod et stort anlagt kompilatorisk værk, hvori hidtidig ret skulle fremtræde i en ny, metodisk sagrelateret ordning, og hvori regler udviklet i praksis om nødvendigt skulle optages. Det blev dog Politi- og Kommercekollegiets opgave at tage hensyn til »de daglige tilfælde, som ved politien falder«. Ved hidtidig ret var der tænkt dels på alle forordninger fra 1643-recessen og frem til Danske Lov, dels på alle nyere forordninger.[31]

Politiordningens endeligt?

C.D.Hedegaard, der kommenterede Danske Lovs 3. bog i sine bemærkninger fra 1774 skrev i forbindelse med DL 3-3-1 om betaling for borgerskab, at lovgiver havde haft i sinde »ved en politieordning at determinere dette med meere: men da samme ei endnu er udkommen, saa har man intet vist at rette sig efter«. Til DL 3-7-2 fremhævede han dog: »Men som samme endnu ikke er udkommen, retter man sig imidlertid efter interims-administrationens-forordningen de dato 22. oktober 1701, item hvert laugs separate statuta og artikler, som dennem af kongerne ere givne og confirmerede«.[32]

Der havde ellers været gjort et nyt forsøg på at udarbejde en politiordning under Struensees kabinetsstyre. Om Struensee har haft kendskab til de tidligere forsøg, senest »Instrumentet om politien« af 1711 er højst tvivlsomt. Derimod må han være vel bekendt med det faktum, at en politiordning var savnet. Generalprokurør Stampe udtalte i en erklæring af 6. juli 1768 vedrørende nogle politiretlige afgrænsningsproblemer i Bergen: »En saadan fuldstændig liste paa alle de sager og forretninger, der henhøre til politiet, ... kan vel næppe ventes enten for Bergen eller nogen anden bye, førend den i fortalen til Danske og Norske Lov lovede politi-ordning engang maatte udkomme, hvilket dog vel ei heller er saa nær«.[33]

I et Pro Memoria fra politimester Bornemann af 22. juli 1771[34] opfordrede han til udfærdigelse af »einen codicem ..., der eine vollständige Policey-Ordnung abgeben könnte«. En upartisk retslærd mand med kendskab til land- og byøkonomiske problemer ville kunne udføre dette arbejde. »So wird vielleicht ein Codex herauskommen können, der, als ein wahres Gesetz, die genera der Policey-Vergehen entdekken ...«. Han foreslog den juridiske professor Jens Bing Dons til posten og tilbød selv at bistå ham. Men Struensee overdrog arbejdet til professor Martin Hübner ved en kabinetsordre af 27. juli 1771. Han var født i Hannover, men havde fra sin barndom boet i Danmark. Han var en fremtrædende politiker og internationalt kendt folkeretsekspert. Han udgav bl.a. et tobindsværk på fransk i 1757, hvori han formulerede principperne om, at neutralt skib dækker fjendtligt gods, og at neutralt gods er frit på fjendtligt skib (»frit skib, fri ladning«).

Kabinetsordren gik ud på til en forbedring af politiet i København at udarbejde en »Codex von Policey-Verordnungen ..., die Zusammenhängend, auf richtige Grundsätze gebaut, und dem wahren Entzweck am gemässesten sind ...«. Ordren omfattede 6 punkter, bl.a. måtte den ikke krænke indbyggernes frihed og næring, men den skulle være inddelt i visse almene rubrikker og affattet så tydeligt og bestemt, at enhver kunne forstå den.

Martin Hübner gik i gang med arbejdet og fremsendte 6. august 1771 nogle spørgsmål vedrørende politiordningsudkastet. De var dog meget specielle og omhandlede især bebyggelser og kælderbeboelser. Alene punkt 3 vedrørte politiordningen mere specifikt. Det gik ud på, om den skulle affattes på dansk eller nedskrives først

CASPAR SCHØLLER (1644–1679) blev i 1678 kongens kammersekretær og fik dermed indflydelse på lovarbejdet i dets sidste fase. Han var mellemledet mellem den tredje revisionskommission og kongen og var selv medlem af den fjerde og sidste revisionskommission. 1681 fik Schøller privilegium på lovens trykning, hvilket dog ikke synes at have været en indbringende forretning. Han deltog også i revisionen af den norske lovbog. Schøller voterede i Højesteret siden 1699 og blev i 1705 rettens justitiarius. I 1701 blev han igen inddraget i lovarbejdet, nu i den kommission, der bl.a. skulle forberede en politiordning. Maleri i privateje.

på tysk. Han sluttede af med at beklage, at han ikke havde kunnet oplede en politiordning for København som model for arbejdet.

Struensee svarede personlig den 13. august, at de nævnte spørgsmål stort set var for specielle til en politiordning. Udkastet skulle skrives på tysk eller også på dansk med tysk oversættelse. Han sluttede af med at understrege, at det skulle være »so kurtz, simple und deutl. als möglich« samt at det ikke var nødvendigt at binde sig til fortilfælde. Dette peger i retning af, at Struensee hverken kendte de tidligere forberedelser eller ønskede, at sådanne skulle bruges, ligesom heller ikke fremmed lovgivning skulle tages som model. Han ville gerne se et »Scelet davon« først (medicineren Struensee!).

Om Hübner har arbejdet videre og er blevet afbrudt ved Struensees fald, vides ikke. Kun at der ikke kom nogen politiordning fra hans hånd. Trods sit forfatterskab og sin diplomatiske indsats havde han ord for som professor at være lidet energisk. Matzen har givet Hübner det eftermæle, at han udførte det »enestående kunststykke« at være aktuel professor i en årrække uden nogen sinde at holde en forelæsning.[35]

Selv om Jens Bing Dons faktisk var persona grata under Struensee, kan Struensee have fundet ham for lokal som en mand født i Norge, der ikke beherskede tysk som modersmål. Men Dons kunne måske have gennemført arbejdet.

I oktober 1819 blev der taget et nyt initiativ. Caspar Frederik Lassen, der var dr. jur. og højesteretsassessor i mere end en menneskealder samt medlem af talrige regeringskommissioner blev udpeget til medlem af en kombineret kommission til afklaring af nogle klager vedrørende den politiretlige behandling af visse militære personer. Allerede den 26. november 1819 indstillede kancelliet, der bl.a. bestod af Cold, Monrad og Ørsted, til kongen, at Lassen fik tillagt et særligt honorar »til at foretage en redaction af fædrenelandets politielovgivning«. Man påpegede såvel hans videnskabelige baggrund og hans kendskab til politilovgivningen som justitiarius i politiretten. Kancelliet understregede, at man derved kunne bidrage til, »at denne værdige embedsmands oeconomiske forfatning forbedres«. Kongen resolverede den 30. november 1819, at han skulle »foretage en redaction af politilovgivningen for vort rige Danmark« for et honorar af 400 Rdl.[36] Det er muligt, at Lassens økonomi blev bedret. Men en politiordning fik han ikke skabt.

Ingen af de to sidste initiativer var relateret til Danske Lovs fortale eller til de tidligere forsøg på at udarbejde en politiordning. De udsprang af aktuelle problemer og var begrundet i det praktiske behov for en samlet politilovgivning.

Politiordningen blev aldrig til virkelighed. Hvad var grunden til, at de gode intentioner forblev uden resultater? Ser man på samtidens vilkår, er der flere ydre forhold, som kunne forklare, at Politi- og Kommercekollegiet ikke kom i gang straks og måske måtte lade arbejdet hvile i en længere periode. Kort tid efter modtagelsen af »instrumentet politien vedkommende« udbrød der pest, først i Helsingør, siden kom den til København. De endnu i Stadsarkivet bevarede memorial-, resolutions- og missiveprotokoller viser, at pesten lagde beslag på alles kræfter. Sygdom og epidemier var netop et vigtigt felt under politien. Da pesten var overstået, kom Danmark for alvor ind i den store nordiske krig, som varede til 1720. Frederik den Fjerde og regeringskollegierne fik andet end politiordningen at tænke på. Selv om man skulle have lyst og kræfter til at genoptage arbejdet i 1720'erne, blev det i hvert fald besværliggjort ved branden i 1728, hvor Politi- og Kommercekollegiets arkiv, herunder formentlig det tilsendte instrument, blev flammernes bytte. Politi- og Kommercekollegiet fik tilsyneladende aldrig løst sin opgave. De senere initiativer forblev også uden resultater, skønt behovet for en samling af politilovene følte væsentligt.

Måske var tiden løbet fra den slags lovarbejder. Politien som lovgivningsområde var vokset uoverskueligt stort og heterogent. Selv om den politiretsvidenskabelige forskning i udlandet, især i Tyskland, var velfunderet allerede i midten af det 18. århundrede, var man, indtil Kolderup-Rosenvinge udgav sin lille politiret, ikke for alvor begyndt i Danmark at sætte politiretten ind i en systematisk sammenhæng.

Hvornår lovgivningsmagten endelig opgav den så længe ventede, men efterhånden ikke alvorligt savnede politiordning, ved vi stadig ikke.

Noter

1. Begrebet »politien« eller »god politi« er behandlet bl.a. i følgende litteratur: J.L.A.Kolderup Rosenvinge, *Grundrids af den danske politiret* (1828); E.Hoeck, *Den politimæssige bekæmpelse af forbrydelser i Danmark med træk af kriminalpolitiets historie*, i: Kampen mod forbrydelsen I (1951) s. 335 ff; Christian Klarup, *Forordning om politiets administration af 22. okt. 1801* (1772); Axel H. Pedersen, *Det første politimesterembede udenfor København 1802-1819*, i: *Juristen* (1965), s. 517-21; Kristian Hvidt, *Politimester og politiret i København*, i: *Afhandlinger om arkiver* (1964); Inger Dübeck, *Købekoner og konkurrence*, Studier over myndigheds- og erhvervsrettens udvikling med stadigt henblik på kvinders historiske retsstilling (1978), s. 451-72; Henning Koch, *Politimyndighedens oprindelse (1681-1684)*. Organisation og beføjelser *Historisk Tidsskrift*, bd. 82, hft. 1, s. 27-56. Om romerske forhold: J.N. Madvig, *Den romerske stats forfatning og forvaltning*, bd. II (1882), s. 596 ff. Om den tyske politiretsvidenskabs udvikling, se Hans Maier, *Die ältere Deutsche Staats- und Verwaltungslehre* 2. udg. (1980), s. 1 ff og 92 ff.
2. Inger Dübeck, *Købekoner og konkurrence*, s. 452 f og 466 f.
3. D. Kanc., *Lovudkast og forarbejder til love*. A.V.1.a. Nr. 138a; *Dansk Biografisk Leksikon om Sehested* bd. XXI (1941), s. 545 ff. Dr. Wolfgang Wagner har venligst henledt min opmærksomhed på eksistensen af Christen Friis' udkast til en politiordning.
4. Forarbejderne til Kong Kristian V's Danske Lov ved V.A.Secher og Chr. Støchel I–II (1891-94), (i følgende citeret som: Forarbejderne: Bind I, s. 56–259.
5. Forarbejderne I, s. 295 ff.
6. Forarbejderne I, s. 362 ff.
7. Forarbejderne II, s. 292 og 347. Om de fire revisionskommissioners arbejde se nærmere. Stig Iuul, *Kodifikation eller kompilation*, 1954 s. 54–72.
8. Forarbejderne II, s. 514–15. Se også D.Kanc. A.V.1. Aktstykker og forarbejder til Chr. V's Danske Lov Nr. 73 og Nr. 79.
9. D.Kanc., Sjæll. Reg. med Sjæll. Åbne Breve 1681 nr.154.
10. Forarbejderne II, s. 522–30 og 563.
11. C.Nyrop, *Den danske enevoldsmagt og lavene* (1909), s. 123 ff.
12. Gerhard Immel: Typologie der Gesetzgebung des Privatrechts und Prozesrechts, i: *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte* II/2, (1977), s. 79 ff.
13. Politikommissionens protokol. Kopibog 1681-84. Københavns Stadsarkiv.
14. Nils Forsell: Det moderne politivæsens opståen og udvikling i Frankrig, i: *Kampen mod forbrydelsen* II, (1952) s. 316. Om de franske politiordninger, se *Recueil Général des Anciennes Lois Françaises par Jourdan*, Decrusy et Isambert bd. XIX (1892/96).
15. *Quellen zur Neueren Privatrechtsgeschichte Deutschlands*, II (1968), s. 571 ff, hvor anden del af Landesordnung handler om »Weltliche Sachen« og hvor cap. III vedrører alle de forhold der fremmer almenvellet (»zu Förderung des gemeinen Nutzen«).
16. D.Kanc. Sjæll. Reg. nr. 305.
17. D.Kanc., Sjæll. Reg. Sjæll. Åbne Breve 1683, nr. 50. Se også Politikommissionen, Kopibog over Betænkning 1681-84, s. 181-82, Københavns Stadsarkiv.
18. Politikommissionen 1681-84, s. 261 ff. Københavns Stadsarkiv.
19. Københavns Magistrats Protokol vedr. politiet, kød-, brød- og øltakster, 1683-91 Københavns Stadsarkiv. Beskrevet af Egill Skall i utrykt manuskript: »Rådstueprotokol vedrørende Politiet 1683-91«. Instruksen er indført på de første sider i den nævnte proto-

kol. På Rigsarkivet findes koncept til politimesterinstruxen i D.Kanc. Bilag til Instruksbog 1683 A 90a. Nr. 39. Instruksen opbevares, hvor den også arkivmæssigt bør være. Den af Henning Koch i artiklen: Politimyndighedens oprindelse (1681-94), s. 41 f i note 73 benyttede instruks er en nyere afskrift heraf i Det kgl. Biblioteks håndskriftssamling, se ovenfor i note 1.

20. Forlig mellem Politimesteren og magistraten 5. april 1687, K.D. VII, 173, se også K.D. VII 188-90; samt Egill Skall, a.st.
21. Henning Koch, anf. artikel s. 31 f med note 28-31, se ovenfor i note 1; Inger Dübeck: *Købekoner og konkurrence*, s. 462. Se også Erik Dal's artikel »Danske Lov 1683. En bog«, s. XLIX.
22. Arkivmaterialet vedrørende dette rescript er derfor fejlagtigt udleveret fra Rigsarkivet til Norge efter rigernes adskillelse.
23. D.Kanc. Sjæll. Miss. Nr. 29.
24. D.Kanc. A. 142. Akt vedk. lovrevisionskommissionen ifølge kgl. rescr. 1701 15. okt. Ordet instrument hidrører fra latin instrumentum. Det betyder nærmest et redskab af sammensat finere art, også i billedlig forstand. Instrument om politien må således være et redskab til brug for udarbejdelsen af en politiordning.
25. D.Kanc. A, V.5. No. 142, Akter vedr. lovrevisionskommission ifølge kgl. rescr. 1701 15. okt. (nr. 2).
26. D.Kanc. Rescr. til Kommercekollegiet nr. 326.
27. Politi- og Kommercekollegiet. Resolutionsprotokol 1704-1712. Københavns Stadsarkiv. En gennemgang af memorialprotokollerne for årene 1711-23 og missiveprotokollerne for 1709-23 gav ingen oplysninger om en eventuel behandling af instrumentet politien vedkommende til brug for de committerede.
28. Troels G. Jørgensen, *Strejflys over Enevældens Retsliv* (1949), s. 8.
29. D.Kanc. A.V. 142. Akter vedk. lovrevisionskommissionen ifølge kgl. rescr. 1701 15. okt. Nr. 6. Se modsat Troels G.Jørgensen, *Strejflys over Enevældens Retsliv*, s. 8. En varm tak for arkivmæssig bistand, ikke blot ved fundet af »instrumentet politien vedkommende«, men også med hensyn til en række andre arkivalier til dokumentation af min undersøgelse skylder jeg arkivar Edit Rasmussen.
30. Walter Wilhelm, Quellen und Literatur der europäischen Privatrechtsgeschichte im 19. Jahrhundert – Ein Arbeitsplan, i: *Ius Commune*, IV, (1972), s. 255. Se Wolfgang Wagners artikel. kap. III i indeværende Festskrift s. 234ff.
31. Om forståelsen af 1643-recessen som tidsgrænse, se Inger Dübeck, *Købekoner og konkurrence*, s. 461-62.
32. C.D.Hedegaard, Christian den Femtes Danske og Norske Lovs Tredie Bog angaaende de Personers Ret, der udgiøre den verdslige Stand oplyst med Summarier, Paraller og Anmærkninger (1774).
33. Erklæringer, Breve og Forestillinger General-Prokureur-Embedet vedkommende af H.Stampe, V, s. 487 (1797).
34. Ikke som af Axel H.Pedersen anført 1774. På dette tidspunkt kom der ikke flere kabinetsordrer af naturlige grunde. Axel H.Pedersen: *Birketing i gl. Københavns Amt* 1521-1965 (1968), s. 254. Om denne korrespondance se i øvrigt *Kabinetsstyrelsen i Danmark 1768-1772* v. Holger Hansen Bd. II (1919), s. 620-23.
35. *Dansk Biografisk Leksikon*, bd. XI (1937), s. 50-52. H.Matzen, *Kjøbenhavns universitets retshistorie* II (1879), s. 92 f.
36. D.Kanc. Forestillingsprotokol 1819, 2. halvår Nr. 1090 jfr. D.Kanc. 2. Dep. Registrant 1819 Nr. 1677. Den kgl. resolution var dateret 30/11 1819, og ikke som hos Axel H.Pedersen anført 30/11 1811 jfr. a.st. s. 254.

»Herom findes intet i Danske Lov ...«

Om brugen af Danske Lov på Falster og i Helsingør

Af *Jens Chr. V. Johansen og Henrik Stevnsborg*

I juli 1683 kunne herredsfogden meddele de forsamlede på Falster Nørreherreds ting, at retssager og tvister fremover skulle afgøres med anvendelse af en ny lov. Så enkelt blev Falsters landbefolkning informeret om fremkomsten af Danske Lov. Retsbetjentene skulle dog have en rimelig frist til at sætte sig ind i loven, så samtidig blev oplyst, at loven først trådte i kraft 3 måneder senere.[1]

Helt så enkelt foregik lovens forkyndelse ikke i handelsbyen Helsingør. Antagelig via en skrivelse fra den i 1682 udnævnte politimester Claus Rasch i København[2] havde Helsingørs byfoged erfaret, at ikke blot en forordning om klædedragt, men tillige om en egentlig lovbog, skulle være blevet udstedt – og tilstillet Helsingørs magistrat.[3] Indholdet havde hverken han eller byens menige befolkning kendskab til. Af samme årsag lod han 3.7.1683, da tinget sattes, underfogden gå til borgmester og råd for at låne dette nye lovstof, således at det kunne blive behørigt læst og påskrevet ved bytinget, og derigennem bragt til alles kundskab. Da underfogden vendte tilbage fra denne mission, var det med uforrettet sag. Borgmesteren havde ikke været hjemme. Én rådmand havde vist ham videre til en anden, som han til slut havde opsporet sammen med en tredje i færgemændenes laugshus. Her var han studst blevet vist af: kor-

respondancen var stilet til magistraten. Følgelig skulle den oplæses på et rådstuemøde, før forkyndelse kunne finde sted på bytinget.[4]

For det »tilstedeværende borgerskab« blev forordning af 23.6. 1683 om den nye lov da oplæst torsdag d. 5.7.1683. Ifølge denne forordning var de eksisterende recesser blevet ændret til fælles gavn for den absolutistiske kongemagt og det danske folk. Den nye lovbog, der var blevet resultatet, lå færdig fra trykkeriet og skulle træde i kraft 3 måneder efter forordningens forkyndelse.[5] Først derefter – mandag d. 9.7.1683 – blev forordningen læst højt for folkemængden på Helsingør byting.[6] 1. oktober samme år var en af købstadens rådmænd på tinge for pompøst at tilkendegive, at pr. dags dato var Kong Christian den Femtes Danske Lov trådt i kraft. Efterdags skulle Danske Lov danne grundlag for byens retsliv i »alle forfaldene occasioner«.[7]

I det følgende skal anvendelsen af denne – nye – lovbog ved underinstanserne i de to nævnte områder, Falster og Helsingør, underkastes en nøjere undersøgelse.[8] Til dette formål er foretaget en systematisk databehandling af samtlige eksisterende sager fra Falsters Søndre og Nørreherreds ting i tiden mellem 1677 og 1695 (ialt 1704 sager) samt af alle behandlede sager ved Helsingør byting 1679-1685 og Helsingør rådstueret 1682-1708 (ialt 1470 sager). For Helsingørs vedkommende er tillige inddraget en mindre sample (ialt 258 sager) 1726-30 fra såvel bytingsret som rådstueret.

Hensigten er at fastslå, hvorledes man i praksis anvendte en så central retskilde som Danske Lov ved disse fire 1. instansdomstole i tiden efter 1683. Hvor tit brugtes loven, og i hvilke typer af sager? Samtidig skal ses på, hvorledes lovbogens publicering i 1683 kom til

TABEL 1: *Falster*

	Sager pr. år		*Sager pr. år*		*Sager pr. år*		*Sager pr. år*
1677	18	*1682*	58	*1687*	85	*1692*	101
1678	111	*1683*	88	*1688*	150	*1693*	99
1679	87	*1684*	104	*1689*	132	*1694*	88
1680	85	*1685*	81	*1690*	117	*1695*	21
1681	97	*1686*	98	*1691*	83		

at påvirke praksis for domstolenes brug af lovhjemmel for deres afgørelser i forhold til tidligere.

Hvorvidt de resultater, vi lægger frem, er gyldige for andre dele af Danmark end netop de undersøgte, skal vi ikke udtale os om. På den anden side er Falster og Helsingør – trods det, at begge hører til det sjællandske retsområde – bevidst valgte kontraster: Falster var det deciderede fisker- og bondesamfund; et landdistrikt hvor krongodset dominerede, og hvor fæsterne frem for alt havde deres udkomme af avlen.[9] Helsingør, derimod, var datidens bysamfund *par excellence,* kendetegnet ved en eksotisk blanding af almindeligt dansk købmandsliv og den internationale transittrafik gennem Øresund. Skibe lægger til, varer losses, sømænd går i land. Lige fra håndlangerne og luderne på molen til frisørerne og danseboderne i selve byen er Helsingør også i høj grad servicefagenes by.[10]

I takt med universalhistoriske, samfundshistoriske og socialhistoriske strømninger er den systematiske udnyttelse af retsarkiver over længere tidsafsnit blevet en vigtig forskningsopgave inden for international forskning i løbet af 1970'erne. For USA's vedkommende kan peges på Lawrence Baum, Sheldon Goldman og Austin Sarats stort anlagte undersøgelse af tre amerikanske appeldomstoles virke på basis af vilkårligt udvalgte sager for hvert 5. år mellem 1895 og 1975.[11] På det lokale plan har Larry V.Bishop og Robert A.Harvie demonstreret udviklingen inden for 5 udvalgte kategorier af straffesager ved 1. instansdomstolene i tre distrikter i staten Montana fra 1895 til 1915.[12] I forbindelse med et projekt ved det skotske St.Andrews University, om kriminalitet og strafferet i det tidlige moderne Europa, har Patrick Rayner, Bruce Lenman og Geoffrey Parker stræbt efter at få overblik over samtlige bevarede retsakter i Skotland indtil 1747.[13] Alfred Soman har forsket i de omkring 80.000 straffesager fra *Parlement de Paris,* omfattende tiden 1564-1639.[14] Dette Pariserparlament fungerede som appeldomstol for henved det halve af Frankrig i 15- og 1600-tallet. En lignende rolle spillede *Reichkammergericht* i ca. 300 år, fra 1495 til 1806, i Det hellige romerske Rige af Tysk Nation. Siden midten af 1970'erne har Filippo Ranieri ved Max Planck-Institut für europäische Rechtsgeschichte i Frankfurt a.M. overført informa-

tioner fra nærved 50 % af denne domstols endnu bevarede ca. 75.000 procesakter til maskinlæsbare hulkort. Formålet er at »opnå indblik i de socialhistoriske dimensioner i *Ancien Régimes* retspraksis«.[15] »Projekt Reichkammergericht« har sin norske parallel i det pilotstudium, som en forskergruppe under ledelse af Sølvi Sogner har skitseret for en systematisk behandling af tingbøgerne fra Jøren og Dalane samt Ryfylke i 1640'erne og 1650'erne; af tingbøgerne fra Møre og Trøndelag i 1650'erne; samt af Trondheims lagtingbøger fra 1670'erne. Disse kilder skrives ud in extenso for EDB.[16]

Også i Danmark har spørgsmålet om udnyttelsen af retsarkiverne været rejst. Siden Landbohistorisk Selskab i 1952 besluttede at udgive nogle udvalgte rækker af de ældre tingbøger,[17] er den mest hensigtsmæssige tilgængeliggørelse af de danske retsarkiver blevet diskuteret ved gentagne lejligheder. Poul Meyers opfattelse – at »få udgivet så mange tingbøger som muligt og at udgive dem i deres fulde omfang«[18] – blev hurtigt anset for urealistisk.[19] I en årrække stod så to metoder over for hinanden: udtog og sagregistre.

Med udgivelsen af register med sagsreferat og domskonklusioner fra Viborg landstings dombøger gjorde Det nørrejyske Landsarkiv sig til fortaler for udtogs-ideen.[20] Disse udtog må dog anses for noget af et kompromis, eftersom extenso-udgivelser var udelukket. For at lette benyttelsen af retsarkiverne fandt udgiveren, Poul Rasmussen, at disse »forkortede« udgaver burde følges af registre,[21] men kun 1965- og 1971-udgivelserne var forsynet med sted- og personregistre. Sagregistre var udeladt. Et omfattende sagregister var til gengæld overlærer Valdemar Andersens forslag; på baggrund af en excerpering af Malt herreds tingbøger fandt han, at det bedste ville være at registrere tingbøgernes indhold ud fra »emner« og lokaliteter. Han understregede, at registret burde omfatte så mange »emner«, at »ikke blot fortidens liv i grove træk belyses, men også en nærmere analyse af sagerne herigennem bliver mulig«.[22] Efter en EDB-kørsel af Valdemar Andersens materiale vurderede Grethe Ilsøe denne fremgangsmåde og fandt den anvendelig.[23] Dog påpegede hun, at registreringen burde være så udtømmende som muligt, hvilket ville give store muligheder for EDB-kombinationer af stoffet. Efter at have ind-

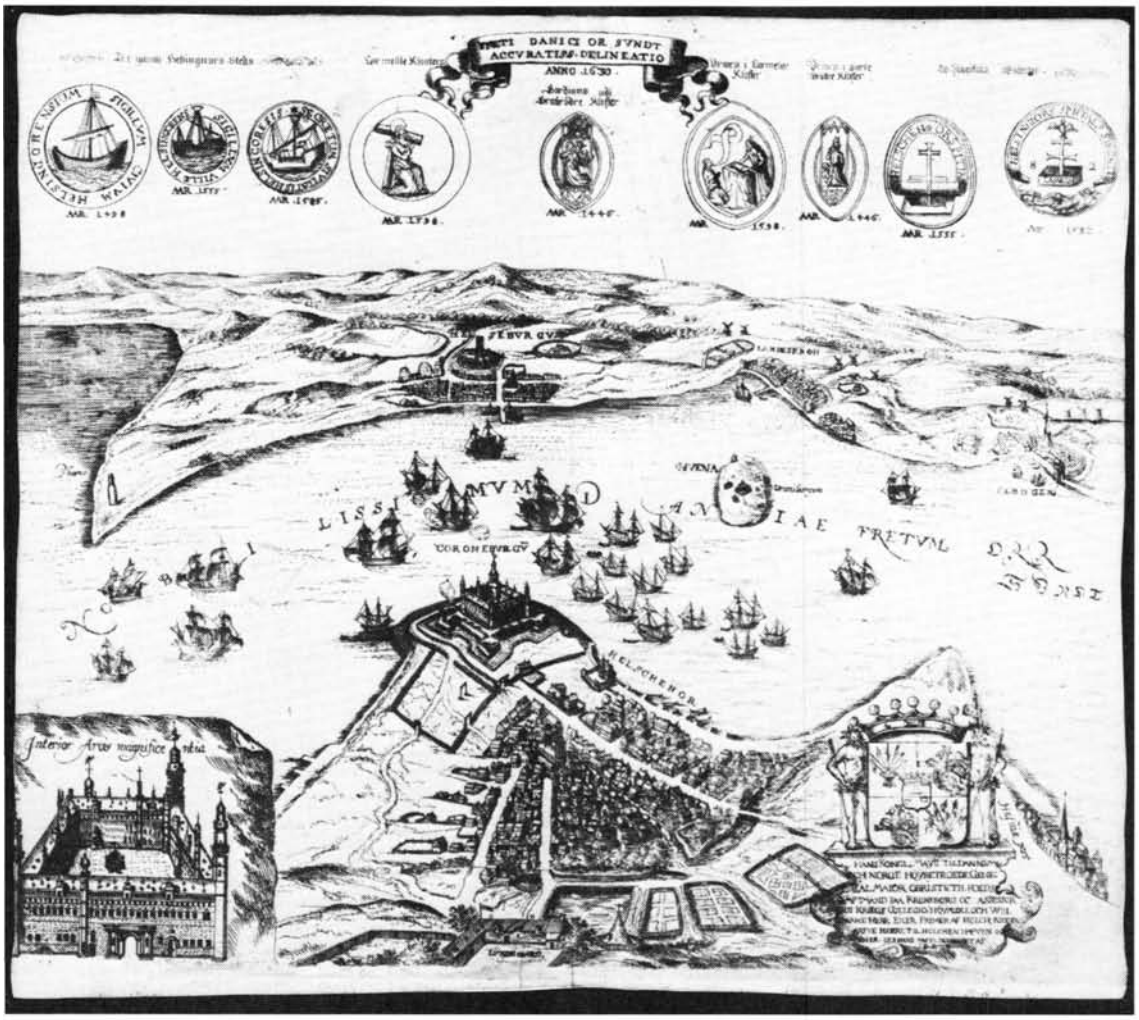

HELSINGØR ca. 1670. Helsingør var i 1672 med ca. 4.000 indbyggere landets tredjestørste by, efter København og Aalborg. Den var en af de mere velhavende byer og havde som baggrund placeringen ved Sundet, hvor opkrævningen af Sund-tolden og den livlige skibsfart mellem Østersøen og Vesteuropa gav byen dens internationale præg. Kobberstik i manuskriptet til Peder Hansen Resens Atlas Danicus.

stillet tingbogsudgivelserne fandt Landbohistorisk Selskab, at sagregistre var den næstbedste løsning: et udvalg udarbejdede et registreringssystem, således at ikke blot de allerede udgivne rækker kunne registreres, men også »andet kildemateriale af juridisk art«.[24]

Fælles for de to metoder er et ønske om at få så meget som muligt med. Derved er kravene om tilgængelighed i realiteten – ikke kun for brugerne, men også for udgiverne – blevet gjort for vidtspændende. Mangelen på sagregistre i landsarkivets publikationer medfører, at brugeren må læse hele materialet igennem for at nå frem til de ønskede sager; og selv om denne vanskelighed er overvundet med sagregistrene, medfører den udstrakte anvendelse af dobbelt- og tredobbeltregistrering, sammen med brugen af »indførelser« frem for sager, at brugeren kun med besvær opnår et klart overblik over det totale antal sager. For udgiverne er resultatet af de valgte fremgangsmåder, at langt størstedelen af materialet hverken vil være udgivet eller registreret inden for en overskuelig fremtid.

Den såkaldte *sagtypologiske registreringsmetode* giver derimod mulighed for i løbet af et kortere tidsinterval at åbne op for benyttelsen af retsarkiverne. Metoden er som idé udviklet af Gustav Henningsen i samarbejde med spanieren Jaime Contreras under studier i den spanske inkvisitions centralarkiv i Madrid.[25] Fra 1550 til ca. 1700 var det praksis ved inkvisitionstribunalerne at sende storinkvisitoren indberetninger, *relaciones de causas,* med udførlige resumeer af samtlige afsluttede sager; og med anvendelse af de »delikventkategorier«, inkvisitorerne opererede med, opstilles et registreringssystem på 9 sagtyper og en variagruppe. Ingen andre end netop inkvisitorerne kunne bedre bedømme delikttypen, fandt Jaime Contreras.[26]

Mens metoden således blev udviklet på gejstlige retsarkiver, er den siden udviklet i Danmark, men på basis af en regest over Viborg landstings dombøger 1569-1805,[27] udarbejdet 1927-30 af registrator O.M.Hofman-Bang. At tage udgangspunkt i en regest for en sagtypologisk analyse var et eksperiment, idet sagtypologien er baseret på to grundopfattelser: at den enkelte sag er retsarkivernes udelelige mindsteenhed, og at samtidens terminologi er konstituerende for sagtyperne. Tilpasningen af Hofman-Bangs ikke altid lige heldige betegnelser, og den totale afhængighed af hans yderst summariske regest, betød, at de resultater, som fremkom ved demonstrationen af den sagtypologiske metode, måtte betragtes med en vis usikkerhed. Men at metoden også ved benyttelse af retsarkiver af langt større variationsgrad end de spanske inkvisitionsarkiver, var anvendelig og effektiv blev dokumenteret. Af dén grund

blev den også valgt, da en EDB-analyse af retsarkiverne fra Falster og Helsingør i 17. og 18. århundrede blev iværksat. Og af dén grund er den også anvendt i den følgende undersøgelse af brugen af Danske Lov på Falster og i Helsingør.

Sagtypologiens grundopfattelse udgør undersøgelsens fundament. Den enkelte sag er blevet tildelt et fortløbende løbenummer, hvorunder alle informationer registreres. Det vil sige, at den enkelte sag er registreret under én og kun én sagtype. Når en sag løber over flere tingdage, er alle tingdage – på samme måde som folieringen – indført under samme løbenummer. Kategorierne fra Hofman-Bang projektet er bibeholdt som analyseredskab, dog med enkelte tilføjelser inden for undergrupperne: de enkelte sagtyper. Idet der for første gang udføres en systematisk analyse af originale kilder fra underinstanser, er kravet om samtidens juridiske terminologi som konstituerende element blevet fulgt.[28]

Falster opdeltes på undersøgelsestidspunktet i ialt 5 retskredse. Købstæderne Nykøbing og Stubbekøbing udgjorde særskilte områder med egne jurisdiktioner. Disse er ikke medtaget i undersøgelsen. Denne koncentrerer sig om de falsterske landdistrikter, som deltes i et Nørre og et Sønder herred, hvortil kom det lille Gedser birk (se kort).[29] Falster kan som et større sammenhængende landområde fremvise tidlige rækker af retsprotokoller. Dog er der visse lakuner i materialet, således at Gedser birk ikke har kunnet indgå i undersøgelsen.

På tværs af reglerne i Danske Lovs 1-3-2 havde Sønder herreds ting et tinghus, som var beliggende midt inde i Sdr.Kirkeby. Også i Nørre herred sattes tinget i et særskilt tinghus, i Ønslev, men hér dog i nogen afstand af selve landsbyen. Ved de falsterske herredsretter var det lokal skik at bruge »dobbelte tingmænd.«[30] Udover de 8 tingmænd (stokkemænd), som lovgivningen foreskrev skulle bivåne retshandlingen, deltog yderligere 8 repræsentanter for de forskellige sogne. Mens skriveren var fælles for begge domstole, havde de hver sin herredsfoged. Ved siden af at betjene retten foretog fogderne løbende udpantning for skatter og afgifter og i forbindelse med uopfyldte domme i private søgsmål om gæld. Samtidig drev de landbrug for egen regning. Om fogderne som embedsmænd var der kun godt at sige, da en særlig kommission i 1686

skulle afgive betænkning om mulighederne for reduktion af domstolenes antal.[31] Man fandt iøvrigt ingen anledning til at foreslå ændringer i status quo for Falsters vedkommende. Ikke desto mindre blev Nørre og Sønder herred fusioneret i 1695. Sammenlægningen fandt sted efter andragende fra Poul Garb, der da var blevet udnævnt til herredsfoged for begge herreder. Begrundelsen var bl.a., at én tingdag ville betyde en lettelse for almuen, »som derwed sparer saamange stocheMænd som til det eene ting behøfwedes«, ligesom Poul Garb skønnede, at det ville være en bekvemmelighed for øvrigheden kun at benytte én dag om ugen til behandling af forefaldende sager.[32] Amtmanden bevilgede andragendet.[33] Og fra 18.7.1695 sattes retten under navnet Falsters herredsting hver torsdag i Tingsted sogn. Afgørelserne kunne som før appelleres til Lolland-Falsters landsting.

Ifølge markbogen for 1681 strakte Helsingørs skel – og dermed jurisdiktionen – sig fra Snekkersten i syd ind gennem landet ad ikke mindre end 10 mosedrag til Julebæks Rende i nord.[34] Inden for halvcirklen befandt sig også fæstningen Kronborg, der imidlertid havde egne militærdomstole, som dømte såvel de garnisonerede tropper som de i Helsingør indkvarterede. Købstaden Helsingør havde på undersøgelsestidspunktet to domstole: et byting og en rådstueret. På bytinget, som sattes mandag morgen under åben himmel i centrum af byen, i Sudergade, var byfogden enedommer. Byskriveren var protokolfører; 8 tingmænd garanter for, at alt gik korrekt og lovmæssigt til. Der er dog enkelte, men sjældne, eksempler på, at fogden kunne holde ekstraret i sin privatbolig uden for den almindelige tingtid og med blot 2 tingmænd som bisiddere. Lejlighedsvis afstod byfogden fra at dømme i indklagede sager: når sagen gjaldt sagsøgtes ære, fandt han sig ikke kompetent, men henviste parterne »till ofr dommernes paakiendelse«, hvorved sigtedes til landsdommerne ved Sjællandsfar landsting.[35] Afvisning stred strengt taget imod Danske Lovs 1-5-19, hvori det slås fast, at byfogden i så fald skal sidde retten sammen med magistraten.

Denne magistrat havde selvstændig domsmyndighed, i egenskab af rådstueret. Også her protokollerede byskriveren, men modsat bytingsretten var rådstueretten en kollegial domstol, idet dommerkorpset udgjordes af de til enhver tid siddende borgmestre og

Falster 1682.

rådmænd. Retten sattes inden døre, på rådhuset i den fashionable Stengade. Magistratens retshåndhævelse er uløseligt filtret ind i bystyrets øvrige, rent administrative forretninger.

Såvel byting som rådstueret var, hvad Danske Lov kalder »ordinarie Under Retter« (1-3-5). Begge var, med andre ord, værneting for samtlige byens civile indbyggere; og begge var 1. instansdomstole. Endelig gjaldt det for begges vedkommende, at domme og kendelser kunne ankes til højere instans, nemlig Sjællandsfar landsting. Nogen gennemført, endsige systematisk, deling af sagerne mellem disse to parallelle underretter i Helsingør lader sig ikke dokumentere.[36] Trods det, at forordning af 31.12.1700 eksplicit henlagde konsumptionssager under rådstuerettens ressort,[37] gik tendensen – ikke bare i Helsingør – i retning af, at rådstueretterne

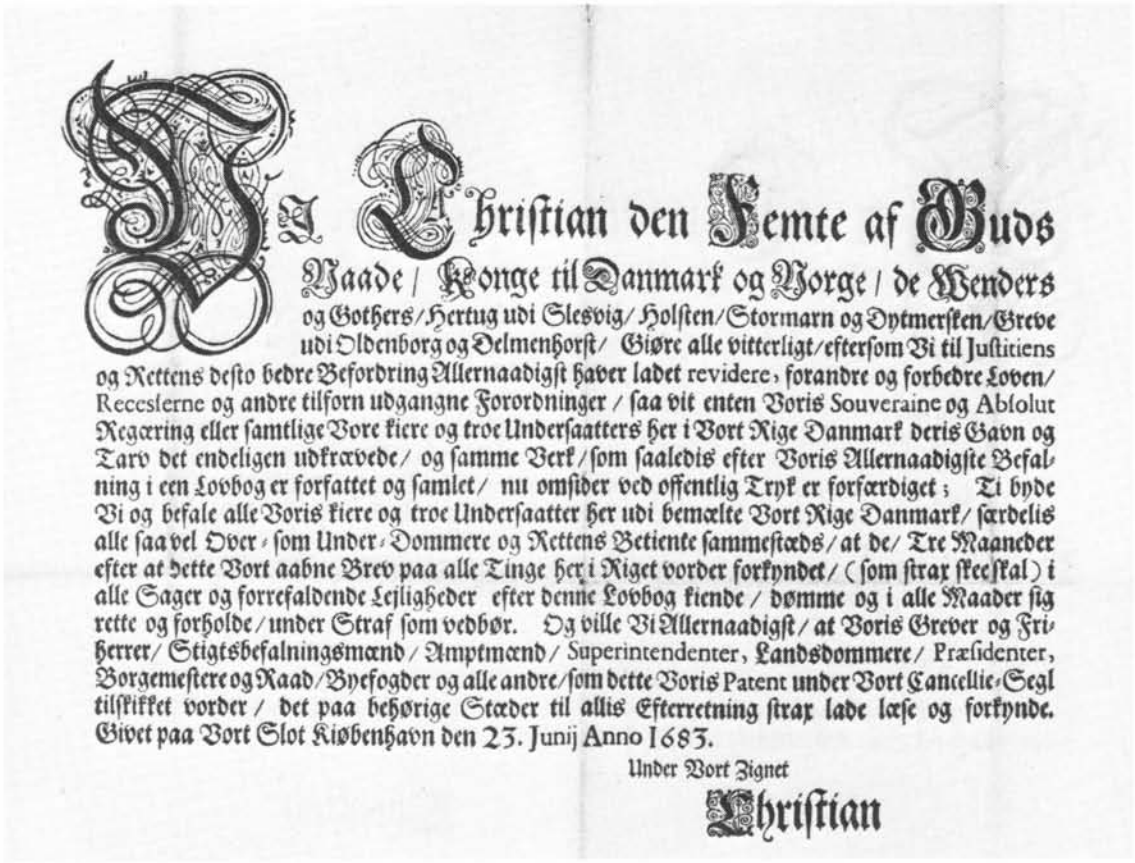

Vi Christian den Femte af Guds Naade / Konge til Dannemark og Norge / de Wenders og Gothers / Hertug udi Slesvig / Holsten / Stormarn og Dytmersken / Greve udi Oldenborg og Delmenhorst / Giøre alle vitterligt / efterſom Vi til Juſtitiens og Rettens deſto bedre Befordring Allernaadigſt haver ladet revidere, forandre og forbedre Loven / Recesserne og andre tilforn udgangne Forordninger / saa vit enten Voris Souveraine og Absolut Regæring eller samtlige Vore kiere og troe Undersaatters her i Vort Rige Dannemark deris Gavn og Tarv det endeligen udkrævede / og samme Verk / som saaledis efter Voris Allernaadigſte Befalning i een Lovbog er forfattet og samlet / nu omsider ved offentlig Tryk er forfærdiget; Ti byde Vi og befale alle Voris kiere og troe Undersaatter her udi bemælte Vort Rige Dannemark / særdelis alle saavel Over- som Under-Dommere og Rettens Betiente sammestæds / at de / Tre Maaneder efter at dette Vort aabne Brev paa alle Tinge her i Riget vorder forkyndet / (som strax skeeskal) i alle Sager og forrefaldende Lejligheder efter denne Lovbog kiende / domme og i alle Maader sig rette og forholde / under Straf som vedbør. Og ville Vi Allernaadigſt / at Voris Grever og Frihærrer / Stigtsbefalningsmænd / Amptmænd / Superintendenter, Landsdommere / Præsidenter, Borgemestere og Raad / Byefogder og alle andre / som dette Voris Patent under Vort Cancellie-Segl tilskikket vorder / det paa behørige Stæder til allis Efterretning strax lade læse og forkynde. Givet paa Vort Slot Kiøbenhavn den 23. Junij Anno 1683.

Under Vort Signet

Christian

DANSKE LOVS IKRAFTTRÆDEN.

Selv om Danske Lov bærer datoen den 15. april 1683 var loven endnu ikke færdigtrykt på dette tidspunkt. Det blev derfor nødvendigt ved et særligt patent af 23. juni 1683 at træffe bestemmelse om lovens ikrafttræden, der skulle finde sted 3 måneder efter forkyndelse på tinge af patentet. Denne forkyndelse skulle ske straks.

mistede terræn over for bytingene. De behandlede stadig færre sager og stadig færre typer af sager, for i 1805 til slut at blive ophævet. Udviklingen er dog vanskelig at påvise i detaljer for Helsingørs vedkommende. For nok er kildesituationen god. Fra Helsingør er bevaret en eksceptionel lang række af retsprotokoller; en række der tager sin begyndelse helt tilbage til 1549. Men der er en ikke uvigtig lakune i materialet, nemlig politiprotokollerne. Den såkaldte Store Politiforordning af 22.10.1701 tog skridt til at skabe en politiforvaltning i de danske byer. Det er imidlertid, som det

hedder i det sjællandske landsarkivs registratur over Helsingør byfogedarkiv, »uklart, om man i Helsingør lod sager foretage for en særlig politiret straks efter 1701-forordningen, ligesom det er uklart, om man straks indrettede særlige politiprotokoller.«[38] Idag er protokolmaterialet fra Helsingør politiret først i behold fra 1763 ff., men i det mindste siden 1706 har der eksisteret en sådan politidomstol og en sådan politiprotokol.[39] Om Helsingør politiret i 1706 kan gøres tre iattagelser: for det første, at retsmøder kunne afholdes efter behov (som det var tilfældet med de nævnte ekstraretter); for det andet, at byfoged og magistrat behandler og pådømmer politisagerne i fællesskab (hvilket *kan* indebære, at magistratens virke som domstol efter ca.1700 snarere skulle have været sporet i politiprotokoller end i rådstueprotokollerne); og for det tredje, at procesmåden var mundtlig og overordentlig summarisk. Dommeraktiviteten er udtalt; anklagede blev, for at bruge et nøgleord, »examineret« af det samlede dommerkorps. Denne procesmåde adskiller sig markant fra den »processus ordinarius«,[40] som var gængs ved både de falsterske og helsingørske underretter. Ved den ordinære proces er det advokaterne, eventuelt parterne selv, der disponerer over sagens gang fra start til slut. Navnlig i Helsingør er skriftligheden udtalt. Det er ikke ualmindeligt, at sagsøgers prokurator på første ting møder med et dossier, bestående af memorialer, retsbogsudskrifter, regnskaber, kvitteringer, attester, etc. etc., alt omhyggeligt litreret fra A til Z. Dommerpassiviteten er så godt som total, uanset sagtype.

En analyse af brugen af Danske Lov ved underretter må tage sin begyndelse med en opgørelse af det totale antal sager, der blev indstævnet for Falsters og Helsingørs retsinstanser. Da det vil være væsentligt at undersøge, om den eventuelle benyttelse af Danske Lov blot[41] var en videreførelse af tidligere praksis med hensyn til hjemmel for trufne afgørelser, er en årrække før 1683 medtaget i analysen.

For årene omkring Danske Lovs publikation på Falster gør det forhold sig imidlertid gældende, at kun protokollerne fra Nørre herred er bevaret intakt. Protokollen indeholdende Danske Lovs publikation begynder i november 1677, hvorfor denne måned er valgt som udgangspunkt. For Sønder herreds vedkommende er begyndt med februar 1688, idet protokollen fra 1682 til januar 1688

er gået tabt. Protokollerne fra Gedser birk i det behandlede tidsrum mangler totalt. Denne situation medfører, at det faktiske antal sager fra 1677 til 1687 har været noget højere, end det fremgår af tabel 1. Denne skævhed taget i betragtning er det signifikant, at det totale antal sager fra 1691 til 1695 befinder sig på et niveau, der blot 10 år tidligere udgjordes af sagerne fra Nørre herred alene. Årsagerne hertil kan dog blot erkendes ved nøje at studere de enkelte kategoriers kronologiske fordeling (tabel 2). Skønt gældssagerne ved Viborg landsting udgjorde omkring 1/6 af alle sager,[42] er det overraskende, at gældssagerne på Falster udgør lidt over halvdelen af det totale antal sager. Samtidig er det dog klart, at en vigtig faktor i faldet af sager (se nedenfor) kan findes i netop denne sagtype. Eftersom tallene efter 1688 er sammensat af både Nørre og Sønder herreds retssager, er det tale om en halvering af den hyppighed, hvormed de falsterske fæstere blev stævnet for dette delikt. I 1682 havde det stået en kongelig kommission klart, at de falsterske bønder økonomisk befandt sig i en kritisk situation, og en række forholdsregler var blevet iværksat for at lette presset på økonomien; tre år senere måtte Rentekammeret atter træde til med yderligere henstand.[43] Gældssagerne synes at underbygge indtrykket af, at fæsterne sad hårdt i det, idet langt den overvejende del af sagerne i kategori 43 er gæld fra fæstere til privatpersoner i Nykøbing og Stubbekøbing. På den anden side kan en forklaring på de faldende tal efter 1689 være den, at kronens hjælp endelig havde givet resultat. Privat gældsætning var ikke længere så påkrævet.

Tabellernes sagtypegrupper:

01 Retspleje
02 Tvangsfuldbyrdelse
03 Anholdelse og fængsling
10 Angreb mod liv og legeme
11 Fosterdrab
12 Fredsbrud
13 Tyveri mv
14 Forbrydelser mod kønssædeligheden
15 Ildspåsættelse og brand
16 Trolddom
17 Ærekrænkelse
30 Umyndighed, børn mv
31 Forsørgelse
32 Tjenesteforhold
33 Dødsfald
34 Ægteskab
35 Arv og skifte
36 Jord, mark mv
37 Hegn mv
38 Skov
39 Veje, broer, vandløb mv
40 Huse og bygninger
41 Hævd og besiddelse
42 Pant
43 Gæld
44 Køb og salg
45 Enkelte kontraktforhold
46 Skadeserstatning
47 Penge mv
48 Landsbyforhold mv
49 Korn og afgrøder mv
50 Husdyr mv
51 Bønder, fæste mv
60 Afgifter og ydelser
61 Kirkelige forhold
62 Offentlig myndighed
63 Militærvæsen mv
64 Handel og håndværk
65 Fiskeri og søfart
66 Undervisning og oplysning, læger og helbredere
70 Varia

TABEL 2: *Falster*. Antal sager pr. kategori pr. år

	1677	1678	1679	1680	1681	1682	1683	1684	1685	1686	1687	1688	1689	1690	1691	1692	1693	1694	1695
01		3	4	2	3	1	2	3	1	1		1		2	1	1	1	1	
02			1		1			2		1		1	1			1			
03																			
10	1			1				2		1		1	2	2			3	1	
11	1				1	2					1						1		
12		1			3			1				3	2		2				
13								1	2		1	2	1	3	1	1		1	
14				1	2					1	5	5	5	5	3	3	7	6	1
15			1												1		1		
16																7	3		
17		1	1					3	1	4		3	7	5	6	3	2	5	1
30	1	2	1					2			1			2	3				
31																			
32	1	2	1	2		1	2	3		1	4	2	1	3			3	5	1
33						1													
34								1		1			1			1			
35		3	1	1	4	3		2	1	1	2	4	6	3	1	1		1	
36		1		2			1	1	3			3			2	1		3	
37							1		1			5		2		2	4		
38					2			3		1	1	5	15	9	8	12	2	4	1
39																			
40			1		1	1	1	3			1	3	2	3			1	3	1
41							1		1			2							
42			1			2		1	1	1									
43	10	70	60	49	53	36	55	40	50	53	39	71	48	50	41	55	48	38	10
44	2	3	1		4	1	3	1	1	1		4	2	1	1		1	4	1
45			1		2	1	6	5	2	2	1	2	1	3	3	2	5		
46																1			
47								1						1					
48										1	1	1		1		1			1
49								2			1		1				1	2	
50		1	1				1	2	1			1	1	3			2		
51	1	2	1	7	3	1		4	2	19	16	6	7	5	1	5	1	4	1
60	1	21	10	17	15	8	15	20	14	7	10	21	24	10	7	4	8	8	3
61		1				1						4		1			1	1	
62																			
63			1			1													
64										2	1		2	1	2		2	1	
65																			
66																			
70				3	1			1					3	2			2		

FIGUR 1: *Falster*
Kategorier af sager, pådømt med lovhjemmel

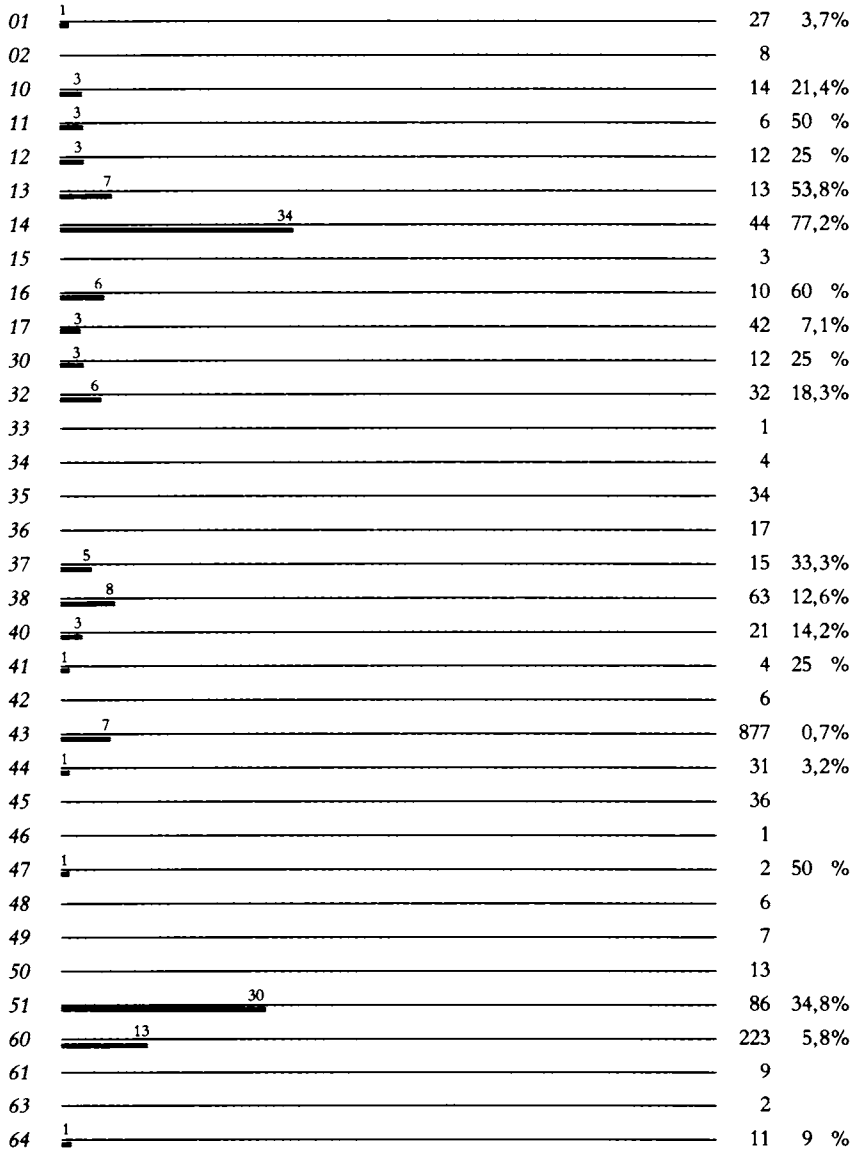

De to kraftige udsving i kategori 51 i 1686 og 1687 kan på samme måde være en konsekvens af fæsternes økonomiske problemer; ridefogden så at sige udrensede de bønder, der ikke kunne bringes på fode.[44]

Tabellen viser endnu to markante udsving, hvoraf det ene lettere lader sig forklare end det andet. Den kraftige vækst i kategori 38 efter 1687 består frem for alt i sager angående ulovlig hugst, og forklaringen må givetvis søges i publikationen af skovforordningen af 13.9.1687.[45]

Det kontinuerligt stabile niveau fra 1687 for kategori 14's vedkommende er så godt som udelukkende koncentreret om lejermål. En forklaring på dette forhold er ikke indlysende, men kræver antagelig fordybelse i enkeltsager. At Caspar Ernst Müller i august 1685 fik bestalling som ridefoged, efter at denne stilling siden november 1683 havde været sammenlagt med amtsskriverstillingen, kan have været årsag til stigningen. Amtsskriveren må have haft mere presserende opgaver at beskæftige sig med end at indkræve lejermålsbøder.[46] På den anden side er det umiddelbart klart, at lejermålssager hyppigst af samtlige typer af sager blev pådømt med henvisning til en lov, hvilket er sket i ikke mindre end ¾ af lejermålssagerne. Allerede her skal dog bemærkes, at frifindelser generelt uhyre sjældent var ledsaget af lovhenvisninger.

Som det ses af nedenstående figur 1 var der stor forskel med hensyn til, hvor stor en procentdel af de enkelte kategorier, der blev afgjort med lovhjemmel.[47]

Interessant at iagttage er, at især de offentligt påtalte sager som oftest blev pådømt under henvisning til en paragraf. Fra 1677 til 1695 blev gennemsnitlig 8 % af sagerne ved de falsterske herredsting afgjort med henvisning til en normativ retskilde, men denne statiske betragtningsmåde slører et afgørende forhold, nemlig at kun godt 1,5 % af sagerne før Danske Lovs introduktion blev pådømt under benyttelse af eksisterende recesser og forordninger. Derefter stiger tallet til 11 % i gennemsnit for 1683 til 1695.

Mellem 1677 og 1683 blev én sag angående fødsel i dølgsmål afgjort med henvisning til forordning af 27.11.1647; to sager angående helligbrøde med anvendelse af forordninger af henholdsvis 19.5.1675 og 9.9.1679; én sag angående tjenesteforhold ved hjælp af forordningen af 15.8.1655; to sager angående hoveri under anven-

delse af recessen af 13.12.1558; og endelig én konsumptionssag med henvisning til en konsumptionsforordning. Ialt 7 sager.

Fra 1683 bliver variationen i sager, pådømt med lovhjemmel, derimod langt større. Stadig blev en del sager afgjort med henvisning til diverse forordninger, men Danske Lov blev taget i brug allerede 1683, i en gældssag. Fra dette år til 1695 blev 117 af de 132 sager med lovhjemmel afgjort efter Danske Lov. Så godt som alle sagerne i kategori 38, sagerne angående ulovlig hugst, blev pådømt med henvisning til den tidligere nævnte skovforordning af 1687, og den eneste sag i kategori 64 (en sag angående næringsvæsen) behandledes efter en forordning af 4.6.1689. Ellers greb herredsfogderne den mulighed, der lå i at dømme efter Danske Lov.

Givetvis var der tale om en indkøringsfase, da fogderne skulle vænne sig til at have dette nye redskab i hænde, men i løbet af få år blev det almindeligt anvendt. En oversigt fra 1683 til 1695 giver følgende tal:

1683: 1,1%	1687: 24,7%[48]	1690: 7,6%	1693: 10,0%
1684: 3,8%	1688: 12,6%	1691: 12,0%	1694: 11,3%
1685: 4,9%	1689: 8,3%	1692: 11,8%	1695: 14,2%
1686: 3,0%			

Omkring 1687 er det åbenlyst, at herredsfogderne dømmer efter Danske Lov. Eftersom tallene fra 1688 dækker både Nørre og Sønder herred, kunne den tanke opstå, at fogden fra Sønder herred i videre omfang anvendte Danske Lov. Det var dog ikke tilfældet; de to fogder forstod begge at betjene sig af den nye lovbog.

I Helsingør var billedet et andet. Ganske vist kan tidsrummene, der er analyseret for henholdsvis Falsters og Helsingørs vedkommende synes disproportionale, afgørende er imidlertid, at antallet af sager er nogenlunde lige stort. Helsingør bytingbog er undersøgt fra 1679 til 1685 og rådstueprotokollen fra 1682 til 1708. Det står straks klart, at det årlige antal sager ved rådstueretten befandt sig på et relativt lavt niveau (se tabel 3). Når det tages i betragtning, at tallene fra 1686 udelukkende udgøres af rådstuerettens, kan en tendens mod et stadigt lavere aktivitetsniveau for denne domstol iagttages. Påfaldende er kun den pludselige vækst i antallet af sager i

TABEL 3: *Helsingør*

	Sager pr. år		*Sager pr. år*		*Sager pr. år*		*Sager pr. år*
1679	7	*1687*	16	*1695*	14	*1702*	1
1680	237	*1688*	18	*1696*	16	*1703*	5
1681	191	*1689*	35	*1697*	5	*1704*	10
1682	159	*1690*	10	*1698*	5	*1705*	9
1683	190	*1691*	19	*1699*	2	*1706*	2
1684	219	*1692*	13	*1700*	2	*1707*	3
1685	213	*1693*	10	*1701*	13	*1708*	5
1686	22	*1694*	19				

1701, og ligesom for Falsters vedkommende må de enkelte kategorier betragtes (tabel 4). Væksten falder specifikt på kategori 60 og er en konsekvens af, at konsumptionssager, som tidligere nævnt, ved forordning af 31.12.1700 blev overført fra byting til rådstueret. Trods denne overførsel er det alligevel klart, at rådstueretten især koncentrerede sin virksomhed omkring kategorierne 60 og 64 – fiskale sager samt sager om handel og håndværk; og selv om gældssagerne må siges frem for alt at have hørt under bytinget, vil det være ukorrekt at hævde, at de to retsinstanser sad inde med specifikke domsmyndigheder over klart definerede kategorier. Nogen skarp opdeling eksisterede ikke.

Vendes opmærksomheden mod anvendelsen af lovhjemmel i Helsingør, fremtræder en praksis, der afviger fra Falsters. (Se figur 2). Mest interessant er rådstuerettens praksis. Godtnok anvendte den lovhjemmel i 15 % af sagerne fra 1682 til 1708, men Danske Lov blev på intet tidspunkt den foretrukne lovbog. I kun 3 % af sagerne fandt magistraten i Helsingør det nødvendigt at henvise til Danske Lov. Når rådstueretten benyttede lovstof i sine afgørelser, henvistes som oftest til laugsartikler. Ganske markant anvendte magistraten således laugsartikler i 21 af de 48 afgørelser, der er truffet med lovhjemmel – hvilket er så meget mere bemærkelsesværdigt, som den i 1685 faktisk afgjorde en laugssag efter Danske Lov. End ikke de mange konsumptionssager i 1701 ses pådømt med henvisning til konsumptionsforordningen. Selvsagt kendte Helsingørs magistrat til både konsumptionsforordning og lovbog, men borgmestre og rådmænd må have fundet henvisning til love og paragraffer ufornøden. For byfogedembedet var situationen anderledes.

TABEL 4: *Helsingør* Antal sager pr. kategori pr. år.

	1679	1680	1681	1682	1683	1684	1685	1686	1687	1688	1689	1690	1691	1692	1693	1694	1695	1696	1697	1698	1699	1700	1701	1702	1703	1704	1705	1706	1707	1708
01		22	15	17	14	17	12	1			3		3	2	1	1	1			1					1	1	5	1		1
02		6	3	4	3	6	3			1	1														1					
03																														
10		7	9	5	9	15	5		1	1																1			1	
11																														
12		6	7	3	5	4	6																							
13	1	2	2	1	1	1	6						1		1															
14	1	1	1			1	1			1			1		1			6					1					1		
15							3																							
16																														
17		10	6	2	4	9	11	4	1	1	2	1	1	1		1										1				
30				1	3	5	6	1	4	3	2			2	2	1	2													
31																														
32						1	1																							
33																														
34			2			1			1							2		1												
35		18	6	7	10	7	5	5	1	1	4	2	2	1	1	1	2	1	1						1	1	1			
36				1	1		1																							
37					1		1																							
38																														
39				1	1		1							1																
40		7	3				2																							
41			1	4	4	1	1																							
42		3	4	1	5	3	7																							
43	4	95	69	58	56	41	39				1						1													
44		14	5	7	6	9	13	1			1	1																		
45		30	31	18	22	42	41	2			3		1	1				1												
46																														
47		7	15	14	22	24	20		1	1	2	1	3		2	4														
48																														
49						1																								
50		1		2	4	1	2																							
51					1																									
60		3	8	6	10	13	8	2	1	2	6	2	3	3	1	2	4	4	4	3	2	1	11	1	2	6	2		2	2
61		1		4	1	1	2			1																				
62											1		1																	
63						1							1																	
64		1	2		3	8	13	4	5	4	9	3	1	2	1	7	4	2		1		1					1			2
65		3	2	1		2	2		1	2								1												
66				1				2																						
70	1			1	4	5	1						1										1							

FIGUR 2:*Helsingør*
Kategorier af sager, pådømt med lovhjemmel

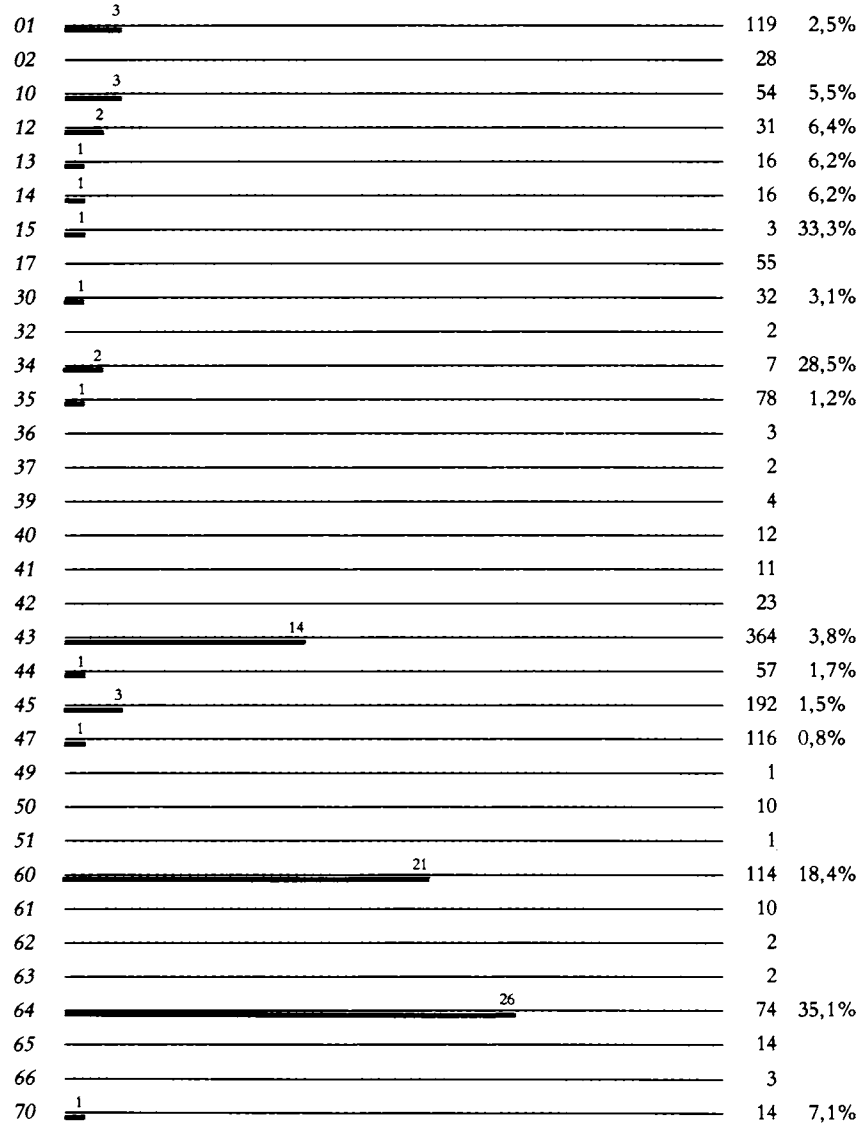

I blot 8 tilfælde af de 34 gange, byfogden anvendte lovhjemmel, foregik det med en henvisning til Danske Lov, dvs. i lidt over 0,5 % af det totale antal sager 1679-1685. Men set på baggrund af den for Falster beskrevne indkøringsfase, er der alligevel visse lighedspunkter med Falster, eftersom der i faste tal er tale om en hyppigere anvendelse. I 1683 benyttede byfogden godtnok ikke Danske Lov. I 1684 benytter han lovbogen to gange: dels i en sag angående angreb på liv og legeme, dels i en gældssag. I 1685 er Danske Lov anvendt 6 gange: i én sag angående bevis, i én om angreb mod liv og legeme, i én angående tyveri, i én voldssag, i én sag om brandstiftelse (med henvisning til 6-19-2) samt endelig i én obligationssag.

Disse resultater gjorde en punktundersøgelse påkrævet for at erkende, om myndighederne i Helsingør videreførte den beskrevne praksis op i det 18. århundrede. Bytingbogen fra 9.9.1726 til 1.7.1730 er udvalgt til undersøgelse, tillige med de kronologisk sammenfaldende sager fra rådstueprotokollen. Fordelingen af de 258 sager fra dette tidsrum fremgår af nedenstående tabel 5.

TABEL 5: *Helsingør*

	Sager pr. år		*Sager pr. år*
1726	31	*1729*	58
1727	54	*1730*	25
1728	90	*Total:*	258

Påfaldende er det kraftige fald i det totale antal sager i forhold til 1680'erne, og atter må de enkelte kategorier analyseres for at finde mulige årsager hertil (tabel 6). Af tabellen står det klart, at langt den væsentligste faktor må søges i en iøjnefaldende nedgang i gældssagernes antal. Denne situation kan meget vel reflektere et lavere økonomisk aktivitetsniveau i Helsingør,[49] men et så markant fald kræver naturligvis et nærmere studium af sundtoldsbyens socioøkonomiske struktur, end det er muligt her.

Med hensyn til benyttelsen af lovhjemmel har en afgørende udvikling fundet sted, hvilket figur 3 viser. Fra 1726 til 1730 blev lovhjemmel anvendt i 35 af de 258 sager, altså i 13,5 % af tilfældene, og

TABEL 6: *Helsingør*
Antal sager pr. kategori pr. år

	1726	1727	1728	1729	1730		1726	1727	1728	1729	1730
01	5	4	4	7	4	*39*					
02	1	3	1	2		*40*				1	
03						*41*					
10	1	5	4	2	1	*42*		1	1		
11						*43*	8	14	26	16	10
12			5	2	2	*44*		4	6	4	
13	1	1	3		1	*45*	3	3	8	6	3
14				2		*46*					
15						*47*	1	9	14	4	
16						*48*					
17	4		1	2	3	*49*					
30						*50*					
31						*51*					
32			1			*60*	2	4	6	4	
33						*61*			2		
34			1			*62*					
35	1	3	1	1		*63*					
36						*64*			1	2	1
37		1				*65*			1		
38				1		*66*					
						70	4	2	4	2	

brugen af Danske Lov var blevet langt mere almindelig. Over $^4/_5$ af sager pådømt med lovhjemmel rummede henvisning til Danske Lov. Det vil sige, at myndighederne i Helsingør – om ikke før – så da i slutningen af 1720'erne var begyndt at dømme lige så hyppigt efter Danske Lov som herredsfogderne på Falster gjorde det i 1680'erne, i årene umiddelbart efter Danske Lovs introduktion. Om denne udvikling var forløbet gradvis eller abrupt vil kun en totalanalyse kunne give svar på.

Prokuratorer i Helsingør kan tydeligvis nyde at jonglere med love og paragraffer. I tiden før Danske Lov kan man se dem, altfavnende, kræve dom over sagsøgte efter »Louen, Recesserne, Stads och Birche Retten samt Kongelig Mayestæts forordninger.«[50] Ingen nævnt, ingen glemt. Efter Danske Lovs publicering bliver det kotume at specificere sig nøjere: I en sag om angreb mod liv og legeme nedlægger sagsøgers prokurator påstand om, at tiltalte bør

FIGUR 3: *Helsingør*
Kategorier af sager, pådømt med lovhjemmel

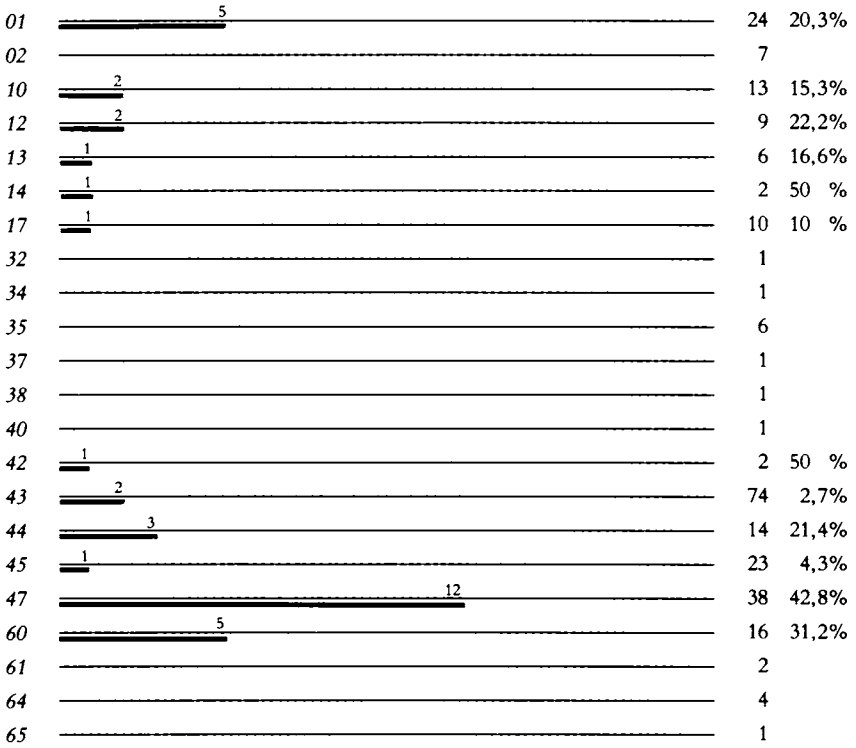

bøde efter Danske Lovs 6-7-2 til 6-7-8 (om afhug og sår), efter 6-15-1 og 6-15-2 (om såkaldt håndran), efter 6-14-1 samt 6-14-3 (om vold og hærværk), og endelig efter 6-21 (om ære).[51] Prokuratoren har kunnet i det mindste misgerningsafsnittet (6. bog) i sin Danske Lov på fingrene. I selve dommen hedder det blot i en bisætning, at der bødes »efter lowen«. Eksemplet er illustrativt. Det giver – hvad også den kvantitative gennemgang ovenfor har antydet – formodning om, at domstolene i Helsingør kun i begrænset omfang har fundet, at der var behov for at legitimere trufne afgørelser med henvisning til konkret lovhjemmel, det være sig Danske Lov eller andre former for hjemmel.

Meget taler for, at magistrat og byfoged (men især magistraten) har reguleret bysamfundets konflikter i kraft af egen autoritet, i

kraft af egen status, og i kraft af egen magtfylde.[52] Danske Lov betød øjensynlig ikke noget brud; også efter 1.10.1683 dømte dommerne i Helsingør i det store og hele, som de plejede. Stærke og forlængst indarbejdede traditioner var sejlivede, hvilket genspejles i blot en detalje som de stereotype standardformularer, som præger domme og kendelser. En formel som »lide Nam efter Recessen« kunne uden videre ændres til »lide Nam efter Loven«, dog ikke uden begyndervanskeligheder. Første gang, i en gældssag ved bytinget 8.10.1683, går det galt. Tiltalte dømmes til at betale sagsøger 6 daler samt til at afholde sagsomkostninger, begge dele under trussel om udpantning efter »Recessen« – udstreget – »Lougens Indhold.«[53] Siden bliver det rutine; en rutine, der nu som før pligtskyldigst klistres på de materielle afgørelser.

I 1720'erne er situationen en noget anden, idet der hyppigere henvises til Danske Lov i trufne afgørelser ved byting og rådstueret. Men på den anden side jo alligevel ikke signifikant hyppigere, end det allerede var tilfældet på Falster i slutningen af det 17. århundrede.

Senest har Ditlev Tamm mindet om, at »Dommeres vankundighed ... hører til det faste arsenal, når der er tale om enevældens retsliv«,[54] for derefter selv at bidrage med håndplukkede biografier over danske underdommere med både kuriøse og tvivlsomme kvalifikationer. Ditlev Tamm undlader imidlertid ikke at gøre opmærksom på, at på daværende tidspunkt, i 1978, var grundlaget for at udtale sig yderst spinkelt – »førend vi har haft lejlighed til at se, hvorledes dommerne afgjorde de konkrete sager, kan vi ikke med sikkerhed vide, om billedet tegner helt så grelt, som slutningerne fra de mange negative vidnesbyrd om mange dommere tyder på.«[55] Der er stadig ikke baggrund for at generalisere; men denne undersøgelse af praksis ved 4 underretter i tiden omkring Danske Lov synes ikke at kunne bestyrke billedet af inkompetence, korruption, slendrian eller vankundighed – hverken når det gælder Helsingør eller Falster.

Igen med henvisning til tallene, kan der dårligt være tvivl om, at Danske Lov ret hurtigt er indgået som et naturligt element i retshåndhævelsen ved de falsterske domstole. Lovbogen anvendes både hyppigere, og også med større virtuositet, end i Helsingør, hvor det var få af lovens mange paragraffer, der bragtes i anvendelse.

Også før 1683 var lovhjemmel af den ene eller den anden slags flittigere brugt på Falster end i Helsingør. Om dette forhold skyldes, at vekslende falsterske herredsfogder i højere grad end dommerne ved de helsingørske underretter har følt behov for at give deres afgørelser den fornødne sikkerhed og vægt, kan ikke afgøres med sikkerhed. Til gengæld er iveren hos herredsfogderne efter at opnå lovkyndighed velbevidnet. Fogden ved Falster Nørreherreds ting skal koncipere en dom til retsmødet 24.10.1693. Sin lovbog kender han; dén er han velbevandret i. Des mere må han beklage, at disse færdigheder ikke nytter stort i den foreliggende sag (om tiende). Sagen må pådømmes uden hjemmel – derom fandtes intet i Danske Lov.[56]

Noter

Denne artikel er blevet til med støtte fra Statens humanististiske og samfundsvidenskabelige Forskningsråd.

Forkortelser
LAS – Landsarkivet for Sjælland m.m., København.
RA – Rigsarkivet, København.

1. LAS Falster Nørre herreds tingbog 1677-85, 17.7.1683, fol. 198r. »schal 3 Maaneder effter at dette hans kongl. Mayst. bref paa alle thinge her i Riiget worder forkyndet, kiende och dømme i alle sager och forefaldende Leiligheder, effter dend Wdgangene Nye Loubog.«
2. Henning Koch: Politimyndighedens oprindelse (1681-1684) – organisation og beføjelser, *Historisk Tidsskrift* 82, 1982, ss. 27-56.
3. LAS Helsingør byfoged, bytingsbog 61 1679-83, fol. 528v-529r. LAS Helsingør rådstue, rådstueprotokol 22 1682-91, fol. 14r.
4. Som note 3.
5. LAS Helsingør rådstue 57, magistraten D 1, kopibog for reskripter mv. 1665-87, fol. 296v-297r og LAS Helsingør rådstue, rådstueprotokol 22 1682-91, fol. 14r.
6. LAS Helsingør rådstue 57, magistraten D 1, kopibog for reskripter mv. 1665-87, fol. 296v-297r og LAS Helsingør byfoged, bytingsbog 61 1679-83, fol. 531r.
7. LAS Helsingør byfoged, bytingsbog 62 1683-88, fol. 14r-14v.
8. Undersøgelsen er led i en større sagtypologisk analyse af retsprotokoller fra Helsingør og Falster 1612-1859. Analysen er tilrettelagt i samarbejde med Dansk Data Arkiv ved Odense Universitet og er finansieret af Det humanistiske Forskningsråd og Det samfundsvidenskabelige Forskningsråd. Dette projekt er kort beskrevet i Danish Data Guide Update, DDA Odense Universitet 1982, projekt DDA 506. Court Records: Elsinore 1612-1859 and Falster 1633-1859.
   Den EDB-mæssige side af undersøgelsen er varetaget af Dansk Data Arkiv.

Analyserne er foretaget på basis af endnu urensede data, oplagret på NEUCC, under anvendelse af et SAS-program.

9. Holger Hjelholt: *Falsters Historie I-II*, Nykøbing Falster 1934–35.
10. Laurits Pedersen (red.): *Helsingør i Sundtoldstiden 1426-1857 I-II* samt tillæg, Kbh. 1926–31.
11. Lawrence Baum, Sheldon Goldman og Austin Sarat: The Evolution of Litigation in the Federal Courts of Appeals, 1895-1975, *Law and Society 16* (1981-82), ss. 291-309.
12. Larry V.Bishop og Robert A.Harvie: Major Crime in Three Rural Counties of Montana, 1895-1915, *Journal of Police Science and Administration* 10 (1982), ss. 83-92.
13. Patrick Rayner, Bruce Lenman og Geoffrey Parker: *Handlist of Records for the Study of Crime in Early Modern Scotland (to 1747)*, uudgivet manuskript, University of St.Andrews august 1978.
14. Senest: Alfred Soman, Criminal Jurisprudence in Ancien-Régime France: The Parlament of Paris in the Sixteenth and the Seventeenth Centuries, i Louis A. Knafla (red.), *Crime and Criminal Justice in Europe and Canada*, Waterloo Ontario 1981, ss. 43–75.
15. Filippo Ranieri: *Projekt Reichkammergericht*. Arbeitsbericht für den Zeitraum vom 1.1.1977 bis zum 1.8.1979. Max Planck-Institut für europäische Rechtsgeschichte, Frankfurt a.M., uudgivet manuskript 9.8.1979. Senest: samme, *Die Inanspruchnahme des Reichkammergerichts in den ersten Jahrzehnten seiner Tätigkeit*. Versuch einer sozialgeschichtlichen Analyse der Reichjustitz zur Zeit der Rezeption. Materialien. Indlæg ved '24. Deutscher Rechtshistorikertag Zürich 28/2-10-82.'
16. Søknad til Norges almenvetenskapelige forskningsråd, 13.5.1981.
17. *Herlufsholm birk 1616-19 og 1630-33* (udg. Karen Marie Olsen), 1954 og 1959. *Aasum herred 1640-48* (udg. Aksel E.Christensen og Troels Dahlerup), 1956–62. *Skast herred 1636-40* (udg. Poul Rasmussen), 1954–65. *Sokkelund herred 1621-22 og 1624-37* (udg. Ole Karup Pedersen, Karen Marie Olsen og Poul Erik Olsen), 1957-80. I 1955 besluttede Kildeskriftselskabet at udgive tingbøger fra købstæder: *Ribe rådstuedombøger 1527-76 og 1580-99* (udg. Erik Kroman), 1974. *Malmø rådstueprotokol 1503-48* (udg. Erik Kroman), 1965. *Malmø stadsbog 1549-59* (udg. Einar Bager), 1972. *Malmø tingbøger 1577-83 og 1588-90* (udg. Leif Ljungberg og Einar Bager), 1968. *Helsingør stadsbog 1549-56* (udg. Erik Kroman), 1971. *Helsingør stadsbog 1554-55, 1559-60 og 1561-65* (udg. Karen Hjorth), 1981. (Alle: Kbh.)
18. Poul Meyer: Dom og dele, *Bol og By 4* (1963), s. 56.
19. Se dog, Ole Fenger: *Landslov og retsbrug*. Danske Domme 1375-1662 og andre domsudgaver. Det danske Sprog- og Litteraturselskab, Præsentationshæfte 5, 1979.
20. Poul Rasmussen (udg.): *Viborg landstings dombøger 1616. Sagsreferater og domskonklusioner*, Viborg 1965. Samme, *Viborg landstings dombøger 1617 A. Udtog af dommene*, Viborg 1971. Samme, *Viborg landstings dombøger 1617 B og C. Udtog af dommene*, Viborg 1980. Senest: Torsten Balle: *Tingbogsekstrakter fra Thy I, Hillerslev og Hundborg herreder 1666-1688*, Thisted og Lyngby 1982.
21. Poul Rasmussen, Principper for udarbejdelse af registre og register til – samt udtog af – tingbøger og dombøger, *Fortid og Nutid* 23 (1966–68).
22. Vald. Andersen, Registrering af tingbogstof, *Fortid og Nutid* 23 (1968), s. 185. Og samme, Tingbøger – extensoudgivelse eller registrering, *Fortid og Nutid* 24 (1971).
23. Grethe Ilsøe, Tingbogsregistrering for EDB – et forsøg, *Fortid og Nutid* 24 (1971).
24. *Sagregistre til Herlufsholms birks tingbog* 1616–19 og 1630–33, Kbh. 1979. *Sagregistre til Skast herreds tingbøger* 1636–40, Kbh. 1980.
25. Gustav Henningsen, El »Banco de Da-

tós« del Santo Oficio. Las relaciones de causas de la Inquisición Española (1550-1700), *Boletín de la Real Academia de la Historia* 74 (1977).

26. »Ellos, mejor que nadie, determinaban el tipo delictivo que estaban juzgando y, en función de ello, procedían a su clasificación posterior«, Jaime Contreras, *El santo oficio de la inquisición de Galicia,* Madrid 1982, s. 455.
27. Gustav Henningsen, Jens Chr. V. Johansen og Ditlev Tamm: 16.000 jyske domme: en sagtypologisk analyse af Hofman-Bangs regest til Viborg landstings dombøger 1569-1805, *Fortid og Nutid* 28 (1979).
28. I forhold til Hofman-Bang projektet har det været nødvendigt at oprette enkelte nye sagtyper, hvilket dog ingen konsekvenser har fået for kategoriseringen. I hvilket omfang kategorierne repræsenterer en datidig virkelighed, er imidlertid et åbent spørgsmål, jfr. J.M. Beattie, Judicial Records and the Measurement of Crime in Eighteenth-Century England, i Louis A. Knafla (red.), anf. arb., s. 128: »An ... limitation is that the actual offence was reduced in the indictment to a legal category and appears simply as burglary, robbery, or grand larceny and so on.«
29. De små øbirker, Bogø og Fejø birk, er ejheller medtaget.
30. RA, Danske Kancelli C 30, betænkning fra landsdommerne i Danmark om herreders og birkers reduktion mv., indsendte i henhold til sjæll. missive af 1686, 15. juni (nr. 217), fol. 16 i de lollandfalsterske landsdommeres originale betænkning af 31.8.1686. Denne betænkning kildeværdi er – sammen med de øvrige indkomne betænkninger fra andre dele af riget – vurderet i Thomas Munck, Retstilstande i Danmark i 1500- og 1600-tallet, *Fortid og Nutid* 29 (1982), s. 644 ff.
31. S. st.
32. LAS Falster Nørre herreds tingbog 1691-96, fol. 251v.
33. S. st., fol. 252r-v.
34. Laurits Pedersen, anf.arb. I, s. 128-29. LAS Sjællandske retsbetjentarkiver indtil 1919. Frederiksborg Amt II. Helsingør byfoged, Kbh. 1974, s. 1.
35. LAS Helsingør byfoged, bytingsbog 61 1679-83, fol. 271r., jfr. LAS Sjællands landsting, justitsprotokol 14 1681-85, fol. 96r. (Tue Rasmussen mod Hans Tyrk og Lorentz Palme). Se iøvrigt f.eks. LAS Helsingør byfoged, bytingsbog 61 1679-83, fol. 253r og samme, bytingsbog 62 1683-88, fol. 203r, 211v.
36. Jfr. også Poul Johs. Jørgensen: *Dansk Retshistorie,* 6. opl., Kbh. 1974, s. 510 ff. om de komplicerede kompetenceforhold mellem byfoged og magistrat.
37. F.eks. Helle Linde: Købstadsadministrationen i Danmark, i *Stadsadministration i Norden på 1700-talet,* Oslo-Bergen-Tromsø 1982, især s. 29.
38. LAS Sjællandske retsbetjentarkiver indtil 1919. Frederiksborg Amt II. Helsingør byfoged, Kbh. 1974, s. 34.
39. I LAS Helsingør rådstue, rådstueprotokol 23 1691-1709, fol. 527 ff. gengives udskrifter af politiprotokollen for henholdsvis torsdag 6.5.1706 og lørdag 22.5.1706.
40. F.eks. Finn Taksøe-Jensen: *Materiel procesledelse i borgerlige sager,* Kbh. 1976, s. 81.
41. Stig Iuul: *Kodifikation eller kompilation.* Christian V's Danske Lov paa baggrund af ældre ret, Kbh. 1954.
42. Gustav Henningsen, Jens Chr. V. Johansen og Ditlev Tamm, anf. arb., s. 251.
43. Thomas Munck: *The Peasantry and the Early Absolute Monarchy in Denmark 1660-1708,* Kbh. 1979, s. 133 f.
44. Holger Hjelholt, anf. arb. II, s. 253.
45. Som note 43,. s. 102.
46. Som note 44., s. 231 f.
47. Hér, som i de følgende tal – er tilfælde af anvendt lovhjemmel sat i relation til det totale antal behandlede sager; når antallet af sager pådømt med lovhjemmel derfor umiddelbart kan synes lavt, må tages i betragtning, at kun sager, hvor dom blev krævet, evt. afgjordes med lovhjemmel.

48. Det meget høje tal i 1687 hænger nøje sammen med de mange fæstesager, idet de udgjorde 9 af de 21 sager, der dette år blev pådømt med henvisning til Danske Lov. Dette forhold må nok ses i sammenhæng med, at herredsfogden ville sikre sig en strengt forsvarlig behandling af disse sager (se note 44).
49. Louis Bobé: *Fra Christian VI's Tid til Kielerfreden*. Tiden 1736-1814. Den store Handelsperiode. Englændernes Helsingør, i Laurits Pedersen, anf. arb. II, s. 274.
50. LAS Helsingør byfoged, bytingsbog 61 1679-83, fol. 258v-259r. Jfr. f.eks. samme, fol. 24or, 508r.
51. LAS Helsingør byfoged, bytingsbog 62 1683-88, fol. 225r.
52. I 1683, f.eks., blev blot 8 af bytingets ialt 176 behandlede sager appelleret, dvs. 4,5 % af sagerne. Af disse blev tre afgørelser stadfæstet, én delvis stadfæstet, fire underkendt. Rådstueretten oplevede ikke i 1683 at få sine afgørelser anket. Jfr. LAS Sjællands landsting, justitsprotokol 14 1681-85.
53. LAS Helsingør byfoged, bytingsbog 62 1683-88, fol. 16r.
54. Ditlev Tamm, Om dommerstanden og domstolene under enevælden, *Juristen & Økonomen* 60 (1978), s. 103.
55. S. st., s. 102.
56. LAS Falster Nørre herreds tingbog 1691-96, fol. 163v: »som ieg icke finder noget udj Kongelig Mayestæts louf...«

CONSTITVTIONES

REGVM REGNI VTRIVSQVE SICILIÆ

MANDANTE

FRIDERICO II. IMPERATORE

PER

PETRVM DE VINEA

CAPVANVM PRÆTORIO PRÆFECTVM, ET CANCELLARIVM

CONCINNATÆ

NOVISSIMA HAC EDITIONE SVMMA CVRA RECOGNITÆ, ET INNVMERIS PROPE, QVIBVS ANTEA SCATEBANT, ERRORIBVS, OMNINO PVRGATÆ

AD FIDEM ANTIQVISSIMI PALATINI CODICIS

CVM

GRÆCA EARVMDEM VERSIONE

E REGIONE LATINI TEXTVS ADPOSITA

QVIBVS NVNC PRIMVM ACCEDVNT

ASSISIÆ REGVM REGNI SICILIÆ

ET FRAGMENTVM

QVOD SVPEREST

REGESTI EIVSDEM IMPERATORIS

ANN. 1239. & 1240.

NEAPOLI

EX REGIA TYPOGRAPHIA

ANNO MDCCLXXXVI.

Danske Lov og dansk lovgivning i europæisk ramme

Af *Wolfgang Wagner*

Prolog: Dansk lovgivning og den europæiske middelalder

At Christian den Femtes lovgivning skulle have »gjort epoke« er en påstand, der, selv om den begrænses til at gælde Danmark, vil ægge til modsigelse. Den mest udførlige fremstilling af den danske retshistorie – af Poul Johannes Jørgensen –, der fører udviklingen frem til slutningen af det 17. århundrede, inddrager da også såvel Kongeloven som Danske Lov af 1683 som afslutning på fremstillingen. Denne periodisering kan man uden videre tage som et udtryk for, at de to forfatnings- og lovværker betragtes som højde- og slutpunkt på en kontinuerlig udvikling, således at det egentlige tidehverv først derefter indtræder. Selv om Poul Johannes Jørgensen må indrømme, at de sidste årtier af det 17. århundrede »blev i mange henseender en stor reformtid«,[1] anser han den dog netop ikke som et historisk vendepunkt. I endnu højere grad end Jørgensen ser Stig Iuul Christian V's lovbog som forankret i traditionen: den ros, der i vidt omfang blev Danske Lov til del,[2] måtte herefter i

TITELBLAD FRA CAJETANUS CARCANIS udgave 1786 af kejser Frederik II's sicilianske konstitutioner. Denne udgave var indtil for nylig standardudgaven og den vidner om såvel det 18. århundredes vågnende historisk-kritiske sans som om den vedvarende betydning af Frederik II's lovbog.

højere grad tilkomme ældre retsskabere; det var deres fjer, som lovgiver smykkede sig med i 1683.[3]

Stillet overfor sådanne synspunkter, der med eftertryk er fremført af fremtrædende danske retshistorikere, og som, uden at yderligere dokumentation her haves fornøden, kan betragtes som udtryk for den almindelige opfattelse af Danske Lovs betydning, kan det forekomme formasteligt at ville fremstille Danske Lov som banebryder for en ny lovgivningsæra ikke blot i Danmark, men i hele Europa. Faktisk var det ikke at forvente, og det er også vanskeligt at begribe, at et lille land i et kontinentalt randområde knap 30 år efter, at det med nød og næppe lykkedes det at redde sin selvstændighed efter en blodig krig med Sverige, skulle blive en ny lovgivningsepokes herold, og det uanset at landet gennem flere århundreder blot passivt havde fulgt tendenserne i Europa uden at yde selvstændige bidrag til juraens udvikling.

Dette udsagn har gyldighed, allerede når det gælder den store hele Europa omfattende lovgivningsbølge i højmiddelalderen, den første lovgivningsæra siden folkevandringstiden, hvor foruden *Corpus Juris Justiniani* også de love, som de germanske vestgotiske, burgundiske, frankiske, langobardiske og angelsaksiske stammer, der efterfulgte Imperium Romanum, lod optegne, blev til i perioden mellem slutningen af det 5. og midten af det 7. århundrede. Under denne lovgivningsbevægelse i det 13. århundrede kom de to magter, der beherskede det middelalderlige verdensbillede i et erklæret konkurrenceforhold til hinanden[4] i spidsen: kejsermagten med Frederik II's konstitutioner for kongeriget Sicilien af 1231[5] og pavedømmet med Gregor IX's *Liber Extra* fra 1234.[6] Særlig Frederik II's *Corpus Constitutionum* kom til at tjene talrige andre lande som forbillede og forlæg: som forbillede idet den klart demonstrerede, at det var muligt at skabe retsenhed indenfor et bestemt territorium gennem udarbejdelsen af en omfattende, udtømmende og til dels systematisk lovbog; men Frederik II's konstitutioner kom tillige til at tjene som forlæg, for så vidt som bestemmelser fra lovbogen direkte og til dels ordret ingik i lovgivning udenfor Sicilien. Eksempler på umiddelbar påvirkning er Mainzer landefreden,[7] som Frederik II selv udstedte sammen med de tyske fyrster i 1235, og kejser Karl IV's ganske vist mislykkede forsøg i årene 1349-1353 på at tilvejebringe en fælles landret for kongeriget Böh-

men ved den senere såkaldte *Maiestas Carolina*.[8] Udenfor Tyskland kan direkte indflydelse fra Frederik II's konstitutioner især påvises med hensyn til den *Fuero Real*,[9] som kong Alfonso X – med tilnavnet den Vise – i begyndelsen af sin regeringsperiode udstedte for Kastillien, og i kardinal Albornoz' lovgivningsarbejde for kirkestaten, de såkaldte *Constitutiones Aegidianae*.[10] Heroverfor er antallet af landområder, hvor det sicilianske eksempel er blevet fulgt uden direkte tilknytning til Frederik II's konstitutioner, og hvor der i det 13. og 14. århundrede blev skabt retsenhed ved udstedelsen af et omfattende lovværk, næsten uoverskueligt.[11] Sin største betydning fik denne lovgivningsbølge på den iberiske og på den skandinaviske halvø. I Kastillien, der i 1230 var blevet forenet med León, kan ved siden af den allerede nævnte Fuero Real fremhæves *Las Siete Partidas* på overgangen fra det 13. til 14. århundrede,[12] i Navarra *Fuero general de Navarra* fra tiden kort før midten af det 13. århundrede og *Fori Aragonum* (1247)[13] fra Aragonien, hvis herskere slægtsmæssigt var knyttet til Frederik II. I Norden var den mest fremtrædende lovgiverskikkelse den ligeledes med Frederik II beslægtede norske konge Magnus VI Lagabøter, som mellem 1274 og 1276 indførte en fælles landret for sit rige,[14] der fra 1276 efterfulgtes af en – når bortses fra den 6. bog – hermed næsten overensstemmende bylov.[15] Også den islandske Jonsbok fra 1281[16] skal ses i forbindelse med disse norske forbilleder. I Danmark hører Jyske Lov fra 1241[17] til i denne sammenhæng, selv om det ikke lykkedes Valdemar II Sejr at skabe retsenhed i sit rige.

Alligevel blev også på steder, hvor det ikke lykkedes at indføre en almindelig og omfattende lovbog, en mere pragmatisk, men samtidig mere omstændelig metode taget i anvendelse ved tilvejebringelsen af en ensartet ret. Der tænkes her på de såkaldte retsbøger, hvorved man forstår private retssamlinger, som uden at modtage officiel sanktion dog efterhånden i retsbrugen opnåede samme autoritet som egentlige love. Det berømteste eksempel fra Tyskland er Eike von Repgows *Sachsenspiegel* fra 1235, som snart fandt efterlignere mange andre steder.[18] I Danmark hører Skånske Lov og de sjællandske love, i Sverige de fleste landskabslove til denne gruppe. Overhovedet spillede denne ikke-autoriserede form for retsenhed over hele Europa og gennem hele middelalderen en lige så stor rolle som de officielle lovgivningsinitiativer, som f.eks. for

Englands vedkommende Glanvilles *Tractatus de legibus et consuetidinibus regni Angliae* (ca. 1188)[19] og Bractons *Treatise on the Laws of England* (før 1268)[20] eller fra Frankrig *Les Etablissements de Saint Louis*,[21] der blev udgivet kort efter Ludvig den Helliges død, udviser. Det samme gælder Østeuropa, hvor den af Wladislaus II 1498 iværksatte samling af ungarnsk sædvaneret, Stephan Werböczy's *Opus Tripartitum*,[22] er et eksempel. Også uden for Europa i det mellemste østen opstod retsbøger, der samlede og bevarede den frankiske ret i korsfarerstaterne.[23]

Bestræbelserne på at sammenfatte retsordenen i et systematisk *corpus* kan siden det 13. århundrede spores over hele Europa, uden at Danmark – især i sammenligning med de øvrige nordiske lande – kan siges at have spillet en særlig fremtrædende rolle eller at have opnået bemærkelsesværdige resultater, når det gjaldt at skabe retsenhed i landet. De var på rettens område en nødvendig følge af overgangen fra en mundtlig til en alfabetiseret kultur, sådan som den ved overgangen fra det 12. til det 13. århundrede fuldbyrdedes i de øverste stænder: Havde skriftlig form for en tidligere periode og f.eks. for Glanville ikke været en betingelse for at anerkende en retsnorms gyldighed,[24] så vandt skriftligheden nu frem. Politisk var lov- og retsbogsbølgen, når man ser bort fra korsfarerstaterne, et udtryk for overgangen fra »Lehnswesen zur ständischen Herrschaft«.[25] Socialt var det tydeligt, at den gamle stammestruktur var i forfald, hvilket juridisk gav sig udtryk i overgangen fra stammeret til land- og byretter, fra det hidtil rådende personalitetsprincip, der byggede på tilhørsforholdet til en stamme, til territorialitetsprincippet, hvor magtforholdene på et bestemt geografisk område var afgørende.[26] Disse kulturelle, politiske og sociale forandringer nødvendiggjorde i så heterogent sammensatte magtsfærer som Frederik II's normanniske kongerige eller rigerne på den iberiske halvø i langt højere grad end i et geografisk og befolkningsmæssigt så ensartet land som Danmark en ny og forstærket sammenknytning gennem en fælles retsorden.

En sidste årsag, der hænger sammen med retten selv, og som gjorde sig mindre stærkt gældende i Danmark end andre steder, er den tiltagende bevidsthed om retskildernes mangfoldighed. De vanskeligheder, som den middelalderlige lovgivning stod overfor som følge af retsoverleveringens opsplittethed, træder nok få ste-

der tydeligere frem end i byen Pisas *Constituta legis et usus* fra 1160, en tidlig forløber for lovgivningsbølgen i det 13. århundrede. Dette lovværk, der muligvis oprindelig har været udstedt som et samlet *corpus*[27] og i denne form er et af de mest imponerende vidnesbyrd om middelalderlig lovgivning overhovedet, er overleveret i to relativt selvstændige dele: *constitutum legis Pisanae civitatis*[28] og *Constitutum usus Pisanae civitatis*.[29] Opdelingen af lovbogen i to er således ikke begrundet blot i en processuel kompetencefordeling mellem en *curia legis* og en *curia usus,* der stod under en fælles appelinstans – *curia appellationis,*[30] men modsvarer tillige retskildernes forskelligartede oprindelse. I fortalen til *Constitutum usus*[31] bliver vi straks i begyndelsen belært om, at »byen Pisa fra arilds tid ... havde levet ... efter romersk ret«. Bevidstheden om denne tradition og kendskabet til romerretten synes i det 12. århundrede at være blevet betragteligt styrket, da det grundlæggende Digesthåndskrift, det berømte Florentina, formodentlig fra Syditalien kom til Pisa, hvor det opbevaredes indtil 1406. I sidste instans afledes af dette håndskrift vort kendskab til romerretten og dermed den vesterlandske retsvidenskabs oprindelse i Bologna siden slutningen af det 11. århundrede. På dette tidspunkt fandtes et andet centrum for videnskabelig dyrkelse af juraen i Lombardiet, især i Pavía, hvor den i *Lombarda* samlede og systematiserede langobardiske ret blev doceret. Denne langobarderret blev, som vi erfarer af fortalen til *Constitutum usus,* i et ikke ringe omfang anset som gældende ret også i Pisa, og vi kan i dag opstille som hypotese, at *Lombardas* indflydelse, for så vidt man ikke vil antage eksistensen af et fælles grundlag, strakte sig helt til de svenske landskabslove.[32] Som en tredje hovedkilde nævnes de sædvaner, der har udviklet sig som følge af »samkvemmet med mange slags folk«, og som derfor kan betragtes som det sidst opståede led i overleveringen.

I Nordeuropa derimod forholdt det sig omvendt. Her var den nedarvede sædvaneret grundlaget for retsoptegnelsen, mens romersk og langobardisk ret kun tøvende – kanonisk ret dog, som vi erfarer af fortalen til Jyske Lov, i noget større omfang – trængte frem.[33] Retskildeproblematikken var altså endnu ikke akut her, hvilket utvivlsomt gjorde lovgivers opgave lettere i forhold til f.eks. Pisa, når det gjaldt at tilvejebringe et nogenlunde sammenhængende, systematisk og omfangsrigt corpus af bestemmelser.

Denne situation ændrede sig imidlertid afgørende ved overgangen fra det 15. til det 16. århundrede, altså på et tidspunkt, som man plejer at betragte som middelalderens afslutning og en ny tids begyndelse. Denne epoke fremviser ligesom det begreb, der benyttes om den, renaissance (genfødelse) et janusansigt: på den ene side er blikket vendt mod fortiden, hvor gamle, forlængst – troede man – forglemte traditioner genopdages; på den anden side er det vendt mod fremtiden, det søger gennem uvante og endnu ikke kendte indtryk og opfattelser en ny fødsel, en ny begyndelse. Tidens dobbeltansigt præger også de begreber, hvormed en ny lovgivningsbølge, der sætter ind som en efterfølger af den i det 13. århundrede, betegnede sine resultater.

Tydeligst kan dette iagttages i Tyskland, hvor udtrykket »reformation« vinder indpas som betegnelse for de nye retsbøger, der dukker op siden slutningen af det 15. århundrede, en betegnelse, der senere blev forbeholdt det mest radikale og skæbnesvangre brud med middelalderens verden, undergangen af den religiøse enhed i *Civitas Christiana* som følge af den lutherske reformation. Men også andre af tidens betydeligste sociale, kulturelle og politiske revolutioner udgik fra Europas hjerte eller fandt i det mindste her deres synligste udtryk. I Tyskland ikke blot skabte Kopernikus en ny tids verdensbillede, men Gutenberg fuldbyrdede tillige overgangen fra den alfabetiske til den typografiske tidsalder ved opfindelsen af bogtrykkerkunsten, der muliggjorde den mekaniske mangfoldiggørelse af tekster og dermed åbnede også lovgivningen helt nye horisonter. De tyske bondekrige afspejler tydeligst det sociale tidehverv, overgangen fra et bonde- og agrarsamfund til et borgerligt bysamfund.[34] Endelig medførte Karl V's politiske fiasko netop i forhold til de tyske fyrster den uigenkaldelige afslutning på det middelalderlige universalrige og territorialstaternes fremvækst.

Af denne korte beskrivelse af gæringsprocessen ved indledningen til nyere tid fremgår tydeligt nok, hvilken vigtig stilling de tyske byer indtog. Det var også fra dem, at den nye lovgivningsbølge

Titelblad fra byen Nürnbergs »VERNEUTE REFORMATION« af 1564. Til højre ses Moses med lovens tavler, der viser hen til rettens guddommelige oprindelse, og måske også betydningen af Guds lov. Til venstre er det kong David, der symboliserer kejseren som lovens vogter. Nürnberger Reformationen fra 1564 er en systematiseret og under indflydelse af romerretten revideret udgave af den ældre byretsreformation fra 1469.

i form af stadsretsreformationer[35] udgik. Den første og mest indflydelsesrige repræsentant, Nürnberger reformationen fra 1479,[36] udøvede ikke blot indflydelse på talrige andre stadsretter, men gav også impuls til flere landretter. Efter århundredskiftet bredte lovgivningsbølgen, der oprindelig havde været begrænset til byerne, sig udover landterritorierne,[37] der for det meste i endnu højere

grad havde behov for afklaring, indskærpelse, for ikke at tale om forbedring og ensartethed af retsordenen.[38]

Ikke blot i klangen, men også når det gælder målsætning, minder de tyske reformationer om de spanske *recopilaciones,* der også omtrent samtidig dukker op der.[39] Ved stadig gentagne forsøg tilstræbte man en samling og systematisering, til dels også en revision af gældende ret, uden at man, når bortses fra Kastillien, synes at være kommet kodifikationsidealet væsentligt nærmere.

I Danmark og Norge tog den simpleste form for reformation skikkelse af en nyredaktion af landskabslovene i de første år af Christian IV's regering. Årsagen hertil var, at lovbøgernes middelalderlige sprog ikke længere blev forstået – det gjaldt især i Norge – men også at der på grund af de mange afskrifter var opstået usikkerhed om, hvad der var lovenes autentiske form. Som et resultat udsendtes i 1590 en autoriseret udgave af Jyske Lov,[40] der var forlæg for byskriver i Flensborg Blasius Eckenbergers officielle oversættelse for Slesvig til plattysk, der udsendtes i 1593.[41] Som »Norske Low-Bog. offverseet, corrigerit og forbedrit« offentliggjordes i 1604 en nyredaktion af Magnus Lagabøters landslov,[42] hvor teksten ikke blot var standardiseret og oversat til dansk, men hvori også en del af den lovgivning, der var fremkommet siden det 13. århundrede, var blevet indarbejdet.

En anden og denne gang typisk dansk form for reformation er *recessen.* Teknisk er begrebet identisk med det tyske udtryk »Abschied« og betegner en overenskomst i lovsform mellem konge og stænder. I praksis var udtrykket forbeholdt mere omfangsrige lovarbejder af større vigtighed,[43] ofte sådanne, hvori ældre lovgivning fra en vis periode blev sammenfattet. En af Christian IV's recesser, den såkaldte *Store Reces* fra 1643, var endog det mest omfangsrige danske lovarbejde fra tiden mellem Jyske Lov af 1241 og Danske Lov af 1683, efter at de større lovinitiativer, der var sat i gang af Christian II eller af Christian IV's kansler Christian Friis til Kragerup, enten ikke var trådt i kraft eller var forblevet ufuldendte.[44]

Ser man tilbage på disse eksempler, der let ville kunne supleres med andre fra andre dele af Europa, kan man ikke undgå at få et indtryk af den usikkerhed og forlegenhed, der præger lovgivningen. Den selvsikkerhed og det høje niveau, hele den dristighed i an-

lægget, der i sin tid gjorde Frederik II's konstitutioner til et forbillede for lovgivningsbølgen i det 13. århundrede, er – om overhovedet – højst at finde, når det gælder et delområde som strafferetten,[45] som det 16. århundrede skylder sine mest fremragende lovværker.[46] I øvrigt bærer denne overgangstids lovgivningsprodukter et typisk præg af foreløbighed. Ganske vist blev de problemer med hensyn til oversættelse, der var en følge af ændringer i sprogbrugen, overalt løst, men allerede spørgsmålet om, hvad der var lovens autentiske ordlyd, som hang sammen med ikke blot de mange middelalderlige håndskrifter, men som også var en følge af uordenen i de kongelige kancellier, gav anledning til vanskeligheder. Helt uløst blev den opgave at tilvejebringe en lovsystematik, idet man her i bedste fald greb tilbage til ordningen i Justinians *Corpus Juris*.

Overtagelsen af Justinians systematik var ikke altid ledsaget af en materiel reception af romerretten, også rene lovsamlinger eller kompilationer af gældende ret kunne betjene sig af denne systematik. Herhen hører flere af de allerede nævnte spanske *recopilaciones*,[47] i Frankrig især de af Pierre Guenois som privatarbejde foranstaltede *Conférence des Ordonnances royales*,[48] mens den langt mere berømte såkaldte *Code Henri*,[49] der var redigeret 1585 af Barnabé Brisson efter et ham af Henrik III pålagt hverv, følger sit eget lidet overskuelige og indlysende system. I Skotland blev en plan fra 1567 om at samle gældende ret i et corpus »devidit in heides conforme to the fasson of the law Romane«[50] lige så lidt ført ud i livet som forskellige kompilationsprojekter af samme type fra midten af det 16. århundrede i England.[51] Som en fjern efterklang af sådanne toner lyder det, når bogtrykkeren Christian Cassuben i 1668 giver sin danske lovsamling titlen *Corpus Juris Danicum*.[52]

Videre gik allerede bestræbelserne på at forbinde genordningen af lovene med en indholdsmæssig reform i form af en fuldstændig eller delvis reception af romerretten. Et af de første forsøg i denne retning var det omfangsrige polske udkast til en *Correctura iurium*[53] fra 1532, og et af de sidste var Samuel von Coccejis preussiske »Project des Corporis Juris Fredericiani«[54] fra midten af det 18. århundrede. Ind imellem finder vi private forslag, f.eks. af Leibniz[55] eller Muratori,[56] der omfattede et *Corpus iuris reconcinnandum*.[57] Det viste sig dog, at der ikke var politisk mulighed for at gennemføre

udkast og planer af denne art, da de i for høj grad var påvirket af romerretten og i for ringe grad tog hensyn til den hjemlige ret. Det problem at skabe en harmonisk forbindelse mellem retskilder af forskellig oprindelse var desuden blevet yderligere accentueret siden slutningen af det 15. århundrede derved, at der i takt med det forcerede tempo i udviklingen af territorialstater ved siden af den romerske og den hjemlige ret som en tredje retskilde med samme rang var tilkommet en hastigt voksende mængde af enkeltlovgivning for de enkelte territorier.

Spørgsmålet om muligheden for at skabe retsenhed, der var blevet aktualiseret af konkurrencen mellem forskellige retsordener, var vel intetsteds mere brændende end i Frankrig, der retligt var spaltet i to dele: i *pays de droit écrit* og *pays de droit coutumier*. Den omstændighed, at de fleste Coutumes efter udstedelsen af Karl VII's Ordonnance fra Montil-les-Tours som »droit écrit« var blevet optegnet og redigeret,[58] kunne kun bidrage til at skærpe situationen, da de to rivaler nu stod overfor hinanden på omtrent samme niveau. I en sådan situation kan tilbøjeligheden til at gribe til radikale løsningsforsøg være stor, og det var to indbyrdes modstridende svar, der blev givet omkring midten af det 16. århundrede. Pierre Lizet, siden 1529 præsident for parlamentet i Paris og en forbitret modstander af huguenotterne, betragtede romerretten som fransk *ius commune*, mens hans efterfølger som præsident, den mere mådeholdne Christophe de Thou,[59] der tilhørte den formidlende retning, ville give »les Coutumes et le Droit François« denne status.[60] de Thou benægtede altså, at romerretten havde denne karakter af almindelig ret og ville kun anse den anvendelig i Frankrig »pro ratione«, altså som en regulerende »ratio scripta«.[61]

Langt mere dybsindig og videregående i sine konsekvenser var den begrundelse, hvormed François Hotman, der i det politiske spektrum i datidens Frankrig repræsenterede den modsatte side af Lizet, afviste en lovgivning på grundlag af *Corpus juris civilis*. Dette juridisk mest betydningsfulde og vel også det mest selvstændige hoved blandt de kalvinistiske monarkomacher førte nemlig den rene klassiske romerret, hvis videnskabelige værdi han viste den største respekt,[62] i marken mod Justinians lovbog. Corpus juris var blot en overfladisk, efterladende, usystematisk og ofte fordærvet[63] efternøler efter en stor juridisk epoke, opstået på et tidspunkt,

CORPUS JURIS DANICUM
eller den Fuldkommene
Danske Low-Bog /
Indholdendis disse 11. Hoffvit-Parter
1. Konning Waldomars den II. Low. 1554.
2. Konning Christian den III. Rèces. 1558.
3. Kon. Friderichs den II. Handfestning. 1576.
4. Konning Friderichs den II. Reces. 1559.
5. Kon. Friderichs den II. Gaards-Ret. 1562.
6. Kon. Friderichs den II. Stø-Ret. 1561.
7. Kon. Friderichs den II. XXV. Relig. Artickler. 1569.
8. Kon. Friderichs den II. Obne Brefve. 1587.
9. Konning Christiani den IV. Reces. 1643.
10. Kon. Christianj den IV. Obne Brefve
11. Hans K. M. Kofting Friderichs den III Forordninger fra den 19. Aprilis 1660. oc til den 8. Mart. 1664.
Colligeret aff Christian Cassuben / oc findis hos hannem eller hans Arffvinger oc Fuldmægtige til kiøbs / Anno 1668.

CORPUS JURIS DANICUM var navnet på et værk, der i 1668 udsendtes af bogtrykker Christian Cassuben og som indeholdt Jyske Lov, Den koldingske Reces fra 1558 samt senere lovgivning fra Frederik II's og Christian IV's tid og fra årene umiddelbart efter enevældens indførelse. Værket udkom i flere udgaver og optryk. Her bringes indholdsoversigten fra første udgave 1668, hvori en besidder har noteret de enkelte loves udgivelsesår. Det kgl. Bibliotek.

som ikke selv havde modtaget et »Beruf zur Gesetzgebung«.[64] Selv om man af Justinians lovbog måtte kunne aflæse, hvad der var det romerske samfunds sande tilstand, så var denne dog så forskellig fra forholdene i Frankrig,[65] at man ikke uden videre kunne overtage den romerske ret. Hotman afstod herved fra enhver udtrykkelig stillingtagen til den hjemlige sædvaneret som grundlag for en fremtidig lovbog i »un ou deux beaux volumes en langage vulgaire et intelligible«,[66] der skulle indeholde såvel offentlig ret som privatret, og som ikke kunne sættes bedre i værk end gennem kansleren Michel de l'Hospital, »un solon en nostre France«. Hotman foreslog fire hovedkilder som grundlag for den nye lovgivning: Justinians lovbøger, for så vidt de indeholdt brugbare regler; filosoffernes værker; de mænds praksis, hvem redaktionen var pålagt, og endelig de mosaiske love, for så vidt som de ikke indeholdt ren jødisk ret, men en almen *ius gentium*.[67] Hvis man ville tilpasse alt dette til forholdene og statsformen i Frankrig, kunne man nå det gamle mål, som allerede Ludvig XI forfulgte, at »en ce Royaume l'on usast d'une coustume, d'un poix, et d'une mesure«.[68]

Intetsteds i Danmark finder man et tydeligere udtryk for denne monarkomachiske tankeverden end i forordet til den af rigens kansler Arild Huitfeldt forfattede danske krønike,[69] der sammen med Erik Sparres[70] politiske traktat vel er det mest betydningsfulde politiske skrift i Norden ved overgangen til det 17. århundrede. Rent kalvinistisk-monarkomachisk er den tanke, at ethvert land har sin egen ret, og at kun den naturlige lov i mennesket forbinder de enkelte retsordener med hinanden,[71] hvorved han betragtede Jyske Lov som Danmarks egentlige retsgrundlag. Også den forestilling, at enheden i tro og styre måtte give sig udtryk i en fælles lovbog, viser Huitfeldt tilhørsforhold til denne kreds.[72] Et sådant legislativt arbejde havde en samtidig med Hotman et halvt århundrede tidligere påtaget sig, rigsråd Erik Krabbe til Bustrup, uden dog at nå målet.

Til brug for sine halvofficielle lovarbejder, der oprindelig syntes at være udsprunget af et privat initiativ, men som senere fik sanktion ovenfra, har Krabbe først og fremmest jævnført den danske ret, der forelå for ham, med Corpus juris civilis og derved villet bringe større begrebsmæssig og systematisk orden. Særlig i de tingsretlige afsnit har han også taget hensyn til tysk ret, mens han

kun sjældent støtter sig til svensk ret. Ifølge den tilsyneladende endelige systematik skulle den planlagte kodifikation fremtræde i seks dele, der indledtes med arveretten og som over kontraktsret, tingsret, strafferet og procesret ledte frem til en politiordning.[73] Det særlige og på dette tidspunkt for hele Europa enestående er, at disse enkelte emner indledes og sammenholdes af en politisk-statsretlig *Praefatio,* af hvis grundsætninger de skulle udledes. I dispositionen bærer den titlen »De ordinaria potestate seu Magistratu eiusque officio. De subditorum officio«, hvilket Krabbe senere ændrede til »De Magistratus subditorumque officio«.[74] Ikke blot denne overskrifts ordlyd, men også indholdet, knytter sig så snævert til et værk af Theodor Béza, den senere efterfølger af Calvin i Genève, med en lignende titel, at der kan rejses spørgsmål om en afhængighed fra Krabbes side af Bézas afhandling.[75] Krabbe kan herved være gået ud fra den betragtning, at ikke blot statsmagtens muligheder og grænser på afgørende måde måtte bestemme indholdet af den planlagte kodifikation, der var lagt an som fuldstændig, komplet og omfattende alle retsområder, men tillige at et så ambitiøst værk overhovedet kun kunne komme i stand på grundlag af en entydig politisk viljeserklæring. Erik Krabbe kan hermed betragtes som den tidligste forløber for den kodifikationsbevægelse, der sætter ind med Christian V's Danske Lov 1683, og som gjorde udarbejdelsen af en fuldstændig kodifikation til sit mål, ja det er ikke umuligt – omend ikke bevisligt – at Krabbes lovarbejder, der i begyndelsen af det 17. århundrede af hans datter blev overgivet til kongens kancelli, under en eller anden form kan have været retningsgivende for de ideer, der kom til at præge lovgiver af 1683.

Christian V's Danske Lov som indledning til en fælleseuropæisk lovgivningsbevægelse

Ligesom begrebet kodifikation stammer fra Jeremy Bentham, den store engelske lovgivningsteoretiker på overgangen til det 19. århundrede,[76] stod også Bentham fadder til udtrykket »fuldstændig kodifikation«, som betegnelse for en epokes mål og resultater med hensyn til lovgivningen, en epoke, der indledes med Danske Lov af 1683 og som strækker sig langt ind i det 18., til dels også det 19. og

endog 20. århundrede. I sin afhandling »General View of a Complete Code of Laws«[77] forstår Bentham ved en »Complete code of Laws« en systematisk lovcodex bestående af to eller flere dele,[78] der så fuldstændigt omfatter helheden af lovgivningsmæssigt relevante emner,[79] at man ikke kan anse og anvende det som lov, som ikke indeholdes i kodifikationen selv.[80] At dette ideal om fuldstændighed også var levende i Danmark allerede før 1683 viser ikke blot titlen på den ovennævnte lovsamling af Cassuben, men endnu klarere en bemærkning af Huitfeldt i forordet til hans rigskrønike, hvor han betoner, at dansk ret ganske vist ikke er så omfangsrig som mange andre nedskrevne retsordener, men så fuldstændig som kun få.[81]

Til udarbejdelsen af en fuldstændig kodifikation hører imidlertid også opfyldelsen af en anden grundforudsætning, nemlig eksistensen af den politiske kraft og vilje til at omsætte idealet til virkelighed. Det er ingen tilfældighed, at det mål at skabe en fuldstændig kodifikation kun kunne efterstræbes og til dels også virkeliggøres i absolutistiske stater, hvadenten det nu var monarken eller hans ministre, der besad den egentlige magt, mens det konstitutionelle monarki – som vi skal se i epilogen nedenfor – ligesom republikken atter igen fulgte et andet lovgivningsmønster. Den udtrykkelige eller faktiske indførelse af en absolutistisk forfatning viser sig hermed at være en fundamental forudsætning for udarbejdelsen af en fuldstændig kodifikation, og denne omstændighed finder ofte udtryk ved, at den nye politiske forfatning sættes i spidsen for lovbogen. Betydningen af Kongeloven af 14. november 1665, hvormed absolutismen i Danmark forfatningsretligt blev sanktioneret, for Danske Lov skal ikke nærmere berøres her (da dette spørgsmål er taget op andet steds i dette bind),[82] men der skal her blot henvises til, at de to første artikler i Danske Lov indeholder en ekstrakt af statens nye absolutistiske grundlov. Hermed var Kongeloven, der i øvrigt blev behandlet lige som et *Arcanum imperii Danici,* længe før den blev publiceret i 1709[83] i hvert fald i grundtræk blevet offentligt kendt. Disse bestemmelser var i mindre høj grad end i andre senere fuldstændige kodifikationer knyttet så snævert til det øvrige normsystem, at de ligefrem dannede en aksiomatisk grundnorm, hvoraf de øvrige bestemmelser med tvingende nødvendighed lod sig udlede,[84] men alligevel var de heller ikke i Danmark uden konsekvenser.

Absolutismen fremstår altså som det hidtil mest magtfulde og virkningsfulde forsøg i europæisk historie på at gennemtvinge enhed i samfundet ved at skabe et statsligt magtmonopol. Havde det 16. århundrede især fikseret på religionsenheden ved forberedelsen af den absolutistiske æra, så koncentrerede interessen sig i det 17. og 18. århundrede om den materielle magts tre grundpiller, militær, finanser og justitsvæsen. Næsten overalt i Europa kan iagttages det samme grundmønster, at herskeren efter at have sat stænderne ud af spillet straks begynder på opbygningen af en effektiv centralforvaltning, hvorved de tre nævnte sektorer spiller en væsentlig rolle. I Danmark kan vi allerede kort før 1660 iagttage, hvorledes centraladministrationen efter udenlandske forbilleder omorganiseres på grundlag af kollegialsystemet,[85] og at der efter indførelsen af absolutismen i spidsen for administrationen sættes først et statskollegium og senere et gehejmekonseil som en art indre regering.[86] De vigtigste konsekvenser af disse centraliseringstendenser var indenfor retsvæsenet oprettelsen af en fælles overinstans i form af øverste domstole, der overalt så øjensynligt – her skal som eksempler blot nævnes Det tysk-romerske Rige,[87] Preussen,[88] og Østrig[89] – plejede at være forløbere for planlægningen af en omfattende lovgivning, at man kan antage en indre sammenhæng mellem de to fænomener: ikke mindst synes en reform af domstolssystemet at åbne øjnene for de øvrige retsmateriers mangler.[90]

Er absolutismen i Danmark anledningen til en grundig omordning af justitsvæsenet, som oprettelsen af Højesteret den 14. februar 1661 blot var det første skridt på vejen til,[91] så gælder dette langt mindre for den materielle ret. Indførelsen af absolutismen var en omvæltning, hvis virkninger overvejende var begrænset til det politiske felt, og den berørte først samfundsforholdene fra det tidspunkt, hvor den indgik i forbund med oplysningstidens strømninger. Institutioner som familie- og arveret, kontrakts- og tingsret blev i deres overleverede former derfor i første omgang knap berørt af den statslige omvæltning og kunne i kun let ændret skikkelse gå over i de fuldstændige kodifikationer, når bortses fra, at der på disse områder skabtes enhed, og at lokale særregler blev afskaffet. Kraftigere var derimod de indgreb i procesretten, som man til dels kan betragte som en fortsættelse af reformerne indenfor domstolssystemet. Den tiltagende besættelse af dommerstillin-

gerne med faste embedsmænd, nyordningen af domstolsforfatningen, indførelsen af reféré législatif[92] krævede allerede ændringer af procesretten. Hertil kom klager over processernes langvarighed, et ganske vist evigt tilbagevendende tema i europæisk retshistorie, der dog fremføres særlig stærkt umiddelbart inden de fuldstændige kodifikationer,[93] og som blev en af hovedbevæggrundene til deres udarbejdelse. Alt dette førte til ikke uvæsentlige reformer indenfor procesretten også i Danske Lov[94] og medførte, at den danske lovgivning – som vi skal se nedenfor[95] – netop på dette felt blev betragtet som et forbillede og afgav impulser, der førte til udenlandske efterligninger.

På et sidste felt var endelig den absolutistiske statsform en uundværlig betingelse for affattelsen af en fuldstændig kodifikation. I forrige afsnit påvistes det, at det 16. århundrede ikke kunne nå frem til en afgørelse af den indbyrdes værdi og rækkefølge af de forskellige typer af retskilder. Med modifikationer gentog denne proces sig også under udarbejdelsen af Danske Lov i konkurrencen mellem Peder Lassen og Rasmus Vinding og deres to udkast, hvoraf det ene i højere grad gik ud fra romerretten, mens det andet byggede på *ius patrium*.[96] Denne strid, der i 1669 væsentligst gennem Peder Schumachers, den senere Griffenfelds, indflydelse, blev afgjort til fordel for Vinding og dermed for den hjemlige ret,[97] blev i Danmark af mindre betydning end i mange andre europæiske stater, hvor på den ene side den nedarvede ret var langt mere opsplittet og på den anden side receptionen af romerretten langt mere indgribende. Sådanne omstændigheder førte da hyppigt til retsenhedsbestræbelsernes forlis, eller til, at en fuldstændig kodifikation, der til trods for disse vanskeligheder måtte være blevet tilvejebragt, alene trådte i kraft med subsidiær gyldighed.[98]

Danske Lov fra 1683 udviste ikke blot i sin tilblivelsesproces for første gang de karakteristiske faser, der markerer vejen fra projekt til færdigt produkt, men den blev tillige prototypen på en ny lovgivningsepoke i Europa. Den forbandt nemlig den hensyntagen, der så kraftigt blev fordret af Montesquieu, til landets ejendommeligheder ved i vidt omfang at overtage ældre ret med en tilbagetrængning af elementer af stændersamfund til fordel for egalitært-borgerlige elementer og med en skarp betoning af den prioritet, som monarkens suverænitet gav den politiske ordning. Som

forløbet af den danske revolution i 1660 viste, lå denne fremhævelse af magtstrukturen i såvel monarkens interesse som i bybefolkningens, kimen til det borgerlige samfund, som havde fundet sammen i en fælles modstand mod standssamfundet. En hierarkisk afledning af enkeltnormer fra et udgangspunkt præget af de absolutistiske grundsætninger var derfor i fuld overensstemmelse med en tidsalders ledende ideer, der ikke så magt og samfund i et antagonistisk forhold, men komplementært indordnet, sålænge der bare, som det var tilfældet med Danske Lov, blev kodificeret en retsorden, der var almindelig og lige, udtømmende og fuldstændig.[99]

Satte Frederik II af Hohenstaufens sicilianske konstitutioner på to måder sit præg på lovgivningsbølgen i det 13. århundrede, så blev også den danske kodifikation fra 1683 en model for den praktiske lovgivning i den absolutistiske periode i to henseender, som forbillede og som forlæg. Et forbillede var den, når det gjaldt den med forrang for det politiske felt stedfindende samling, systematisering og supplering af retskilderne i en fuldstændig kodifikation, som kunne garantere retsenhed i riget. For at gå frem i geografisk orden, blev der i Portugal siden 1778 arbejdet på en planlagt »Novo Código«,[100] et projekt der muligvis var sat i gang af Pombal, før han blev styrtet. I Spanien fandt initiativer i denne retning især sted under Ferdinand VI, hvis minister, markien af Ensenada, i 1751 fremlagde et udkast til en »Código Fernandino«.[101] I Italien er Napoli-Sicilien og Piemont-Savoyen vigtige for kodifikationshistorien, lande der allerede under lovgivningsbølgen i det 13. århundrede spillede en fremtrædende rolle.[102] I kongeriget Begge Sicilier satte Bernardo Tanucci, Karl III af Bourbons statssekretær, projektet til en »Codice Carolino« i værk og overdrog Guiseppe Cirillo at udforme loven.[103] I modsætning til dette ikke realiserede projekt lykkedes det for kong Viktor Amadeus II af Sardinien for sit piemontesiske territorium at få udgivet en lovbog i seks dele, der i 1729 blev forbedret og efter en fornyet revision 1770 blev sat i kraft også for Savoyen.[104]

Var de nævnte planer og værker en absolutistisk epokes frembringelser, så kom den i Danmark for første gang realiserede fuldstændige kodifikation til at virke som forbillede ud over denne periode. I Frankrig forelagde Jean-Jacques Régis de Cambacérès i 1794 for Nationalkonventet i den mest radikale fase af revolutionen

et omfangsrigt forslag til en fuldstændig og systematisk redaktion af den siden 1789 udgivne ret som »Code de la révolution«. Ifølge hans plan skulle der udarbejdes en lovbog i tre dele, hvis første del skulle indeholde normerne for statens forfatningsretlige organisation.[105] Endnu i dag lever idealet om en fuldstændig lovbog videre i den katolske kirkes juridiske tankeverden: Den nye *Codex Iuris Canonici,* der er under udarbejdelse, vil rimeligvis i en *Lex Ecclesiae Fundamentalis* eller i det mindste i et afsnit, hvis titel »De christifidelium officiis et iuribus fundamentalibus«[106] leder tanken hen på Erik Krabbes Praefatio fra midten af det 16. århundrede,[107] indeholder et kirkeforfatningsretligt grundlag.

Det kan virke påfaldende, at Danske Lov fra 1683 hidtil alene er blevet fremstillet som forbillede for sydeuropæisk og fransk lovgivning. Når England ikke er blevet nævnt hænger det sammen med, at kodifikationsdebatten her fulgte andre tankebaner end på det europæiske kontinent, selv om forestillingen om en fuldstændig lovbog dog heller ikke helt blev savnet her før Bentham.[108] Når selv så berømte lovgivningsforetagender som dem, der foregik i Sverige, Preussen og Rusland, ikke er blevet nævnt, er forklaringen den, at Danske Lov her og måske også i Østrig[109] på et eller andet stadium af kodifikationsprocessen tjente som forlæg i ordets strenge betydning. Disse tilfælde, hvor Danske Lov direkte og dokumenterbart har udøvet indflydelse på kodifikationspraksis i de øvrige stater, der grænser op til Østersøen, skal derfor i det følgende belyses noget nærmere.

Ligesom den sammenfatning af Kongelovens bestemmelser, der er foretaget i første afsnit af Danske Lov, i Danmark kan siges at danne udgangspunktet for lovbogen, således havde man også i Sverige ved planlægningen af en fuldstændig kodifikation, Sveriges Rikes Lag af 1734, længe overvejet at indlede værket med et statsretligt afsnit, en »konungabalk«, som politisk basis. Hermed mente man imidlertid ikke længere det kapitel om kongen, der sædvanligt indledte de middelalderlige lovbøger i Norden, og som endnu i året 1604 skulle danne indledning til Karl IX's lovforslag,[110] men et statsretligt afsnit i tidens stil, dvs. at det i den karolinske tid først og fremmest skulle baseres på suverænitetsakten af 1693 og i den efterfølgende frihedstid på de nye grundlove. Mens udkastet af 1687 til et

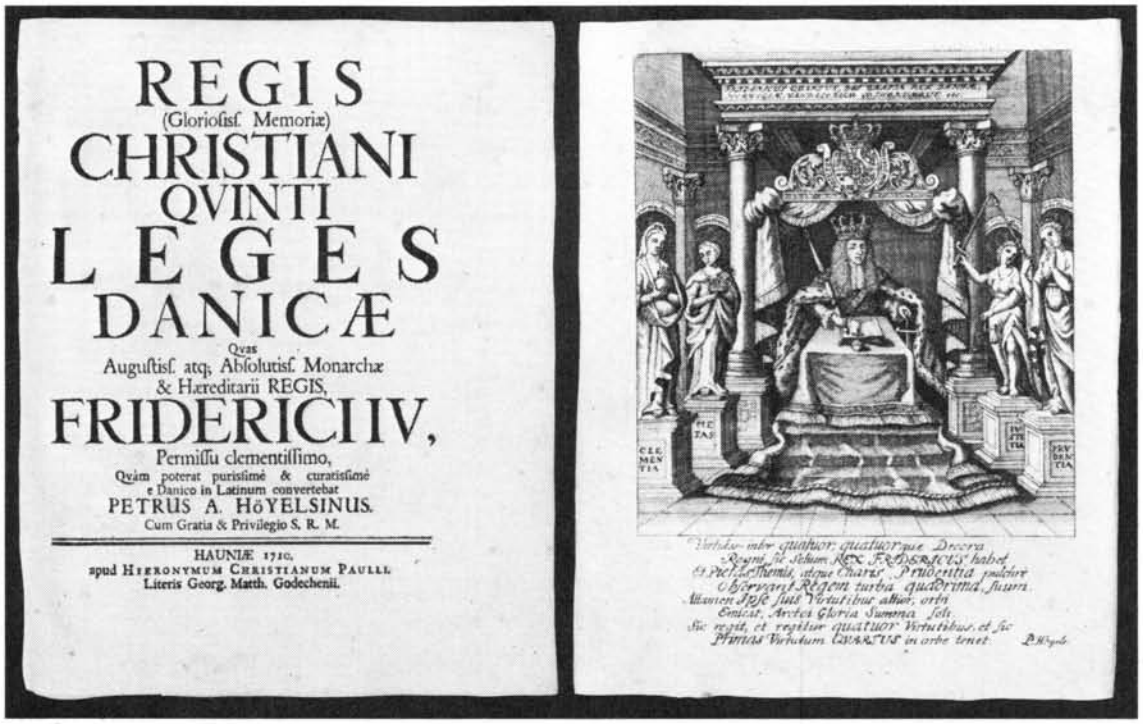
REGIS
(Glorioſiſſ. Memoriæ)
CHRISTIANI
QVINTI
LEGES
DANICÆ
Quas
Auguſtiſſ. atq; Abſolutiſſ. Monarchæ
& Hæreditarii REGIS,
FRIDERICI IV,
Permiſſu clementiſſimo,
Quàm poterat puriſſimè & curatiſſimè
e Danico in Latinum convertebat
PETRUS A. HöYELSINUS.
Cum Gratia & Privilegio S. R. M.
HAUNIÆ 1710,
apud HIERONYMUM CHRISTIANUM PAULLI
Literis Georg. Matth. Godechenii.

HØYELSENS LATINSKE UDGAVE AF DANSKE LOV. Danske Lov udkom i to latinske versioner. Den mest udbredte var Høyelsens latinske udgave fra 1710, der bl.a. benyttedes under lovreformarbejderne i Polen i 1770'erne og af Jeremy Bentham. Her ses titelbladet og titelkobberet, der viser Frederik IV siddende på sin trone imellem de fire dyder, klogskab og retfærdighed til højre og barmhjertighed og fromhed til venstre. Motivet synes inspireret af titelkobberet til Norske Lov. Høyelsens digt spiller på antallet af dyder og kongens nummer i kongerækken.

afsnit om kongen fra greve Erik Lindskjölds hånd efter de overleverede antydninger at dømme*111* endnu må have givet udtryk for en ældre statsretsopfattelse, modsvarende det 16. mere end det 17. århundrede, betegnede et nyt forslag forfattet af greve Niels Gyldenstolpe fra 1696*112* en betydelig modernisering. Også dette udkast var vel snarere inspireret end direkte påvirket af den danske Kongelov, for så vidt som denne endnu ikke var offentligt bekendt i sit fulde omfang, men kun så vidt, som den havde fundet optagelse i Danske Lov. Imidlertid optog bestemmelserne om kongens suverænitet, rigets institutioner, og undersåtternes pligter allerede mere end halvdelen af den samlede tekst i Gyldenstolpes forslag,

der i øvrigt hyldede en mere patriarkalsk statsopfattelse, hvor retsforholdene vedrørende den kongelige familie og hoffet var sat i spidsen, mens de kirkelige forhold kun blev strejfet i forbifarten. I de efterfølgende kommissionsovervejelser var der egentlig kun uenighed, om man skulle rubricere *crimina læsæ maiestatis,* altså forbrydelser mod kongens person og rettigheder, i konge- eller strafferetsafsnittet; væsentlige ændringer i teksten var hverken ønskelige her eller i forbindelse med de ved siden af kommissionsarbejdet indhentede erklæringer.[113] Allerede fra 1715 var der imidlertid en tydelig tilbøjelighed til overhovedet at opgive et statsretligt afsnit. I frihedstiden forsvandt et sådant afsnit og kongen henviste i stedet i sit patent af 23. marts 1736 udtrykkeligt til den grundlov, der var vedtaget af rigsstænderne.[114]

Selv om den plan, at give Sveriges Rikes Lag et entydigt politisk grundlag efter dansk forbillede, i det væsentlige var opgivet, var mulighederne for at Danske Lov kunne udøve indflydelse på den svenske lovbog, der var under udarbejdelse, langt fra udtømt. Snarere kan man rejse det spørgsmål, i hvilket omfang Erik Lindskjölds memorial, der blev forfattet kort før lovgivningskommissionens sammentræden i 1686 og som blev retningsgivende for det kommende arbejde,[115] stod under indtryk af Danske Lovs indledning. De fordringer, som Lindskjöld opstillede om tydelighed, indre sammenhæng, overensstemmelse med landets tilstand og naturlig billighed, overskuelighed såvel som almen og lige gyldighed for alle undersåtter, findes nemlig allerede der, omend til dels i en anden sammenhæng. Klarhed, dvs. forklaring af dunkle steder og tilsidesættelse af antinomier mellem normerne, er en almindeligt gentagen og stående lovgivervending, en forståelig fordring på et tidspunkt, hvor gammel og ny ret endnu i vidt omfang stod uformidlet imellem hinanden.

Allerede med hensyn til det andet punkt, den indre sammenhæng, er der forskel i opfattelsen af lovgivningen mellem Danmark og Sverige. Den danske lovgiver lagde større vægt på sit lovværks fuldstændighed og så det som indbegrebet af mulige og nødvendige uforanderlige forskrifter. Udelukket fra lovbogen skulle alene være de foranderlige politiforskrifter, der skulle samles i en planlagt politiordning.[116] Lindskjöld derimod lagde derimod større vægt på den indre sammenhæng mellem bestemmelserne og ville

kun lade de bestemmelser ude af betragtning, der som f.eks. standsprivilegier, havde med ulige forhold at gøre. Desuden havde han allerede forudset, at lovgivningsarbejdet, selv om der blev skabt en fuldstændig kodifikation, dog kun for en periode og ikke vedvarende ville blive bragt til standsning, og han plæderede derfor for en permanent novellaesamling som supplement til lovbogen, der i tilknytning til lovbogen og sammen med den skulle danne et Corpus Iuris.[117] Det tredje grundprincip, overensstemmelse med landets tilstand, blev i den danske lovbog så afgjort forstået som overensstemmelsen med den absolutistiske forfatning, mens de svenske lovgivningsarbejder – når bortses fra det planlagte kongeafsnit – uden større indholdsmæssige ændringer kunne videreføres over det politiske brud med den karolinske absolutisme til frihedstiden. Med hensyn til de resterende grundprincipper, hensyntagen til naturlig billighed, retsstoffets overskuelighed, såvel som lovens almengyldighed og lighed for loven, er der ingen nævneværdige divergenser at spore mellem de danske og de svenske forestillinger. For en samlet betragtning viser indledningen til Danske Lov et mere teoretisk og statisk syn på lovgivers opgave, mens Lindskjölds memorial derimod viser et mere pragmatisk og dynamisk syn, der ikke står den oplyste enevælde fjernt i sin opfattelse. Det er givet, at Lindskjöld har kendt fortalen til Danske Lov, men hvad han har taget derfra har han udformet på selvstændig måde og med et realistisk blik for den fremtidige udvikling.

Hvad endelig angår den materielle reception, så synes den danske indflydelse større ved de tidlige svenske udkast end ved de senere. Man måtte åbenbart i begyndelsen tage hensyn til retsordenen i de fra Danmark nyligt erobrede provinser,[118] og man kunne derfor ikke lade de under Christian IV enten reformerede eller nyudstedte love helt ude af betragtning. Således henvistes i Olof Bärlings udkast til en Jordabalk,[119] der formodentlig stammer fra 1670-erne, endnu talrige steder til Christian IV's lovgivning. Udstedelsen af Christian V's Danske og Norske Lov svækkede denne indflydelse fra dansk ret føleligt, man finder således disse kodifikationer omtalt mindre end en halv snes gange i lovgivningskommissionens protokol fra perioden mellem 1686 og 1736.[120] Eksemplerne fra danske love er temmelig ligeligt fordelt på alle retsområder og sjældent udtrykkeligt afgørende for kommissionsmedlemmernes endelige

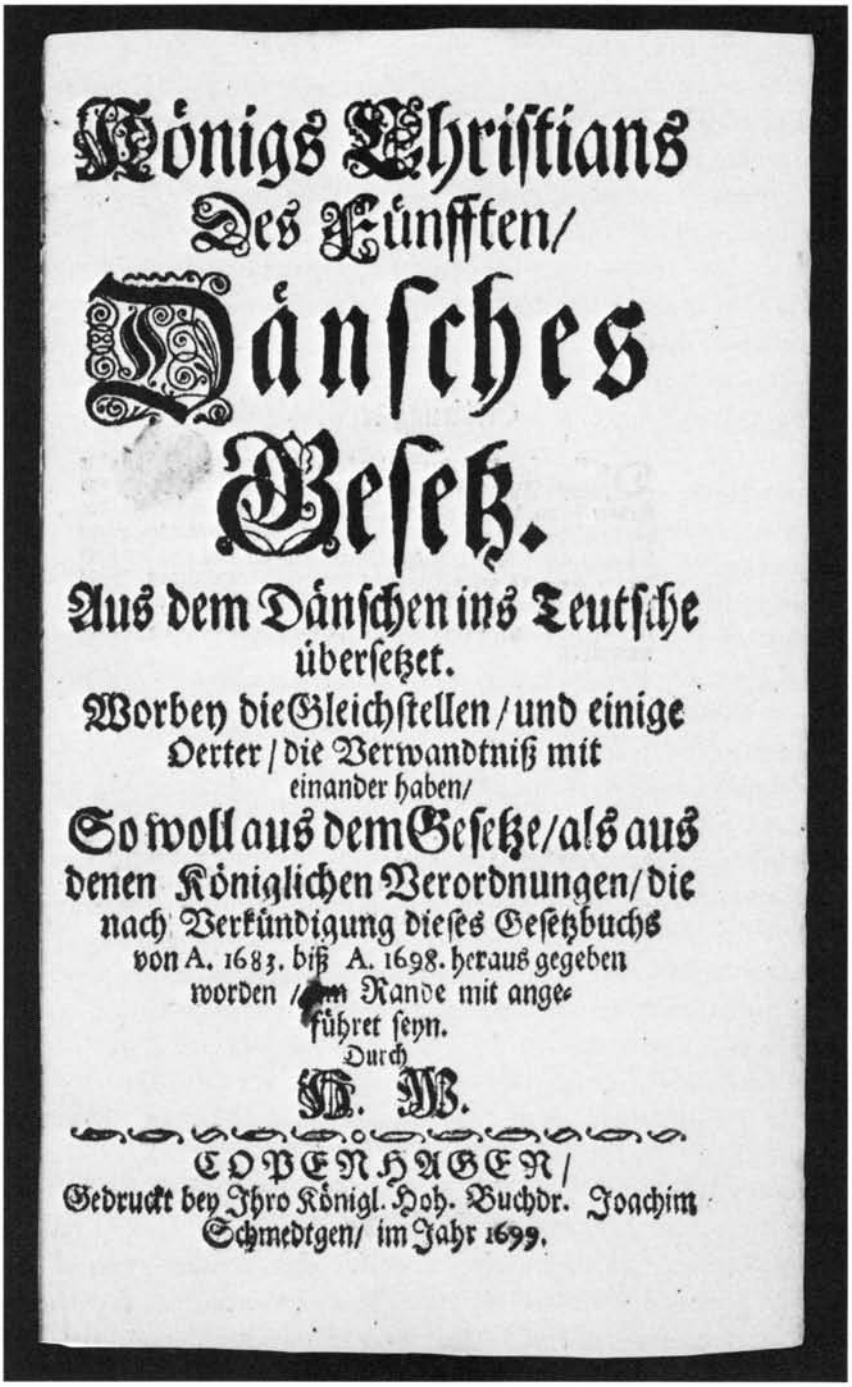

Königs Christians
Des Fünfften/
Dänsches
Gesetz.

Aus dem Dänschen ins Teutsche
übersetzet.

Worbey die Gleichstellen / und einige
Oerter / die Verwandtniß mit
einander haben/
So wohl aus dem Gesetze/ als aus
denen Königlichen Verordnungen/ die
nach Verkündigung dieses Gesetzbuchs
von A. 1683. biß A. 1698. heraus gegeben
worden / am Rande mit ange-
führet seyn.

Durch
G. W.

COPENHAGEN /
Gedruckt bey Ihro Königl. Hoh. Buchdr. Joachim
Schmedtgen/ im Jahr 1699.

afgørelse. En undtagelse er fastsættelsen af ægteskabsalderen, hvor det hedder: »Secret, Leijonm(ar)k: Uti danske lagen står för man 20 åhr, och qwinna 15 eller 16; och slötz, att her införes för man 20 åhr och qwinna 15 åhr«.[121] Denne sætning i lapidarstil tillader dog en formodning om, at dansk ret også i andre tilfælde har kunnet udøve tavs indflydelse ved løsningen af omstridte spørgsmål.

Kendt og værdsat var Christian V's lovbog også i Brandenburg-Preussen 30 år efter sin oprindelse, omend denne anerkendelse i overensstemmelse med, hvad der var preussisk rets behov, i første række var begrænset til lovens første bog. Som det var almindeligt i den absolutistiske tidsalder, var de mangler, hvormed retten var behæftet, også i Preussen i første række og mest åbenbart knyttet til procesretten og domstolsordningen, og dermed dem, der gav stødet til en samlet reform af retten.[122] Efter at en den 1. marts 1709 nyudstedt kammerretsordning ikke blot havde skuffet de forventninger, der næredes til den, men endog havde øget de uheldige forhold indenfor retsplejen, tog Frederik Wilhelm I allerede få dage efter sin regeringstiltræden et initiativ, hvis slutresultat mere end 80 år efter blev udstedelsen af den preussiske landret 1794.[123] Ved et reskript af 4. marts 1713[124] pålagde han præsidenten for Overtribunalet Christian Friedrich von Bartholdi at udarbejde udkast til loven, »wodurch denen in Unseren Landen dabei bisher angemerkten Unordnungen, Missbräuchen und Gebrechen aus dem Grunde abgeholfen, die Prozesse aller Möglichkeit nach abgekürzet und ein jeder Prozess, wann immer es sein kann, binnen Jahresfrist zum Ende gebracht werde«. Som forbillede foresvævede den unge konge Danmark, idet han yderligere bemærkede: »Und weiln Uns bekannt, dass in dem Königreich Dänemark in dergleichen Rechtsstreitigkeiten auf eine sehr compendiöse und dem gemeinen Wesen höchst zuträgliche Art verfahren wird, so

HENRIK WEGHORST var i 1692 blevet professor ved Ridderakademiet i København og året efter blev han juridisk professor ved Københavns Universitet. I 1698 udgav han en latinsk oversættelse af Danske Lov og i 1699 en tysk oversættelse, der bl.a. benyttedes af den preussiske lovkommission 1713.

habt Ihr den daselbst eingeführten Modum procedendi absonderlich zum Modell zu nehmen und darauf bedacht zu sein, wie selbiger auch in Unseren Landen, so weit er darauf applicabel ist, introduciret und deshalb in dem aufzurichtenden Reglement nöthige Vorsehung gethan werden möge«.

Allerede kort efter udstedelsen af den skuffende brandenburgske kammerretsordning af 1709 var en kommission under Bartholdis ledelse gået i gang med reformen af domstolsforfatningen, og den 7. januar 1712 havde den kunnet forelægge et projekt i den forbindelse. Efter den kongelige befaling af 4. marts 1713 gik kommissionen i gang med at foretage korte udtog af Danske Lovs første bog »Om Retten og Rettens Personer« og benyttede herved som forlæg den i 1699 trykte tyske oversættelse af Danske Lov.[125] Bearbejderen havde udvalgt 84 artikler og indledte sit udtog med den bemærkning: »In Dedicatione an den Cron Printzen Friederich wird gerühmt die ungemeine darin enthaltene Richtigkeit, worin mit aller Welt Verwunderung weitläufftige Händel ohne langwierigen Process abgethan werden«, hvortil Bartholdi bemærkede: »hoc nihil ad scopum nostrum«. Det på ret tilfældig måde sammenstillede arbejde blev derefter kommenteret bestemmelse for bestemmelse af Bartholdi og kammerretsråd Duhram, hvorved grundindstillingen ved bedømmelsen var den, at de danske forskrifter enten ikke passede for Brandenburg-Preussen eller endog måtte betragtes som ringere end de der hidtil gældende bestemmelser.

Endnu førend kommissionen kunne forelægge kongen resultatet af sine overvejelser, blev den overrasket af et nyt reskript af 30. marts,[126] hvori kongen fordrede, at arbejdet udvidedes til at omfatte udarbejdelsen af en fuldstændig og almindelig landret: »... ein Monat ist schon verflossen nun seindt noch 11. Monat so muss das landrecht fertig sein vors gantze landt oder herr Bartollius (Bartholdi) und herr Sturm und ich werden uns sehr Plump und grob verzürnen da dann kein bitten helfen wierdt ...« Denne befaling måtte Bartholdi opfatte således, at Danske Lov også skulle tjene dette nye projekt til en landret som forbillede. For at undgå de dermed forbundne vanskeligheder overrakte Bartholdi allerede næste dag kongen de reformforslag angående domstolsforfatningen og retsplejen, der havde foreligget siden den 7. januar 1712, og hvori der i mellemtiden var indarbejdet nogle lån fra dansk ret. I

ledsageskrivelsen[127] hed det hertil: »Das Dänische sogenannte Gesetz und der darinnen befindliche, wiewohl sehr unvollkommene Modus procedendi ist allergnädigst anbefohlener Massen von uns mit zu Hülfe genommen, und was daraus nützlich und in Ew. Königl. Majestät Judiciis practicable zu sein erachtet, hin und wieder gehörigen Orts in dieses Project mit eingeflossen. Denn das Uebrige mehren Theils ... ohnedem bei uns fast besser und kürzer schon gefasset ist«. Bartholdi vendte sig udtrykkeligt imod en landret af den danske type, fordi dens inddeling ikke passede til forholdene i Brandenburg-Preussen. Overhovedet var udarbejdelsen af en ensartet landret næppe mulig, da der allerede: »gewisse ausführlichere Landrechte, Statuta und Privilegia gebe, welche, nach jedes Landes Verfassung eingerichtet, dessen confirmirte Grundgesetze, und bei diesen Umständen nicht durchgehend gleich sein können«.

Planen om en ensartet landret for Brandenburg-Preussen efter dansk forbillede var dermed forlist, og indflydelsen fra Danmark kom til at indskrænke sig til en forbedring af justitsvæsenet, som fulgte ved anordning af 21. juni 1713.[128] I denne omfangsrige reformlov afslører f.eks. bestemmelserne om overholdelse af termin-er,[129] indsigelse om manglende kompetence,[130] fuldbyrdelse af domme[131] og dømmende kommissioner[132] endnu tydeligt deres danske herkomst.[133]

I de samme år 1712 og 1713 begyndte Danske Lov også at få betydning for bestræbelserne på en forbedring af russisk ret. I forordet til sin især for danske købmænd i Rusland beregnede utrykte danske oversættelse af den russiske lovbog fra 1649, zar Aleksej Michaelovic's såkaldte »ulozenie«,[134] beretter oversætteren Rasmus Ærreboe,[135] at han i sommeren 1712 i København daglig havde haft omgang med to unge russere, som af Peter den Store var blevet sendt til Danmark for der at lære det danske sprog. En af dem, en kanslersøn fra Smolensk, ved navn Grammatin gennemgik med sin lærer Danske Lov og de senere udstedte forordninger og blev, skriver Ærrebo, derfor et par år senere kaldt hjem af Zaren i Petersborg, fik titel af oversætter og blev, da Zaren havde til hensigt at gennemse næsten alle fremmede rigers love for at indrette og forbedre sin egen landret derefter, sat til at oversætte vor Danske Lov og forordningerne til russisk; men han var nu død.[136] Ganske

vist var formidlingen af juridiske tekster ikke det vigtigste led i Peter den Stores »Übersetzungsbetrieb«,[137] men alligevel kan oversættelsen af den danske kodifikation til russisk heller ikke betragtes som et helt betydningsløst forehavende. Zaren syntes nemlig endnu 1716 at have næret den forestilling, at svenskerne havde overtaget de af ham så højt beundrede legislative og administrative indretninger fra Danmark. Ønsket om at lære den formodede original at kende i dens oprindelsesland, bliver så meget desto mere forståeligt, som direkte kontakt mellem Rusland og Sverige var umulig indtil afslutningen af den Store Nordiske Krig ved freden i Nystad i 1721. Derfor interesserede Peter I sig i 1715 i forbindelse med de af ham planlagte forvaltningsreformer først og fremmest for den danske centraladministration og det der gældende kollegialsystem, som han også selv havde studeret indgående under et besøg i København i 1716, førend han omsider foretrak den svenske model.[138]

I lovgivningssektoren er tingene mere komplicerede. Ganske vist omgikkes Peter I længe med tanken om at recipere den svenske landslag i den skikkelse den havde fået under Karl IX 1608. I de få lovgivningsreformer, der blev tilendebragt under hans regering, fremfor alt indenfor proces- og militærstrafferetten, inddroges også megen materiel svensk ret,[139] men dog havde Sverige ikke på det tidspunkt en så moderne og frem for alt en så omfattende lovbog at fremvise som Danmark med Danske Lov. I de forberedende arbejder til en omfattende kodifikation for Rusland, der blev udført af tre kommissioner, nedsat i 1700, 1714 og 1720, men som dog til sidst forblev uden resultat, spillede dansk ret da også en større rolle end svensk. Det er bemærkelsesværdigt, at den danske lovbog bliver nævnt flere gange i den sidste kommission,[140] hvilket muligvis skyldes, at Grammatins oversættelse i mellemtiden var blevet færdig.

Da Katharina II efter yderligere nogle ligeledes fejlslagne kodifikationsforsøg[141] igen tog lovgivningsspørgsmålet samlet op, havde reformatorernes blik allerede vendt sig fra Norden mod Vesteuropa. Montesquieu, Beccaria og Helvetius var forbillederne for den berømte instruktion,[142] som Katharina udsendte, hvori Pufendorf kun i forholdsmæssig mindre grad blev benyttet.[143] Som følge af dette kommissorium kom for arbejdet i denne kommissin, hvis virksomhed dog ikke kom til at strække sig over mere end et år,[144]

oplysningstidens tanker, som de havde fundet udtryk i Vesteuropa, til at spille en langt større rolle end indflydelsen fra de nordiske nabolande. Denne tendens forstærkedes under Alexander I's regering, især efter at Frankrig med Napoleons lovbøger kunne fremvise konkrete kodifikationsresultater. Samtidig satte imidlertid endnu i Napoleonstiden en modbevægelse ind, der forstærkedes med Ruslands tiltagende tilbagevenden til den absolutistiske regeringsform. Mens eksponenten for liberale reformtanker, den russiske revolutionære Alexander Radiscev,[145] i lovgivningsarbejdet forblev en randfigur, der højst havde teoretisk betydning, fik en repræsentant for den moderat etatistiske fløj, grev Michail M.Speranskij, der var stærkt påvirket af Bentham, afgørende indflydelse på kodifikationsarbejdet i første halvdel af det 19. århundrede, tilmed med en ledende funktion i to perioder, mellem 1810 og 1812 og fra 1822 indtil udstedelsen af Svod Zakonov i 1833.[146] Det turde derfor lønne sig kort at belyse denne mands stilling til de udenlandske kodifikationer, først og fremmest den danske.

I første omgang udarbejdede Speranskij, der i en mere teoretisk fase var en beundrer af retsordenen i Ruslands nabostater, i årene mellem 1810 og 1812 et lovudkast, der overvejende byggede på Code Napoleon og følgelig indledtes med et afsnit om personretten. I den efternapoleonske æra vendte han sig mod etatistiske forestillinger og fastholdt i sit teoretiske værk »Forberedelse af lovgivningen«[147] statens ubetingede forrang fremfor det borgerlige samfunds sfære. Det betød en begrænsning af de standsmæssige privilegier til fordel for borgerlig lighed, uden at det borgerlige samfund, der var under dannelse, herved fik overladt frihed til selvbestemmelse eller selvregulering. »Lovbogen« erklærede Speranskij, »giver ikke borgerne rettigheder, men skaber relationer imellem dem, der forvandles til forpligtelser«.[148] En sådan forrang for de politisk bestemte pligter forud for den private retsfrihed fandt han først og fremmest virkeliggjort i den preussiske landret, men også i de danske og svenske kodifikationer, som han da også tilrådede at oversætte og benytte.[149] Ganske vist trængte han ikke igennem med sin anbefaling af også materielretligt at anvende de udenlandske forlæg, men måtte nøjes med den reviderede og systematiserede samling af den hjemlige ret, som den kom til at foreligge i Svod Zakonov fra 1833.[150] Hans forestillinger om kodifika-

tioner trådte under de givne forhold kun frem i systematikken i den otte dele omfattende kompilation, hvoraf den første indeholdt statens grundlove og den anden bestemmelser om offentlige myndigheders organisation og om embedsmændene.[151]

Det er bemærkelsesværdigt, at Christian V's Danske Lov samtidig – i første tredjedel af det 19. århundrede – også omtales og vækker opmærksomhed i det modsatte hjørne af Europa, nemlig i Spanien, i sammenhæng med kodifikationsbestræbelser.[152] Denne forbavsende renaissance for lovbogen lader sig ikke alene forklare med de almene restaurationstendenser i epoken før 1830 eller 1848; den beror i langt højere grad på den omstændighed, at kodifikationen af 1683 i mellemtiden var gledet ind i kodifikationsteorien og kendskabet til den videreoverleveret ad den vej. Det 18. århundredes lovgivningsteoretiske opfattelse af Danske Lov er hidtil forblevet upåagtet i dansk litteratur, hvorved man har overset den vej, kendskabet til lovbogen nåede sin største udbredelse overalt i verden, hvor man beskæftigede sig med kodifikationsanliggender. Jeremy Bentham var den, der gav Danske Lov dette ry.

JEREMY BENTHAM (1748-1832) er kendt som utilitarismens mest fremtrædende repræsentant – princippet om »den størst mulige lykke for det størst mulige antal«. Med dette udgangspunkt fremsatte Bentham i sine talrige skrifter forslag til reformer indenfor en lang række af samfundslivets områder og tilbød en række europæiske monarker sin bistand ved lovreformer. Kravet om en samlet lovbog var et led i disse bestræbelser – Bentham er skaberen af ordet kodifikation som betegnelsen for en sådan lovbog – og Christian V's Danske Lov blev af Bentham flere gange fremhævet som et forbillede. Nytteprincippet blev også bestemmende for Benthams dispositioner med hensyn til sin død. Sit legeme testamenterede han til en læge med henblik på dets anvendelse ved forelæsninger i anatomi. Her er gengivet Benthams såkaldte »Auto-icon«, der befinder sig på University College i London. Bentham ønskede selv, at hans skelet efter dissektionen blev iført hans tøj og udstillet med hans stok »Dapple« i hånden i en glaskasse, der kunne bringes tilstede, hvis hans venner ønskede hans nærværelse ved deres sammenkomster. Hovedet er en voksmodel. På dette foto fra 1948 er Benthams mumificerede hoved, der normalt opbevares i en kasse, anbragt mellem hans fødder. University College, London.

Af de tre mest indflydelsesrige lovgivningsteoretikere i det 18. århundrede, Montesquieu, Filangieri og Bentham, har alene den sidste, der også er den eneste, der virker langt ind i det 19. århundrede, beskæftiget sig med Danske Lov. Medens Gaetano Filangieri intetsteds nævner dansk lovgivning, ligesom også hans eneste kilde var romersk historie og romersk lovgivning, gav Montesquieu et sted i sine »Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence« i en sidebemærkning[153] tilkende, at Danmarks indre tilstand ikke var ham fuldkommen ubekendt. Den tredje i kredsen, Bentham, besad derimod en dybtgående forståelse for den danske lovbog fra 1683.

Det er ikke her stedet til at følge Benthams afvekslende og mangfoldige omskiftelser fra en tilhænger af den oplyste enevælde til en radikal demokrat, eller til at gennemgå hans videnskabelige livsværk mellem den tidlige, bevidst fragmentariske afhandling om regeringen fra 1776[154] og hans uafsluttede udkast til en universel forfatningslovbog fra 1831,[155] hvis eneste fællesnævner er anvendelsen af det filosofiske utilitarismeprincip på et politisk samfund. Det 19. århundredes Bentham er så godt som udelukkende en skikkelse fra den engelske rets- og socialhistorie, hvori han ganske vist som udgangspunkt for de fleste reformer spiller en fremragende rolle. Her interesserer det 18. århundredes Bentham, der især efter udgivelsen af sine lovteoretiske hovedværker under titlen »Traités de Législation civile et pénale«[156] ved Etienne Dumont 1802 nød europæisk anerkendelse.

Det trebindsværk, som Dumont havde sammensat på grundlag af Benthams manuskripter og arrangeret og oversat, fulgte i denne redaktion en streng orden, der således ikke oprindelig havde været tilstede.[157] Herved indeholder det første bind det filosofiske grundlag for Benthams kodifikationsteori, udfoldelsen af utilitarismeprincippet i lovgivningen, efterfulgt af værkets kernestykke, en almindelig plan for en fuldstændig kodifikation, som i de to øvrige bind udelukkende bliver anvendt på enkeltområder, uden at der bydes på grundlæggende nye synspunkter. Lovgiver stod efter Benthams opfattelse overfor to hovedopgaver: den logiske og rigtige klassificering af retsmaterierne og indarbejdelsen af det samlede retsstof i lovbogen, således at, som Dumont udtrykker det,[158] »la législation sera devenue un système complet et simple«. I sam-

menhæng med forestillingen om fuldstændighed havde Bentham også øje for Christian V's Danske Lov. Idet han nemlig undersøger fire lovbøger, der af deres givere var betragtet som fuldstændige, den danske fra 1683, den svenske fra 1734, den Preussiske Code Frédéric fra 1751 og de piemontesiske konstitutioner fra 1770, med henblik på opfyldelsen af hans kriterier, må han fastslå, at de i virkeligheden alle er ufuldstændige. I den danske kodifikation savner Bentham f.eks. bestemmelser om skat, næring, tronfølge, de underordnede administrative embedsmænds beføjelser, folkeretlige anliggender og formalia ved kontrakter, overdragelse af ting og processuelle handlinger.[159] Denne mangelsliste stemmer omend ikke udtømmende temmelig nøje overens med den tilsvarende opregning hos Anders Sandøe Ørsted[160] og L.M.B.Aubert[161] og viser Benthams intime kendskab til Danske Lov, som han afsluttende fælder sin dom over, at det er den ældste og trods de opregnede mangler den betydeligste af alle fuldstændige kodifikationer.[162]

Indflydelsen fra disse betragtninger af Bentham rækker langt ud over Frankrig, hvor hans skrifter under Napoleonstidens kodifikationsproces vakte megen opmærksomhed.[163] Rusland og Spanien er allerede nævnt som lande, hvor lovgiverne var tilhængere af, eller i hvert fald kendte hans anskuelser. Men Bentham bestræbte sig stadig for at udbrede sine kodifikationsideer også udover Europa. Der var ikke den stat i Nord-[164] eller Sydamerika,[165] som han ikke håbede at vinde for sine planer. Og overalt der, hvor man begyndte at interessere sig for Benthams projekter, var også de af Dumont udgivne »Traités de Législation« tilstede og dermed Christian V's Danske Lov fra 1683, der var omtalt der som det tidligste og samtidig det mest fremragende eksempel på en fuldstændig kodifikation. Det kan have været et sidste ekko af dette budskab til verden, som en italiener hørte i 1964 – på et tidspunkt hvor endog den sidste erindring i oprindelseslandet Danmark var gået tabt om den betydning, landets store lovbog engang havde haft – da han skrev følgende sætning: »Il primo Codice Civile europeo du cui possa concretamente parlarsi è quello civile pubblicato in Danimarca nel 1683 da Christiano V ...«.[166]

Epilog: Christian V's Danske Lov under de moderne forandringer i kodifikationsideen

Vi har nu gennemgået tre trin af samlende lovgivning, og ved hver af dem kunnet lære en legislativ idealtype at kende. I det 13. århundrede var det en *Corpus Constitutionum,* der første gang blev virkeliggjort af Kejser Frederik II af Hohenstaufen og som snart blev betragtet som forbillede og forlæg over hele Europa. Fra omkring 1500 søgte lovgiver med reformationerne af by- og landsretter i Tyskland, recesserne i Danmark, recopilaciones i Spanien og receuils af love og sædvaner i Frankrig at realisere et ideal, der bedst kan forklares som en samling, udrensning og sikring af det forhåndenværende retsstof, om hvilken man kunne benytte begrebet *kanonisering af retten.* Det tredje trin, den systematiske ordning af retsstoffet inden for rammerne af en *fuldstændig kodifikation,* blev nået i Danmark som det første land i 1683. Dens glansperiode falder sammen med absolutismens blomstring og den gik til ende omtrent samtidig med den franske revolution.

Det blev nu Benthams livssag at søge at redde denne fuldstændige kodifikation ud over absolutismens undergang og at bringe den til en universel gyldighed som idealtype af kodifikationer i det hele taget. Han bestræbte sig derfor på – i hvert fald i den ovennævnte almindelige plan for en fuldstændig lovbog og i denne fase af sin tænkning – at udforme sit kodifikationsbegreb som principielt formelt og værdifrit. Hermed stemmer det også overens, som allerede af Dumont observeret, at Bentham ikke udtalte sig til fordel for en bestemt stats- eller samfundsform. Han syntes snarere at have været af den opfattelse, at en fuldstændig kodifikation kunne gennemføres med held overalt, for så vidt kun de offentlige lidenskaber og lovgiverens stilling er stærk og urokkelig: »Les Lois, faites pour les siècles, doivent être au-dessus des petites passions. Elles doivent commander et instruire, mais elles ne doivent pas descendre sur l'arène et disputer avec les individus«.[167] Denne forudsætning kunne, efter at revolutionstidsalderen var indledt, ikke længere opfyldes.

Efter den amerikanske og den franske revolution måtte det stå enhver klart, at tiderne havde ændret sig, og at et omslag var ind-

truffet, hvorefter den borgerlige købmand endegyldigt gjorde krav på den adelige krigers plads,[168] og den intellektuelle afløste den gejstlige som formidler af, hvad der kunne anses for at have betydning og værdi.[169] Det er intet tilfælde, at det netop var i de sektorer af samfundet, der kan henregnes til disse to stænder. »société de marché«[170] og »république des lettres«,[171] hvor den forestilling blev udviklet og fik sit præg, at de sociale forbindelser og handlinger blev reguleret af en usynlig hånd eller ved et lunefuldt spil af fornuften, og at de borgerlige samfund bedst lod sig styre, hvis man overlod dem til sig selv. Dette selvreguleringsprincip stod naturligvis i skarp modsætning til det statslige magtmonopol og det suveræne monarkis grundsætninger, således som de var udviklet på grundlag af de modsatrettede erfaringer under de religiøse borgerkrige i det 16. århundrede og som siden havde behersket anskuelserne. Når det gjaldt retsordenen, kom denne modsætning mellem stat og samfund i første omfang frem på forfatningsområdet, for derfra at forplante sig til kodifikationsmodellen og til sidst til dennes materielle indhold.

Den absolutistiske epokes forfatning afspejlede samfundets hierarkiske struktur og var som f.eks. den danske Kongelov fra 1665 egentlig blot en overordnet organisationsnorm, der skulle garantere statens permanente funktion. Forfatninger af den nye amerikanske og franske type faldt derimod i to heterogene dele, hvoraf den første og vigtigste havde til formål at sikre menneske- og borgerrettighederne, mens et andet afsnit af organisatorisk art tjente til at afgrænse og afbalancere de tre statsmagters – den udøvende, den lovgivende og den dømmende magt – magtbeføjelser overfor hinanden. Forfatningsstrukturen fik den betydning for kodifikaionsideen, at den fuldstændige kodifikation, der byggede på det politisk-absolutistiske dogme om magtens enhed, nu ikke længere lod sig opretholde som type, således af *delkodifikationen* trådte i dens sted på et fjerde trin af den europæiske lovgivningshistorie, hvorved samfundets reguleringsprincipper holdt emnerne sammen på en sådan måde, at alle normer tog udgangspunkt i og afledte deres gyldighed af dem.[172] Det var ikke tilfældigt, at denne nye kodifikationstypes hovedpersoner, brødrene kejser Joseph II af Østrig og storhertug Leopold af Toskana, stod under stærk indflydelse af oplysningsfilosofien, og at Leopold endog overvejede at recipere den

amerikanske forfatning i sit land.[173] Sit første højdepunkt nåede delkodifikationerne ved Napoleons *cinq codes,* hvor det er karakteristisk, at Code civil indledes med et afsnit, som indeholder den almindelige personret.

I den nye situation kunne den danske lovbog ikke længere hævde sig som en helhed. Mens den svenske kodifikation fra 1734 ved tilpasning af de materielle normer til de forandrede tidsomstændigheder formåede at bevare i hvert fald sin ydre ordning gennem århundrederne,[174] var den danske lovbog fra 1683 i for høj grad præget af absolutismens ånd og bogstav til, at en sådan operation havde kunnet gennemføres med held. Det måtte allerede Henrik Stampe erfare, da han omkring midten af det 18. århundrede forgæves søgte at sætte en omfattende lovreform i gang, og dette resultat rokkes heller ikke af den omstændighed, at f.eks. Anders Sandøe Ørsted[175] eller Vilhelm Adolf Secher[176] i det 19. århundrede kunne overøse Danske Lovs liberale og frihedselskende ånd med ros. Der var udtalelser, der kan opfattes som »nekrologer«, som de også blev skrevet over den preussiske landret[177] kort før den tyske BGB's ikrafttræden, på et tidspunkt, der faldt sammen med, at det så højt priste danske lovværk var kommet ind i en snigende og uafvendelig dekodifikationsproces.

Begrebet dekodifikation er af ny dato og udformet i 1978 af italieneren Natalino Irti,[178] som dermed vil betegne den indre udtæring, som moderne delkodifikationer udsættes for ved at særområder i stadig stigende grad udsondres fra dem og reguleres i enkeltlove. I virkeligheden er dekodifikationen imidlertid lovbøgers almindelige skæbne, når et nyt kodifikationstrin er nået. Den svenske lovbog fra 1734 er kun i begrænset omfang et eksempel på det modsatte. Ingen store lovværker der, som f.eks. Frederik II af Hohenstaufens konstitutioner for Sicilien,[179] Kejser Karl V's straffelovbog for Tyskland[180] eller netop Christian V's Danske Lov for Danmark, forblev i kraft ud over deres tidsalders lovgivningsepoke, kom til i

JOSEPH II og LEOPOLD II, de to senere kejsere, var brødre og begge stærkt påvirket af oplysningsfilosofien. De kom – den ene i de habsburgske arvelande og den anden i Toscana – til at stå som banebrydere for en ny kodifikationsmodel, hvor en samlet lovgivning blev søgt fremmet ved delkodificeringen af enkelte retsområder. Maleri af Pompeo Batoni 1769.

fuldt omfang at bevare deres gyldighed. De måtte tværtimod til gengæld for i det mindste delvis at leve videre, acceptere, at stadig større dele af de bestemmelser, de rummede, stiltiende eller udtrykkeligt blev forældede, indtil der til sidst blot var en ruin tilbage af det oprindelig bygningsværk. Vi kan særlig klart iagttage denne indre udtæringsproces i forbindelse med Danske Lov af 1683,[181] og den bliver dermed et bemærkelsesværdigt eksempel, som et varsel om, hvad der bliver vore nye delkodifikationers fremtidige skæbne.

Men Danske Lov kan ikke blot stå som et memento, om at kodifikationer som alle menneskelige frembringelser er forgængelige; den er tillige et monument over noget stort. Lovgivningens kendemærke i vore dage – som følge af en manglende politisk styringsmulighed og -vilje, der nærmest har karakter af en grundsætning – udtrykkes med slagord som »demokratiets manglende evne til at give lovbøger«,[182] »normoversvømmelse«[183] og lovgivers politiske svigten,[184] og man anser sig højst for at være i stand til en *periodisk konsolidering* af mindre lovgivningsområder.[185] Hvis en ny lovgivningsfilosofi[186] skulle ruste sig til at gå i kamp mod disse lovgivningssygdomme, ville den gøre godt i at mærke sig det danske eksempel fra slutningen af det 17. århundrede. Kun når politisk overlevelsesevne og den statslige ordning er garanteret, kan også en ensartet og systematisk lovbog opstå. Eller for at benytte de ord, som Dumont lagde Bentham i munden: »La seule époque, où l'on puisse entreprendre avec succès de grandes réformes de législation, est celle, où les passions publiques sont calmes, et où le Gouvernement jouit de la stabilité la plus grande.«[187]

Noter

Afhandlingen er oversat fra tysk af Ditlev Tamm; noteapparatet er oversat af stud.jur. Kamma Døssing.

1. Poul Johs. Jørgensen: *Dansk Retshistorie*, 5. Oplag. Kbh. 1971, pag. 148.
2. Stig Iuul: *Kodifikation eller kompilation?* Christian V's Danske Lov på baggrund af ældre ret, i: Festskrift udgivet af Københavns Universitet i anledning af Universitetets årsfest November 1954, København 1954, pag. 5-8.
3. Således sammenfattende Stig Iuul, s.st. pag. 73.
4. I et brev af 5. juli 1231 udnævnte Pave Gregor IX Frederik II til »kirkens forfølger og den statslige friheds banemand«, såfremt han ville sætte sin lovbog i kraft; sml. *Monumenta Germaniae historica*, Epistulae saeculi XIII e regestis pontificum selectae I, pag. 357 f.
5. Die Konstitutionen Friedrichs II. für sein Königreich Sizilien. Nach einer lateinischen Handschrift des 13. Jahrhunderts herausgegeben und übersetzt von Hermann Conrad, Thea von der Lieck-Buyken und Wolfgang Wagner (Studien und Quellen zur Welt Kaiser Friedrichs II., Bd. 2), Köln-Wien 1973.
6. Kritisk udgave i: *Corpus Iuris Canonici II*, udg. af Emil Friedberg, Leipzig 1879 (genoptryk 1959), pag. 1-927.
7. *Monumenta Germaniae historica*, Constitutiones II, nr. 196 og 196a.
8. Som den første påviser Emil Werunsky: Die Maiestas Carolina, i: *ZRG Germ. Abt.* XXII (1888) pag. 68, for fortalernes vedk. ligheden ml. Frederik II's Konstitutioner og Maiestas Carolina. I videre enkeltheder – og især i opbygningen – lader sig dog flere lighedspunkter fastslå. Hermenegild Jiriček's udgave af Maiestas Carolina i: *Corpus Iuris Bohemici II* 2 (1870) pag. 104-188.
9. *Los Codigos Españoles I*, 2. oplag Madrid 1872, pag. 349-427.
10. Om denne lovbogs afhængighed af Frederik II's konstitutioner se Adalbert Erler: *Aegidius Albornoz als Gesetzgeber des Kirchenstaates*, Berlin 1970, pag. 55, 69, 96; Wolfgang Weber: *Die Constitutiones Sanctae Matris Ecclesiae des kardinals Aegidius Albornoz von 1357 unter besonderer Berücksichtigung der Strafrechtsnormen*, jur. Diss. Frankfurt/M. 1981, pag. 83. Derimod betragter Paolo Colliva: *Il Cardinale Albornoz. Lo Stato della Chiesa*. Le »Constitutiones Aegidianae« (1353-1357) (Studia Albornotiana XXXII), Bologna 1977, overvejende indenlandske retskilder som effektive i kardinalens legislation.
11. Armin Wolf: *Gesetzgebung und Kodifikationen*, i: Die Renaissance der Wissenschaften im 12. Jahrhundert, udg. af Peter Weimar (Züricher Hochschulforum 2) Zürich 1981, pag. 149, anslår antallet af sådanne (lov-)corpora mellem 1200 og 1500 til ca. 40. Ang. det 13. årh.s lovgivningsbevægelse sml. i særdeleshed Sten Gagnér: *Studien zur Ideengeschichte der Gesetzgebung* (Acta Universitatis Upsaliensis, Studia juridica 1), Uppsala 1960, især pag. 288 ff.; Armin Wolf: *Die Gesetzgebung der entstehenden Territorialstaaten*, i: Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte I, udg. af Helmut Going, München 1973, pag. 517-799.
12. Los Codigos *Españoles II – V*, 2. Oplag Madrid 1872.
13. Fori Aragonum, indledt af Antonio Pérez Martin (Mittelalterliche Gesetzbücher europäischer Länder in Faksimiledrucken VIII), Vaduz 1979.
14. Den nyere Landslov, i: Norges gamle

Love indtil 1387, bd. 2 Christiania 1848, pag. 1-178.

15. Den nyere By-Lov eller Bjarkö-Ret, i: Norges gamle Love indtil 1387, bd. 2 Christiania 1848, pag. 179-290.
16. Den islandske Lov eller Jónsbók, i: Norges gamle Love indtil 1387, bd. 4 Christiania 1885, pag. 181-340. Standardudgaven er: *Jónsbók*. Kong Magnus Hakonssons Lovbog for Island udg. af Olafur Halldórsson, København 1904, genoptrykt Odense 1970.
17. Jyske Lov, udg. af Peter Skautrup, i: *Danmarks gamle Landskabslove med Kirkelovene*, bd. II-IV København 1933-1951.
18. Sammenfattende om de tyske retsbøger Hermann Conrad: *Deutsche Rechtsgeschichte*, bd. I, 2. oplag Karlsruhe 1962, pag. 351 ff.
19. *The treatise on the laws and customs of the realm of England* (Tractatus de legibus et consuetudinibus Angliae), commonly called Glanville, udg. og oversat af G.D.Hall, London 1965.
20. Bracton: *De legibus et consuetudinibus Angliae*, udg. af George E.Woodbine 2. rev. oplag ved Samuel E.Thorne, bd. 1-4 Cambridge 1968-1977.
21. *Les Etablissements de Saint Louis*, udg. af Paul Viollet, bd. 1-4 Paris 1881-1886.
22. *Tripartitum Opus Iuris consuetudinarii inclyti Regni Hungarie*, indledt af György Bonis (Mittelalterliche Gesetzbücher europäischer Länder in Faksimiledrucken II), Grashütten/Taunus 1971.
23. Ganske vist var den frankiske ret i fuldt omfang kun fremherskende ved Haute Cour i Jerusalem, medens Joshua Prawer f.s.v. angår Cour des Bourgeois i Crusader Institutions, Oxford 1980, pag. 362 ff., konstaterer en stærk indflydelse fra den provençalske, romerretligt prægede Summa Lo Codi. Beugnot foranledigede 1841 en udgave af de forskellige Livres des Assises i rækken »Lois« af Recueil des Historiens des Croisades.
24. *The traitise on the laws and customs of the realm of England commonly called Glanvill*, udg. og overs. af G.D.Hall, London 1965, pag. 1. Sml. til problemet endvidere Gero Dolezalek: *Scriptura non est de substantia legis, i: Diritto commune e diritti locali nella storia dell' Europa*. Atti del convegno di Varenna (12.-15.6.1979), Milano 1980, pag. 49-70; Peter Johanek: Methodisches zur Verbreitung und Bekanntmachung von Gesetzen im Spätmittelalter, i: *Historire comparée de l'Administration* (IVe-XVIIIe siècles), udg. af Werner Paravicini og Karl Ferdinand Werner (Beihefte der Francia 9), München 1980, pag. 88-101; ligeledes sammenfattende: *Recht und Schrift im Mittelalter*, udg. af Peter Classen (Vorträge und Forschungen XXIII), Sigmaringen 1977.
25. Således titlen på José Antonio Maravalls afhandling om Alfons den Vises politiske tanker i: *Der Staat 4* (1965), pag. 307-340; sml. hertil i særdeleshed også afsnittet om feudaltidens afslutning ved Heinrich Mitteis: *Der Staat des hohen Mittelalters*, 7. oplag Weimar 1962, pag. 342 ff.
26. Dertil i alm. Otto Brunner: *Land und Herrschaft*, 4. oplag Wien 1959, pag. 180 ff., særdeles pag. 191 ff.
27. Denne formodning er fremsat allerede af Adolf Schaube: *Zur Entstehungsgeschichte des pisanischen Constitutum usus, i:* Zeitschrift für das gesammte Handelsrecht 46 (1897), pag. 32 ff., i særdeleshed pag. 35 ff.; dertil har Paolo Nardi i den nyeste tid udtrykt tvivl: *Gli ordinamenti medievali di Pisa e Siena in una recente pubblicazione*, i: Studi Senesi XCIII (1981), pag. 446-460, særligt pag. 447 f., med videreg. litteratur.
28. *Constitutum legis Pisanae civitatis, i: Statuti inediti della Città di Pisa*, udg. af Francesco Bonaini, bd. II Firenze 1870, pag. 645-809.
29. *Constitutum usus Pisanae civitatis*, s.st., pag. 811-1026.

30. Se dertil Peter Classen: Kodifikation im 12. Jahrhundert: *Die Constituta usus et legis von Pisa*, i: Recht und Schrift im Mittelalter, udg. af Peter Classen (Vorträge und Forschungen XXIII) Sigmaringen 1977, pag. 311 f.
31. *Constitutum usus Pisanae civitatis*, s.st., pag. 813.
32. Dette er resultatet hos Elsa Sjöholm: *Gesetze als Quellen mittelalterlicher Geschichte des Nordens*, Stockholm 1976.
33. Sml. dertil i almindeligh. Ole Fenger: *Romerret i Norden*, København 1977; samme, *L'influence du droit Romain dans la Scandinavie mediévale* (Ius Romanum Medii Aevi V, 14), Mediolani 1981; til Jyske Lov se specielt Niels Knud Andersen: *Kanonisk rets indflydelse paa Jyske Lov*, I: Med Lov skal Land bygges, udg. af Erik Reitzel-Nielsen, København 1941, pag. 84-120.
34. Will-Erich Peuckert: *Die Grosse Wende*, Hamburg 1948, skildrer overbevisende striden mellem det for nedadgående bonde- og det opadstræbende borgerlige samfund omkring 1500.
35. En oversigt derover ved Otto Stobbe: *Geschichte der deutschen Rechtsquellen*, Bd. 2 Braunschweig 1864, pag. 224-237, 279-335; Franz Wieacker: *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*, 2. oplag Göttingen 1967, pag. 190 ff.; Hermann Conrad: *Deutsche Rechtsgeschichte*, bd. II Karlsruhe 1966, pag. 368 ff.; Nürnberger, Wormser og Frankfurter reformationerne såvel som Ulrich Zasius' Freiburger stadsret er udgivet i: *Ältere Stadtrechtsreformationen*, indledt og kommenteret af Wolfgang Kunkel (Quellen zur Neueren Privatrechtsgeschichte Deutschlands I 1), Weimar 1936.
36. Aftrykt hos Kunkel a.st., pag. 3-94; sml. hertil i særdeleshed Daniel Waldmann: *Die Entstehung der Nürnberger Reformation von 1479* (1484) und die Quellen ihrer prozessrechtlichen Vorschriften, i: *Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg* 18 (1908), pag. 1 ff.; Werner Schultheiss: *Die Einwirkung des Nürnberger Stadtrechts auf Deutschland, besonders Franken, Böhmen und die Oberpfalz*, i: Jahrbuch für fränkische Landesforschung 2 (1936), pag. 18 ff.
37. By- og landretternes gensidige forbindelser, se Wieacker: *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*, pag. 199, de vigtigste landsretter s.st., pag. 195; sml. endvidere oversigterne hos Stobbe: *Geschichte der deutschen Rechtsquellen* 2, pag. 206-224, 336-413; Conrad: *Deutsche Rechtsgeschichte* II, pag. 363 ff.; de vigtigste landretter er aftrykt i: *Landrechte des 16. Jahrhunderts*, indledt og kommenteret af Wolfgang Kunkel (Quellen zur Neueren Privatrechtsgeschichte Deutschlands I 2), Weimar 1938; ligeledes vigtige landsforordninger i: *Polizei- und Landesordnungen*, bearbejdet af Gustaf Klemens Schmelzeisen (Quellen zur Neueren Privatrechtsgeschichte Deutschlands II), Köln-Graz 1968, pag. 141 ff.
38. Ifølge Gerhard Immel: *Typologie der Gesetzgebung des Privatrechts und Prozessrechts*, i: Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte, udg. af Helmut Coing, Bd. II 2 München 1976, pag. 28 ff., er dette de fire hovedbegrundelser for datidens lovgivningsakter.
39. Se hertil oversigten af Antonio Pérez Martin: *Spanien*, i: Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte II 2, pag. 229 ff.
40. Den Rette Judske Lowbog, Nu Nylige offuerseet, Corrigerit oc Dansken Forbedrit, Kiøbenhaffn 1590.
41. Dat Rechte Judske Lowbock, Anno 1590 auergesehn, Corrigeret unde in dem Densken vorbetert: tho Copenhagen in Druck utgegahn. Nu öuerst uth dem Densken in die Holsteinische Sprake ... Up dat trüwelikeste gebracht unde ummegesettet Dorch Blasium Ekenberger, Schlesswig 1593.

Eckenbergers kommentering af dele heraf ved Karl Haff: Elucubratio Blasii Ekenbergers auer dat erste undt ander koning Woldemari Lohbuch anno 1595 (Archiv für Beiträge zum deutschen, schweizerischen und skandinavischen Privatrechte 12), Leipzig 1932.

42. Den Norske Low-Bog offuerseet, corrigerit oc forbedrit, Anno 1604, Kiøbenhaffn 1604.
43. Ang. det – ganske vist flertydige – recesbegreb sml. i alm. Poul Johs. Jørgensen: Dansk retshistorie, 5. opl., København 1971, pag. 52 f., 81 ff. Den mest betydningsfulde tidlige reces var den under afgørende medvirken af Erik Krabbe til Bustrup udfærdigede koldingske reces fra 1558 med 70 artikler.
44. Christian II regerede som den sidste unionskonge ikke alene over Danmark og Norge, men også over Sverige; ang. hans planer om på den tid at indføre ensartede lovbøger i alle tre lande, sml. Wolfgang Wagner: *Skandinavien*, i: Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte II 2, pag. 507 og 531. Specielt for Danmark skulle tillige hans landlov fra 1521, såvel som byloven fra det følgende år, der imidlertid begge allerede blev sat ud af kraft igen i 1523, i første omgang skabe retsenhed i landet. Christian Friis til Kragerup havde omkr. 1630 planer om en omfattende lovbog, en slags fuldstændig kodifikation, der i tre dele skulle indeholde kirkeret, byret – og ligeledes som landret – rigslovgivningen.
45. Den største skikkelse på dette område i Tyskland var Johann Freiherr von Schwarzenberg, der med den Bambergische Halsgerichtsordnung fra 1507 skabte forbilledet for Carolina fra 1532; forfatteren forbereder for tiden et genoptryk af Bambergensis med udførlig indledning.
46. Sammenfattende Louis-Théo Maes: *Die drei grossen europäischen Strafgesetzbücher des 16. Jahrhunderts*. Eine vergleichende Studie, i: Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germ. Abt. 94 (1977), pag. 207-217.
47. Sml. ovf. v. note 39. Udtrykkeligt understreget blev anordningen i henh. til Justinians Corpus Iuris i prologen til første del af den aragonensiske Recopilación fra 1552, *Fororum legum et observantiarum scripta incliti regni Aragonum*.
48. Pierre Guenoys: *La Conférence des Coutumes tant générales que locales et particulières de France*, 2. Bd. Paris 1596; desuden kan nævnes som anonymt udgivet *Le corps du droict françois a l'imitation du Code de Justinian*, Genève 1600. I øvrigt lader de for størstedelens vedk. i anden halvdel af det 16. årh. tilvejebragte reformationer af talrige Coutumes i Frankrig sig ganske godt sammenligne med Tysklands by- og landretsreformationer, ligeledes den kongelige lovgivnings receuils med Spaniens recopilaciones og Danmarks recesser.
49. Code du Roy Henry III. Roy de France et de Pologne, Paris 1597.
50. Se dertil: *The Acts and Constitutions of the Realm of Scotland, Edinburgh* 1566, »Black Acts«, m. indledning af Klaus Luig (Mittelalterliche Gesetzbücher Europäischer Länder in Faksimiledrucken III), Grashütten/Taunus 1971, pag. 6 f.
51. Sml. Werner Tauber: *Kodifikation und Rechtsreform in England* (Schriften zur Rechtsgeschichte 7), Berlin 1974, pag. 46 ff.
52. *Corpus Juris Danicum* eller den Fuldkommene Danske Low-Bog, ... Colligeret aff Christian Cassuben, København 1668; denne synes i øvrigt at være den tidligste titel i hele Europa, i hvilken begrebet af en »fuldstændig lovbog« anvendes.
53. *Statuta inclyti regni Poloniae recens recognita et emendata, Cracoviae 1532*. Sml. til dette udkast, sædvanligvis kaldet Correctura iurium eller Korektura Taszyckiego, især Wacław Uruszczak:

Z dziejów polskiej myśli kodyfikacyjnej XVI W. Technika kodyfikacji w »Korekturze praw« z 1532 r, i: Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellonskiego. Prace Prawnicze Z. 86 93 (1980), pag. 169-201.

54. Project des Corporis Juris Friedericiani, das ist Sr. Königl. Majestät in Preussen in der Vernunft und Landesverfassungen gegründetes Land-Recht, worinn das Römische Recht in eine natürliche Ordnung, und richtiges Systema, nach denen dreyen Objectis Juris gebracht: Die General-Principia, welche in der Vernunft gegründet seyn, bey einem jeden Objecto festgesetzet, und die nöthige Conclusiones, als so viel Gesetze, daraus deduciret: Alle subtilitaeten und Fictiones, nicht weniger was auf den Teutschen Statum nicht applicable ist, ausgelassen: Alle zweifelhafte Jura, welche in denen Römischen Gesetzen vorkommen, oder von denen Doctoribus gemacht worden, decidiret, und solchergestalt ein Jus certum und universale in allen Dero Provinzen statuiret wird, 2 dele Halle 1749-1751. Titlen er citeret så udførligt, fordi han i uforlignelig form kommenterer mål og middel i datidens lovgivning.
55. Sml. til Leibniz' plan om en Codex Leopoldinus Klaus Luig: *Die Rolle des deutschen Rechts in Leibniz' Kodifikationsplänen,* i: Ius commune V (1975), pag. 64 ff.
56. Ang. Muratoris projekt om en Codice Carolino for Kejser Karl VI se: *Opere di Lodovico Antonio Muratori,* udg. af Giorgio Falco og Fiorenzo Forti (La Letteratura Italiana. Storia e Testi 44, I), Milano-Napoli u. å., pag. 863.
57. Dette forslag fra Leibniz behandler Luig: *Die Rolle des deutschen Rechts in Leibniz' Kodifikationsplänen,* a.st., pag. 61 f.; dér findes samlet pag. 56 f. den vigtigste litteratur til Leibniz' lovgivningsprojekter.
58. Se Barbara Dölemeyer: *Frankreich,* i: Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte II 2, pag. 187 ff., især pag. 200 ff. En fuldstændig sammenstilling af Coutumes frembyder André Gouron – Odile Terrin: *Bibliographie des coutumes de France,* Genève 1975.
59. Til begges opfattelser sml. i alm. Alejandro Guzmán: *Ratio scripta* (Ius commune, Sonderhefte 14) Frankfurt/Main 1981, pag. 49 ff., 80 ff.
60. Sml. René Filhol: *Le Premier Président Christofle de Thou et la Réformation des Coutumes,* Paris 1937, pag. 61 ff., især pag. 125 ff.
61. Guzmán: *Ratio scripta,* pag. 87.
62. *L'Antitribonian ou Discours de ce grand et renommé Iurisconsulte François Hotman, sur l'Estude des Lois,* i: Opuscules Françoises des Hotmans, Paris 1616, pag. 3.
63. Hotman, L'Antitribonian, pag. 55 ff.
64. Sammenligningen af Hotman med Savigny foretages af Julius Baron: *Franz Hotmann's Antitribonian.* Ein Beitrag zu den Codifikationsbestrebungen vom XVI. bis zum XVIII. Jahrhundert, Bernae 1888, pag. X f., XIV, XLV f.
65. Hotman: L'Antitribonian, pag. 9 ff.
66. Hotman: L'Antitribonian, pag. 109.
67. Hotman: L'Antitribonian, pag. 108.
68. Hotman: L'Antitribonian, pag. 109.
69. Arrild Huitfeld til Odersberg: *Danmarckis Rigis Krønicke,* II. Del Kiøbenhaffn 1652, Fortalen.
70. Erik Sparre: *Pro lege, rege et grege,* udg. af Jan Eric Almquist (Historiske Handlingar Del 27 Nr. 1), Stockholm 1924.
71. Huitfeld: *Danmarckis Rigis Krønicke* II, Fortalen: »Keyser Retten er en Ret for sig selff, Engelsk, Polsk Ret er for sig selff, Vor Ret er en anden, Huer for sig selff, dog udi mange Stycker ens for den Naturlig Low skyld, som er udi os alle«.
72. Huitfeld: *Danmarckis Rigis Krønicke* II, Fortalen: »It mishager mig, at effterdi vi hafve en Gud, en Tro, en Herre, en Konge, it Rige, at vi da icke hafve ens Low«. Sml. dertil omtrentlig

Jean Quintins tale til Generalstænderne i Orléans fra Dec. 1560; han henviste til, at Frankrig havde levet »sous une fois, une loy et un Roy depuis l'an 499«, i: Theodore Bèze: *Histoire ecclésiastique des Églises réformées au Royaume de France,* udg. af G. Baum og Ed. Cunitz, I. Bd. Paris 1886, Nr. 430 (pag. 476); ang. talens nøjagtige ordlyd s.st. pag. 474 anm. 3.

73. Manuskripterne befinder sig som Erik Krabbes Lovarbejde i Rigsarkivet, Danske Kancelli (Kancelli i Allmendighejd til 1848) A.V.la.No. 137a-137d, og anvendes for øjeblikket af forfatteren indenfor rammerne af et større arbejde over den danske lov og dens forhistorie; planen indeholdes i II 8 under titlen »Ordo et Dispositio Omnium mearum Concordantiarum«.
74. Rigsarkiv a.st.II 2 som Praefatio nova i: Koncept til Erik Krabbes Fremstilling af Arveretten, der fra hans side skulle udgøre første bog af den påbegyndte kodifikation.
75. Det drejer sig om Theodor Bezas 1576 anonymt udkomne *Traktat De iure magistratuum in subditos, et officio subditorum erga Magistratus,* af hvilken en udgave skal være udkommet i Magdeburg allerede i 1550, som angivet i undertitlen af den franske udgave fra 1575.
76. Dertil Jacques Vanderlinden: *Code et codification dans la pensée de Jeremy Bentham,* i: Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis 32 (1964), pag. 45-78, især pag. 46 ff. til ordet »Kodifikation«.
77. Optrykt i: *The Works of Jeremy Bentham,* udg. af John Bowring, Bd. 3 optryk New York 1962, pag. 155-210.
78. Bentham: a.st. pag. 157 f.
79. Bentham: a.st. pag. 205 f.
80. Bentham: a.st. pag. 205: »Whatever is not in the code of laws, ought not to be law. Nothing ought to be referred either to custom, or to foreign law, or to pretended natural laws, or to pretended laws of nations«.
81. Huitfeld: *Danmarckis Rigis Krønicke* II, Fortalen: »... da er vor Ret ... icki saa lang som Keyser Retten, icke heller saa vitløftig som den, at man der med snarligen kand komme til Ende. Er dog fast fuldkommen«.
82. Sml. Svend Ellehøj: *Danske Lov og Kongeloven,* ovf.
83. Lex Regia, det er: *Den souveraine Konge-Lov,* sat og given af Friderich III. og af Hs. Maj. underskreven d. 14. Nov. 1665, som Friedrich IV. allern. haver befalet ved offentlig Tryk at vorde publiceret d. 4. Sept. 1709, u.st.u.å. (København 1709).
84. Det mest betydningsfulde eksempel herpå frembyder den preussiske Allgemeine Landrecht; sml. dertil i alm. Hermann Conrad: *Das Allgemeine Landrecht von 1794 als Grundgesetz des friderizianischen Staates,* Berlin 1965; se også videre ovf. note 54 ang. projektet Corpus Juris Fridericiani, efter hvilket de enkelte love skulle være deduceret fra almene principper.
85. Knud Fabricius, Kollegiestyrets gennembrud og sejr 1660-1680, i: *Den danske Centraladministration,* udg. af Aage Sachs, København 1921, pag. 167-251.
86. En alm. oversigt findes hos Poul Johs. Jørgensen: *Dansk Retshistorie,* 5. Opl. København 1975, pag. 557.
87. Således udgjorde Rigskammerretsforordningen fra 1495 det første led i den omfangsrige lovgivning i begyndelsen af det 16. årh., hvorved først og fremmest rigsnotariatsforordningen fra 1512, rigspolitiforordningen fra 1530 såvel som Constitutio Criminalis Carolina fra 1532 skal fremhæves.
88. At der, og hvorledes der i Preussen fremkommer en plan til affattelse af en almindelig landret umiddelbart på grundlag af Kammerretsreformen, bliver udførligt skildret nf.
89. Sml. dertil Wolfgang Wagner: *Die Privatisierung des Lehnrechts,* i: *Forschungsband Franz von Zeiller* (1751-1828), udg. af Walter Selb og Herbert

Hofmeister, Wien-Graz-Köln 1980, pag. 238 note 92.

90. Udførligt ang. Preussen nf.
91. Sophus Vedel: *Den Dansk-Norske Højesterets Historie under Enevælden fra 1661 indtil 1790,* Kjøbenhavn 1888; Troels G.Jørgensen: *Bidrag til Højesterets Historie,* København 1939; Højesteret 1661-1961, udg. af Poul Bagge o.andre, København 1961.
92. Om oprindelseshistorien til denne institution i romersk ret oplyser Alejandro Guzmán: Historia del »Referimiento legislativo«, I: Derecho romano, i: *Revista de Estudios historico-juridicos VI* (Valparaiso 1981), pag. 13-76; der er en fortsættelse. Indtil videre sml. V.-L. Hufteau: *Le référé législatif et les pouvoirs du juge dans le silence de la loi,* Paris 1965.
93. En ufuldstændig oversigt hos Gerhard Immel: Typologie der Gesetzgebung des Privatrechts, und des Prozessrechts, i: *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte II 2,* pag. 27.
94. Mere desangående i Ole Fengers bidrag *Processen i Danske Lov,* nf.
95. Sml. nf. u. note 123 ff.
96. Begge forslag findes i deres kildemæssige sammenhæng i *Forarbejderne til Kong Kristian V.s Danske Lov,* udg. af V.A.Secher og Chr.Støchel, Bd. I København 1891, pag. 298 ff. og 336 ff. I øvrigt bør man i denne sammenhæng holde fast ved, at den egentlige tilskyndelse til såvel Danske Lov fra 1683 som til Norske Lov af 1687 udgik fra en befaling fra Kongen til at gennemgå den gældende lovgivning for dens forenelighed med den nye absolutistiske forfatning (her endnu kaldet »Arfveregiering«); sml. Missive fra 26. jan. 1661 i Forarbejderne til Kong Kristian V's Danske Lov, pag. 7, ligeledes Missive fra 25. marts 1666 i Forarbejderne til Kong Christian den Femtes »norske Lov« af 15. april 1687, udg. af N.Prebensen og Hj.Smith, Christiania 1887, pag. XXXIX f.
97. Se dertil *Forarbejderne til Kong Kristian V.s Danske Lov,* pag. 362 ff.
98. Dette gælder ikke alene for de fleste byretsreformer, men også for så betydningsfulde love som den preussiske Allgemeine Landrecht fra 1794; om at man ligeledes selv ved den østrigske ABGB fra 1811 af og til alene overvejede subsidiær gyldighed, sml. Wagner: Die Privatisierung des Lehnrechts, i: Forschungsband Franz von Zeiller (1751-1828), pag. 234 m. note 56.
99. Sml. forkyndelsespatentet fra: *Kong Christian den femtis Danske Lov,* udg. af V.A.Secher, København 1911, særligt pag. XLIII ff.
100. Johannes-Michael Scholz: *Portugal,* i: *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte,* udg. af Helmut Coing, bd. III 1 München 1982, pag. 713 f.
101. Johannes-Michael Scholz: *Spanien,* i: *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte III 1,* pag. 429 og 432 f.
102. Til Grev Peter II. af Savoyen's betydelige lovgivningsvirksomhed se Ferdinand Elsener: *Der »arme Mann« (pauper) im Prozessrecht der Grafen und Herzöge von Savoyen,* i: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 44 (1976), pag. 96 ff., med den dér nævnte litteratur.
103. Sml. dertil særligt Raffaele Ajello: *Preilluminismo giuridico e tentativi di codificazione nel Regno di Napoli,* Napoli 1968, pag. 173 ff., 213 ff.
104. Grundlæggende hertil Mario Viora: *Le Costituzioni Piemontesi* (Leggi e costituzioni di S.M. il Re di Sardegna) 1723-1729-1770, Milano-Torino-Roma 1928. Viora begrundede med dette arbejde den i dag herskende opfattelse af de piemontesiske konstitutioner som en ren kompilation; heroverfor anså Jeremy Bentham: *General View of a Complete Code of Laws, i: The Works of Jeremy Bentham III,* pag. 206, i al fald med gode grunde lovbogen som et eksempel på en fuldstændig kodifikation – skønt han også

betragtede den som fordærvet på grund af det store indhold af ius commune. Til de piemontesiske Konstitutioner som forbillede for en fra 1745 af Pompeo Neri planlagt kodifikation for storhertugdømmet Toscana se Giovanni Tarello: *Le ideologie della codificazione nel secolo XVIII*, 1. del, Genova 1971, pag. 159.

105. Rapport et projet de décret sur le plan général de la classification des lois, présentés au nom du Comité de salut public et de la Commission du recensement et de la rédaction complète des lois par Cambacérès, Paris pag. 134 ff.; et uddrag heraf ved Pierre Vialles; *L'achichancelier Cambacérès* (1753-1824), Paris 1908 pag. 134 ff.
106. Sml. Winfried Aymans: *Kirchliche Grundrechte und Menchenrechte, i: Archiv für katholisches Kirchenrecht* 149 (1980), pag. 389 m. note 1.
107. Ovf. s. 219.
108. Werner Teubner: *Kodifikation und Rechtsreform in England* (Schriften zur Rechtsgeschichte 7), Berlin 1974, pag. 101 ff.
109. Det drejer sig om de siden 1709 fulgte planer for en bøhmisk landsordning. Dette projekt danner i det hele taget det materielle udgangspunkt for de østrigske kodifikationsplaner; om dets slægtskab med Danske Lov kan der ikke her meddeles nærmere.
110. Om trykket fra kap. I-XXII af kongebalkerne taler Johannes Rudbeck: *Svensk Lagbibliografi*, Stockholm 1915, pag. 1; sml. i øvrigt udgaven af F.A. Dahlgren: *Lagförslag i Carl den niondes tid* (Handlingar rörande Sveriges historia II), Stockholm 1864.
111. Sml. *Förarbetena till Sveriges rikes Lag 1686-1736*, udg. af Wilhelm Sjögren, bd. I Uppsala 1900, pag. 2 ff.
112. Aftrykt a.st., bd. IV Upsala 1902, pag. 3-12.
113. Dette findes a.st., bd. VII Upsala 1908, pag. 3-33.
114. A.st., bd. VIII Uppsala 1909, pag. 305.
115. En udførlig indholdsfortegnelse findes hos K.G.Westman: *De svenska Rättskällornas historia*, Uppsala 1912, pag. 60-62; endv. hos J.A. Posse: *Bidrag til svenska lagstiftnings historia fr. sluttet af sextonde årh. till stadf. af 1734 års lag*, Stockholm 1850, pag. 330 ff.
116. Nærmere hertil Inger Dübeck, ovf. s. 145.
117. Sml. Westman: *De svenska Rättskällornas historia*, pag. 61.
118. Enkeltheder hertil hos Wolfgang Wagner: *Skandinavien*, i: *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte II* 2, pag. 541 f.m. Litteraturhenvisn.
119. Se Jan Eric Almquist: *Förarbeten till Sveriges Rikes lag* (1666-1686) Uppsala Universitets Årsskrift 1933, Juridik 1), Uppsala 1933, pag. 13; selve udkastet er aftrykt dér pag. 15 ff.
120. Sml. dertil registeret til: *Forarbetena till Sveriges Rikes lag 1686-1736*, udg. af Wilhelm Sjögren, Bd. III Upsala 1901, pag. 405 og 410, under stikordene »Dansk ret« og »Norsk ret«.
121. A.st., bd. I Upsala 1900, pag. 313.
122. Sammenfattende Wolfgang Wagner: *Die Wissenschaft des gemeinen römischen Rechts und das Allgemeine Landrecht für die Preussischen Staaten, i: Wissenschaft und Kodifikation des Privatrechts im 19. Jahrhundert*, udg. af Helmut Coing og Walter Wilhelm, bd. I Frankfurt/Main 1974, pag. 119 note 2.
123. Reskriptet af 30. marts 1713 og ikke det af 18. juni 1714 til det juridiske fakultet i Halle er indledningen til Allgemeines Landrechts kodifikationshistorie.
124. Uddrag er aftrykt i: *Die Behördensorganisation und die allgemeine Staatsverwaltung Preussens im 18. Jahrhundert*, 1. Bd. Akten von 1701 bis Ende Juni 1714, bearb. af G.Schmoller og O.Krauske (Acta Borussica 2), Berlin 1894, pag. 521 f.
125. *Königs Christian des Fünfften Dänsches Gesetz*. Aus dem Dänschen ins Teutsche übersetzet ... durch H(einrich) W(eghorst), Copenhagen 1699.

126. *Die Behördenorganisation und die allgemeine Staatsverwaltung Preussens im 18. Jahrhundert*, 1. bd., pag. 522.
127. A.st. pag. 523.
128. Allgemeine Ordnung, die Verbesserung des Justitz-Wesens betreffend; vom 21. Juni 1713, i: *Corpus Constitutionum Marchicarum*, udg. af Christian Otto Mylius, Berlin-Halle 1737, II. Theil 1. Abtheil. Sp. 517-550.
129. Justitz-Ordnung Art. XXXI (Corpus *Constitutionum Marchicarum* Sp. 537 f.) ligner D.L. 1-4-28 og 30.
130. Sml. Justitz-Ordnung Art. XXXV (*Corpus Constitutionum Marchicarum* Sp. 539) med D.L. 1-2-27.
131. Justitz-Ordnung Art. XLVII (*Corpus Constitutionum Marchicarum* Sp. 543 f.) stammer vel fra D.L. 1-5-14 og 15.
132. Art. LII og LIII i Justitz-Ordnung (*Corpus Constitutionum Marchicarum* Sp. 544 f.) minder på tydelig vis om D.L. 1-4-28 og 30 såvel som 1-5-24 f.
133. Om disse forbindelser udførligt Friederich Holtze: *König Christian's V Dänisches Gesetz als Vorbild für die preussische Justizreform 1713* (særtryk fra: Schriften des Vereins für die Geschichte Berlins 30), Berlin 1893; en anmeldelse med udførlig gengivelse af dette arbejde findes ved L.M.B. Aubert: *Christian V's Lovbog som Forbillede i Preussen*, i: (Norske) *Tidsskrift for Retsvidenskab 6* (1893), pag. 369-374.
134. Dette var ikke alene den første trykte russiske lov, men også indtil op i det 19.årh. den mest omfangsrige kompilation; nærmere enkeltheder hos Lothar Schulz: *Russische Rechtsgeschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart einschliesslich des Rechts der Sowjetunion*, Lahr 1951, pag. 144-154.
135. Håndskriftet findes under Nr. 347 fol. i den Thottske Samling på Det kongelige Bibliotek København; for henvisningen dertil takker jeg Inger Dübeck. Manuskriptet bærer titlen: *Den Ryssiske Lov oversat paa Dansk af Rasmus Ærreboe, Kongl. Allernaadigst beskikked Notario Publico udi Kiöbenhavn*, (Kiöbenhavn 1721).
136. A.st., Fortale pag. 3.
137. Således Reinhard Wittram: Peter I., 1. bd. Göttingen 1964, pag. 216.
138. A.st., pag. 114.
139. Sml. dertil Claes Peterson: *Peter the Great's Administrative and Judicial Reforms. Swedish Antecedents and the Process of Reception* (Rättshistoriskt bibliotek 29), Stockholm 1979; han beskæftiger sig især på pag. 22, 67 f. og 123 f. med Peter den Stores interesser for den danske ret.
140. For kommissionen fra 1720 var Danske Lov sågar det udtrykkelige og endegyldige forbillede, hvis vi ret forstår Michail M.Speranskij: *Précis des notions historiques sur la formation du corps des lois russes, Saint-Pétersbourg 1833*, pag. 14: »On se proposa de rédiger un nouveau code, en réformant l'ancien sur le modèle du code suédois, et plus tard sur celui du code danois«.
141. Speranskij, s.st., pag. 12-42, talte mellem 1700 og 1804 tilsammen 10 kommissioner.
142. Nakaz, eje Imperatorskago Veličestva Ekateriny Utoryja samoderžicy userossijskija dannyj, kommissii o sočinenii proekta novago uloženija – Katherinae der Zweiten, Kaiserin ... von Russland, Instruction für die zu Verfertigung des Entvurfs zu einem neuen Gesetzbuche verordnete Comission – Instructions adressées par sa Majesté l'Impératrice du toutes les Russies à la commission établie pour travailler à l'exécution d'un nouveau code des lois. Denne og andre oversættelser blev siden det år instruktionen udkom, 1767, udbredt i talrige oplag over hele Europa. Til forbillederne, se Schultz: *Russische Rechtsgeschichte*, pag. 199.
143. Sml. Hans Welzel: *Die Naturrechtslehre Samuel Pufendorfs*. Berlin 1958, pag. 3.
144. Dertil Georg Sacke: *Die gesetzgebende Kommission Katherinas II.*, Breslau 1940, pag. 177.

145. Sml. Norbert Reich: *Kodifikation und Reform des Russischen Zivilrechtes im neunzehnten Jahrhundert bis zum Erlass des Svod Zakonov* (1833) i: *Ius commune III* (1970), pag. 156 ff.
146. Nærmere om ham hos Reich, s.st., pag. 153 ff.
147. Michail M.Speranskij: *Proekty i zapiski,* udg. af Valk, Moskva-Petersburg 1961.
148. Citeret efter Reich, s.st., pag. 156.
149. Dertil og ang. Benthams indflydelse på Speranskij sml. Reich, s.st., pag. 157.
150. At Speranskij endvidere også ville tage det sidste skridt over kompilationen til en fuldstændig kodifikation i Benthams ånd, understreger Reich, s.st., pag. 181 ff.
151. Sml. inddelingen af materierne hos Schultz: *Russische Rechtsgeschichte,* pag. 202 f.
152. Se Rafael Gibert: *La codificación civil en España,* i: *Atti del terzo Congresso internazionale della Società italiana di storia del Diritto,* Firenze 1977, pag. 907-933, især pag. 915; jeg takker Carlos Petit Calvo for denne henvisning. Johannes-Michael Scholz har desangående gjort opmærksom på, at den danske forligsinstitution hos Ignacio de Asso: *Historia de la Economía politica de Aragon, Zaragoza 1798,* udg. af Manuel Casas Torres, Zaragoza 1947, pag. 218, bliver fremstillet som forbillede for fremtidige reformer i Aragón; kendskabet til denne idé synes dog at være formidlet uafhængigt af Bentham.
153. *Oeuvres de Montesquieu,* bd. IV Paris 1796, pag. 142.
154. A Fragment on Government or a Comment on the Commentaries, i: *The Works of Jeremy Bentham,* udg. af John Bowring, bd. 1 genoptryk New York 1962, pag. 221-295.
155. The Constitutional Code, i: *The Works of Jeremy Bentham,* udg. af John Bowring, bd. 9 genoptryk New York 1962; her skildres pag. III f., hvorledes Bentham, gennem de spanske og portugisiske tildragelser, ca. 1820 blev overbevist republikaner og bestyrket i denne opfattelse, da de portugisiske cortes d. 3. dec. 1821 antog hans forslag til udarbejdelse af en fuldstændig kodifikation for Portugal.
156. Jéremie Bentham: *Traités de Législation civile et pénale,* udg. af Ét. Dumont, d. 1-3 Paris 1802.
157. Udgiveren forsøger i *Discours préliminaire,* a.st., bd. 1. pag. VII ff. af forståelige grunde i nogen grad at dække over denne kendsgerning.
158. Dumont: *Discours préliminaire,* s.st. bd. I pag. XXII.
159. A.st., pag. 345; *The Works of Jeremy Bentham 3,* pag. 206.
160. Anders Sandøe Ørsted, *Haandbog over den danske og norske Lovkyndighed,* bd. 1 Kjøbenhavn 1822, pag. 91 ff.
161. L.M.B.Aubert, *De norske Retskilder og deres Anvendelse* (Den norske Privatrets almindelige Del I), del 1 Christiania 1877, pag. 179 ff.
162. Som note 159.
163. Benthams af Dumont udgivne skrifter er sammen med den preussiske Allgemeines Landrecht vel nok den vigtigste udenlandske kilde til de franske Codes.
164. Sml. Charles M.Cook: *The American Codification Movement* (Contribution in Legal Studies 14), Westport-London 1981, pag. 74 ff., ligeledes særlig pag. 97 ff., hvor der berettes om kodifikationsforslaget til præsident James Madison fra år 1811, og pag. 100, hvor der berettes om et lignende andragende fra år 1816 til alle forbundsstaternes guvernører.
165. Dertil Miriam Williford: *Jeremy Bentham on Spanish America. An account of his letters and proposals to the New World.* Baton Rouge 1980.
166. Således Antonio Azara: artikel »*Codice*«, i: Novissimo Digesto Italiano, d. III Torino 1964, pag. 385.
167. Se dertil Dumont, *Discours préliminaire,* i: Bentham: Traités de Législation civile et pénale, bd. 1 pag. XV ff., det flg. citat fra Bentham selv pag. 358.

168. Dette er Benjamin Constant de Rebecques egentlige tema i: *De L'Ésprit de conquête et de l'usurpation dans leurs rapports avec la civilisation européenne,* u.st. 1814.
169. Sml. Helmut Schelsky: *Die Arbeit tun die anderen. Klassenkampf und Priesterherrschaft der Intellektuellen, Köln-Opladen 1975.* Skønt forfatteren siden har taget nogen afstand fra dette værk, genkender man stadig deri det mål intelligensen tilstræbte: et nærmest »indirekte« herredømme via et ideologisk begrundet opdragelsesmonopol.
170. Begrebet er hentet fra Pierre Rosanvallon: *Le capitalisme utopique,* Paris 1979, og skal betegne ideen om selvreguleringen i samfundets økonomiske sektor.
171. Ang. oprindelsen til dette af Pierre Bayle populariserede begreb i italiensk humanisme se Elisabeth L. Eisenstein: *The printing press as an agent of change,* bd. 1 Cambridge 1979, pag. 137 note 287.
172. Grundprincippet var den frie vilje, hvilket i den borgerlige ret bl.a. specificerede og udviklede sig i kontraktsfrihed, i strafferetten i skyldprincippet, i procesretten som forhandlingsmaximen etc. Sml. f.eks. det centrale frihedsprincip, som Zeiller under indflydelse fra Kant lagde til grund for den østrigske ABGB fra 1811, Wolfgang Wagner: *Franz von Zeiller als Erzieher,* i: *Das Staatsrecht des Heiligen Römischen Reiches deutscher Nation,* udg. af Wolfgang Wagner (Studien und Quellen zur Geschichte des deutschen Verfassungsrechts B 1.), Karlsruhe 1968, pag. 17 f., med videre henvisninger. Kun således kan man forklare, hvorfor Ørsted i så påfaldende grad priste Danske Lovs frihedstendenser: han ville bringe lovbogen i harmoni med tendenserne i sit århundrede og derved holde den i live.
173. Til denne ofte behandlede plan sammenfattende Adam Wandruszka: Leopold II, bd. 1 Wien-München 1963.
174. I alm. dertil Wagner: *Skandinavien,* i: *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte II 2,* pag. 534 m. note 3; sml. videre Stig Strömholm: *Charakteristische Merkmale Schwedischer Gesetzgebung,* i: *Studien zur einer Theorie der Gesetzgebung,* udg. af Jürgen Rödig, Berlin-Heidelberg-New York 1976, pag. 52.
175. Ørsted: *Haandbog over den danske og norske Lovkyndighed 1,* pag. 9-25.
176. Sml. det i anl. af Danske Lovs 200 års jubilæum udkomne skrift af V.A.Secher: *Kong Kristian V's Danske Lov og de tidligere Forsøg på at tilvejebringe en almindelig Lovbog,* Kiøbenhavn 1883, pag. 25 f. Endnu stærkere udpræget er denne tendens i en jubilæumsartikel i avisen Morgenbladet fra 15. april 1883, hvori han tilkender lovbogen »en for Tidsalderen mærkværdig Stræben efter at gjøre alles Vilkaar og Forhold lige for Loven« og svinger sig op til flg. bemærkning: »Man var i 1683 mere øm over den personlige Frihed end nu til Dags«.
177. Fremhævelsen af de liberale og sociale Grundtræk i den preussiske Allgemeinen Landrecht overfor BGB findes vel mest udpræget hos Otto von Gierke: *Der Entwurf eines bürgerlichen Gesetzbuchs und das deutsche Recht,* Leipzig 1889, ligeledes Anton Menger: *Das Bürgerliche Recht und die besitzlosen Volksklassen,* Tübringen 1890.
178. Natalino Irti: *L'età della decodificazione,* i: *Diritto e società 1979,* pag. 613-639.
179. Til gyldigheden af Friedrich IIs sicilianske konstitutioner fra år 1231 indtil år 1819 se Armin Wolf: *Die Gesetzgebung der entstehenden Territorialstaaten,* i: *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte,* udg. af Helmut Coing, bd. 1, München 1973, pag. 699 note 8.
180. Indtil ikrafttrædelsen af Straffelovbogen for det Nordtyske Forbund fra 1870 gjaldt Carolina fra 1532 stadig i mere end et halvt dusin stater.

181. Typografisk fremhævet er de endnu gældende eller i det mindste som grundsætning betragtet anvendelige bestemmelser i Danske Lov i udgaven af Kong Christian den femtes Danske Lov fra Vilh. Ad. Secher, København 1911 og Stig Iuul, København 1949 med hvilken man kan sammenholde lovsamlingen Danmarks Love 1665-1949, København 1950, pag. 2-12. Sml. videre lovregisteret senere i dette bd.
182. Således i særdeleshed Friedrich Kübler: *Kodifikation und Demokratie, i: Juristenzeitung 24* (1969), pag. 645-651.
183. Sammenfattende med yderligere henvisninger Wolfgang Wagner: *Annäherungen an eine europäische Rechtsgeschichte,* i: Aspekte europäischer Rechtsgeschichte. Festgabe für Helmut Coing zum 70. Geburtstag (Ius commune, særnummer 17) Frankfurt/Main 1982, pag. 387-389.
184. Dertil omtrentlig Uwe Diederichsen: *Die Flucht des Gesetzgebers aus der politischen Verantwortung im Zivilrecht* (Juristische Studiengesellschaft Karlsruhe, Schriftenreihe 114), Karlsruhe 1974.
185. Alm. ang. denne tekniks oprindelse i det angelsaksiske område sml. det kortе bidrag af Spiros Simitis i: *Verhandlungen des 53. Deutschen Juristentages,* Berlin 1980, bd. II München 1980, afd. Q pag. Q 35-Q 43. For den »consolidation procedure« sml. f.eks. S.M.Cretney: *The codification of Family Law,* i: *The Modern Law Review* 44 (1981), pag. 1-20, særlig pag. 4 ff. M.Viora: *Consolidazioni e Codificazioni. Contributo alla storia della codificazione,* 3. opl. Torino 1967, har ordet »konsolidation« brugt som betegnelse for Ancien Régimes-teknikken at kanonisere retterne.
186. Således omtrent Peter Noll: *Gesetzgebungslehre,* München 1973; *Studien zu einer Theorie der Gesetzgebung,* udg. af Jürgen Rödig, Berlin-Heidelberg-New York 1976; Elmer A.Driedger: *The composition of legislation,* Ottawa 1976; Gesetzgebung. Kritische Überlegungen zur Gesetzgebungslehre und zur Gesetzgebungstechnik, udg. af Günther Winkler und Bernd Schilcher, Wien-New York 1981; Hans Schneider: *Gesetzgebung,* Heidelberg 1982.
187. Dumont, Discours préliminaire, i: Jeremy Bentham, *Traités de Législation civile et pénale,* Paris 1802, pag. XVI f.

Danske Lovs indflydelse i hertugdømmet Slesvig

Af *Frants Thygesen*

Sønderjyllands retsstilling indtil 1658

At Sønderjyllands oprindelig var en dansk landsdel, viser ikke blot stednavnene, som bortset fra den frisiske vestkyst er danske omtrent ned til Ejderen, den store flod, der allerede i 811 traktatligt anerkendtes som Danmarks sydgrænse. Også den gamle retlige inddeling af den jyske halvø i sysler og herreder nåede ned til et stykke syd for Slien og Danevirke. Og da den katolske kirke i Norden i 1103 blev frigjort fra afhængigheden af ærkebispen i Bremen og fik sin egen ærkebiskop i Lund, kom Slesvig stift som en selvfølge med i kirkeprovinsen Dacia.

Men allerede ved den tid opstod et skel mellem Nørre- og Sønderjylland langs Kongeå og Kolding fjord. Der er meget tidlige vidnesbyrd om, at danske konger i perioder indsatte en kraftig stormand som vogter af grænselandet mod syd ligesom i andre udsatte landsdele. Disse jarler, eller hvad man nu kaldte dem, synes at have haft rådighed over mandskab og indtægter fra de 3 sydligste jyske sysler, Isted, Ellum og Barved. Ca. 1115 indsatte kong Niels sin bror Erik Ejegods unge søn Knud (Lavard) som grænsejarl. Knud brugte selv titlen hertug, på latin dux; den anvendtes om ham i flere forskellige forbindelser: dux Dacie (Danmarks hertug), dux Jutie (Jyllands hertug) og dux Slesvicensis (slesvigsk hertug, efter hovedbyen Slesvig). Også Knud Lavards sønnesøn Valdemar Sejr

var før sin kongetid hertug i Sønderjylland, og i hans Jyske Lov af 1241 nævnes hertugdømmet som noget for sig selv; det var nu fast skik, at den næstældste kongesøn, som ikke arvede tronen, fik dette vigtige fyrstelen. Men Sønderjylland lå stadig under almindelig jysk ret, først og fremmest Jyske Lov, som gjaldt til Ejderen og tillige på de til hertugdømmet knyttede øer Femern og Helgoland. Også byen Slesvigs ældste byret fra omkring 1200 og den jævnaldrende skrå for St. Knudsgilde i Flensborg er tydeligvis danske retsregler. Syd for Ejderen gjaldt tysk ret, bl.a. Sachsenspiegel fra ca. 1235, også i grænseprovinsen Holsten, som fra 1110 udgjorde et grevskab under det store hertugdømme Saksen.

Kort efter kom det første indslag af tysk ret i Sønderjylland, da den senere konge Abel, der var gift med en datter af greven af Holsten, i 1243 som hertug gav Tønder lybsk stadsret. Og 1259 blev skellet ved Kongeåen tydeligere, idet hertugdømmet blev et arveligt len i Abels slægt. Denne støttedes fortsat af de holstenske grever. De fik til gengæld noget senere af deres søster, Abels handlekraftige enke Mechtild, det sydøstlige hjørne af Sønderjylland som pant, senere som ejendom; her fik holstenerne for første gang varigt fodfæste nord for Ejderen. Danske rigslove gjaldt fortsat i Sønderjylland, f.eks. Erik Glippings (sjællandske) forordning af 1284 om drab og husfredsbrud; den blev siden oversat til plattysk.[1]

Et nyt vigtigt skridt gennemførte de holstenske grever 1326, da de gjorde deres myndling, den 12-årige hertug Valdemar til konge af Danmark og som led i håndfæstningen lod ham udstede den såkaldte Constitutio Valdemariana om, at »hertugdømmet Sønderjylland aldrig måtte forenes med eller indlemmes i Danmarks rige«. Denne sætning fastholdtes som grundregel for den holstenske politik gennem 5-600 år indtil den endelige løsrivelse af Sønderjylland fra Danmark i 1864. Fra samme tid var den holstenske greveslægt faktisk herre over Sønderjylland eller det meste af det og fik det siden endda som arveligt len af den danske krone. Herved opstod en personal- og tildels realunion mellem det tyske Holsten og det danske Sønderjylland, som greverne fra 1340 var begyndt at kalde hertugdømmet Slesvig.

1459 uddøde den kraftige holstenske greveslægt, og der var nu mulighed for, at Sønderjylland ville falde tilbage til lensherren,

kongen af Danmark, og derved skilles fra Holsten. Det holstenske ridderskab ville imidlertid ikke slippe sin magt i Sønderjylland og gennemførte, at den nye konge i Danmark, Christiern I, der selv var tysker (greve af Oldenburg), blev overherre i både Sønderjylland og Holsten. Til gengæld måtte han ved Ribe-aftalen af 1460 udtrykkeligt erklære, at han var valgt til herre i disse to »lande« ikke som konge af Danmark, men kun personligt, samt ved forskellige bestemmelser sikre, at de fortsat styredes i nær forbindelse med hinanden, og love, at de skulle blive »udelt sammen til evig tid«. Selv om Jyske Lov stadig var landslov for hertugdømmet Sønderjylland, bestemtes det tillige, at ingen slesviger kunne stævnes uden for hertugdømmet, altså heller ikke for den danske konges retterting, hvorimod holstenske sager stadig kunne appelleres til tyske rigsdomstole. Herved befæstede holstenerne unionen mellem deres hjemland og det danske len Sønderjylland, mens forbindelsen mellem disse to lande og kongeriget Danmark blev noget løs. Den danske konge indtog fremover en absurd stilling i Sønderjylland, hvor han regerede som hertug i et dansk len, altså som sin egen lensmand; samtidig var han som konge af Danmark sin egen lensherre. Et udpræget juridisk kunstgreb, hvis reelle mening dog var klar nok, nemlig at sikre fortsat holstensk-tysk herredømme over Slesvig. Magten syd for Kongeåen udøvedes nu i alt væsentligt gennem det tyske ridderskab og kongens tyske kansler, der nævnes allerede i 1460,[2] mens riget nord for Kongeåen styredes af kongen med rigsrådet og hans danske kansler.

Sønderjyllands adskillelse fra moderlandet understregedes 1522 ved Bordesholm-forliget mellem Kristiern II og hans farbror hertug Friedrich, den senere konge Frederik II. Det gentoges her, at ingen beboer i Sønderjylland skulle stande til rette uden for hertugdømmerne (grevskabet Holsten var i 1474 ophøjet til et tysk hertugdømme) eller for Danmarks rigsråd. Dette skærpedes yderligere i 1524, da Frederik I som konge afskaffede det sønderjyske landsting på Urnehoved, hvor bønderne havde støttet Kristiern II, og erstattede det med en årlig landdag, hvor bønderne ikke var med. Samtidig styrkede han det holstenske ridderskabs rettigheder i begge hertugdømmer og gentog appelforbuddet således: »Skønt fyrstendømmet Slesvig går til len af Danmarks rige, kan indbyggerne dog ikke appellere uden for landet, men skal lade

deres retssager afgøre af os ... og ridderskabet i ... Slesvig og Holsten. Ingen fra disse domstole skal ... stævnes af os for en domstol uden for fyrstendømmerne ... og skal heller ikke dømmes af nogen dansk.«[3] Kongens tyske kancelli, som styrede begge hertugdømmer, fik fra Christian III's tid fast sæde i København; men 1544 delte han dem med sine brødre, hvilket også betød en deling af retsvæsenet. Gottorp blev påny regeringssæde, nu for hertug Adolf, hvis kansler og hofret tog sig af de gottorpske dele af Sønderjylland og Holsten. De kongelige dele af hertugdømmerne lå fortsat under Tyske Kancelli i København, men fik nu en melleminstans i et kongeligt regeringskancelli i Glückstadt i Holsten. Retsvæsenet både i de kongelige og de hertugelige dele af Sønderjylland styredes altså fortsat sammen med holstenske områder – af tyskere og på tysk.

Iøvrigt udgjorde Ejderen endnu ved middelalderens slutning et klart skel mellem dansk og tysk ret bortset fra de lybske stadsretter i Tønder, Burg på Femern og Rensborg. Der synes ikke under det holstenske styre i Sønderjylland indtil 1459 at være sket større indgreb i hertugdømmets danske ret. Jyske Lov blev i 1300-tallet oversat til plattysk, og i de næste 200 år var der stilstand i lovgivningen for Sønderjylland bortset fra særlige vedtægter for enkelte områder.[4] De få mellem 1326 og 1459 udstedte danske rigslove må antages at være blevet brugt i Sønderjylland, i hvert fald i et vist omfang. Så sent som 1725 blev Kristoffer af Bayerns birkeret (byret) fra ca. 1440 påberåbt af fiskalen – anklageren – i en tyverisag ved Løgumkloster birketing.[5] Det må her huskes, at greven af Holsten indtil 1459 som hertug af Slesvig havde sæde i det danske rigsråd. Og danske rigslove udstedt efter 1460 blev faktisk brugt også i Sønderjylland. De synes ganske vist ikke at have haft umiddelbar gyldighed i hertugdømmet bortset fra tilfælde, hvor dette blev sagt udtrykkeligt, f.eks. for Kolding-recessen af 1558 og søretten af 1561 med hensyn til de kongelige dele af Sønderjylland; men både de og andre kongelige recesser til og med Christian IV's store reces af 1643 brugtes i vidt omfang i hertugdømmet.[6] Da kongen i 1592 autoriserede en ny plattysk udgave af Jyske Lov ved advokat Blasius Ekenberger i Flensborg til brug i Sønderjylland, medtoges i udgaven også oversættelser af Christian III's og Frederik II's recesser; Haderslev amts herredsting brugte forøvrigt den danske udgave af Jyske Lov af 1590 til hen i 1700-tallet.

I mellemtiden skete der i Tyskland det, at kejser Justinians 1000 år gamle romerret i nyere middelalderlig udformning i 1495 blev anerkendt som gældende tysk »kejserret«. Kejser Karl V udvidede den fælles tyske lovgivning med sin »Peinliche Gerichts-Ordnung« af 1532 (kaldet Carolina), en streng straffelov, der også indeholdt en række procesregler; den henviste subsidiært bl.a. til »kejserretten«. Denne blev i løbet af 1500-tallet også taget i brug i Holsten, herunder Carolina; men ved Ejderen måtte den tysk-romerske ret foreløbig gøre holdt. Også i Danmark sporedes dog en vis påvirkning fra romerretten, samtidig med at mosaisk ret i vidt omfang blev taget i brug efter reformationen. Det kan ses i enkelte danske lovbestemmelser fra den tid, og fra 1500-tallet og helt op imod Danske Lovs udgivelse kendes en række danske straffedomme, der i mangel af bedre hjemmels havelse henviste til tysk kejserret.

Det kan ikke undre, at Sønderjylland med sit tyskprægede styre påvirkedes stærkere af tysk-romersk ret end det øvrige Danmark. I hertugdømmets sydvesthjørne blev tysk kejserret direkte anerkendt som subsidiær ret ved nye gottorpske lovregler, navnlig Ejdersteds landret 1591, Husums stadsret 1606 og Frederiksstads 1633. Den årlige landret for Sønderjylland til pådømmelse af sager vedrørende adel og gejstlige, der oprettedes 1564, var stærkt tyskpræget. For denne særdomstol og for den tilsvarende landret i Holsten gjaldt en fælles, speciel retsplejelov – Landgerichtsordnung (forkortet LGO) – af 1636. I den fandtes en henvisning til tysk-romersk ret som subsidiær retskilde, ganske vist kun for Holsten, mens LGO i slesvigske sager henviste til Jyske Lov og gammel sædvane; men juristerne, som nu for alvor begyndte at gøre sig gældende i hertugdømmerne, var tyske eller i hvert fald tysk uddannede, og de brugte ved landretten uden videre tyske retsplejeregler også i Sønderjylland.[7] For den brede sønderjyske befolkning bortset fra Husum og Ejdersted mv. var lovgrundlaget derimod stadig slesvigsk-dansk. Udførlige glosser til Jyske Lov på højtysk udfærdigedes omkring 1643 af advokat Joachim Blüting i Slesvig, ganske vist i tydeligt romaniserende retning, støttet på fællestysk ret og Sachsenspiegel. Der udstedtes også i 1600-tallet og endnu efter 1700 i Sønderjylland gentagne forbud mod at bruge tysk og anden fremmed ret. De viser imidlertid i sig selv, at udviklingen var i skred i tysk retning. Som et enkelt eksempel på den stærkere indvirkning

af tysk ret syd for Kongeåen kan nævnes brugen af »vandprøven« i trolddomssager; nord for Kongeåen kender jeg kun ganske få tilfælde af vandprøve.

Hertugdømmets retsudvikling fra 1658 til efter 1713 og forholdet til Danske Lov

Omkring 1650 var der således opstået grundlag for et stærkere indbrud af tysk ret i Sønderjylland. Muligheden herfor øgedes ved Roskilde-freden 1658, hvor Danmark foruden Skåne-landene måtte opgive suveræniteten over den hertugelige del af Slesvig til fordel for hertugen, som var Sveriges forbundsfælle; som følge heraf blev også kongen suveræn i sin del af hertugdømmet. Danmark mistede altså lenshøjheden over hele Sønderjylland; Holsten var derimod fortsat et len af det tyske kejserrige og måtte efter ethvert tronskifte tages til len pány.[8] Hertugdømmet Slesvig var ganske vist stadig ikke nogen del af det tyske rige; men det kom statsretligt til at svæve for sig selv ved siden af Danmark og var fortsat i det daglige nøje forbundet med det tyske Holsten. Denne ændring i Sønderjyllands retslige stilling har tyske jurister og historikere lagt betydeligt større vægt på end danske forskere; det var typisk, at Uwe Jens Lornsen under debatterne i 1830'erne fremhævede, at Slesvig var »lensfrit«. Den betydning, suverænitetsafgivelsen fik for retsudviklingen i hertugdømmet, ses tydeligt, når man studerer slesvigske domme og lovregler fra de næste 100 år.

Både Frederik III og Christian V var klar over den farlige stilling ved sydgrænsen. 1670, i sit sidste regeringsår, flyttede Frederik III sagerne vedrørende de kongelige dele af Slesvig fra Tyske til Danske Kancelli, en helt naturlig ting. Året efter bestemte en ny kongelig instruks, at slesvigske sager fra de adelige områder m.m., som stod under kongens og hertugens fællesregering, fortsat skulle gå til Tyske Kancelli. Dette var jo ikke nogen ophævelse af ordren af 1670; men Tyske Kancelli overtog nu pány alle kongens slesvigske sager, tilsyneladende uden modstand fra Danske Kancelli. I Sønderjyllands historie er det i det hele taget påfaldende, hvor svage og svingende Danmarks enevældige konger og deres danske rådgivere var over for de holstenske adelsmænds og embedsmænds målbevidste og dygtige gennemførelse af linien fra 1326.

Christian V ville understrege skellet ved Ejderen. Over sydporten til sin fæstning Rensborg, ved grænsen til det tyske len Holsten, lod han 1671 sætte en sten med ordene »Eidora Romani Terminus Imperij« (Ejderen, det romerske riges grænse). Det kunne enhver studeret jurist forstå; hertil og ikke længere gjaldt kejserretten. Men da Danske Lov udstedtes i 1683 og skabte retsenhed i kongerigets forskellige »lande«, var der – selvfølgelig – ikke tale om, at den i sin helhed skulle gælde i Sønderjylland. Modsat de tidligere kongers recesser blev den principielt heller ikke taget i brug i hertugdømmet ved retssædvane, nu var jo både kongen og hertugen på Gottorp suveræne i deres slesvigske områder. Men det er påfaldende at se – som det fremgår af den følgende redegørelse –, hvordan kongens egne embedsmænd i Tyske Kancelli ikke blot var dygtige til at hævde og ved given lejlighed udvide deres magtområde i forhold til Danske Kancelli, men også var på vagt over for Danske Lov og især fra 1720 og fremover sammen med de tyskuddannede jurister i Sønderjylland sørgede for at indskrænke brugen af den i hertugdømmet til det mindst mulige. Det var jo ellers en lov, som endnu længe efter sin udstedelse havde et godt ry også i udlandet som en vel skrevet og overskuelig lov i modsætning til den vidtløftige og indviklede lovgivning i en del andre stater. Den fremtrådte som et udpræget nordisk lovværk, forbavsende lidt påvirket af romerret og tysk kejserret; men det gjorde naturligvis de tyske jurister i grænselandet endnu mere afvisende over for den.

Allerede i 1684 fik Christian V lejlighed til at besætte hertugens dele af Slesvig, som han straks forenede med de kongelige områder af hertugdømmet – men ikke med kongeriget. Ved forordning af 15/11 1684[9] oprettede han på Gottorp et kongeligt regeringskancelli fælles for hele hertugdømmet; det skulle tillige virke som overret for hertugdømmet. Forordningens art. 8 bestemte, at slesvigske sager i første række skulle pådømmes efter hvert steds særlige stads- eller landret eller lignende. Iøvrigt skulle man alene (»lediglich«) følge »dem Lowbuch«, indtil kongen forordnede andet. Han ville nemlig udstede en ny lovbog for Slesvig og nedsatte med det samme en kommission til at udarbejde den. Ordet »lediglich« tilsigtede klart at hindre brugen af almindelig tysk ret som i Holsten; den »lovbog«, de slesvigske domstole indtil videre skulle holde sig til, var utvivlsomt gamle Jyske Lov, ikke den helt nye Danske Lov.

5 år efter måtte kongen imidlertid under pres fra stormagterne atter udlevere de gottorpske områder, og Sønderjylland var så tilbage under den delte styreform, hvor både kongens og hertugens områder regeredes på tysk, men med et retsvæsen hovedsagelig hvilende på Valdemar Sejrs over 400 år gamle lovbog og de 2-300 år yngre kongelige recesser.

Fra hovedreglen om, at Danske Lov ikke gjaldt syd for Kongeåen, var der dog nogle vigtige undtagelser.

Loven var naturligvis i sin helhed gyldig i *de nørrejyske enklaver i Vestslesvig,* der ved fredsslutningen 1435 mellem Erik af Pommern og greven af Holsten var blevet under Ribe len, siden Ribe amt, nemlig Riberhus birk, Lø herred, Møgeltønder birk, Ballum birk, Før Vesterland og Amrum. Her brugtes overalt dansk ret, bortset fra særlige lokale vedtægter bl.a. for de frisiske øer Før og Amrum. Retssproget var dansk, principielt også på Før og Amrum, hvor kirke- og skolesprog til gengæld var tysk; det frisiske folkesprog ansås dengang for uegnet som officielt sprog. Som et par tilfældige eksempler fra retspraksis i enklaverne kan nævnes:

I 1724 dømte Højesteret Andreas Hansen, som hørte under Schackenborg i *Møgeltønder birk,* til at bøde 50 rdl. til Frelsers kirke på Christianshavn; jeg har ikke fundet, hvad han blev dømt for. Han betalte ikke, men flyttede til Tønder amt, altså over til hertugdømmet. 15/9 1725 sendte regeringen på Gottorp amtmanden i Tønder en befaling fra Tyske Kancelli om at eftersøge A.H., som mentes at opholde sig i Tved (lidt nord for Tønder). Blev han fundet, skulle han sættes i arrest i amtshuset og hans ejendele beslaglægges, til bøden blev betalt.[10]

1792 dømte Viborg landsting en retsbetjent i Niblum på *Før* og hans steddatter for blodskam og barnemord efter D.L. 6-6-1, 7 og 8 samt 6-13-14. Højesteret stadfæstede 1793 de barske dødsdomme.[11]

Øerne *Als og Ærø* var slesvigske, men hørte fra gammel tid kirkeligt under Fyns stift. De tilfaldt 1564 Frederik II's yngste bror Hans den Yngre og deltes efter hans død mellem hans afkom i 4 små, ikke-fyrstelige »hertugdømmer«. Disse omfattedes ikke af suverænitetsafkaldet i 1658 og blev ved generationsskifte stadig højtide-

ligt bortgivet som len af det danske rige. Da hertugen af Sønderborg gik fallit i 1667, inddrog kongen hans len, der omfattede Sydals. Det hidtidige lille len styredes derefter i verdslige sager gennem regeringskancelliet i Glückstadt; men dets landsogne blev under Fyns stift. – I alle de 4 smålen gik man i 1683 fra at bruge Jyske Lov og de kongelige recesser uden videre over til at anvende Danske Lov; dette godkendtes for Ærøskøbing udtrykkeligt af hertugen af Lyksborg ved brev af 4/9 1683.[12]

Det gjaldt i praksis også for Als Sønderherred, hvorimod *Sønderborg* by indtog en særstilling. Den var allerede 1584 i gejstlige sager blevet flyttet fra Fyns stift til Slesvig stift, og efter 1683 fortsatte man i Sønderborg med at bruge Jyske Lov og Landgerichts-Ordnung af 1636. I 1705 drøftede bystyret dog, om det ikke var bedre at lade byretten dømme efter Danske Lov. Borgmester C.Petersen mente, at byen af kongen var bundet til Jyske Lov og LGO; men byfoged Jepsen hævdede, at Danske Lov kunne bruges subsidiært i henhold til art. 8 i forordningen af 15/11 1684. Det var en misforståelse af ordet »Lowbuch«; men i 1708 oplyste borgmester Petersen, at byretten i Sønderborg faktisk brugte Danske Lov subsidiært.[13]

Nedenfor nævnes nogle af de talrige eksempler på brugen af Danske Lov i retspraksis på Als og Ærø i de første 30-40 år efter lovens givelse.

Als Sønderherred.[14]

1699 straffedes kirkerøveri med galgen under henvisning både til den gamle (Jyske) Lov og til »Kongens nye (Danske) Lov« 6-16-4 og 17-38.

1701 straffedes en kvinde for hor under henvisning til D.L. 6-13-9 med kagstrygning og forvisning fra »de Hertugdømmer Schleswig, Holstein«.

1709 straffedes et drab efter »Guds og Kongens Lov« 6-6-1.

1711 var herredsfogden og 12 sandemænd betænkelige ved at pådømme dobbelt hor efter »ny Kongl. Lovs« 6-13-25. De henskød derfor den endelige afgørelse til højere myndighed, men dømte selv (foreløbig) med citering af D.L. 6-13-24 og Christian III's »reces Art. 60, der henviser til den gamle Jydsche Lov«, de skyldige til at straffes på deres formue og med den i recessen dikterede bøde.

Nordborg hofret, som ca. 1690 havde afløst Als Nørre herreds ting.[15]
1702 påberåbtes i en besvangringssag D.L. 6-13-5 og 6.
1704 brugtes i en tyverisag kagstrygning og forvisning efter D.L. 6-17-32.
1707 brugtes 3 marks bøde efter D.L. 6-13-7 for ubevist beskyldning for usædelighed.
1723 brugtes D.L. 6-5-1 og 2 i sag om vold mod sin moder.
1725 straffedes to kvinder for tyveri i overensstemmelse med D.L. 6-17-32 og 33, som dog ikke citeredes.

Ærø, der havde flere små tingsteder.[16]
1711 gav Graasten ting 15 dages frist inden nam (eksekution) for et tilkendt gældsbeløb »efter Lands Lou 1-24-17«.
1718 afsagde »Commissarier« på Lyksborg dom på tysk over en ærøsk bagvasker, der dømtes til at bede den krænkede om tilgivelse og bøde 3 mark »nach Dänischem Lourecht« 6-21-7; hertugen af L. gav dog efter ansøgning den dømte hans ære igen »denen Königl. Dänischen Rechten conform«.
1723 fandt Søbygaards ting en mand skyldig i drab på hans steddatter med henvisning til D.L. 6-6-15 og 16 og dømte ham i henhold til 6-5-5 og 7 til 4 år på Bremerholm samt hovedlods fortabelse, jfr. 1-24-3, 7 og 10.
1727 dømte Graasten ting en mand for blodskam med en steddatter til halshugning og bål efter D.L. 6-13-14, jfr. 1-5-19. Han blev dog af hertugen på Lyksborg benådet med kagstrygning og landsforvisning.

Senere blev brugen af Danske Lov på de to øer standset som skildret nedenfor.

Danske Lovs 2. bog om gejstligheden blev taget direkte i brug i de områder i de nordvestlige og nordøstlige hjørner af hertugdømmet, som havde tilknytning henholdsvis til Ribe stift og Fyns stift.

I *Haderslev amt* synes brugen af Danske Lovs 2. bog ikke at have været begrænset til Tørninglen – amtets 5 vestlige herreder, – som direkte hørte under bispen i Ribe og helt overvejende havde danske præster. Den synes også at have været brugt i Haderslev provsti.[17]
I sin »Haderslev Amts Beskrivelse« (København 1775) s. 11 nævnte

pastor P. Rohde også Danske Lov som en af de vigtigste love i amtet, efter »Kong Haralds Love« og Jyske Lov, men før Landgerichts-Ordnung.

I Gram herreds tingbog har jeg fundet et enkelt eksempel på brug af Danske Lov i sådanne sager, nemlig 5/2 1738, hvor en præst i en strid om »naadsens aar« henviste til »C. 5ti Lou«, hvor regler herom findes i 2. bogs 13. kapitel.

I Rohdes bog s. 27 nævnes en strid mellem Haderslev amts præster og de jyske præster (nord for Kongeåen eller i enklaverne?) om, hvor trolovelse og vielse skulle ske. En kongelig befaling af 1752 fastslog, at »copulationen« skulle ske »efter den danske Lov«, det vil sige, hvor bruden bor (2-8-5).

Als og Ærø, hvor hele Danske Lov som nævnt gjaldt fra 1683, men senere blev afskaffet, fik dog lov til at beholde lovens 2. bog, fordi øerne hørte til Fyns stift. Disse kirkesager gik endda gennem Danske Kancelli, som ellers intet havde at gøre med Slesvig. Det fortsatte også efter 1819, da Ærø og Als (÷ Sønderborg og Kegnæs) blev et særligt lille bispedømme, jfr. forordning af 7/11 1832 §§ 1, 2 og 11.

Brugen af Danske Lov på gejstligheden i disse to hjørner af Sønderjylland varede ved til hertugdømmets indlemmelse i Prøjsen 1866.

Danske Lovs 4. bog om søretten blev i vidt omfang taget i brug i Sønderjylland, hvor man før 1683 på lignende måde havde brugt Frederik II's søret af 1561.

Nogle historikere har ment, at den danske søret gjaldt i hele hertugdømmet, og Nic. Falck nævnte som undtagelser kun Husum, der 1582 af hertugen fik lov til fortsat at bruge den såkaldte »Visby søret«, samt Tønning, da den blev købstad.[18] Jeg har ved gennemgang af nogle årgange af Egernførdes retsbøger intet fundet om Danske Lovs 4. bog, men derimod i 1718 3 søsager, hvor der henvistes til forskellige regler i Visbys søret og lybsk søret; det ses ikke af retsbogen, om sagerne også blev afgjort efter disse regler, men det er nok sandsynligt. Man kan vist også gætte på, at de byer, der havde lybsk stadsret, også brugte lybsk søret, i hvert fald Burg på Femern og Rensborg, måske også Tønder.

Men de øvrige søkøbstæder Haderslev, Åbenrå, Sønderborg, Slesvig og vistnok Frederiksstad samt mindre handelspladser som Arnæs og Kappel og andre steder, hvor skibe anløb, som de frisiske øer samt Als og Ærø synes at have brugt Danske Lov i søsager lige til 1864. – I Åbenrås retsprotokoller for 1716 og 1718 har jeg fundet 3 søsager om henholdsvis havari, certeparti og arrest i skib med henvisninger til Danske Lov.[19]

Derudover kan man også i almindelige slesvigske retssager *indtil omkring 1725* finde *spredte tilfælde,* hvor man har brugt Danske Lov eller dog støttet sig til den. De forekommer helt overvejende i Haderslev amt og andre dansktalende egne. I gottorpske distrikter har jeg kun fundet få af disse tilfælde; typisk nok er ingen af dem fra 1684-89, da Christian V holdt disse områder besat.

Fra Hvidding herred findes to eksempler i Stemanns bog om det 17. århundredes retsforhold i Slesvig (s. 108 og 118). 1687 citerer retsbogen, hvad »Lowen« siger om underskrift af en, der ikke kan skrive, – en ordret afskrift fra D.L. 5-1-7. 1693 omtales græsningsret på overdrev efter Jyske Lov III-55 »eller efter hans Kong. May. Allernaadigst udgangne Low, som hermed stemmer offuereens«, 3-13-28 og 5-10-23.

Stemann nævner (s. 157) en dom fra 1709, hvor Nørre Rangstrup herredsting i en arvesag medtog flere slægtsarvinger end hjemlet i J.L. I-5, men svarende til D.L. 5-2-42, som retten muligvis har støttet sig på.

I min bog om tysk strafferet i Sønderjylland nævnes s. 141 en sag fra Haderslev herred i 1706, hvor amtet henviste til en aldersgrænse på 14 år i straffesager såvel efter »Lowrecht« 6-6-18 (skal være 19) som efter Carolina art. 164.

Fra Gram herred har jeg i bogen s. 147-149 og 151 nogle eksempler. I 1702 skrev herredsfogden i en dom, at de sigtede havde henvist til »Danske Lov« (det betyder her Jyske Lov) II 81, 91, 95 og 106; han afgjorde imidlertid sagen i henhold til et citat fra »louen«, som klart er D.L. 1-15-3 og 2. Men amtmanden i Haderslev sendte 1703 sagen til kancelliet i Glückstadt med forslag om at lade sagen foretage påny med andre dommere og bemærkede, at dommen var afsagt »nach dem neuen laubuch«, som ikke brugtes »im Schleswigschen«, hvor »das alte low« (altså Jyske Lov) gjaldt.

Allerede her ses en højere slesvigsk myndigheds klare afstandstagen fra brug af Danske Lov. – I 1710 henviste den anklagede i en voldssag bl.a. til D.L. 6-6-16, og samme år pådømte herredsretten ulovlig jagt på kongens vildtbane efter D.L. 5-10-35. – 1713 brugte herredsfogden arrest på person i henhold til D.L. 1-21-16.

Fra samme herred kan tilføjes 3 sager om stort tyveri fra 1715, 1717 og 1725 (s. 152-54 i min bog), hvor Tyske Kancelli på amtmandens forslag gik med til at erstatte hængning efter Jyske Lov med livsvarigt fæstningsarbejde. Dette svarede til D.L. 6-17-35, men synes at være brugt arbitrært.[20]

Tilsvarende kan nævnes 2 sager i Kær herred og Tønder herred, begge fra 1721, mod mødre for drab af deres nyfødte barn (min bog s. 206-07). De fik begge den i D.L. 6-6-7 foreskrevne straf, uden at det kan ses, om dommene støttedes på denne regel.

I Åbenrå magistrats retsprotokol for 1711 findes efter en sag om ærekrænkelse en betydeligt yngre tilføjelse på tysk og på dansk om D.L. 6-21-7; men det er helt uvist, om den regel er brugt i sagen (min bog s. 179).

Desuden har jeg i bogen s. 162, 204-05 og 213 en række sager, hvor en part har henvist til Danske Lov, men hvor det ikke kan ses, om retten tog hensyn hertil. Det drejer sig om et tilfælde i Haderslev by 1719, tre i Slogs herred 1723 og 1725 og et helt nede i Slesvig by så sent som 1735.

Iøvrigt brugte domstolene i Sønderjylland endnu et stykke ind i 1700-tallet helt overvejende Jyske Lov suppleret med *kongelige recesser* fra før 1683. Eksempler på den fortsatte brug af recesserne findes i Stemanns bog om det 17. århundrede – dog kun til kort efter 1700 – og i min fornævnte bog. Det drejer sig hovedsagelig om Christian III's Kolding-reces af 1558 og Christian IV's store reces af 1643, men også nogle af Frederik II's love. Mine seneste eksempler på brug af disse ældre kongerigske love er fra 1709 i en drabssag i Sønderborg, 1713 i en bagvaskelsessag i Gram herred (her citeredes Frederik II's gårdsret kun af sagsøgeren, ikke i herredsrettens dom) og 1722 i en horsag i Haderslev herred (s. 201, 150 og 144). Samme år henviste Tyske Kancelli i en horsag fra Burg på Femern til Christian IV's »Constitution de Anno 1641«, måske en fejlskrivning for recessen af 1643 eller også en særlig bestemmelse

for Slesvig; jeg har ikke fundet nogen speciel lov eller lign. for Femern i 1641 (min bog s. 228). I 1725 nævnte fiskalen i en tyverisag i Løgumkloster birk ved siden af Jyske Lov både kong Christoffers birkeret (fra ca. 1440) og Frederik II's gårdsret, men også Carolina, og det blev den, birketinget brugte (s. 234). Så sent som 1735 fremdrog overretten på Gottorp i en indstilling om nye regler for Haderslev om hor af sig selv bl.a. recessen af 1558 som det mest egnede forbillede (s. 162).

For hertugdømmet i almindelighed gjaldt Danske Lov altså ikke, heller ikke subsidiært eller som retssædvane. Her var udgangspunktet stadig Jyske Lov – i voksende konkurrence med LGO og anden tysk ret, især i byerne, – men dog endnu et stykke ind i 1700-tallet støttet af de noget nyere kongelige recesser m.m.

Tovtrækningen 1714-20 om Sønderjyllands fremtidige stilling og retsvæsen

Den afgørende, endelige drejning af slesvigsk strafferet i tysk retning kom såmænd først efter 1713, da det tyske hertugstyre fra Gottorp forsvandt og Slesvig lå samlet i hænderne på kongen af Danmark! Baggrunden herfor var ikke blot de foregående 400 års gradvise fortyskning af hertugdømmets styre, men også det stærke tyske præg på hoffet og regeringen i København efter enevældens indførelse 1660.

Straks efter inddragelsen af de gottorpske landsdele oprettede Frederik IV på Gottorp en midlertidig regeringskommission og *overret* for hele Sønderjylland uden forbindelse med Holsten, ganske som Christian V gjorde i 1684. Kongens instruks af 4/11 1713 for overretten nævnte i pkt. 5 på samme måde som instruksen af 1684 som Slesvigs almindelige landret »lediglich« Jyske Lov, »til Vi forordner noget andet«.[21] Det var nemlig kongens mening at indlemme hertugdømmet i kongeriget og hermed vel også inddrage det under Danske Lov. Som sikre støtter for sin politik i Slesvig udnævnte han chefen for Danske Kancelli Ditlev Vibe til amtmand på Gottorp og Tyske Kancellis dansksindede chef, Vibes ven Christian Sehested, til amtmand over Husum-Ejdersted. Bypræsident i Rensborg blev kongens historiograf C.H. Amthor, der også fik sæde i overretten; han var født i Tyskland, men fortaler for en

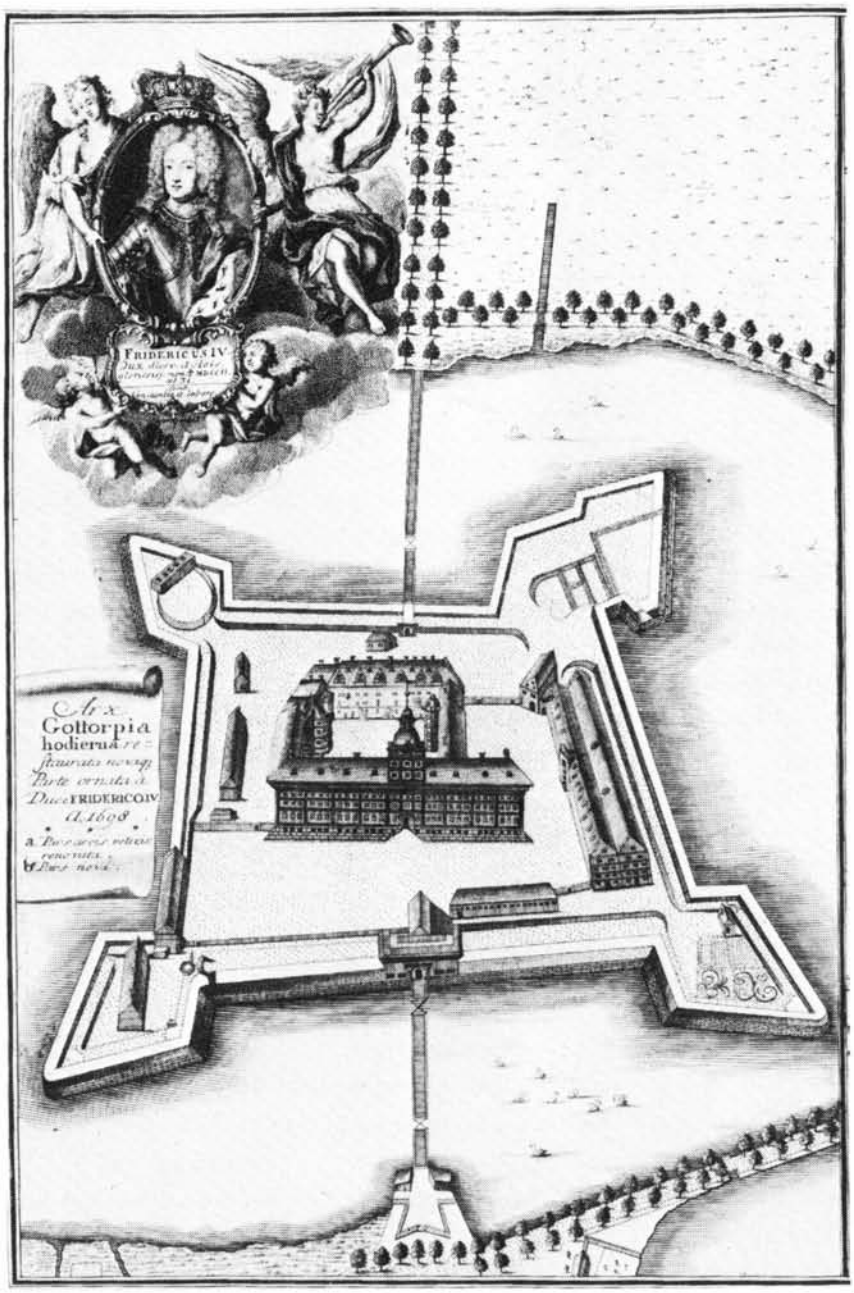

GOTTORP SLOT i 1698. Del af stik af Fritsch, udført 1743.
Det kongelige Bibliotek.

klart dansk politik i Sønderjylland. Mellemslesvigeren Thomas B. von Jessen, der havde været oversekretær i Tyske Kancelli før Sehested, og som i mange år havde været en svoren modstander af Gottorp og en solid støtte for kongens politik, blev chef for regeringen på Gottorp og overrettens præsident 1713-31; men ved udnævnelsen hertil var han allerede 65 år gammel.

Med dette hold tilhængere anbragt på de højeste poster i Sønderjylland, især i Sydslesvig, og ved det nære samvirke mellem de to kancellichefer i København kunne Frederik IV have gennemført sit udtalte ønske om Sønderjyllands genforening med Danmark uden store vanskeligheder, hvis det var sket hurtigt efter Tønnings overgivelse i 1714. Men den endelige ordning af hertugdømmets styre blev udskudt, fordi krigen mod Sverige trak ud. Derved fik det stærke holstenske element i ridderskabet og blandt embedsmændene i Slesvig og Tyske Kancelli tid til at få vejret igen, og samtidig begyndte det stærke danske hold, der skulle have gennemført kongens politik i Sønderjylland, at smuldre. Vibe tabte efter 1716 gradvis det meste af sin indflydelse på kongen, især da han i 1720 var imod kongens ægteskab med Anna Sofie Reventlow; samme år afgav han embederne som oversekretær i Danske Kancelli og som amtmand og fik en hæderfuld retrætepost i Norge. Året før var Amthor blevet flyttet til et historiker-embede i København. Fra 1720 havde det tyske element overtaget ved hoffet, anført af kongens ungdomsven U.A.Holstein, en svoger til Anna Sofie; han var i forvejen amtmand i Flensborg og blev 1719 storkansler, altså øverste chef for både Danske og Tyske Kancelli.

Da Sønderjyllands styre efter fredsslutningen i 1720 blev ordnet i det følgende år, endte det med, at kongen bøjede sig for de betænkeligheder, navnlig om vanskeligheder med ridderskabet, som fremførtes af kongehusets gamle tyske rådgiver v. Breitenau i Lübeck og understøttedes behændigt af embedsmænd i Tyske Kancelli. I det endelige dokument til grundlag for arvehyldningen i 1721 brugtes den ordlyd, at kongen forenede den hertugelige del af hertugdømmet med den kongelige del og genindlemmede den (ikke dem) i kronen, en meget uklar udtryksmåde; den sidste vending blev endda tilføjet af Sehested, idet kancelliets udkast var endnu svagere. Kongen kunne jo dog i hvert fald glæde sig over, at den farlige gottorpske slægt nu var fortrængt fra Sønderjylland; men han

gav sig kun modstræbende i spørgsmålet om den egentlige indlemmelse af Sønderjylland i kongeriget. På en indstilling i sagen skrev han personligt, at de afgørende ændringer i hertugdømmets stilling kunne gennemføres bagefter, »lidt efter lidt«. Det skete bare ikke. Som sædvanligt i Sønderjyllands historie veg det danske synspunkt for det holstenske og typisk nok netop på den tekniske udformning af et vigtigt dokument. Som mange gange før og siden blev en oplagt dansk chance forpasset, så det tyske element pånyt kunne sikre sig overtaget i hertugdømmet og fortsætte den målbevidste fortyskning af dette.

Det ses tydeligt på det retlige område, hvor det skete bl.a. hurtigt indvirkede på brugen af dansk ret i hertugdømmet. Gennem 1600-tallet havde tysk uddannede jurister som nævnt øget brugen af tysk ret, skønt det gang på gang både i kongelige og hertugelige instrukser og afgørelser understregedes, at slesvigske domstole skulle bruge Jyske Lov og ikke fremmed (tysk) ret. Det skete endnu ved et gottorpsk kancellireglement af 4.8.1708.[22] Det bestemte i art. 1 for hertugdømmet Slesvig, at her skulle, hvor der ikke gjaldt særlige statuter eller forordninger (for et bestemt sted eller et særligt sagsområde), ene og alene den gamle Jyske Lovbog bruges som rettesnor i domme (»einig und allein das alte Jütische Lowbuch pro norma in judicando«). At det som sædvanligt var fremmed (tysk) ret, der skulle udelukkes ved ordene ene og alene, understregedes dels af den følgende sætning, som under bødestraf forbød advokater og parter at citere »aus den Sachsen- oder anderen fremden Rechten« eller kommentarer dertil, og dels af art. 2 om holstenske sager. Der skulle man også principielt dømme efter de eventuelle særlige statuter og forordninger samt gammel skik og brug; men i modsætning til i Slesvig skulle man subsidiært dømme efter saksisk og lybsk ret, mere subsidiært efter »gemeines Recht« (tysk-romersk kejserret).

Den på trods af de gentagne forbud stigende brug af tysk ret i Sønderjylland støttedes iøvrigt ved den fremadskridende fortyskning af retssproget i dansktalende herreder og ved den sydfra indførte skik med at indhente vejledende erklæringer fra (tyske) universiteter i vanskelige retssager. Det var især i strafferetten, at tyske retsregler var begyndt at få indpas, særlig Carolina, og det viste sig først i købstæderne. De tidligste direkte citater af Carolina

har jeg fundet 1645 i Flensborg, 1663 i Åbenrå i en tyverisag og uden for købstæderne 1694 i Vis herred i en drabssag; i de næste 20 år er de noget hyppigere.[23]

Nu var der dog i 1713 sket det vigtige, at Sønderjylland fik sin egen overret og regering uden forbindelse med Holsten, og instruksen for overretten fastslog påny Jyske Lov som den almindelige landslov – indtil videre, altså til den planlagte nyordning efter krigen. 1717 fik en bogtrykker i Flensborg kongeligt privilegium på at trykke en højtysk oversættelse af den ærværdige lov med Blütings glosser, og 1722 fik alle domstole i hertugdømmet ordre til at købe denne bog. Da overrettens præsident v. Jessen i begyndelsen af 1720 efter kongens anmodning afgav en udtalelse om det fremtidige styre af Sønderjylland, fremhævede han bl.a. vigtigheden af at forbyde fremmed ret, især kejserretten; men iøvrigt indså han med sin rent tyske uddannelse ikke nødvendigheden af en klart dansk politik i hertugdømmet. Ejendommeligt nok havde den tysk fødte Amthor et klarere blik herfor; han foreslog i 1721 – forgæves – at lægge alle slesvigske underretter med dansk retssprog under Viborg landsting og at åbne appel for vigtige slesvigske sager til den danske Højesteret.[24]

Det sidste var Frederik IV ellers selv så småt begyndt på; det var noget af det, han tænkte på med sin bemærkning om at ændre forholdene i Sønderjylland »lidt efter lidt«. I 1720 forelå en rovmordsag fra Sønder Gøs herred, hvor herredsretten støttet på en udtalelse fra det juridiske fakultet i Kiel havde idømt barske dødsdomme i henhold til Carolina, hvilket overretten indstillede til stadfæstelse, dog uden radbrækning. Kongen indhentede erklæringer fra Københavns universitets teologiske og juridiske fakulteter og forelagde derefter sagen for Højesteret til foretagelse »inden lukte døre«. Efter votering i sagen udtalte Højesteret i en erklæring – ikke en dom –, at de to røvere med rette var fundet skyldige, at de efter »Guds Lov« ikke kunne undgå dødsstraf, at den mindre skyldige kunne slippe med at halshugges med sværd, at hovedmanden med rette var dømt til stejle og hjul efter Carolina, »som i Holsteen bruges«, hvilket også stemte med »voris Danske Lov«, men at man dog kunne nøjes med at halshugge ham med økse og sætte hovedet på stage. Kongen fulgte Højesterets forslag, således at man i denne sag ikke brugte Carolina, men holdt sig ret nær til Danske

Lov. Men Højesterets optræden i sagen var iøvrigt absolut ingen støtte hverken for kongens ønske om at indlemme Sønderjylland eller blot for brugen af dansk ret i hertugdømmet. I Højesterets voteringsbog er der intet, der antyder, at dommerne var opmærksomme på, at det var noget helt enestående, at retten voterede i en slesvigsk sag (vistnok det eneste tilfælde før 1920), eller om de overhovedet var klar over, at det var en slesvigsk og ikke en holstensk sag. De 9 dommere, som udgjorde flertallet, henviste kun til »Guds Lov« og drøftede iøvrigt slet ikke, hvilken straffelov der skulle bruges; kun 7. voterende J.B.Ernst, der som den eneste stemte for at følge erklæringen fra Kiel, gik ind på dette spørgsmål i en lærd udredning, hvor han brugte vendingen om Carolina, »som i Holsteen bruges«. Og den udtalelse slugte flertallet uden videre, hvorved Højesterets erklæring kunne tages til indtægt for at indføre Carolina i Sønderjylland i stedet for dansk strafferet.[25]

I 1721 fastholdt kongen i en kaperisag fra Helgoland, at en dom afsagt af en kommissionsdomstol i København, hvis de dømte helgolændere ikke ville opfylde den, skulle appelleres til Højesteret. Men da helgolænderne stædigt holdt fast ved overretten på Gottorp som deres rette forum, måtte kongen i 1722 forsmædeligt sende sagen til overretten, hvor den blev forhalet i endnu en årrække.[26] Derefter synes Frederik IV at have opgivet planen om at lægge slesvigske sager under Højesteret. Et par senere private forsøg på at få kongen til at lade Højesteret eller en anden dansk overinstans afgøre enkelte slesvigske retstvister førte ikke til noget.[27]

Fortyskningen af slesvigsk ret efter 1720

Den netop skildrede tovtrækning om Slesvigs retslige forhold, der kulminerede 1720-21, danner baggrund for den hurtige og konsekvente fuldførelse af fortyskningen af en stor del af hertugdømmets retsvæsen, som gennemførtes netop i disse og de følgende år, og som også kom til at ramme Danske Lov.

Det vises bedst ved at se nærmere på, hvordan Carolina blev endeligt knæsat i hertugdømmet som helhed. Som nævnt vandt den tidligst indpas i byerne. Det var derfor ikke overraskende at finde den anvendt også i Egernførde i magistratens dom af 29/8 1718 i en vidtløftig tyverisag mod 8 kvinder. I dommen anførtes, at selv den

mest belastede ikke kunne dømmes til døden, da det stjålnes samlede værdi lå under den i Carolina fastsatte grænse på 5 gylden; hun dømtes så til kagstrygning og evig landsforvisning efter aflagt »Uhrphede« (orfejde).[28] Slutkampen om Carolina foregik derfor hovedsagelig i sager fra herrederne, hvor Carolinas første gennembrud skete i de mindre tyverisager som den lige nævnte fra Egernførde. Jyske Lov hjemlede hængning for tyveri af ½ marks værdi eller mere (II-88). Det var i 1241 et betydeligt beløb; men henved 500 år senere var ½ mark så lidt værd, at hængning for et så lille tyveri selv for den tid føltes urimelig. Danske Lov indførte langt mildere tyveristraffe; men den kunne de tyske jurister i Sønderjylland ikke tænke sig at bruge. De henviste derimod til art. 160 i den 150 år ældre Carolina, hvor undergrænsen for større tyveri, der gav mulighed for dødsstraf, som nævnt var 5 ungarske gylden, mens hængning kun var påbudt for kvalificeret tyveri.

Netop på dette felt anlagde overretten og Tyske Kancelli fra 1720 i fællesskab en ny kurs for de slesvigske herreder. 20/3 indstillede overretten ganske vist til kancelliet at stadfæste en dødsdom afsagt af Sdr. Gøs herredsting over en oksetyv, da han ubestridt havde overtrådt Jyske Lov I-88 (skal være II-88), som ikke hjemlede anden straf end hængning; det henstilledes dog at *benåde* ham med kagstrygning og evig landsforvisning, altså en forsigtig vej til en straf svarende til, hvad der eventuelt kunne idømmes efter Carolina i en sådan sag. Det forslag er nok blevet fulgt. – 10 dage senere fastsatte kongen (kancelliet) i hvert fald en lignende straf efter Carolina i en sag mod en fåretyv, som Als Sønder herredsret havde idømt kagstrygning, brændemærke og livsvarigt arbejde på Bremerholm efter D.L. 6-17-35 eller 37. Nu gik overretten altså direkte til angreb på den hævdvundne brug af Danske Lov på Sydals, som lå under overretten.[29]

Året efter dømte Als Sønder herredsret en undvegen mand til halshugning og brænding af liget for blodskam. I overrettens indstilling til kancelliet udtaltes, at denne straf ganske vist var forordnet »i den nye danske lov (nemlig 6-13-14) og i Christian IV's reces« (af 1643); men da man i hertugdømmet Slesvig »pro norma« skulle bruge »nur allein das alte Jütische Low« og LGO samt i straffesager tillige Carolina, når den ikke stred mod disse to love, var »den idømte straf vel noget for hård i dette hertugdømme«.

Overretten foreslog derfor at nøjes med at dømme manden fredløs efter Jyske Lov. Det bifaldt kongen, således at manden blev landsforvist for evigt.[30]

Selve ordvalget i overrettens begrundelse tyder stærkt på, at den stammer fra det gottorpske kancellireglement af 1708, som overretten dog klogeligt undlod at henvise til. For det første var det kun udstedt for de gottorpske distrikter og havde aldrig været gyldigt på Als. For det andet var dette hertugelige reglements gyldighed helt bortfaldet i Slesvig, efter at kongen var blevet eneherre i hertugdømmet og selv havde givet nye regler om, hvilke love der skulle bruges.[31] Instruksen af 1713 gentog som nævnt den hævdvundne sætning om Jyske Lov som den almindelige landslov, og tilføjelsen af ordet »lediglich« (ikke det mere absolutte »ene og alene« eller lignende) var som i 1684 tydeligvis kun rettet mod tysk kejserret m.m. – Få uger før overretten afgav sin erklæring i blodskamssagen fra Als, var der iøvrigt 17/9 1721 udstedt et kongeligt reskript til Slesvigs prælater og ridderskab, hvori ved siden af LGO og de særlige statuter som det almindelige retsgrundlag i hertugdømmet nævnes Jyske Lov uden tilføjelse af »kun«, »ene og alene« eller andet.[32]

Og selv mens reglementet af 1708 endnu var i kraft, var det endda som foran nævnt efter dets eget indhold og den historiske sammenhæng tydeligt, at det, ordene »einig und allein« vendte sig imod, var den stigende brug af tyske retsregler og retslærde i Slesvigs retsvæsen, derimod ikke den hævdvundne brug af kongerigske recesser m.m. som en vis udfyldning og modernisering af den ærværdige Jyske Lov, hvilken skik heller ikke var ophørt i 1708. Den sidste tanke faldt end ikke Sarauw ind, da han 1842 i sin bog kæmpede energisk, men forgæves for at påvise, at reglementet trods sin ordlyd måtte forstås sådan, at det også var tilladt at bruge tysk »gemeines Recht« i Slesvig, idet udtrykket »einig und allein« ikke skulle tages bogstaveligt.[33]

Men da overretten i 1721 tog reglementet af 1708 ud af skuffen for ophævede forordninger, var det altså netop for at bruge dets skarpe ordlyd bogstaveligt – ikke til at holde tysk kejserret ude (tværtimod), men til at fjerne Danske Lov, hvor den trods alt var kommet i brug, og tilmed også til at hindre fortsat anvendelse af ældre kongerigske recesser, der havde været i fast brug i hertug-

dømmet i 80-160 år. Det var klart imod meningen med kongens instrukser af 1713 og 1721, et juridisk kunstgreb eller misbrug, hvis hensigt måtte være at tilvejebringe en situation, hvor slesvigerne var henvist alene til den stærkt forældede Jyske Lov. Det ville ofte føles utilfredstillende, og så var det nærliggende – og bekvemt for de tyske jurister i hertugdømmet – at udbygge den allerede påbegyndte brug af tysk ret, bl.a. af Carolina, der dog »kun« var henved 200 år gammel.

Dette kunne dog kun gennemføres gradvis; men da overretten og kancelliet først havde lagt linien, fulgte hurtigt det næste skridt, nemlig at fortrænge Jyske Lovs strafferegler ved hjælp af Carolina. I 1722 fangedes en mand efter 33 års landflygtighed. Han havde begået et drab i 1689 og var i 1693 ved Ny herreds ting efter Jyske Lov II-12 dømt fredløs og til halshugning, når man fik fat i ham. Overretten henviste i sin indstilling i en sidebemærkning til de lærdeste (tyske) kriminalister, som man »i disse lande« tager hensyn til i sine overvejelser i straffesager ved siden af Carolina, altså endnu en lidt forsigtig formulering. For at give drabsmanden mulighed for at fremføre sit forsvar på tinge, gennemførtes en ny domsforhandling, hvorefter Ny herreds sandemænd pånyt dømte til halshugning, men nu med henvisning til Carolina i overensstemmelse med anvisningen fra overretten.[34] – Gram herredsting dømte i 1724 en tyv til galgen efter »Danske Low« (skal være Jyske Lov = »den gamle danske lov«) art. 87, 88 og 108. Amtmanden i Haderslev skrev i sin indstilling, at der nok for tyveri over ½ mark var foreskrevet dødsstraf i den gamle Jyske Lov, »som endnu tages i betragtning« (annoch in observance ist) i hertugdømmet, men at allerede landretsordningen af 1636 i P.IV Tit.25 § 15 bestemte, at Carolina og de tidligere recesser skulle bruges i straffesager. Da Carolina straffede mindre tyverier mildere end Jyske Lov, burde der her kun bruges kagstrygning og landsforvisning. Overretten indstillede det samme ifølge »der allhier introducierten« Carolina, og kongen (kancelliet) fulgte dette forslag.[35] Her tog man altså skridtet fuldtud og udtalte, at Carolina nu *var* reciperet i Sønderjylland, også ved herredstingene. Det var jo nu også ved at være en fuldbyrdet kendsgerning, selv om de af tyske retslærde til støtte for denne antagelse anførte steder i LGO som påvist i min bog om tysk strafferet i Sønderjylland netop ikke hjemlede brug af sådan tysk

kejserret i Slesvig, men kun i Holsten. Det af amtmanden citerede sted findes iøvrigt ikke i selve LGO, men i en særlig konstitution af 9/4 1636 om pådømmelse af sager mod adelige og gejstlige ved den adelige landret og gjaldt altså kun for et lille udsnit af Sønderjyllands befolkning; den nævnte konstitution var trykt som tillæg til udgaver af LGO.[36]

At man ved herredstingene i disse år var noget forvirrede og ikke kunne hitte ud af, hvilke love man skulle bruge, ses f.eks. i Slogs herred i en overfaldssag 1723, hvor klageren ved siden af Jyske Lov med Blütings henvisninger til Corpus Juris støttede sig til Husums stadsret og frisiske landretter. – I en bagvaskelsessag i samme herred i 1725 krævede klagerens advokat sagsøgte straffet med kagstrygning og landsforvisning med henvisninger til almindelig tysk ret og en stribe tyske retslærde. Sagsøgtes advokat svarede, at herredstinget skulle bruge Jyske Lov, som ikke kendte kagstrygning, og hverken Corpus Juris, saksisk ret eller anden fremmed ret, heller ikke danske love; som hjælpemidler kunne dog bruges jus commune (gemeines Recht) eller måske lybsk ret som den geografisk nærmeste (i Tønder). Klageren svarede herpå, at den nærmeste ret – som hjælpemiddel – måtte være »den høje kongelige lov«, altså Danske Lov; og ransnævningerne idømte gabestok og evig forvisning fra amtet, måske bl.a. støttet på D.L. 6-21-5 og 7. Men overretten begrænsede straffen til 3 års forvisning fra amtet og synes ikke at have taget hensyn til Danske Lov. – Ved Slogs herredsting citeredes forøvrigt i 1723 i to sager om uberettiget græsning og om en bisværm i nogle partsindlæg henholdsvis D.L. 6-14-12 og 5-13-5.[37]

I en tyverisag ved Løgumkloster birketing 1725 påberåbte fiskalen sig Jyske Lov, Christoffers birkeret og Frederik II's reces, men også Carolina. Byfogden i Tønder påstod som forsvarer frejdigt, at Jyske Lov og Christoffers og Frederik II's love aldrig var taget i brug »i disse fyrstendømmer«, men at der her i tyverisager dømtes efter Carolina, som ikke hjemlede dødsstraf i det foreliggende tilfælde. Birkeretten idømte i 1726 kagstrygning og landsforvisning, svarende til Carolina art. 158. Det stadfæstedes ved kongelig resolution.[38]

Den faste brug af Carolina i tyverisager gennemførte overret og kancelli med den smukke humane begrundelse, at man kun derved

(fordi de samme myndigheder udelukkede brug af Danske Lov i hertugdømmet!) kunne undgå den forældede Jyske Lovs dødsstraf i en gruppe tilfælde. Men da det først stod fast, at Carolina kunne anvendes i stedet for Jyske Lov, tog man også Carolinas andre straffe-regler i brug, selv hvor de var langt strengere end Jyske Lovs. Det ses klart i en sag i Hviding herred 1728 om brandstiftelse begået af en umyndig tjenestepige. Nævningerne sagde lige ud, at de som enfoldige bønder ikke kunne finde ud af, om de skulle følge »vores Lov« (J.L.) eller Carolina, men helst ville bruge Jyske Lov som den mildeste og nøjes med at landsforvise pigen. Efter at være belært af overretten dømte herredsretten pigen til halshugning og opbrænding i henhold til Carolina. Kancelliet ændrede dog dommen til livsvarigt arbejde i børnehuset i København. – En meget lignende sag fra samme herred i 1733 endte med, at herredstinget i henhold til kongens resolution idømte den 12-årige (!) brandstifterske samme straf.[39]

På de 8 år fra 1720 til 1728 lykkedes det således overret og kancelli at knæsætte Carolina som almindelig straffelov for Slesvig i stedet for Jyske Lov og de danske recesser fra 1500- og 1600-tallene. Det skete for næsen af overrettens slesvigske præsident v.Jessen og i klar modstrid med hans udtalelse i 1720 imod brug af kejserretten. Efter hans store indsigt i slesvigsk og tysk ret, især statsretten, kan det næppe skyldes, at han ikke forstod de pågældende retsregler og de anvendte fortolkninger. Det er mere nærliggende at antage, at nogle af de væsentlige skridt er gennemført af yngre kræfter i overretten med støtte fra embedsmænd i Tyske Kancelli enten ved at omgå den gamle præsident eller ved at overstemme ham. Det var jo nu temmelig formålsløst at protestere mod den ændrede kurs ved at gå til kancelliet, hvor tysk tankegang igen var enerådende. Efter Amthors afgang i 1719 var overretten, såvidt jeg kan se, bortset fra v.Jessen udelukkende besat med tyske og rent tysk-orienterede jurister.[40]

Det er dog påfaldende, at den hurtigt og konsekvent gennemførte overgang fra brugen af ældre og yngre danske straffelove til den gamle tyske kejserlov skete netop lige efter, at hele Sønderjylland efter 3-400 års forløb igen var blevet knyttet fast til »den danske krone«, og trods kongens klart udtrykte ønske om, at en egentlig administrativ indlemmelse i kongeriget skulle følge – lidt efter

lidt. Man tager næppe fejl ved at gætte på, at det just var det sidste, der for alvor satte skub i fortyskningen af det forhen danske hertugdømme. Kongens målsætning var jo kendt af embedsmændene i Tyske Kancelli og gennem dem i de kredse, der stod dem nær. Her fandtes stærke egeninteresser, som gik afgjort mod indlemmelsen af Slesvig. Først og fremmest hos ridderskabet, hvis ønsker stadig var de samme som i 1460, men også i høj grad hos mændene i kancelliet i København. Deres sagsområde havde hidtil foruden næsten hele udenrigspolitikken omfattet kongens halvdel af Holsten og Slesvig samt af grevskaberne Oldenburg og Delmenhorst. De var nu 1720-21 lige ved at miste Slesvig til Danske Kancelli; men i sidste øjeblik blev sagen drejet sådan, at Tyske Kancelli beholdt Slesvig, tilmed udvidet med den gottorpske del, altså gevinst i stedet for tab, – ganske vist kun som en foreløbig ordning. Det gjaldt nu om at bruge alle muligheder og kneb for at gøre denne ordning varig. Og nu havde de igen let spil over for Danske Kancelli, som i disse år havde en tysk chef i storkansleren Holstein, og hvor ingen af embedsmændene synes at have haft mod eller lejlighed til at gøre kongen opmærksom på, hvad der var ved at ske i Sønderjylland, hvis man overhovedet var opmærksom på det i den halvt fortyskede overklasse i den fjerne hovedstad. Når man selv har gjort tjeneste i den Røde Bygning, vil man ikke undervurdere styrken i den departementale egoisme, som lever på Slotsholmen den dag i dag. – En lige så klar interesse havde universitetet i Kiel, der hørte til den hertugelige del af Holsten, hvor huset Gottorp fortsat regerede. Det ville miste halvdelen af sit opland, hvis Slesvig blev indlemmet i kongeriget, og støttede derfor helt naturligt, hvor det blev rådspurgt, fortyskningen af det slesvigske retsvæsen, herunder også retssproget. – Overrettens egen interesse i sagen var at undgå den danske Højesteret over sig som appelinstans og navnlig risikoen for på et eller andet tidspunkt at blive ophævet, hvis Sønderjylland blev lagt under Viborg landsting.

Derudover måtte det – rent bortset fra nationalpolitiske hensyn – være naturligt for de tyskuddannede jurister, der beherskede kancelliet, overretten, de slesvigske købstadsretter og nu også i stigende tal herreds- og birketingene, samt hele den stærkt voksende advokatstand i hertugdømmet at gå ind for at bruge det retssystem, de havde lært ved tyske universiteter, i stedet for den for dem

uoverskuelige og temmelig forældede dansk-slesvigske ret. Det måtte også forekomme dem mest praktisk – når det nu lykkedes at hindre kongens indlemmelsesplan, således at de to forskellige hertugdømmer beholdt en mere eller mindre fælles administration, – at det retssystem, som i forvejen gjaldt i Holsten og for visse særlige områder i Slesvig, blev taget fuldt ud i brug også i Slesvig. At den brede befolkning i Sønderjylland kunne have en helt modsat interesse, bl.a. af sproglige grunde, tænkte næsten ingen af dem på.

Det er nok idag svært at finde ud af, hvor og af hvem kuglerne blev støbt i dette dygtige og systematiske fortyskningsfelttog inden for retsvæsenet, f.eks. hvem der fik den fikse ide med at vende ordene »einig und allein« helt rundt direkte mod deres hensigt for at få de kongelige recesser sat på porten, samtidig med at man åbnede den for Carolina og anden tysk ret. Men resultatet er tydeligt. Ligesom på andre felter af det offentlige liv lykkedes det efter 1720 holstensk-tyske kræfter også inden for retsvæsenet at udbygge det administrative fællesskab mellem de to hertugdømmer og bl.a. derved »lidt efter lidt« at presse Frederik IV bort fra hans beslutning om at indlemme Sønderjylland, som det er udtrykt af en tysk historiker.[41]

Heroverfor betød det ikke meget, at slesvigske kammersager (finanssager) fra 1720 lå under rentekammeret i København; 1735 oprettedes for øvrigt for en tid et særligt slesvig-holstensk rentekammer, men en kongelig forordning af 1739 (på tysk) gav den kongerigske, dansksprogede forordning af 1790 om straf for utro kassebetjente gyldighed i Slesvig.[42] Det havde også begrænset betydning, at militærsager fra hertugdømmet i et vist omfang behandledes efter fælles danske love om krigsvæsenet; i 1720 findes således i Højesterets sagsliste en appelsag fra krigskommissionen i Rensborg.[43]

Iøvrigt strandede praktisk taget alle forsøg på at knytte Slesvig nærmere til kongeriget, retligt eller på anden måde. Andreas Hojer, der var mellemslesviger ligesom v.Jessen, havde langt mere forståelse end han for betydningen af dansk sprog og nationalitet. Han foreslog 1727 at gennemføre Sønderjyllands indlemmelse i kongeriget, men forgæves. 1734 fik han sæde i overretten på Gottorp, men nåede ikke at øve væsentlig indflydelse på rettens praksis, inden han få måneder senere blev flyttet til København og

opslugt af en lang række andre opgaver for regeringen til sin tidlige død 1739; han nåede dog bl.a. ved indførelsen af den juridiske embedseksamen at være med til at give dansk lovkyndighed dens rette plads ved Københavns universitet. Han foreslog tillige at indføre danske gudstjenester også i det dansktalende Mellemslesvig. Det lå også den fromme Christian VI på sinde; men kongens reskript fra 1739 om dansk kirke- og skolesprogs udvidelse til hele det dansktalende område i Sønderjylland blev på grund af embedsmændenes modstand til intet ligesom den flere gange luftede tanke om et universitet i hertugdømmet, så slesvigske studenter ikke skulle sydpå for at studere. Den slesvigske advokat-ordning af 1740 forbød pany påberåbelse af fremmed ret i modsætning til den samtidige advokat-ordning for Holsten. Men det havde ikke større virkning end de tidligere forbud af samme slags og var nu tilmed meningsløst for strafferetten, som i mellemtiden var blevet fortysket; selv i civilretten sivede der langsomt påvirkning ind fra tysk »gemeines Recht« og romersk ret. 1746 og 1757 forbød man omsider i Slesvig at fortsætte med den tyske skik, at domstolene i svære sager indhentede responsa fra tyske universiteter, den såkaldte »Aktenversendung«; men også det forbud kom altså først, efter at en stor del af retsvæsenet *var* fortysket.[44]

Danske Lov fjernes fra Als og Ærø

I samme periode blev Danske Lov fortrængt også fra Nordals og Ærø, henholdsvis 1731 og 1750.

1730 overtog kongen det lille hertugdømme Nordborg, dvs. Nordals og en del af Ærø, og omdannede det til et amt for sig. 13/8 1731 udsendte amtmand v.Scheel på Nordborg en instruks til domstolene i amtet. Det meddeltes her, at overretten på Gottorp den 23/7 i kongens navn havde beordret, at man i Nordborg amt skulle følge LGO P.2 tit. 2 § 10, som »med tørre ord« foreskrev at pådømme slesvigske sager »nach Disposition des ... Jütschen Lowbuchs und den alten Gewohnheiten«. Da det nu var ubestridt, at Als og Ærø hørte til hertugdømmet Slesvig, skulle der derfor fra dato i hele Nordborg amt, herunder de ærøske godser, dømmes efter »Jüt. Lowbuch einzig und allein«. Koncipisten i overretten må have smisket for sig selv, da han tilføjede de sidste 3 ord; denne ordre

betød jo først og fremmest, at man nu også i Nordborg amt indførte LGO og Carolina. Som det ses, gentoges her den begrundelse, som overretten i 1720 brugte til at standse brugen af Danske Lov på Sydals, men nu med ganske samme ord som i reglementet af 1708, blot med tilføjelse af et z.

1747 bad beboerne i Gudsgave len på Ærø under Nordborg amt om at få genindført Danske Lov. Det anbefaledes af amtsforvalteren og også af amtmand U.A.Danneskiold-Samsøe; han skrev i sin indstilling, at »das Dänische Gesetz den Unterthanen nach ihrer Muttersprache verständlicher sei als das Deutsche Lovbuch«. Men den tyske overklasse, der regerede Slesvig, var ubøjelig. Overretten udtalte sig imod andragendet, og det blev afslået af Tyske Kancelli.[45]

1749-50 købte kongen hertugen af Lyksborgs del af Ærø, nemlig midten af øen med Ærøskøbing og godset Gravensten eller Graasten (ikke at forveksle med Gråsten i Sundeved). Herefter var hele Ærø kongeligt område. Der blev indhentet oplysninger om justitsvæsenet i det nyerhvervede distrikt. Amtsforvalteren svarede, at man her stadig havde fulgt Christian V's lovbog. Men 2/11 1750 udstedte Frederik V et patent om, at Ærøskøbing og Gravensten ting fremtidig i alle civile og kriminelle sager skulle følge hertugdømmets love og forordninger.[46]

Hermed sluttede brugen af Danske Lov i Sønderjylland bortset fra dens 2. bog i kirkesager i hertugdømmets nordøstlige og nordvestlige hjørner og 4. bog om søret i de fleste af søstæderne; jeg har ikke undersøgt, i hvilket omfang Danske Lov faktisk blev brugt i praksis i søsager efter ca. 1750.

Indførelsen af slesvigsk-tysk ret på Ærø medførte forskellige mærkværdigheder. F.Grove-Stephensen har fundet en ærøsk sag fra 1756, hvor Stampe ærgrede sig over, at sagen, der var begyndt under Danske Kancelli efter Danske Lov som en anklage mod en provst, skulle flyttes til en slesvigsk ret, da klageren skulle stå til ansvar for sine beskyldninger.[47] Men Stampe så ikke selv nogen mulighed for at anfægte fortyskningen af Ærøs retsvæsen, og Tyske Kancelli fastholdt linien, bl.a. ved et regulativ for Ærøskøbing af 14/3 1757, der henviste til Carolina, såvidt denne ikke var ændret ved senere kongelige love;[48] og her kom Danske Lov jo ikke i betragtning.

Ærø-boerne gjorde et forsøg på dog i det mindste at måtte supplere den nu helt forældede Jyske Lov med Christian III's, Frederik II's og Christian IV's recesser, som havde været i fast brug på øen indtil 1683 og i hertugdømmet i almindelighed til omkring 1720; men også det blev afslået.[49]

Resultatet af, at kongen af Danmark overtog rent dansktalende slesvigske distrikter fra nogle fortyskede hertuger, blev altså det groteske, at ny dansk ret afløstes af den 500 år gamle Jyske Lov og en 200 år gammel tysk lov.

Senere resultatløse planer om Danske Lov i Sønderjylland

Senere forsøg på at rokke ved fortyskningen af retsvæsenet i det dansktalende Sønderjylland fik ingen eller næsten ingen virkning. I Schleswig-Holsteinische Anzeigen 1766 foresloges det s. 272 at undgå dødsstraffe i visse tyverisager ved at bruge Christian IV's reces af 1643 i stedet for Carolina art. 162, men vist uden virkning. Endnu langt senere henviste forfattere om slesvigsk strafferet dog uden anfægtelser til en anden regel i samme reces, nemlig II-19 om giftmord.[50] Som et kuriosum kan nævnes en sen *holstensk* dom, refereret i Collegialtidende 1826 s. 517, der angik forsikringssvig ved afbrænding af eget hus i Drage i Holsten (ikke at forveksle med det slesvigske Drage ved Frederiksstad). Her henvistes til en kongelig plakat af 7/4 1819 for Danmark, der i overensstemmelse med Højesterets praksis sidestillede sådant med antændelse af fremmed hus ifølge D.L. 6-19-1. – I »Anzeigen« 1766 s. 235 kaldtes Danske Lov iøvrigt »Seeländisches Low« til forskel fra Jyske Lov.

I 1771 påtænkte den superaktive Struensee også en hårdt tiltrængt forenkling af retsvæsenet i Slesvig og indhentede erklæringer herom fra højere myndigheder i hertugdømmet. Amtmanden i Åbenrå, F.W.Wedel – af den norske Jarlsberg-familie, – fremsatte i sin erklæring en hård kritik af retstilstanden i Slesvig, især strafferetten, og foreslog at indføre Danske Lov i hertugdømmet, naturligvis uden resultat.[51]

1806 opstod en ny situation, da det tysk-romerske kejserrige blev ophævet. Kronprins Frederik (VI) lod nu Holsten indlemme i det danske rige – ligesom den svenske konge indlemmede sine nordtyske provinser i Sverige og endda indførte herredsinddelingen på

Rygen. Tyske Kancelli blev omdøbt til Slesvig-Holstenske Kancelli, og der nedsattes en kommission til at planlægge ensartet lov og ret for hele den dansk-norsk-holstenske stat. Kancelliet havde undtagelsesvis en energisk danskfødt mand som præsident, nemlig J.C.Møsting, som blev formand for kommissionen. Han var dygtig og havde Frederik VI's øre, og de ville begge indlemme såvel Slesvig som Holsten. Møsting ønskede at indføre selve Danske Lov i Sønderjylland, om muligt også i Holsten! I kommissionens betænkning, der forelå allerede inden udgangen af 1806, afsvækkedes dette dog noget, idet det foresloges at erstatte al tysk ret i begge hertugdømmer samt Jyske Lov i Slesvig med en modificeret indførelse af Danske Lov. Denne store reform standsedes imidlertid, da krigen mod England begyndte i august 1807. Frederik VI fik dog gennemført, at alle forordninger og bestallinger i begge hertugdømmer fremtidig skulle udgå både på dansk og tysk; det vakte stor ophidselse syd for Ejderen, hvor det opfattedes som et forsøg på delvis fordanskning af Holsten. 1810 pålagde kongen kancelliet at indføre dansk kirke-, skole- og retssprog i alle slesvigske amter, hvor dansk var almenhedens sprog, dog med rimelig hensyntagen til embedsmænd, der endnu ikke kunne dansk. I kancelliet var der delte meninger om, hvorvidt dette kunne gennemføres; derfor og på grund af passiv modstand fra de slesvigske embedsmænd samt krigens ulykkelige gang gav heller ikke denne kongeordre noget som helst resultat. 1813 gik Møsting af som chef for kancelliet.[52]

Christian VIII, som i sine unge år var meget lydhør for klagerne over tilsidesættelse af det danske sprog i Sønderjylland, viste sig som konge endnu svagere i denne sag end Frederik VI. Skønt stænderforsamlingen for Slesvig beherskedes af den tyske overklasse, lykkedes det dog i 1838 at få flertal for et beskedent andragende om at (gen)indføre dansk retssprog i Nordslesvig, hvor det efterhånden var fortrængt også fra herredsretterne. Denne helt rimelige ting blev så påbudt ved kongeligt reskript af 1840; men det udløste voldsom harme blandt juristerne i Slesvig, både embedsmænd og advokater. Det forskrækkede kongen, så han ved forskellige kontraordrer, snildt udformet af kancelliet, opgav eller udsatte det meste af sprogreformen. Derfor fik det meste af Nordslesvig først dansk retssprog efter 1850.

Dette viser sammen med det tidligere beskrevne fra de foregå-

ende 200 år, hvor svagt selv en enevældig konge kunne stå over for sine embedsmænd, når de var nogenlunde enige om at sabotere regeringsbeslutninger på et vigtigt område. Noget lignende kan forøvrigt også forekomme under parlamentarisk styre.

Efter 1864

Efter afståelsen af Sønderjylland i 1864 blev dansk ret i hertugdømmet – herunder de små rester af Danske Lov – fra 1867 afløst af prøjsiske love. Visse dele af Jyske Lov blev dog først afskaffet i Sønderjylland i 1900, da den tyske borgerlige lovbog (BGB) trådte i kraft. Ikrafttrædelsesloven til BGB opretholdt endda nogle ganske få regler i kong Valdemars gamle lov, navnlig om den almene ret til de ubevoksede strande. De gjaldt fortsat i Nordslesvig efter denne landsdels genforening med Danmark i 1920,[53] og det fik siden betydning for de nye regler om almenhedens adgang til strandene i § 54 i naturfredningsloven af 18/6 1969. Syd for grænsen af 1920 lever endnu en særregel fra Jyske Lov, nemlig II-113 om danefæ; den er landsmusæet på Gottorp glad for, da man hinsides Ejderen ikke har nogen tilsvarende regel.

Efter 1866 forsvandt Danske Lov i de nørrejyske enklaver i Vestslesvig, som nu blev prøjsiske. Til gengæld blev forskellige slesvigske områder, nemlig Ærø, 8 sogne syd for Kolding og egnen omkring Ribe, indlemmet i kongeriget Danmark; for dem indførtes ved lov af 16/2 1866 almindelig kongerigsk ret, herunder også store dele af Danske Lov. Den kom således igen i brug på Ærø over 100 år efter at være fortrængt derfra.

Efter genforeningen i 1920 blev almindelig dansk lov og ret ved en række love – især af 1922 – sat i kraft i Nordslesvig. Det gjaldt også de dele af Danske Lov, som endnu var i brug i Danmark. Således fik den overlevende part af Christian V's gode lov omsider, 240 år efter lovens udstedelse, almen gyldighed i over en tredjedel af det tidligere hertugdømme Slesvig. For Als betød det genindførelse af Danske Lov ca. 200 år efter, at den var blevet fortrængt af de tyske jurister på Gottorp og i den Røde Bygning på Slotsholmen i København. Samtidig genindførtes efter 460 års forløb adgangen til at indbringe retssager fra (denne del af) Sønderjylland for Danmarks højeste domstol, og efter en overgangsperiode til 1928 med en sær-

lig Søndre Landsret for Nordslesvig blev landsdelen henlagt under Vestre Landsret i Viborg; dette betød gennemførelsen af en væsentlig del af Amthors forslag fra 1720.

Tidens hjul drejer ofte langsomt, men det drejer. Netop et sted som i Sønderjylland kan man også inden for retsudviklingen se, hvordan tendenser og begivenheder kan få virkninger på langt sigt, sommetider over adskillige århundreder.

Noter

1. Stemann; *17. Jahrhundert* s. 49.
2. Falck: Sammlung der wichtigsten Urkunden ... Staatsrecht der Herzogthümer Schleswig und Holstein (Kiel 1847) s. 23.
3. *Sønderjyllands Historie* II s. 240.
4. Falck: *Handbuch* I s. 365.
5. Thygesen: Tysk Strafferets Indtrængen i Sønderjylland s. 234.
6. Falck: *Handbuch* I s. 418 og Kähler s. 27.
7. Thygesen s. 24.
8. Se f.eks. *Biografisk Leksikon* under Thomas Balthazar v.Jessen om forleningen i Wien 1701.
9. S. 157 i *Christian V's Forordninger og aabne Breve* (trykt i København 1751).
10. Rigsark. Tyske Kancelli Inländische Registratur 1725 fol. 429.
11. Thygesen s. 228.
12. Stemann: *17. Jahrh.* s. 61 og 270.
13. *Sønderborg Bys Historie* I (1960) s. 28, 114 og 130.
14. Stemann: *17. Jahrh.* s. 258.
15. Thygesen s. 194-98.
16. Stemann: *17. Jahrh.* s. 261-65.
17. Smst. s. 61 og 270, *Sønderj. Hist.* III s. 331 og Hedemann-Heespen s. 386.
18. Falck: *Handbuch* I s. 434, Chr. Paulsen: Privatrecht der Herzogthümer Schleswig und Holstein (1842) s. 10 og Kähler s. 25.
19. Thygesen s. 185 og 187.
20. Om sagen fra 1725 kan yderligere henvises til Rigsark. Ty. Kanc. Inl. Registr. 1725 fol. 24 og 84.
21. Max Rasch i *Zeitschrift für Schleswig-Holsteinische Geschichte* 1923 (Kiel) s. 96.
22. Falck: *Handbuch* I s. 132 og især Sarauw: *Geschichtliche Forschung über die Gültigkeit des Römisch-Justinianeischen Rechts im Herzogthume Schleswig* (Kiel 1842). Chr. Paulsen: *Samlede mindre Skrifter* (København 1857-59) II angiver s. 347 ved en fejl reglementet som udstedt 1784 i stedet for 1708.
23. Thygesen s. 115, 94 og 77.
24. Hedemann-Heespen s. 468 og *Sønderj. Hist.* III s. 214.
25. Thygesen s. 218 og Rigsark., Høyeste Rettes Protokol 1720 fol. 170-75.
26. Thygesen s. 225 og Rigsark. Ty. Kanc. Inl. Registr. 1725 10/3.
27. Rigsark. Ty. Kanc. Inl. Registr. 1726 fol. 23 og 86.
28. Egernfördes stadsarkiv, retsprotokol 1718.
29. Thygesen henholdsvis s. 218 og 233.
30. Smst. s. 199.
31. Sarauws fornævnte bog (1842) s. 118.
32. Falck: *Sammlung der wichtigsten Urkunden* (1847) s. 283.
33. Sarauws bog 1842 s. 115 og 122 og Chr. Paulsen: *Saml. mindre Skrifter* II s. 348.
34. Thygesen s. 210.

35. Smst. s. 153 og Rigsark. Ty. Kanc. Inl. Registr. 1724 fol. 103.
36. Tönsen: *Schleswig-Holsteinische LGO* s. 114 og Thygesen s. 26-27.
37. Thygesen s. 204-07.
38. Smst. s. 96 og 234.
39. Smst. s. 160 og 235.
40. Grove-Stephensen i *U.f.R.* 1963 B 178.
41. Rasch i *Zeitschrift für Schl.-Holst. Geschichte* 1923 s. 62.
42. Thygesen s. 44.
43. Thøger Nielsen i *Højesteret* I (Kbh. 1961) s. 495.
44. Thygesen s. 39.
45. Stemann: *17. Jahrh.* s. 61, 62 og 270.
46. Smst. s. 62 og 271.
47. U.f.R. 1963 B 179.
48. Stemann: *Geschichte* II s. 347.
49. Hedemann-Heespen s. 386.
50. Kramer: *Darstellung des peinlichen Rechts* (Slesvig 1798) s. 162 og Schirach: Handbuch des schleswigschen Criminalrechts (Altona 1829) s. 341.
51. Thygesen s. 41 og Hvidtfeldt i *Sønderjyske Årbøger* 1958 s. 42.
52. *Sønderj. Hist.* IV s. 53-62.
53. Thygesen i *Juristen* 1964 s. 499.

Litteraturliste

B.O.Bosseck: Das Jütische Low-Buch benebst Blütings Glossa (Flensborg 1717)

Corpus Statutorum Slesvicensium I-III (Slesvig 1794-1812)

N.Falck: Handbuch des schleswig-holsteinischen Privatrechts I-III (Altona 1825-38)

Gribsvad: Retssproget i Nordslesvig (i Afhandlinger til Axel Linvald 1956)

P.v.Hedemann-Heespen: Die Herzogthümer Schleswig-Holstein und die Neuzeit (Kiel 1926)

H.Hjelholt: Inkorporationen af den gottorpske Del af Sønderjylland i Kronen 1721 (Kbh. 1945)

Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie (Kbh. 1940)

Otto Kähler: Das schleswig-holsteinische Landrecht (2. oplag Kiel 1923)

P.Lauridsen: Da Sønderjylland Vaagnede I og III (Kbh. 1909 og 1916)

Chr. Paulsen: Om Hertugdømmet Slesvigs Folkesprog og Statsret (Kbh. 1945 i oversættelse)

C.L.E.Stemann: Schleswigs Recht und Gerichtsverfassung im siebenzehnten Jahrhundert (Flensborg 1855)

Samme: Geschichte der öffentlichen und Privat-Rechts des Herzogtums Schleswig I-III (Kbh. 1866-67)

Sønderjyllands Historie I-V, red. af Vilh. la Cour m.fl. (1930-33)

P.G.Thorsen: De med Jydske Lov beslægtede slesvigske Stadsretter (1855)

F.Thygesen: Tysk Strafferets Indtrængen i Sønderjylland (Kbh. 1968)

M.Tönsen: Schleswig-Holsteinische Land-Gerichts-Ordnung (Slesvig 1821)

E.Vedel: Den slesvigske Privatret (Kbh. 1857)

Vigtigste arkiv-kilder:

1. Landsarkivet i Åbenrå:
   Haderslev herreds tingprotokoller 1720-24
   Gram herreds tingbøger bl.a. 1706-17
   Åbenrå bys retsprotokoller 1677-1721
   Nordborg amtsarkiv, pakke med retssager, bl.a. 1697-1731
   Slogs herreds tingprotokol 1716-25
2. Landarkivet på Gottorp:
   Vis herreds tingprotokol 1728-49
   Helgolands retsprotokol bl.a. 1718-26
   Tyske Kancelli før 1730 (afd. 65)
   Tyske Kancelli efter 1730 (afd. 64)
3. Rigsarkivet i København:
   Især afd. 22, Tyske Kancelli, herunder Haderslev amts justitssager 1666-1729, Haderslev by 1588-1729 og 1736-1847, Inländische Registratur 1720-1/3 1726.

THE

DANISH LAWS:

OR, THE

CODE

OF

CHRISTIAN the Fifth.

FAITHFULLY TRANSLATED

For the Uſe of the Engliſh Inhabitants

OF THE

Daniſh Settlements in America.

LONDON:

Printed for N. GIBSON, in Charles-ſtreet.

M.DCC.LVI.

Danske Lov på de vestindiske øer

Af *Poul Erik Olsen*

»Det, som fornemmelig skal bidrage til en colonies opkomst, flor og velstand og den deraf flydende nytte og fordeel for fædernelandet, er, at den mere og mere befolkes, og dens indvaaneres antal alt mere og mere tiltager, ved det, at de, der engang have nedsat sig, finde deres regning ved at blive der, og at andre, fra andre steder, finde deres fordeel ved at flytte derhen.

Det, som frem for alle andre ting befordrer denne hensigt, er, at ret og retfærdighed haandhæves upartisk og uden persons anseelse uddeeles, at handelen og agerdyrkningen opelskes, at enhver ved sin ærlige haandtering og næringsbrug beskiærmes, at samtlige indvaanere nyde den allerstørste og fuldkomneste sikkerhed i henseende til deres ære, liv og gods og alt hvad dem med rette tilhører, at den ringere og afmægtigere ikke er udsat for den større og mægtigeres fornærmelse og overlast, at misgerninger straffes og den almindelige sikkerhed og rolighed derved stadfæstes, men at ingen straffes eller betages noget af det, han har en fuldkommen ret til, uden han i forvejen har havt lov og fuldkommen frihed at forsvare sig, og er bleven dømt dertil, ved en kiendelse af upartiske folk, som ingen forbindelse staa udi enten med sagsøgeren eller sagvolderen, enten med anklageren eller den anklagede.

THE DANISH LAWS. Titelbladet til den engelske oversættelse af Danske Lov, der specielt var beregnet til brug for de engelske indbyggere på de dansk-vestindiske øer. Det kgl. Bibliotek.

> Jeg tør sige, at der var ikke land og ikke provinds i Amerika, hvor indvaanerne med større føie kunne haabe at nyde alle disse fordele, end de paa Deres Majestæts tilhørende eilande, naar de love, dem ere givne, og den plan, som ved indretningen er lagt, nøiagtigen bleve fulgte.
>
> Ved forordningen af 31. martii 1755 er den Danske Lov og ret der høitideligen indført, en lov, som af alle erkiendes for at være den tydeligste, mildeste og for meenige mand meest fordeelagtige i hele Europa.«[1]

Ordene er generalprokurør Henrik Stampes, anledningen en erklæring over en række klager, som de to øverste embedsmænd på de dansk-vestindiske øer, generalguvernør baron von Pröck og amtmand Holst, i 1758 indsendte over hinanden til koloniadministrationen i København.[2] Generalprokurøren måtte med beklagelse konstatere, at tre år efter Danske Lov højtideligt var indført ved en forordning, han selv havde konciperet, syntes hverken denne lov eller nogen anden at blive overholdt synderlig nidkært på de dansk-vestindiske øer.

Stampes erklæring i denne sag er et blandt mange vidnesbyrd om de vanskeligheder, der var forbundet med at få et retsvæsen, der havde sin rod i det danske kongerige, omplantet til de vestindiske øer.

Det var ikke blot geografisk, afstanden mellem Danmark og de tre små vestindiske øer var stor. På næsten alle områder – økonomisk, socialt, religiøst, nationalitets- og racemæssigt – adskilte forholdene i det vestindiske samfund sig stærkt fra forholdene i det danske.

Mest iøjnefaldende blandt de vestindiske institutioner var negerslaveriet. I den periode, hvor de vestindiske øer havde deres største økonomiske betydning for det danske monarki, var hele det vestindiske samfunds organisation afhængigt af slaveriet, og selv om slaveriet ophævedes i 1848, kunne man hverken i Vestindien eller i Danmark fragå arv og gæld efter slavesamfundet.

Jeg vil i det følgende forsøge at skitsere nogle træk af Danske Lovs historie i vestindisk sammenhæng, idet jeg vil koncentrere mig om retsforholdene i kompagnitiden, herunder retssystemets opbygning, diskussionen om Danske Lovs gyldighed på de vestindiske øer efter kronens overtagelse af administrationen og Lovens

anvendelse på den vestindiske institution, der lå forholdene i moderlandet fjernest, nemlig negerslaveriet.

Den dansk-vestindiske retshistorie er imidlertid et så godt som uudforsket område,[3] og det følgende bygger først og fremmest på utrykt kildemateriale, nemlig på de overvejelser, som man i såvel den lokale som den centrale koloniadministration gjorde sig om de dansk-vestindiske øers stilling i forhold til moderlandets lovgivning, og på en række domme fra vestindiske domstole. Det er imidlertid kun en lille del af det tilgængelige kildemateriale, der er udnyttet. En mere systematisk udnyttelse af specielt domsmaterialet vil rimeligvis kunne revidere de resultater, der her lægges frem, noget.[4]

Retsorganisation og retspleje i Vestindien indtil 1755

Den danske kolonisation i Vestindien begyndte i 1672 på St. Thomas. I 1718 blev naboøen St. Jan taget i besiddelse, og 1733 blev St. Croix købt fra Frankrig. Fra kolonisationens start til 1755 blev øerne administreret af det Vestindisk-guineiske Kompagni. Dette år overtog staten kompagniets rettigheder og ejendomme, og forordningen af 31.3.1755 var et led i den reorganisation, der skulle ske på alle områder i koloniadministrationen. Men selv om Henrik Stampe udtalte, at ved den nævnte forordning var Danske Lov indført i Dansk Vestindien, er det ikke ensbetydende med, at den ikke var gældende, sålænge øerne befandt sig under kompagniets herredømme.

St.Thomas' første guvernør, Jørgen Iversen Dyppel, fungerede i perioden fra kolonisationens begyndelse i 1671 til 1680, da han rejste til Danmark, også som dommer. De øvrige kompagnifunktionærer og nogle plantere fungerede som bisiddere. Jørgen Iversen var imidlertid ikke retskyndig og følte dommerhvervet som en tung byrde.[5] Da han efter et par års ophold i Danmark i 1682 atter indvilligede i at lade sig udsende som guvernør, blev der udnævnt en dommer, Ingvold Carstensen, der skulle følge ham til Vestindien. Om dommeren kom af sted sammen med Jørgen Iversen, er meget tvivlsomt; helt sikkert er det, at ingen af dem nogensinde nåede til Vestindien. Men i Ingvold Carstensens instruks blev de principper, kompagniet ønskede lagt til grund for retsudøvelsen i

Vestindien, fastlagt. Det hedder, at dommeren »udi forefaldende sager og tvistigheder (skal) adskille de stridende parter ved en retsindig dom, funderet efter Danmarks lov og ret og den usage i de lande er«.[6]

Som dommer havde Jørgen Iversen ladet sig nøje med at følge den i Ingvold Carstensens instruks omtalte vestindiske skik og brug. Det var kompagniets mening, at denne arbitrære retspleje skulle erstattes af moderlandets lovgivning, som det imidlertid kom til at vare et par år med at få knæsat i Vestindien.

I 1684 blev en ny guvernør, Gabriel Milan, sendt til St. Thomas. Det er i hans instruks, Danske Lov første gang træffes i vestindisk sammenhæng. Det hedder heri om hans forhold til de øvrige kompagnifunktionærer på St. Thomas, at hvis de skulle begå alvorlige forseelser, skal han lade det ordentligvis og på lovlig måde ved proces udføre »og derudi ved en endelig dom lade kende og dømme ... efter den nu seneste af Hans kgl. Majestæt udgangne og publicerede landslov.«[7] Imidlertid lod Milan, da han var kommet til St. Thomas, ganske hånt om enhver form for lov og ret. Den stedlige domstol blev nedlagt, flere henrettedes uden lov og dom, og Milan førte efter alle udsagn et veritabelt rædselsregimente. Det endte med at han af en udsendt undersøgelseskommission blev bragt til Danmark, hvor han blev dømt fra livet.[8]

Under Milans efterfølger, Christopher Heins, der tiltrådte i 1686, bedrede forholdene i det vestindiske retsvæsen sig noget. Heins' instruks indeholdt samme formel som Milans, at kompagnibetjentene skulle dømmes efter kongens lov. Et par år senere fik Heins en udvidet instruks ang. justitsvæsenet, hvori det pålagdes ham også at dømme indbyggerne efter Danske Lov. Anledningen var en arbitrær straf, som Heins havde idømt et par servinger, der var løbet af pladsen. Straffen bestod i, at de dømte skulle arbejde i jern sammen med negrene, hvilket i realiteten var en dødsdom. Kompagniet har haft Milans summariske retspleje i tankerne, da det blev understreget, at Heins skulle påse alle retslige formalia overholdt, og at alle dødsdomme skulle sendes til København til direktionens godkendelse.[9] Det blev derefter en fast vending i instrukserne for kompagniets guvernører i Vestindien, at de skulle påse Danske Lov overholdt samt dømme indbyggerne imellem efter den.[10]

Guvernørerne dømte ikke alene. Da Heins tiltrådte, blev det Sekrete Råd genoprettet. Det bestod af guvernøren selv og fire af de rigeste plantere. Senere blev også kompagniets købmand og bogholderen optaget i rådet. Foruden at være eneste lokale domstol var rådet også et forvaltningsorgan, som det påhvilede at behandle og tage stilling til alle vigtigere sager, først og fremmest angående handelen. I 1702 fandt direktionen tiden inde til at ændre den lokale organisation i Vestindien. For at begrænse planternes indflydelse på den lokale styrelse og samtidig aflaste det Sekrete Råd for noget af dets arbejde skulle der oprettes to lavere retsinstanser, bytinget, hvor en lovkyndig kompagniassistent skulle fungere som byfoged, og det Ordinære Råds ret. Det Ordinære Råd skulle bestå af et medlem af det Sekrete Råd som præsident, fire lovkyndige kompagniassistenter og fire af de forstandigste indvånere som assessorer. Derfra kunne appelleres til det Sekrete Råd, der nu kun skulle bestå af guvernøren og de fire højeste kompagnifunktionærer. Det Sekrete Råds domme kunne appelleres til Kompagniretten i København, som var identisk med kompagniets direktion.

Den nye organisation blev fremlagt i instruksen for guvernøren Claus Hansen. Direktionen hævede i § 25 pædagogisk pegefingeren, hvor det hed, at »ikke alene opperhovedet (guvernøren) og det Sekrete Råd skal selv læse Loven for at blive vel lovkyndig, men og tilholde alle assistenter sig flittig derudi at øve.«[11] Dette var ikke nogen overflødig opfordring. Ingen af assistenterne på St. Thomas kunne selv med den bedste vilje gå for at være lovkyndig. Men dette var ikke det eneste punkt, hvor direktionens planer led nederlag i konfrontationen med den vestindiske virkelighed. Planterne på St. Thomas var ikke tilsinds at opgive deres repræsentation i koloniens bestyrelse. De ønskede derfor retsvæsenet sat på sin forrige fod, og da kompagniet ikke føjede dem i dette, nægtede de at fungere i det Ordinære Råd. Det lykkedes dog omkring 1706 at få rådet til at fungere, omend ikke til alles tilfredshed. I 1716 ankom der til København tre udsendinge fra planterne på St. Thomas med en række klager over forholdene dér. Retsvæsenet var en af hovedposterne. Delegationen ønskede dels det Ordinære Råd ophævet, således at de Sekrete råd blev anden instans – og planterne igen blev repræsenteret i rådet, og dels hollandsk indført som retssprog. De sproglige problemer i den vestindiske retspleje vil blive behandlet

nedenfor. Da kompagnidirektørerne stillede sig afvisende, som de havde gjort overfor en anden delegation i 1706, gik planterne til kongen og fik udvirket, at der blev nedsat en kommission til at undersøge forholdet mellem kompagniet og planterne. Med hensyn til planternes ønske om at få ophævet det Ordinære Råd blev resultatet, at kommission ved forhandling med kompagnidirektionen kom frem til at ophæve det Sekrete Råd som domstol – det skulle ikke længere befatte sig med justitssager. Kommissionens forslag fik kgl. approbation 24.8.1716.[12]

Med denne afgørelse havde planterne ikke fået noget af deres ønsker opfyldt, selv om kommissionens uforgribelige mening var, at de burde være fornøjede med, at det Ordinære Råds domme nu kunne appelleres direkte til Kompagniretten i København.

Retsorganisation ændredes derefter ikke principielt i kompagnitiden. I forbindelse med købet af St. Croix i 1733 blev det bestemt, at opperhovedet eller guvernøren på stedet for fremtiden skulle føre forsædet i de Ordinære Råd eller overretterne, og at assessorerne skulle udvælges blandt medlemmerne af de nyoprettede borgerråd.

I 1744 kom en ny instans til, nemlig en forligskommission. Guvernør Gardeling afgav i 1736 til kompagnidirektionen en betænkning angående øernes forhold i almindelighed og retsvæsenet dér i særdeleshed. I den stillede han forslag om at udnævne særlige »judges of peaces, som under de engelske er i brug«.[13] Disse fredsdommere eller fredsmidlere skulle definitivt afgøre, helst ved forlig, alle små sager, nemlig dem, der angik beløb under 50 rdl. eller skældsord, som ikke var ærekrænkende. Begrundelsen for forslaget var, at vestinderne var så særdeles trættekære og procesglade, at de ofte ruinerede sig selv ved retssportler og prokuratorsalærer. At det forholdt sig således, var Gardelin ikke den eneste, der bar vidnesbyrd om. Også planteren J.L. Carstens berettede, at »der kan ingen nation findes, så trættekær og hævngerrig, som disse vestindiske St. Thomeanere er«,[14] og foreslog i øvrigt selv et par år efter Gardelin, at man udnævnte fredsmidlere. Da kompagniets direktion selv som øernes øverste domstol følte sig plaget af appeller til kompagniretten i ofte ganske små sager, var forslag, der kunne nedbringe processernes antal meget velkomne. En plakat angående fredsmidlere blev udsendt 11.4.1740.[15] Den skulle dog

GUVERNEMENTSHUSET I CHRISTIANSTED på St. Croix. Oprindeligt opført som bolig for en kompagnikøbmand ca. 1750, senere ombygget flere gange. Guvernementshuset var også sæde for den Vestindiske Landsoverret. Fotografi ca. 1900. Det kgl. Bibliotek.

ikke offentliggøres med det samme, men kun hvis den lokale bestyrelse fandt den velegnet. Det kom derfor til at vare nogle år, inden de første fredsmidlere blev udnævnt. Det synes at være sket omkring 1745.[16]

Efter statens overtagelse af øerne blev retsvæsenet reorganiseret ved forordningen af 31.3.1755. Den bestemte, at der i hver jurisdiktion skulle være en forligskommission, en gældskommission og en underret. Hver ø udgjorde en jurisdiktion. Underretten skulle betjenes af en byfoged, og der skulle være en skriver ved hver ret. Byfogden skulle tillige tage sig af politivæsenet. Der oprettedes to landsting eller overretter, på St. Croix bestående af en landsdommer og borgerrådets medlemmer som assessorer, og på St. Thomas af kommandanten og borgerrådet.

Men med al den omhu, der blev lagt i organisationen af de lokale vestindiske domstole, formåede man ikke at overvinde vanskelighederne ved at introducere et retssystem og en lovgivning, der var givet for et samfund, der på næsten alle områder var væsentligt forskelligt fra det vestindiske.

Blandt de rent praktiske problemer var sprogvanskelighederne de største. Kolonisterne på St. Thomas var i begyndelsesfasen især hollændere, men også franskmænd, englændere, tyskere, spaniere og portugisere var repræsenterede i befokningen.

På St. Croix var englænderne fra begyndelsen dominerende. Det måtte skabe problemer, når parterne i en retssag ikke havde sprog fælles hverken med dommeren eller med hinanden. Planterdelegationen havde som ovenfor nævnt i 1716 ønsket hollandsk indført som retssprog, men den kongelige kommission, der skulle tage stilling til planternes krav, ville ikke anbefale at opfylde dette. Hollandsk blev i forvejen anvendt for retten, hvilket man fra myndighedernes side hidtil havde tålt, men til ligefrem at give et fremmed sprog kongelig anerkendelse som retssprog ville man ikke strække sig.[17]

I 1730 blev retten imidlertid holdt på dansk. St. Thomas-planternes agent i København klagede over, at de tingmænd, der skulle sidde retten, ikke forstod et ord af, hvad der foregik, og således ikke kunne vidne om det, som de i følge Danske Lovs 1-7-1 og 2 skulle. At parterne heller ikke forstod noget, gjorde ikke sagen bedre, men skaffede blot prokuratorer og translatører urimeligt

høje indtægter.[18] Kompagniet søgte at hjælpe på det første ved at sætte antallet af tinghørere ned til tre, selv om Lovens 1-7-1 krævede mindst syv. Med hensyn til de høje omkostninger for brugerne af det vestindiske retsvæsen fandt kompagnidirektionen ikke grund til medlidenhed. Hvis vestinderne ikke kunne leve uden processer, måtte de rette sig efter den danske måde, og blev det dem for dyrt, var det en god anledning for dem til at leve mere fredeligt.[19]

At antallet af tingmænd blev sat ned til tre, fjernede ikke sprogproblemerne. Det var i følge Carstens ikke muligt at finde tre ærlige og uberygtede borgere, der forstod dansk. Tingmændene måtte derfor altid leje tre af soldaterne til at sidde tinget for sig. Dette var ikke medvirkende til at højne rettens anseelse, heller ikke, at de vestindiske prokuratorer ofte var af tvivlsom kvalitet. Med Carstens' ord var de fleste »saa ukyndige i lov og forordninger, at de ikke engang ved eller forstår at skrive eller stile en stævning, endsige, at de skulle kunne opsætte et lovformeligt indlæg eller vide modus procedendi. Hvor over at dommeren mange gange bliver så indviklet og forvildet i sagerne, at han må dømme i flæng.«[20]

Meget bedre var forholdene ikke ved overretten. For det meste lykkedes det at skrabe tre danske assessorer sammen, men det skete, at retten kun blev betjent af kompagniansatte. Den blev derfor ikke anset for at være helt upartisk, hverken af kompagniets egne undersåtter eller af indbyggerne på andre vestindiske øer.[21]

Vanskelighederne ved at efterleve Danske Lovs forskrifter i Vestindien blev imidlertid ganske anerkendt af kompagniets direktion, da man efter erhvervelsen af St. Croix i 1733 skulle gøre øen så attraktiv som mulig for kolonister.

I den oktroj, der blev udstedt i 1734 hed det stadigvæk, at indbyggerne på de vestindiske øer i alle tilfælde skulle holde sig kongens lov og forordningerne efterrettelig,[22] men nu med den modificerende tilføjelse »såvidt og i alle de poster som samme på de stæder og efter des omstændigheder kand være applikable« og såvidt der ikke fandtes specielle lokale anordninger. Desuden gav oktrojen løfte om, at retsvæsenet kunne indrettes med større hensyn til koloniernes lokale forhold, da »de landes indbyggere ikke i alle poster kunne holde sig vores Danske Lov efterrettelig« med hensyn til rettergangsreglerne.[23] Kompagnidirektionen havde her specielt

indretningen af retsvæsenet på dels de franske, men nok især på de engelske vestindiske øer i tankerne.[24]

Med oktrojen af 1734 var der givet frit spillerum for diskussionen om, hvornår Danske Lov var eller ikke var anvendelig på vestindiske forhold.

I 1747 fandt guvernøren Jens Hansen på St. Croix anledning til at klage over, at underdommerne ofte på grund af i bedste fald manglende omtanke eller værre for at bilde befolkningen ind, hvor lidt afhængige de var af den lokale øvrighed, undlod at lempe loven og forordningerne efter forholdene i Vestindien. »De sundeste love gøres af mangel på fornuftig application ligeså urimelige som foragtede«, hævdede han, og foreslog i øvrigt, at underretsdommerne i tvivlsomme tilfælde først henvendte sig til guvernøren, der så kunne afgøre, hvordan loven skulle fortolkes.[25]

Det lader til, at kompagniets direktion opfattede hans forslag som godt og rimeligt, såvidt som man faktisk lod udarbejde koncept til en anordning, der fulgte Jens Hansens plan. Udover konceptstadiet kom overvejelserne imidlertid ikke; Jens Hansen gik af som guvernør i 1751, og et par år efter var forhandlingerne om kronens overtagelse af øerne så småt ved at komme igang.

Forordningen af 31.3.1755

Da staten havde overtaget den umiddelbare administration af de vestindiske øer, skulle den lokale administration i Vestindien bringes på en ny fod.

Kommercekollegiet, der havde ført forhandlingerne med det Vestindiske-guineiske Kompagni, fik til opgave at komme med forslag til, hvorledes »alle ting ... i anledning af denne forandring best var at indrette og for den følgende tid at fastsætte«.[26] I denne anledning sendte Kommercekollegiet 9.11.1754 et forslag angående retsvæsenets organisation til høring i Danske Kancelli. Bl.a. hed det i forslaget, at der såvel på St. Croix som St. Thomas skulle beskikkes en byfoged, der efter dansk lov og ret, der overalt på disse steder bør gælde, kender og dømmer i alle sager.[27] Generalprokurør Stampe kunne i alt væsentligt erklære sig enig i forslaget, men tog det forbehold, at byfogderne ikke burde dømme i tamperrets- og gejstlige sager; derudover var hans ændringsforslag redaktionelle.

Paragraffen angående dansk lov og ret gik uændret igennem, og blev heller ikke rørt i den forestilling, Kommercekollegiet fremstillede med skyldigt hensyn til Stampes betænkning. Forestillingen fik 24.2.1755 kongelig approbation, men da sagen skulle ekspederes gennem Danske Kancelli, endte sagen endnu en gang på Stampes bord. Han udarbejdede derefter et endeligt koncept til en forordning, der fik kgl. underskrift 31.3.1755.[28]

Forordningen var for den her omhandlede §'s (3) vedkommende gældende indtil salget af de danske vestindiske øer i 1917.

Med denne forordning var Danske Lov ifølge Stampes ovenfor citerede betænkning højtideligt indført. Der bestod imidlertid, skulle det vise sig, stadig usikkerhed om, hvorvidt loven nu var ubetinget gældende i Vestindien. Der var ingen tvivl om, at loven gjaldt for alle hvide indbyggere. Anderledes stillede sagen sig, når talen var om de frie folk af farven eller om befolkningens største del, negerslaverne.

Under debatten i Rigsdagen om kolonialloven af 1851 udtalte A.S. Ørsted, at forordningen af 31.3.1755 var det nærmeste, man tidligere var kommet at give en forfatningslov for de dansk-vestindiske øer – den bestemte forholdet mellem moderland og koloni i lovgivningsmæssig henseende, nemlig at dansk lov og ret også gjaldt i kolonierne.[29] Det er muligt, at Ørsted her benyttede lejligheden til at få det sidste ord i en diskussion, der en menneskealder tidligere var blevet ført mellem en række af den centrale koloniadministrations topembedsmænd. Anledningen var, at der i 1816 kom en deputation bestående af to frikulørte fra St. Croix til København. Med sig havde den en række ønsker fra den frifarvede befolkning, der gik ud på i det hele taget at blive ligestillet med de hvide. Der nedsattes en kommission, der kom til at bestå af tre deputerede fra Danske Kancelli, Berner, Cold og Ørsted, og tre fra Generaltoldkammer- og Kommercekollegiet, Kirstein, Stoud og Thonning. Og kancellipræsidenten, Kaas, afgav et votum i sagen.[30] Kommissionen stillede sig to spørgsmål, før den begyndte at behandle selve frinegrenes ansøgning, dels om der eksisterede nogen forskel mellem de hvide og de frifarvede, og dels om lovligheden, en forskel var grundet på. Det tog ikke kommissionen lang tid at nå til enighed om, at frinegrene udgjorde en særskilt og inferiør klasse, såvel i private, som i militære og civilretlige forhold. Fri-

farvede kunne ikke opnå borgerbrev og kunne ikke beskikkes eller konstitueres i kongeligt embede. Men hvor det kom til lovligheden af den faktiske forskel mellem hvide og frifarvede, delte kommissionen sig i to opfattelser.

Ørsted hævdede i de indledende drøftelser, at der ingen juridiske holdepunkter var for at gøre forskel på hvide og frifarvede. Den forskelsbehandling, der ifølge forskellige guvernementsbestemmelser eller ved praksis blev frinegrene til del, stred klart mod loven. Højesteret ville, hævdede Ørsted, underkende enhver dom, der var fældet over en frifarvet efter guvernementsplakaterne, og der måtte derfor være anledning til at minde de vestindiske dommere om Lovens 1-1-2 og 4 såvelsom om – med henvisning til en bestemmelse om, at frinegre kunne underkastes korporlig straf efter politimesterens kendelse – Lovens 1-24-55.[31]

Ørsted byggede denne opfattelse på bestemmelsen om dansk lov og ret i frd. 31.3.1755, som han fortolkede således, at fra forordningens udstedelse gjaldt dansk lov, forstået som de i Danmark gældende love og anordninger, ubetinget i kolonierne. Særlige lokale bestemmelser måtte anses for ophævet ved den nævnte frd. Det var altså aldeles nødvendigt, at praksis i Vestindien enten stadfæstedes ved lov eller afskaffedes. Til denne opfattelse sluttede Berner sig.

De tre medlemmer fra Generaltoldkammeret samt Cold var ikke enige heri. De henviste til den ovenfor nævnte oktroj af 5.2.1734, som de opfattede dels som en oktroj, men også som en statuarisk lov for indbyggerne i Vestindien. Den kunne ikke anses for ophævet ved forordningen af 31.3.1755, men var indbefattet i udtrykket »dansk lov«. Og i henhold til oktrojens § 28 var de særlige guvernementsbestemmelser om de frifarvedes forhold at anse som bindende for domstolene.[32]

Generaltoldkammeret, hvem det pålå at udarbejde forestilling i sagen, sluttede sig helt til flertallets opfattelse. Den begrænsning af Danske Lovs gyldighed, der ved anordningen af 5.2.1734 (oktrojen) blev indført, måtte stå ved magt, om ikke andet så fordi man stadig i praksis var gået ud fra dette. Der kunne altså ikke ud fra en juridisk argumentation indføres ændringer i de frifarvedes forhold overfor de hvide. Generaltoldkammeret tvivlede også på, om der i det hele taget burde ændres noget her.[33]

Kancellipræsidenten Kaas, hvis betænkning blev afgivet på et

temmelig sent tidspunkt, så mere praktisk på sagen. Da det i længden ville være umuligt at opretholde den fysiske magt i kolonierne, der var nødvendighed for at holde frinegrene i ave, burde man ikke behandle frinegrene ringere end de hvide. Hellere skulle man søge at forene de hvides og de frifarvedes interesse ved at gøre de sidstes stilling i samfundet »så lykkelig og behagelig, at de ingen udsigt havde til at forbedre sig den med nogen politisk omvæltning, men snarere måtte befrygte tabet af deres lykkelige stilling under en negerregering.«[34] Kaas kunne derefter roligt gå videre med at fastslå, at der efter moderlandets lovgivning ikke kunne gøres forskel på folk af forskellig hudfarve, og at det også burde være sådan i kolonierne. Da sagen gik til resolution, sejrede Kaas' standpunkt. Guvernementet blev instrueret om at forsøge at skabe ligestilling mellem frifarvede og hvide. Dette fik dog ikke nogen synderlig indflydelse på de frifarvedes situation, da guvernementet ikke havde hastværk med at skabe lighed for loven i praksis.[35]

Men selv om den her refererede diskussion konkret drejede sig om de frikulørtes forhold, var det et generelt problem, der blev debatteret. Den ene part hævdede, at den koloniale lovgivning ikke måtte være i uoverensstemmelse med grundprincipperne i moderlandets, den anden holdt på den koloniale lovgivnings uafhængighed, hvor det drejede sig om særlige koloniale forhold.

Den praksis, der blev fulgt i Vestindien, blev beskrevet af den Vestindiske Landsoverret i 1830. Landsoverretten var hidtil gået ud fra, at Danske Lov samt de forordninger, der var udkommet fra lovens publikation til 1755, var gældende i Vestindien, for så vidt de ikke var i strid med de for eller i Vestindien med lovskraft givne bestemmelser. Efter 1755 havde overretten anset det som en nødvendig betingelse, at en anordning for at være gældende skulle være tinglæst ved landsoverretten, samt ikke være stridende med de særlige lokale betemmelser.[36] Den øverste lokale domstol i Vestindien hævdede altså samme synspunkt som 1816-kommissionens flertal.

De dansk-vestindiske øers forhold til dansk lovgivning i øvrigt blev ordnet i 1821, da det bestemtes, at den Vestindiske Regering hvert år skulle afgive betænkning om alle for Danmark udkomne anordninger med hensyn til, hvorvidt de uændret kunne bringes i anvendelse i kolonierne, eller om de skulle modificeres under hen-

syn til de lokale forhold. I første tilfælde kunne udvidelsen ske ved kancelliskrivelse, i andet måtte der en kgl. resolution til.[37]

Efter 1852 var det kolonialrådene, der tog stilling til de danske loves anvendelighed i Vestindien.[38]

Det synes således at kunne fastslås, at Danske Lov i praksis opfattedes som betinget gældende i Vestindien. Hvor der fandtes specielle lokale bestemmelser, blev de anset som gældende, uanset om de kunne være i strid med Loven, og uanset om de havde opnået kgl. approbation eller ikke. Den vestindiske lovgivning havde derfor omkring 1830 antaget karakter af en uigennemtrængelig jungle af koloniplakater, guvernementsbestemmelser, publicerede og ikke-publicerede kgl. anordninger. I løbet af 1830- og 1840'erne forhandledes der mellem den Vestindiske Regering, kollegierne i København og diverse kommissioner om en oprydning i den vestindiske lovgivning. Imidlertid førte forhandlingerne ikke til noget resultat, før begivenheder dels i Danmark og dels i Vestindien havde ændret forudsætningerne for en revision af den koloniale lovgivning.

Danske Lov for de dansk-vestindiske øer. Den engelske oversættelse 1756

Men hvorledes blev Danske Lov så anvendt på de dansk-vestindiske øer? Hvor gik grænserne for dens anvendelighed? Domstolene i Dansk Vestindien tog stilling i de konkrete tilfælde, men et fingerpeg om, hvilke dele af Loven, der blev anset som ikke anvendelige, giver en engelsk oversættelse, der udkom i London i 1756, specielt til brug for engelske indbyggere på de dansk-vestindiske øer.

Den blev bekostet af en af de rigeste plantere på St. Croix, Nicholas Tuite, der i 1749 var kommet fra den engelsk-vestindiske ø Montserrat. Grunden til, at Tuite slog sig ned på St. Croix, var at han som katolik ikke kunne udøve sin religion frit under engelsk herredømme. St. Croix-guvernøren Jens Hansen slog en streg over Danske Lovs bestemmelser om vildfarende lære, da han tilbød Tuite friere forhold, og tilmed gav ham lov til at tage en kapucinermunk med til øen. I 1754 besøgte Tuite København og fik udvirket en kgl. resolution, der gav katolikkerne på St. Croix ret til fri religionsudøvelse.[39]

Om oversættelsen var foranlediget af kronens overtagelse af øerne er nok tvivlsomt. I slutningen af 1730'erne beklagede guvernøren på St. Croix sig gentagne gange over mangelen på en engelsk oversættelse af Loven. Kompagnidirektionen sendte ham i 1740 den tyske og den latinske oversættelse, men mente, at det var for besværligt at fremstille en engelsk oversættelse i København. Man håbede i direktionen, at det kunne lykkes at finde en person på øerne, der kunne oversætte så meget af loven, som det var fornødent.[40]

I den oversættelse, der kom i 1756, gøres også udtrykkelig opmærksom på, at der er udeladt de dele af Loven, som ikke umiddelbart eller ved analogi kunne tænkes anvendelige i Vestindien. Udeladelserne består dels i hele 2. bog »Om religionen og gejstligheden«, dels i kapitler og artikler, der omhandler specifikt danske forhold: Hele kapitel 3-12 (om selvejerbønder), de første 22 artikler i 3-13 (om landbo eller fæstebønder), samt 3-19-5 og 7 (om husmænd og inderster). Disse udeladelser nævnes direkte af oversætteren. Det sker imidlertid ikke i en række andre tilfælde, således er i 1. bogs 3. kapitel artiklerne 9 til 15 incl. udeladt, hvad der nok kan forsvares; men det må for de engelske brugere have forårsaget nogen forvirring, hvis de blev henvist til den danske udgaves 1-3-16, da denne artikel i oversættelsen står som 1-3-9. Samme forhold går igen i 3. bog, hvor 3-14-11 (om vornede på præstegods), 3-14-12 (om studenters forhold til stavnsbånd) og 3-14-15 (om vornedes krigstjeneste) er udeladt, så oversættelsens 3-14-11 er originalens 3-14-13 etc. På lignende måde er de første 6 artikler i 6. bogs 1. kapitel (om vildfarende lære) sprunget over. Lovens 6-1-7 på dansk bliver til 6-1-1 på engelsk. Denne omnummerering må have gjort oversættelsen meget svær at anvende til oplysning i konkrete tilfælde.[41]

Engelbreth Hesselberg, der i 1756 var byfoged på St. Croix, har efterladt en 'anmeldelse' af oversættelsen. Rimeligt klager han over ændringerne i artiklernes nummerering, men finder derudover ikke meget at indvende mod det foretagne udvalg. At alle regler angående religiøse og kirkelige forhold ikke er taget med, skyldes nok i højere grad Tuites trosmæssige tilhørsforhold end saglige hensyn. Men for det, der er taget med, mener Hesselberg, at der snarere er tale om en oversigt, en epitome, end en egentlig over-

sættelse. Oversætteren har haft en stærk trang til at fatte sig i korthed, og ind i mellem har det fået betydningsmæssige konsekvenser. Som eksempel nævner Hesselberg Lovens ord 3-19-9 om dem, der omgås utilbørligt med deres tjenestefolk, at de skulle »straffes som for vold«. I den engelske oversættelse bliver det til »they shall be punished«.[42] Som et eksempel på oversættelsen kan man tage lovens 6-21-1, der ikke var blandt de steder, man ikke havde nogen anvendelse for i Vestindien:

Siger mand anden noget til i kroehuus, møllehuus, smedehuus, eller andenstæds i slig forsamling, da maa den, der sigtet er, stævne den anden, til tinge for slig snak og paasagn. Vil den da det ikke bestaa, og ej er bevisligt, eller siger sig at vide ingen skiel dertil, andet end hand haver hørt løst folk saa sige, da skal fogden finde ham sagisløs hiem igien.

If any one in a Publick-House, Mill, or any Place where People meet, reproaches another with any crime, the Party offended may sue him; and if he denies his words, and they cannot be proved against him, he shall be acquitted.

Den engelske oversættelse klarer sig med 41 ord, hvor originalen har 68.

Oversættelsen ser ikke ud til at have fået den store indflydelse på den vestindiske retspleje. Retten blev fortsat holdt på dansk, og sager afvistes, hvis der fremlagdes dokumenter på fremmed sprog, der ikke var ledsaget af oversættelse.[43]

Den engelske udgave formåede heller ikke at »fjerne de fordomme, disse gode mænd (planterne) have imod Danmarks love, indbyggere, i besynderlighed mod koloniernes øvrighed, såvel hjemme som her«, konstaterede P.L. Oxholm, senere generalguvernør, i 1779 på St. Croix.[44]

Der er dog en mulighed for, at oversættelsen faktisk har været i anvendelse i retsplejen. Under den engelske besættelse af de dansk-vestindiske øer 1807-15 var det optaget i kapitulationsbetingelserne, at dansk lov stadig skulle gælde på øerne. Men den Vestindiske Landsoverrets domme skulle nu appelleres til The King-in-Council.[45] Det har imidlertid ikke været muligt at konstatere på grundlag af tilgængeligt dansk materiale, om The King-in-Council har afsagt kendelser på grundlag af Christian V's Danske Lov. De

engelske appelretter tog imidlertid vide hensyn til den lokale lovgivning i andre besatte eller erobrede kolonier, så muligheden kan ikke på forhånd afvises.

Danske Lov i vestindisk praksis

For at vende tilbage til spørgsmålet om, hvorledes Danske Lov faktisk blev anvendt i Vestindien, skal der herefter refereres en række domme i sager, der enten ved deres genstand eller på anden måde var specielt 'vestindiske', dvs. at de næppe kunne have forekommet andre steder i det danske monarki, samt en række overvejelser over enkelte artiklers anvendelse på vestindiske forhold. Eksemplerne er alle hentet fra sager, der på et eller andet punkt omhandler negerslavernes eller de frifarvedes retslige stilling.

På den ene side var negerslaver at ligne ved al anden ejendom. De kunne købes og sælges, var res in commercio og som sådanne helt omfattet af Danske Lov. På den anden side adskilte negerslaver sig fra al anden ejendom ved også at være mennesker, men i denne egenskab var de kun meget begrænset omfattet af Danske Lov.

At slaver helt kunne opfattes som ting, eller som det hed i en plakat fra 1733, deres ejeres penge,[46] fremgår af en sag fra 1773 mellem toldforvalteren i Christiansted Peter Nicolai Porth og planteren Christopher Arnt. En guldsmed i Christiansted, Nicolai Hauschildt, udstedte 19.3.1772 en panteobligation til Christopher Arnt for 900 rdl. Som sikkerhed stillede han to negerinder, Fiba og Phoebe, med deres afkom, samt en negerdreng Johannes. Christopher Arnt var imidlertid ikke Hauschildts eneste kreditor. En anden var toldforvalter Porth, der i december 1772 stævnede Hauschildt for en gæld på 500 rdl. ved Christiansted bytingsret. Da Hauschildt ikke kunne betale, fik Porth af retten udlæg i de til Arnt pantsatte negre. Da Arnt i Royal Danish Westindia Gazette så, at hans pant skulle sælges ved offentlig auktion, gik han til auktionsforvalteren Cretz med sin panteobligation og protesterede mod salget. Protesten blev gentaget ved auktionsstedet. Porths prokurator, advocatus regius Buus, påstod uagtet Arnts protester negrene solgt under henvisning til Danske Lovs 5-3-18 konfereret med 5-3-28 og 5-7-7. Derefter solgtes negrene ved auktion 12.2.1773. 1.3.1773 stævnede Arnt Porth og Cretz for Christian-

sted byting, den første til at betale sig de 900 rdl., den anden for »sin brugte behandling at tilsvare«. Arnt fik medhold ved bytinget, hvor Porth og Cretz blev dømt til at betale ham de 900 rdl. samt sagens omkostninger. Porth og Cretz appellerede til St. Croix Overret, der fandt, at sagens kerne var spørgsmålet om, hvorvidt det enten var Arnt eller Porth, der havde haft præference til at få betaling i de bortsolgte negre? Overrettens dom gav Arnt medhold, da hans obligation var dateret 8 måneder før Porth af retten blev givet udlæg i negrene, Hauschildt var, da Porth meldte sig med sit krav, kun simpel besidder af negrene og Arnt var derfor ifølge Danske Lov 1-24-26 og 5-7-7 konfereret med 5-6-9 fuldkommen berettiget til at nyde betaling for negrene.[47]

Negre blev her betragtet som alt andet løsøre. Men der er tale om bynegre; negerslaverne på plantagerne kunne ikke med samme lethed gøres til genstand for transaktioner, da de opfattedes som tilbehør til jordegods, »en nødvendig herlighed ved en plantage«.[48] Plantageejere i Dansk Vestindien var i øvrigt på en række områder ligestillet med besiddere af frit jordegods i Danmark.[49] Men praksis med hensyn til køb, salg, pantsættelse mv. af plantagenegre var ikke ensartet, og mangelen på faste regler på dette område blev stærkt følt i Vestindien. Det var f.eks. et problem, om håndværksnegre, der lejedes ud, fordi de ikke kunne beskæftiges fuldt på den plantage, de hørte til, kunne opfattes som tilbehør til plantagen eller om de var selvstændigt løsøre. Der findes også eksempler på, at markslaver i arvesager er opfattet som løsøre. Den senere generalguvernør A.B. Bentzon foreslog derfor i 1802, at negrene blev bundet til plantagerne ved lov, således at de ikke kunne sælges eller pantsættes separat fra denne.[50] Dette ville også bringe den dansk-vestindiske lovgivning i overrensstemmelse med tilstanden på de britiske øer, der lå nærmest de danske. Der var slaver i alle transaktioner »real property«, undtagen netop indførte.[51]

Men uanset i hvilken form: der var ingen tvivl om, at slaver var ejendom. I en række sager mod personer, der var anklaget for at have bortført slaver fra de danske øer, ville underretten på St. Thomas henføre forbrydelsen til Danske Lovs 6-22-2 om forlokkelse af børn eller tyende, da man anså aktiv medvirken fra de bortførtes side som en forudsætning for forbrydelsens gennemførelse, men i overretten var der ingen vaklen. Forbrydelsen var

tyveri, når man definerede tyveri som »forsætligen og hemmeligen imod ejerens vilje og uden dertil at være berettiget (at sætte) sig i besiddelse af en i en andens værge værende ting af værdi«.[52] Straffen burde bestemmes efter frd. af 20.2.1789 om grove tyverier, dens § 4, der omhandlede tyverier af heste eller stort kvæg på marken.

Som personer var negerslaverne dels undergivet Danske Lov og forordningerne og dels den lokale lovgivning, guvernementsplakaterne. Om de sidste konstaterede generalprokurør Bang, da han havde gennemlæst alle fra 1733 til 1775 udkomne plakater, at de alle angik god skik og orden mellem negrene indbyrdes eller imellem negrene og øvrigheden. Derimod fandtes der ingen, som angik forholdet mellem negerslaverne og deres herrer, undtagen Frederik V's slavereglement af 3.2.1755, men dette var aldrig blevet sat i kraft.[53]

De lokale plakater havde først og fremmest som formål at beskytte slaveejernes ejendomsret mod – paradoksalt – ejendommen selv, der jo havde den egenskab at kunne modsætte sig besidderen. For at opnå en så stor sikkerhed for ejendomsretten som muligt, var det nødvendigt, at slaverne blev holdt i stadig og hård undertrykkelse. Et af midlerne hertil var at foreskrive strenge straffe for de forbrydelser, der var særlige for slaverne – bort- eller maronløben – eller som var almindeligst blandt dem – tyveri. St. Thomas-guvernøren Philip Gardelin udstedte i 1733 et slavereglement, der for de ovennævnte forbrydelser foreskrev, at delinkventen skulle knibes tre gange med gloende tænger og derefter ophænges – for tyveriets vedkommende skulle det stjålne dog have en værdi af over 4 pieces-of-eight. Samme straf var den neger hjemfalden til, der »med det onde« løftede sin hånd mod en hvid. For en enkelt forbrydelse var straffen i Gardelins reglement mildere end i Danske Lov. Trolddomskunster blandt negrene straffedes med en dragt prygl,[54] men hovedreglen var, at forbrydelser begået af negre straffedes langt hårdere end tilsvarende forbrydelser begået af hvide.

Ganske vist eksekveredes næppe alle domme, der afsagdes efter Gardelins slavereglement. Den tidligere omtalte von Pröck skal have formildet langt de fleste af dem, der fældedes i hans tid. Hans efterfølger Clausen reagerede også på dette punkt mod, hvad han opfattede som von Pröcks slendrian. Han fandt tværtimod de hårde

straffe »nødvendig i henseende til negernes tænkemaade«. I anledning af en af Clausen approberet dom for tyveri over tre negre, hvoraf de to skulle knibes og hænges og den tredje af sær nåde slap med at kagstryges, brændemærkes og sælges fra landet, indsendte hans nærmeste underordnede Ulrich von Roepstorff,[55] i 1768 en forestilling til Generaltoldkammeret, der gik ud på, at negre i tyvssager skulle dømmes efter Danske Lov og forordningerne. Roepstorffs henvendelse gik videre til Danske Kancelli og Stampe. Han var ganske enig i, at Danske Lov burde anvendes i tyvssager, da det ikke i sådanne sager kunne gøres gældende, at særlige vestindiske forhold spillede ind. »Vil man sige, at den Danske Lov ikke taler om negere; da svarer jeg, at den taler om og er anvendelig paa samtlige Deres Majestæts undersaatter, hvadenten de ere sorte eller hvide.«[56] Men til ligefrem straks at indføre Danske Lov også for negerslaverne ville Stampe ikke strække sig. Kancelliet nøjedes med at høre generalguvernøren, om det kunne lade sig gøre at mildne straffene. Samtidig beordredes generalguvernøren til at lade dødsdomme over negre indstævne for højere ret ifølge frd. af 13.1.1747. Men efter Clausens mening var mildhed ikke på sin plads overfor negrene. Straffe og hårde straffe var nødvendige for de hårdnakkede hedninger. Desuden var det alt for besværligt at indstævne sager, der angik slaver, for højere ret.[57]

Imidlertid nåede den struenseeske reformbølge også Vestindien. I 1771 afskedigedes Clausen, og Roepstorff blev hans efterfølger. Samme år i august kom en kabinetsordre, der pålagde kancelliet at udarbejde forslag til en ny straffelov for de vestindiske øer. Stampe mente, at arbejdet passende kunne overlades de lokale myndigheder i Vestindien, men at det i almindelighed kunne fastsættes, at der i kriminelle sager skulle dømmes efter Danske Lov og forordningerne. Såfremt det var nødvendigt i nogle tilfælde at straffe negre anderledes end hvide, skulle det bestemmes ved en særlig anordning.[58]

Roepstorffs styre i Vestindien varede kun et års tid længere end Struensees i Danmark. Clausen overtog atter generalguvernørembedet, og skiftet forsinkede reformarbejdet noget. En vestindisk regeringsråd, Lindemann, havde imidlertid i 1776 påtaget sig at udarbejde en samlet negerlov, et dansk modstykke til Code Noir.[59] Arbejdet tog længere tid, end Lindemann havde forestillet sig, og

var endnu ikke afsluttet, da der i 1783 blev nedsat en kommission også med en negerlov som opgave. Lindemanns og kommissionens forslag blev forenet til et lovprojekt, der omfattede såvel civil- som kriminallov for både slaver og frigivne. Kilderne var dels Danske Lov, dels de engelske og franske slavelove.[60] Men redaktionen var ikke afsluttet, da oprøret på St. Domingo brød ud i 1789, og blandt ofrene for oprøret var det danske negerlovsprojekt.

Der blev aldrig, selv om der i 1802 og 1817 igen stilledes forslag om det, skabt en samlet lovgivning for negerslaverne. Da spørgsmålet igen blev bragt frem omkring 1830, var der på grund af den usikkerhed om slaveriets fremtid, den engelske emancipationsdebat medførte, for store betænkeligheder i koloniadministrationen til at fortsætte arbejdet.[61] Man måtte stadig forsøge at finde vej gennem den jungle af guvernementsplakater, der skulle regulere slaveriet, og ønsket om oprydning heri blev indtil emancipationen et stadig større ønske hos de lokale vestindiske domstole og hos den centrale koloniadministration.

For tyverisagernes vedkommende ændredes praksis efterhånden. Der blev næppe efter 1815 eksekveret tyvsstraffe efter Gardelins plakat, og fra ca. 1830 var det meget få tyverisager mod slaver, der blev foretaget for de ordinære domstole. De afgjordes i stedet diskretionært af politimestrene under generalguvernørens approbation.

Danske Lovs 6. bog gjaldt imidlertid også for slaverne, forsåvidt der ikke fandtes lokale bestemmelser. Men i visse tilfælde kunne der være tvivl om, hvorledes Loven burde anvendes i særlig vestindisk sammenhæng. Dette gjaldt om en af de i Vestindien mest frygtede forbrydelser, brandstiftelse. Danske Lovs 6-19-1 omhandlede straffen for den, der satte ild på hus eller skov, 6-19-3 den, der forsætligt antændte marker og svinestier. Til hvilken kategori hørte sukkermarkerne eller, som de kaldtes, sukkerstykkerne i Vestindien? I 1774 blev to negre, Tham og Denmark, dømt efter 6-19-1 efter at have antændt et sukkerstykke. Den eneste tvivl om tolkningen af DL 6-19-1, retten dengang gav udtryk for, var, om negrene skulle brændes levende eller efter at være henrettet.[62] Men da den Vestindiske Regering i 1819 skulle afgive betænkning om anvendeligheden af plakaten af 7.4.1819 om brandstiftelse med assurancesvig som formål, benyttede man lejligheden til at rejse

spørgsmålet, om den, der satte ild på magasstakke eller sukkerstykker, skulle straffes efter Lovens 6-19-1 eller 6-19-3. Regeringen fandt her, at magasstakke kunne sammenlignes med de i Norske Lov 6-19-1 omtalte bord- eller birkestabler. For at sætte ild på sådanne var straffen den samme som i Danske Lovs 6-19-1.

Tvivlen holdt sig imidlertid indtil det ved en særlig forordning om straffen for ildspåsættelse på plantager af 23.1.1839 blev bestemt, at Lovens 6-19-1 skulle anvendes, når der var tale om den, der satte ild på en plantagebygning, uanset om det skete direkte eller om ilden bredte sig fra et antændt magas- eller sukkerstykke, når det var klart, at gerningsmanden havde kunnet forudse dette, og uanset, om det havde været hensigten at antænde bygningerne. I andre tilfælde skulle ildspåsættelse i sukkerstykker og magasstakke straffes med tugthusarbejde i ikke under 10 år. To år senere fik Vestindisk Regering atter en dansk forordning til udtalelse, nemlig angående straffen for brandstiftelse af 26.3.1841, der afløste Danske Lovs 6-19. Den almindelige mening blandt de vestindiske retsembedsmænd var her, at forordningen var anvendelig i Vestindien, når forordningen af 23.1.1839 blev bibeholdt. Men flertallet i Landsoverretten og Regeringen mente, at det ville være inkonsekvent at dømme den, der satte ild på en magasstak og derved kom til at antænde et hus, til at miste livet efter 1839-forordningen, når den, der direkte antændte en bygning, efter 1841-forordningen kunne slippe med tugthus i 8 år.

Desuden var efter Vestindisk Regerings mening »hang til brandstiftelse ikke noget særegent for negerracen, men mere eller mindre almindeligt for raa og lidenskabelige mennesker«. At livsstraf var mere afskrækkende for negrene end frihedsstraf, var efter regeringens mening ikke noget tilstrækkeligt argument for at anvende livsstraf, »naar den forøvrigt ikke maatte stemme med retfærdighedens grundsætninger«. Den Vestindiske Regering udtalte nu direkte, at »vanskeligheden i at udfinde passende criminelle straffe for en slavebefolkning (har) sin dybe rod i dette unaturlige forhold«. Alt talte derfor for ikke at anvende særlige straffe på slaverne, men principielt at betragte dem som omfattet af de almindelige love.[63] I 1841 gjaldt det således om at gøre forberedelser til den ophævelse af slaveriet, der var uundgåelig, ved at lempe på den undertrykkelse, der lå i forskelsbehandlingen.

Vanskeligheden ved at finde det passende kan også ses på et mere fredeligt område, nemlig lejermål. En af de første sager, der pådømtes efter Danske Lov, drejede sig om lejermål mellem en hvid kvinde og en slave. Der dømtes her efter Loven; kvinden kom til at stå åbenbart skrifte. Den mandlige part var imidlertid blevet offer for kvindens far, der egenhændigt havde kastreret ham og senere ladet ham skyde. Faderen blev derfor anset med en mulkt af 30 pieces-of-eight.[64] I 1732 stod man overfor samme situation, blot havde den mandlige part, en af J.L. Carstens slaver, i tide bragt sig i sikkerhed på Puerto Rico til stor sorg for sin ejer. Guvernøren på St. Thomas greb imidlertid anledningen til at forespørge i København, om den slags løsagtighed skulle straffes hårdere end anden utugt? Gennem kompagnidirektionen og Danske Kancelli endte spørgsmålet hos det teologiske fakultet. Her lagde man det princip til grund, at straffen burde være ens for begge køn, og således også gælde de slaveejere, der forsyndede sig med deres slavinder. En gift mand, der begik lejermål med en hedensk kvinde, skulle miste sin boslod og sit embede. For »nogen mands datter eller enke« skulle Danske Lovs 6-13-10 gælde, tjenestepiger og ugifte kvinder skulle piskes og sættes til strengt arbejde nogle år. »Nogen mands søn« skulle miste sin arv og ligeledes sættes til strengt arbejde. Men for de sorte så fakultetet ikke anden udvej, end at de blev pisket; Guds lov gav ingen anledning til at berøve dem livet, og »paa penge eller boeslod kand de ikke straffes, thi de have intet. Til strengt arbeide kand de ey sættes, thi de fleste have det saa strengt som muligt.«[65] At straffen skulle være strengere for kristne end for hedenske sorte kunne kancelliet ikke gå med til. Afgørelsen blev, at både hedninger og kristne, der blev grebet i lejermål, skulle straffes efter loven.[66] Resultatet var, at man ikke forfulgte lejermålssager i Vestindien med samme strenghed som i Danmark. I 1784 fandt man sig foranlediget til alligevel at gøre forskel på hvide og sorte. Det bestemtes, at farvede mødre, der skulle have deres uægte børn døbt, ikke måtte udspørges om barnefaderen af præsten, som heller ikke måtte gøre anmeldelse til byfogden. Byfogden måtte på sin side ikke kræve lejermålsbøder af frifarvede kvinder. Med i bestemmelsen var, at den for ikke at vække forargelse ikke skulle offentliggøres.[67]

For de hvide kvinder, der begik lejermål, gjaldt stadig Danske

Lov; ligeledes hvis en frifarvet kvinde udlagde en frifarvet mand. Men hvis hvide af farvede blev udlagt som barnefædre, kunne de værge sig med en simpel benægtelse, selv om Danske Lovs 6-13-5 krævede edsaflæggelse.[68]

Lovens 6-13-3, der påbød, at forargeligt samliv skulle hindres, om nødvendigt ved at forvise parterne til hver sit opholdssted, blev heller ikke overholdt i Vestindien, selv om Vestindisk Regering i 1827, da man fik en plakat om artiklens nærmere fortolkning til udtalelse, indrømmede, at konkubinater ikke var sjældne.[69]

Til en vis grad var slaverne, før forholdet mellem slaveejer og slave blev reguleret ved forordningerne af 1834 og 1860, beskyttet mod utilbørlig behandling fra ejernes side. Et par domme i sager, der drejede sig om drab på slaver, kan illustrere dette. I 1782 blev planteren Richard Brown fra St. Croix idømt to års fæstningsarbejde i København for utilbørlig omgang mod sine slaver. En havde han hugget med en sabel, en anden havde han overhældt med gloende segllak, og to var døde under hans behandling, den ene efter at være slået i hovedet med en hammer og den anden ved kvælning. St. Croix Landstings dom havde lydt på 1 års arbejde i nærmeste fæstning, men dette forekom Højesteret for lidt. Den først voterende, Feddersen, ville have idømt Brown livsvarigt arbejde, hvis beviserne havde været klare, men da vidnerne kun var Browns hustru og slaver, måtte man nøjes med den mindre straf. Straffen blev sat vilkårligt, og for at gøre dette fandt Højesteret hjemmel i Norske Lov 6-9-12.[70]

I 1795 blev en planter Marquez på St. Thomas anklaget for at have forvoldt en af sine slavers, en tolvårig negerpige, Leonoras, død ved for hård afstraffelse. St. Thomas Overret fandt hans skyld bevist og overvejede om Danske Lovs 6-6-1 (om drab) eller 6-11-1 (om våde) var at anvende. Man valgte Lovens 6-11-1, da man ikke fandt bevist, at Marquez havde haft ondt i sinde, selv om Leonora faktisk var pisket ihjel. Desuden »at beskadige hende ville ... have været det samme som at beskadige sig selv«, da hun jo var hans ejendom. Lovens 6-5-5, der sagde, at den husbond, der straffede sit tyende på helbreddet, skulle straffes, som havde han en fremmed gjort skade, kunne ikke anvendes efter sit bogstav, da Leonora ikke var tyende, men slave. Straffen bestemtes da efter

6-11-4 til fuld mandebod, og derudover en bøde på 300 rdl. v.c. til gudeligt brug.[71]

I kriminelle sager mod slaver skulle alle retslige formaliteter overholdes lige så fuldt, som hvis det gjaldt frie. Ved en kendelse af 28.10.1801 hjemviste St. Thomas Overret en sag mod slavenegrene Petrus, Philander, Francois, Ado og negerinden Acumba, af hvilke de tre første ved St. Thomas byting var idømt livsstraf, til fornyet behandling, da byfogden ikke som foreskrevet i DL 1-15-19 havde taget meddomsmænd til sig. Overretten mente ikke, der kunne gives undtagelser fra denne regel. I kilderne til Lovens 1-15-19, især Chr. IV's reces 2-6-14, var der netop lagt stor omhu for de ufri for dagen, og ånden i Danske Lovs 1-15-19 måtte være den samme. At det måske kunne godtgøres, at negre tidligere var blevet dømt fra livet uden medvirken af meddomsmænd, var uden betydning. Var det sket, var det et lovstridigt misbrug, som ikke kunne hævdes.[72] Et sådant lovstridigt misbrug havde St. Thomas Overret imidlertid 19.10.1801 ladet passere, da den stadfæstede en underretsdom for drab over pastor Verbooms slavesambo Joseph. I denne sag havde byfogden heller ikke haft meddomsmænd. Men selv om overretten også her erkendte, at sagen rettelig burde hjemvises, så fordrede »omstændighederne og eksemplet, i fald det skal virke, ... en saa hastig som mulig afstraffelse«. Retten fandt sig derfor beføjet til at lade sagen gå sin gang.[73]

I 1806 blev tre St. Thomas-borgere tiltalt for på alfar vej at have grebet og bundet 4 slavenegre uden at kunne angive anden grund end mistanke. Advocatus regius Lind påstod dem dømt til at bøde 4 gange 60 lod sølv for med uret at have bundet nogen efter Lovens 1-19-6. Overretten var enig i, at de tre havde været uberettigede til at binde negrene, men med hensyn til straffen kunne de ikke følge anklageren. Bøden kunne gå lige op med opholdet i arresten på Christiansfort, mente overretten.[74]

Slaverne stod altså til en vis grad under lovens beskyttelse. Straffene for overgreb mod slaver var dog altid mindre, end for tilsvarende overgreb mod frie. Tiltale kunne ikke rejses af slaver, kun af øvrigheden. Der findes imidlertid eksempler på, at slaveejere er tiltalt for vanrøgt efter slavernes klage til øvrigheden.[75] Til gengæld tyder mangelen af sager på, at f.eks. voldtægt mod slaver ikke blev retsforfulgt.

TORVET I CHRISTIANSTED på St. Croix. Før emancipationen kunne slaver her sælge egne frembringelser om søndagen. Fotografi ca. 1900. Det kgl. Bibliotek.

Som det teologiske fakultet i 1732 havde konstateret, kunne slaver ikke straffes med bøder, da dette forudsatte, at slaverne kunne udøve ejendomsret. I den vestindiske retspraksis gik man indtil 1840 ud fra, at de ikke kunne. Når en slave blev dømt efter en artikel i Danske Lov, der hjemlede bødestraf, forandredes straffen til et antal piskeslag. F.eks. blev en slave i 1799 idømt 3 gange 100 piskeslag efter Danske Lovs 6-11-1 for vådedrab.[76]

Udenfor retterne anerkendtes det dog, at slaver kunne udøve ejendomsret til ting, de på lovlig måde havde erhvervet sig. Ved reskript af 22.11.1834 og forordning af 1.5.1840 blev slavernes ret til at eje lovhjemlet, men dette medførte, såvidt det kan ses, ingen ændring i den vestindiske retspraksis, så meget mindre, som de fleste sager, der ikke drejede sig om alvorligere forbrydelser, for slavernes vedkommende afgjordes diskretionært af politimestrene.[77]

Efter 1815 fandt der en gradvis bedring i slavernes retsstilling sted. Grundlaget var en ændret opfattelse af selve slaveriet som in-

stitution. Philip Gardelin havde i 1733 omtalt slaverne som deres ejeres penge, altså givet udtryk for, at ejerens råderet over sin slave var ubegrænset. A.S. Ørsted mente godt 100 år senere, at man ikke kunne tillægge »den ejendomsret, som negerherrerne havde udøvet over deres slaver, den hellighed, som ellers tilkommer ejendomsretten. Den er i og for sig en moralsk og juridisk uting ...«[78] Den ændrede indstilling gav sig bl.a. udslag i, at slaver fra 1830 kunne aflægge ed i kriminelle sager, samt i den ovenfor omtalte lovfæstelse af slavers ret til ejendom.

For de frigivne slavers vedkommende var retstilstanden også temmelig usikker. Ifølge det aldrig offentliggjorte negerreglement fra 1755 skulle frinegrene nyde samme rettigheder som blanke »og med de fribårne kronens undersåtter i alle måder lige agtes og anses«.[79]

Dette gik en frineger på St. Thomas, Jacob Baurin, ud fra i 1761. Han havde i 1759 opnået et borgerbrev og fået det kongeligt konfirmeret. Derefter var han som borger afskediget fra den særlige frinegermilits, men var ikke blevet optaget i det almindelige borgerkorps. Dette ansøgte han nu om at blive. Generalguvernør von Pröck ville ikke anbefale hans ansøgning. Skønt Baurin i følge sit borgerbrev skulle nyde lige ret med andre borgere, burde det efter von Pröcks mening være i det forhold, som en sort, frimulat eller neger, stod i til en blank. Sagen endte på generalprokurør Stampes bord, og han fandt ikke noget, der kunne støtte von Pröcks opfattelse.[80] Jacob Baurin blev optaget i borgerkorpset, men det var herefter administrativ praksis i Vestindien, at frinegre ikke kunne få borgerbrev. De blev, som det fremgår af de ovenfor refererede forhandlinger i 1817, betragtet som en særlig klasse, der ikke kunne sættes i besiddelse af alle borgerlige rettigheder. Generalguvernør Peter von Scholten fik imidlertid i 1834 gennemført en forordning, der gav alle frifarvede, der ved forordningens kundgørelse var frie, lige rettigheder med hvide, idet alle hidtil gældende bestemmelser, der gjorde forskel på hvide og farvede, blev ophævet. De, der måtte blive frigivet efter 1834, skulle i en periode på tre år befinde sig i en overgangsklasse, hvorefter også de skulle opnå alle borgerlige rettigheder. I løbet af denne periode var de undergivet en diskretionær politimyndighed, men derefter skulle de være omfattet af de almindelige love.

Forordningen blev imidlertid ikke overholdt. Kun de velhavende blandt de frifarvede opnåede at få ført processer efter Loven. For de øvrige gjaldt det, at de uanset hvilken klasse, de hørte til, indtil emancipationen var underkastet den administrative retspleje, som blev udøvet af politimestrene og generalguvernøren, og som ikke var hjemlet ved nogen lov.[81]

Efter emancipationen. Den vestindiske straffelovssag

Emancipationen medførte ikke straks nogen ændring i denne tilstand. Forordningen af 1834 måtte ganske anses for ophævet ved emancipationen, ligesom alle bestemmelser, der angik slaveriet – der kunne ikke længere være tale om særlig lovgivning for enkelte befolkningsklasser.

Peter Hansen, der som regeringskommissær skulle ordne forholdene efter emancipationen, udstedte for at bringe den vilkårlige retspleje til ophør, 4.1.1849 et politireglement for St. Croix. Herefter skulle politimestrene fungere som dommere i en række sager, som efter Danske Lov hørte under de ordinære domstole, nemlig sager vedr. tyveri, hæleri og andre ejendomsforbrydelser, hvor straffen ikke oversteg et års offentligt arbejde. Domme på under 6 måneders fængsel kunne ikke appelleres, men stadfæstedes eller formildedes af generalguvernøren.[82]

Peter Hansens politianordning blev udsat for voldsomme angreb, ikke mindst fra de lokale vestindiske jurister. Den vestindiske landsoverret nægtede således at anerkende politianordningen som gyldig,[83] men fik her ikke medhold i Højesteret.[84]

En ny politianordning, hvorfra man havde fjernet de værste anstødssten, kom i 1852. Tyvssager skulle dog stadig behandles ved politiretterne, og som noget nyt også gældssager, der angik beløb under 25 vestindiske dalere. Dette afveg efter justitsministerens mening så stærkt fra dansk lovgivning, at han ikke ville tage ansvar for anordningen, som derfor udkom gennem finansministeriet.[85] Politianordningen var gældende indtil salget af øerne.

Den særlige straffelovgivning for ufri var også bortfaldet med emancipationen, og grundlaget for strafferetsplejen var derefter ens for hele befolkningen: Danske Lovs 6. bog, for så vidt den ikke

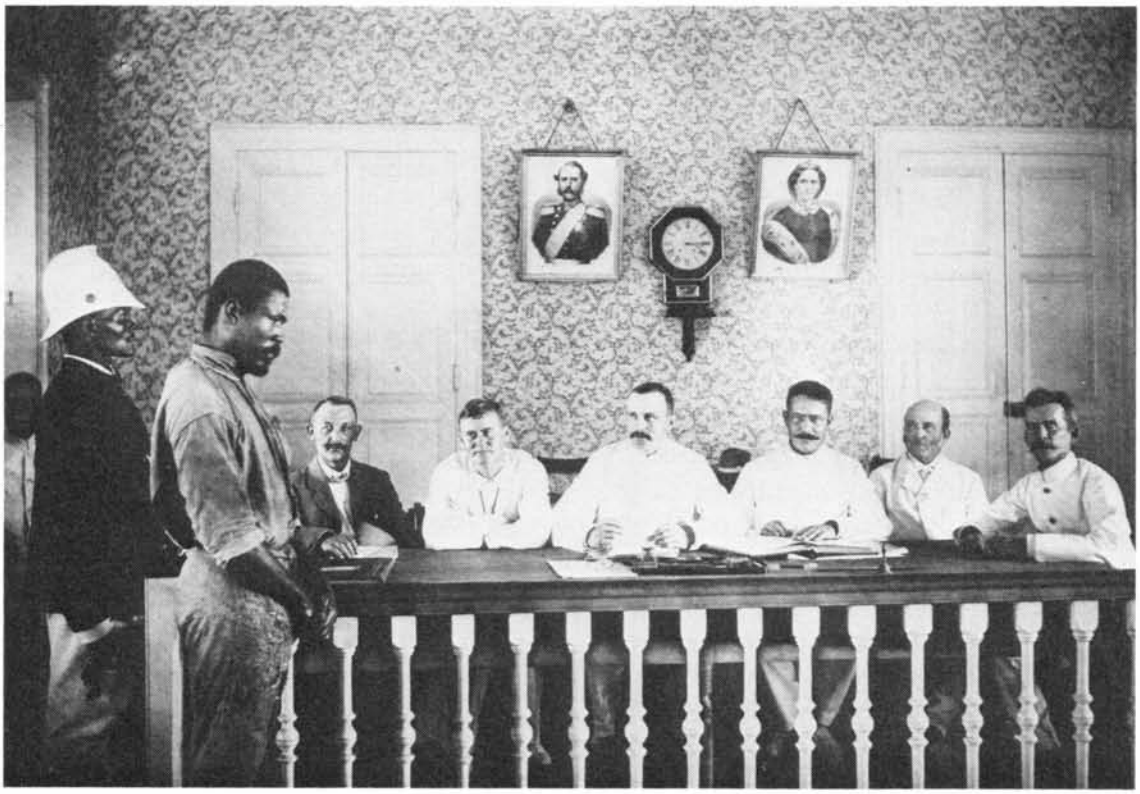

WILLIAM SMITH alias Hezekiah Smith, kaldet Queen Mary, for Frederiksted kriminelle ekstraret, hvor han 14.12.1904 dømtes efter Danske Lovs 6-9-1 til at miste sin hals og hovedet at sættes på en stage. Dommen stadfæstedes 13.1.1905 af den Vestindiske Landsoverret og 26.4.1905 af Højesteret. Ved kgl. resolution 9.6.1905 benådedes Hezekiah Smith med tugthusarbejde på livstid. Den 15.3.1905 var han imidlertid undveget fra arresten i Frederiksted, havde stjålet en robåd og 6 kokosnødder og nåede efter 9 dages sejlads Puerto Rico. Her opholdt han sig til 1906, da han som matros på en amerikansk skonnert kom til Baltimore. Her ernærede han sig som havnearbejder, indtil han i 1908 blev idømt 6 måneders fængsel for at have slået sin samlever i hovedet med en sten. I fængslet blev han genkendt af en anden dansk-vestinder, der underrettede vicekonsulen i Baltimore. Han blev derefter krævet udleveret, og efter udstået straf førtes han til St. Thomas af en særlig udsendt politimand. I følge praksis afsonedes domme på over 2 år i Danmark, og den 29.12.1909 blev Hezekiah indsat i Horsens straffeanstalt. Han indstilledes i 1919 til benådning, men kunne ikke opnå tilladelse til at vende tilbage til de nu amerikanske Virgin Islands. I 1923 blev han benådet mod at forlade Danmark.

var afløst ved senere lovgivning. Ørsteds fire systematiske straffelove var udvidet til Vestindien, men da en ny straffelov for Danmark kom i 1866, var man i Vestindien optaget af forhandlinger om salg af St. Thomas og St. Jan til De forenede Stater. Det var derfor først i 1873, man i Vestindien gik i gang med at arbejde på den nye straffelovs udvidelse til øerne.[86] I 1882 var der indsamlet erklæringer fra alle retsembedsmænd, og de gik alle ind for en udvidelse af straffeloven, men et flertal ville samtidig bibeholde politianordningen fra 1852, der specielt hvad ejendomsforbrydelserne angik havde bevist sin hensigtsmæssighed. De danske jurister var betænkelige ved en sådan ordning, og sagen standsede derfor i Koloniernes Centralbestyrelse, selv om det vestindiske guvernement pressede for en afgørelse. Anledningen hertil kan være, at Estrup, der som finansminister havde kolonierne under sin ressort, mente, at der kunne være grund til at bevare den strengere lovgivning i Vestindien.[87]

I 1892 tog ministeriet sagen op igen. Et par år efter blev salgsforhandlinger imidlertid også fornyet, og den vestindiske straffelovsreform stillet i bero. Salget blev heller ikke denne gang til noget, men til gengæld var arbejdet med en revision af 1866-straffeloven nu begyndt i Danmark, og koloniadministrationen ville afvente resultatet af dette arbejde, før man indførte reformer i Vestindien.

De vestindiske forbrydere dømtes altså fortsat efter Danske Lovs 6. bog. Således faldt vel den sidste dom, der lød på bål og brand efter Lovens 6-13-5 i 1902 ved underretten i Frederiksted. Dommen stadfæstedes i alle instanser, men ændredes ved kgl. resolution til 8 måneders forbedringshus.[88] De vestindiske underretsdommere kunne, hvad de næsten var nødt til, ved domsafsigelsen berolige den dømte med, at straffen ikke ville blive fuldbyrdet.

Formildelse af domme over vestindere blev efter 1866 et næsten fast punkt på Statsrådets dagsorden. Da Frederik VIII på statsrådsmødet 10.8.1906 havde benådet 11 vestindiske straffefanger, benyttede han lejligheden til at anbefale, at den forældede vestindiske straffelov blev bragt i overensstemmelse med den danske.[89] Finansministeren sad ikke det kongelige initiativ overhørigt, men satte straks sagen i gang igen. Den holdt sig i live til 1909. Ministeriet fandt ikke sagen presserende, da der jo var gået 43 år siden straffelovens tilblivelse, og da formanden for straffelovskommissionen,

Goos, som svar på en underhåndsforespørgsel meddelte, at arbejdet med den nye ville være afsluttet i løbet af et par år, blev sagen henlagt.[90] Salget af de dansk-vestindiske øer i 1917 var således ikke blot afslutningen af Danmarks eventyr som kolonimagt i troperne, men også på en epoke i dansk strafferet.

Det er i det foregående forsøgt at give et bidrag til den del af Danske Lovs historie, der berører de dansk-vestindiske øer. Adskillige spørgsmål har jeg måttet efterlade ubesvarede. Som eksempler kan nævnes den særlige anvendelse, der på grund af det vestindiske kreditmarked gjordes af Lovens 1. bogs 4. kapitel – om stævnemål, kald og varsel, og opsættelser – og de problemer, der knyttede sig til anvendelsen af 1-21-9 om arrest i gældssager. Ligeledes var Danske Lovs regler om arv modificeret betydeligt i Vestindien. Men i forbindelse med disse – og adskillige andre – uløste problemer skal jeg lade mig nøje med at udtrykke håbet om, at den dansk-vestindiske retshistorie på et tidspunkt må blive genstand for en mere indgående behandling.

Noter

1. H. Stampe: *Erklæringer, Breve og Forestillinger, General-Prokurør-Embedet vedkommende,* I-VI, Kbh. 1782-83. II, s. 657 s. I citater er anvendt lille begyndelsesbogstav i substantiver.
2. Om striden mellem Holst og von Pröck, se Jens Vibæk: *Dansk Vestindien 1755-1848,* Vore gamle Tropekolonier bd. 2, Kbh. 1966, s. 30-33.
3. Enkelte sider er behandlet i utrykte specialeafhandlinger, således f.eks. Merete Green-Petersen: *Negerlovgivningen i Dansk Vestindien 1755-1848, specielt med henblik på den engelske slaveemancipations betydning,* speciale i historie ved Århus universitet i 1973.
4. Der er bevaret enkelte domme fra de lokale retter i kompagnitiden. Fra 1736-1907 findes en komplet række justits- og domsprotokoller for overinstansen på St. Croix, der fra ca. 1810 også omfattede St. Thomas. Fra 1747-1810 findes for St. Thomas Overrets vedk. justitsprotokoller, domsprotokollerne er ikke komplet bevaret. Også fra underretterne er bevaret lange rækker. Registraturer findes over overinstanserne på St. Croix samt Frederiksted byfogedarkiv. Kompagniretten's arkiv er registreret i *Asiatiske, vestindiske og guineiske handelskompagnier,* Vejledende Arkivregistraturer XIV, Kbh. 1969.
5. J.O. Bro-Jørgensen: *Dansk Vestindien indtil 1755.* Vore gamle Tropekolonier bd. 1, Kbh. 1966, s. 80.

6. RA. Vestindisk-guineisk Kompagnis arkiv (herefter VgK) nr. 27: Nummeret henviser til Vejledende Arkivregistratur XIV.
7. RA. VgK 21.
8. Bro-Jørgensen, anf. værk, s. 128.
9. RA. VgK 43. Direktionen til Christopher Heins 26.3.1687; VgK 27. Instruks for Christopher Heins 7.7.1688.
10. RA.VgK 27-28, 45.
11. RA.VgK 22: Instruks for opperhovedet og det sekrete råd på St. Thomas 5.11.1702.
12. RA. Danske Kancelli. D 37. Koncepter og indlæg til Vestindiske sager 3 og 4/1716.
13. RA. VgK 176. Philip Gardelins betænkning af 10.8.1736.
14. J.L. Carstens: *Beskrivelse over alle de danske, amerikanske eller west-indiske eylande,* udg. af Herluf Nielsen, Danske Magazin 8 rk. III, s. 236.
15. RA. VgK 59; VgK 184.
16. RA. VgK 60. Direktionen til opperhovedet på St. Croix 19.11.1744.
17. RA. Danske Kancelli. D 37. Koncepter og indlæg til Vestindiske sager 4/1716.
18. RA. VgK 37. Hans Scavenius til direktionen 1.3.1730.
19. RA. VgK 184. Direktionens svar på de af Scavenius fremsatte klager 15.3.1730.
20. J.L. Carstens: *Beskrivelse* ..., s. 237.
21. RA. VgK 176. Gardelins betænkning 10.8.1736.
22. RA. VgK 2. Oktroj af 5.2.1734 § 28.
23. Sst. § 29.
24. RA. VgK 59. Direktionen til opperhovedet på St. Croix 11.4.1740.
25. RA. VgK 184. Jens Hansens forslag »om adskillige fornødne anstalter til rettens befordring og det publikke væsens bekvemme administration på øen St. Croix« 2.11.1747.
26. RA. Kommercekollegiet 45. Danske Sekretariat. Kopibog 1754–61. Koll. til grev Holstein 9.11.1754.
27. Stampe: Erklæringer I, s. 325.
28. RA. Danske Kancelli. D 36. Vestindiske Sager/1755.
29. Rigsdagstidende. Landstinget 1851 sp. 1792.
30. RA. Generaltoldkammer- og Kommercekollegiet (Gtk): Akter vedk. slaveemancipationen. Den ældre sag om de frikulørte 1826-1834.
31. Sst. Ørsteds betænkning af 22.11.1816.
32. RA. Generaltoldkammer- og Kommercekollegiet. Indiske Forestillinger og Resolutioner (IFR) 1817 nr. 52 b.
33. RA. Gtk. IFR 1817 nr. 52.
34. RA. Gtk. IFR 1817 nr. 52 d.
35. Generalguvernør A.B. Bentzon anså tværtimod den »friheds- og lighedsånd, som har befængt frifolket her, (for) et meget alarmerende symptom«. RA. Danske Kancelli. K 20. 3. departement. Breve 1639/1817.
36. RA. Gtk. Henlagte sager til Vestindisk Journal 135/1848: Vestindisk Landsoverrets skr. 18.9.1830 til Vestindisk Regering.
37. Collegialtidende 1821 s. 574.
38. Ove Hornby: *Kolonierne i Vestindien,* Kbh. 1980 s. 268-73.
39. Bro-Jørgensen, anf. værk, s. 255 f.
40. RA. VgK 59. Direktionen til opperhovedet på St. Croix 11.4.1740.
41. Udeladelserne er ikke begrænset til de her anførte.
42. Engelbreth Hesselberg: Observationes over den engelske oversættelse af Danske Lov. Indlagt i KB's eksemplar Hjelmstierne 1482.
43. RA. Vestindiske lokalarkiver. St. Croix Landstings dombog 21.10.1772; St. Thomas' Overrets domprotokol 2.11.1803.
44. RA. Gtk. Historiske, statistiske og topografiske efterretninger om de vestindiske øer 1759–85.
45. St. Croix Gazette 28.12.1807.
46. Philip Gardelins slavereglement af 5.9.1733.
47. RA. Vestindiske lokalarkiver. St. Croix Landstings dombog 7.12.1774.
48. Reskripter til generalguvernøren 26.4.og 15.11.1765; Stampe: Erklæringer ... II, s. 700 f.

49. Reskript til generalguvernøren 26.4.1765.
50. RA. Gtk. Dokumenter vedr. Kommissionen for negerhandelens bedre indretning og ophævelse mv. 1783-1806: A.B. Bentzon: Om negrene på de danske øer i Vestindien, 24.7.1802.
51. Elsa V. Goveia: *Slave Society in the British Leewards Islands at the End of the Eighteenth Century,* Yale 1965, s. 152 f. Også i Danmark opfattedes negre som ejendom; se Knud Waaben, *A.S. Ørsted og Negerslaverne i København;* Juristen 1964.
52. RA. Vestindiske Lokalarkiver. St. Thomas Overrets dombog 6.11.1804 og 23.12.1805; Vestindiske Landsoverrets dombog 26.5.1813 og 28.5.1816.
53. RA. Gtk. Udkast og betænkninger ang. negerloven 1783-89. Betænkning af O. Bang 19.4.1783.
54. RA. Gtk. Forslag og anmærkninger til negerloven med genparter af anordninger og publikationer vedk. negervæsenet. 1785.
55. RA. Danske Kancelli, D 109. Supplikprotokol 1768 nr. 372.
56. Stampe. Erklæringer ... V, s. 559.
57. Stampe: Erklæringer ... VI, s. 209.
58. Stampe: Erklæringer ... VI, s. 266-68.
59. RA. Gtk. Vestindisk Journal 341/1777; Lindemanns skr. 8.7.1782 i Gtk. Anmærkninger ved forslaget til negerloven. 1785.
60. RA. Gtk. Udkast og betænkninger ang. negerloven 1783-89.
61. RA. Gtk. Henlagte sager til Vestindisk Journal 135/1848.
62. RA. Vestindiske lokalarkiver. St. Croix Landstings dombog 24.12.1774.
63. RA. Vestindiske lokalarkiver. Vestindisk Regering. Lovbetænkninger 1841.
64. RA. VgK 496. 2.1.1688.
65. RA. Danske Kancelli. D. 37. Koncepter og indlæg til Vestindiske Sager 2/1733. Teologisk fakultets betænkning af 30.10.1732.
66. RA. Danske Kancelli. D 36. Vestindiske Sager 2/1733.
67. RA. Danske Kancelli. F 3. Rotuli 3.12.1784.
68. RA. Danske Kancelli. F 40. Brevbog 4.11.1786.
69. RA. Vestindiske Lokalarkiver. Vestindisk Regering. Lovbetænkninger 1827.
70. RA. Højesteret. Voteringsprotokol 1782 B bd. 4, 235/1782.
71. RA. Vestindiske lokalarkiver. St. Thomas Overrets domprotokol 2.3.1796.
72. RA. Vestindiske lokalarkiver. St. Thomas Overrets dombog 28.10.1801.
73. Sst. 19.10.1801.
74. RA. Vestindiske Lokalarkiver. St. Thomas Overrets dombog 22.1.1806.
75. RA. Vestindiske lokalarkiver. Vestindisk Landsoverrets dombog 6.8.1817; 13.8.1817.
76. RA. Vestindiske lokalarkiver. St. Thomas Overrets dombog 3.4.1799.
77. RA. Gtk. Henlagte sager til Vestindisk Journal 148/1848.
78. RA. Gtk. Akter vedr. slaveemancipationen II. 1844-47: Ørsteds betænkning af 14.11.1839.
79. RA. Kommercekollegiet 1735-71. 17. Forordning 3.2.1755.
80. Stampe: Erklæringer ... IV, s. 184-88.
81. RA. Gtk. Henlagte sager til Vestindisk Journal 148/1848.
82. RA. Koloniernes Centralbestyrelse. Sager til Vestindisk Journal 475/1889: P. Hansens indberetning af 30.8.1849.
83. RA. Koloniernes Centralbestyrelse. Sager til Vestindisk Journal 475/1889.
84. Sst.
85. RA. Koloniernes Centralbestyrelse. Vestindisk Journal 1086/1851.
86. RA. Koloniernes Centralbestyrelse. Vestindisk Journal 685/1873.
87. Statsrådets Forhandlinger 1872-1912, udg. af Harald Jørgensen, Kbh. 1976, s. 262.
88. RA. Koloniernes Centralbestyrelse. Indiske Forestillinger og Resolutioner 18a/1902.
89. Statsrådets forhandlinger 1872-1912, s. 579.
90. RA. Koloniernes Centralbestyrelse. Sager til Vestindisk Journal 1269/1907.

H: NIELS TROLLE
IL. TROLLEHOLM
IDDER DAN.
MARKIS RIGIS
AAD, STAT.
HOLDER
NORGE
OC BEFA
LINGS
MAND
PAA
GERS
HWS
SLOT.

Från dansk till svensk lag

Kring uniformitetsproblemet i Skånelandskapen 1645–1683

Av *Kjell Å Modéer*

Den 15 april 1683 dagtecknade Christian V i Köpenhamn det danska enväldets nya kodifikation. Den 23 juni samma år befalldes att lagen skulle kungöras på alle ting för att därefter träda i kraft tre månader senare.

Kring halvårsskiftet 1683 infördes allmänt svensk lag och rättegångsordning i de före detta danska landskapen Skåne, Blekinge och Halland, och den 20 oktober meddelade Karl XI Göta hovrätt att svensk lag nu tillämpades i dessa landskap.

Karl XI:s och generalguvernören i Skånelandskapen Rutger von Aschebergs beslut att i rättsligt avseende uniformera de skånska landskapen i det egentliga Sverige var ett led i en övergripande försvenskningsprocess, äfter det skånsk-danska kriget 1676–79.

NIELS TROLLE (1599–1667) havde under sin »grand tour« i Europa bl.a. studeret ved universitetet i Padova. Senere blev han lensmand på Københavns Slot, medlem af admiralitetsretten, 1645 rigsråd og 1656 statsholder i Norge. Niels Trolle var dommer i Højesteret 1662–1667 og medlem af de to første lovkommissioner. Han var tillige en stor jordbesidder og ejer af bl.a. Trolholm i Skåne, hvor dette portræt af ham endnu findes.

Det rättsliga uniformitetsproblemet i Skånelandskapen har behandlats av flera forskare såväl i Danmark[1] som i Sverige[2] men en rättshistorisk undersökning av dessa problem saknas alltjämt. I denna uppsats skall dock endast ett delproblem behandlas, nämligen städernas rättsliga förhållanden och appellationsproblem under tidsperioden 1645–1683. Undersökningen tar sin utgångspunkt i det av *Jerker Rosén* uttalade förhållandet, att det från svensk sida stötte på minst motstånd att införa svensk lag i städerna, i vilka utvecklingen mot svensk rättstillämpning skedde långt tidigare än när den påbjöds.[3]

Fredstraktaternas garantiklausul

Den grundläggande regleringen av Skånelandskapens rättsliga ställning under tidsperioden finner vi i traktattexternas s.k. garantiklausul.

I samtliga de traktater, som upprättades mellan Danmark och Sverige mellan 1645 (freden i Brömsebro) och 1679 (freden i Lund) återkom bestämmelser om hur de rättsliga frågorna skulle upptagas och regleras.

I Brömsebrotraktaten den 13.8.1645, som förpantade Halland under 30 år till Sverige, utlovade drottning Christina och den svenska kronan, att hon skulle *»låtha alle dem som i Halland boede äre, adel och oadel, andelige och verldzlige, borgare och bönder, blifva regeres och försvares vidh deres gamble privilegia, frijheter, danske lag, rätt och kyrckeordinance – – –« (p. 27).*[4]

Roskildefreden den 26.2.1658 innehöll en mera stringent garantiklausul som fastslog, att alla innevånare i de genom traktaten berörda *»länder och lähn i Danmark och Nårie«* skulle få blifva vidh deres vanlige rätt, lagh och gamble privilegier och frijheter oturberade och obehindrade, så vida de icke löpa eller strida contra leges fundamentales af Sveriges crono, med hvilcke desse cederade landh och lähn till evärdelig tidh här effter incorporeras skole.« (p. 9)[5]

Freden i Köpenhamn den 27.5.1660 innehöll en motsvarande formulering, som dock kompletterats med ett par klargörande exempel. Bland annat fastslogs, att tidigare avgjorda rättstvister hade rättskraft. Den som »efter lagh uthi rätten kan vara deciderat eller

på annat sätt affhandlat och fullkomligen affdömt, det skall här effter aldeles oförändrat och orördt blifva.« (p. 12)[6]

Det skånsk-danska kriget 1676–79 medförde att varken Christian V eller Karl XI ansåg sig bundna av dessa traktater. För den svenske kungens vidkommande innebar det att han under krigsåren vidtog åtgärder för att uniformera rättsväsendet, bl.a. genom utnämning af underrättsdomare (häradshövdingar).[7]

Genom freden i Lund den 26.9.1679 konfirmerades emellertid åter Roskilde- och Köpenhamnstraktaternas bestämmelser i dessa frågor. Dessa skulle »oryggelige förblifva vid deras krafft och vigeur« (p. 3).[8] Däremot accepterade parterna de förändringar inom rättslivet som ägt rum under tiden 1660–1675. Trots detta innebar fredstraktaten en hämsko för den svenska kronan beträffande införandet av svensk lag och processordning i landskapen.[9]

Svensk »fundamentallag«.

Roskildetraktatens bestämmelse om att de danska rättsreglerna inte fick *»löpa eller strida contra leges fundamentales af Sveriges Crono«* kom bl.a. att innebära att högmålsbrott avgjordes enligt svensk lag.

Det markerades redan i den omfattande processen i anledning av den sk. Malmösammansvärjningen 1659, vid vilken kungens åklagare, advokaten Magnus Larsson, direkt inför den särskilt utsedda kommissorialrätten[10] anförde, att förrädarna enligt Roskildefreden var underkastade Sveriges Lag och fundamentala konstitutioner, nämligen Högmålsbalken kap. 8 i landslagen. Statsrättsligt betraktades också majestätsförbrytelser, som brott liggande under regentens domvärjo.[11] Svensk »fundamentallag« användes således för att den här förekommande majestätsförbrytelsen riktade sig mot Sveriges krona. Vidare påverkade omständigheten att de svenska straffbestämmelserna för högförräderi var strängare än motsvarande danska.[12]

Trohetsförhållandet mellan regenten och hans tjänstemän medförde att den militära rättsutövningen i provinserna generellt kom att tillämpa svenska rättskällor. Redan i Skånska generalguvernementets första stat juni 1658 uppfördes en generalauditör som förvaltare av den militärrättsliga utövningen och vid de militära domstolarna tillämpades endast svenska krigsartiklar och svensk lag.[13]

Tidiga uniformitetssträrnden

Från Karl X Gustafs sida framstod klart att han såg garantiklausulens bestämmelse om bibehållandet av dansk lag och rättegångsordning som endast temporärt tillämplig. Han var en vän av uniformiteten, och han lät också detta komma till uttryck på flera sätt. Efter kungens död 1660 intog emellertid Karl XI's förmyndarregering en mera avvaktande attityd till uniformitetsproblemen. Slutmålet var dock fastlagt: garantiklausulen skulle endast respekteras under en övergångsperiod.

Den förste generalguvernören Gustav Otto Stenbock kunde också i sin ämbetsberättelse 1662 anföra, att han sökt att efter hand vända innevånarna »till wårt Swenske maneer, så at de förmodeligh medh tijden i synnerheet hwadh nu aff Folcket opväxer, skall få lust och apetit« att börja tillämpa *»den Lagh och ordinantz, som öfver Sweriges Rijke practiceras och bruukas«*. Han skulle också efter hand söka »animera them så ther till« att tillämpa också andra svenska författningar *»på det desse medh Swerige ihoop knippadhe och weedh hwar annan hängiande Provincier måtte på eene handa sätt Rättas, styras och Regeras«*.[14]

Samma synsätt präglades också den sk. Malmö recess 18.9.1662, som utfärdades av den första skånska kommission, i vilken f.ö. också Stenbock deltog. Det slogs däri fast, att likformigheten *»uti Justitien och dess administration«* var ett kraftfullt medel att *»uniera folck och ständerna tilsamman«*. Sveriges lag, stadgar och konstitutioner skulle *»icke aldeles negligeras och hållas fremmande« utan efter hand göras »kunnige och brede«*. Den svenska lagen skulle tillämpas jämte den danska som en subsidiär rättskälla, dvs. den skulle tillgripas *»när någon express Lag icke finnes«*. Det var inte tal om någon dramatisk övergång till svensk lag. Också fortsättningsvis skulle man döma efter den lag de hittills hade tillämpat och var kunniga i *»intil dess dhe Swenske Lagen bättre känna och begripa kunna.«*[15]

Uniformitetsfrågan var också knuten till frågan om ständernas representationsrätt, vilken innevånarna i Skånelandskapen fick genom Malmö recess 1662, och som gav dem tillträde till 1664 års riksdag. Innevånarnas krav, å ena sidan om att danska lagar och privilegier skulle tillämpas och å andra sidan att de ville få säte på riksdagen, dvs. inkorporeras i de svenska ståndеn, var – framhölls från svensk sida – oförenliga. Representationsrätten krävde uni-

formitet i lagar och privilegier. Innevånarna kunde inte vara »tvenne diferente lagar underkastade«.[16]

Svenska förtatningar vinner tillämpning

Efter Malmö recess 1662 kom förmyndarregeringen också i lagstiftningsarbetet att provisernas uniformitetsproblem. Redan vid 1660 års riksdag togs frågan om en lagrevision upp, och den återkom därefter vid samtliga riksdagar fram till dess den stora karolinska lagkommissionen tillsattes 1686. Just de genom frederna erövrade landskapen utgjorde en särskild anledning för förmyndarregeringen att påskynda revisionsarbetet.[17] Denna anledning återkom också 1680, då Karl XI framhöll att den planerade revisionen av lagen även borde bli tillämplig på innevånarna i generalguvernementet.[18]

Parallellt med planerna på en lagrevision tillkom under 1660-talet ett antal delreformer, vilka också kom att införas i Skånelandskapen. Därtill kommer de många författningar rörande politifrågar och rörande näringslagstiftningen, som tillkom just för dessa landskap.[19]

Införandet av de delreformer, som tillkommit för det egentliga Sverige kom således att bli ett viktigt bidrag till uniformiteten. År 1661 utgavs »K.Mts ordning och Taxa på the domar, bref och instumenter som af rätterne på landet och i städerne parterne blifva meddelte«.[20] Generalguvernören Gustav Banér förklarade i sin generalguvernörsberättelse, att denna förordning hade varit *»så mycket mera efterlevad som ingen klagat«*.[21] Att ingen klagat hade dock sin naturliga förklaring. Förordningen utsade nämligen direkt, att den skulle tillämpas endast i de delar av landet som tillämpade svensk lag *»men i the andre provincierne, som hafva deras serdeles lag och recesser, ther holles och aktas, som för detta hos them hafwer warit brukeligt och Pacta medgifwa«*.[22]

Med 1662 års duellplakat tillkom en författning som också skulle tillämpas i provinserna. Detta plakat hade tillkommit i anledning av att *»Dueller och Slagsmål i Wårt Rijke och der under sorterande Provincier«* förekom. Den som för andra gången bröt mot plakatet skulle också *»utan all nåde«* landsförvisas *»uthi Wårt Rijke sampt des Provincier«*.[23] Också detta plakat ställdes innevånarna till efterrättelse, meddelade Banér, och ingen reaktion däremot hade försports.[24] År

1665 utkom »*K. Mts Placat och Stadga om Eder och Sabbatsbrott*«, vilket också direkt utsade, att generalguvernörerna i provinserna skulle tillse att det blev efterkommet och publicerat. Så skedde också.[25]

I handelsrättsliga frågor kom uniformiteten särskilt framhållas. Ett år 1665 utgivet plakat om mått och vikt, motiverades att förmyndarregeringen med att »*i Wårt Rijke och dher underliggiande Provincier, all Wicht större och mindre Mått och Måhl, efter richtig Proportion och mensur måtte föreenas*«. Förordningen var tillämplig på alla som drev handel och näring.[26]

En annan viktig förordning med handelsrättsliga regler var 1667 års sjölag, som skulle tillämpas inte bara i Sverige och Finland utan också i »*alla andre Sweriges Crono tillhörige och therunder liggiande Hertigdömer, Lähn och Herrskaper*«.[27] Gustav Banér tillsåg att denne författning »*ständerne genast förkunnades*.[28]

Slutligen kan också K.Mts Handels-Ordinantia 1673 anföras som exempel på förordningar som tillades allmän giltighet i riket och som var tillämplig på alla »*som med Handel och Wandel umgås*«. Denna förordning angav dock direkt, att »*för tidernas omskifte och förändringens skull*« kunde reglerna inta anses generellt tillämpliga. Lagens bokstav fick ställas mot »*tidernas beskaffenhet och omskifter, samt Riksens rätter och egentlige Interesse.*«[29]

I staden Karlskronas privilegier 1680 utsades, att »*alla saker skepp, köpmän och skeppsfolk emellan*« skulle avgöras efter Sjölagh och handelsordinantian (p. III.)[30]

De anförda exemplen visar hur man från den svenska regeringens sida kontinuerligt lyfte fram uniformitetsbehovet. Också 1669–70 års skånska kommission föreslog vid lantdagen i Malmö 1669 att man skulle undersöka om en uniformitet var möjlig att åstadkomma genom att förordna några skickliga män »som i begge lagar, stadgar och recesser äro förfarne« och låta dem genomföra en lagrevision.[31]

Introducerande av svenska rättsregler skedde också genom de privilegier, som städerna erhöll. En arvsrättslig regel intogs i Landskrona stads privilegier 1663 (p. 35) efter förebilder i Christinas privilegier för Stockholms stad 1636. I de sistnämnda privilegierna hade de utomäktenskapliga barnens rättsställning reglerats. »*De Personer, som bastarder, och af en oächta säng födde äro, dem kan ingen arfvedehl tillåten warda*«, utsade privilegierna och fördelades

arvet istället mellan kungen och staden. Samma regel återkom nu i Landskronas privilegier.[32]

I de städer som ej tidigare under den danska tiden haft några privilegier såg den svenska kronan sig oförhindrad att direkt införa svensk rätt och rättegångsordning. Så var fallet i Karlshamn (Bodekull), som fick sina privilegier genom brev den 20 oktober 1668. Borgmästare och råd fick där rätt atti såväl brottmål som tvistemål tillämpa »Swerijges beschrefne Lagh, billigheeten och antagne sedwänior«.[33] I Karlskronas privilegier 1680 gavs en mera allmän hänvisning; Borgmästare och råd skulle döma *»effter Lag och Laga Stadgar«*.[34]

Svensk rätt subsidiär rättskälla i rättstillampningen

Några exempel hämtade ur domboksmaterialet visar att såväl dansk som svensk rätt tillämpades under tidsperioden. De danska rättskällor som åberopades i städernas domböcker var framför allt Jydske Lov, Kong Hans stadslag och Christian IV:s recess.[35] Dansk lag tillämpades också vid tillfällen, då tveksamhet härom kunde råda. I ett par brottmål vid Rådstugurätten i Malmö dömdes exempelvis falskmyntare, som enligt svensk rätt betraktades som majestätsförbrytare, och därigenom borde ha dragits in under traktaternas garantiklausul, enligt Jydske Lov 3 bok 65 kap. Rådstugurätten dömde dem *»Kongen hans haand«*. dvs. att handen skulle avhuggas.[36]

Svenska rättskällor kom dock successivt att börja tillämpas, bl.a. stads- och landslagen, ehuru i första hand som subsidiära och kompletterande rättskällor.[37] Från Malmö finns belägg för att Drottning Christinas straffordning 1653 tillämpades vid stadens domstolar i mål om hustjuvnad.[38]

Inte enbart de materiella utan även de processuella svenska reglerna tillämpades. Användandet av svensk rättergångsordning kan ses som ett exempel på influenser från de svenskar som enligt den konsekventa svenska personalpolitiken kom att i allt större antal besätta stadsdomstolarna som borkmästare, syndicus eller burggreve. I Malmö klagade Magistraten hos Göta hovrätt 1671 över att en appellerande part inte hade tillämpat de svenska processreglerna i appellationsförfarandet och därigenom hade han visat sidovördnad mot förordningarna.[39] En part som ej på rätt sätt blivit kallad

till Rådstugurättens förhandling hänvisade till såväl *»dansk som svensk lagh«* för att understryka de processuella reglernas allmängiltiga karaktär.[40]

Om stadsdomstolarna i Danmark och Sverige under här aktuell tidsperiod kan inledningsvis i korthet följande nämnas. I de danska städerna fanns två rättsinstanser, bytinget och rådstugurätten. I bytinget dömde byfogden, som var en kunglig ämbetsman, med en eller två rådmän (de sk. vedemesterne), samt åtta nämndemän, vilka ofta kallades *»stockemännen«*, då de satt på den fyrkant av stockar eller grova plankor som utgjorde domstolens sittplats på torget. I köpstäderna fanns en domstol vid sidan om bytinget, nämligen rådstugurätten; i denna dömde borgmästare och råd som ett domarkollegium. Fram till 1636 tjänstgjorde också byfogden som bisittare i rätten. Rådhusrättens kompetens var huvudsakligen tvistemål, medan bytinget handlade frågor rörande fast egendom samt brottmål. Det förelåg emellertid inte någon skarp gräns mellan dessa båda domstolars kompetensområden. Livssaker kunde dock ej avgöras av bytinget, och det förelåg en tendens att hänvisa betydelsefulla och svåra mål till rådstugurätten. I vissa fall fungerade rådstugurätten direkt som överdomstol till bytinget. Det gällde städerna Köpenhamn, Malmö och Ribe vars domar inte appellerades till landstingen, utan direkt till kungens rättarting (jfr nedan).[41]

I Sverige fanns också två stadsdomstolar, nämligen kämnersrätten och rådstugurätten. Den lägre instansen, kämnersrätten, hade sitt ursprung i en medeltida torgdomstol, och den inrättades under Gustav II Adolfs regeringstid. Domstolen, som bestod av en rådman och två kämnärer, upptog och avgjorde ärenden av ringa värde samt utförde rannsakningar i grövre brottmål. Från kämnersrätt appellerade man till rådstugurätten, som avgjorde såväl tvistemål som grövre brottmål, och som sammansattes av borgmästare och rådmän i varierande antal i skilda städer. Enligt 1614 års rättegångsordinantia (p. 5) skulle Rådstugurättens domar överklagas direkt till hovrätten, och 1615 års rättegångsprocess (p. 20 mom. 1) föreskrev att lagvadda mål från lagmansrätterna och rådhusrätterna skulle upptagas direkt i hovrätten, förutsatt att tvisteföremålet uppgick till minst 50 Rdlr.[42]

Appellation till Göta hovrätt

En viktig fråga i samband med uniformeringsarbetet blev städernas appellationsförhållanden. Under den danska tiden gick appellationen från städernas domstolar till landstinget. Ursprungligen förelåg, som nämnts, konkurrens mellan städernas båda jurisdiktioner. När appellsystemet introducerades inordnades byting och rådstugurätter under landstingen. En del städer lyckades undandraga sig appellen till landstinget. Redan under medeltiden hade *den sk. landstingsrätten* inrättats, vilken gav vissa städer rätt att få de av dem avsagde domarne prövade endast inför kungens rättarting i Köpenhamn. I de städer detta infördes kom rådstugurätten samtidigt att bli överinstans till bytinget.

För Malmö vidkommande hade denna rätt tillagts staden redan genom privilegier av Valdemar Atterdag.[43] Genom en resolution den 6.6.1568 reducerades denna landstingsrätt till att endast omfatta städerna Köpenhamn, Malmö och Ribe.[44]

Frågan om appellationen mot stadsdomstolarnas domar aktualiserades för Skånelandskapens vidkommande omedelbart efter Brömsebrofreden 1645. Göta hovrätt blev nu appellationsdomstol för de halländska domstolarna. Då rättegångsordinantian och rättegångsprocessen låg till grund för hovrättens verksamhet kom reglerna i dessa förordningar om appellationen mot rådstugurättens domar samt tillämpligheten av de svenska summa appellabilisreglerna att bli en angelägen rättspolitisk frågan för både domstolarna och den svenska regeringen. Då den ovan angivna landstingsrätten i Danmark markerade en privilegierad ställning för de städer som innehade denna, blev den också till en början eftersträvansvärd av städernas magistrater. Från svensk sida kom detta också att utnyttjas. När den halländska kommissionen i januari 1646 erhöll sin instruktion, fick den särskilt i uppgift att *»sigh underrätta låtha om Rättegångarne der i Landet, huru många instantier, så och dommare der ähre wahne att wara, och hwart appellationen skeer och plägar gåå«.*[45] Av de halländska städerna begärde Halmstad av drottning Christina särskilda privilegier på rättsväsendets område. De begärde och beviljades i januari 1648 att Borgmästare och råd:s domar icke skulle kunna appelleras om tvisteföremålet ej uppgick till 300 Dr Silvermynts kapital. Ingen skulle hellre fortsättningsvis tillåtas att appellera under Landsdommaren (dvs landstinget) *»som*

tillförende sedwaanligit hafwer warit, uthan immediate till wår Hoffrätt i Jönekiöping«.[46]

Efter Roskildefreden 1658 aktualiserades dessa frågor också i de övriga Skånelandskapen. I en resolution för den första skånska kommissionen 1658 kommenterade K.Mt tänkta reformer beträffande justitieväsendet. Huvudprincipen var, att allt skulle tills vidare förbliva vid vad det varit under den danska tiden. Beträffande appellationsfrågan konstaterade dock K.Mt, att liksom Halmstad tidigare hade erhållit rätt att *»gå ratione instantiae et appellationis«* direkt till Göta hovrätt, och sedan vidare njuta beneficium revisionis, så skulle också Malmö, som av ålder hade sorterat under *»Supremun Forum«*, samt Helsingborg och Landskrona erhålla samma privilegium.[47] Av övriga städer kunde också Kristianstad och Bodekull (Karlshamn), i vart fall en av dessa städer, framgent bli aktuell för denna rätt.[48]

De formella bekräftelserna på denna rättsställning kom emellertid att dröja och påfordrades till en början av Malmö, som begärde och också fick bekräftelse av sina privilegier i detta avseende i anslutning till riksdagen 1660. I resolution den 23.11.1660 (p. 2) förklarade förmyndarregeringen, att appellationerna från rådstugurätten »skulle immediate dädhen under Götha-rijkes hofrätt i Jönnekiöping, huilcken repraesenterar hans kongel. ma. egen nemdh.«[49] och därigenom var likställd med den danske kungens rättarting.

Kristianstad och Landskrona framställde samtidigt motsvarande yrkanden. Deputerade för dessa båda städer ansökte och beviljades både appellationsrätt och samma summa appellabilis i tvistemålen som Halmstad, eller 300 Dlr Smt.[50] Anpassningen till svenska processformer innebar emellertid att frågan uppkom om stadsdomstolarnas interna instansordning. Som nämnts var borgmästare och råd byfogdens överdomare i städer med landstingsrätt. Skulle samma förhållanden att gälla beträffande de städer, i vilka rådstugurätterna erhållit appellationsrätt till Göta hovrätt? Den principen hade fastlagts för Hamstad 1648.[51] Frågan väcktes av borgmästaren i Landskrona Valentin Korn på nyåret 1661. Generalguvernören Gustaf Otto Stenbock svarade, att byfogdens domar tills vidare (ad interim) skulle gå till Borgmästare och råd »efter deras domar härefter på K.Mts bevillning sortera immediate

under Jönekiöpings Hoofrätt.«[52] Denna instansordning konfirmerades i Landskronas bekräftade privilegier 14.3.1663 (p. 30). Summa appellabilis höjdes samtidigt till 500 Dr Smt.[53]

Appellationsfrågorna togs upp vid riksdagarna 1664 och 1668 av de städer, som inte erhållit dessa rättigheter. Helsingborg erhöll efter ansökan samma interna instansordning mellan stadsdomstolarna som Landskrona tidigare erhållit. För Helsingborgs vidkommande uppsattes inte någon summa appellabilis. Staden hade begärt 300 á 400 Dlr Smt eller att part skulle ställa borgen (caution) som säkerhet för skadestånd och expenser. Staden fick emellertid nöja sig med att få tillämpa de regler, som gällde beträffande appellationen *»här i Swerige«*, dvs. appellationsrätt direkt under hovrätten. Summa appellabilis fastställdes till 150 Dr Smt (Jfr. rättegångsprocessens 50 Dlr Smt).[54]

Under 1660-talet utvecklades således principen att *»med appellationen fast i alla sjöstäderna i Generalguvernementet så förhålles, att Byfogdens dom vädjas under Rådstugan och dennes immediate under Hofrätten och icke till landstinget.«* Det beskedet lämnade generalguvernören Gustav Banér till borgmästaren Nils Agrell i Varberg, sedan också denna stad erhållit denna rättsställning 1666.[55] En anmärkningsvärd jämförelse är, att en del danska köpstäder också erhöll landstingsrätt efter 1660.[56]

Motsvarende frågor reglerades för Karlshamns vidkommande i privilegiebrevet i samband med stadens grundande 20.10.1668. (p.XIII). Summa appellabilis fastställdes nu till *»50 Dal:r S:mt efter processen«*.[57] Vid 1660-talets slut förmärktes också från förmyndarregeringens sida en konsekvent inställning till kraven på förhöjda summa appellabili.

I anslutning till 1668 års riksdag erhöll Ystad appellationsrätten[58] och begärde att deras summa appellabilis skulle ställas i proportion till det som fastställts för de övriga städerna i generalguvernementet. K.Mt slog dock fast att det var *»bäst och rådligast att rätta sig efter processen och rättegångsordinantian«*.[59]

Appellationssummans storlek var således direkt relaterad till stadens och därmed domstolens rang och anseende. Det motiverade städerna att begära att få tillämpa en högre appellationssumma. Malmö som 1660 erhöl en summa appellabilis om 50 Dr Smt, en summa som inte motsvarade stadens rang och status, önskade 1668

IVER KRABBE (1602-1666) var en ledende personlighed i Skåne indtil 1658. Han havde betydelig godsrigdom i Skåne og stod oprindeligt vaklende mellem svensk og dansk, men det lykkedes Frederik III at knytte ham til sig. Han blev assessor i statskollegiet og medlem af den første lovkommission. 1661 efterfulgte han Niels Trolle som statholder i Norge.

Maleri af Abraham Wuchters på Frederiksborg.

att få summa höjd till 300 Rdlr Smts värde. Förmyndarregeringen höll emellertid också i detta fall *»för thenne tiden«* fast vid rättegångsprocessens bestämmelse.[60] Staden återkom med nya besvär i samma fråga 1672, men möttes av samma svar.[61]

Den enda skånska stad som inte erhöll denna appellationsrätt var Lund. En naturlig anledning härtill anges ha varit att landstinget avhölls i Lund.[62] Skånska kommissionen 1669–1670 tog särskilt till sin uppgift att undersöka och vidtaga åtgärder i städernas angelägenheter. Vid kommissionens besök i Lund klagade innevånarna på sin borgmästare Per Tollsten för att han på eget bevåg vid riksdagen 1668 anhållit om appellation från rådstugan till hovrätten. En dylik appellationsordning var inte bara onaturlig utan framför allt alldeles för dyr för de fattiga borgarna.[63]

Städernas positiva inställning till appellationsfrågorna innebar emellertid ej att de generellt var positivt inställda till svensk rättegångsordning. 1662 års kommission hade framställt en förfrågan till städerna om de ansåg, att de behövdes någon reformering av rättegångsväsendet och om *»Sveriges Lag och Modus Administrandi Justitiam«* kunde tillämpas i provinserna. Samtliga städernas deputerade från Skånelandskapen svarade, att justitieadministrationen fanns föreskriven i *»Landzens Lagh, Recesser och Statuter«* och rättegångsprocessen var så sammanknuten med de materiella rättsreglerna *»at det eenas uphäfvande och skulle kuldkasta dhett andre«*. Kunde rättsutövningen ske genom dugliga och lämpliga personer behövdes inga reformer *»efftersom den gemena man och stadzens alle inbyggare med den gambla processen så wäll ähre bewanta at de wijdh någon förändringh dheruthi skulle finna sig fast förwirrade«*.[64]

Förmyndareregeringens appellationsresolutioner för städerna i Skånelandskapen under 1660-talet kom att bli ett sätt för den svenska kronan att anpassa städernas domstolar och parter vid den svenska rättegångsprocessen. Förfarandet stämde väl in på den rättspolitik som slagits fast i Malmö recess 1662, dvs. uniformiteten uppnåddes inte enbart genom att införa svenska lagar och privilegier i provinsen, utan också genom att man *»sammanblandade«* svenska och danska fördelar till en enhet.[65]

Kritiken mot appellationsbestämmelserna gjorde sig också alltmer märkbar. Halmstadsborgmästaren Jakob Broddesson skrev till K.Mt den 18.5.1669 i anledning av att det framkommit

önskemål om att få gå tillbaka till den gamla regeln att vädja från byting och rådstugurätt under landsdomaren (landstinget). Broddesson avslöjade öppet att man var medveten om att K.Mt hade infört den ordning som *»över allt i Sveriges rike är bruklig«* och de hade gjort det i det rättspolitiska syftet att *»de orterna där nere efter handen skulle vänja sig vid svenska lagen och rättegångsprocessen«*.[66]

Kritiken mot hovrättsappellationen kom emellertid inte enbart från städerna. Redan vid 1664 års riksdag hade appellationen till Göta hovrätt kommit att ifrågasättas av adeln i Skånelandskapen. I sina besvär 1664 (p.4) framhölls, att det var viktigt att värna om landsdomarnas kompetens och uppgifter enligt Christian IV:s recess kap. 6. Till landsdomare skulle därför förordnas den *»som wår lagh och rett kunnige och i landet besittiandes ähro«*. Den stora skillnaden mellan *»den swenska och der nedre i landet öfliga rettegångsprocess«* motiverade deras krav på att de skulle inrättas en Kungl. hovrätt för Skånelandskapen.[67]

Inför 1669–70 års Skånska kommission gjorde nu städerna och Ridderskapet och adeln gemensam sak och begärde att få tillbaak den gamla appellationsordningen. Det stora antal mål som hänfördes till Göta hovrätt från de skånska landskapen ställde särskilda krav på de personer, som skulle tillämpa de i dessa landskap gällande rättsreglerna, ex.vis Fredrik III:s stadsrätt, som var *»skrifven och icke tryckter«*, Kung Hans' lag, birkerätten och Christian IV:s recess. En ytterligare aspekt var, att om de erhöll en till Göta hovrätt motsvarande instans i Skåne, skulle de från *»den vidt aflägsne orten«* inkommande ärendena avgöras med större skyndsamhet.[68]

Kraven på förändringar i appellationen blev emmelertid aldrig förverkligade. De kom emellertid också fortsättningsvis att framföras. Att inställa sig personligen i hovrätten innebar besvär för parterna. Det framställdes därför önskemål och krav om att få avgiva skriftliga yttranden. Malmö framställde detta krav 1675 och anförde denna omständighet också till stöd för en förhöjning av summa appellabilis till 300 Dr Smt. K.Mt svarade än en gång, att denna reform fick anstå till *»dess hele Justitiaevärket företages vidh Laghens revision«*.[69]

När appellationsreglerna sista gången aktualiserades under tidsperioden stod uniformitetens genomförande för dörren. I privile-

gierne för den nyinrättade staden Karlskrona den 10.8.1680 fastslogs att Borgmästare och råd hade domsrätt i alla brottmål med undantag av högmålsbrotten *(»dock såwijda thet icke sträfvar emot Riksens fundamental Lag, Stadgar, Regalier och Höögheet«)*. Appellationssumman sattes denna gång osedvanligt högt, nämligen till 1.000 Daler Kopparmynt.[70]

Göta hovrätt om skånelandskapen

Göta hovrätt kom under övergångsperioden att spela en central roll för rättslivet i Skånelandskapen.

Hovrätten kom under perioden regelbundet att möta problem om vilka rättsregler som skulle tillämpas. Redan 1646 uppstod problem hur hovrätten skulle förfara vid leuterationer i brottmål. K.Mt anvisade därvid en regel av innebörd, att kriminalmål skulle avgöras enligt dansk lag, men då *»förnådning och förskoning«* skulle utdömas skulle hovrätten tillämpa svensk rätt. År 1651 erhöll hovrätten en kompleterande regel för brottmålen. Förelåg någon diskrepans mellan dansk och svensk rätt, vilket sällan var fallet, skulle hovrätten i enlighet med Brömsebrotraktaten tillämpa dansk lag.[71]

Efter Roskildefreden 1658 fick hovrätten av K. Mt beskedet att garantiklausulen skulle tillämpas tills vidare. Hovrätten skulle följa dansk och norsk lag *»intill dess annorledes deröfver varder stadgat«*.[72]

Hovrättens uppgift att i förekommande fall döma efter billighet gav dock domstolen en möjlighet att tillämpa svenska rättsregler i de fall då dansk och svensk rätt uppställde samma legala straff för förbrytelsen.[73]

Göta hovrätt ställdes genom det utökade jurisdiktionsområdet också inför organisatoriska problem, som dock beaktades av K. Mt i regeringsformen 1660.[74] De behövdes *»så för respect och hederens skull, såsom til at sublevera arbetet, som nu så mycket mera tilfaller«* en personell förstärkning. Därför blev hovrätten *»af twänne Riksens Råd förutan Presidenten hedrat och befalt«*.

Den ovan relaterade kritiken mot appellationen från de skånska landskapens domstolar till hovrätten sökte K. Mt att tillmötesgå genom att utlova att skånska ledamöter skulle utses till assessorer i hovrätten.[75]

Hovrätten hade emmellertid inte enbart judiciella uppgifter.

Domstolen skulle också vara tillsynsmyndighet och kontrollera verksamheten vid de underrätter, som låg inom jurisdiktionsområdet. Detta åliggande kom även att omfatta domstolarna i det Skånska generalguvernementet. Generalguvernören Gustav Banér ålades i juli 1667 av K.Mt att tillse att alla domare i guvernementet årligen insände förseglade domböcker från underrätterna till advokatfiskalen i hovrätten. Banér ifrågasatte dock hur en sådan befallning skulle kunna verkställas *»emedan domarne till största deelen ähre så fattige«* att de inte kunde bekosta en resa till Jönköping varje år«.[76]

Uniformitetens genomfbrande i städerne

Uniformitetsfrågan hade fått ny näring under det skånsk-danska kriget men freden i Lund 1679 omöjliggjorde för en obestämd framtid en aktiv uniformitetspolitik. Karl XI klargjorde den 7.12.1679 för generalguvernören Johan Gyllenstierna, att fredsbestämmelserna medförde beträffande justitieväsendet, att innevånarna *»sielfve måge få haug till en lijkhet uthi detta fall med Kongl. M:tz undersåtare«* i Sverige. De personer som under krigsåren tillagts häradshövdingetjänster fick därför tills vidare icke utöva desamma.

Efter Johan Gyldenstierna tog Rutger von Ascheberg itu med den totala försvenskningen av generalguvernementet. I detta arbete utgjorde den rättsliga uniformiteten en väsentlig del. På detta område fick Ascheberg klara instruktioner att arbeta med stor flit även om hur detta mål skulle nås i stort lades i Aschebergs egna händer.[77]

I april 1681 fick Ascheberg och biskopen Canutus Hahn vid ett möte i Malmö det skånska prästerskapet att av egen vilja ansöka om kyrklig uniformitet. Med den kyrkliga uniformiteten som förebild kallade Ascheberg därefter den 27.4.1681 representanter för städerna till ett möte i Malmö. Att inhämta städernas uppfattning i frågan om det världsliga försvenskningsarbetet såg Ascheberg som nyckeln till uniformitetsproblemt. Det fanns flera skäl för honom att börja med städerna. Ett par av dem, Malmö och Landskrona, hade redan ansökt om att få införa svenskt rättsväsen. Malmö hemställan vid riksdagen i Halmstad 1678 om att få inrätta rådstugurätten enligt svensk modell hade bifallits av Karl XI i december 1680,[78]

och kungen hade givit Ascheberg i uppdrag att verkställa stadens begäran.

Också magistraternas personella sammansättning gav stöd för tanken att städerna mer än övriga stånd var beredda att acceptera svensk rättsordning. Under de föregående decennierna hade K.Mt efter hand tillsatt svenska borgmästare i städerna, och nu kunde man från svensk sida skörda frukterna av denna personalpolitik. Den personella försvenskningen av stadsdomstolarna blev en viktig förutsättning för uniformitetens genomförande.

Vidare hade de skånska städerna utestängts från 1680 års riksdag, och både Malmö och Ystad hade vid denna blivit påförda en osedvanligt hög bevillning. Städerna befann sig således i ekonomiskt trångmål och var förhandlingsvilliga för att på nytt erhålla representationsrätt.

Malmömötet slutade i full seger för Ascheberg. De eniga städerna ingav samtliga suppliker till generalguvernören, i vilka de anhöll att få njuta lika lag och rätt med K.Mts övriga undersåtar.[79]

Från Karl XI:s sida var det ett uttalat önskemål att städerna själva anhöll om reformen. Ascheberg hade att efter sitt eget goda omdöme tillse att man inte från dansk sida kunde påstå att *»dhe Skånske«* hade påtvingats något som stod »emoot pacterne«.[80] När Karl XI nåddes av beskedet om de skånska städernas anhållan kunde han således med tillfredsställelse, se tiden an. Kungen åberopade städernas suppliker i en förfrågan ställd till landshövdingen Ranck i Halmstad: Var de halländska städerna också *»begierlige af en sådan högst berommelig åstundan«?* Halmstads borgerskap utlät sig på allmän rådstuga den 14.6.1681, att också de önskade en överensstämmelse med *»dhen oppe uti Swerige öflige Process«* Eftersom de inte heller såg någon svårighet att förändra rättegångsväsendet medgav de också detta. Halmstad kom dock att införa svensk rättegångsordning först 1686.[81] Också i Varberg tillfrågades borgerskapet på en allmän rådstuga 21.6.1681 av borgmästaren om de önskade *»uniformitet uthi Justitiae administrationen effter swensk Lag, hwartil samptl. Borgerskapet swarade: Ja«*.[82]

Sommaren 1681 redogjorde Ascheberg personligen inför kungen för resultatet av malmömötet. I den sk. Karlshamnsresolutionen 6.8.1681 förklarade sig Karl XI nu beredd att godkänna försvenskningsreformen vid stadsdomstolarna, men generalguver-

KJELD KRAG (1614–1673) havde været landsdommer i Skåne, indtil afståelsen af denne del af Danmark til Sverige. Han var broder til Otte Krag og ejer af herregården Trudsholm, hvis nuværende hovedbygning er opført af ham. Indkaldelsen af Kjeld Krag til at deltage i arbejdet i den første lovkommission kan skyldes et ønske om også at have sagkundskab vedrørende Skånske Lov repræsenteret i kommissionen. Maleri på Frederiksborg.

nören borde först noga överväga metoden och innan beslutet verkställdes undersöka hur förändringen kunde både påbörjas och *»winna sin fullbordan«*.[83]

Ärendet låg på Aschebergs bord hösten 1681 utan att någonting hände. I slutet av december återkom borgmästare och råd i Landskrona med en ny skrivelse, i vilken de upprepade sine krav och begärde, att generalguvernören nu skulle utfärda en resolution i ärendet, *»emedan alt detta eet högt och angeleget wärck är«*. Magistraten ville befrias från oket att ständigt påminna om att erhålla generalguvernörens verkställighetsbeslut.[84] För att understryka sina krav och samtidigt underlätta det för generalguvernören att fatta sitt beslut skickade man på stadens bekostnad med till Malmö en tunna ostron till Ascheberg och en halv tunna till envar av hans närmaste underlydande i guvernementskansliet.[85] Den här gången lät resultatet inte vänta på sig. Generalguvernören utfärdade den 16.1.1682 skrivelsen, i vilken han åberopade sig på städernas egen begäran vid Malmömötet, vilken numera hade fått kungens välsignelse. Nu stod intet något i vägen för magistraten i respektive stad att sammankalla borgerskapet och meddela kungens beslut *»och låtha så dher uppå Swensk Lag och Rätten introduceras uthi dheras stadh«*.[86] Rapporter inkom också därefter fortlöpande till generalguvernören från städerna om att brevets order hade verkställts. Den 31.1.1682 meddelade exempelvis Borgmästare och råd i Malmö, att de på *»een allmän Rådhstugudagh«* publicerat brevet för borgerskapet. Nu skulle den svenska lagen tillämpas både på bytinget och på rådstugan.[87]

Även om malmöborna lovade att leva med de nya rättsreglerna så hade generalguvernören anledning att vara skeptisk. Några tendenser att vilja inrätta svensk rättegångsordning hade han inte förmärkt. Han kunde konstatera att en del av magistratens ledamöter var åldersdigna, men *»annan obekvämhet«* medförde också att generalguvernörens brev inte efterlevdes. Det behövdes mer kraftfulla åtgärder. Ascheberg föreslog Karl XI, att en *»caput justitiae«*, dvs. en justitiepresident skulle tillsättas i Malmö. Kostnaden för en sådan tjänst föreslog han kunde täckas med medel, som blivit tillgängliga genom att antalet ledamöter i rådstugurätten hade reducerats. Till innehavare av tjänsten föreslog han i slutet av maj samma år generalauditören Johan Palm, senare adlad Gyllenpalm,

en av Aschebergs gunstlingar. Förslaget bifölls av kungen,[88] och den 12 juni installerades han i sitt ämbete.[89] Samtidigt inrättades i Malmö en underdomstol, kämnersrätt, medan bytinget upphörde med sin verksamhet.

Den nyinstallerade justitiepresidenten Johan Palm besökte på generalguvernörens uppdrag flera skånska städer och installerade magistraterna i den nya lagen och rättegångsordningen.[90] Vid dessa ceremonier överlämnade Palm till magistraten Christinas Straffordning 1653 och den svenska lagboken. Han höll ett tal för magistraten i vilket han underströk att innevånarna godvilligt anhållit om att få *»exercera och idka«* svensk lag. Denna rundresa gav samtidigt Palm möjlighet att informera sig om de inre förhållandena vid stadsdomstolarna.[91]

När Rutger von Ascheberg i sin ämbetsberättelse 1693 summerade sin verksamhet i det Skånska generalguvernement konstaterade han, att en konsekvens att införandet av svensk rättegångsordning hade blivit att *»dhe små städer så vähl som dhe stoore öfver alt erhållit den frijhet, att de immediate dependera aff Kongl. håffretten, gåendes altså lagmansrätten alldeles förbi«*.[92] Å ena sidan gav denna appellationsrätt magistraterna *»så mycket större respect hoos des borgerskap«*, men å andra sidan betog det *»det fattiga borgerskap«* att överhuvudtaget söka domarens handräckning. Att söka hovrätten *»med mindre saken vore af des större importance«* var omöjligt för dem. Aschebergs rättskänsla påkallade en ändring, och han fäste K.Mts uppmärksamhet på detta problem.

En annan konsekvens av den svenska rättegångsordningens införande blev, att bytinget upphörde att fungera och i stället infördes den svenska motsvarigheten, kämnersrätten, under år 1682 i Landskrona (7.2.), Malmö (5.6.), Lund (22.6.), Ystad (22.6.), Helsingborg (6.7.) och Kristianstad (24.8.). Det var dock icke i alla städer som kämnersrätt kom att inrättas. I Skanör och Simrishamn ansågs ej behov av två rättsinstanse föreligga. I dessa städer avskaffades bytingen och bibehölls rådstugurätten.

I midten av oktober 1682 informerade generalguvernören i et memorial Karl XI om hur de skånska städerna rättsligt uniformerats.[93] Två stånd, prästerskapet och borgerskapet hade nu frivilligt accepterat uniformiteten. Nu återstod adeln. Aschebergs memorial möjliggjorde det för Karl XI att kunna agera för en full-

ständig uniformitet av rättslivet i Skånelandskapen. I realiteten kom han fortsättningsvis att agerade som om uniformiteten redan var genomförd. Han konstaterade frankt, att *»uniformiteten såväl i justitie- som kyrkoväsendet i generalguvernementet vara vedertagen.«*[94]

Införandet av det karolinska enväldet på riksdagen 1682 gjorde att kungen kunde bortse från adelns samtycke till försvenskningen.[95] Ett knappt år senare var försvenskningen av rättsväsendet i Skånelandskapen i princip genomförd.

Noter

1. Knud Fabricius: *Skaanes Overgang fra Danmark til Sverige,* Del I–IV, København 1908–1958.
2. Jan Eric Almquist: Svensk rätts införande i de under 1600-talet med Sverige inkorporerade danska och norska provinserna. *SvJT* 1937 s.1.–Alf Erlandsson: Skånska Generalguvernementet 1658–1693 och dess arkiv. Lund 1967. – Hans Ersgård: »att gemütherne måtte blifva dragne ifrån then inclinationen the till Dannemarck hafva ...«. Ett bidrag till frågan om programmet för Skånes försvenskning. *Malmö fornminnesförenings årsskrift 1971,* s. 15. – Jerker Rosén: *Statsledning och provinspolitik under Sveriges stormaktstid,* Scandia 1946. – Jerker Rosén: Hallands försvenskning. *Hallands historia II.* Halmstad 1959.
3. Jerker Rosén: *Hallands försvenskning,* s. 118.
4. L. Laursen (udg.): *Danmark-Norges Traktater 1523–1750.* Bind 4, København 1917, s. 454. – C. Hallendorff: *Sveriges Traktater med främmande magter.* Bd V:2, Sthlm 1909, s. 615.
5. L. Laursen, a.a., Bind 5, Khvn 1920, s. 234.
6. L. Laursen, a.a., Bind 5, s. 367. – Ex.vis angavs, att den »birck-, hals- och handrätt så ock jura patronatus efter landzens stadga och constitutioner«, som invånarna hade på sina gods och sätesgårdar, skulle bestå.
7. Knud Fabricius, a.a., Bd III, s. 30 ff.
8. L. Larsen, a.a., Bind 7, Khvn. 1926, s. 331.
9. J. Rosén: *Hallands försvenskning,* s. 111.
10. Kommissorialrätten sammansattes i nära överensstämmelse med den svenska regeringsformen 1634 p. 9. – Kenneth Nyström: *Corfitz Ulfeldt och Malmösammansvärjningen 1659.* Ale nr 3 1968 s. 39.
11. Jfr. *K.Mt t. kommissorialrätten* 7.12.1659, Riksreg. RA.
12. Fabricius, a.a., Del I, Kap. 5, s. 125 ff. – Jfr. även Fabricius: Sammansvärjningen i Malmö 1658–59. *Malmö genom 600 år,* Malmö 1940, s. 97. – Även processen mot Jørgen Krabbe, som ägde rum under pågående krig, sade Karl XI vila på »lag och fundamentale skäl«. Fabricius, a.a., Del 3, Khvn 1952, s. 134.
13. Kjell Å Modéer: Generalauditörer och militiefiskaler i Skåneland 1658–1756, Malmö fornminnesförenings årsskrift (MFÅ) 1968, s. 55. – Ett rikt arkivmaterial från de militära domstolarnas verksamhet i Skånelandskapen 1658–1693 finnes bevarat i Skånska generalguvernementets arkiv D III ba (Krigsrätters protokoll och handlingar), för tiden 1670–1675 jfr. Överkommendantens

över Skåne, Halland och Blekinge arkiv, D III ba, Landsarkivet i Lund (LLA).

14. *Handlingar rörande Skandinaviens historia*, Del 31, Stockholm 1850, s. 384 f.
15. And. Anton Stiernman: *Alla Riksdagars och Mötens beslut*, Del 2, Sthlm 1729, s. 1412.
16. Rosén, *Hallands försvenskning*, s. 89
17. Johan August Posse: *Bidrag till Svenska Lagstiftningens Historia från slutet af sextonde århundradet till stadfästelsen af 1734 års lag*. Sthlm 1850, s. 151 f.
18. Hans Ersgård, *MFÅ* 1971, s. 32.
19. Förbud mot landsköp stadgades ex.vis redan 1658 då 1648 års landsköpsplakat förklarades gälla. – G.O. Stenbock till Ystads magistrat 25.6.1658. Ystads stadsarkiv E I:4, Landsarkivet i Lund (LLA).
20. Stockholm 18.7.1661. – Joh. Schmedeman: *Kongl. Stadgar, Förordningar, Bref och Resolutioner ifrån Åhr 1528 in til 1701 angående Justitiae och Executionsährendet* (Justitiaewercket), Sthlm. 1706, s. 316.
21. Gustaf Banérs *Generalguvernörsberättelse 1664–1668*. Utg. m. inledning och kommentar av Ingvar Andersson I, Lund 1940 (Skrifter utg. av Humanistiska vetenskapssamfundet i Lund. XXX) s. 84.
22. Schmedeman, *Justitiaewercket*, s. 316.
23. Schmedeman, *Justitiaewercket*, s. 325 f.
24. Gustav Banérs *Generalguvernörsberättelse* s. 88.
25. Stockholm 2.10.1665. – Schmedeman, *Justitiaewercket*, s. 441. – Gustav Banérs *Generalguvernörsberättelse*, s. 88.
26. Stockholm 10.3.1665. – Schmedeman, *Justitiaewercket*, s. 431.
27. Schmedeman, *Justitiaewercket*, s. 479.
28. Jfr K.Brev t. Gustav Banér 31.7.1667. – Gustav Banérs *Generalguvernörsberättelse*, s. 47.
29. Schmedeman, *Justitiaewercket*, s. 648 ff.
30. Karlskrona stadsarkiv, E I:1, LLA.
31. J.A.Posse, a.a., s. 155.
32. Schmedeman, *Justitiaewercket*, s. 229 (§ 35). – Landskrona stadsarkiv, E I:1, LLA.
33. Endast mål rörande majestätsförbrytelse (Criminibus Laesae Majestatis) förbehölls K.Mt eller hovrätten (Wår Nämbdh). – Hilding Rosengren, *Karlshamns historia 1664–1914*, Del I, Stadens grundläggning, Karlshamn 1918, s. 196.
34. Karlskrona stads privilegier 10.8.1680, Karlskrona stadsarkiv, EI:1, LLA.
35. Se ex.vis *Hälsingborgs historia* (Red. Gösta Johannesson) Bd IV:1 Stadens styrelse och förvaltning av Cösta Johannesson, Rättskipning, Hälsingborg 1969, s. 417.
36. Einar Bager: *Konsten att göra pengar, Elbogen*. Malmö fornminnesförenings tidskrift 1982, Nr. 2, s. 59 ff.
37. *Hälsingborgs historia* Bd IV:1, s. 417.
38. Bytingets dombok 25.11.1678. Malmö stadsarkiv (MSA). – Jag tackar fil.dr. Einar Bager för denna och andra hänvisningar (not 40 o.72).
39. Magistraten i Malmö t. Göta hovrätt 28.9.1671, MSA. Jag tackar lektor Hans Ersgård för denna hänvisning.
40. Rådhusrättens i Malmö dombok 5.5.1664. MSA.
41. P.J. Jørgensen, *Dansk retshistorie*, Khvn 1940.
42. Schmedeman, *Justitiaewercket* s. 135, 155 f. – Lagmansrätten var appellationsdomstol till häradsrätterna. – Jfr. Jan Eric Almquist. *Processrättens historia*, Sthlm 1964.
43. Lennart Tomner: Malmö stads historia före 1500. *Malmö stads historia* Bd I, Malmö 1971, s. 212 – Jfr. Th. Munck af Rosenschöld: Stadsstyrelse och domstolsväsende i Malmö. En historisk översikt. *MFÅ* 1955 s. 17 ff.
44. P.J. Jørgensen, a.a., s. 517. – Lauritz Weibull (utg.): *Malmö stads urkundsbok*. Bd I Hft 1, Malmö 1917, s. 102.
45. Instruktionen p. 23. – Martin Weibull, Samlingar utg. för de Skånska landskapens historiska och arkeologiska förening. I. Lund 1874, s. 10 f.
46. K.res. i anledning av borgm. och råds i Halmstad föredragna puncter 21.1.1648. – Halmstad rådhusrätt och

magistrat E I:3, LLA. – Aksel Andersson (utg.): David Svenssons *Breviarium Juridicum Hallandicum*, Uppsala 1895, s. 37.

47. S. Wägner: Skånska kommissionen af 1669–1670. Ett bidrag till de skånska landskapers inre historia. Lund 1886, s. 8. – I de privilegier dessa båda städer erhöll 16.4.1658 nämnes dock ingenting härom.
48. M.Weibull, a.a., 1874, s. 25.
49. L. Weibull, *Malmö stads urkundsbok*, Bd I, Hft 2, s. 156 f. – Jfr. Hans Ersgård: *Stadens historia 1658–1718*, Malmö stads historia, Del 2, Malmö 1977, s. 205.
50. K.Res. över Landskrona stads besvärspunkter, p. 5, Sthlm, 24.11.1660, Landskrona stadsarkiv, E I:1, LLA. – K.Res. på Kristianstads besvär p.3, Sthlm 12.11.1660. Kristianstads rådstugurätt, E I:1, LLA.
51. Aksel Andersen (utg), a.a., s. 38.
52. Landskrona stadsarkiv, Rådhusrättens och magistratens arkiv, E I:4, LLA.
53. »så ock supplicationes hwar och en partz gravatae efter ordinantien och processen owägerl:n meddelte och efterlåtne« – Landskrona stadsarkiv E I:1, s. 84. – N.E.Lovén: 1658-1908. *Landskrona under svenska tiden*, Landskrona 1908, Del I, s. 9.
54. Rådhusrättens i Helsingborg arkiv. E I:1, LLA, – K.res. 16.9.1664 p.14 – Sedermera fastslogs, att de sökande skulle deponera 5 daler i rådstugurätten. – Hälsingborgs historia, Del 4:I, s. 417.
55. K.res. 25.11.1666. – Gustaf Banérs generalguvernörsberättelse 1664–1668, I, s. 36. – Denna resolution skulle tillämpas i avvaktan på K.Mts »vidare konfirmation« från och med 1.1.1668. Genguvernörens res. 19.2.1668, p.7. Varbergs rådhusrätt och magistrat. E I:5, LLA.
56. P.J. Jørgensen, a.a., s. 517.
57. H. Rosengren, a.a., s. 196.
58. K.Mts. res. på staden Ystads besvär 20.10.1668. Ystads stadsarkiv, E I:4, LLA.
59. K.Mts res. på borgm. N. Palms besvär 7.12.1668, p.8. Ystads stadsarkiv, E I:4, LLA.
60. Däremot fastslogs, att en icke bofast appellerande man skulle vara pliktig att ställa nöjaktig borgen för sina rättegångskostnader. K.res. 7.12.1668. Lauritz Weibull (utg.), a.a., Bd I, Hft 2, s. 170.
61. K.res. 13.12.1672. – Lauritz Weibull (utg), a.a., Bd I, Hft 2, s. 179.
62. S.Wägner, a.a., s. 77.
63. Klagomålen avvisades, då ju K. Mt hade avslagit Tollstens ansökan. – S. Wägner, a.a., s. 59.
64. Städernas skriv. 20.9.1662. – Varbergs rådhusrätt och magistrat E I:3, LLA.
65. J. Rosén, *Hallands försvenskning*, s. 94.
66. J. Rosén, *Hallands försvenskning*, s. 105.
67. Svenska Ridderskapets och Adelns Riksdagsprotokoll Del 9 (1664), Sthlm 1891, s. 383.
68. S.Wägner, a.a., 77 f.
69. Malmö stad t. K.Mt 6.9.1675. – Fabricius, a.a., Bd II, s. 180.
70. Karlskrona stads privilegier 10.8.1680. Rådhusrätten och magistraten i Karlskrona E I:1, LLA.
71. Gunnar Bendz: *Göta hovrätt genom seklerna*, Sthlm 1935, s. 99.
72. Fabricius, a.a., Bd II, s. 207. – Hovrätten ålade också underdomstolarna direkt att döma »huis dansch lag medholder«. – Se ex.vis Rådhusrättens i Malmö dombok 5.5.1664, MSA (Fadder Loch ./. Peter Carstens).
73. Fabricius, a.a., II, s. 208.
74. Regeringsformen 3.11.1660 (p.VI). Anders Anton Stiernman, *Riksens beslut och möten*, Bd II, Sthlm 1729, s. 1346.
75. Kjell Å Modéer, *Hovrätten över Skåne och Blekinge*. En överrättstillkomsthistoria. Malmö 1971, s. 15.
76. Banér föreslog att en befullmäktigad domare kunde åka med samtliga böcker. Gustav Banérs generalguvernörsberättelse 1664–1668, s. 47. – Jfr. Fabian von Fersens instruktion 23.6.1676. M. Weilbull, a.a., s. 46 ff.
77. H. Ersgård, MFÅ 1971, s. 22 f.

78. Kungsör 16.12.1680. – Lauritz Weibull (utg), a.a., Bd I, Hft 2, s. 189.
79. H.Ersgård, MFÅ 1971, s. 33 f. – Fabricius, a.a., Bd IV (1958), s. 107 ff.
80. K.Mt t.Ascheberg 19.5.1681. – Skånska generalguvernementskansliet (SGGK) Kungl. brev D I:11 (1681), LLA.
81. Lars Trulsson: *Halmstads historia,* Del II, Tiden 1645–1850, Halmstad 1968, s. 163. – Rosén: *Hallands försvenskning* s. 105, 109 f, 117. – Märta Hähnel (utg.): *Halmstads domböcker.* Rådstuguprotokoll 1681–1683, Lund 1961, s. 18.
82. Albert Sandklef: *Varbergs historia,* Varberg 1963, s. 348.
83. SGGK. Kungl. brev D I:11 (1681) s. 332, LLA.
84. SGGK, Skriv fr. borgm. och råd D III d:9 (1681), LLA Borgm. o.råd i Landskrona t. Ascheberg, Landskrona 21.12.1681.
85. Fabricius, a.a., Bd IV, s. 107.
86. SGGK. Koncept A:31 (1682) jan.–mars, LLA.
87. SGGK. Skriv. fr. borgm.o.råd D III d:10 (1682), LLA Borgm.o.råd i Malmö t. Ascheberg 31.1.1682.
88. SGGK. K.brev D I:12 (1682), LLA.
89. Ersgård, *Stadens historia,* s. 227.
90. Lund besöktes 21.6., Kristianstad 21.8. (Karl Enghoff: Kristianstad 1614–1914, Kristianstad 1914, s. 156), Helsingborg 25.8. och Landskrona 26.8.1682.
91. SGGK. Skriv fr. Borgm. o.råd D III:d 10. – Mag. i Kristianstad t. Ascheberg 1.9.1682. LLA:
92. Jerker Rosén: *Rutger von Aschebergs ämbetsberättelse 1693.* Scandia 1946, Bd 17, s. 54.
93. Ascheberg t. K.Mt 12.10.1682. Generalguvernörers skriv. t. K.Mt, RA.
94. Rosén, *Hallands försvenskning,* s. 120.
95. Fabricius, a.a. Bd IV, s. 110.

Danske og Norske Lov i Island og de islandske kodifikationsplaner[1]

Af *Páll Sigurðsson*

I det attende og nittende århundrede, indførtes vigtige dele af Christian V's Norske og Danske Lov i Island, sammen med tilknyttede forordninger for Norge og Danmark. Hermed indledtes udenlandsk ret på mange væsentlige områder, idet disse udenlandske love for en stor del udryddede Jónsbók, Islands gamle lovbog, som i flere århundreder havde vist sig som en trofast rettesnor inden for lov og ret.

I det følgende vil jeg give en kortfattet oversigt over hvordan og hvornår de enkelte afsnit af Norske og Danske Lov indførtes i Island sammen med de lovbestemmelser og forordninger, som på en eller anden måde bygger på eller har tilknytning til disse lovbøger. På grund af pladsmangel kan der selvsagt ikke blive tale om nogen udtømmende behandling af emnet.

Først vil jeg lige berøre de forhold som lå til grund for at man begyndte at røre ved den ærværdige gamle lovbog, Jónsbók, hvordan denne bog oprindelig fik indpas i Island, hvordan den holdt stand i lange tider og hvilke ændringer den undergik igennem tiderne. Endvidere vil jeg gøre rede for de resultatløse forsøg på at indføre en ny helstøbt lovbog, der kunne afløse Jónsbók.

Jónsbók's perioden

Lidt over midten af det trettende århundrede blev islændinge undersåtter af den norske konge. Efter opfordring fra kong Magnús Hákonarson vedtog Altinget en helhedslov i året 1281. Denne lovbog, der senere kaldtes Jónsbók, byggede for størstedelen på Magnús' norske lov, selv om den også tog hensyn til den islandske fristats oprindelige love. En vedtagelse af Altinget var påkrævet, idet kongen og Altinget i fællesskab varetog lovgivningsmagten indtil enevældens indførelse i 1662.

Selv om Jónsbók ikke modtoges med begejstring i begyndelsen blev den senere populær og fik en lang levetid.

Nogle århundreder forløb uden synderlige ændringer i folkelivet eller islændingenes levevilkår. Ganske vist indtraf strenge tider indimellem, der skyldtes bl.a. vulkanudbrud, pest, havis og jordskælv, men disse miserer bevirkede ikke nogen væsentlige ændringer på det juridiske område. Reformationens indførelse i midten af det sekstende århundrede og enevældens vedtagelse 1662 havde kun ringe indflydelse på islandsk lov og ret. Det hævdes at love kan anses at være samfundets spejl. De ret få ændringer man foretog af Jónsbók indenfor dens egentlige gyldighedsperiode, genspejler ikke nogen væsentlige ændringer af samfundet.

Bortset fra enkelte kongelige forordninger i årene 1294, 1305 og 1314, var der næsten ikke tale om nogen ændring i de islandske love, indtil kong Christian den III's kirkeordinans af 1537 vedtoges på Altinget 1541 for Skálholtsstift og for Hólastift ti år senere. Denne kirkeordinans afløste i væsentlig grad biskop Árni's kristenret fra 1275. Med en forordning af 1622 indførtes kong Christian den IV's norske kirkeordinans af 1607 i Island. I året 1587 udstedte kong Frederik II en ægteskabsordinans, men 23 år forinden havde Altinget vedtaget den berygtede »Store Dom«, som kongen stadfæstede året derpå, 1565. »Store Dom« var en »lovgivningsdom« der omfatter løsagtighed mv. og der indførtes en langt strengere straf på dette område end før. Ved en lovforordning den 27. marts 1563 indførtes en Overret i Island, hvortil lagmændenes domme kunne indankes.

Indenfor Jónsbóks gyldighedsperiode er dette de væsentligste ændringer, og det er først i det 18. århundrede at man for alvor

begynder at indføre udenlandsk ret i Island. Dermed anses Jónsbóks-perioden i islandsk retshistorie at slutte.

I året 1662 underkastede islændingene sig enevældskongen med edsaflæggelse. Derved overgik al lovgivningsmagt i kongens hænder. Denne omvæltning spillede dog mindre rolle end man skulle tro for Islands retsordning, i det mindste havde den kun ringe indflydelse på Jónsbóks status, forøvrigt indeholdt den så godt som ingen direkte bestemmelser angående lovgivningsmagten eller lovgivningen. Indenfor lovområdet skete heller ingen væsentlige ændringer ved nyordning af landets styre nogle år senere, og heller ikke da Højesteret i København blev øverste domstol i islandske sager. Jónsbók forblev forbavsende uberørt af alle disse unægtelig betydningsfulde ændringer.

Alligevel indvirkede disse begivenheder på mange måder indirekte på islandsk ret, som efterhånden kom under indflydelse af danske og norske love. I hvert fald begynder islandske dommere herefter en gang imellem at bygge deres domme på danske og norske love, som aldrig var blevet offentliggjort, endsige vedtaget i Island. Dette gik til sidst så vidt, at ingen længere var helt klar over hvilke love der gjaldt i landet. Dette medførte selvfølgelig en stor forvirring på lovområdet. Ganske vist bestod Jónsbóks bestemmelser for det meste endnu ved magt, lovformeligt set, men visse afsnit af dens love brugtes simpelthen ikke længere i praksis.

Kodifikationsplaner

Som det fremgår af det foran anførte, var mange ældre retsregler blevet usikre i Island i begyndelsen af det 17. århundrede. Dette skyldtes dels at visse bestemmelser i Jónsbók på dette tidspunkt var blevet forældede og dels anvendelse af udenlandske retsregler. Hertil kom endvidere mange dommeres manglende uddannelse og viden. Vi befinder os nu indenfor den periode hvor faktisk ingen vidste nøje hvad der var lov i landet. Denne tilstand varede ved i det meste af den tid Island var afhængigt af den danske konge vedrørende lovgivningsspørgsmål.

Allerede i den første halvdel af det 17. århundrede opstod interesse for revisionsarbejde, idet lagmand Gísli Hákonarson i Bræðratunga, fik den daværende retslærdeste, sysselmand Thor-

stein Magnússon i Thykkvabær, til at tilvejebringe planer om revisionsarbejdet. Hans redegørelse findes i håndskrift, samt i mange afhandlinger om juridiske emner.[2] Disse bestræbelser førte ikke til det forventede resultat.

De næste planer fremkom i året 1688 da kong Christian den Femte sendte sin nyudstedte norske lovbog til de islandske lagmænd, Sigurður Björnsson og Magnús Jónsson, med ordre om at de, sammen med de lovkyndigste sysselmænd, skulle forfatte og tilvejebringe en helt ny islandsk lovbog.[3] Deri siges: »Voris allern. Villie og Befaling (er), at I ... eder forskrevne Lovbog med allerforderligste foretager og den fliteligen efterseer og overveier, hvorvidt I formener at den islandske Lov derefter kunne indrettes og dermed overeens komme, hvilket Vi allern. ville derved at skulde forblive, paa det en Uniformitet og Lighed udi den norske og den islandske Lov, saavidt allermest mueligt, herefter kunde observeres, men hvis i bemeldte islandske Lov befindes af den Beskaffenhed; ei efter den norske Lov at kunde forandres, haver I udi hver Materie tilbørligen i Agt at tage, at det efter den islandske Skik og Sædvane vorder forfattet«. Samtidig fik biskopperne i Island skriftlig ordre til, i samarbejde med nogle af de kyndigste provster, at udarbejde et nyt afsnit omfattende love for de kirkelige forhold, dette afsnit skulle affattes i overensstemmelse med Norske Lovs 2. Bog.[4]

Affattelsen og indførelsen af Danske Lov i Danmark og Norske Lov i Norge var en meget stor bedrift fra kong Christian den Femtes side, og det er ret forståeligt han gerne ville at lovreformen også kom til at omfatte Island. Resultatet af disse foranstaltninger blev et udkast til en ny islandsk lovbog, men den nåede ikke at opnå kongens stadfæstelse. I et reskript til lagmænd Páll Vídalín og Oddur Sigurðsson den 29. maj 1719[5] gentoges opfordringen fra året 1688. Lagmand Páll Vídalín affattede derpå et udkast som sendtes til Kancelliet, men det opnåede ikke samtykke.[6] Et reskript af 2. maj 1732 beordrede lagmændene og enkelte sysselmænd at revidere og reformere Páll Vídalíns udkast, oversætte det til dansk og sende

Side af vicelagmand JÓN OLAFSSONS lovbogudkast.

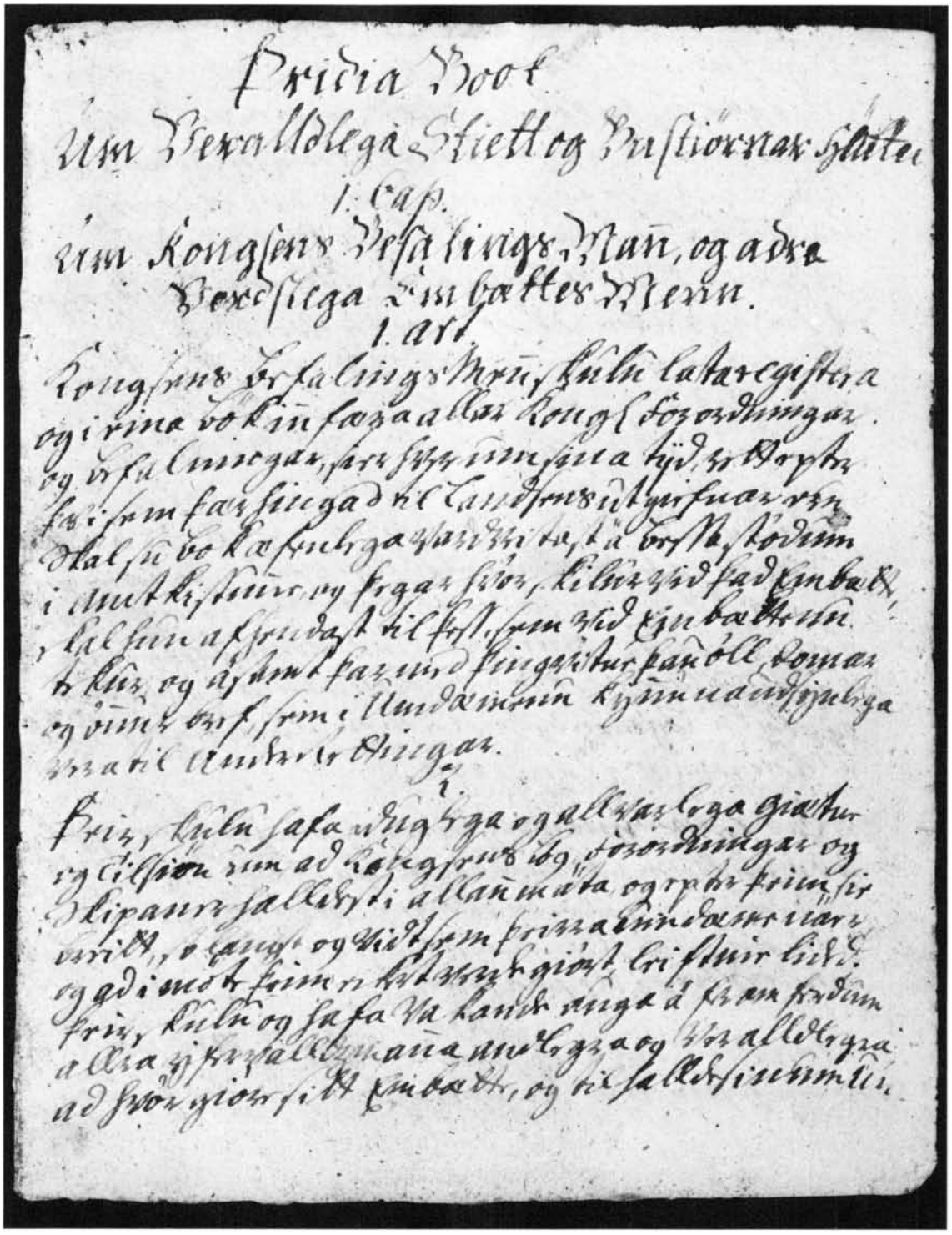

Þridia Bool

Um Veralldlega Stiett og Bustiörnar Hlutet

1. Cap.

Um Kongsens Befalings Mann, og adra Verdslega Embættes Menn.

1. art.

Kongsens befalings Menn, skulu lata registera
og i eina bok innfæra allar Kongl. Forordningar
og befalningar, sier hvor um sina tyd, rett epter
þvisem þær hingad til Landsens utgiefnar eru
Skal su bok æfenlega vardveitast, á bessa stodum
i Amtkistuur, og þegar hvor, skilur vid þad Embætt,
skal hun afhendast til þess, sem vid Embættenu
tekur, og ásamt þar med þingvitne þau öll, domar
og öunr bref, sem i Umdæmenu kynnu undsynlega
vera til Underrettingar.

2.

Þeir, skulu hafa iduglega og allvarlega giætur
og tilsiön um ad Kongsens og Forordningar og
Skipanir halldest i allan mäta, og epter þeim sie
breitt, so langt og vidt sem þeirra Umdæmenaer
og ad i mote þeim ekkert verde giört, leiftuir lidd.
Þeir, skulu og hafa va kande auga á fram ferdum
allra yfervalldsmanna andlegra og veralldlegra
ad hvor giöre sitt Embætte, og til halldesinum ur.

det til regeringen.[7] Forslag til en ny kirkelov, forfattet af biskopperne blev sendt til Kancelliet i året 1729.[8]

Så vidt man kan se, er disse udkast gået i glemmebogen, for i et brev som Kancelliets oversekretær skrev til stiftamtmanden, greve Rantzau, den 20. marts 1753, da man var ved at gennemgå og ordne alle love vedrørende Island med henblik på trykning, fortæller han, at man på kontoret havde fundet nogle forslag til en islandsk lovbog.[9] Det fund man havde gjort ved oprydningen i Kancelliet bevirkede at disse forslag sendtes til vicelagmand Jón Ólafsson. Ved en kongelig befaling fra 16. maj 1760[10] blev han beordret til at affatte et forslag til en ny lovbog for Island. Navnlig skulle Jónsbók lægges til grund, men også den gamle Grágás (dvs. fristatstidens love) hvis man deri fandt noget der var mere gunstigt for Island. Der skulle tages hensyn til nyere love og lovreformer, men iøvrigt skulle Norske Lov bruges som forbillede, forsåvidt det ikke var i strid med landets gamle love eller landets sædvaner. Af befalingens ordlyd fremgår hvilke grunde der lå bag denne lovrevision. Det hedder bl.a., at: »... ikke alene Kong Magnus Lagebethers islandske Lov, Johnsbogen kaldet, som endnu tildeels bruges paa Vort Land Island, i mange Stykker er uforstaaelig, ufuldstændig og ubrugelig; men at ogsaa de mange danske og norske Forordninger, som i nogle 100 Aar Tid efter anden der til Landet ere hensendte, baade ere skrevne, hvad den største Deel angaaer, i det danske Sprog, og saaledes uforstaaelige for de fleste af Landets Indbyggere, saavel som og i mange Poster ere bygte paa adskillige og stridige Grunde, og ei passe sig paa Landets, Folkets og Tidernes nærværende Omstændigheder ...«

Kongen anmoder vicelagmanden om at gøre bogen »... saa fuldkommen og fuldstændig, at samme kan være en Støtte for Ret og Retfærdighed i Landet, en Skræk for de Onde og en tryg Beskjærmelse for Vore islandske Undersaatters timelige Velfærd ...«.

Derpå gives der anvisning på hvilke regler, der skal iagttages ved lovbogens affattelse:

Side af lagmand PÁLL VIDALINS lovbogudkast.

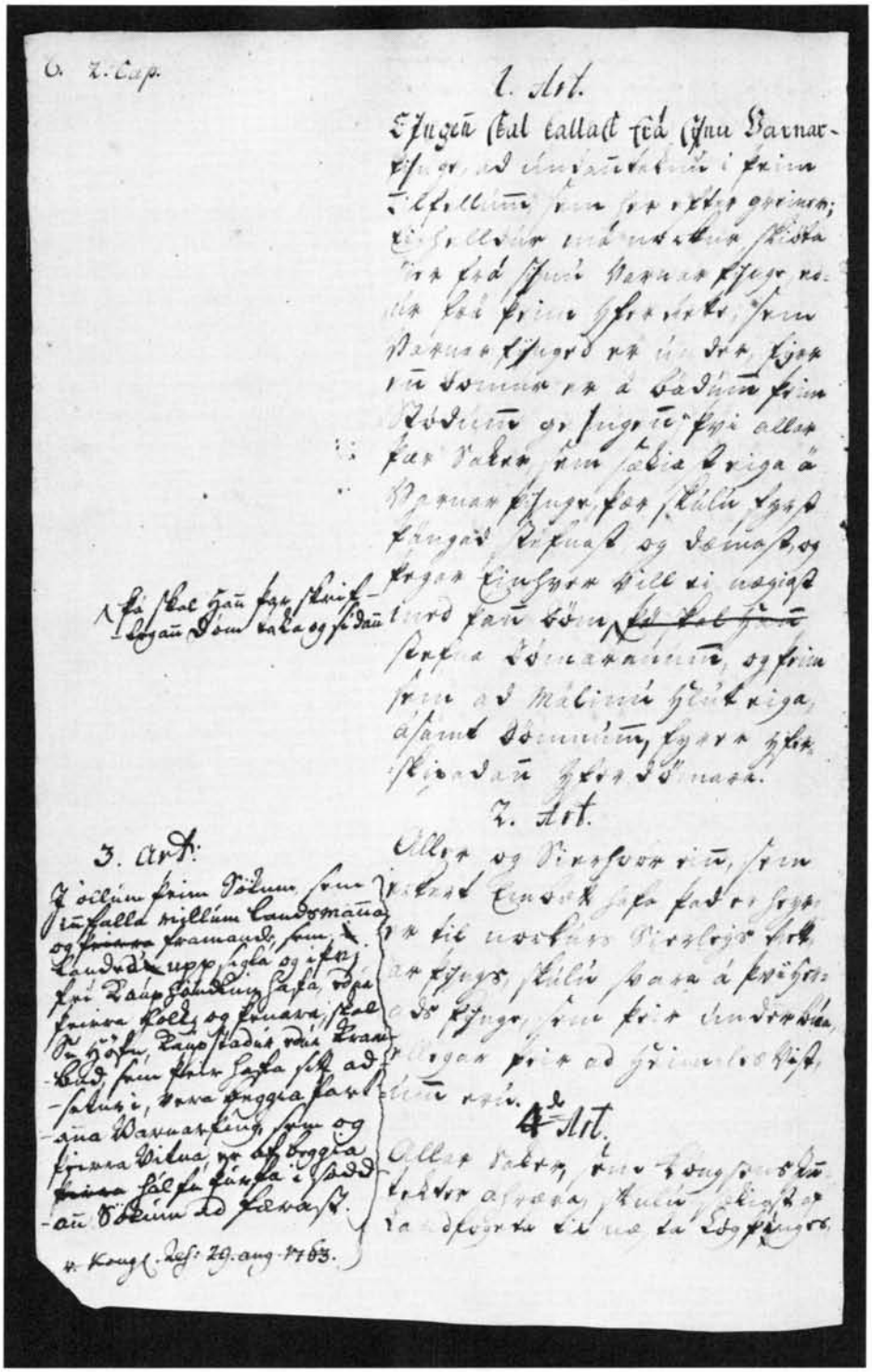

1) »Bør Kong Magnus Lagebetters Lov, som den nyeste og i adskillige Stykker den fuldkomneste blandt de islandske Love, lægges til Grund, og ei uden Fornødenhed og sand Nytte viges derfra ...«

2) »Da de trykte Exemplarer af bemeldte Lovbog ei skulle være overalt saa ganske accurate, saa har du dem at sammenligne med de bedste Haandskrifter, og for at opnaae Lovens rette Forstand, hvorsomhelst noget Uforstaaeligt eller Tvivlsomt maatte forefalde, da har du deri Oplysning at søge: deels ved gamle norske Loves Sammenligning, ... deels i de af dine Landsmænd over den islandske Lov paa adskillige (Tider) skrevne Commentarier og forfattede Glossarier, dog saaledes, at du selv med egen Skjønsomhed, og ved Hjelp af retskafne Fortolkningsmidler, allevegne eftersøger dens rette Mening, Grund og Hensigt.«

3) »Med Magnus Lagebetters Lov bør du og sammenligne de ældste islandske Love, især Graagaasen ...«

4) »... saa bør du og gjøre dig al Flid for at anskaffe dig en Notitiam practicam plenam om Landets vedtagne Brug ...«

5) »Endvidere har du at gjennemgaae alle Rettebøder, Recesser, Ordonancer, Forordninger, Reskripter og Befalinger, som enten Kongerne i Norge, eller i Dannemark og Norge tillige, have oversendt til Island ...«

6) »Da Vi allern. ville, at den islandske Lov skal conformeres efter Christian den Femtes norske, saavidt den ikke strider mod Landets og Folkets Natur, eller mod vedtagen Skik og Brug, og saavidt samme kan føres i et vel sammenhængende System med de øvrige islandske Love og Skikke, altsaa skal du og med største Agtsomhed og nøiagtig Eftertanke gjennemgaae Christian den Femtes norske Lov, sammenligne den i alle sine Dele med de ovenmeldte islandske Love, og nøie overlægge hvad deraf kan passe sig paa den ny reviderede islandske Lovbog, eller ikke.«

Af resolutionen fremgår tydeligt kærnen i det såkaldte »lovgivningsarbejde«, dvs. bestræbelserne for at tilvejebringe en ny lovbog for Island. Det fremgår også klart, hvordan meningen var at harmonisere de gamle islandske love med de norsk-danske love.

I et kancellibrev af 15. juni 1793[11] til stiftamtmand Ólafur Stephensen får lagmændene i opdrag at revidere Jón Ólafssons udkast til en ny lovbog, og i et andet brev fra Kancelliet, dateret den 7. juni 1800[12] beordres assessor Stefán Stephensen til at udarbejde en ny almen lovbog for Island. Ingen af delene så dagens lys, hvorfor man

valgte den udvej i en kongelig resolution af 29. marts 1826,[13] at befale at man fra Jónsbók skulle udtage alle de bestemmelser som man anså brugbare og i overensstemmelse med landets tarv. Disse skulle sammenfattes i een forordning, hvorefter Jónsbók skulle ophæves. Derpå skulle Danske Lov, så snart som muligt, indføres, tillige med senere tiders forordninger, dog med de modifikationer som landets særstilling krævede. Det blev pålagt amtmanden i Vestamtet at udfærdige et lovforslag på dette grundlag. Amtmanden sendte derpå et brev til regeringen med forslag om hvilke ændringer man burde gøre i de afsnit i Jónsbók som endnu regnedes for gyldige. Kancelliet sendte dette brev til embedsmandsforsamlingen i Reykjavík 1839, med ønske om dens udtalelse om forslaget. Efter Kancelliets forslag nedsattes et arbejdsudvalg til at behandle forslaget,[14] hvorpå embedsmandsforsamlingen sendte sine udtalelser til regeringen i året 1841.[15]

For at gøre en lang historie kort, kan oplyses, at Jónsbók i sin helhed aldrig blev ophævet. En ny lovbog fik heller aldrig set dagens lys, så man kan med vis ret hævde at alle foran beskrevne bestræbelser og forsøg var forgæves, bortset fra at disse arbejder måske indirekte medvirkede til at holde interessen for lovgivning i Island vågen i regeringskredse.

Når man ser på alle de forsøg som centraladministrationen i København iværksatte på at revidere eller reformere Jónsbók i sin helhed, fristes man til at konkludere, at en stor vilje eller interesse for at få dette arbejde udført, aldrig var til stede, bortset fra at enkelte islandske embedsmænd viste sagen interesse og udførte et stort stykke arbejde i den forbindelse.[16]

Indførelse af forskellige bestemmelser fra Norske Lov og Danske Lov i Island

Som det fremgår af det foran anførte trak det i langdrag at få en ny lovbog i stedet for Jónsbók, og til trods for ihærdige forsøg på at revidere og reformere Jónsbók, blev en ny lovbog aldrig vedtaget af kongen. Da det viste sig svært at få udarbejdet en ny lovbog for Island fandt regeringen på en anden udvej på lovgivningsområdet.

Idet man var klar over at Jónsbók på en række punkter måtte anses som forældet, og der derfor var tale om retsusikkerhed på visse

områder, fandt kongen på at man i visse tilfælde skulle anvende bestemmelserne i Norske Lov, i hvert fald når de var mere utvetydige og passede bedre end Jónsbók. Efter Norges og Danmarks adskillelse i 1814 begyndte man så småt at indføre enkelte afsnit af Danske Lov eller lovregler som byggede på Danske Lov.

Det fremgik ikke tydeligt af kongens allerførste forordninger, hvorvidt en sådan indførelse af udenlandske love kun var en midlertidig foranstaltning, eller om det drejede sig om varig tilstand fra den enevældige konges side. Men det ser ud til, at sålænge man endnu forventede tilvejebringelse af en ny lovbog, der var i stand til at skære igennem angående den juridiske divergens som rådede i Island, var det kongens agt, at disse udenlandske love kun skulle gælde indtil en ny lovbog til afløsning af Jónsbók blev tilvejebragt.

Den gamle lovbog holdt, med mindre ændringer, stand helt ind i det 18. århundrede. Det samme er ikke tilfældet hvad angår retsforholdene i sin helhed eller retspraksis. Dette skyldtes hovedsagelig at enkelte dommere på grund af ringe uddannelse engang imellem ikke var i stand til at dømme efter Jónsbóks bestemmelser, men i stedet anvendte udenlandske (danske eller norske) love. Ganske vist må man bære lidt over med dem, idet Jónsbók utvivlsomt var blevet forældet på en række punkter. Desuden herskede en vis retsusikkerhed i landet som vanskeliggjorde anvendelsen af loven, men retsusikkerheden skyldtes ikke alene dommerne, men lige så godt kongemagten.

I et reskript af 30. april 1751[17] citeres en udtalelse fra et brev som stiftamtmand Rantzau havde sendt regeringen i København. I brevet beklager Rantzau sig over den elendige retstilstand i Island. I enkelte sager pådømmes de i henhold til Jónsbók, i andre sager i henhold til Norske Lov og i endnu andre sager skal der dømmes efter bestemmelserne i »Store Dom«, forordninger eller recesser. En af misererne består i, at forordningerne ikke er blevet trykt, så endog dommerne ikke har fået kendskab til disse. Hverken Jónsbók eller »Store Dom« findes i dansk oversættelse, og derfor har Højesteret ofte ikke noget kendskab til de love, som skal anvendes ved pådømmelse af islandske sager.

Skønt Danske Lov og Norske Lov i sig selv var gedigne lovbøger som helhed betragtet, følger ikke deraf at de passede til de islandske forhold. Mange bestemmelser i disse love passede uden tvivl dårligt

i Island, navnlig hvad angik enkelte bestemmelser vedrørende processen. Idet islandsk ret havde sin oprindelse i folkestyret og derfor var nationalt præget, og på mange måder forbilledlig, er det klart, at man måtte gå forsigtigt til værks når man ville indføre udenlandske love, sådan at den traditionelle islandske kulturarv ikke skulle lide skade. Lige så åbenbart er, at man ikke udviste tilstrækkelig forsigtighed hvad dette angår. I løbet af det 18. og 19. århundrede indførtes en mængde udenlandske lovbestemmelser, både norske og danske, og der er ingen tvivl om at de enkelte bestemmelser havde en meget større indflydelse end man skulle tro.

I disse tider huserede fattigdommen i Island. Nationen var så udmarvet efter langvarig ublid medfart, at man ikke kunne forvente en videre energisk indsats mod den udenlandske indflydelse. Hertil kommer at de fleste embedsmænd og andre mænd i magtstillinger, var mere eller mindre afhængige af kongemagten, og tænkte mest på at hytte sit eget skind. Derfor kunne man heller ikke forvente at de satte sig imod indførelsen af de udenlandske love. Det blev også tilfældet, at dansk-norsk ret blev i stor udstrækning indført af den enevældige konge, uden nævneværdig modstand fra islandsk side. Herefter blev disse udenlandske love, i lange tider, grundlaget for islandsk ret på de pågældende områder.

I instruction for amtmand Fuhrmann af 30. maj 1718[18] beordres amtmanden til at rette sig efter Norske Lovs retsplejebestemmelser. Desuden skulle han »tilligemed Bisperne have Tilsjun med den geistlige Jurisdiction der udi Landet og udi forefaldende Sager efter Norske Lovs Indhold, saavidt muligt, sig forholde«. Denne ordre blev gentaget i instruction for stiftamtmand Raben af 27. april 1720.[19] Deri hedder det bl.a.: »Med Justitien skal han, (dvs. stiftamtmanden) ved Nærværelsen udi Landene have tilbørlig Opsjun og nøie tilsee at den rettelig administreres efter Norske Lovs Indhold, saa ingen, være sig Geistlig eller Verdslig, Rig eller Fattig, med Billighed derover kan klage.« Her ser det ud til at disse bestemmelser indføres uændret, uden forudgående undersøgelse af hvorvidt de var i overensstemmelse med landets tarv eller ej.

Denne kongelige befaling gentoges i et rescript den 2. maj 1732.[20] Deri forordnes at indtil den nye lovbog foreligger, skal man følge de islandske love, undtagen at Norske Lovs bestemmelser skal gælde om processen.

Med denne indførelse af udenlandske retsplejeregler ophævedes Jónsbóks rettergangsregler sammen med andre ældre retskilder på dette område (i det mindste de regler der ikke var i overensstemmelse med Norske Lov). Efter dette byggede den islandske retspleje i lange tider på Norske Lovs grundlag og senere også på grundlag af danske forordninger. Desuden dannedes der sædvaner, navnlig hvor der ikke fandtes positive lovbestemmelser.

Ved undersøgelse af domme fra Altinget, viser det sig at der omkring århundredeskiftet 1700 forekommer mange eksempler på, at man ved Altingets afgørelser henviser til Norske Lovs procesregler, der findes endda eksempler på at retssagers udfald var afhængige deraf,[21] selv om der ingen lovhjemmel fandtes dertil på daværende tidspunkt.[22] Efter at Norske Lovs procesregler formelt var blevet indført som lov i Island, findes der på den anden side ingen eksempler på at man har benyttet sig af de ældre rettergangsbestemmelser ved retssagers behandling på Altinget.[23] Jeg har endvidere foretaget en undersøgelse af utrykte underretsdomme fra den sidste del af Jónsbóks-perioden, med det formål, at belyse udøvelsen af procesreglerne på dette domtrin, foruden hvad der fremgår af oplysninger på dette område i Altingsbøgerne. Min undersøgelse koncentrerede sig om perioden 1700-1730 og bygger på retsbøger og dombøger der findes opbevarede i Islands Rigsarkiv. Desværre findes kun bevarede bøger fra en del af landets sysler i denne periode, hvorfor der ikke er grundlag for vidtløftige konklusioner eller generalisering angående dette emne. Undersøgelsen af de bevarede kilder fører i det store og hele til lignende resultat som jeg kom til ud fra undersøgelsen af Altingets domme, dvs. at mange år inden Norske Lovs retsplejebestemmelser blev lovformelig vedtaget i Island, var man i stor stil begyndt i domme at henvise til disse, selv om dette er noget forskelligt i de enkelte sysler.

Her kommer et reskript til stiftamtmand Henrik Ocksen, dateret 19. februar 1734,[24] ind i billedet. Heri svares der på en forespørgsel fra amtmand Fuhrmann om hvordan der skal dømmes i retssager, hvor hverken Jónsbók eller senere tiders forordninger indeholdt nogen for sagen passende bestemmelser, men i sådanne tilfælde plejede man gerne at dømme ifølge Norske Lov. I svaret på amtmand Fuhrmanns forespørgsel siges bl.a.:

»naar adskillige Casus kunne forefalde, som ikke i den Islandske Lov findes ommeldte, da skal Rettens Betjente der paa Landet ved Hjælp af de forrige i Brug værende Ordinantzer, Recesser, Retterbøder og til Landet udgangne Forordninger heller afgjøre Sagerne, og i arbitraire Kjendelser alene consulere den Norske Lov naar den passede sig, end at den Norske Lov uden Forskjel i Flæng og tillige med den Islandske skulde bruges, der vilde give Anledning til Confusion, idet at een rettede sig efter den Islandske og en anden efter den Norske Lov. Angaaende criminelle Sager, da ville Vi allern., at saasom der paa Island haves en og anden Retterbod eller Anordning, og i Særdeleshed den der saa kaldede Store-Dom, som Anno 1565 er bleven confirmeret og dicterer Straf i adskillige Tilfælde af Løsagtighed, hvorhen de fleste Forseelser og Misgjerninger skal kunne regnes, da skal det i deslige Sager, indtil Vores videre allern. Anordning, forblive ved de forrige Love og Anordninger, men i Drabs- og Tyve-Sager skal, i Henseende til den Forskjel, der findes imellem den Islandske og disse Tiders Love, den Norske Lov følges, indtil den nye Islandske Lov, som Vi allern. have befalet at forfattes, bliver færdig og af Os allern. approberet.«

Heraf fremgår at det forudsættes at man for det meste følger de gamle islandske love, kun skulle man tage hensyn til Norske Lov som reserve og ellers når det drejede sig om kriminelle sager (og retspleje, jfr. tidligere omtalte forordninger).

Det er åbenbart, at forordningerne straks blev efterkommet, og det er sandsynligt at man allerede var begyndt at anvende Norske Lov meget mere end det fremgår af kongens befaling i disse skrivelser. Dette førte med sig, at man anså det nødvendigt at udgive Christian den Femtes Norske Lov i sin helhed i Island, selv om der aldrig blev tale om en autoriseret oversættelse, hverken af Norske Lov eller Danske Lov. I året 1779 udgav sysselmand Magnús Ketilsson Norske Lov i islandsk oversættelse (seks år forinden havde han udgivet 2. kap. af 5. bog), men denne oversættelse var ikke tilstrækkelig nøjagtig. Denne såkaldte Hrappseyjar-udgave af Norske Lov fik en temmelig stor udbredelse, men samtidig fandtes i cirkulation adskillige mere eller mindre fuldstændige håndskrevne eksemplarer af lovbogen i mere eller mindre nøjagtig oversættelse. Desuden vides at mange lovkyndige var i besiddelse af lovbogen på originalsproget. Alt dette tyder unægtelig på at Norske Lov brugtes i betydelig grad i Island.

Efter at Norske Lovs procesregler var blevet indført som lov i Island, må man regne med at forordninger der handlede om »For-

Vitnanna Eids Utþyding.

Utþyding
yfer
Vitnanna

EIÐ,

Og Aminnijng til þeirra fyrer Rettinum; ſoſem aminſt er i fyrſtu Bookar þrettanda Cap. attunda Art.

Hvor ſa Madur ſem vill ſveria nockurn Eid, ſkal uppretta þriar Fiingur, ſem er Þumalfijngurinn, Vijſefijngurinn og Midfijngurinn. Fyrer þann fyrſta Fijngur, ſem er Þumalfijngurinn, a ad ſkiliaz Gud Fader, fyrer Vijſefijngurinn Guds Sonur, fyrer þann þridia Gud H. Ande. Þar tvo minne Fijngur beger hann i Loofann; af hverium ſa eine merker Mannſinns yppar legu Sal, ſem liggur hulenn i Manninum; En ſa fiinte og minnſte Fijngur merker Lijkamann, ſoſem hann er lijtelmootlegur og avdvirdelegur hia Salinne. Med allre Hendinne verdur teiknadur eirn einaſte eilijfur og almattugur Gud og Skapare, ſem hefur ſkapad Manniñ og allar Skepnur a Himne og Jordu. Hvor ſv Manneſkia ſem nv er ſo ogudleg, og ſialfre ſer illviliud, ad hvn ſver rangann Eid, edur ecke helldur ſinn ſvarenn Eid, hvn ſyndgar i ſlijkann Mata ſem hvn ſegde: Ef eg ſver ranglega þa ſtraffe mig Gud Fader, Gud Sonur, og Gud H. Ande, ad Guds Himneſka Fodurs Skopunarverk, þa hann ſkapade mig og alla Menn epter ſinne Mynd, þaradavk oll hanns fodurleg Gædſka, Nad og Miſkun kome mer ecke til Gagns, helldur ad jeg ſem eirn þverbrotenn og hardſvijradur Ofertrodſlumadur og Syndare verde eylijflega ſtraffadur i Helvijte. Jt Hvor ſa Madur ſem ranglega ſver, edur ecke helldur ſinn ſvarenn Eid, han talar, ſo

Side af den såkaldte HRAPPSEYJAR-UDGAVE af Norske Lov, 1779.

maliteten og Processens Maade« i Norge, også fik gyldighed i Island. Blandt disse kan nævnes forordning af 17. maj 1690 angående appel og fuldbyrdelse af udlægsdomme. Senere tiders forordninger angående disse emner, udstedt til at gælde for Norge, ansås i

praksis også at gælde for Island, selv om de ikke allesammen blev offentliggjort. Af disse kan nævnes forordning af 31. marts 1719 angående skelsager, forordning af 19. august 1735 angående retssager og rettens tjenere i Norge, forordning af 23. december 1735 om lovens skærpelse overfor trættekære personer og uretfærdige dommere og sagsøgere, forordning af 3. marts 1741 angående vidnestævninger mv., forordning af 21. maj 1751 angående straffesagers proces, forordning af 7. juli 1760 angående appel af kriminalsager til Højesteret, forordning af 3. juni 1796 angående hurtigere sagsbehandling og forordning af 31. maj 1805 om kriminelle sagers appel.[25] Det bør endvidere bemærkes, at i henhold til kongelige resolutioner af 24. januar 1738 og af 2. juni 1747, jfr. forordning af 13. januar 1789, skulle Norske Lovs 1-22-19 og 4-8-1 iagttages ved sagsbehandling i gæsteret og søret.

På samme måde skete det, at efter at bestemmelserne i Norske Lov angående »Drabs- og Tyve-Sager« var blevet lovfæstet i Island med et reskript af 19. februar 1734, så blev adskillige forordninger i tilknytning dertil, som var udstedt til at gælde for Norge, faktisk også gældende i Island. Samtidig udstedtes i løbet af de næste decennier enkelte forordninger angående straf for forskellige lovovertrædelser, som jeg ikke kommer nærmere ind på i denne artikel.

Ved et kongeligt reskript af 17. februar 1769[26] blev kapitel 2 af 5. bog i Norske Lov »Om Arv og Skifte« lovfæstet i Island. Senere bestemtes ved kancelliskrivelse af 6. oktober 1832[27] at Norske Lov 5-2-76 ikke gjaldt i Island. Ved en forordning af 21. december 1831[28] blev kapitel 17 i 3. bog af Danske Lov lovfæstet i Island. Endelig bestemtes ved en forordning af 24. januar 1838[29] at bestemmelserne i Danske Lov angående straffesager og de fleste lovbestemmelser vedrørende kriminelle sager i Danmark, for fremtiden også skulle gælde i Island. Dermed indførtes den dagældende danske straffelov i Island. Den 11. april 1840 udstedtes en forordning angående straf for tyveri, bedrageri, falsk og andre forbrydelser af lignende karakter.[30] Den 15. april 1840 kom en forordning angående straf for falsk vidnesbyrd og mened,[31] den 26. marts 1841 kom en forordning angående straf for brandstiftelse,[32] og den 24. september 1841 udstedtes en plakat angående straf for hæleri.[33]

Eftersom det i begyndelsen af det 19. århundrede blev klart, at

man ikke kunne regne med at en ny lovbog for Island ville se dagens lys, var det kun ret og rimeligt, i betragtning af omstændighederne og ud fra regeringens synspunkter, at man i disse år indførte den danske kriminallovgivning i Island.

Samtidig med de vigtigere lovafsnit som indførtes, jfr. det foran anførte, udstedtes en mængde forordninger og kongelige anordninger som lovfæstede enkelte dele af Norske og Danske Lov samt senere tiders tillæg til eller ændringer af disse, men her gives ikke lejlighed til at uddybe dette nærmere.

Afslutning

I det foranskrevne er der gjort rede for den retsusikkerhed der herskede i Island i en vis periode, hvor man tit anvendte danske eller norske lovbestemmelser, som aldrig var blevet offentliggjort i Island, hvorfor de rettelig ikke skulle have nogen retslig gyldighed. Med indførelse af visse dele af Norske og Danske Lov var det delvis meningen at få en ende på den uholdbare retstilstand. Dette blev dog ikke altid tilfældet, idet det medførte mange nye problemer, selv om mange af de nye bestemmelser må anses at være reformer. Et af problemerne var, hvor uklar ordlyden var af de ældre forordninger, der skulle indføre dele af Norske Lov i islandsk ret, sådan at der tit opstod tvivl om hvorvidt visse bestemmelser skulle gælde for Island eller ej. Mange gange fremhævedes heller ikke tydeligt nok hvilke ældre bestemmelser, der skulle falde bort, når nye love indførtes. Denne retsusikkerhed varede ved langt ind i det 19. århundrede. Først og fremmest kan vi takke oprettelsen af den islandske Landsoverret i året 1800 og dens virksomhed i de følgende årtier, for at denne retsusikkerhed blev udryddet.

Skønt Norske Lov spillede en betydelig rolle i Island i mere end to århundreder (og senere også Danske Lov), må det dog fremhæves at mange vigtige afsnit af disse love aldrig blev lovfæstet i Island, og på enkelte områder blev Jónsbóks bestemmelser ved at gælde som lov endog helt ind i det tyvende århundrede, hvor de for størstedelen afløstes af nye love. Som eksempel kan anføres at den islandske sølov af 1913 (genudgivet 1914) afløste Jónsbóks »farmannalög« (søfartslov), men længe forinden var denne »farmannalög« blevet forældet. Handelsloven af 1911 (jfr. senere købeloven

af 1922) afløste mange lovbestemmelser i Jónsbóks »kaupabálkur« (afsnit om køb). I den nugældende islandske lovsamling, udgivet i året 1973, findes endnu 47 paragraffer eller bestemmelser fra den 700 år gamle lovbog.

Efter at Islands Alting igen havde fået lovgivningsmagten i sine hænder i den senere halvdel af det 19. århundrede, tog man snart fat på at affatte og indføre love på mange forskellige slags områder, i takt med tidens tarv. Derefter er de fleste lovbestemmelser der stammede fra Norske eller Danske Lov og var blevet lovfæstet i Island, blevet ophævet ved lov; andre er blevet unødvendige på grund af nye love, selv om de ikke formelt er ophævet. Det bør dog bemærkes, at inden Altinget fik lovgivningsmagten havde den islandske straffelov af 1869 og arveforordningen af 1850 afløst tilsvarende lovbestemmelser i Norske og Danske Lov. Norske Lovs regler om retspleje og proces, som blev lovfæstet i den første halvdel af det 18. århundrede, holdt længst stand, og havde i lang tid stor betydning for det islandske retsvæsen, som foran anført. Den ordinære sagsbehandling for islandske domstole byggede for det meste på Norske Lov samt senere forordninger, indtil ikrafttrædelsen af lov nr. 85/1936 om civilrettens pleje og lov nr. 27/1951 om strafferettens pleje. Det bør bemærkes, at mange af de forannævnte forordninger blot var direkte oversættelse af danske eller norske forordninger, mens andre aldrig var blevet oversat til islandsk. Ved revisionen af regler om rettens pleje i de sidste årtier har man derimod såvidt muligt prøvet at tage hensyn til de islandske forhold og de krav som moderne samfund stiller. Ved affattelsen af disse love toges desuden væsentlige hensyn til de nordiske landes lovgivning på dette område, navnlig danske love, og dette har i rigeligt mål været tilfældet ved affattelsen af de fleste andre vigtige islandske love.

Til slut skal tilføjes, at i den islandske lovsamling, udgivet i året 1919, fandtes mange lovbestemmelser som var optrykt direkte efter Norske Lov og Danske Lov,[34] bl.a. Norske Lovs hovedregler om rettergangen. I den næste lovsamling fra året 1932, er der ikke helt så mange lovbestemmelser fra Norske og Danske Lov.[35] Rettergangsbestemmelserne var stadig de mest omfangsrige. I de senere udgaver af lovsamlingen er lovbestemmelserne fra kong Christian den Femtes Norske og Danske Lov stadig blevet færre og

færre og i den sidste lovsamling fra 1973 findes kun følgende: D.L. 2-2-5 og 2-11-13 (det må dog anses meget tvivlsomt hvorvidt disse bestemmelser endnu har gyldighed) og N.L. 1-6-1, 11, 15 og 18; 1-9-13; 1-22-19, 22, 23, 24, 28, 39, 40 og 56; 6-14-6.[36] I lovsamlingen findes desuden enkelte forordninger eller anordninger, navnlig fra det 18. og 19. århundrede, som oprindelig var blevet udstedt for Norge eller Danmark, men senere offentliggjort i Island. Der hersker nu tvivl om hvorvidt disse bestemmelser stadig er gyldige, idet mange af dem næppe passer til moderne tankegang eller forhold, selv om de ikke formelt er blevet ophævet og islandske domstole heller ikke har benægtet deres gyldighed.

Noter

1. Denne kortfattede afhandling bygger i hovedtrækkene på enkelte afsnit i forfatterens bog: *»Brot úr réttarsögu«* (Reykjavík 1971), s. 164–196. Afhandlingen er på en række punkter mere fyldig end bogen medens andre punkter er udeladt.
2. Manuskriptet til Þorsteinn Magnússons redegørelse findes (i afskrifter) i AM 213-b, 4.to; AM 214-b, 4.to; AM 228-a, 4.to; AM 231-b, 4.to, AM 231-c, 4.to; AM 231-c, 4.to; Steph. 58, Bodl. Libr. M.S. Bor 23, 4.to og Lbs. 8 fol.
3. Lovsamling for Island I., 472–473.
4. Lovs. f. Isl. I., 473–475. Udkastet befinder sig i Islands statsarkiv (Stiftamtm. saml. nr. 221).
5. Lovs. f. Isl. I., 753–754.
6. Manuskriptet til dette forslag eller dele deraf, er bevaret, jfr. Lovs. f. Isl. I., 754 (fodnote). En afskrift (på islandsk) findes nu i den Arnæmagnæiske samling (Steph. 38) og en anden i Islands statsarkiv (Stiftamtm. saml. nr. 217).
7. Lovs. f. Isl. II., 137–140. Et revisionsforslag fra sysselmand Thorsteinn Sigurdsson (sandsynligvis fra 1733) findes i Islands statsarkiv (Stiftamtm. saml. nr. 217).
8. Jfr. Lovs. f. Isl. II., 66–67 (fodnote) og 84–87. Udkastet befinder sig i Islands statsarkiv (Stiftamtm. saml. nr. 221).
9. Lovs. f. Isl. III., 159–160.
10. Lovs. f. Isl. III, 398–405. Angående opbevaring af Jón Ólafssons udkast til en lovbog, se Lovs. f. Isl., III., 405–407 (fodnote). Udkastet befinder sig nu i Islands statsarkiv (Stiftamtm. saml. nr. 219 (på islandsk) og nr. 220 (på dansk)). Det tog Jón Ólafsson 8-9 år at udfærdige sit udkast på islandsk, men i året 1763 fik lagmændene Sveinn Sölvason og Björn Markússon det opdrag at revidere hans udkast efterhånden som det skred frem, men udkastet blev aldrig revideret helt ud. Det var først i året 1786 (8 år efter Jón Ólafssons død) at hans lovværk, på islandsk og dansk, blev sendt til Kancelliet af stiftamtmand Thodal.
11. Lovs. f. Isl. VI., 121-123.
12. Lovs. f. Isl. VI., 445.
13. Lovs. f. Isl. IX., 35-52. I denne anordning omtales også det gamle lovværk.

14. *Tíðindi frá nefndarfundum ísl. embættismanna í Reykjavík árin 1839 og 1841* (Beretning fra embedsmandsforsamlingen i Reykjavík), København 1842, 50-52.
15. Jfr. delvis Tíðindi..., 188 ff.
16. Her kan bemærkes, at i året 1927 (jfr. Vaka I, Reykjavik 1927) fremkom den kendte retslærde, professor Ólafur Lárusson, offentlig med den idé og argumenterede for, at der skulle affattes en helhedslovbog omfattende privatretten, men denne tanke mødte ikke tilslutning.
17. Lovs. f. Isl. III., 75-78.
18. Lovs. f. Isl. I., 739-743.
19. Lovs. f. Isl. I., 781-786.
20. Lovs. f. Isl. II., 137-140.
21. Se nærmere af samme forfatter bogen: »*Þróun og Þýðing eiðs og heitvinningar í réttarfari*« (Reykjavík 1978), s. 129 ff. (Edsaflæggelse og løfte på æresord i rettergangen i historisk belysning).
22. Det er højst sandsynligt at mange embedsdommere har anset det for at være deres pligt, og i overensstemmelse med kongens vilje, at efterkomme Norske Lovs rettergangsbestemmelser i praksis, inden den blev lovfæstet i Island, idet det var en kendt sag at øvrighedens agt var at harmonisere Norske Lov og islandsk lov på dette område.
23. I året 1720 blev bl.a. en herredsretsdom ophævet af Altinget, idet den ikke var afsagt i overensstemmelse med Norske Lovs rettergangsbestemmelser. I årene derpå findes mange eksempler på at herredretsdomme blev kritiserede eller erklæredes ugyldige fordi man ikke havde iagttaget Norske Lovs rettergangsbestemmelser i tilstrækkelig grad.
24. Lovs. f. Isl. II., 169-171.
25. To retslærde, Pétur Hafstein og Eggert Briem, anser at man her i landet efterkom disse lovbestemmelser, jfr. »Nokkrar athugasemdir um núverandi gildi Jónsbókar og um löggjöf Islands yfirhöfuð« (Enkelte bemærkninger angående Jónsbóks nuværende gyldighed og Islands lovgivning overhovedet), en indledning til den i Akureyri i 1858 udgivne *Jónsbók*, s. XVI-XVII. Hertil sættes det forbehold, at gyldigheden af de foran nævnte lovbud er diskutabel.
26. Lovs. f. Isl. III., 628-629.
27. Lovs. f. Isl. X., 205.
28. Lovs. f. Isl. IX., 816-836.
29. Lovs. f. Isl. XI., 149-171. Deri hedder det bl.a.: »Ligesom det ved Reskript af 19. Februar 1734 er befalet, at alle i Island forefaldende Sager om Drab og Tyverie skulle paakjendes efter Kong Christian den Femtes Norske Lov, der i Henseende til disse Materier stemmer med samme Konges Danske Lov, og den i Aaret 1565 confirmerede saakaldte Store-Dom, der i benævnte Reskript benævnes som den vigtigste særegne islandske Anordning Misgjerningssager angaaende, der indtil videre skulde blive i Kraft, ved senere Anordninger er blevet næsten aldeles afskaffet, saaledes er det befundet, at hvad Jonsbogen, fornemmelig i sammes Mannhelge- og Tyvebalk, saavelsom andre gamle islandske Love indeholde om Misgjerningers Afstraffelse, saa godt som ganske er gaaet af Brug, og at det derhos i sig selv deels er dunkelt og uforstaaeligt, deels upassende til de nuværende Forhold, og uovereensstemmende med de Love, som ere blevne indførte paa bemeldte Land angaaende Straffene for nogle af de vigtigste Forbrydelser, saavelsom med den nu sammesteds gjeldende Rettergangsmaade, men at det derimod, saavel med Hensyn til Lovenes indvortes Beskaffenhed, som for at gjøre Ende paa den Uvished, som den nuværende Retsforfatning fører med sig, vil være særdeles tjenligt for Vore kjære og troe Undersaatter paa Island, i fornævnte Henseende fuldstændigen at deelagtiggjøres i den almindelige for Vort Rige Danmark gjeldende Lov og Ret. Vi have derfor besluttet, at gjøre de her i Danmark gjeldende Straffelove gjeldende paa Island, dog med nogle Undtagelser og nærmere Be-

stemmelser, som de særegne Forhold paa dette Land kræve.

... Kong Christian den Femtes Danske Lov skal, i Forbindelse med de senere Anordninger, hvorved samme er blevet forandret eller nærmere bestemt, og under Iagttagelse af de særlige Regler, som indeholdes i de følgende §§, for Fremtiden være den almindelige Regel, hvorefter alle paa Island forefaldende Forbrydelser skulle behandles og straffes, saa at den samme Ret, der med Hensyn til Misgjerninger, disses Behandling og Afstraffelse, i Almindelighed gjelder i Vort Rige Danmark, med de Undtagelser og nærmere Bestemmelser, som i det følgende ville blive fremsatte, ogsaa skal være gjeldende paa Vort Land Island, hvis ældre særegne Love om disse Genstande fra nu af skulle være ophævede ...«

30. Lovs. f. Isl. XI., 500-584.
31. Lovs. f. Isl. XI., 586-599.
32. Lovs. f. Isl. XII., 46-59.
33. Lovs. f. Isl. XII., 161-166.
34. Det fremhæves i lovsamlingen, at det er meget tvivlsomt hvorvidt nogle af bestemmelserne har gyldighed, idet de aldrig er blevet offentliggjort i Island, men på den anden side er de blevet brugt i praksis. Enkelte bestemmelser offentliggjordes kun delvis. Følgende bestemmelser fra Norske og Danske lov blev optaget: *D.L.* 1-24-9; 2-1; 2-11-3 og 13; 3-16-8 og 15; 3-17; 5-3-28, 29 og 30; 5-7-7; 6-13-2, 3, 4 og 5; 6-17-10 og 11. *N.L.* 1-2; 1-3-1, 2, 4, 5, 6, 9 og 10; 1-4-1, 2, 4, 7, 8, 9, 10, 12, 16, 18, 20, 24, 32, 34, 37; 1-5-1, 2, 6, 8, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 20, 24, 27, 28, 29, 30 og 31; 1-6-1, 5, 7, 8, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 18, 19, 20 og 21; 1-7-1 og 5; 1-8-1, 2, 3, 4, 7, 9 og 10, 1-9-13 og 14; 1-10-1; 1-12-1, 2, 3 og 5; 1-13-1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 12, 13, 14, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 28 og 29; 1-14-2, 3, 4, 5 og 6; 1-15-1, 2 og 3; 1-16-1; 1-19-1, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 17, 18, 19, 20, 21 og 22; 1-22-19, 22, 23, 24, 28, 39, 40, 48 og 56; 2-5-19; 2-9-26; 2-17-23; 4-8-1; 5-1-6 og 7, 5-2-11, 24, 25, 26, 30, 31, 32, 53, 60, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 88, 89 og 90; 5-3-33; 5-5-5 og 7; 5-13-4, 5, 34 og 44; 6-14-6.
35. Af Danske Lov findes der kun offentliggjort 2-2-5 og 2-11-13.
36. Denne sidstnævnte bestemmelse fra N.L. bliver endnu stadig citeret i praksis, jfr. f.eks. Hæstaréttardómar (Højesteretsdomme) 1981, s. 1484.

Användningen av dansk och svensk rätt i Peter den stores lagkommission, 1720-1725

Af *Claes Peterson*

Den petrinska absolutismen och statsapparatens modernisering

Under det sista decenniet av Peter den stores 43 år långa regeringsperiod (1682-1725) genomfördes omfattande reformer i den ryska statsapparaten. En gammal, starkt funktionssplittrad förvaltning upplöstes för att lämna plats åt en rationellt-enhetligt uppbyggd förvaltning, vars främsta kännetecken var en systematisk institutionell kompetensfördelning och en inre på fasta verksamhetsrutiner genomförd arbetsfördelning. De i centralistisk riktning företagna förvaltningsreformerna var uttryck för en absolut furstemakts strävanden att skapa en total politisk och militär maktenhet. Förvaltningsorganisationens konsekventa omdaning sammanföll sålunda i tiden med den stående, reguljära krigsmaktens – arméns och krigsflottans – slutgiltiga konsolidering i Ryssland. Krigsmaktens betydelse låg inte uteslutande på ett utrikespolitiskt plan, dvs att hävda Rysslands intressen gentemot andra stater, utan den hade

CZAR PETER DEN STORE af Rusland gennemførte under sin regering 1682-1725 talrige reformer. Herved blev der også taget hensyn til danske forhold. Det gjaldt således reformer af rangordningen af 1716 og de samtidige overvejelser om lovreformer. Maleri af Benoit le Coffre, Peterhof.

även viktiga inrikespolitiska uppgifter att fylla, nämligen att vidmakthålla den politiska regimen och dess socialekonomiska bas. Att upprätthålla en stående krigsmakt, som var invecklad i en långvarig och mycket kostsam krigföring krävde emellertid inte enbart ökade ekonomiska resurser, mobiliserade framför allt via en mer intensiv statlig beskattning, utan även betydande organisatoriska insatser var nödvändiga, för att skapa förutsättningar för en enhetlig kassaförvaltning samt en med en regelbunden bokföring och räkenskapsgranskning underbyggd finansplanering. Förvaltningen i allmänhet och finansförvaltningen i synnerhet tillmättes nu därför en central betydelse, något som på ett belysande sätt omvittnas i följande citat, hämtat från ett till förvaltningsreformerna hörande projekt angående rangförhållandet mellan ämbetsmän och officerare i den genom Peters reformer omstrukturerade statsapparaten:

> Spanien ägde många länder, flottor och trupper, men på grund av bristen på en reguljär uppdelning och fast inrättad styrelse i råden hamnade den stora maskinen och styrkan (velikaja machina i sila) i en nedgång och kom inte i någon ordning.[1]

Spaniens olycka berodde sålunda enligt projektförfattaren på att man i detta land inte förstått att inrätta och utveckla en reguljär statsförvaltning.[2] I Ryssland skulle man därför inte göra om samma misstag utan konsolidera såväl rikets genom det nordiska kriget vunna utrikespolitiska maktställning, som dess inre rådande politiska och socialekonomiska ordning genom att bygga upp en effektiv och centralistiskt styrd förvaltningsorganisation. Den åsyftade militära och administrativa utvecklingen i Ryssland var ingen unik företeelse. De flesta av Europas stater hade vid tidpunkten för de ryska förvaltningsreformerna genomgått en likartad utvecklingsprocess.

Goda förebilder för sina strävanden hade Peter bland Rysslands närmaste grannar, nämligen Danmark och Sverige, två absolutistiskt styrda stater, som båda var starkt centralistiskt organiserade. Det blev också Danmark och Sverige, som kom att tjäna som en slags idealtyper för de genomgripande förvaltnings- och rättsreformer, som initierades under åren 1715-1725.

År 1715 påbörjades sålunda ett intensivt insamlande av informa-

tion om hur förvaltning och rättsväsende var uppbyggda i Danmark och Sverige. Redan i planläggningens initialskede visade man ett särskilt intresse för det svenska systemet. På grund av det mellan Sverige och Ryssland rådande krigstillståndet, fanns emellertid inga öppna informationskanaler att tillgå, utan hela företaget måste utföras i hemlighet. För uppdraget krävdes en person, som inte endast var väl förtrogen med administrativa sysslor, utan som dessutom kunde röra sig fritt i den svenska huvudstaden utan att väcka några misstankar. Den lämplige personen fann man i en tysk, Heinrich Fick, som tidigare stått i svensk tjänst och som hade kunskaper om den svenska förvaltningen. År 1716 tillbringade Heinrich Fick i Stockholm med att insamla information om den svenska statsapparatens struktur och funktioner. När han i slutet av året lämnade Stockholm för att resa till St. Petersburg förde han med sig hundratals förordningar, instruktioner och andra lagstiftningsakter, inklusive de svenska stads- och landslagarna. Dessutom hade Fick införskaffat den av Johan Schmedeman år 1706 utgivna »Kongl. stadgar, förordningar, bref och resolutioner ifrån åhr 1528 intil 1701 angående justitiae- och executionsährender«, som upptar över 800 svenska lagstiftningsakter.[3] Några misstankar om den rätta naturen av Fick verksamhet väcktes av allt att döma inte, eftersom man till honom utlämnade en rad viktiga dokument, som han även tilläts att kopiera. I det ryska senatsarkivets samlingar förvaras t ex den svenska riksstaten för år 1715 i originalkoncept på svenska och tyska, som Fick på något sätt lyckades komma över i Stockholm.[4]

När det gällde införskaffandet av information om det danska förvaltnings- och rättssystemet var saken betydligt enklare. Ryssland och Danmark var bundsförvanter, varför man inte behövde någon hemlig agent som mellanhand. I september 1715 sände Peter följande egenhändigt författade ukas till generaladjutanten P.I. Jagužinskij, som vid denna tid förde förhandlingar med danskarna om eventuella med Ryssland gemensamma krigshandlingar mot Sverige.[5]

> Herr Jagužinskij. Tidigare har man skrivit från kansliet till ambassadören, furst Dolgorukij, att han skall införskaffa tryckt material om hela inrättningen av det danska kungadömets ekonomi. Men det som inte finns i tryck skall han införskaffa handskrifter av, och det som inte

finns i handskrifter, emedan det uppstått genom sedvana, skall han också låta göra en beskrivning av. Men hittills har vi inte fått något svar på detta. Förklara därför för honom, att han skall beflita sig om att skaffa fram detta, såsom ovan angivits, nämligen alla kollegier och tjänstegrader och varje kollegiums uppgift och varje tjänsteman i respektive kollegium; han skall även insamla material om provinstjänstemännens och andra tjänstemäns uppgifter och grader och allt som därtill hör, *ty vi hör, att även svenskarna tagit från dem* (»ibo my slyšim, čto i švedy ot nich vzjali«).[6]

Av ukasens slutord framgår, att man i början av hösten 1715 visade ett särskilt stort intresse för det danska systemet, emedan Peter bringats i den uppfattningen att även den svenska statsapparatens struktur gick tillbaka på danska förebilder. Sedan Peter erhållit besked om att det efterfrågade materialet om förvaltningen och rättsväsendet i Danmark insamlats, utvidgades Jagužinskij's uppdrag i november 1715 till att även försöka värva danskar, som kunde tänkas vara lämpliga för tjänster i de ryska kollegier, som underförstått, skulle inrättas efter danska förebilder. »Därförutan», motiverade Peter, »blir det omöjligt att genomföra detta endast på grundval av böcker, ty man skriver aldrig ned alla omständigheter».[7]

Bland det material, som det ryska sändebudet i Köpenhamn, furst Vasilij Lukič Dolgorukij, så småningom lät skicka till St. Petersburg fanns bland annat Christian V:s lagbok.[8]

Peter hade emellertid blivit felunderrättad om den danska kollegieorganisationens originalitet. I verkligheten var det de danska kollegierna, som ursprungligen hade upprättats med den svenska centralförvaltningen som förebild och inte tvärtom. Kollegiestyret hade fått sitt genombrott i Danmark 1660 i samband med att en absolutistisk regim infördes under Fredrik III. Intressant är, att det särskilt var de tyska ämbetsmännen i Danmark, som därvid såg Sverige som ett föregångsland vad förvaltningsorganisationen beträffade,[9] vilket också tydligt framkommer i de kollegieinstruktioner, som utarbetades av Fredrik III:s tyska rådgivare. »Her følges de svenska instrukser i en sådan grad», för att citera Svend Ellehøj, »at det for store stykkers vedkommende er tale om direkte afskrift. I særlig grad gælder dette Krigskollegiets instruks, men også et tysk udkast til en kancelliinstruks, som dog er udarbejdet

noget senere og aldrig blev ført ud i livet, viser nøje overensstemmelse med det svenske forbillede, i dette tilfælde kancelliordningen af 22. september 1661».[10]

Redan i december 1715 förefaller det som om det rätta förhållandet blivit klart för tsaren. Nu finner man att den svenska förvaltningsorganisationen ensam står i blickfältet för de ryska reformplanerna, samtidigt som man i källmaterialet inte längre hör talas om att de danska kollegierna ytterligare skulle studeras.

Det var således i Sverige man fann en förvaltningsstruktur, som både passade de egna rättspolitiska målen och som genom sin till synes enkla och rationella uppbyggnad föreföll möjlig att kopiera. År 1718 inleddes en genomgripande reformering av den ryska statsapparaten. På det centrala planet infördes ett system av kollegier, som motsvarades av parallella förändringar i lokalförvaltning och domstolsväsende. Därvid var det inte endast den »yttre» administrativa strukturen, som hämtades från Sverige, utan även de olika förvaltningsorganens inre uppbyggnad och verksamhet projekterades i enlighet med svenska förebilder.[11] Den svenska förvaltningsapparaten utgjorde en funktionell helhet av finansförvaltande, judiciella och militära organ och det var först och främst i denna aspekt, som den kom att utgöra ett förebildligt mönster för det petrinska Ryssland. Ett särskilt intresse fästes vid det s k militära indelningsverket, den metod, som i Sverige tillämpades för att finansiera den stående krigsmaktens underhåll i fredstid. Det var således den långt gående integreringen mellan militär och civil förvaltning, som skett i Sverige under Karl XI:s regeringstid, som gjorde det svenska systemet intressant för Peter. I Sverige var finansförvaltningens verksamhet framför allt inriktad på att skapa en stabil ekonomisk grund för krigsmaktens underhåll i fredstid, vilket var ett problem, som i hög grad blivit aktuellt för Peter vid tidpunkten för reformerna.[11a]

Sammanvävd med de bakom reformverksamheten liggande militär- och finanspolitiska motiven, var även ett maktpolitiskt motiv, nämligen att undanröja all konkurrens i maktutövningen. Genom att avveckla den gamla förvaltningsstrukturen, det s k prikaz- eller kanslisystemet, som kännetecknades av stark tendens till privatisering av de högre tjänsterna och ett utvecklat klienttänkande, skulle Peter beröva den moskovitiska, av magnatintressen

styrda, tjänsteeliten dess möjligheter till ett självständigt agerande i statsapparaten. Peter B. Brown har sammanfattat Peters politiska motiv till statsapparatens omdaning på följande klargörande sätt:

> »Peter discarded the chancelleries primarily because of their inability to provide Russia sufficient military and financial support. But he jettisoned them also because they had become the preserve of the Muscovite upper service class, which increasingly became obsolete and unfit for state service and distorted the rationale for government administration.«[12]

En grundläggande princip för den kollegiala förvaltningsstruktur, som infördes i Ryssland, var att tjänstemeriter och visad duglighet skulle vara utslagsgivande och inte som tidigare börd och klientförhållande. I kollegierna skulle därför råd och assessorer väljas efter ett speciellt förfarande »så att de inte», med Peters egna ord, »är hans (sc.presidentens) släktingar eller egna kreatur (kreotury)».[13] Med den enväldige tsarens ögon sett implicerade härvid den kollegiala beslutsfattningsprincipen ett viktigt kontrollmoment. Besluten skulle således fattas efter ett omröstningsförfarande, där majoritetens uppfattning blev utslagsgivande. Detta förfarande skulle i sig garantera att presidenterna inte skulle kunna tillskansa sig samma mer eller mindre oinskränkta maktställning, som prikasemas chefer en gång gjort. Denna tankegång möter man för övrigt uttryckt av Peter själv i inledningen till en ukas rörande domstolsväsendets reformering 1718:

> »Kollegier har inrättats, dvs sammanslutningar av många personer, istället för prikaser, i vilka presidenterna eller ordförandena, inte har en sådan makt som de gamla domarna hade, vilka gjorde som de ville. I kollegierna kan inte presidenten göra någonting utan sina kollegors samtycke, likaså är de övriga skyldigheterna så stora att de utesluter de gamla egenmäktigheterna.»[14]

Även i denna maktpolitiska aspekt var såväl Danmark som Sverige goda förebilder för Peter. I båda dessa riken hade enväldets införande inneburit att ett aristokratiskt riksråd detroniserats och därmed förlorat sin rätt till medverkan i riksstyrelsen. Denna politik hade sedan fullföljts av de enväldiga kungarna med centralistiskt inriktade reformer i förvaltningsapparaten. Parallellerna mellan

de åtgärder de danska kungarna Fredrik III och Christian V och den svenske Karl XI vidtog under sina regeringar för att skapa en för enväldets behov effektiv förvaltning och de av Peter initierade administrativa och judiciella reformerna är påfallande. Det torde också ha varit Peters målsättning att i Ryssland upprätta en statsapparat, som i allt väsentligt motsvarade den danska och den svenska.

1720 års lagkommission och försöket att på grundval av dansk och svensk rätt utarbeta en lagbok för det ryska riket

Den ryska absolutismen och rättskälleläran

År 1719, när det administrativa reformarbetet var i full gång, utfärdade Peter en ukas om att även en ny lagbok skulle utarbetas för det ryska riket. Enligt den sovjetiske historikern A.G. Man'kov var en reform på detta område »organiskt förbunden med den vid denna tid pågående reformen i statsförvaltningen och var i själva verket en oundviklig följd av densamma. Ombyggnaden av förvaltningsorganen var otänkbar utan förändringar i rättssystemet».[15] Utan tvekan gav den efter svenska förebilder genomförda domstolsreformen, liksom omdaningen av statsapparaten i övrigt, även incitament till en anpassning av rättsordningen, i synnerhet gällde detta process-, exekutions- och straffrätten. Reformverket innebar bl a att en uppdelning mellan administrativa och dömande funktioner skulle genomföras, något som tidigare inte varit fallet. I den gamla förvaltningsorganisationen, det s k prikassystemet, hade dessa funktioner varit sammanvävda med varandra.

Emellertid är en sådan förklaringsmodell alltför snäv, när det gäller att fastställa motiven bakom detta lagstiftningsinitiativ, inte minst med hänsyn till att de förändringar i rättsordningen, som blev en nödvändig följd av förvaltningsreformerna, lätt kunde genomföras, och också genomfördes, i form av förordningar och reglementen av mer begränsad omfattning.[16] Förklaringen till den ryske tsarens ihärdiga strävan att åstadkomma en enhetlig och auktoritativ lagbok för hela det ryska riket måste därför sökas i den förändrade rättskälleläran, som det absolutistiska statsskicket implicerade. Bakom planerna på en ny rysk lagbok kan man med an-

dra ord finna samma maktpolitiska intressen, som gjorde sig gällande i förvaltningsreformerna.

Vid tidpunktet för de petrinska reformerna utgjordes stommen i den ryska rättsordningen av en föråldrad och i stora stycken obsolet rättskälla, nämligen tsar Aleksej Michajlovič's lagbok från 1649, den s k Sobornoe Uloženie. Denna rättskälla byggde inte endast på en social struktur, nämligen den moskovitiska tjänstehierarkien, som redan under 1600-talets sista decennium börjat avvecklas, utan den var även uppbyggd efter en politisk-administrativ struktur, som av Peters absolutistiska regim successivt ersatts med andra förvaltningsorgan.[17] Här kan det vara tillräckligt att peka på bojarrådet eller bojarduman, som i sin egenskap av lagstiftande organ intog en central ställning i 1649 års lagbok, men som i början av 1700-talet förlorade sin politiska betydelse.[18]

Vid sidan av Aleksej Michajlovič's lagbok hade en rik flora av rättskällor vuxit fram, som gjorde att det gällande normmaterialet var mycket fragmenterat, för att inte säga oöverblickbart. Några enhetliga regler för rättstillämpningen existerade inte, varför rättsskipningen blev godtycklig och oförutsebar. Den omfattande lagstiftning, som promulgerats efter 1649, fanns inte sammanfattad i någon codex, utan var spridd på de olika prikas-kansliernas ukassamlingar (ukaznye knigi). Inte heller förekom någon gemensam registrering av den löpande lagstiftningen. Varje prikas förtecknade endast de ukaser, som rörde dess egen verksamhet. Den ena prikasen hade således ingen vetskap om vilka lagstiftningsakter, som tillämpades i en annan prikas.[19]

Den beskrivna ordningen – en splittrad och därigenom osäker rättstillämpning – blev ett allvarligt hinder för en absolut tsarmakt, som strävade efter att så långt som möjligt centralisera de olika statsfunktionerna. En effektiv kontroll över rättstillämpningen utgjorde en viktig del därav.

År 1700 gjordes ett försök att samla det under 1600-talets senare hälft så splittrade rättskällematerialet till en enhetlig och för alla administrativa och judiciella institutioner kungjord och av tsaren stadfäst lagbok. En kommission, den s k Palata o Uloženii, tillsattes, med uppgift att inarbeta de senare tilkomna förordningarna i 1649 års lagbok.[20] Prikaserna beordrades därför att till kommissionen inleverera sina ukassamlingar, som tillsammans med den gamla

lagboken skulle utgöra arbetsmaterialet.[21] Redan påföljande år hade kommissionen redakterat samtliga kapitel i 1649 års lagbok och därvid infogat de från prikaserna inkomna lagstiftningsakterna. I det manifest, som skulle åtfölja den nya lagboken angavs betecknande nog som ett rättspolitiskt mål, att »rättsskipningen må i alla slags mål vara lika för människor av alla slags grader i det Moskovitiska riket, från den högsta till den lägsta rangen».[22] I denna förklaring framträder i explicit form den absoluta statsmaktens politiska målsättning, att inför överheten jämställa alla undersåtar. Den privilegierade ställning, som den sociala eliten åtnjöt enligt 1649 års lagbok, inte minst i process- och straffrättsligt hänseende,[23] skulle upphävas.

Den nya lagredaktionen upphöjdes emellertid aldrig till gällande rätt, då den med största säkerhet inte motsvarade Peters politiska ambitioner. Förslaget kännetecknades av en alltför stark kontinuitet med det moskovitiska Ryssland, ett förhållande, som är helt förklarligt mot bakgrund av att lagkommissionen ifråga till övervägande delen var sammansatt av representanter för den gamla tjänsteeliten.[24] Företagets misslyckande kan givetvis tolkas som ett uttryck för att tsarmaktens ställning ännu inte var så konsoliderad, att den kunde driva sin vilja igenom mot en social grupp, som inte endast förfogade över en avsevärd ekonomisk potential i form av stora godsinnehav, utan som dessutom hade den politiska traditionen på sin sida.

Ett andra försök gjordes år 1714. En ukas utfärdades, som föreskrev att 1649 års lagbok skulle överses och kompletteras med de senare tillkomna ukaserna »för att rättskipningen skall vara lika för alla i hela riket».[25] Samma direktiv, således, som gällt för Palata o Uloženii av år 1700. Detta andra försök ledde emellertid inte till något fullständigt förslag. Endast 10 av den gamla lagbokens 25 kapitel låg färdiga när kommissionens arbete upphörde.

Det förnyade initiativ i lagboksfrågan, som Peter tog 1719, utgick från ett teoretiskt sett mer artikulerat rättspolitiskt motiv, än som varit fallet vid de tidigare försöken. En lagpositivistisk rättskällelära, som uteslöt tillämpningen av alla slags metanormer som moralteologi eller bysantinsk-romersk rätt, låg nu till grund för projektet. All rättstillämpning skulle grunda sig på en enhetlig, i skrift fixerad rättskälla, en lagbok. Domarna skulle vara bundna

av lagens ordalydelse, vilket i sin tur skulle eliminera all arbitrering och även tillämpning av andra, av statsmakten, icke auktoriserade rättskällor. Karakteristiskt för denna lagstiftningsideologi var att lagboken skulle vara försedd med ett generellt tolkningsförbud, som innebar att domaren måste hänvända sig till den absolute monarken för en auktoritativ tolkning, en s k lagförklaring, om det inte klart framgick av lagens ordalydelse hur en viss regel skulle tolkas. Därmed skulle man uppnå en enhetlig rättstillämpning, samtidigt som ett kontrollinstrument lades i monarkens händer. I samma ögonblick som lagboken stadfästes av monarken och promulgerades skulle, i konsekvens med denna uppfattning, alla utanförliggande rättskällor upphöra att ha gällande kraft.

I detta avseende utgjorde såväl Danmark som Sverige förebilder för det petrinska Ryssland.

I den danska Kongeloven 1665, som juridiskt fixerade Fredrik III:s enväldiga ställning i statsstyrelsen, kom den beskrivna lagpositivistiska rättskälleläran till följande pregnanta uttryck:

> »Skall derfor ochsaa Kongen alleene haffve højeste Magt og Myndighed till at giøre Lowe og forordninger effter sin eygen gode Willie og Velbehag, at forklare, forandre, formeere, formindske, ja og slet at opheffve forrige off hannem sielff eller af hans Forfaedre udgiffne Lowe ..., saa og at undertage huad og hvem hand lyster udaff Lowens allmindelige befalning.«[26]

Den absolutistiska lagstiftningsideologien manifesterades senare i tillkomsten av Christian V:s lagbok 1683, som i sin första artikel upptog ovan citerade passus ur Kongeloven.[27] Danske lov kännetecknades dessutom av samma strävan Peter givit uttryck för i samband med de två tidigare kodifieringsförsöken, att inför överheten jämställa alla undersåtar. Lagen innebar nämligen att adeln förlorade mycket av sin tidigare särställning på straff-, process- och privaträttens område.[28]

Samma rättsuppfattning gjorde sig gällande i Sverige under det karolinska enväldet 1680-1718. Karl XI gav absolut företräde åt skriven lag, varför den i hovrätterna under 1600-talet så utbredda tillämpningen av metanormer, i synnerhet romersk rätt, upphörde. Den strängt lagpositivistiska rättskällelära, som nu kom till uttryck i en rad lagstiftningsakter var inte minst riktad mot hög-

adelns försök att med stöd av Corpus juris civilis och tysk-romersk rätt införa en rad feodalrättsliga principer för att stärka sina jordäganderättspositioner. I sammanhanget kan det vara tillräckligt att omnämna den från högadelns sida ofta hävdade läran om den delade äganderätten, som innebar att uteslutande kronan och adeln kunde äga jord (dominium directum) medan bönderna endast hade en nyttjanderättsposition (dominium utile).[29] Den omfattande reduktion av de under århundradet framför allt till högadeln avsöndrade kronogodsen, som efter enväldets införande igångsattes förutsatte, att de feodalrättsliga reglerna måste vika. I denna situation kunde den enväldige kungen med stor auktoritet hävda, att endast i text fixerade svenska rättskällor fick beaktas i domstolarna. Karl XI tillvällde sig så småningom även ett lagförklaringsmonopol, vilket gav den absoluta kungamakten en fullständig kontroll över rättsbildning och rättstillämpning.[30]

I konsekvens med den lagpositivistiska rättskälleläran tillsatte Karl XI en lagkommission 1686, som skulle utarbeta en ny lagbok anpassad till det absolutistiska statsskicket och dess rättsideologi.[31]

Till bilden hör slutligen, att uppfattningen om alla undersåtares likhet inför överheten även omfattades av det svenska enväldet. I ett Kungligt brev 1699 förlorade sålunda adeln sitt process- och straffrättsliga forum privilegiatum i högmålssaker. Hädanefter skulle även adelsmän rannsakas och dömas i underrätten,

> »ty wiljandes Wij ey weta af någon åtskilnad härutinnan emellan Ständen, emedan then som begår slike och ofwanbenämde fel och missgierningar, ey bör hafwa någon skydd och förmån af någon rättighet och några privilegier».[32]

Det är mot denna bakgrund man måste se Peter den stores ansträngningar att åstadkomma en ny rysk lagbok, och det stora intresse han därvid visade för danska och svenska förhållanden.

År 1722 utfärdade Peter en egennändigt författad ukas »om lagarnas stränga iakttagande», där den av den absolute monarken omfattade lagpositivistiska rättskälleläran stadfästes med all önskvärd pregnans. I ukasen tillhålles alla dömande instanser från senaten och nedåt att hålla sig till de gällande lagarnas bokstavslydelse. Den i metaforform angivna motiveringen till att respekten för de skrivna rättskällorna så strikt skulle upprätthållas var typisk

för Peter och åskådliggör den vikt han lade vid att rättstillämpningen följde den absolute monarkens direktiv:

> »Emedan inget är så viktigt för statsstyrelsen, som ett strängt iakttagande av de borgerliga lagarna, ty det är fåfängt att skriva lagar, när de inte iakttas, eller man spelar kort med dem och lägger färg mot färg, vilket inte har skett någonstans i världen i den utsträckning som hos oss, och som fortfarande delvis sker, och man skall beflita sig om att åtgärder vidtages till rättens befästande.»

I samma ukas hävdade Peter i likhet med de danska och svenska kungarna ett lagförklaringsmonopol. Om någon lagregel var oklar skulle dess innehåll fastställas av tsaren.

Allvaret i Peters uppsåt är inte att ta miste på när man betraktar den straffrättsliga sanktion, som var kopplad till ukasen:

> »Om någon gör sig skyldig till någon överträdelse av denna ukas ... skall han betraktas såsom en statsförbrytare och en fiende till överheten och avrättas utan förbarmande.»[33]

1720 års ryska lagkommission: personell sammansättning och arbetsmaterial

I sin ukas till senaten i december 1719 angående utarbetandet av en lagbok för det ryska riket befallde Peter, att

> »Lagboken skall ni höra (slutšat') från och med den 7 januari 1720 och ni skall fastställa hur många dagar och timmar i veckan ni skall höra den, så att den blir färdig i slutet av oktober samma år.»[34]

Tsaren räknade således med att senaten skulle kunna få fram en komplett rysk lagbok på mindre än tio månader. Dessa förväntningar visade sig emellertid vara helt orealistiska. Först den 9 augusti 1720 hade senaten lyckats få ihop en lagkommission och den 31 i samma månad ägde det första sammanträdet rum.[35] Enligt senatens förordnande skulle lagkommissionen ha arbetssammanträden tre dagar i veckan i senatens audienskammare.[36]

När kommissionen väl kommit igång med sitt arbete visade det sig, naturligt nog, att uppgiften inte kunde genomföras på den korta tid, som tsaren önskade. Istället tog det fem år att utarbeta en

fullständig första redaktion av lagtexten. Lagboksarbetet fortsatte även efter Peters död 1725.[37]

Senaten fastställde att lagkommissionen skulle vara sammansatt av åtta ledamöter, tre utlänningar och fem ryssar. Utlänningarna skulle ansvara för det utländska rättskällematerialet och samtidigt lära ut själva lagstiftningstekniken till sina ryska kollegor i kommissionen. Att på detta sätt direkt tillägna sig en främmande teknik genom att anställa utländska specialister var en metod, som Peter praktiserade i olika sammanhang. När den reguljära armén organiserades 1699/1700 var det uteslutande utlänningar, som utnämndes till chefer för de nybildade regementena. En tredjedel av officerskåren utgjordes samtidigt av utlänningar.[38] Detsamma gällde vid kollegieförvaltningens införande. I vart och ett av de nya kollegierna anställdes ett antal utlänningar, som skulle lägga en grund för den kollegiala förvaltningsordningen samt till de ryska kollegietjänstemännen lära ut de främmande administrativa arbetsrutinerna.[39]

De tre utländska ledamöter, som ingick i lagkommissionen var samtliga av balttysk börd, nämligen vicepresidenten i kammarkollegiet, Magnus Wilhelm von Nieroth, vicepresidenten i justitiekollegiet, Hermann von Brevern samt rådet i justitiekollegiet, Sigismund Wolf. Sedermera tillkom ytterligare en balttysk, assessorn i justitiekollegiet Ernst Friedrich Crompein, som tidigare deltagit i utarbetandet av 1716 års ryska krigsreglemente.[40] Av dessa fyra personer är det endast de två förra, von Brevern och von Nieroth, som inte är helt anonyma för oss.

Hermann von Brevern hade under en rad av år rest runt till olika universitet i Europa och förvärvat en omfattande juridisk utbildning. I Riga hade von Brevern innehaft olika domarbefattningar. Adelsskapet hade han erhållit 1696 av Karl XI. 1708 utnämndes han av Karl XII till ställföreträdande guvernör i Livland. Sedan Livland inkorporerats i det ryska riket erhöll von Brevern befattningen som vice-president i den livländska hovrätten, för att 1717 av Peter rekryteras som vicepresident i justitiekollegiet i St Petersburg.[41]

Magnus Wilhelm von Nieroth, som varit regementschef i den svenska krigsmakten, utnämndes till lantråd i Reval efter erövringen av de baltiska provinserna.[42] 1716 hade Peter erinrat sig om

Nieroths existens och givit order om att denne skulle befrias från sin lantrådsbefattning »eftersom han är oundgänglig för oss i en annan viktig sak».[43] Det viktiga uppdrag Peter syftade på var kollegiereformen och vicepresidentskapet i kammarkollegiet.

Lagkommissionens ryska ledamöter innehade samtliga olika domarbefattningar. De är emellertid endast kända till namnet, emedan några biografiska uppgifter om dem inte finns tillgängliga. Förutom kommissionens fasta ledamöter skulle ständigt en senator vara närvarande och övervaka att arbetet planenligt fortskred.[44]

Av lagkommissionens inrapportering till senaten om sina sammanträdestider och arbetsresultat framgår, att den tredagars arbetskvot per vecka, som senaten fastställt sällan uppfylldes. Det vanliga var att kommissionens ledamöter träffades en till två dagar i veckan. Ofta kunde det dröja veckor mellan sammanträdena.[45]

Peters lagkommission lämnade efter sig ett omfattande arkiv, som nu förvaras i Moskva på Centrala Statliga Arkivet för Gamla Handlingar (Central'nyi Gosudarstvennyj Archiv Drevnich Aktov). Arkivsamlingen innehåller bl a de ryska och utländska rättskällor, som lagkommissionen insamlade. Det utländska materialet består uteslutande av dansk, svensk och estländsk rätt. Vad den sistnämnde beträffade, hade Peter beordrat, att de partier i den blivande ryska lagboken, som reglerade de olika jordäganderättsliga positionerna och böndernas rättsliga ställning, skulle utarbetas på grundval av 1650 års estniska landsrätt »ty den är mer lik (sc. vår) och de har ett ägande av nästan samma slag som vi har».[46] Framför allt när det gällde böndernas situation, rådde i Estland ett rättsläge, som starkt påminde om den ryska livegenskapen.[47] Bland arkivmaterialet förekommer följaktligen sammanställningar av de kapitel i 1649 års ryska lagbok, som rörde livegenskapen och jordrätten och motsvarande delar ur den estniska landsrätten.[48]

De danska och svenska rättskällor, som översatta till ryska föreligger i lagkommissionens arkiv utgöres av Christian V:s lagbok, de svenska lands- och stadslagarna i 1608 respektive 1618 års tryckta utgåvor, Schmedemans tidigare omnämnda samling av svenska förordningar samt sammanställningar av svensk rätt utförda av von Brevern och Crompein. Det svenska materialet är således betydligt mer omfattande än det danska.[49]

Vid sidan av 1649 års lagbok bestod den ryska materialbasen av

de förordningar, som utfärdats sedan 1649 samt av en rättskälla med namnet Kormčaja kniga eller Styrmannens bok. Den senare var en samling av kyrkorättsliga källor, bysantisk världslig lagstiftning (Justinianus' Novellae) och en rad religiösa källskrifter. Kormčaja kniga, som tillkom på medeltiden och var den ryska motsvarigheten till Bysans' nomokanon, utgavs i sin första tryckta edition under åren 1649-53.[50]

Den av lagkommissionen tillämpade lagstiftningsmetoden

> »Då man hör den (se lagboken) och några punkter (punkty) förefaller att inte passa vårt folk, då skall man istället ta punkter ur den gamla lagboken eller göra nya. Likaså om några punkter i den gamla lagboken förefaller viktigare än i den svenska, då skall man skriva i enlighet med dessa och förbereda allt detta slutgiltigt för en föredragning inför oss ...»[51]

Den arbetsmetod, som Peter så lapidariskt beskrev i sin ukas från den 9 december 1719 om projekteringen av en ny rysk lagbok, gick ut på att först göra en jämförande uppställning av de utländska lagstiftningsakter, som fastställts som arbetsmaterial. Därefter skulle man välja ut de stycken i respektive utländsk lagstiftning, som passade de ryska lagstiftarnas intentioner. Med hänsyn till källmaterialets stora omfattning var det beskrivna tillvägagångssättet kanske det enda praktiskt genomförbara.

Metoden var i ryska lagstiftningssammanhang inte unik. Den hade t ex tillämpats vid utarbetandet av 1716 års krigsreglemente (Voinskij ustav), där Karl XI:s krigsartiklar använts som en grundstomme, vilken sedan byggts på med material från andra förebilder, bl a från dansk militärstraffrätt.[52] Erik Anners, som senast behandlat detta tema, har beskrivit den metod, som författarna till det ryska krigsreglementet använde sig av så »att man med Karl XI:s krigsartiklar som grundmönster lade mosaik med från andra förebilder utbrutna stadganden, brottsbeskrivningar eller straffbestämningar».[53] Denna beskrivning av arbetsmetoden är, som vi nedan skall se, mycket träffande.

I sammanhanget bör även nämnas att en av ledamöterna i 1720 års lagkommission, överauditören och sedermera assessorn i justitiekollegiet, Ernst Friedrich Crompein, deltog redan i arbetet på

krigsreglementet. Det förelåg sålunda här en förbindelselänk mellan de båda lagstiftningsprojekten.[54]

Metoden utvecklades tekniskt i samband med utarbetandet av det ryska sjökringsreglementet. I detta fall har det varit möjligt att rekonstruera arbetsmetoden med hjälp av ryskt arkivmaterial.[55] När det gällde sjökringsreglementet hade Peter givit följande anvisning:

> »gör utdrag ur de engelska, franska, svenska och danska reglementena och ställ samman dem efter varje särskild materia; börja med det engelska reglementet och foga till detta punkter ur de övriga reglementena ... nämligen ... när den första engelska punkten börjar om något ämne, då skall man till den ur alla de ovannämnda reglementena föra de punkter, som ordar om samma ämne; därefter den andra engelska punkten och till denna ur de övriga; och sedan skall man fortsätta på samma vis».[56]

Sålunda skulle den engelska lagstiftningsakten tjäna som en dispositionsmässig bas. Därefter skulle man till den engelska texten, punkt för punkt, tillfoga motsvarande artiklar ur de övriga utländska sjökrigsreglementena. Ur det sammanställda jämförelsematerialet skulle man sedan utvälja det som man ansåg bäst passade för den ryska flottan.

Den av tsaren påbjudna arbetsmetoden följdes av lagtextens författare, om dock med ett undantag: istället för den engelska valde man den franska lagtexten som utgångspunkt för arbetets uppläggning. Tekniskt sett utfördes arbetet så att man indelade ett foliouppslag i fem spalter. I den första spalten kopierades den franska texten (1689), vars disposition man även bibehöll. De övriga fyra spalterna innehöll de till den franska texten motsvarande artiklarna ur i tur och ordning de engelska (1661), danska (1683), holländska (1629) och svenska (1685) sjökrigsreglementena. Som en illustration av den beskrivna arbetsmetoden återges nedan det första foliouppslaget ur förarbetena till det ryska sjökrigsreglementet.[57]

Французский
Часть первая
О всем что касается доброму управлению в бытность флота на море.

Книга первая: О должности, власти, ранге и о награждении морских офицеров в бытность их на море.

Глава первая: о адмирале артикул 1 первая его должность и всех прочих офицеров охранять со всяким тщанием и ревностью честь и интерес своего Государя и Государства всюду где ни будет обретать со своею морскою командою.

Английский
30.
Капитан должен во всяких случаях тшатися хранить в чужих государствах честь Ее Величества, защищать Ее подданных и тщатися по своей возможности охранять и возбуждать их в их коммерции и не должен никого обидеть из подданных Ее величества друзей или союзников.

Датский
8.
Всякой из иаших морских служителей от вышних и до нижних, должны чиить Нам, яко Наследному Королю Государю по их присяге и должности надлежащую честь, верность и послушание.

Голандский
4.
Всем вообще и каждому особливо надлежит Его Царскому Величеству учрежденным адмиралтейским советником, верно служить и послушать во всем что от них приказано и повелено будет.

Щведский
26.
Понеже владение не имеет постоянства ежели оное не определится совершенным правилом как повелевать и как быть исправным в исполнении повеленного оприче того что богобоязность повинна быть во всяком деле: того ради каждому быть известио что мы яко Король Свейский есмь тот на которого все нынь сущия и впред хотящие быть правдивыми воинскими людьми и мореходцами: да взирюыт с совершенным раболепным послушанием и в бытность нашу Его Величества все наши офицеры и командиры полномочия да не имеют разве от Нашего Величества особливо повелено и приказано будет.

27.
И того ради все вышние и нижние офицеры и рядовые пушкари и матросы да будут Нам склонными верными, правднвыми слугами Наш оберстерадмирал, генерал адмирал или кому в некоторое время будет поручена команда над флотом вместе с адмиралами, вицеадмиралами и со всеми прочими офицерами и повелителями как из морских так и из сухопутных войск быть повинны со сею должностью и покорностью по крайней мочи как самнм так и через других подданных исполнять все что от Нас определеио, приказано и повелено будет.

Med bibehållande av den franska lagstiftningsaktens disposition excerperades lämpliga partier ur det sammanställda jämförelsematerialet, som sedan sammanfogades till den ryska lagtexten.[58]

Det var denna metod, som nu även skulle användas i arbetet på den ryska lagboken.

I lagkommissionens arkiv föreligger ett stort förarbetsmaterial, som gör det möjligt att i detalj följa arbetsgången. Man kan således på punkt för punkt fastställa vilka utländska och ryska rättskällor, som kommit ifråga för en jämförelse och vilken eller vilka texter lagstiftarna valt att lägga till grund för respektive ryska lagrum.[59]

I lagkommissionen gick man tillväga på samma sätt som författarna av den ryska sjökrigsreglementet gjort. Först och främst fastställdes en disposition för den blivande lagboken, efter vilken det vidlyftiga arbetsmaterialet uppsorterades. Vad dispositionen beträffar, följde man den danska lagbokens indelning i böcker, kapitel och artiklar. Därefter gjorde man för varje artikel en grafisk uppställning över de i samtliga utvalda rättskällor förekommande parallella lagrummen.. Tekniskt sett gick detta jämförande förarbete till så att store folioppslag indelades i sex spalter, i vilka de olika källtexterna återgavs. I en sjunde spalt följde sedan förslag till rysk lagtext. Tillvägagångssättet kan illustreras med följande schematiska uppställning:

Artikelrubrik						
1649 års Uloženie	Kormčaja Kniga	ukaser	Militärstraffrätten: Voinskij och Morskoj ustav	svensk rätt	dansk rätt	förslag til rysk lagtext

Om någon eller några av de anförda rättskällorna saknade bestämmelser om ett visst rättsförhållande lämnades respektive spalt tom. Den sista spaltens förslag till rysk lagtext var antigen en upprepning av någon av de anförda källtexterna, ofta med modifieringar av förlagan, eller också utgjorde förslaget en syntes av två eller flera texter. Slutligen kunde den föreslagna texten även vara helt självständig, författad av lagkommissionens ledamöter.

De texter, som i den sista spalten fixerats som förslag till rysk lagtext sammanfattades sedan till en systematisk framställning i renskrift med titeln »Det ryska rikets lagbok (Uloženie Rossijskogo gosudarstva)», vilken utgjorde en så gott som färdigställd lagboksredaktion.[60]

Användningen av dansk och svensk rätt i det ryska lagboksarbetet

I Peters och senatens ukaser avseende de ryska kodifikationsprojektet anfördes den svenska lagboken som den enda förebilden. Hela företaget kom till och med att gå under beteckningen »Sammanfogandet av den ryska lagboken med den svenska (sočinenie uloženija rossijskogo so švedskim)».[61] Den svenska landslagen motsvarade emellertid inte de högt ställda krav på modernitet och rationalism, som präglade de ryska reformsträvandena i övrigt. Den redaktion av landslagen, den s k Kristoffers landslag, som sedan 1608 förelåg i tryckt form, hade tillkommit 1442 och gick i sin tur tillbaka på Magnus Erikssons landslag från mitten av 1300-talet. Med sin medeltida prägel kunde därför den svenska lagboken inte erbjuda någon vägledning åt den ryska lagkommissionen. Det stod också klart för lagkommissionens ledamöter att den svenska lagboken var ålderdomlig och återgav ett i Sverige sedan lång tid tillbaka inaktuellt rättsläge. Hermann von Brevern, den kanske mest erfarne och kunnige juristen i lagkommissionen, uttryckte i sina minnesanteckningar en kritisk uppfattning när det gällde projektet att recipiera svensk rätt och fällde följande omdöme om den svenska lagboken:

> »Dieselben nämlich (sc. de svenska lagarna), so wie sie in dem gedruckten schwedischen Landrecht enthalten sind, seien veraltet, zu einem grossen Theil aus dem canonischen Recht entlehnt, und einer selbst in Schweden längst vergangene Zeit und verwandelten Zuständen angemessen, die von denen in Russland sehr abwichen ... Die Schweden selbst hätten ihre Unzulänglichkeit anerkannt und deshalb wäre vom Könige Karl XI gegen das Ende des 17.Jahrhunderts ein besoldetes Collegium zu Stockholm angeordnet worden, welches einen neuen Gesetzcodex entwerfen sollte. Das Werk hätte auch einen guten Fortgang gehabt, und die Hoffnung sei vorhanden gewesen, mit der Zeit ein corpus juris zu erhalten, das keinem andern nachgestanden, aber der zuerst mit

den Dänen gegen das Ende des 17. und dann mit den Sachsen und Russen im Anfange des 18. Jahrhunderts ausgebrochene Krieg, welcher noch wahret, habe das begonnene unternehmen in's Stocken gerathen lassen. «62

Den tyska lagkommissionen var med andra ord medveten om nödvändigheten, att ur det utländska materialet endast utvälja det som stod i överensstämmelse med Rysslands socialekonomiska och politiska utveckling, som under den aktuella perioden uppvisade parallella drag med den danska och den svenska. Inte minst vad gäller ansträngningarna att förstärka den absolutistiska staten med effektiva process-, exekutions- och straffrättsliga instrument.

I Christian V:s Danske Lov från 1683 hade man en betydligt modernare och mer stramt uppbyggd lagbok, som till sin form utgjorde ett tidsideal. Utan tvekan var det också den danska lagbokens rationella och konsekventa indelning i böcker, kapitel och artiklar, som den ryska lagkommissionen övertog som en redaktionell grundprincip för sitt arbete. Vad dispositionen beträffar kan man även spåra en viss konkordans mellan den danska lagboken och det ryska projektet:

Kong Christian Den Femtis Danske Lov 1683	Projekt til lagbok för det ryska riket 1725
Første Bog: Om Retten og Rettens personer	Bok I: Om Processen, dvs. om domstolen, platsen och personerna, som hör under domstol
Anden Bog: Om Religionen og Geistligheden	Bok II: Om processen i kriminal-, rannsaknings- och pinosaker
Tredie Bog: Om Vedslig- og Huus-Stand	Bok III: Om missgärningar och de straff, som därav följer
Fjerde Bog: Om Søretten	Bok IV: Om civila eller borgerliga saker och om all slags ekonomis tillstånd eller om goda eller dårliga förhållanden i hushållet
Femte Bog: Om adkomst, Gods og Gield	
Siette Bog: Om Missgerninger	

I förhållande till sin danska förebild präglades det ryska lagboksprojektet av en än större stramhet i uppläggningen, då även processrätten uppdelades i en civil- respektive en straffrättslig del. Denna uppdelning av processen var dock traditionell i rysk rätt. 1649 års Uloženie drog en skarp skiljelinje mellan partsprocessen, sud, och inkvisitions- eller rannsakningsprocessen, rozysk.

Inom ramen för en kort uppsats är det givetvis inte möjligt, att ge en allsidig bild av den ryska lagkommissionens arbete och de rättspolitiska intressen den hade att fullfölja. En utredning om varför man i det ena eller andra fallet valt en dansk, svensk eller rysk rättskälla som förebild vid utformningen av förslaget till rysk lagtext, skulle inte endast kräva en noggrann textologisk och innehållslig normanalys, utan även en samhällshistorisk kontextanalys skulle bli nödvändig att genomföra. De av lagkommissionen träffade valen av rättsliga normer måste således relateras till en samhällshistorisk situation, i detta fall det petrinska Rysslands socialekonomiska och politiska förutsättningar, för att de i ett förklaringssammanhang skall bli transparenta.

Av det sagda följer att ambitionsnivån i sammanhanget måste sättas lågt och i huvudsak inskränka sig till en presentation av materialet och några allmänna iakttagelser. Väl medveten om att frågan om vilken utländsk rättsordning, den danska eller den svenska, som spelat den mer betydelsefulla rollen som förebild i den ryska lagkommissionens arbete, inte är vetenskapligt fruktbar, emedan en isolerad kvantifiering av detta slag har ett mycket begränsat, om ens något, förklaringsvärde, skall jag nedan teckna en preliminär bild av hur och i vilken utsträckning dansk respektive svensk rätt kom till användning i den ryska lagboksarbetet.

En översiktlig genomgång av förarbetsmaterialet ger vid handen, att Danske Lov som källa intagit en mer undanskymd plats i den ryska lagkommissionens arbete. Istället har man flitigt utnyttjat svenska lagstiftningsakter från framför allt 1600-talet, till vilka man hade tillgång via Johan Schmedemans välkända Justitieverk. I det ryska källmaterialet hänvisas kort och gott till »justickoe delo» eller »justic-verk» och de angivna sidhänvisningarna stämmer med pagineringen i originalupplagan från 1706. Dessutom utarbetade både von Brevern och Crompein sammanställningar på ryska av svensk rätt.[63] De svenska lagböckerna, lands- och stadslagarna,

däremot, har i betydligt mindre utsträckning kommit till användning. Skälet härtill har ovan angivits.

Det ryska projektets första bok om civilprocessen (O processe, to est' o sude, meste i o licach k sudu nadležaščich) har i huvudsak utarbetats på grundval av svensk rätt. De ryska reglerna rörande rätt forum, stämningsförfarande, processledning, bevisning och exekution, återger i stora avsnitt innehållet i sådana svenska rättskällor som 1614 års rättegångsordonantia, 1615 års rättegångsprocess, 1669 års exekutionsstadga samt 1695 års rättegångsstadga. Man har även hämtat lösningar från Danske Lov och från ryska rättskällor, framför allt 1649 års Uloženie och den militärstraffrättsliga lagstiftningen.

I den civilprocessrättsliga delen förekommer såväl hela kapitel, som utarbetats enbart på grundval av en eller flera svenska rättskällor, som kapitel där svenska, danska och ryska normer sammanställts till en syntes. Att den svenska rätten intog en så framträdande plats som källa till projektets civilprocessrätt måste ochså ses mot bakgrund av att man samtidigt i Ryssland försökte inrätta ett domstolssystem efter svensk förebild. Det var därför helt följdriktigt om man då även tog efter det svenska domstolsförfarandet.[64]

Ett representativt exempel på hur olika svenska rättskällor kunde sammanfogas till rysk lagtext utgör kapitlet om vädjan till högre domstol. I detta fall redovisade lagkommissionen sina textkällor på följande sätt:[65]

	О апеляции (Om vad)
	Артикул 1 (Artikel 1)
юстицкого дела страница 1421 (justitieverket sidan 1421)	Судебного определения 1695 года июля 4 дня § 16 (Förordning om rättegångsprocessen 4 juli 1695)
	Артикул 2:3:4
юстицкого дела страница 1417	Судебного определения 1695 года июля 4 дня § 5,6
	Артикул 5:6
юстицкого дела страница 1418	Судебного определения 1695 года июля 4 дня § 9, 10
	Артикул 7:8
юстицкого дела страница 1420	Судебиого определения 1695 года июля 4 дня § 15

	Артикул 9
юстицкого дела страница 595	Экзекуционного определения 1669 года § 2 (Exekutionsstadga 10 juli 1669)
	Артикул 10
вновь (ny)	Mot denna artikel finns inget att skriva av i de svenska förordningarna.
	Артикул 11 Detta fall är visserligen inte beskrivet i de svenska förordningarna, men i alle domstolar och enligt sedvanan är det nödvändigt, att domaren, när han fällt sin dom i något mål, inte kan ändra denna dom, vilken den än var.
	Артикул 12:13 Шведского Земского Уложения тит. 7 главы 38:39 (Den svenska landslagen titel 7 kapitel 38, 39) Шведского Градского Уложения тит. 7 глава 3 (Den svenska stadslagen titel 7 kapitel 3)
	Артикул 14 Om detta finns inget motsvarande omnämnt i den svenska rätten
юстицкого дела страница 9	1538 års beslut Alla klagomål, som inte är grundade i sanningen skall ogillas, och en rättsinnig domare har att utröna den klagandes sinne och avsikt, om han klagar av nöd, egensinnighet eller arghet, och vad de klagande är för slags folk, om man skall tro dem eller inte.
	Артикул 15
юстицкого дела страиица 732	юстицкое определение в ревизиониых делах 1681 года апреля 2 дня (Förordning om justitiesakerna i revisionen 2 april 1681)
	Артикул 16
юстицкого дела страница 1113	Определение о консисториальном/духовиом/процессе 1687 пода февраиа 11 дня § 24 (Förordning om rättegång i domkapitlet 11 februari 1687)
	Артикул 17:18 Om detta finns ingen regel i den svenska lagboken.
	Артикул 19
юстицкого дела страница 1360	Определение 1694 года января 10 дня (Ett kungligt brev till Göta hovrätt den 10 januari 1694 rörande överklagandet från stadsdomstolarna inom hovrättens kompetensområde)
	Артикул 20
юстицкого дела страница 1418	Судебного определения 1695 года июля 4 дня § 7 (Förordning om rättegångsprocessen 4 juli 1695)

Som ett exempel på där olika rättskällor, danska, svenska och ryska flätats samman, kan kapitlet om borgen i brottmål tjäna: »Om givande av caution eller borgen i rättegångssaker«. I detta kapitel förekommer regler, som utgör kompilat av fragment från 1649 års ryska lagbok, 1723 års ryska ukas om rättegångsformen (ukaz o forme suda), svenska förordningar och Danske Lov. Man påträffar även regler, som utformats enbart med hjälp av danskt eller svenskt material. T.ex. har regeln om borgensmans straffrättsliga ansvar tillkommit genom en sammanfogning av danska och svenska lagrum:

De följande reglerna om vilka personer, som saknade rättslig förmåga att gå i borgen har däremot utformats uteslutande enligt reglerna i Danske Lov:

9. (enligt den danska rättens 8, 9, 10 och 12) Följande må icke tillåtas att gå i borgen (1) minderåriga, som inte uppnått 20 års ålder, (2) hustru, som har sin man, om inte mannen skriver under tillsammans med henne, (3) den som lever i sin faders hus även om han uppnått sin fullmyndiga ålder, (4) mö hur gammal hon än är må inte gå i borgen.

8. Hvo som Borgen setter hand svarer ingen Mand for de gierninger, uden den alleene, som er hans Borgen.

9. Qvinder og mindre Aaringer maa ej i saadanne Tilfælde borge for nogen.

10. Hustrue, som Husbond haver eller Søn, som er i Fællig med sin Fader, enddog hand er kommen til Lavalder, og Møe, i hvor gammel hun er, maa ej heller være Forlover for Penge, eller Borgen for noget.

12. Ingen, som ikke er sine fulde fem og tyve Aar, skal være forpligtet, eller tillat, at svare til noget Forløfte, eller Hæftelse, hand inden eller uden Riget giort haver.

Глава 14 О даче кауциона или норук в делах судебных (Om lämnande av caution eller borgen i rättegångssaker)

Статья 7 О штрафе которой в таких делах поручится (Om bestraffning av den som går i borgen i sådana saker)

В Уложении (1649 års lagbok)	В Кормчей (Kormčaja Kniga)	В указах (ukaserna)	В военных (militärstraffreglementena)	В шведском: определение 1695 г. февраля 8 юстицкого дела, страница 1397	В датском 23 главы, 5 и 6 статьи	Сочиненное:
				Буде против чаяния в тяжких преступлениях поруки приняты будут и преступитель уйдет то должен порука преступителя паки поставить или оному штрафу подтвержден быть с которым преступника штрафовть надлежало а покамест держать его в заключении. (Til Kongl. Rådet N.N. angående them, som för en eller annan grof miss-gierning kunna hafwa gådt i Caution. Stockholm then 8 Febr. 1695, Justitiae-wercket II, s. 1397. Carl etc. Såsom wij förnimme, at N.N. emot caution, skal hafwa släpt på fri fot then som begått the grofwe Insolencer på allmänna wägen uppå en och annan resande af Wåre Undersåtare och Allmogen; Och Wij intet kunne anse, at slikt öfwerwåld skal lämnas onäpst: Altså är härmed til Eder Wår nådige wilia och befalning, at I låten ansäja bemälte Cautionist, thet han straxt skaffar wåldzwerckaren wid handen, eller ock är förtänkt, at undergå thet straf, som banemannen kan pröfwas hafwa förskylt för slikt groft begångit brått, och nu til en begynnelse at blifwa belagd med häckte. Och Wij befalle Eder etc CAROLUS)	5. Если кто по воре или по ином злодее поручится то должен он его поставить пред судом и тако пред тем от кого он его выручил разпоручится а тогда он от своей поруки освобожден 6. А если он уйдет от себя или с споможением поруки то должен порука заплатить весь штраф которой преступителю заплатить надлежало и сверх того 60 лотов серебра. (DL 1-23-5 End ganger mand i Borgen for Tyv, eller anden Ugierningsmand, da skal hand hannem antvorde for Retten og der sig af med Borgen til den hand tog hannem af, og dermed være angerløs. DL1-23-6 End slipper hand bort, enten af Hændelse, eller med hans Raad, som Borgen er, da bøde hand som Borgen er, alle de Bøder der hand skyldig er, som hand er Borgen for, og derforuden trediesindstyve Lod Sølv.)	В случае же которой может свыше чаяния произойти так что которой в таких преступлениях обязан был поруками а оной преступитель с споможением поруки или собою уйдет то должен порука преступителя паки поставить которым сроку в сыску более года давать не позволяется а ежели в такое время не сыщет то оного штрафовать так чему достоин будет тот преступитель а во время того сыску держать его под арестом. (I den händelse, som mot all förmodan kan ske, att den som vid sådana brott blir bunden av borgen och denne brottsling med hjälp av borgensmannen eller av sig själv slipper undan, då är brottslingens borgensman skyldig att ånyo ställa säkerhet och det är inte tillåtet att ge mer än ett år åt sökandet av brottslingen och om man inte finner honom, då skall man straffa borgensmannen på det sätt som brottslingen är värd, och under den tid sökandet pågår skall man hålla borgens-mannen i arrest.)

Källa = CGADA f. 342 delo 33 č. 1, l. 221a.

Iögonfallande är att den ryska lagtextens författare har »hoppat över» Danske Lovs art. 11, som ger änka rätt, att i hennes egenskap av myndig person, träda i borgen.

I det ryska projektets andra bok, »Om processen i kriminal-, rannsaknings- och pinosaker (O processe v kriminal'nych, rozysknych i pytočnych delach)», föreligger en framställning av den inkvisitoriska processledningen. En stor del av texten upptas av normer för hur och i vilken utsträckning tortyr fick användas av domstolen för att frampressa ett erkännande, det bevismedel som i den legala bevisvärderingshierarkien stod högst. När det gällde användningen av tortyr hade emellertid den danska och den svenska lagstiftningen ett mycket begränsat material att erbjuda. Kapitlet »Om pinlig Forhør« i Danske Lov (DL 1–20) omfattade endast en artikel, som fastställde en begränsning av tortyrens tillämpning till vissa fall såsom majestätsförbrytelser. I Sverige förekom tortyr visserligen i praxis, men någon legalisering kom aldrig till stånd.[67] Tvärtom uttrycktes i ett flertal rättskällor på 1600-talet en stark skepsis mot tortyr, så t.ex. i 1683 års förordning angående general- och regementsrätterna, där det fastställdes, att »ingen bör pinas och plågas till någon bekännelse, eftersom then samma uti Kongl. May:ts Rike obrukelig, samt i sig sielf fahrlig och owiss är».[68]

I 1649 års Uloženie förekom däremot en ingående reglering av tortyr. Om lagbokens kapitel 21 »Om röveri- och tjuvsaker (O razbojnych i o tatinych delach)» har den förevolutionäre ryske historikern G.G.Tel'berg givit en träffande karakteristik, när han skriver att kapitlet udgör »en sluten och systematisk sammanställning av de föreskrifter, som reglerade tillämpningen av tortyr i rannsakningen av straffsaker».[69] Det är också på 1649 års Uloženie samt den ryska militärstraffprocessen, som projektets bok 2 i huvudsak bygger.

Enligt hänvisningar i förarbetena till det ryska lagboksutkastet, skulle en rad normer avseende tillämpningen av tortyr ha hämtats från svensk lagstiftning. Den svenska rättskälla det här skulle vara fråga om, »domstolsprocessen i kriminalmål (sudebnyj process v kriminal' nych delach)», har dock inte kunnat identifieras.[70]

Med undantag för en översättning till ryska av Danske Lov 1-20, förekommer i förarbetena till bok 2 inga hänvisningar till dansk rätt.

Den straffrättsliga avdelningen, den tredje boken, »Om missgärningar, och vilka böter och straff, som därav följer (O zlodejstvach, kakie štrafy i nakazanija posledujut)», utgör till omfånget den mest omfattande av projektets fyra böcker. Texten kan i detta fall närmast liknas vid ett lapptäcke av ryska, danska och svenska normer, som blandats om varandra.

Även när det gäller straffrätten kan man konstatera, att det är de svenska straffrättskällorna, landslagen och 1600-talets kungliga förordningar m.m., som genomgående lämnats företräde vid valet av regler. Danske Lov har dock här anlitats som källa i större utsträckning än i projektets övriga tre böcker. De ryska rättskällorna bestod i huvudsak av de militärstraffrättsliga lagstiftningsakterna, krigs- och sjöreglementena, 1649 års Uloženie (kap. 21 »om röveri och tjuvsaker» och kap. 22 »för vilka brott dödsstraff verkställes») samt den tidigare nämnda Kormčaja kniga.

Vad beträffar användningen av Danske Lov som straffrättslig källa, kan man i det ryska lagboksutkastet finna hela kapitel eller så gott som hela kapitel, som utgör sammanställningar av danska normer. Till exempel kan nämnas kapitel 12 »Om barns förbrytelser mot föräldrarna och föräldrarnas mot barnen och om förbrytelser mellan hustru och make», som till stor del återgår på Danske Lov 6–5 »Om børns Forseelse imod Forældre, Item Husbond og Hustruis»[71] och kapitel 14 »Om utmaning på duell», som är en översättning av Danske Lov 6–8 »Om udfordringer og Dueller».[72]

Normer från Danske Lov möter man dessutom i skilda straffrättsliga sammanhang, insprängda bland svenska och ryska lagtexter. Så t.ex. kapitel 33 »Om olika fall av dråp», som till sin övervägande del har sammanställts av textställen från de nämnda ryska lagstiftningsakterna och den svenska landslagen, men där en rad lösningar hämtats från Danske Lov. Följande textutdrag får exemplifiera det sagda:[73]

kap. 33 »Om olika fall av dråp»	DL 6-6
10. Om någon råder eller uppmanar någon att tillfoga en annan en skada, och att denne därför dödas då skall han betala full bot (štraf), nämligen tre gånger 18 lod silver, men om han endast tillfogar en skada, då skall den som tillfogade skadan betala hälften så mycket.	11. Hvo som raader og tilskynder nogen til at giøre anden Mand skade saa at hand derover bliver dræbt bøde fuld Mandebod trende atten Lod Sølv, men skeer der anden Skade da bøde half saa meget som den der skaden giorde.
25. Om en minderårig mellan 10 och 14 år dödar någon, då skall man ta hans egendom och ge den till den dödes arvingar och straffa vederbörande med ris på kroppen, om en sådan människa är känd för sin ondhet och egensinnighet då skall man förvisa vederbörande på evigt arbete.	19. Dræber den som er imellem ti og fjorten Aar anden have forbrut sin Hovedlod til den Dødis Arvinger og sit Herskab og sraffis med Riis paa Kroppen; men er samme Barn ellers for Ulydighed og Skalkhed bekient da bør hans sin Livs Tid at trælle og arbejde hvor hand hendømmis.

Det ryska projektets fjärde och sista bok, »Om civila eller borgerliga saker och om all slags ekonomis tillstånd eller om goda eller dåliga förhållanden i hushållningen (O civil'nych ili graždanskch delach i o sostojanii vsjakoj ekonomii ili o dobrych i protyvnych porjadkach v domopravitel'stve)» har till skillnad från de övriga tre böckerna indelats i titlar. Den första titeln »Om upprätthållande av god ordning och om egendom (O soderžanii dobrych porjadkov i o vladenii sobstvennost'ju)» innehåller regler om skilda ämnen, alltifrån väg- och brobyggande till jakt på villebråd. Med undantag för kapitel 6 »Om livegna och bönder och om tvist, som angår dem eller när förrymda bönder förekommer hos någon», som förklarligt nog bygger på rysk rätt, framför allt 1649 års Ulozenie, har svensk rätt i stor utsträckning lagts till grund för titeln ifråga.[74] Samma förhållande gäller den följande titeln »Om saker, som rör handel, avtal och hyra (O prave v delach k torgu, dogovoru i najmu prinadležaščich)». Denna titel har inte full-

bordats, utan endast tre kapitel (2, 3 och 7) föreligger i renskrift. Här möter man bl.a. det svenska förbudet mot landsköp, på ryska landskep, överfört till ryska. Kapitel 7 »Om avtal» har utarbetats med hjälp av följande svenska rättskällor, 1686 års testamentsstadga, Drottning Christinas privilegier för Stockholms stad 1636 samt 1683 års instruktion för generalauditören.[75] Titel 3 »Om förmynderskap (Ob opeke maloletnich)», som innehåller endast två kapitel, har som textens författare angivit i marginalen »sammanställts av den svenska förordningen den 7 mars 1669 (sočineno iz švedskogo ukaza 1669 g marta 7)», dvs den svenska förmyndarstadgan.[76] Titel 4 »Om trolovning, giftermål och testamente (O sgovorach, brakach i duchovnych)» utgör en syntes av svensk och estländsk rätt,[77] medan den sista titeln »Om arv (O nasledii)» i huvudsak följer 1714 års ryska arvslag, som införde monohereditet som den grundläggande principen för den ryska arvsrätten. Sålunda skulle all fast egendom odelad tillfalla en av sönerna, den som fadern utsåg i testamente eller den äldste sonen, om ett testamentariskt förordnande saknades. Det enda inslaget av utländsk rätt, som förekommer i denna titel utgörs av estländsk rätt och då mer bestämt den estländska rättens släktskapsberäkning.[78] Hänvisningar till Danske Lov förekommer nästan inte alls i den ryska projektets fjärde bok.

När det gäller användningen av utländsk rätt i Peter den stores lagboksprojekt, kan man sammanfattningsvis konstatera att dansk och svensk rätt utgjort de mest framträdande källorna. Danske Lov har med sin stramhet och klara uppställning säkerligen utgjort ett ideal för Peter och hans lagkommission. Materiellrättsligt sett utvisar emellertid förarbetena till det ryska lagboksutkastet, att svensk rätt dominerat som källa.

Vid Peters död 1725 förelåg en i princip färdig lagredaktion, till och med ett omfattande företal hade utarbetats.[79] Någon promulgation blev emellertid aldrig av, trots att lagkommissionen ända in på 1750-talet fortsatte att arbeta med projektet enligt de principer, som tsaren hade fastlagt. Om orsakerna till misslyckandet kan man endast ha hypoteser. Först och främst kan man konstatera att projektet redan i sina grundförutsättningar var orealistiskt. Det ryska samhällets sociala infrastruktur var alltför olik den i Danmark och Sverige, för att det skulle vara möjligt att till Ryssland överföra

dansk och svensk rätt i den utsträckning och på det sätt, som kom till uttryck i den ryska lagkommissionens arbete.[80] En annan faktor, som i väsentlig mån måste ha påverkat utsikterna att föra lagboksprojektet i hamn, var de förändrade politiska förhållanden, som inträdde efter Peters död.

Här föreligger ett intressant forskningsområde och ett rikt källmaterial, som inte endast kan komplettera bilden av de petrinska reformernas politiska och sociala innehåll, utan som även kan ge oss en allmän kunskap om kodifikationsverksamheten och dess ideologiska förutsättningar under den aktuella perioden.[81]

Noter

1. CGADA (Central'nyj Gosudartsvennyj Archiv Drevnich Aktov, Moskva), fond (arkivsamling) delo (förteckningsnummer) 16, 1. (folie) 52–52v.
2. Om den roll, som förvaltningen spelade i Spaniens utveckling under 1600-talets slut och 1700-talets början se John Lynch: *Spain under the Habsburgs, II,* Oxford 1969, s. 267–273.
3. Se A. R. Cederberg: *Heinrich Fick: Ein Beitrag zur russischen Geschichte des XVIII. Jahrhunderts,* Dorpat/Tartu 1930, Beilage I, s. 1–64, som innefattar en förteckning över det svenska material, som förekommer i Ficks efterlämnade arkiv, som numera förvaras på den estniska sovjetrepublikens centrala statliga historiska arkiv (CGIA ESSR) i Tartu under signum »Fond 1429: förordningar utfärdade av den svenska regeringen och stater för de svenska kollegierna (1668–1717)», se Central'nyj Gosudarstvennyj Isoričeskij Archiv Estonskoj SSR. Putevoditel', Moskva/Tartu 1969, s. 268. En förteckning över svenska lagstiftningsakter återfinner man även på CGADA fond 96 (1699) delo 5, 1. 1–4v.
4. CGADA fond 248 delo 58, 1. 99–180.
5. Om Jagužinskij's aktiviteter se Russkij Biografičeskij Slovar', 32, St. Petersburg 1902, s. 8–9 och Reinhard Wittram: *Peter I. Czar und Kaiser,* II, Göttingen 1964, s. 260–261.
6. ZA (Zakonodatel'nye Akty Petra I, utg. av N.A.Voskresenskij, Leningrad 1945), (nr 25), s. 44–45.
7. ZA, (nr 27), s. 46.
8. ZA, (nr 39), s. 53.
9. Knud Fabricius: »Kollegiestyrets Gennembrud og Sejr 1660-1680«, *Den Danske Centraladministration,* utg. av Aage Sachs, Köpenhamn 1921, s. 210.
10. Svend Ellehøj: »Rettens grundlæggelse», *Højesteret 1661-1961,* utg. av Povl Bagge et al., II, Köpenhamn 1961, s. 22. Se även Poul J. Jørgensen: *Dansk Rets Historie,* 6. uppl. Köpenhamn 1974, s. 555 och J. Boisen Schmidt: *Studier over Statshusholdningen i Kong Frederik IV's Regeringstid 1699-1730,* Aarhus 1967, s. 21–24.
11. Claes Peterson: *Peter the Great's Administrative and Judicial Reforms. Swedish Antecedents and the Process of Reception,* Stockholm 1979, passim.

11a. E.V. Anisimov: *Podatnaja reforma Petra I. Vvedenie podušnoj podati v Rossii 1719–1728 gg.,* Leningrad 1982, s. 232–258.

12. Peter B. Brown: *Early Modern Russian Bureaucracy: The Evolution of the Chan-*

cellery System from Ivan III to Peter the Great, diss., University of Chicago 1978, s. 513–514.
13. ZA, (nr 264), s. 219.
14. ZA, (nr 61), s. 66.
15. A.G.Man'kov: »Ispol'zovanie v Rossii švedskogo zakonodatel' stva pri sostavlenii proekta uloženija 1720-1725 gg.», *Trudy Leningradskogo otdelenija instituta istorii AN SSSR, I,* 1970, s. 113.
16. Peterson, s. 332–355.
17. A.G. Man'kov: *Uloženie 1649 goda. Kodeks feodal'nogo prava Rossii,* Leningrad 1980, s. 154–207.
18. Peterson, s. 52–55.
19. M.M.Bogoslovskij: *Petr I. Materialy dlja biografii, IV,* Leningrad 1948, s. 193.
20. V.N. Latkin: *Zakonodatel'nye kommissii v Rossii v XVIII stoletii,* St. Petersburg 1887, s.1–18.
21. D. Polenov: *Materialy dlja istorii russkogo zakonodatel'stva,* St.Petersburg 1865, s. 24.
22. Bogoslovskij, s. 242.
23. Man'kov, Uloženie 1649 goda, s. 216–224; Richard Hellie: *Enserfment and Military Change in Moscovy,* Chicago 1971, s. 24.
24. Latkin, s. 2–3; Bogoslovskij, s. 204–207, 225–226, 241.
25. Latkin, s. 18–20.
26. Ditlev Tamm & Jens Ulf Jørgensen: *Dansk Retshistorie i Hovedpunkter I.* Kilder til Dansk Retshistorie, Köpenhamn 1973, s. 19.
27. DL 1-1-1 och lagbokens inledning.
28. Jørgensen, s. 158.
29. Jan Eric Almquist: *Om ärftlig besittningsrätt till jord före det sjuttonde seklets slut. En studie i romersk och svensk rätt,* Uppsala 1929, s. 120–135.
30. Stig Jägerskiöld: *Studier rörande receptionen av främmande rätt i Sverige rätt i Sverige under den yngre landslagens tid,* Stockholm 1963, s. 101–127.
31. Se 1696 års förslag till Konungsbalk i Förarbetena till Sveriges Rikes Lag 1686-1736, utg. av Wilhelm Sjögren, IV, Upsala 1902, s. 3–12.
32. Kungliga stadgar, förordningar, bref och resolutioner ifrån år 1538 intil 1701 angående justitiae- och exekutionsährender, utg. av Johan Schmedeman, Upsala 1706, s. 1554–1555 (citeras i forts. Schmedeman).
33. ZA, (nr 132), s. 107.
34. ZA, (nr 74), s. 73–74.
35. Sammanträdesprotokollen i CGADA fond 342 delo 9 čast' (enhet) 1.
36. ZA, (nr 93), s. 85–86.
37. Latkin, s. 42–46.
38. V.N. Avtokratov: »Voennyj prikaz», *Sbornik Poltava. K 250-letiju poltavskogo sraženija,* utg. av L.G. Beskrovnyj et al., Moskva 1959, s. 240.
39. Peterson, s. 86–87.
40. Peterson, s. 337–338.
41. Russkij Biografičeskij Slovar', 3, St. Petersburg 1908, s. 337.
42. Adam Lewenhaupt: *Karl XII:s officerare, II,* Stockholm 1921, s. 477.
43. P. Miljukov: *Gosudarstvennoe chozjajstvo Rossii v pervoj četverti 18-go stoletija i reforma Petra Velikogo,* 2. uppl. St. Petersburg 1905, s. 427.
44. ZA, (nr 93), s. 85–86. De ryska ledamöterna i lagkommissionen var hovrättsdomaren Stepan Klokačov, domaren i pomestnyj prikaz Afanasij Kuz'min-Korovaev, överkommissarien Efim Zybin, rådet i revisionskollegiet Fedor Naumov och landrichter Fedosij Manukov i St. Petersburgs guvernementskansli. 1721 tillfördes kommissionen ytterligare två ryska ledamöter, kollegierådet Aleksej Pleščeev från revisionskollegiet och Ivan Tolstoj från justitiekollegiet.
45. CGADA fond 248 delo 660, l. 269–275.
46. ZA, (nr 74), s. 73–74.
47. Des Herzogthums Ehsten Ritter- und Land-Rechte, utg. av J.Ph.G. Ewers, Dorpat 1821, s. 380–385.
48. CGADA fond 342 delo 30 čast' 1–2.
49. CGADA fond 342 delo 31 čast' 1–6 och delo 32 čast' 1–3.
50. Daniel H.Kaiser: *The Growth of the Law in Medieval Russia,* Princeton 1980, s. 19–23.
51. ZA, (nr 74), s. 74.

52. P.O. Bobrovskij: *Proischoždenie voinskich artikulov i izobraženija processov Petra Velikogo po ustavu voinskomu 1716 g.* St. Petersburg 1881, s. 7, 12, 29, 33–46.
53. Erik Anners: *Den karolinska militärstraffrätten och Peter den stores krigsartiklar,* Uppsala 1961, s. 87.
54. P.O. Bobrovskij: *Voennye zakony Petra Velikogo v rukopisjach i pervopečatnych izdanijach,* St.Petersburg 1887, s. 10 och Peterson, s. 337–338.
55. Claes Peterson: *»Der Morskoi Ustav Peters des Grossen. Ein Beitrag zu seiner Entstehungsgeschichte«, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Neue Folge, 24* (1976), s. 345-356.
56. ZA, (nr 45), s. 57.
57. CGADA fond 9 otdelenie (avdelning) 1 delo 45, l. 5v–6.
58. Metoden tillämpades även vid utarbetandet av 1722 års ryska rangtabell. Även i detta lagstiftningssammanhang utgjorde de svenska (1696 och 1705) och danska (1693 och 1717) de mest framträdande förebilderna, CGADA fond 370 delo 15, l. 31. Se S.M. Troickij: *Russkij Absoljutizm i dvorjanstvo XVIII v. Formirovanie bjurokratii,* Moskva 1974, s. 47–93, som undersökt rangtabellens tillkomsthistoria.
59. CGADA fond 342 delo 31 čast' 1–2.
60. CGADA fond 342 delo 33 čast' 1–6.
61. ZA, (nr 93–94), s. 85–86.
62. Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands, utg. av F.G. von Burge, V, Dorpat & Reval 1847, s. 250–251.
63. CGADA fond 342 delo 32 čast' 3, l. 1–28.
64. Peterson, s. 311-255.
65. CGADA fond 342 delo 32 čast' 3, l. 317–321; den renskrivna texten finns i delo 33 čast' 1, l. 348–355.
66. CGADA fond 342 delo 33 čast' 1, l. 203–203v.
67. Henrik Munktell: *Tortyr i svensk rättshistoria. Ett bidrag till straffprocessrättens historia, 1* (Lychnos 1939), 2 (Lychnos 1940).
68. Schmedeman, s. 837.
69. G.G. Tel'berg: *Očerki političeskogo suda i političeskich prestuplenij v Moskovskom gosudarstve XVII v.,* Moskva 1912, s. 207; se även Man'kov, Uloženie 1649 goda, s. 241–249.
70. CGADA fond 342 delo 33 čast' 2, l. 147–189.
71. CGADA fond 342 delo 31 čast' 3, l. 1–36.
72. CGADA fond 342 delo 33 čast' 3, l. 295–303.
73. CGADA fond 342 delo 33 čast' 3, l. 479v och 486v.
74. CGADA fond 342 delo 33 čast' 4, l. 292–325, 386–436.
75. CGADA fond 342 delo 33 čast' 5, l. 1–134.
76. CGADA fond 342 delo 33 čast' 5, l. 158–168v.
77. CGADA fond 342 delo 33 čast' 5, l. 217–276.
78. CGADA fond 342 delo 33 čast' 4, l. 2–598.
79. CGADA fond 342 delo 36.
80. Peterson, s. 297–302.
81. A.G. Man'kov: *»Proekt Uloženija Rossijskogo Gosudarstva 1720–1725 gg.», Problemy istorii feodal'noj Rossii. Sbornik statej k 60-letiju professora V.V. Mavrodina,* Leningrad 1971, s. 157–163.

Bilaga 1

Kong Christian Den Femtis Danske Lov 1683		Projekt till lagbok för det ryska riket 1725.	
Første Bog: Om Retten og Rettens Personer		Bok I. Om processen, dvs om domstolen, platsen och om personerna som hör under domstolen.	
I.	Om den Lydighed man Lovgiveren og Loven skyldig er.	1.	Om lydnaden inför lagstiftaren och lagarna.
II.	Om Værneting.	2.	Om domstol, som är behörig att döma någon.
III.	Hvor og naar Ting och Rettergang skal holdis, og hvad der skal handlis.	3.	Om underhåll av domstolar och var de skal vara.
IV.	Om Stævnemaal, Kald og Vaersel og Opsettelser.	4.	Om domare och deras kompetens och befattning.
V.	Om Domare.	5.	Om domare och domares lagliga entledigande från domstolen.
VI.	Om Indstævning til Højere Ret.	6.	Om riktig stämning i domstolen och om domstolens budbärare efter stämningstidens utgång.
VII.	Om Tinghørere.	7.	Om lagligen ursäktande hinder för den som instämts till domstol men inte infunnit sig.
VIII.	Om Skrivere vid Retten.	8.	Om vederbörlig respekt för domstolen.
IX.	Hvo der maa gaa i Rette for sig selv, eller for andre.	13.	Om käranden.
X.	Om Forfald og Skudsmaal.	14.	Om lämnande av caution eller borgen i rättegångssaker.
XI.	Om Hiemmel.	15.	Om svaranden och om domstolen, om ordningen vid svaromålet och bevisningen.
XII.	Om Skikkelighed for Retten.	16.	Om svaromålets avslutande i rätten och i vad bevisningen består.
XIII.	Om Vidner och Tingsvidne.	17.	Om bevis genom eget erkännande eller bekännelse.
XIV.	Om Sigtelse og Eed.	18.	Om bevis genom vittnen.
XV.	Om egen Bekiendelse.	22.	Om bevisning genom ed.
XVI.	Om Sandemænd.	23.	Om frivillig förlikning och om skiljedomstol.
XVII.	Om Granskninger.	34	Om överklagande eller överförande av mål dit en supplikant kan besvära sig över ett oriktigt beslut.
XVIII.	Om Reebsmænd.	35.	Om exekution eller verkställighet av dom i civila mål och skuldmål.
XIX.	Om Baand og Fængsel.	39.	Om avgifter och kanslipengar.
XX.	Om pinlig Forhør.	41.	Om lantmätares befattning, om lantmäteriförrättning och domstolens intyg.
XXI.	Om Arrest og Beslag.		

XXII. Om Maning.
XXIII. Om Borgen og Forløfter.
XXIV. Om Bøder og Dommis Execution, Nam, Indførsel og deslige.
XXV. Om Dom- og Brev-Penge og Skriverløn.
XXVI. Om Supplicationer.

Bok II. Om processen i kriminal-, rannsaknings- och pinosaker.

1. Om undersökning i kriminalmål och vilken process, som skall tillämpas i den.
2. Om tortyr, varför den har inrättats och vem som skall underkastas den och vem som skall förskonas.
3. När man skall inleda processen med tortyr. Om de för tortyr utmärkande kännetecknen.
4. Om de kännetecken, som särskilt utmärker vissa missgärningar, av vilka en del är mer graverande, andra lindrigare.
5. Om rykten, på grund av vilka man skall eller inte skall tillämpa tortyr.
6. Om namngivande och utpekande av dem som visat medhjälp till ett sådant brott och är delaktiga.
7. På vilket sätt man enligt de föreliggande omständigheterna skall förfara och hur bevisning på vederbörligt sätt skall förebringas.
8. Om tortyrens verkan och om erkännande.
9. Hur domaren försiktigt må framskrida med tortyr.
10. Om tortyr i allvarliga fall, som rör smädelse mot majestätet och liknande.
11. Vad man bör iaktta vid exekution.

Anden Bog: Om Religionen og Geistligheden.
Tredie Bog: Om Verdslig- og HuusStand.
Fierde Bog: Om Søretten.
Femte Bog: Om Adkomst, Gods og Gield.
Siette Bog: Om Missgerninger.

I. Om vildfaerende Lære, Guds Bespottelse og Troldom.
II. Om Sværen og Banden.

Bok III. Om missgärningar, och de böter och straff, som följer.

1. Om gudshädelse, kättare, kyrkostormare, spåmän och trollkarlar.
2. Om trolldom, kätteri och liknande svartkonst.

III.	Om Helligbrøde.	3. Den som under gudstjänst i kyrkan uppför sig upproriskt och uppstudsigt.
IV.	Om Forgribelse imod Kongens Højhed eller crimine majestatis.	4. Om svordomar, gudssväran och lögn.
V.	Om Børns Forseelse imod Forældre, Item Husbonds imod Hustruis.	5. Om falska eder.
VI.	Om Manddrab.	6. Om brott mot den kejserliga högheten.
VII.	Om Afhug og Saar.	7. Om förräderi, brevväxling med fienden och om liknande missgärningar.
VIII.	Om Udfordringer og Dueller.	8. Om innehav av kronan tillhörig penningkassa och om de straff som följer av förskingring och stöld av dem.
IX.	Om Husfred, Kirkefred, Tingfred, Vejefred, Plovfred.	9. Om utrotandet av osanningar och mutor.
X.	Om Skade af anden Mands Vaaben eller Fæ.	10. Om var och ens iakttagande av sin befattning.
XI.	Om Vaadis Gierning.	11. Om de som bryter mot ukaserna.
XII.	Om Nødværge.	12. Om barns brott mot föräldrar, föräldrars mot barn och om brott mellan hustru och man.
XIII.	Om Løsaktighed.	13. Om sår i slagsmål.
XIV.	Om Vold og Herverk.	14. Om utmaning på duell.
XV.	Om Ran.	15. Om skada, som tillfogats utan avsikt.
XVI.	Om Røveri.	16. Om våldsbrott.
XVII.	Om Tyveri.	17. Den som tillfogar någon brottsliga hotelser eller i brev uppviglar till brott.
XVIII.	Om Falsk.	18. Om smädesskrifter.
XIX.	Om Mordbrand og Heede-Brande.	19. Om okvädingsord.
XX.	Om Fæis Drab eller Saar.	20. Om skurkstreck.
XXI.	Om Æresager.	21. Om skador tillfogade av boskap och rovdjur.
XXII.	Om Hustruis, Børns eller Tienestetyendis Forlokkelse.	22. Om dråp och skada på boskap.
		23. Om all slags stöld.
		24. Om rövare och tjuvar och deras efterspanande.
		25. Om tillkännagivande av upphittade saker, om förbud mot vadhållning och spel om pengar.
		26. Om falska mått, vikter och liknande brott.
		27. Om mordbrand och liknande fall.
		32. Om förgiftning.
		33. Om olika fall av mord.
		34. Om nödvärn.
		35. Om dråp.
		36. Om att gömma och bortföra brottslingar.
		37. Om koppleri.
		38. Om lösaktighet.

Bok IV. Om civila eller borgerliga saker och om all slags ekonomis tillstånd eller om goda eller dåliga förhållanden i hushållningen.

Titel I. Om upprätthållandet av god ordning och om egendom.
Titel II. Om sakar som rör handel, avtal och hyra.
Titel III. Om förmynderskap.
Titel IV. Om trolovning, giftermål och testamente.
Titel V. Om arv.

Bilaga 2

гл. 14 »О даче кауциона или порук в делах судебных«
Арт. 9 »Каких персон в норуки не допускать«

В дацком 23 главы	Сочиненное:
8. Кто по себе поруки поставнть не должен нному в том деле ответствовать но токмо тому который по нем поручался	Не допускать таких поручаться (1) малолетним возраста своего до 20 лет не прнспели, (2) жена которая имеет своего мужа разве муж обще с нею подпишется, (3) он котоый живет в доме отца своего а в те дела хотя он в полные лета возраста своего достиг, (4) девица сколько она ни стара будет також не может поручться.
9. А в таковых случаях не могут женщины и малолетние поручиться.	
10. Жена которая имеет своего мужа или сын живущий у своего отца хотя б он полные лета возраста своего достиг також и девица сколько она нн стара не могут в деньгах или в ином чем подручиться.	
12. Который моложе двадцати пяти лет не должен ответствия дать буде он внутрь или вне Государства потом поручался.	

Källa:
CGADA fond 342 delo 33 čast' 1, l. 203, 221v.

Danske Lov i Polen

Et rids af problemstillingen

Af *Andrzej Gaça*

Den problematik, der hentydes til i den foreliggende afhandlings titel, har at gøre med spørgsmålet, om kong Christian V's lovbog var kendt uden for Danmark, hvor den siden 1683 havde været gældende ret. Dette problem må behandles i mindst to henseender. For det første må det afgøres, om Danske Lov var kendt i Polen og, hvis dette er tilfældet, i hvilket omfang man havde et nærmere kendskab til lovens regler. For det andet må det påvises, om der er blevet gjort forsøg på at anvende loven som forlæg ved udviklingen af den hjemlige polske ret, som det var tilfældet i Preussen og Rusland.

Det skal straks bemærkes, at det forsøg, der her gøres, på at undersøge kendskabet til Danske Lov i Polen ikke gør krav på at være udtømmende og overvejende er støttet på trykte kilder. Talrige og forskelligartede arkivalier, der dog kun til dels er bevaret, og som opbevares spredt, har kun i ringe omfang kunnet udnyttes.

Med hensyn til det andet aspekt, forsøg på anvendelsen af Danske Lovs bestemmelser i Polen, er den væsentligste kilde et manuskript som er et led i Andrzej Zamoyskis »Samling af justitieretten« fra 1770-erne, der er et af de sidste forsøg på en kodificering af polsk ret. Eks-kansler Zamoyskis projekt var et led i de reformbestræbelser, der var kommet igang i første halvdel af det 16. århun-

drede, og tillige et udtryk for ønsket om at samle al den i Polen gældende ret i en lovbog. Som indføring skal derfor her gives en kort oversigt over de polske retskilders historie før indledningen af kodifikationsarbejdet.[1]

Som det var tilfældet i mange europæiske lande, gjaldt heller ikke i Polen i middelalderen en ensartet ret. Som følge af den tiltagende politiske partikulariseringsproces og den siden det 12. århundrede indtrådte territoriale opsplitning var retten territorialt bestemt og indeholdt mange lokale særegenheder.[2]

Med dannelsen af stænder – adel, borger og bonde – der hver havde sin retlige status, kom forskellige retssystemer til at gælde for de enkelte stænder. Således udviklede sig ved siden af landretten – ius terrestre – for adelen, en byret for borgerne og den for bønderne gældende ret på landet. Også kirken betjente sig af egne retsnormer, den kanoniske ret.

Grundlaget for den middelalderlige ret i Polen var sædvanen. Den ældste bevarede samling af sædvaneretten, den såkaldte »Księga Elbąska« stammer sandsynligvis fra anden halvdel af det 13. århundrede.[3] Først de »Statutter«, der i anden halvdel af det 14. århundrede udstedtes af Kasimir den Store – Kazimierz Wielki – vidner om den kongelige lovgivnings voksende rolle. Under denne herskers efterfølgere foregik en omfattende lovgivningsvirksomhed. På trods af det talmæssigt stigende antal retsnormer, der blev udstedt af de enkelte konger, bevarede sædvaneretten sin dominerende rolle i forhold til den autoritativt fastsatte ret indtil slutningen af det 18. århundrede. Procesretten var den eneste del af den polske ret, der blev kodificeret i »Formula Processus« fra 1523.[5] Forsøg på at kodificere de øvrige dele af landsretten, på en systematisering og på at skabe en ensartet ret for hele Polen, som under devisen rettens forbedring var sat igang af repræsentanter for den polske adel allerede i første halvdel af det 16. århundrede, førte ikke til de forventede resultater.[6]

Alligevel dukkede tanken om en kodificering af polsk ret i dens helhed hyppigt op i polske juristers værker i det 16. og 17. århundrede.[7] I oplysningstiden blev spørgsmålet om en reform af retten og dens kodificering ligesom i Vesteuropa atter aktuelt. I begyndelsen af det 18. århundrede lød kravet om, at kodifikationsarbejdet skulle gå igang, i kongelige instruktioner for det polske parlament,

ANDERZEJ ZAMOYSKI (1716–1792) var stærkt påvirket af det 18. århundredes oplysningsfilosofi og søgte som kansler at gennemføre en række reformer af det polske samfund. I 1767 nedlagde han hvervet som kansler i protest mod russiske overgreb. I 1776 fik han af den polske rigsdag – Sejm – til opgave at udarbejde en lovbog. Hans udkast stødte på modstand hos konservative kræfter og blev 1780 afvist på rigsdagen. Zamoyski trak sig derpå ud af det politiske liv og helligede sig driften af sine godser.
Litografi af W. Sliwicki 1820/27 efter portræt i serien »Portraty w stawionych Polakow.«

Sejm, i taler på Sejm, provinslanddagsinstruktioner og i talrige progressive forfatteres værker.[8] Der var flere årsager til, at de her nævnte forsøg på at kodificere den polske ret ikke blev kronet med held. Afgørende betydning havde den særlige udvikling i den polske stat siden anden halvdel af det 15. århundrede og modsætningerne indenfor den herskende klasse. På et tidspunkt nemlig, hvor den politiske udvikling i de fleste europæiske stater gik i retning af et absolutistisk styre, kom det i Polen i stedet for en styrkelse af kongemagten til en videreførelse af den særegne form for begræn-

set monarkisk styre med stænderindflydelse, hvorved adelen fik en afgørende indflydelse. De stivnede feudalforhold fik afgørende betydning for udformningen af den polske ret, hvor de for feudalretten typiske egenskaber fæstnede sig, mens de i andre stater, hvor absolutismen vandt fodfæste, gradvis blev overvundet. Trods lovgivningens voksende betydning bevarede sædvaneretten i Polen sin overvægt. Mangelen på en stærk centraliseret statsmagt stillede sig hindrende i vejen for en overvindelse af provinspartikularismen og dermed også for opnåelsen af retsenhed. Senere forsøg på at ensarte og kodificere den samlede gældende ret, som blev indledt i renaissancetiden, blev en fiasko og er alene bevaret i form af projekter og som private optegnelser. De sidste forsøg på at kodificere den polske ret falder sammen med indførelsen af det konstitutionelle monarki i slutningen af det 18. århundrede. De to projekter fra denne tid »Samling af justitieretten« af Andrzej Zamoyski[9] og »Stanislaus August Kodex« er snævert knyttet til oplysningsfilosofien i Polen.

I 1776 nedsatte parlamentet efter forslag fra den sidste polske konge Stanislaus August Poniatowski en lovgivningskommission med eks-kansleren Andrzej Zamoyski, der repræsenterede fremskridtsvenlige stormandskredse, i spidsen.[10] Kommissionen skulle forberede et projekt, der omfattede den samlede polske landret. Zamoyski indledte arbejdet med at finde frem til egnede medarbejdere. Den vigtigste rolle fik Józef Wybicki, en energisk ung jurist og politisk skribent, overdraget, som skulle redigere projektets tekst.[11]

Parlamentsbeslutningen af 1776 indeholdt en opfordring til Zamoyski om i løbet af to år at fremlægge udkast til en »codicem juridicum«. Denne beslutning gav nærmere retningslinier for den kommende Codex's karakter og stillede krav om, at kommissionen ved dens udarbejdelse skulle lægge den naturlige retfærdighed til grund, altså naturretten »pro primo obiecto«, og i stedet for blindt at rette sig efter gældende love skulle den tillempe dem ved sin »formando novo codice«. Ved indledningen af redaktionsarbejdet vendte Zamoyski sig, »idet han forsynede sit bibliotek med forskellige landes lovsamlinger«, til hele folket med anmodning om at indsende bemærkninger og forslag til udarbejdelsen af det nye lovværk.[12] Snart modtog kommissionen et omfattende materiale, der

kom til nytte ved værkets forberedelse og lod erkende folkets mening og dermed gav vejledning om, hvor vidt man kunne gå med de tilsigtede reformer.[13]

Blandt de bevarede manuskripter findes et udkast dateret den 16. december 1776 til regler om dueller.[14] I en analyse af duellens væsen udtalte den anonyme forfatter sig fra starten afgjort imod denne form for selvtægt. Han fastslog, at duellanterne »lader hånt om gældende ret, opløser det altomfattende sammenhold og tilriver sig selv magt som dommere.« En sådan handlemåde må belægges med en hård straf uden skelen til adelskab eller embede. Særlig hård burde straffen være over dem, som ved at krænke andre selv gav årsag til duellen. Derefter fremstillede forfatteren de hidtidige regler, der afledtes af konstitutionen fra 1588. Idet han anså dem som forældede og utilstrækkelige, krævede han, at der indførtes nye regler. Efter hans mening var nye regler især påkrævet mod udfordreren, mod de duellanter, der blev udfordret, mod sekundanterne og mod tilskuerne.

Desuden måtte efter hans mening indføres forskellige tillægsstraffe ved siden af strenge legemsstraffe og bøde, formue- og frihedsstraffe for at afskrække duellanterne. Som forbillede anførte forfatteren brudstykker af andre folks retsforskrifter mod duellanter. I første række nævnte han Christian V's lovbog, derefter citerede han tilsvarende svenske forskrifter og endelig et udtog af en fra Coyer stammende fransk oversættelse »Commentaire sur les lois angloises« af IV. del af Blackstones »Commentaries on the Laws of England«, der omhandler dueller.[15] Projektets ophavsmand kendte sandsynligvis ikke den danske originaltekst af Danske Lov. Det citerede udtog af Danske Lov (6-8-1 til 3) stammer fra Petrus A. Höyelsens latinske oversættelse af Danske lov.[16]

Man må – for nu at vende tilbage til lovkommissionens arbejde – konstatere, at Zamoyski og hans medarbejdere løste den opgave, som de havde fået overdraget af parlamentet, og efter to års virksomhed forelå udkastet til en »Samling af justitieretten« – også kendt som Zamoyski-kodex – på tryk i 1778.[17] Trods det relativt moderate reformprogram blev kodifikationsprojektet 1780 fuldstændig afvist af parlamentet.[18] Det skyldtes i hovedsagen opposition fra gejstligheden, den russiske ambassadør og endelig skarp modstand fra en betydende del af den konservative adel.[19]

HISTORYA
O Rewolucyi Kroleſtw Szwedzkiego y Duńſkiego.
po Polſku
WYŁOZONA.

Pauci prudentiâ, honeſta ab deterioribus, utilia ab noxijs diſcernunt: plures aliorum eventis decernunt. Tac; L.4. Annal.

ELEMENTUM MEUM LIBERTAS

Drukowáná Roku 1701.

Det ovenfor omtalte forsøg på at tage Danske Lovs bestemmelser som mønster forblev resultatløst, hvilket var en følge af den skæbne Zamoyski-kodex fik. Alligevel vidner den omstændighed, at et sådant forsøg blev sat i gang, ikke blot om kendskabet til Christian V's lovbog i Polen, men også om den anseelse som lovbogens retsnormer nød. En sådan positiv vurdering kan også læses ud af andre polakkers udtalelser om dansk ret. Det må understreges, at den polske adel interesserede sig levende for stændernes kamp mod monarkiet i Sverige og Danmark og for indførelsen af enevælden i disse lande.

Mens tidligere polsk-skandinaviske kontakter på det ideologiske område var behersket af religiøse spørgsmål,[20] kom spørgsmålet om statsordningen i løbet af oplysningstiden stadig mere i forgrunden.[21] I Polen tog man under debatter gerne tilflugt til de eksempler på omvæltninger, som var foregået i Danmark i 1660 og i Sverige under Gustav III, hvorved styrkelsen af den kongelige magt i disse lande blev benyttet som argument af både tilhængere og modstandere af en reform. Et udtryk for interessen for strukturændringerne i Danmark og Sverige er det 1701 udkomne (og 1752 og 1756 genoptrykte) værk, der sandsynligvis er forfattet af Jan Jakob Potulicki.[22] Det består af to dele, hvoraf den første, der bærer titlen »Historisk fremstilling af revolutionen i Danmark og Sverige, på polsk« er en omarbejdelse af værket »Histoire des revolutions de Suède« (Paris 1695-96) af René de Vertot, mens anden del (side 239), der især interesserer her, bærer titlen »Kort samling af beretninger om forandringerne i Kongeriget Danmark«. Den er baseret på den franske oversættelse under titlen »Etat du Royaume du Danemark tel qu'il estoit en 1692« (Amsterdam 1695) af Molesworth's »Account of Denmark«, der benyttedes af Potulicki.[23] Det

EN POLSK KOMMENTAR TIL DEN DANSKE ENEVÆLDE.
Enevældens indførelse i Danmark 1660, der berøvede adelen dens magt, var en begivenhed, som blev iagttaget med bekymring af den polske adel. I 1701 udkom på polsk en fremstilling af begivenhederne, delvis bygget på englænderen Molesworth's værk om Danmark, men med udeladelse af f.eks. den positive omtale af Danske Lov. Værket var ment som en advarsel til den polske adel om at modvirke absolutistiske bestræbelser.

er bemærkelsesværdigt, at forfatteren af denne frie bearbejdelse af Molesworth's værk som en modstander af et »absolutum dominium« indgående beskriver den danske adels tidligere privilegier, valgkongedømmet og i tilslutning hertil giver en kritisk fremstilling af omstændighederne i forbindelse med omvæltningen 1660 for at advare den polske adel mod en lignende skæbne som den danske. Denne tendens bevirkede, at Potulicki bevidst udelod Molesworth's positive bedømmelse af Danske Lov.[24]

Molesworth's værk blev pånyt benyttet i begyndelsen af det 19. århundrede. I 1816 udkom i Warszawa Stanislaw Węgrzecki's »Fremstilling af det danske kongeriges ændrede status i 1660«, der ligesom Potulickis skrift var en fri bearbejdelse af den engelske forfatters ovennævnte værk. Węgrzecki fremstillede ligesom sin forgænger den danske adels stilling før 1660 og pegede på ligheden med den polske statsordning dengang, og han beretter indgående om statsomvæltningen og dens følger. I modsætning til Potulicki påpeger han imidlertid, hvorledes den danske adel ved at vise sin foragt overfor repræsentanterne for de andre stænder selv havde bidraget til de radikale ændringer i statssystemet og til den åbenbare forringelse af sin stilling i staten.[26] Ved undersøgelsen af de ændringer, der var foregået i Danmark efter 1660 omtaler Węgrzecki tilblivelsen af Kongeloven og går derefter over til en kort omtale af Danske Lov, idet han fastslår, at det er »lettere at ændre regeringsformen, end at skabe en civil- og strafferet.« Han bemærker, at Christian V's kodex har lige gyldighed for alle stænder og citerer kongens ord: At når borgerne lever i én stat, tror på én Gud, og har én konge, så skal de ikke skelne mellem mange slags love, således at der i en stat kan overgå dem forskellig slags retfærdighed.[27] Som afslutning på den del af bogen, der angår Danske Lov giver Węgrzecki en fremstilling af lovens system, hvorved han opregner lovens seks bøger og for hver nævner antallet af kapitler.

Sammenfattende kan man fastslå, at Danske Lov hovedsagelig var kendt i Polen takket være sin latinske oversættelse. Om den høje anseelse, den nød, vidner både forsøget på at benytte den ved udarbejdelsen af Zamoyski-kodex og de opfattelser, der kommer frem i polsk litteratur. Som blot et enkelt eksempel skal her peges på et synspunkt, der fremføres i den polske jurist Tomasz Kuźimirskis »Bemærkninger til processen« (1792):[28]

»Hvis loven imidlertid var kort og forståelig og procesretten indrettet som i Danmark så ville al »processyge« høre op og man ville have liden brug for de advokater, som man til stadighed kun behøver på grund af den forvirrende mængde af retsforskrifter og på grund af procesrettens uoverskuelighed, da en forståelig lov let ville kunne gøre advokaterne overflødige.«

Noter

Afhandlingen er oversat fra tysk af Ditlev Tamm.

1. Til de grundlæggende sammenfattende arbejder om den polske retshistorie hører: P.Dabkowski, *Prawo prywatne polskie* Bd. I og II, Lwów 1910-1911; St. Kutrzeba, *Dawne polskie prawo sadowe w zarysie,* Lwów 1921; samme. *Historia źródeł, dawnego prawa polskiego,* Bd I og II, 1925-26; Josef Rafacz, *Dawne prawo sadowe polskie,* 1936; *Historia państwa i prawa polskiego,* under red. af J.Bardach, Bd. I og II, Warszawa 1965-66; J.Bardach, B.Leśnodorski, M.Pietrzak, *Historia państwa i prawa polskiego,* Warszawa 1976.
2. Udover de juridiske særegenheder, der var en følge af stænderopdelingen og af etniske forskelle (jøder, armeniere), gjaldt også sådanne i de inkorporerede områder og på de territorier, som dannede union med Polen. Særlige retssystemer udviklede sig således i områder som: Masowien, Preussen og Litauen, hvorved Litauen var det eneste land i kongeriget, hvor der ved udarbejdelsen af tre på hinanden følgende såkaldte »Litauer statutter« (1529, 1566 og 1588), var sket en kodificering af næsten hele den gældende ret; se T.Czacki, O litewskich i polskich prawach, o ich duchu, źródłach, zwiazku i rzeczach zawartych w pierwszym Statucie dla Litwy 1529 roky wydanym, Bd. I, Kraków 1800; St. Ehrenkreutz, Stan badań nad Statutami litewskimi, i: Ateneum Wileńskie, Bd. II, 1924, S. 289-349; St. Kutrzeba, Historia źródeł dawnego prawa polskiego, Bd. II, Lwów 1926, S. 69-82.
3. Se *Starodawne prawa polskiego pomniki,* Bd. II, Kraków 1870. udg. af A.Z.Helcel; *Najstarszy Zwód Prawa Polskiego,* udg. af J.Matuszewski, Warszawa 1959; Iura Prutenorum, udg. af J.Matuszewski, i: *Fontes 53,* Toruń 1963.
4. Se *Studium nad tekstami łacińskimi objatku wiślickiego statutów Kazimierza Wielkiego,* bearb. O.Balcer, udg. af Z.Kaczmarczyk, M.Sczaniecki, S.Weyman, Poznań 1947.
5. Se *Volumina Legum,* Bd. I, Petersburg 1859, S. 202ff.
6. Et surrogat for de kodificeringer, der ikke blev gennemført i det 16. århundrede, var lovsamlinger, som indeholdt gældende statutter og konstitutioner og optegnelser af sædvaneretten. Som de vigtigste skal her nævnes *Laskis Statut* (1506) og *Correctura Iurium* (1532).
   F.eks. på den polske rigsdag (Sejm) i Piotrków (1532) efter den deputerede P.Tomicki's referat: »... Cracovienses vero subiunxerunt, se hoc diu petivisse et petere, ut iura ipsorum equarentur, corrigerentur et repararentur, inter-

pretantes equationem in differentia iuridicii processus, correctionem in contrariis sibi invicem statutis et reparationem in his, que sunt et committuntur adversue statuta«.

7. Bl.a. Jakub Przyluski's Jan Herburt's, Stanislaw Sarnicki's, Jan Januszowski's og Jan Swoszowski's værker; se S. Kutrzeba, *Historia źródek* ..., s. 226-227.
8. Se *Volumina Legum*, Bd. VII, Petersburg 1860; K.Adolphowa, Szlachta litewska wobec zbjoru praw; A.Zamoyskiego, i: Księga Koła Historykév USB, Wilno 1936, s. 158, 163; J.Bieniarzówna, Projekty reform magnackich w poł. XVIII wieku, i: *Przeglad Historyczny*, Bd. XLII.
9. Zamoyski-Kodex, der var udtryk for nye strømninger og opfattelser under oplysningstiden i Polen, har trods sin store betydning ikke været genstand for nogen udtømmende videnskabelig analyse i polsk litteratur. De arbejder, der har været viet kodex af forfattere som W.Dutkiewicz, H.Schmitt, M.Bobrzyński, M.Handelsman, W.Smoleński, M.Tarnawski, W.Hejnosz, L.Kurdybacha og J.Broda, omfatter ikke den samlede, rige problematik i forbindelse med projektets opståen, historie, bedømmelse og årsagerne til, at det ikke blev accepteret. Dette værk vil med sikkerhed blive genstand for fremtidige undersøgelser og fortolkninger.
10. Se *Volumina Legum*, Bd. VIII, Petersburg 1860, s. 543.
11. Józef Wybicki (1747-1822), der var en fremragende polsk politiker og forfatter, reformtilhænger, senator, forfatter af teksten til den polske nationalsang, gør i sine erindringer en bemærkning om sin danske herkomst. Det fremgår heraf, at Józef Wybicki's forfader, Wyben (Vibe?), omkring 1549 kom til Polen for at tjene som lejesoldat. På dette tidspunkt herskede i Polen Sigmund August (Zygmunt August), af hvem Wyben for sine fortjenester modtog indygenatet, en polsk adelstitel, der kunne tildeles udlændinge, der var i besiddelse af en udenlandsk adelstitel, og han fik grundbesiddelser i Pommern, se J.Wybicki, *Pamiętniki*, Bd. I, Poznan 1840, s. 3, 202ff.; idem, Zycie moje oraz wspomnienie o Andrzeju i Konstaneji Zameyskich, udg. af A.M.Skalkowski, Krakow 1927, s. 4, 115ff.
12. Se J.Wybicki, *Pamiętniki*, Bd. II, Poznan 1840, s.17; idem, Zycle moje ..., s.144; idem, Dodatek do Pamiętników Wybickiego odnoszacy się de zucia Andrzeja Zamoyskiego, Poznan 1842. s.9.
13. Se J.Wybicki, *Dodatek* ..., s. 7; ídem, Pamiętniki, Bd. II, S.17; idem, Listy patriotyczne do Jasnie Wielmoznego Exkanclerza Zamoyskiego prawa układajacego pisane, ved K.Opalek, Wrocław 1955, s.XXV.
14. Biblioteka Czartoryskich i Krakow, Håndskrift Nr. 700.
15. William Blackstone's *Commentaries on the Laws of England* (1765-1769) var hovedsagelig kendt i Polen i deres franske oversættelse *Commentaire sur le code criminel d'Angleterre* (1776) af G.F.Coyer. Han oversatte kun den fjerde bog, der som bekendt indeholder strafferetten og straffeprocessen. På den franske oversættelse af Coyer støtter sig den polske oversættelse af Blackstones arbejde, der blev udført af Teodor Ostrowski (udgivet i Warszawa i 1746), som forsynede hvert oversat kapitel med talrige bemærkninger, se Prawo kryminalne angielskie przez Wilhelma Blakstona zebrane a przez K.T.Ostrowskiego s.p. wytłómaczone i uwagami do prawa polskiego stesownemi pomnezone, Warszawa 1786; Zbigniew Zdrójkonski, Teodor Ostrowski 1750–1802, Warszawa 1956, s.175ff.
16. Se Petrus A.Höyelsinus, *Regis Christiani Quinti Leges Danicae, Hauniae 1710*, s. 488.
17. Se Zbiór praw sądowych na mocy konstytucji roku 1776 przez J.W.Andrzeja Zamoyskiego eks-kaneclerza koronne-

go ... ułozony i na sejm roku 1778 podany w Warszawie 1778.

18. Se *Volumina Legum,* Bd. VIII, s. 588, 589, 978-980.
19. Projektet gik ind for en vis mindskelse af den polske kirkes afhængighed af Rom. Den polske adel (szlachta) frygtede, at de i projektet indeholdte bestemmelser fastlagde bøndernes retlige status på en for radikal måde og ikke i overensstemmelse med dens interesser.
20. De polske protestanter interesserede sig levende for religiøse spørgsmål i Danmark. Fremfor alt i det 17. århundrede samtidig med den fremadskridende modreformation søgte de understøttelse i udlandet og plejede udstrakte kontakter med trosfæller i de nordlige lande se J.Tazbir, *Stanisław Lubieniecki,* Warszawa 1961.
21. Se Kazimierz Slaski, *Tysiąclecie polsko-skandynawskich stosunków kulturalnych,* Gdańsk 1977, s. 233ff.
22. I sin bibliografi tilskriver Karol Estreicher Jan Jakób Potulicki forfatterskabet til værket. Potulicki var Wojewod i Bresk-Kujawien. Han henviser herved til den opfattelse, der er gjort gældende af tre samtidige forfattere: Niesiecki, Braun og Jabtonowski, se K.Estreicher, *Bibliografia polska,* Bd. XVIII, 1901, s. 219 ff, Bd. XXV, 1913, s. 180 ff.

    I året 1757 fremkom en omarbejdelse (på vers) af Potulickis arbejde under titlen »Rewolucya szwedszka y duńska«. Estreicher formoder, at forfatteren er George Eysymont, se K.Estreicher, *Bibliografia,* Bd. XVIII, 1901, s. 219-221.
23. Ibidem, Bd. XVIII, s. 219ff, Bd. XXV, s. 180ff.
24. Det eksempel, der var givet, ved omvæltning i 1660 i Danmark blev som advarsel til den polske adel blandt andet også benyttet af en af de mest fremtrædende repræsentanter for reformationstanken i den sachsiske periode, Stanislaw Karwicki, i »Exorbitancye we wszystkich trzech stanach Rzeczypospolitej krótko zebrane, a oraz sposób wprawienia w rize exorbitancyi i uspokojenia diffidencyi między stanami podany a przez ślachcica koronnage dany cenzurze statystów« se Nationalbiblioteket, Håndskrift nr. 5393 (84) og den udvidede latinske udgave *De ordinanda Reipublicae Poloniae* (1709) udgivet af S.Krzyzanowski 1871 i Kraków, hvor han blandt andet skriver: »... Sic enim pertaesi continuorum malorum populi, diversam regendi formam facilius admittebant, imo inducebant Exemplum recens Daniae ante quadraginta et aliquot annos, quae liberam regum electionem, et fere eandem, quae apud nos est, regendi formam successione principum suorum et absoluto dominio commutavit, pertaesa continuorum malorum publicorum, ex nimia nobilitatis in contradicendo libertate pullulantium. Haec enim contradicendi libertas eo iam rem danicam deduxerat, ut sub regimine Friderici Tertii, avi regis ad praesens regnantis, sedes regum Hafnia capi, ipseque rex in manus Svecorum pervenire debuerit, ni tunc opportune batava elassis obsidionem solvisset.«.

    Værkets polske tekst, der hidtil havde været ubekendt, blev opdaget af J.Gierowski, der optog store fragmenter i det af ham udgivne kildeudvalg *Rzeczypospolita w dobie upadku 1700-1740* (Wroclaw 1955, s. 229-241). Karwicki hævder i denne tekst blandt andet, at det, såfremt der ikke skete grundlæggende reformer i statssystemet, ville komme til en lignende revolution i Polen som i Danmark i 1760, se s. 233-235.
25. Stanisław Węgrzecki (1764-1845) studerede jura i Kraków og i udlandet. Han var medlem af det første i 1793 grundlagte hemmelige forbund og fik takket være sin aktive deltagelse i opstanden 1794 overdraget vigtige funktioner i oprørernes magtorganer. I februar 1807 valgte man ham til vicepræsident for hovedstaden Warszawa og si-

den juni s.å. var han præsident i byen. Som følge af en strid med overbefalingshaveren, zarens broder, storfyrst Konstantin, trådte han 1816 tilbage, men blev 1830 påny valgt til præsident i byen Warszawa. Han beklædte en række vigtige poster i justitsvæsenet, blandt andet blev han 1816 dommer i appelretten og 1816 præsident i handelstribunalet. Węgrzecki regnes for en god jurist og er forfatter af adskillige arbejder og artikler om polsk ret, se *Encyklopedia Warszawy,* red. S.Herbert, Warszawa 1975, s.737; Stanislaw Kieniewicz, *Warszawa w latach 1795-1914,* Bd. III, Warszawa 1976, s. 37-40; Adam Moraczewski, *Warszawa, W-wa 1939,* s. 219ff, 256; Ludwik Hass, *Sekta farmazonii warszawskiej,* Warszawa 1980, s. 200, 247, 262, 449, 461 og 489; Adolf Suligowski *Bibliografia prawnicza polska IX i wieku,* Warszawa 1911, s. 142, 150, 165, 242 og 246.

Til Węgrzecki's vigtigste arbejder hører: Rozprawa o profesjach i profesjonistach oraz o systemacie administracyjnym/1808/, Pismo o prawach dla Księstwa Warszawskiego uchwalonych/1809/, Dzieje o znaczeniu wladzy duchownej obok świeckiej w Polsce/1808/, Uwagi nad księgą I Kodeksu cywilnego francuskiego/1821/, Rozprawa o dawnym stanie Polski służąca za przedmowę do dziennika sejmu grodzieńskiego/1825/, Kodeks polski, jaki byl za Kazimierza Wielkiego/1820/, O włościanach polskich/1814/.

26. Se S.Węgrzecki, *Historia o odmienieniu stanu Królestwa Duńskiego w roku 1660 zaszlem,* Warszawa 1816, s. 6, 8 og 44.
27. Ibidem, s. 42.
28. Tomasz Kuźmirski, Uwagi nad procesem z pisma z okazji cyrkułów, oraz o powadze praw i karze śmierci, przez sędziego II, Cyrkulu VI, Warszawa 1792, s. 65; se Z.Zdrójkowski, Tomasz Kuźmirski nieznany osiemnastowieczny, polski prawnik humanitarysta i jego pisma na tle wspótczesnej literatury humanitarnej, i: *Czasopismo Prawno-Historyczne,* Bd. VII, hæfte 2. 1955, s. 159.

Processen i Danske Lov

Af *Ole Fenger*

»Den bedste begyndelse til alting er at begynde med Gud«. Således lyder indledningen til Kongelovens artikel I. Denne erkendelse efterlevedes ikke i Danske Lov: Denne lovs første bog handler »om Retten og Rettens Personer«, mens religionen og gejstligheden følger i anden bog. Her skal ikke gøres nærmere rede for de diskussioner under lovarbejdet, der drejede sig om antal og rækkefølge af bøgerne i Danske Lov, blot skal det konstateres, at den omstændighed, at første bog i det endelige resultat, der handler om processen, afspejler kimen til lovværket: behovet for en procesreform.

Reformationen af kirken i 1536 havde ret beset haft revolutionerende virkninger for væsentlige dele af det danske samfund. Styrkelsen af kongemagt og indførelse af adelsvælde måtte nødvendigvis afføde reformer på rettens område, hvor den katolske kirke mistede sin indflydelse på lov og dom. Mange har i reformationstidens brydningsperiode været ganske uinteresseret i, at de gamle gejstlige institutioners arkiver blev bevaret, så det blev de ikke. Det forsvundne kildemateriale er årsagen til, at vi i dag er temmelig uvidende, også når talen er om betydningen og omfanget af den katolske kirkes jurisdiktion. Adskilligt tyder dog på, at dens betydning har været langt større, end sædvanligt antaget af eftertiden.[1] Når talen er om dansk procesrets historie, har det været en gængs kon-

statering, at rettergangen indtil Danske Lov hvilede på det system, som man udledte af højmiddelalderens love for landene, Skånske Lov, de sjællandske love og Jydske Lov. Vort ukendskab til den gejstlige jurisdiktion hindrer os i nøjere at kontrollere rigtigheden af denne påstand.

Men sikkert er det, at den katolske kirke efterlod et tomrum på rettergangsområdet, som kun i begrænset omfang kunne afbødes af den påvirkning verdslig lovgivning og retspraksis havde modtaget fra den katolske kirkeret i løbet af senmiddelalderen. I reformationstidens recesser, som sammenfattes i den koldingske reces fra 1558, forsøgte lovgivningsmagten, konge og rigsråd, især at råde bod på de mest iøjnefaldende følger af, at landskabslovene efter en radikal begrænsning af den gejstlige jurisdiktion nu reelt var blevet grundlaget for rettergangssystemet.

Udaf de 70 artikler, den koldingske reces rummer, handler næsten halvdelen om rettergang. Om nogen reform af det nedarvede system er der ikke tale; man indskærper, udfylder og forbedrer systemet på en række væsentlige punkter, f.eks. instansfølgen, vidners og dommeres ansvar, tingbøgers førelse m.v. Vigtigt er det, at recessen blev trykt året efter, i 1559.

At »recessen«, som den siden blev kaldt, alligevel kun var lovgivning for dagen og vejen på processens område, viser fremkomsten af en lang række enkeltforordninger under de følgende konger – og ikke mindst under den »kongeløse« periode, da lovgivningsinitiativet lå i formynderregeringens hænder fra Frederik II's død i 1588 til kroningen af Christian IV i 1596. Flere for rettergangsmåden vigtige forordninger fremkom i disse år, da også Jydske Lov (i 1590) foranstaltedes trykt i en moderniseret udgave, som tillige indeholdt koldingske reces og andre vigtige love.

Under Christian IV's regering blev det stadig mere tydeligt, at væsentlige ulemper ved processystemet var følger af, hvad Arild Hvitfeldt kaldte »adelens drabelige frihed«.

Nedenfor skal under gennemgangen af de procesretlige institutter gives en række eksempler, der viser, at adelens privilegier hindrede eller besværliggjorde rettergang imod adelige i en sådan grad, at fordele blev til ulemper, f.eks. svækkede det adeliges kredit, at borgerlige udlånere hindredes i deres retsforfølgelse af adelige debitorer.

JYSKE LOV blev i det 17. århundrede flere gange optrykt sammen med senere forordninger og recesser. En udgave trykt 1642 hos Jørgen Holst er forsynet med dette titelkobber stukket af Haelwegh efter en tegning af Karel van Mander, der viser Christian IV præsiderende i rettertinget.

Stykkevis og delt lappede lovgivningsmagten på disse og mange andre ulemper i begyndelsen af 1600-tallet. Men at det ikke hjalp, fremgår af et kongeligt missive af 10. januar 1632 udstedt til de to landsdommere i Nørrejylland Niels Krag og Erik Juel. Da missivet er en statusopgørelse over retsplejen, skal det citeres i sin helhed:

> »Da det af dem og andre berettes, at der dér i Landet drives stor Underfundighed med Proces, Kald, Varsel, Forfald og deslige, gives der, for at et saadant kan forebygges og Processer drives paa én Vis, med mindst Bekostning og uden Underfundighed, Adressaterne Befaling til at affatte en bestemt Maade og Form for alle Slags Processer og Dele ved Hjemtingene og Landstingene om Gæld, Høring, Drab, Tyveri, Uhjemmel, Fredløsmaal, Skælden, Ejendom, Arv, Markeskel, Rebning, Indstening, Lovhævd, Nam, Ran, Vold, Hærværk, Husfred, Gaardfred, Tingfred, Kirkefred, Gaardinding og hvad der ellers kan afhænge deraf. Det, som i Forvejen findes nøjagtig i Love, Recesser og Forordninger, skal de kun indføre kort eller henvise til, hvor det omhandles. Naar de har overvejet det omhyggeligt og saa hurtigt som muligt forfattet det, skal de tilstille Rigsraaderne dér i Landet det.«[2]

Kopi af missivet sendtes samtidig til rigens kansler Kristian Thomesen Sehested og rigsråderne Albrekt Skeel, Jens Juel og Otte Skeel med pålæg om, når landsdommernes betænkning forelå, da at overveje den sammen med de bedste og lovkyndigste af hver stand, og fremlægge deres betænkning for kongen.

Intet umiddelbart resultat kom ud af disse bestræbelser for at reformere retsplejen.[3] I 1643 udstedtes Christian IV's Store Reces, som efter planen skulle optage alt generelt lovstof, som var publiceret og påbudt siden 1596 for Danmark og Norge i almindelighed. Udarbejdelsen af 1643-recessen kan betragtes som et led i bestræbelserne for at tilvejebringe en procesform; men på den ene side går den langt udover dette mål, og på den anden side blev recessen end ikke vedrørende processen noget der blot antydningsvis lignede en reform. I recessens 2. bog »Om verdslige politie« handler 6. kapitel »Om dommere, domme, tinge oc rettergang«. Her behandledes procesretten i 27 kapitler med forordninger fra perioden 1615-1639 som forlæg. Flere kapitler fremtræder i ændret sprogdragt og bearbejdet form, men om reelle ændringer, endsige reformer, er der ikke tale. Det kan bemærkes, at recessen ikke

medtager den for procesretten meget vigtige kodifikation fra 1621 (10/12) Danmarks rigens ret og dets dele eller forfølgning. Selvom recessen ifølge sin fortale ophæver de ældre love, som efter planen skulle optages i den, har det ikke været meningen at ophæve 1621-forordningen. Man har givetvis betragtet den som værende udenfor planen.[4] Rigens ret blev efter 1643 betragtet som gældende ret, og dens bestemmelser danner grundlag for 16 artikler i Danske Lovs 1. bog.[5]

Når hertil føjes, at der heller ikke i årene 1643-1660 blev gjort forsøg på at reformere rettergangen, er baggrunden for Danske Lov skitseret i store træk. Bestræbelserne for at tilvejebringe en procesreform lå bag udarbejdelsen af 1643-recessen. Præcis de samme bestræbelser lå bag det lovarbejde, der sættes i gang af den enevældige Frederik III, og som fyrre år efter recessen resulterede i Danske Lov.

Ved missive af 26. januar 1661 befaler kongen 8 adelige, 4 lærde og 10 borgerlige personer at sammentræde i en kommission for at udarbejde forslag til »en ordentlig oc vel funderet Rettergangs Proces oc Form saaledis beskaffet, at deri en Vished oc gafnlig Uniformitet ofver voris hele Rige kunde hafves, saa ocsaa foretage dette Riges forige Love, Recessen oc andre Forordninger oc deri observere oc corrigere, hvis i kunde eragte oc betenke, sig ei skicke oc ofver ens komme med denne voris Arfveregiering oc best at kunde tienne til en almindelig oc god Observanz ofver det hele Land altsammen til voris egen Revision oc videre Approbation«.

Man antog tidligere, at kongen hermed tog initiativ til en revision og kodifikation af den gældende lovgivning. På baggrund af statskollegiets forestilling af 12. januar 1661 har V.A.Secher godtgjort, at denne antagelse er urigtig.[6] Statskollegiet indskrænker sig i sin forestilling til ordningen af instansfølgen i anledning af Højesterets oprettelse og fremkommer med forslag om udnævnelse af en kommission til revision af rettergangsprocessen og den øvrige lovgivning. Kongen bifalder forslaget med den tilføjelse, at forhold i love, recessen og forordninger, som var i strid med arveregeringen, skulle observeres og korrigeres. Heri at indlægge en plan om en samlet revision og kodifikation af hele den gældende lovgivning er et udslag af bagklogskab. At planen senere udtænkes og udvikles

GLOSSARIUM JURIDICO-DANICUM.

Der findes ikke megen juridisk litteratur om dansk ret fra tiden før Danske Lov. Christen Ostersen Vejles *Glossarium juridico-danicum*, der udkom første gang 1641 er det største værk. Det er en juridisk ordbog, og den omstændighed, at den udkom i tre udgaver viser, at det var et efterspurgt hjælpemiddel blandt tidens dommere. Titelbladet viser retsscener fra herredstinget (fn. th.), landstinget (fn. tv.) og rettertinget (fo.), der beklædes af kongen.

– først af Peder Lassen – ændrer ikke det forhold, at procesreformen er det historiske udgangspunkt for hele lovarbejdet.

Historien om 1. bogs tilblivelse er ikke emnet for denne fremstilling af processen i Danske Lov. Efter at Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie ved V.A.Secher og Chr. Støchel har udgivet »Forarbejderne til Kong Kristian V's Danske Lov« (Kbh. bd. I 1891-92, bd. II 1893-94), og efter Stig Iuuls »Kodifikation eller Kompilation? Christian V's Danske Lov paa baggrund af ældre ret« (Københavns Universitets Festskrift 1954 og senere særskilte optryk) kan væsentligt nyt ikke føjes til beskrivelsen af lovarbejdets faktiske forløb. Men hermed er ikke sagt, at historien om Danske Lov er udtømmende beskrevet – hvad nærværende festskrift i sig selv er et vidnesbyrd om. I 1911 udgav Secher Danske Lov forsynet med kildehenvisninger. Disse overtages og gentages stort set af Stig Iuul i dennes udgave af lovbogen fra 1949; men i sin afhandling fra 1954 korrigerer Iuul på flere punkter disse henvisninger. Det sker bl.a. ved hjælp af de bevarede håndskrevne præjudikatsamlinger. Materialet fra de private domssamlinger udgives i disse år af Det danske Sprog- og Litteraturselskab (Danske Domme 1375-1662. De private domssamlinger. Ved Erik Reitzel-Nielsen. Under medvirken af Ole Fenger. Kbh. 1978 ff.). Når denne udgave er afsluttet, er det en oplagt opgave at kontrollere, korrigere og supplere arbejdet med opsporing af kilderne til Danske Lov, som dermed endelig kan afsluttes. Overfor Iuuls afhandling »Kodifikation eller kompilation?« kan fremfor alt indvendes, at den helt specielle definition af »kodifikation«, som ligger bag titlen, er uheldig. Iuul definerer ordet som en »reformlov« og kommer til det resultat, at Danske Lov ikke er en kodifikation »i en senere tids forstand«. Men denne karakteristik er uheldig. Kun ifølge Iuuls sprogbrug er kodifikation og kompilation modsætninger. Efter international og gængs opfattelse er Danske Lov en kodifikation. Retshistorien kender ingen lovbøger, som i et og alt er udtryk for reformer. Man kender kun kodifikationer, som hver for sig kan anbringes på en skala, der går fra det konserverende til det reformerende og nyskabende. Indholdet af Iuuls afhandling er da også i overensstemmelse hermed; men hvad dette indhold iøvrigt angår, er det iøjnefaldende, at fremstillingen af lovarbejdet centreres om nogle agerende personer på bekostning af det politiske spil, hvori disse per-

soner optræder eller bliver brugt. Ikke mindst den revision af »rettergangsprocessen«, som starter lovarbejdet, illustrerer den politiske magtkamp: Umiddelbart efter påbegyndelsen af arbejdet i lovkommissionen klager de adelige medlemmer over, at de er i mindretal. De eksempler, der anføres, er betegnende: hvorledes skal adeligt jordegods sælges? Og skal adelige kunne tiltales i købstæderne og dømmes af borgmestre og råd eller af byfogden? Bag det første spørgsmål ligger adelens frygt for, at frit jordegods skulle kunne erhverves og besiddes af ikke-adelige. De nye privilegier for adelen af 24/6 1661 omtalte ikke adelens eneret til frit jordegods, og Københavns indbyggere fik ved privilegier af samme dato ret til at købe, arve og ved pant erhverve adeligt jordegods. Adelens privilegier oplyste heller intet om, hvorvidt de særlige regler om gældsinddrivelse hos adelige skulle betragtes som fortsat gældende. Bag det andet spørgsmål ligger selvfølgelig adelens frygt for at miste sit privilegium fori, retten ifølge 1558-recessens art. 27 til i sager om adeliges liv og ære at blive pådømt af konge og rigsråd. At så sprængfarlige politiske emner skulle afgøres ved flertalsbeslutning i lovkommissionen var uacceptabelt for det adelige mindretal. Tilsyneladende små ændringer af nogle procesretlige regler kunne rumme uanede politiske implikationer.

I sin endelige udformning består Danske Lovs første bog om retten og rettens personer af 380 artikler, som er inddelt i 26. kapitler. Altså i sig selv et omfattende lovværk, når det erindres, at processen i Store reces fra 1643 var indeholdt i kun 27 artikler. Om 1. bogs forhold til ældre ret kan konstateres, at 304 af de 380 artikler har kilder i ældre ret, således at 76 artikler er nye i Danske Lov. Hyppigst anvendte kilde er forståeligt nok Store reces, hvis 27 artikler er udmøntet i ikke færre end 76 artikler i 1. bog. Koldingske reces fra 1558 leverer kilder til 44 rettergangsregler i Danske Lov. Fra Jydske Lov er hentet 31 regler, fra dens fortale to regler. Fra landskabslovene iøvrigt er kun hentet 4 regler, fra Eriks sjællandske Lov, hvilket på den ene side kan undre på baggrund af det relativt store antal Jydske Lov leverer. Netop Eriks sjællandske Lov udmærker sig blandt landskabslovene ved den store vægt, der lægges på rettergangsreglerne. På den anden side kan forholdet forklares som en følge af Jydske Lovs »fortrængning« af de øvrige landskabslove i 1600-tallet, blandt hvilke Skånske Lov var ude af

billedet efter Roskildefreden i 1658.[7] Et enkelt kapitel i Danske Lovs første bog, kapitel 25 »om Dom- og Brevpenge og Skriverløn«, ialt 29 artikler, bygger næsten udelukkende på en enkelt forordning af 9. september 1649, om brevpenge og betaling til skriverne, som »sig meget ubilligen lader betale for hvis (hvad) de paa rettens vegne skrifve skulle«. At rigens ret og dele er forlæg for 16 regler er allerede nævnt. Når hertil føjes, at Birkeretten fra 1623 leverer kilder til 14 artikler, og at retspraksis, dvs. rettertings- og landstingsdomme ifølge Sechers og Iuuls undersøgelse danner grundlag for 11 artikler – et tal, som en nøjere gennemgang af de private domssamlinger kan forvente at forøge[8] – kan det konstateres, at ca. 30 forskellige enkeltforordninger, recesser og ordinanser, ældre end 1660, er forlæg for hver især en til tre regler i 1. bog. Blandt de enevældige forordninger, der blev optaget i første bog, må nævnes den vigtige fra 12. juni 1679 om Højesterets behandling af gældssager og opbud, samt om hvorledes kongelige forordninger og befalinger samt højesteretsdomme skal efterkommes. I 1. bogs 24. kapitel er 9 vigtige artikler om tvangsfuldbyrdelse af domme hentet fra 1679-forordningen. Udenfor dansk ret er fra romerretten hentet kilder til 5 regler: Corpus Juris Civilis er det sandsynlige forbillede for 1-2-20, 21, 23 (om værneting), 1-5-14 (om fiksering af domsbeløb i pengesager) og 1-13-16 (om villige vidner).

Den mest bemærkelsesværdige blandt alle kilderne til reglerne i første bog er utvivlsomt Kongeloven. Denne enevældens rette og uforanderlige »Grundvolds Lov«, der er dateret den 14. november 1665, blev i den første tid efter udstedelsen strengt hemmeligholdt. Måske fordi dronning Sofie Amalie antoges at være imod nogle af dens bestemmelser, måske snarere fordi Frederik III ville undgå en politisk provokation. Efter Christian V's tronbestigelse i 1670 oplæstes Kongeloven i statsrådet; men dens artikler 1, 2, 5, 6 og 25 blev offentliggjort i 1683, fordi de er kilder til DL 1-1-1 og 1-2-1. I sin helhed blev Kongeloven først offentliggjort i 1709.[9]

DL 1-2-1, som har Kongelovens art. 25 som kilde, er her af mindre interesse. Den indleder kapitlet om værneting ved at fastslå, at prinser og prinsesser kun skal stå til rette for kongen eller hvem han forordner. Mere spændende er lovbogens første kapitel: »Om den Lydighed mand Lovgiveren og Loven skyldig er« og dets

første artikel, som på grundlag af de tre nævnte Kongelovsartikler er den længste af alle artikler i Danske Lov. For en umiddelbar betragtning falder 1. bogs første kapitel udenfor emnet, processen i Danske Lov; men da 1. bog bærer overskriften »Om Retten og Rettens Personer« har lovens udarbejdere valgt at udmønte rigets retsgrundlag, kongens forhold til loven og andre fundamentale retsprincipper indenfor rammerne af den egentlige lovtekst, fremfor at henvise dem til lovens fortale. At lovværket skulle forsynes med »en zirlig Fortale« fremgår først af det kgl. missive af 28/2 1680, som rummer kommissoriet for den 3. revisionskommission.[10] I det første projekt til lovbogen fandtes ingen fortale, og en sådan var heller ikke forudsat. Første artikel indeholdt da en gengivelse af begyndelsen til Jydske Lovs fortale, og først i sjette og sidste artikel i udkastet til første kapitel fandtes en gengivelse af Kongelovens to første artikler. Til denne artikel er i marginen bemærket, at den skal rykkes frem først i kapitlet.[11] Kongens krav om udarbejdelse af en fortale har bevirket, at de programmatiske citater fra Jydske Lovs fortale blev anbragt i Danske Lovs fortale. Selvom sætningerne i Jydske Lovs fortale ikke blot var at betragte som en samling social-etiske betragtninger, men som egentlige retsregler, hvad mange domme illustrerer, så tør man nok gå ud fra, at der ligger klare politiske og retlige overvejelser bag anbringelsen af Kongelovens fundamentale principper på første plads blandt Danske Lovs artikler. Enhver tvivl om disse princippers karakter af lovregler er dermed forebygget. At der hersker usikkerhed med hensyn til, om den kgl. approbation af 3. januar 1682 af lovbogsudkastet omfattede fortalen, såvel som den omstændighed, at ophavsmanden til fortalen ikke kendes med sikkerhed, ændrer ikke dette.[12]

Den politiske realitet, at kongen var eneste lovgiver, får med udstedelsen af Danske Lov sin utvetydige karakter af retsregel, hvad den ikke-kundgjorte Kongelov ikke skulle eller kunne danne grundlag for; og samtidig er lovbogens første artikel i sig selv grundlaget for gyldigheden af resten af lovværket – og for love og forordninger forøvrigt, indtil Kongelovens almindelige kundgørelse.

Til overflod bekræfter DL 1-1-2, at »den Lov, som Kongen giver, maa ingen Mand aftage eller forandre«, og 1-1-4 at »ingen skal Dømme imod den Lov, som Kongen giver, men efter den skal

Landet Dømmis og Rettis« – begge hentet fra Jydske Lovs fortale. Fra samme lov stammer grundsætningen i 1-1-3: »Ingen maa tage sig selv ret, men een hver skal tale og deele sig til Rette«. Dette forbud imod hævn og selvtægt, som vi betragter som grundlaget for al retssikkerhed, og som indgår i enhver definition af det diffuse begreb »retssamfund«, var dog langtfra et bærende princip i middelalderens retssystem. Det fandtes ikke i Jydske Lovs fortale, men dukker op i et par af lovens kasuistiske regler. Stig Iuul anfører som kilde Jydske Lov II-72, der, handler om afpløjning. Den, som ompløjer anden mands sæd, ifalder bøder, selvom jorden er hans egen, »for man skal skaffe sig sin ret ved rettergang og ikke tage sig selv til rette«. På linje hermed bør dog også nævnes reglen i Jydske Lov II-87, hvorefter bonden ikke selv må hænge sin tyv, fordi han gør det af hævn: »Selv om der er handlet ilde mod ham, må han ikke tage sig selv til rette«.

Denne regel, som både findes i Bibelen (Romerbrevet 12:19) og i romerretten (Inst. 4-15-4), kunne middelalderens retssystem ikke leve op til. Ifølge Slesvig stadsret fra ca. 1200 (art. 25) må bonden gerne selv hænge sin tyv på det sted, der er beregnet til tyve, og på mange andre måder akcepteres det, at hævn og selvtægt er retmæssig.[13] Middelalderretten kunne nemlig ikke tilbyde en så effektiv retshåndhævelse, at den kunne forbyde selvtægt og generelt foreskrive rettergang.

Når derfor Danske Lov på en så fremtrædende plads som 1-1-3 forbyder undersåtterne at tage sig selv til rette, må man af enevældens retssystem, af lovbogen og specielt af reglerne om rettergang og tvangsfuldbyrdelse, forvente, ja forlange, at de sikrer den forurettede den ret, som han ikke selv må tage sig. Netop fordi behovet for en procesreform lå bag starten på hele lovarbejdet er lovens første bog så væsentlig for bedømmelsen af arbejdets samlede resultat. Når man betænker, at det nedarvede processystem aldeles ikke var noget entydigt og samlet system, men at rettergangen i den enkelte sag var afhængig af den stedlige landslov, den foreliggende sagstype – drab, vold, hærværk, ran osv. – den kasuistiske lovregels beviskrav, lapperierne i rigslovgivning og recesser, udviklingen i retspraksis, samt – sidst men ikke mindst – hensynet til sagsøgtes stand, så er arbejdet med at samle og opbygge processen i Danske Lov ikke blot fagligt krævende, men også af helt afgørende

CHRISTIAN IV'S STORE RECES fra 1643 var det største samlede danske lovværk siden landskabslovene i det 13. århundrede. Recessen fremtrådte ligesom senere Danske Lov i fornemt udstyr med kongens portræt og et titelkobber, der viser, hvorledes kronen bæres oppe af to søjler, der støttes af retfærdigheden (th.) og den sande religion (tv.). Recessen var med sine tre bøger – om kirkeretten, verdsligt politi og Norge – af langt mindre omfang end Danske Lov. En stor del af dens bestemmelser fandt senere optagelse i Danske Lov.

betydning for værdien af det samlede lovarbejde. Første bog om retten og rettens personer er lovbogens fundament. Bygmestrenes arbejde med de efterfølgende fem bøger er forgæves, hvis fundamentet ikke kan bære. Hvis rettigheder og pligter fra disse fem bøger ikke kan realiseres tilfredsstillende ved rettergang og behørigt bevis efter reglerne i første bog, så er loven slet.

Den følgende gennemgang af processen i Danske Lov vil koncentrere sig om disse problemer fremfor en kommentering af de 23

kapitler, der følger det allerede behandlede første kapitel om lydighed overfor loven. Af kommentarer til lovens første bog kan blot henvises til de tre vigtigste: Peder Kofod Trojel: Commentære eller Forklaring over den Danske og Norske Lov. Første Bog (2. bd. Kbh. 1780-81); C.B.Brorson: Forsøg til Danske Lovs Fortolkning, 1. Bog (2. bd. Kbh. 1797) og Chr. Elers Hertz: Bemærkninger til den første Bog af Kong Christian den Femtes danske Lov (Odense 1839).

»Skiønt en Lov ikke bør være systematisk, saa bør den dog være ordentlig«. Således indleder ovennævnte Trojel sin gennemgang af »Lovens Orden«, og for orienteringens skyld skal ordningen af kapitlerne i 1. bog kort skitseres. Som nævnt indeholdt 1. kapitel ikke regler om proces, men om lovgivningsmagt og den lydighed, man er lovgiveren og loven skyldig. Trojel kalder indholdet af første kapitel for jus publicum (offentlig ret); »den borgerlige Lovkyndighed begynder altsaa først med det andet kapitel«. Første kapitel kan dog ikke forlades uden den konstatering, at alle nu principielt er lige for loven. Med enevælden blev alle uanset rang og stand kongens undersåtter. Det var det overordnede mål for lovarbejdet at forandre alt, som var i strid med kongens suveræne arveregering, hvilket primært var adelens privilegier. Som eksempler på den ulighed for loven, som før enevælden fulgte adelskab, kan nævnes mildere straffe for en række forbrydelser, privilegeret værneting (konge og rigsråd) i livs- og æressager, særlige regler vedrørende adeligt (»frit«) jordegods og vedrørende gældsinddrivelse og tvangsfuldbyrdelse hos adelige. Disse regler var med generalfiskal Søren Kornerups udtryk »musereder« for valgregeringens principper.[14] I det følgende må opmærksomheden derfor også henledes på, om eller i hvilket omfang dette mål blev nået.

Men allerede i 2. kapitel om *værneting* ser man, at nogle er mere lige for loven, end andre. At prinser og prinsesser er det, er allerede nævnt, men adelige samt grever og friherrer bevarer deres privilegium på alene at kunne sagsøges for Højesteret i livs- og æressager.

Mens 2. kapitel angiver, hvor værnetinget er, foreskriver 3. kapitel hvor og når og hvorledes rettergang skal holdes, og 4. kapitel behandler stævning, kald, varsel og udsættelse. Da disse kapitler alene handler om værneting i 1. instans, kunne man herefter have

forventet regler om overinstanserne; men da ankesager ifølge Danske Lov som tidligere, sker ved indstævning af underdommeren, som skal stå til ansvar for rigtigheden af sin dom, så handler 5. kapitel om dommere, og først 6. kapitel om indstævning for højere ret. Om *rettens personer* handler, foruden det 5., kapitlerne 7 (om tingshørere), 8 (om skrivere ved retten), 9 (hvem, der må gå i rette for sig selv eller for andre) tildels 11 (om hjemmel), 16 (om sandemænd), 17 (om granskninger, dvs. syn og skøn) og endelig 18 (om rebsmænd, f.eks. i skeltrætter). Det 10. kapitel om forfald og skudsmål har nøje sammenhæng med det 4. kapitel om udsættelse; men når det følger det 9., kan det forklares med, at det angiver, hvornår man ikke har pligt til at gå i rette. Endelig hænger det 11. kapitel nøje sammen med det 9. ved at angive de pligter, der påhviler den, der giver møde for andre. Alles pligt til skikkelighed for retten behandles i 12. kapitel, der rummer regler om straf for overtrædelse, hvorfor Trojel taler om »en kriminallov« midt i rettergangsreglerne.

Med 13. kapitel indledes *bevisreglerne,* som rækker frem til kapitel 18 (kap. 13: om vidner og tingsvidne, 14: om sigtelse og ed, 15: om egen bekendelse, 16: om sandemænd og deres ed, 17: om synsmænd og deres ed, 18: om rebsmænds afgørelser).

Kapitlerne 19, 21 og 22 handler om *tvangsmidler* over forbryderens eller skyldnerens person og gods (19: om bånd og fængsel, 21: om arrest og beslag, 22: om maning). Noget malplaceret forekommer kap. 20 om pinligt forhør, som hænger nøje sammen med kap. 15 om tilståelse. At kap. 23 om borgen og forløfte ikke findes i 5. bog om kontraktsretten, kan kun forklares ved, at borgen i visse tilfælde hindrer arrest.

Tvangsfuldbyrdelsen behandles i det vigtige 24. kapitel: om bøder og dommes eksekution, nam, indførsel og deslige. Med sine 55 artikler er dette kapitel det mest omfattende i 1. bog.

Endelig handler det 25. kapitel om *dom- og brevpenge og skriverløn,* og det sidste og 26. om *supplikationer,* dvs. ansøgninger eller bønskrifter til kongen. Da retssager ved sådanne kan undgås eller bilægges, er kapitlet en rimelig afslutning på 1. bog om retten og rettens personer, al den stund DL 1-1-3 sagde, at man skal tale og dele sig til rette, hvor »tale sig til rette« er ensbetydende med at forlige sig med sin modpart og derved afgøre sagen i mindelighed, mens

»at dele sig til rette« betyder en afgørelse ved dom efter loven og fuldbyrdelse ved øvrighedens bistand.

Når Trojel opstillede det krav, at en lov skal være om ikke systematisk, så dog »ordentlig«, så kan man på baggrund af ovenstående oversigt over kapitlerne i første bog konstatere, at denne bog er så ordentlig, at det nærmer sig det systematiske – i hvert fald i den ydre fremtræden. Når det erindres, hvor spredte kilder, der er sammendraget i 1. bogs 26 kapitler, må man anerkende lovkommissionernes arbejde som vellykket, for så vidt som det er lykkedes at sammendrage rettergangsreglerne på en ordentlig og overskuelig måde. Når Trojel fortsætter: »De Materier som naturligviis høre sammen, bør findes sammen«, så lever 1. bog med rimelighed op til dette krav.

Men en ting er den ydre orden og rækkefølge, en helt anden er, om der hermed også i henseende til indhold og funktion er skabt et rettergangssystem, hvori de åbenbare mangler ved det nedarvede system er afhjulpet i en sådan grad, at behovet for en procesreform kan siges at være dækket. Når det ovenfor blev opgjort, at højst blot 76 ud af de ialt 380 artikler i Danske Lovs 1. bog savner påviselige kilder i ældre ret, kan man på forhånd nære en vis skepsis med hensyn til, om adskillige nisser fra det gamle system er flyttet med.

Indledningsvis må det erindres, at det i sig selv er en væsentlig reform, at der med Danske Lov skabes retsenhed i hele kongeriget. Danske Lov afløste de sjællandske og jydske lovbøger såvel som den lovgivning iøvrigt, som var udstedt vedrørende enkelte landsdele, f.eks. åbent brev af 15/8 1590 om rettergangen på Lolland og Falster. Med Danske Lov er indført et og samme rettergangssystem i kongeriget, hvorved det dog må erindres, at lovbogen ikke fik gyldighed i hertugdømmerne, hvilket betød, at Jydske Lov bevarede sin gyldighed i Sønderjylland. Af betydning for retsenheden var det også, at Højesteret i 1673 havde statueret, at købstædernes stadsretter og -privilegier var bortfaldet, og at købstadsforordningen af 28. januar 1682 havde afskaffet alle privilegier og friheder, som var forundt nogen i byerne, og som kunne være andre til gene.[15]

Hvad angår princippet om lighed for loven, må man på procesrettens område konstatere, at de adelige privilegier stort set indskrænker sig til de ovenfor omtalte værnetingsregler, hvorefter

adelige i livs- og æressager skulle stævnes direkte for Højesteret og grever og friherrer for Højesteret eller commissarier. I den forbindelse må det dog bemærkes, at dette privilegium havde ændret karakter: Hvor adelige før enevælden blev dømt af standsfæller, gjaldt i Højesteret et paritetsprincip, hvorefter halvdelen af dommerne var adelige og halvdelen af borgerlig stand. Men bortset fra de værnetingsprivilegier, som tildeles adelige på linje med kongens betjente i rangen, officerer, grever og friherrer og biskopper, er man i Danske Lovs første bog kommet princippet om lighed for loven et godt stykke nærmere med hovedreglen i 1-2-4, hvorefter alle og enhver, som ikke har et embede, der henhører under speciel domstol, skal svare til det herreds-, birke- eller byting, hvor de bor eller opholder sig.

Hvad eksekution af domme i gældssager angår, bekræfter DL 1-24-36 dog reglen fra forordningen om gældssager af 1. juli 1623 art. 5 og 1643-recessens II-15-7-2, hvorefter alene landsdommerne dekreterer udlæg hos adelige. Efter de ældre regler skulle udlæg hos adelige effektueres af adelige ridemænd. Reglen i Danske Lov kræver dog ikke, at ridemændene skal være adelige, hvad de adelige medlemmer af 1. lovkommission havde krævet; blot skal udmeldes to ridemænd, som kreditor kan formå dertil. På linje hermed er reglen i DL 1-24-42, hvorefter gældsdomme over adelige, afsagt af Højesteret, følges af udlæg, dekreteret af landsdommere på første landsting og effektueret af ridemænd.

I disse regler, hvorefter underdommerne ikke kan dekretere udlæg hos adelige, synes et adelig privilegium at have overlevet i Danske Lov. Ældre forfattere har vidt og bredt diskuteret, om landstinget før enevælden var adelens almindelige værneting. Allerede i 1841 dokumenterede P.V.Jacobsen, at herredstinget igennem 1500-tallet var adelens almindelige værneting. Hans beviser herfor kan uden besvær suppleres med flere domme, men tilstrækkeligt må det være at henvise til forordning af 14. (eller 15.) august 1590, hvorefter nævninger og sandemænd ligeså vel må sværge om de af adelen begåede 40 markssager, som ikke gælder vedkommendes liv og ære. Efter sin behandling af 1500-tallets forhold på dette område skriver P.V.Jacobsen: »I det Foregaaende har jeg naturligvis ikke talt om det særdeles Værnething, Adelen havde i Sager angaaende Liv eller Ære; det var for Kongen og Rigsraadet den skulle

søges i slige Sager. Ei heller tør jeg med Vished paastaae, at Adelens almindelige Værnething ikke *senere* i Tiden blev Landsthinget, skiønt jeg ikke troer, at en saadan Forandring, der da igien ved Souverainitetens Indførelse skulde være gaaet over til det Ældre, nogensinde er indtraadt«.[16]

Dette er ikke stedet for en diskussion om, hvorvidt landstinget før enevælden blev adelens almindelige værneting, blot skal der gøres opmærksom på nogle forhold, som i praksis gav adelige sagsøgte så store muligheder for at spille på værnetingsreglerne, at det overhovedet er vanskeligt at tale om et »almindeligt« værneting for adelen i årtierne før enevældens indførelse.

Et vigtigt fundament for det ældre processystem var fordelingsinstituttet. Sagsøgtes og domfældtes overhørighed og trods imod rettergang og dom medførte »fordeling« af den pågældende. Hvis lovlig stævning ikke blev efterkommet, hvis vidnesbyrd blev nægtet, hvis dommen ikke blev efterkommet på grund af manglende evne eller vilje, blev den pågældende på grund af retsløshed berøvet sin mulighed for at søge rettens beskyttelse. Han kunne ikke møde på tinge eller optræde som vidne; han blev utroværdig, uvederhæftig og æreløs, indtil han rettede for sig.

Spørgsmålet bliver da: kunne adelige fordeles? Tåler adelens ære fordeling? Når adelen siden 1547-recessen havde krav på, at æressager skulle for konge og rigsråd, kunne herredstinget da fordele adelige?

Uden at gå i detaljer kan det konstateres, at adelige i praksis efter reformationen synes at være blevet fordelt på linje med de lavere stænder. Endnu en landstingsdom af 21. maj 1576 stadfæster dette.[17] Herefter ændres praksis: fordeling går en adelsmands ære og lempe for nær.[18] Herreds- og landsting berøves herved det afgørende tvangsmiddel overfor adelige. Disse kunne nu efter behag bevirke og påstå, at sagen var en æressag, som skulle for konge og rigsråd. Og omvendt: fra dette organ kunne de kræve sagen henvist til herredstinget som adelens almindelige værneting. At sager herved kunne forhales og besværliggøres for en borgerlig sagsøger er indlysende. En lang række forordninger om rettergang og tvangsmidler imod adelige fra begyndelsen af 1600-tallet er begrundet i disse forhold. Adelens værneting blev et værn imod retmæssige krav og forfølgninger.

Afgørende er det nu, at Danske Lov afskaffede fordelingsinstituttet, omend betegnelsen »fordelt« er bibeholdt i DL 1-9-5 og 1-13-29. For det gamle processystem var fordelingen en uundværlig tvang bag loven og rettergangen, fordi den var tingets egen, negative reaktion på retsnægtelse. Nye og positive tvangsregler måtte tages i anvendelse overfor adelige, da de ikke længere kunne rammes af fordeling; men for enevælden og lovkommissionerne var målet en ensartet og effektiv tvangsfuldbyrdelse overfor alle. Og her må det erkendes, at landsdommernes medvirken ved udlæg m.v. overfor adelige har været mere betryggende end herredsfogdens og de lokale tingmænds. Således forsvinder karakteren af privilegium fra de her omtalte regler i DL 1-24-36 og 42, så meget mere som DL 1-5-21 pålægger landsdommere at dømme om adelens breve, dvs. gældsbreve, medmindre de sagsøgte i dommen anfægtes på ære og lempe.

At det i DL 1-13-4 tillades »nogle fornemme Folk, som ikke pleje at søge Ting« på linje med syge at aflægge vidnesbyrd hjemme med deres ed, er ikke ensbetydende med et privilegium for adelige, sålidt som udtrykket »hæderlige folk« andre steder i loven.[19]

Såvidt værnetingsreglerne og de hertil knyttede eksempler på ulighed for loven, som ved nærmere eftersyn ikke har karakter af privilegier for adelen i en grad, der blot minder om tilstanden før enevælden.

Reglerne i 3. kapitel om sted og tid for ting og rettergang indeholder intet egentligt nyt. Det samme gælder 4. kapitel om stævninger, kald og varsel og udsættelser, med undtagelse af reglerne i 1-4-31 og 33 om virkningerne af parternes udeblivelse for Højesteret, samt kapitlets sidste og vigtige artikel 1-4-34, hvorefter kald og varsel ikke kræves forud for tinglæsning af skøder, pantebreve, opbud, beslag, skudsmål m.v., forhold, som havde givet anledning til adskillig tvivl i praksis.

I kapitel 5 om dommere gentages endnu en gang recessernes krav om vederhæftighed og uberygtethed. Det er en kendt sag, at det under enevælden blev sværere at besætte embederne med folk, der levede op til disse krav. Dommernes pligt til at fremme sagerne uden unødvendige forsinkelser og udsættelser (1-5-7) var allerede lovfæstet under Christian IV; men havde langtfra været efterlevet bogstaveligt. Forbudet imod uendelige domme findes i 1-5-12. Det

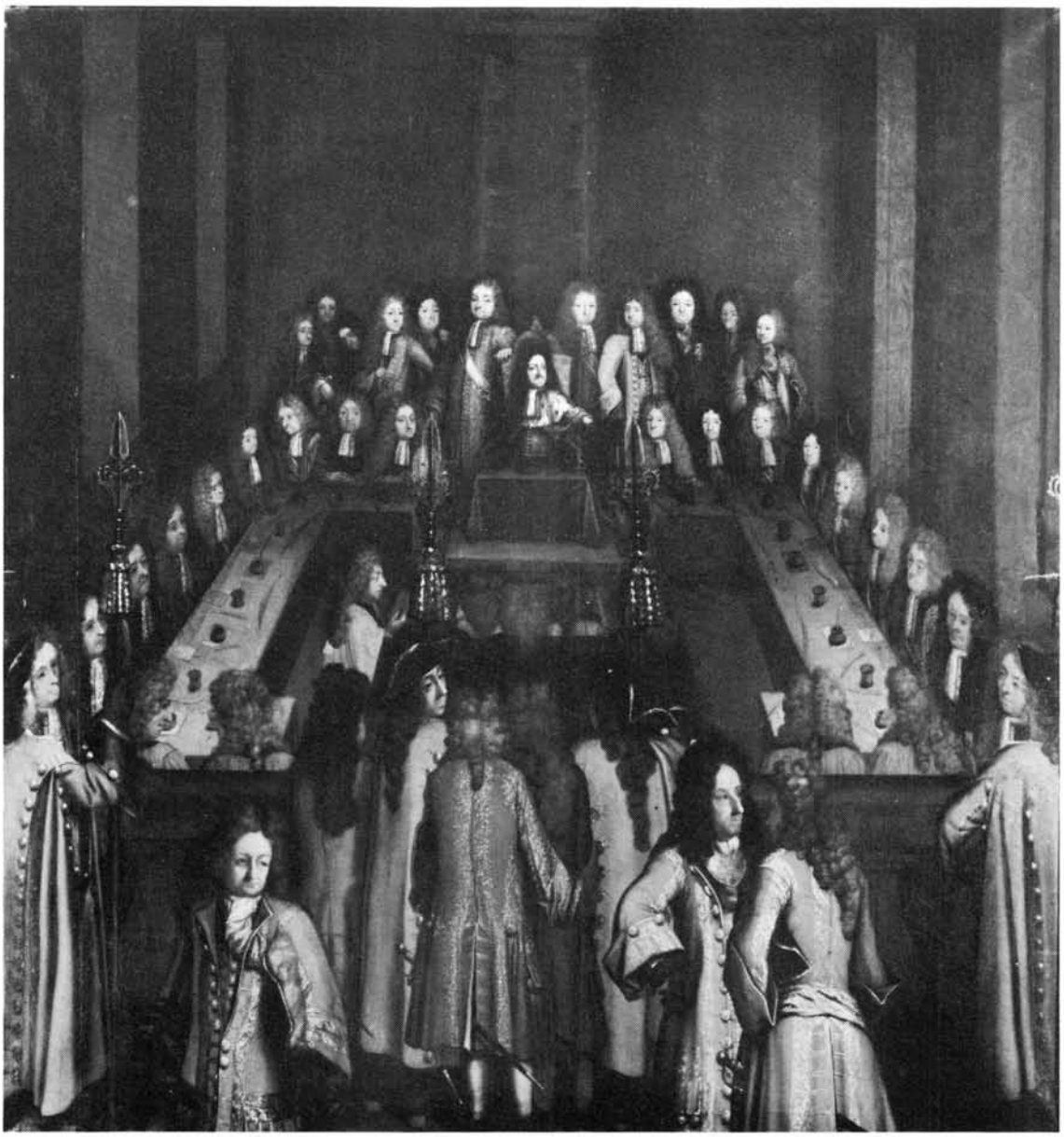

CHRISTIAN V var som regel kun til stede i Højesteret ved rettens årlige åbning. Det er formentlig åbningsmødet den 11.3.1697, der er afbilledet på dette maleri, der viser Christian V i midten på en tronstol og til højre og venstre for kongen 22 højesteretsassessorer. Mellem bordene ses justitssekretæren og protokolsekretærerne. Maleri på Rosenborg af ukendt kunstner.

fandtes i 1500-tallets recesser og 1643-recessen, men bevismangel kombineret med underdommernes ønske om at undgå ansvar for urigtige og endelige domme affødte fortsat uendelige domme, typisk i sager om adkomst til fast ejendom, hvor besidderens ret beskyttedes, indtil bevis præsteredes af den sagsøger, der ville anfægte besidderens ret. Virkningen af forbudet imod uendelige domme afspejles derfor i den romerretligt inspirerede regel i DL 5-5-3, hvorefter besidderen ikke er pligtig at føre sine beviser frem, medmindre den, som kræver adkomst fører sine bedre beviser frem.

Forbudet imod uendelige domme betyder, at dommeren skal fælde dom på det foreliggende grundlag. Det må dog sammenholdes med DL 1-13-27, der giver den part, som har været i undskyldelig uvidenhed om beviser, mulighed for at rejse ny sag, selvom dom er faldet.

6. kapitel om indstævning for højere ret indledes med en konstatering af, at voldgift anerkendes, og at voldgiftskendelser står fast. Uden at nogen direkte kilde findes i ældre ret, har princippet været anerkendt fra arilds tid, hvad DL 1-1-3 jo anerkendte ved at pålægge enhver at tale og dele sig til rette.

Kapitlerne om tinghørere og skrivere giver ikke anledning til bemærkninger. Ingen regler af betydning er nye. I 9. kapitel, som omhandler, hvem der må gå i rette for sig selv og andre, gentages de mildninger af fordelingens virkninger, som 1643-recessen indførte eller optog. Selvom fordeling afskaffes som processuelt tvangsmiddel i Danske Lov, eksisterede der stadig fordelte og lovfældte personer, hvorved også forstås folk, som var dømt i æressager i henhold til DL 6-21. Bemærkelsesværdig er reglen i 1-9-6, hvorefter kvinder ikke må møde i Højesteret, undtagen i sager om hendes, hendes mands eller børns ære og liv. En sådan regel var tidligere ukendt: for det kgl. retterting mødte kvinder på linje med mænd, alene begrænset af værgemålsreglerne. Ny er også en regel om, at den prokurator, der overskrider sin fuldmagt, står principalen til rette derfor (1-9-13); men at ingen har pligt til at bruge prokurator (1-9-14) var allerede gældende ret.

Med 13. kapitel indledes bevisreglerne med kravene til vidner. De indledes med den bibelske regel, at eet vidne er intet vidne: »Vidne er ej mindre end to Personer, overeensstemmende, og udi

een Ting«. Denne regel var gammel ret. Det samme gælder den følgende, at ingen er pligtig at vidne andetsteds, end for sit værneting efter lovligt kald og varsel. Om de følgende krav til vidner om sandhedspligt, uvildighed og alder (15 år) gælder det, at de var fast anerkendt i ældre ret og retspraksis. Det gælder også den nyttige regel (1-13-22), at ingen efter et års forløb må vidne om, hvad han har hørt af andens mund. Det gamle tingsvidne, tingmænds ed på, hvad der er passeret på tinge, fastholdes i 1-13-28. Det er så stærkt, at intet derimod kan siges.

Den skepsis overfor edsbeviset, som blev almindelig i Christian IV's lovgivning, præger også DL 1-14, som er kogt ned til kun 8 artikler. Edsbevis må ikke benægtes ved ed; det skal pålægges af dommeren – men nægtes ed af den sigtede, må den sigtende gøre sin ed, og sigtede har tabt sagen.

Ny er den regel i 15. kapitel om egen bekendelse, at hvis en sagsøgt tilbyder modparten penge for at undgå videre sag, så kan dette ikke betragtes som bevis for nogen skyld hos ham (1-15-3).

Om sandemænd handler som nævnt det 16. kapitel. Tidligere fandtes de kun i det jydske retsområde, men med Danske Lov udbredes de til hele riget, hvorved de på øerne øst for Storebælt afløser nævninger i deres forskellige varianter og funktioner. Ifølge Jydske Lov skulle der i hvert herred og hver by være 8 sandemænd, som udnævntes på livstid, og som ved deres kendelse afgjorde en række foreskrevne sager. Efter DL 1-16-1 afgør de tvivlsomme drabssager og sager om markeskel. Hvervet går nu på omgang, hvilket hænger sammen med, at reglerne i dette kapitel til dels er udarbejdet på grundlag af Jydske Lovs bestemmelser om nævninger, idet denne benævnelse blot er afløst af sandemænd.[20] Sandemandsinstituttet forsvandt dog de fleste steder i løbet af 1700-tallet. En del af forklaringen herpå ligger utvivlsomt i DL 1-16-7, hvorefter dommeren selv skal dømme, hvis sagen er klar med vidnesbyrd og beviser iøvrigt, kombineret med 1-16-11, hvorefter sandemænd i tvivlsomme drabssager kan sværge på, at de ingen oplysninger kan opspørge eller fremskaffe. Da dommeren ved at udnævne sandemænd har tilkendegivet, at sagen er uklar, vil det i realiteten være vanskeligt og sjældent, at landstinget, som iflg. DL 1-6-5 er ankeinstans for sandemændenes kendelse, har kunnet fælde sandemændenes kendelse efter DL 1-16-11. Da

HOLGER VIND (1623–1683) blev i 1666 medlem af den tredje lovkommission sammen med Peder Lassen, Vinding og Parsberg. Vind havde før 1660 været overskænk hos Frederik III og hofmester for Christian V. 1669 blev han assessor i Højesteret og viceskatmester. I 1679 afløste han Ove Juul som vicekansler, og året efter indtrådte han i den tredje revisionskommission. Vind var således en betydelig embedsmand, men han har næppe haft selvstændig indflydelse på lovbogens udformning. På dette maleri af Johann Timm fra 1672 på Gavnø ses han *en famille* i romersk feltherreudstyr.

disse opgaver i forbindelse med tvist om markeskel var uskarpt afgrænset overfor de granskninger ved synsmænd, som omhandles i DL 1-17, og overfor de rebningsforretninger, som foreskrives i DL 1-18, må sandemændenes overleven i Danske Lov kaldes uheldig, og deres forsvinden betegnes som forståelig.

Om bevisreglerne i Danske Lov kan man fastslå, at den udvikling bort fra det formelle bevissystem, som landskabslovene bygger på, og hen imod det materielle bevis, som den katolske kirkeret og reformationstidens recesser stræbte imod, tildels er fuldført i Danske

Lov. Karakteristisk for middelalderens love var det, at den kasuistiske regel indeholdt et konkret beviskrav. Mange af Danske Lovs regler indeholder disse beviskrav, f.eks. gentager den vigtige vindikationsregel i DL 6-17-5 beviskravene i kilden, Jydske Lov II-92: »lovligen med Vidne at bevise, at han torvekiøbte dem, og giøre sin Eed«. Men i langt de fleste tilfælde stilles der i Danske Lovs regler ikke konkrete beviskrav. Der kan tales om »bevises det« eller »hvo, som overbevises om« eller lignende, eller – som det normale – en gerning eller et gerningsindhold beskrives, hvorved det overlades til dommeren at skønne over bevisets eller bevisernes vægt under iagttagelse af bevisreglerne i 1. bog, som dog ikke er udtryk for en fri bevisbedømmelse, hvad f.eks. reglen om, at eet vidne er intet vidne, er til hinder for. Men lovens begrænsning af edsbeviset og af anvendelse af sandemænd er udtryk for en væsentlig udvidelse af dommerens bevisbedømmelsesfunktion.

Ovenfor stilledes det krav til lovbogen, at rettigheder og pligter skulle kunne sikres og gennemtvinges effektivt. De følgende kapitler 19-22 handler om tvangsmidler overfor forbryderens eller skyldnerens person og gods; mens kapitel 23 handler om den frivillige sikkerhedsstillelse ved borgen og forløfte, som kan hindre arrest.

Modstykket til rettens tvang er hensynet til retssikkerheden og til den person, der endnu ikke er overbevist og dømt for retsbrud. Dette hensyn tilgodeses i 1-19-1: »Ingen maa bindis, med mindre hand paa saadanne ferske Gierninger gribis, som hand bør lide for paa Liv, eller Lemmer, eller selv paa Tinge vedgaar saadanne Gierninger, eller med Tingsdom for saadanne Sager er forvunden. Ellers skal een hver, som i saa maade for Ret og Ting beskyldis, være sikker og fri, til Tinge og fra, og tillat at svare for sig; Dog at hand stiller Borgen for sig«. Jydske Lovs regler om pågribelse af tyven er kun en perifer kilde til denne markante regel, hvis slutning om borgen synes hentet fra 1558-recessens art. 45. Der kan ikke være tvivl om, at forbilledet i det hele er at finde i Erik Glippings håndfæstning fra 1282 (art. 2), som næsten ordret gengives, med undtagelse af en dér tilstået frist til at rømme riget. I middelalderens håndfæstninger blev reglen ændret til et forbud imod, at kongen og hans fogder pågreb nogen, som ikke først var dømt eller grebet i ferske gerninger, som han måtte fængsles for efter loven. Mere be-

mærkelsesværdigt er det, at dette tilsagn i Christian III's håndfæstning indskrænkes til at gælde adelige. Det samme gjaldt efter Frederik II's og Christian IV's håndfæstninger, mens ifølge Frederik III's håndfæstning adelige kun kunne anholdes, når anklagen lød på uredeligt drab eller vitterligt forræderi.[21] Rigets uadelige indbyggere har således i adelsvældens periode alene været beskyttet af landskabslovenes kasuistiske regler om ulovlig frihedsberøvelse, hvilket Danske Lov råder bod på i 1-19-1.

At den enlige regel i 1-20 »om pinlig Forhør«, dvs. tortur, ikke passer i sammenhængen, er allerede nævnt. Den gentager 1558-recessens regel om, at ingen må pines under forhør, uden han forinden er dømt til døden, medmindre der foreligger majestætsforbrydelse i højeste grad, »hvor Sagens Beskaffenhed ikke lider (dvs. tåler), at den almindelig Lands Proces kand følgis«. Da Danske Lov i 1-13-19 også gentog 1558-recessens regel (art 18) om, at udædiske menneskers vidnesbyrd ikke skulle stå til troende »i hvad de ville sige og vidne paa nogen«, har lovkoncipisterne ikke været klar over de problemer, sammenstødet af de to regler havde forvoldt i praksis, hvor fremtvungne udsagn af dødsdømte, udædiske mennesker i flere tilfælde blev anfægtet på grundlag af recessens art. 18.[22]

Lovens 21. kapitel handler om arrest på person eller gods. Arrest foretages ved rettens betjente og kongens foged eller, hvis de ikke er tilstede, ved to dannemænd. Af kapitlets 22 artikler er de 16 nye i dansk ret og udtryk for en klar bestræbelse for at effektivisere de foreløbige retsmidler, hvortil alle former for forbud henregnes i 1-21-22.

På ældre lovgivning, og specielt på kodifikationen af Rigens ret af 10. december 1621, bygger det afhændelsesforbud, som pålægges skyldnere til forhindring af forstikkelse og skyldnersvig i 1-21-9. Arrest på person eller gods følger overtrædelse, uanset skyldnerens stand.

Et kontraktsvilkår, som historisk har nær tilknytning til borgen og forløfte, som behandles i DL 1-23, er debitors forpligtelse til at lide maning eller gå i indlejr. DL 1-22 handler om maning, så heri ligger måske en yderligere forklaring på, at Danske Lovs borgenkapitel findes i 1. og ikke i 5. bog. Ved maning og indlejr forstås skyldnerens løfte om og forpligtelse til, hvis han ikke betalte ved forfaldstid, da efter kreditors maning eller påkrav at begive sig til

OTTE SKEEL (1633-1695) blev medlem af den tredje revisionskommission i 1680. Han havde voteret i Højesteret siden 1672. I kommissionen indtog han ikke særstandpunkter, men typisk for ham synes en udtalelse at være om, at han *»gierne conformerer sig efter de flestis Vota, udi hvad, som Landet til beste kand geraade«*. På billedet ses han i selskab med fru Iustitia. Maleri på Frederiksborg.

et forud aftalt eller af kreditor anvist sted og forblive dér i en slags husarrest eller frivilligt gældsfængsel, indtil gælden blev betalt. Alle, uanset stand, kunne underkaste sig maning, men borgerlige kreditorer, der ikke kunne søge fyldestgørelse i adelige debitorers frie jordegods, kunne med fordel udnytte maning overfor disse, som på deres ære havde afgivet løfte om at ville gå i indlejr. Instituttet kendtes fra hertugdømmerne og fik i kongeriget et solidt retsgrundlag i sædvane og praksis. Adeliges misligholdelse af maning blev påtalt som æressag for konge og rigsråd, og disse sager blev hyppige, efter at adelige ikke længere kunne fordeles for gæld. Pligten til at holde maning blev gentagne gange indskærpet, sidst i forordning af 5. juli 1651, »efterdi enhver erlig mand er plictig sit bref och segel at holde«.

Da hele denne udvikling til syvende og sidst illustrerer, at personalhæftelsen – ved debitors egen person ved indlejr, ved andre personer ved borgen og forløfte – ikke længere kan bære specielt adelens kredit, hvorfor realkreditsystemet udbygges ved reglerne om tinglæsning og underpant i fast ejendom – kan det undre, at maningsinstituttet, som i praksis havde spillet fallit, overhovedet er medtaget i Danske Lov. Det forsvandt da også snart ud af det praktiske retsliv.

Eftersom 1. bogs sidste to kapitler, det 25. og 26., som nævnt handler om mindre vigtige emner, såsom dom- og brevpenge, skriverløn og supplicationer, står herefter blot det vigtige kapitel 24, der rummer 55 artikler om tvangsfuldbyrdelsen: »Om Bøder og Dommis Exsecution, Nam, Indførsel, og deslige« tilbage.

I lovarbejdet har dette kapitel den længste historie, eftersom begyndelsen gøres med Peder Lassens betænkning af 12. december 1661 om forfølgningen af gældssager. I den anden lovkommission foretoges en revision af denne betænkning. Resultatet blev en ny betænkning af 16. februar 1663: »Om Pant for Gield, Vurdering, Nam, Indførsel, Dom, Dele, Opbud, Vexel etc. oc hvorledis Gield udi disse Riger søgis oc ved Proces udføris bør«. At specielt problemerne vedrørende adelige skyldnere ligger bag, viser indledningen til betænkningen: »Enhver af hvad Stand den oc være kand, bør sin udgifvene Haand oc Bref efter Bogstafven oc dens rette Mening uden ald Udflugt oc Forevending at holde oc efterkomme ...«. Kommissionens adelige medlemmer var ikke enige med de

borgerlige om resultatet: De krævede, at ridemænd skulle være adelige, når udlæg foretoges hos adelige; de krævede, at debitor skulle have påvisningsret og have uindskrænket rådighed over sit bo, indtil proces var anlagt osv. I lovkommissionens proceslovsforslag af 26. marts 1663 er alle regler om execution samlet i en kortfattet artikel, der blot udtrykker, at domme skal efterkommes, ellers sker der i gældssager udlæg og tvangsauktion; hos ikke-adelige ved foged og vurderingsmænd, hos adelige ved ridemænd.

Springet fra dette primitive forsøg til det endelige resultat i DL 1-24 er meget langt og viser, at forståelsen for betydningen af reglerne om tvangsfuldbyrdelse er vokset støt under arbejdet. Endnu i Rasmus Vindings »Codex Fredericius« fra 1667 er disse regler at finde i et kapitel om gæld; men i dispositionen til en lovbog, som blev tilsendt Vinding med kgl. missive af 11. marts 1669, er grunden lagt, og i det »første Projekt« er kapitlet om bøder og dommes eksekution udbygget til 53 artikler, som i mangt og meget peger frem imod DL 1-24. Selvom kapitlets omfang er næsten det samme i »første Projekt« og i det endelige resultat, er der dog indholdsmæssigt en væsentlig forskel, som ikke er frugten af teoretiske spekulationer, men konsekvensen af, at man i det praktiske retsliv ikke kunne afvente lovbogens færdiggørelse. Reglerne i DL 1-24-35 og fra 1-24-40 til og med -50 er nemlig hentet fra en forordning, der blev udstedt i den periode, da lovarbejdet var gået i stå, efter Griffenfelds fald i 1676 og før nedsættelsen af den 3. revisionskommission i 1680. Forordningen af 12/6 1679 omhandler »hvorledes i Gield-Sager og med Opbud skal forholdes; og derom i Højeste Ret dømmes, saa og hvorledes Kongelige Forordninger og Befalninger samt Højeste Rettes Domme skal efterkommes«.[23] Forordningen forklarer indledningsvis, at udstedte forordninger og afsagte domme ikke efterleves og efterkommes, at debitorer ikke holder deres gældsbreve, og at samme gældskrav ofte påstævnes flere gange, fordi der hersker tvivl om tuldbyrdelsesmåden. Uden at gå i detaljer kan man konstatere, at der nu indføres et sæt effektive regler om fuldbyrdelse af domme for gæld, om udlæg hos bønder, borgere og adelige, om frister for disse udlægs foretagelse, om fængsling af skyldnere, som ikke kan rette for sig eller stille sikkerhed, om fredløshed for dem, der ikke betaler bøder, samt om straf

over de embedsmænd, der ikke efterkommer deres pligter efter forordningen. Da alle disse regler optages i DL 1-24, sker der herved en tydelig effektivisering af tvangsfuldbyrdelsen i forhold til de tidligere udkast. Altså et eksempel på, at behovene i det praktiske retsliv afføder regler, som så at sige overhaler den hidtidige plan om at sammendrage reglerne fra den ældre ret.

Sammenfattende kan man om lovens første bog om retten og rettens personer konstatere, at opgaven, der blev stillet i det kgl. missive af 26. januar 1961: »at forfatte oc opsette en ordentlig oc vel funderet Rettergangs Proces oc Form saaledis beskaffet, at deri en Vished oc gafnlig Uniformitet ofver voris hele Rige kunde hafves«, blev løst på en i det store og hele tilfredsstillende måde. Dommen over enhver kodifikation afsiges i den følgende retspraksis. Det er fremgået, at man i 1. bog snarere medtog for meget, end for lidt. Eksempler herpå var sandemændene og maningsinstituttet, som kasseredes i den følgende retspraksis. Overskuelighed og gavnlig ensartethed blev opnået; lighed for loven blev ikke ganske nået, men dog tilnærmet i den grad, som statsomvæltningen krævede og muliggjorde. At dommernes standard dalede, kan Danske Lov ikke lastes for. Da man i 1736 gjorde det muligt for ustuderede at blive eksamineret på dansk for at højne standarden blandt underretternes betjente, var kendskab til den danske proces et hovedkrav.

Bedre end en bagklog, nutidig betragtning over fordele og ulemper ved Danske Lovs processystem vil det være at citere den store jurist Peder Kofod Ancher, som i 1760-erne beskæftigede sig med en revision af Danske Lov. Om 2., 3., 4. og 5. bog konstaterer han, at de ikke kræver væsentlig forandring. Revisionens hovedopgave måtte koncentreres om 6. bog om misgerninger, der måtte ændres totalt, og om 1. bog – med følgende vigtige begrundelse: »der (er) ved Tidens Længde indløbet saa mange Forandringer og Misbrug ved Retterne, at denne vigtige Lovens Del sigtende til at skaffe enhver i Landet Ret, uforbigængelig behøver en vel betænkt Rekognition«.[24] Man bemærker, at kritikken rettes imod retternes, dommernes og prokuratorers misbrug, fremfor imod 1. bog og dens principper. Revisionen blev ikke gennemført. Klagerne vedrørte

fremfor alt rettergangens langsomhed, som i det væsentlige blev afbødet ved forordning angående »Rettens vedbørlige og hurtige Pleie«, som udstedtes i 1796, altså 113 år efter Danske Lov, hvis 1. bog sammen med 1796-forordningen var grundlaget for rettergang i Danmark helt frem til Retsplejeloven af 1916.

Noter

1. Jfr. Troels Dahlerup: Om kirkens dom for gæld. Reformationen som retsreform belyst ved gældsjurisdictionsproblemet. *Kirkehistoriske Samlinger* 1980, s. 105-114.
2. *Kancelliets Brevbøger 1630-1632* (Kbh. 1932) s. 650, 1632 10/1.
3. Jfr. *Sechers Forordninger,* bd. V s. 126 ff. Stig Iuul: *Jydske Lov i Retslitteraturen før 1683.* I: »Med Lov skal Land bygges« (Kbh. 1941) s. 155 f., og samme: Kodifikation eller Kompilation? Christian V's Danske Lov paa baggrund af ældre ret. Særtryk af *Københavns Universitets Festskrift 1954* (Kbh. 1963) s. 20.
4. Jfr. *Sechers Forordninger,* bd. V s. 213 og Poul Johs. Jørgensen: *Dansk Retshistorie* (Kbh. 1947) s. 84.
5. Jfr. Ostersen Vejle: *Glossarium juridico Danicum* (Kbh. 1652) s. 662 s.v. Rigens-Ret.
6. Secher og Støchel I s. 1 og 5 ff.
7. Jfr. Poul Johs. Jørgensen: *Træk af jyske Lovs Historie.* I: »Med Lov skal Land bygges« (Kbh. 1941) s. 58 ff.
8. F.eks. DL 1-9-18, som via reces 1643 II-6-22 kan have forlæg i Viborg Landstings dom af 28/8 1568, Danske Domme bd. II nr. 332. Secher og Iuul anfører ingen kilde til DL's regel. Det samme gælder DL 1-24-32, hvor Henning Matzen: *Den danske Panterets Historie* (Kbh. 1867) s. 418 anfører praksis som kilde.
9. Jfr. Poul Johs. Jørgensen: *Dansk Retshistorie* (Kbh. 1947) s. 147.
10. Secher og Støchel II s. 434.
11. Secher og Støchel I s. 377.
12. Secher og Støchel II s. 565 f. og 568.
13. *Danmarks gamle Købstadlovgivning,* bd. I (1951) s. 8. Ole Fenger: *Fejde og Mandebod* (Kbh. 1971) s. 397-405.
14. Secher og Støchel I s. 261.
15. Poul Johs. Jørgensen: *Dansk Retshistorie* (Kbh. 1947) s. 117.
16. P.V.Jacobsen: Om Landsthinget var Adelens almindelige Værnething paa Christian den Tredies og Frederik den Andens Tider. *Historisk Tidsskrift,* 2. bd., Kbh. 1841, s. 515-526.
17. *Danske Domme.* De private domssamlinger, bd. III (Kbh. 1979) s. 235, nr. 440.
18. *Danske Domme.* De private domssamlinger, bd. IV (Kbh. 1980) s. 63, nr. 510.
19. A.S.Ørsted: *Haandbog over den danske og norske Lovkyndighed,* 3. bd. (Kbh. 1828) s. 132 f.
20. Secher og Støchel I s. 438.
21. Henning Matzen: *Danske Kongers Haandfæstninger* (Kbh. 1889, 1977) s. 127 f.
22. Jfr. *Danske Domme.* De private domssamlinger, bd. VI nr. 772 (Odense Stiftsøvrigheds dom af 19/5 1598) og A.P.Larsen: *Sagen mod Præsten i Vejlby* (Kbh. 1951) s. 88 ff.
23. Trykt i Kongel. Fordninger m.m. 1670-1683 (Kbh. u. årstal).
24. Troels G.Jørgensen: *Strejflys over Enevældens Retsliv* (Kbh. 1949) s. 23.

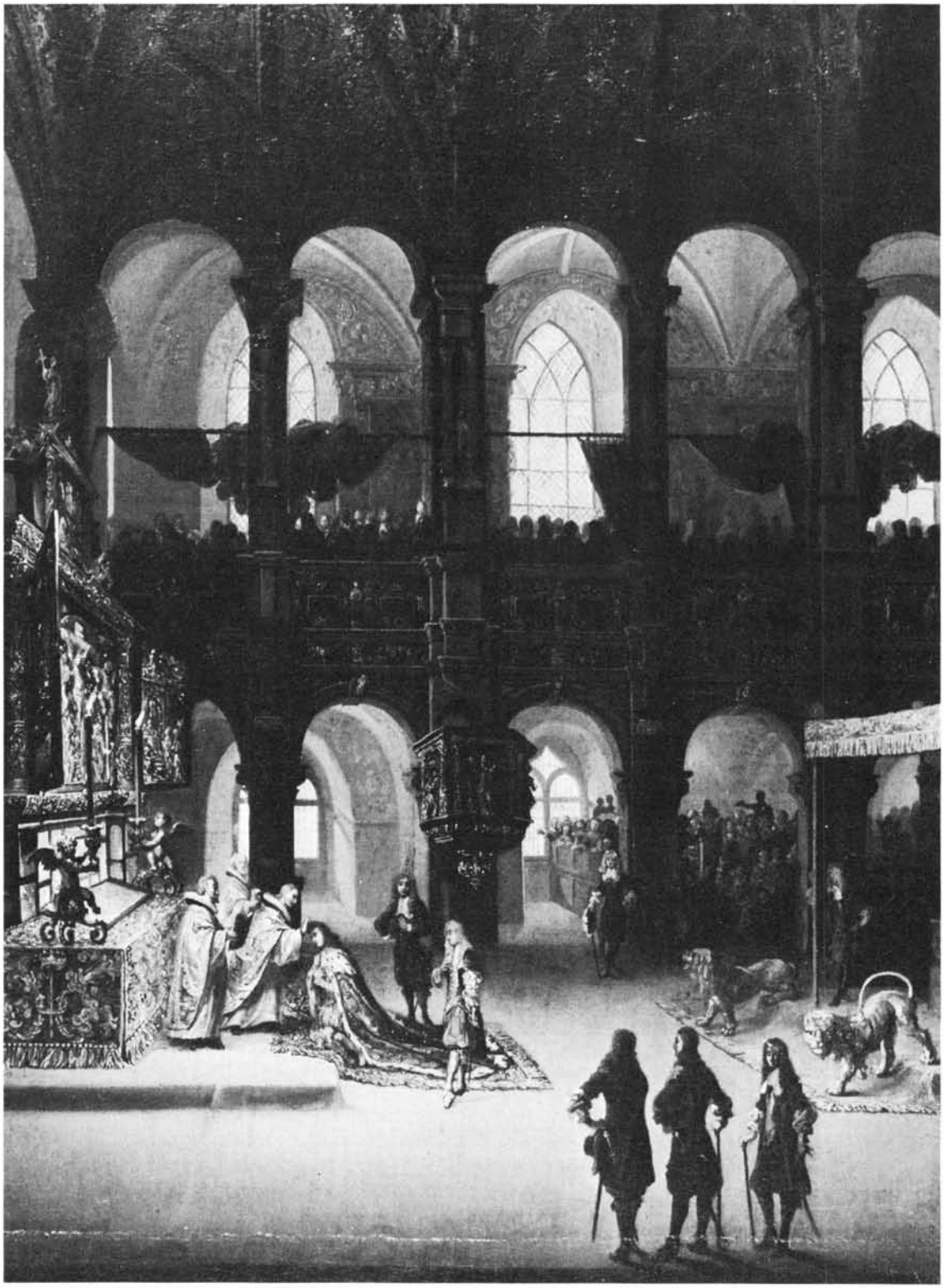

Kirkeretten i Danske Lov

Af *Jens Ulf Jørgensen*

Danske Lovs 2. bog – Om Religionen og Geistligheden – adskiller sig fra den øvrige del af loven ved i stor udstrækning at være af forvaltningsretlig natur. I videste forstand har 2. bog til formål, at »tjene Guds ord«, det synspunkt, der lå til grund for kirkeordinansen af 1537/39,[1] og som gik ud på at skabe de praktiske rammer om evangeliets forkyndelse og sakramenternes forvaltning. Som det vil blive omtalt i det følgende, er hovedparten af bestemmelserne i 2. bog hentet fra ældre lovgivning. Uden at være udtryk for enevældige principper lod bestemmelserne sig indpasse i det enevældige statskirkesystem, ligesom adskillige af bestemmelserne bevarede deres gyldighed efter enevældens ophør og i et begrænset omfang fremdeles er gældende ret. Blandt 2. bogs bestemmelser er først og fremmest kap. 1 (om religionen) snævert forbundet med

CHRISTIAN V'S SALVING den 7.6.1671 i Frederiksborg Slotskirke. På dette udsnit af et større maleri af Lambrecht van Haven ses kongen, der har rejst sig fra tronen med sølvløverne foran, og som nu knæler foran alteret, hvor Kongeloven ligger opslået. Ordinator er netop ved at salve kongen på panden. Om salvingsakten hed det i Kongelovens art. 18, at *»og er det jo før jo bedre at annamme og bekomme Guds velsignelse og Herrens krafftige Bistand som følger hans Salffvede«*. Rosenborg.

den enevældige statsmagts bestræbelser for at håndhæve den rene og uforfalskede evangelisk-lutherske tro. I tilslutning til kongelovens art. 1 foreskriver bestemmelsen den for enevælden karakteristiske trostvang, hvis retlige konsekvenser udformes andetsteds i loven, bl.a. i 6. bogs 1. og 3. kap. Efter denne bestemmelse behandles i 2. og 3. kapitel betingelserne for at kunne kaldes til præst og den nærmere fremgangsmåde ved præsteudnævnelser. Kapitlerne 4-10 indeholder bestemmelser om præsternes embedspligter, herunder om håndhævelse af kirketugt og de i denne forbindelse forordnede medhjælpere (kap. 9). Derpå følger kapitlerne 11-12 med bestemmelser om præsternes personlige forhold – bl.a. decorum, præstedragt, bibeskæftigelse og bolig, – kap. 13 om præsteenkers og -arvingers forsørgelse (det såkaldte nådensår), kap. 14 om personelle kapellaner og kapitlerne 16 og 17 om provster og superintendenter (biskopper). Kapitel 22 omhandler kirkernes tilsyn, kirkeværger, kirkernes indtægter og regnskaber, kirkegårde, vedligeholdelse af kirkebygninger, kirkers fortog mv. Endelig indeholder anden bogs 23. og sidste kapitel bestemmelser om pligten til at yde tiende, indtil nyere tid hovedgrundlaget for den kirkelige økonomi.

Som bekendt henhørte undervisning samt forsorg for syge og fattige i middelalderen under kirken, et forhold, der vedvarede de første århundreder efter reformationen. I 2. bog er der da også medtaget bestemmelser om skoledegne (kap. 15), skoler (kap. 18), hospitaler og fattige (kap. 19), professorer (kap. 20) og i tilknytning hertil censur (kap. 21: om bøger og almanakker).[2]

Af kirkeretlige regler uden for 2. bog er der særlig grund til at nævne reglerne i 1. bog om gejstliges værneting og gejstlige retter (1-2-13-17, 1-3-8-14 og 1-6-8).

Danske Lovs anden bog som gældende dansk kirkeret

Endnu i slutningen af forrige århundrede udgjorde Danske Lov sammen med kirkeritualet af 1685 og alterbogen af 1688 »det gældende Grundlag for den danske Folkekirkes Ret«.[3] Lovgivningen i de sidste 80 år har imidlertid fjernet den danske kirkeret fra dette grundlag. I vidt omfang bygger gældende dansk kirkeret på de

principper, der er blevet fastlagt i kirkelovene fra 1922 med senere ændringer, og som bevirker, at de fleste af bestemmelserne i 2. bog – uden almindeligvis at være formelt ophævede – har mistet deres gyldighed. Enkelte af bestemmelserne er allerede i ældre tid bortfaldet ved desvetudo, hvilket fremgår af den i 1949 besørgede udgave af loven.[4] Ser man bort fra kap. 15, 18, 19, 20 og 21, indeholder 2. bog henved 300 artikler, hvoraf ca. 100 anføres som gældende i den pågældende udgave. Dette tal må, i hvert fald 33 år efter udgavens fremkomst, tages med nogle forbehold. Visse bestemmelser forudsætter forhold, som tiden er løbet fra. Iflg. 2-7-4 er det »billigt«, at der tilskikkes præsten »heste og vogn«, når han hidkaldes til sygebesøg. 2-17-24 pålægger, i tilfælde af at en biskop afgår ved døden, enken og arvingerne straks til efterfølgeren at aflevere stiftskisten med alle breve og dokumenter, som vedrører stiftet og embedet. Med nutidens bispe- og stiftsøvrighedskontorer er der næppe behov for at håndhæve denne bestemmelse.

Som bekendt blev biskoppernes kompetence m.h.t. ægteskabssager ophævet ved reformationen, og for at understrege den nye retstilstand foreskrev kirkeordinansen 1539 (bl.64),[5] der er kilden til 2-17-18, at biskopperne skulle forvise ægteskabssager »til os selv eller vor lensmand« – 2-17-18: »til deres rette sted og rettergang« – såfremt der skulle afsiges dom mellem parterne. D.L. 1-2-17 og 1-3-8 anviste da også, ved hvilke domstole ægteskabssager skulle pådømmes. Som en art retshistorisk memento har 2-17-18 forlængst udspillet sin rolle, og det samme gælder i endnu højere grad den følgende artikel – 2-17-19, hvis kilde ligeledes er kirkeordinansen,[6] og hvorefter biskopperne ikke skulle »holde sig til at dømme i nogle verdslige sager, uden de dertil af kongen befales«. Hvad angår betingelserne for at kunne blive kaldet til præst, foreskriver 2-2-5, at »ingen student, som sig med lejermål forser, må efter første forseelse før end to år er forløbne« udnævnes til præst, og dersom nogen har gået i skole eller studeret på »Jesuvitiske stæder«, må han iflg. 6-1-2 aldrig betros noget kald i skolerne eller kirkerne. Disse to bestemmelser er ikke formelt ophævede, men har dog forlængst mistet deres betydning ved kirkeministeriets behandling af sager om præsteudnævnelser. En ændret opfattelse af de opgaver, præsten skal varetage, må antagelig medføre, at det ikke længere kan pålægges præsterne at formane barselskvin-

derne til bøn og påkaldelse for deres foster (2-8-9) eller i deres prædikener at formane forældrene og især kvinderne til at have god varetægt med deres børn, så at de ikke for deres forsømmelses eller uagtsomheds skyld kommer til ulykke, jfr. 2-8-10. Det egentlige sigte med denne bestemmelse er at advare imod ihjelliggelse af børn, hvilket næppe er særlig aktuelt i vore dage, men som forekom relativt hyppigt i ældre tider, når forældrene under de primitive boligforhold sov sammen med deres spædbørn. Ihjelliggelse af børn (oppressio infantium) medførte i middelalderen kirkelige sanktioner, hvilket fortsatte efter reformationen (kirkeordinansen, bl. 46-47).[7] Senere blev der fastsat verdslig straf for forholdet ved frd. 1. april 1606, gentaget i reces 31. marts 1615 art. 25 og reces 27. februar 1643 2-10-3, der er kilden til D.L. 6-11-14.

De fleste af de gældende bestemmelser i D.L. har lovskarakter og kan kun ændres eller ophæves ved lov. Enkelte af lovens bestemmelser regulerer imidlertid forhold, der efter nutidens stats- og forvaltningsretlige opfattelse kan gennemføres administrativt, og vil derfor kunne ændres eller ophæves ved kgl. resolution.[8] På det kirkelige område er der praksis for, at spørgsmål vedrørende ritualer, fastsættelse af tid og sted for afholdelse af gudstjenester m.v. ikke gøres til et lovgivningsanliggende. I det 19. århundrede er således 2-5-10 og 2-5-17 om skriftemål ændret ved kgl. resolution af 26. august 1885, og ved kgl. resolution af 14. august 1886 er 2-5-11 ændret, således at et ukonfirmeret barn under visse nærmere betingelser kan nyde nadverens sakramente.[9] Spørgsmålet om fremgangsmåden ved ændring af bestemmelser i D.L. har senest været til behandling i kirkeministeriet i 1978-79. Fra forskellig side blev der udtalt ønske om, at bispevielser skulle kunne finde sted i det lokale stifts domkirke i stedet for som i 2-17-2 foreskrevet i Vor Frue kirke i København. Over for folketinget udtalte kirkeministeren, at han ikke fandt det nødvendigt med en formel lovændring i denne anledning, men at en kgl. resolution måtte være tilstrækkelig, »medmindre folketinget udtrykkeligt ønsker, at ændringen skal ske i lovform.«[10]

Da folketinget ikke tilkendegav et sådant ønske, blev det efter ministeriets indstilling ved kgl. resulution af 16. februar 1979 bl.a. fastsat »at bispevielse fremtidig skal finde sted i domkirken i det stift, hvor biskoppen skal gøre tjeneste.[11]

En nøjere gennemgang af 2. bog vil som foran skitseret formentlig føre til, at en betydelig del af de bestemmelser, der i 1949-udgaven af D.L. anføres som gældende, har mistet deres betydning. Herfra er der imidlertid et for langt spring til at frakende enhver bestemmelse i 2. bog gyldighed. Problemet var fremme, da et medlem af folketinget i 1979 forespurgte, om kirkeministeren fandt det overensstemmende med gældende regler om kirkebønnen, at en præst i folkekirken ved en radiotransmitteret højmesse erstattede den sædvanlige bøn for kongehuset med følgende formulering: »Følg og forfølg med dit ord enhver, der har fået magt over andre«. Iflg. D.L. 2-4-12 skal præsterne altid slutte deres prædikener med bønner bl.a. for kongen og det kongelige hus. Bestemmelsen har stedse været opretholdt, hvilket blev anført i ministerens svar, hvor det endvidere udtaltes, at »da det drejer sig om en obligatorisk bestemmelse, er det indlysende, at en præst ikke kan erstatte denne bøn med noget andet«.[12]

I sin erklæring til kirkeministeren gav vedkommende biskop udtryk for den opfattelse, at »den liturgiske frihed, som i almindelighed indrømmes danske præster, ikke kan begrænses af et ubetinget krav om udtrykkelig at nævne statsoverhovedet i kirkebønnen, fordi der her ikke er tale om en evangelisk begrundet livsnødvendig sandhed i kirken«.[13] Denne opfattelse er kun berettiget, for så vidt man fra statsmagtens side til tider har tolereret afvigelser fra de autoriserede ritualer, men heraf følger ikke, at der hersker – eller for den sags skyld siden 1536 har hersket – ritualfrihed i den danske kirke. Tværtimod har statsmagten set det som sin opgave at overvåge overholdelsen af den kirkelige lovgivning, og hertil hører også ritualforskrifter. Biskoppens standpunkt fører i virkeligheden tilbage til de diskussioner, som gennem århundreder i de protestantiske lande har været ført om statsmagtens – fyrstens – ret til at befatte sig med kirkelige anliggender.

Statsmagt og kirke i det 16. og 17. århundrede

Som bekendt medførte Luthers syn på den verdslige øvrigheds opgaver en afgørende ændring i den opfattelse, der gennem middelalderen og frem til reformationen havde gjort sig gældende m.h.t. forholdet mellem stat og kirke.[14] Fyrsten var indsat af Gud og

havde som kirkens fornemste medlem (membrum praecipuum ecclesiae) pligt til over for Gud at værne om den rene uforfalskede lære i overensstemmelse med Guds ord og Kristi evangelium. Det påhvilede ham som »custos utriusque tabulae« at sørge for, at undersåtterne overholdt de 10 bud (dekalogen) – såvel de 3 første bud om forholdet til Gud som de øvrige 7 bud om forholdet til næsten. Fyrstens ret og pligt til at drage omsorg for den kristne tro og de kirkelige anliggender (cura religionis) omfattende efter reformatorernes lære alene den verdslige ydre magt og kunne ikke udstrækkes til forholdene inden for kirken (f.eks. ordets forkyndelse). Den politiske udvikling i Tyskland i det 16. århundrede skulle imidlertid fjerne den lutherske kirkeret fra denne opfattelse, der måtte ses i sammenhæng med læren om de »2 regimenter«. Ved den augsburgske religionsfred 1555 opnåede de lutherske landsfyrster de biskoppelige rettigheder (jura episcopalia), der havde tilkommet de katolske biskopper. Dette indebar, at den enkelte fyrste inden for sit område kunne afgøre lærestridigheder og udøve almindelige administrative funktioner m.h.t. besættelse af kirkelige embeder, forvaltning af kirkens gods m.m. Der blev ved den augsburgske fred endvidere tillagt fyrsterne jus reformandi, d.v.s. ret til at bestemme og ændre religionsforholdene i deres lande. Set på denne baggrund er der intet mærkeligt i, at den enkelte fyrste senere blev betegnet som »øverste biskop« (summus episcopus). Heraf fulgte dog ikke, at han kunne udøve gejstlige funktioner.[15]

Samtidig med at kirken i de tyske territorialstater udviklede sig til en udpræget fyrstekirke, som i stigende omfang blot udgjorde en del af den statslige forvaltning, udformede tysk kirkelig litteratur i det 16. og 17. århundrede en række teorier, der havde til formål at begrunde, retfærdiggøre og – navnlig – begrænse det verdslige kirkeregimente. For at betone forskellen mellem kirkemagt og statsmagt opfattede man fyrsten som en dobbelt person (duplex persona), på én gang fyrste og biskop. Denne dobbelthed i opfattelsen af fyrstens stilling affødte en tilsvarende dobbelthed i administrativ henseende. Det fyrstelige kancelli skulle alene varetage de verdslige funktioner, hvorimod kirkens anliggender – ydre såvel som indre – skulle betros et særligt konsistorium, bestående af jurister og teologer, der udnævntes af fyrsten. Fra kirkelig side var oprettelsen af konsistorier forbundet med håbet om, at kirken

kunne opnå en vis selvstændighed over for landsherren, men dette håb gik dog aldrig i opfyldelse. For Danmarks vedkommende har de samme tanker sikkert gjort sig gældende, når der under enevælden fra tid til anden over for regeringen blev fremsat forslag om en særlig kirkelig administration.

Blandt de tyske kirkeretlige teorier skal endvidere i al korthed omtales den sondring mellem indre og ydre kirkemagt, der med udgangspunkt i reformert teologi blev udviklet af den betydelige lutherske teolog Johann Gerhard (1582-1637). Den indre kirkemagt (potestas ecclesiastica interna) udøves gennem prædiken, sakramentsforvaltning og kirketugt, og tilkommer alene det kirkelige embede, medens den verdslige øvrighed varetager den ydre administration af kirken (potestas ecclesiastica externa).

At der i det 16. og 17. århundredes Tyskland opstod en så righoldig kirkeretlig litteratur på luthersk grund, har navnlig sin forklaring i, at det i et samfund, der som det tyske var alt andet end homogent i konfessionel og statsretlig henseende, var nødvendigt at begrunde kirkeretten såvel over for katolikker og calvinister som over for kejsermagten. Sådanne indre spændinger forefandtes ikke i Danmark, og der var derfor ikke et tilsvarende behov for som i Tyskland at intellektualisere kirkeretten.[16] Man kan ganske vist konstatere et kendskab til de tyske kirkeretlige problemstillinger, hvilket næppe kan undre, når man tager den nære forbindelse mellem den lutherske kirke herhjemme og de lutherske landskirker i Tyskland i betragtning, men de tyske teorier synes dog ikke at have haft nogen nævneværdig betydning for udviklingen af den danske kirkeret. Der ses i denne sammenhæng bort fra, at sondringen i kirkeordinansen fra 1537/39 mellem Guds ordinans og kongens (»vor«) ordinans er påvirket af den lutherske to-regiment-lære. Når det i kirkeordinansen (bl. 3) udtales, at det er kongens »aller ypperste og største vilje og begæring, at vi måtte ophjælpe den forfaldne Jesu Christi vor Herres lærdom og ret sand kristen dyrkelse«, er det udtryk for, at kongen handler som kristen øvrighed, og at han som kirkens fornemste medlem vil yde kirken en broderlig hjælpe- og nødstjeneste.[17] Hvilke forestillinger man end oprindelig har gjort sig om kirkens stilling over for statsstyret, skulle der ikke forløbe mange år, førend den danske konge følte sig beret-

tiget til, enten alene eller sammen med rigsrådet, at afgøre alle forekommende kirkelige spørgsmål, hvad enten de var af ydre eller indre art. Enevældens indførelse 1660 kom derfor ikke til at indebære afgørende ændringer i den kirkelige ordning, der siden 1536 var etableret gennem den statslige lovgivning.

Regeringsforandringen, som gejstligheden og borgerstanden havde bidraget så væsentligt til, indgav åbenbart gejstligheden forhåbninger om en vis kirkelig selvstændighed. Omdannelsen af centraladministrationen skulle indbefatte oprettelse af et konsistorialkollegium, der (i stedet for som hidtil Danske kancelli) skulle administrere landets kirke-, skole- og fattigvæsen. Det bevarede udkast til instruks for et Collegium Consistoriale[18] er formentlig forfattet af den myndige erkebiskop Hans Svane, der ved udarbejdelsen må have skelet til datidens tyske ordninger. Kollegiet har iflg. udkastet til formål at virke »til den sande og rene evangelii lærdoms befordring, såvelsom grove og forargelige synders afskaffelse«. Med dette formål for øje opregner udkastet i 16 punkter de opgaver, som kollegiet skal varetage m.h.t. universitetet, kirker, skoler og hospitaler, kirkelig retspleje, tilsyn med gejstligheden, professorer og studenter, kirkers, skolers og hospitalers økonomi, kirketugtsager samt censur over for bogtrykkere. Planen om oprettelsen af konsistorialkollegiet blev ikke realiseret. Man har peget på, at en så selvstændig stilling for kirke og gejstlighed kun lidet harmonerede med det enevældige styre.[19] Men det kan vel heller ikke udelukkes, at Danske kancelli, hvis forretningsområde blev kraftigt beskåret ved omdannelsen af centraladministrationen, har insisteret på at beholde kompetencen m.h.t. kirke-, skole- og fattigvæsen.

Kongemagtens bevågenhed over for gejstligheden resulterede i de privilegier, der den 24. juni 1661 blev udstedt for gejstligheden efter dennes »underdanigste ansøgning og begier«.[20] Foruden at indeholde forskellige bestemmelser om kirkernes og præsternes indtægter fastslog privilegierne (art. 1), at kongelige befalinger til gejstligheden skulle tilgå præsterne gennem biskopperne og ikke gennem lensmændene eller deres fuldmægtige. Iflg. privilegiernes art. 4 måtte enhver præst af kongen tilforhandle sig sin præstegårds bygning, hvilket i realiteten var ensbetydende med en ekstraskat på præsterne.[21]

Når statsmagtens indrømmelser over for gejstligheden næsten udelukkende vedrørte »småtingsafdelingen«, skyldes det utvivlsomt, at et så centralt område som religionen ikke burde være unddraget regeringens kontrol. Naturretlige forfattere som Henning Arnisæus og Hugo Grotius betragtede religionen som et fundament for staten. Iflg. Arnisæus' værk »De jure majestatis« (1610) er der intet, der bedre formår at garantere borgernes lydighed over for lovene og øvrigheden end frygten for Guds straf; religionens vigtigste funktion er at opretholde denne frygt i det statslige fællesskab.[22] Og Grotius mener, at religionen gør menneskene milde og føjelige, fædrelandskærlige og hengivne til lov og ret.[23] Det er antagelig tanker af denne art, der mere kortfattet har fundet udtryk i kongelovens art. 1, som indleder med at fastslå, at den bedste begyndelse til alting er at begynde med Gud. I samme artikel forpligter kongen sine efterkommere til at dyrke Gud i overensstemmelse med Bibelen og Den augsburgske bekendelse (1530) samt til at holde landets indbyggere ved samme rene og uforfalskede tro og den »vældeligen håndhæve og beskærme i disse lande og riger mod alle kættere, sværmere og Guds bespottere«. Det er bemærkelsesværdigt, at kongeloven, der er uden sidestykke i europæisk forfatningshistorie, når det gælder kongelig magtfuldkommenhed, afskærer kongen fra at ændre konfession og i så henseende stiller ham ringere end de lutherske landsfyrster i Tyskland. Begrænsningen af den kongelige magt skyldes næppe, at man har villet gøre indrømmelser over for gejstligheden, eftersom kongeloven længe blev holdt hemmelig og først blev offentliggjort i 1709. Snarere kan der være tale om, at man har villet undgå konfessionelle forviklinger, dersom fyrsten ændrede tro. Netop i det 17. århundrede havde enkelte lutherske landsfyrster i Tyskland konverteret til calvinismen.

Den fundamentale betydning, man tillagde religionen, forklarer, hvorfor de kongen tilkommende majestætsrettigheder iflg. kongeloven også omfattede retten til at ordne kirkelige forhold. Kongen skulle efter art. VI ene »have højeste magt over al clericiet fra den højeste til den laveste, at beskikke og anordne al kirke og gudstjeneste, moder, sammenkomster og forsamlinger om religionssager, når han det rådeligt eragter, byde, forbyde«. Bestemmelsen er påvirket af de teorier, man finder hos Arnisæus, der kalder retten

»jus in religionem et ecclesias«,[24] og især hos Grotius.[25] Sammenholdt med de rettigheder, som statsmagten herhjemme havde opnået i kirkelige anliggender siden reformationen, synes bestemmelsen ikke at betegne noget væsentligt nyt. Det afgørende ved kongeloven er da snarere, at der – også i kirkelig henseende – var tilvejebragt en statsretlig ordning, som end ikke den enevældige konge havde beføjelse til at ændre, jfr. kongelovens art. III.

Tilblivelsen af Danske Lovs anden bog

Da der i 1661 blev taget initiativ til en revision af den gældende lovgivning, var grundlaget for den danske kirkeret i hovedsagen Kirkeordinansen, Riber artiklerne og 1. bog af Christian IV's store Reces. Kirkeordinansen, der udstedtes på latin i 1537, men senere blev revideret og oversat til dansk og i 1539 udstedt som lov, gennemførte den nærmere ordning af den nye danske lutherske landskirke. Den indeholdt dels bestemmelser af rituel karakter dels bestemmelser om valg af præster, provster og superintendenter, præsternes »underholdning«, deres embedspligter m.m. I 1542 udstedtes 26 artikler – Riberartiklerne – som et tillæg til Kirkeordinansen.[26] Herved ændredes blandt andet ordinansens regler om præstevalg. Under Christian IV blev der givet flere vigtige love vedrørende kirkelige forhold. Bemærkelsesværdig er således forordning af 27. marts 1629 »Om kirkens embede og myndighed mod ubodfærdige, samt om adskillige gejstlighedens forhold«.[27] Forordningen, der er blevet til under indtryk af kejserkrigens ulykker, rummer i sit første hovedafsnit detaillerede bestemmelser om kirketugt. Størstedelen af Christian IV's lovgivning, herunder den kirkelige, indgik i den store reces af 27. februar 1643, hvis 1. bog bar titlen »Om gejstligheden og hvis der til hører.«[28] 1. bog, 4. kapitel (Om kirkernes forsvarer og deres tilsyn«) indeholdt en del nye bestemmelser om kirkernes økonomiske forhold, aflæggelse af regnskaber, istandsættelse af kirkebygninger m.m.

Den kommission, som ved kgl. missive af 26. januar 1661 blev nedsat med henblik på at fremsætte forslag til en ny procesordning og revidere »dette riges forrige love, recessen og andre forordninger«, skulle ikke tage sig af den kirkelige lovgivning, idet landets

biskopper ved kgl. missive af 15. juli 1661 fik befaling til sammen med nogle af de mest erfarne provster udi hvert enkelt stift at gennemgå kirkeordinansen, de 26 Riber-artikler og 1. bog af den store reces og fremkomme med ændringsforslag i det omfang »hvori de enten stred mod kongens »suverænitet eller arverettighed« eller på anden måde behøvede forandring.[29] Af de indhentede erklæringer er kun bevaret den af gejstligheden i Ribe stift afgivne erklæring, dateret 2. september 1661.[30] Hovedindtrykket af erklæringen er, at de pågældende gejstlige mere har villet henlede kongens opmærksomhed på de bestemmelser, der ønskedes opretholdt, end udforme nye regler. Blandt forslagene til egentlige lovændringer kan nævnes begæringen om, at den verdslige øvrighed måtte være gejstligheden behjælpelig ved håndhævelsen af kirketugten. Forslaget blev ikke taget til følge, og det samme gælder forslaget om, at kvinder, der »åbenbarlig skulle afløses i kirken«, og som plejede at møde op med kåberne over hovederne og derved skjule det ganske ansigt, for fremtiden burde tage kåberne på skuldrene og fremkomme med bare ansigter, for at de kunne kendes fra andre og selv omvendte til menigheden deres forargelse lydelig afbede. Det er i det hele taget karakteristisk for Danske lovs tilblivelseshistorie, at der ofte ikke blev taget hensyn til forslag, der var udtryk for en grundfæstet ortodoks luthersk tankegang hos de gejstlige forslagsstillere.

Når bortses fra de erklæringer, som skulle afgives stiftsvis, var aktiviteten under de 3 lovkommissioner (1661-67) forståelig nok beskeden m.h.t. revisionen af den kirkelige lovgivning. I den anden lovkommission (1662-64) fremkom Peder Lassen med forslag om en ny lovbog, der skulle inddeles i 3 bøger, hvoraf den tredje, ifølge Lassens oprindelige plan, skulle omfatte processen samt gejstligheden og religionen. I det af lovkommissionen reviderede forslag skulle de kirkelige forhold imidlertid behandles i den første bog med titlen »Om gejstligheden og hvis dertil hører.«[31] Denne tredeling af en ny lovbog genfindes i det memorial, som medlem af den 3. lovkommission (1666-67) Kristoffer Parsberg i 1667 indgav til kongen. Hos Parsberg er det ligeledes tanken at placere bestemmelserne om gejstligheden i den første bog af en ny lov, da gejstlighedens »grund er vores pligt imod Gud«. Han afstår fra at gøre rede for, hvilke regler der efter hans mening bør indeholdes i den

første bog, thi han har erfaret, at den gejstlige stand skal fuldfærdige regler herom.[32]

Velsagtens af samme grund har Rasmus Vinding i »Codex Fredericius« (1667) indskrænket sig til blot at anføre titlen på lovudkastets 2. bog »Om gejstligheden«.[33] Hvad angår Peder Lassens lovudkast fra samme år, er reglerne om gejstligheden samlet i 1. bog. Det anføres i udkastet kort, af hvilke love denne bog skal bestå.[34] Mærkelig nok forbigår han Kirkeordinansen og Riberartiklerne, men dette kan skyldes en ufuldstændig gengivelse af udkastet i de bevarede 2 afskrifter.

Da Rasmus Vinding ved missive af 11. marts 1669 fik ordre til at udarbejde et fuldkomment Corpus juris Danici, fulgte der en disposition med til den ønskede lovbog. Den anden bog skulle handle om gejstligheden »og dets vedkommende, hvorudi kan fattes Ordinansen, Chr. IV Recesses første bog og Frid. II 25 artikler og kan underdeles igen i så mange capitler, som fornødenhed og god orden kunne synes at udkræve«.[35] I Vindings »Første Projekt« er de kirkeretlige bestemmelser stort set fuldt udarbejdede i anden bog »Om gejstligheden og kirkeordning«, inddelt i 22 kapitler.[36] I systematisk henseende adskiller udkastet sig fra Danske lov derved, at reglerne om pligten til at yde tiende, der i den endelige lov udgør kap. 23, her er placeret i kap. 22 »Om kirkernes tilsyn, indkomster, udgifter og bygning«. Ombrydningen af bestemmelserne i kap. 22, hvorved bl.a. de pågældende regler om tiende blev placeret som et selvstændigt kapitel, fandt sted i den anden revisionskommission (1675) og må betegnes som en væsentlig forbedring i lovteknisk forstand. I »Første Projekt« har bestemmelsen om religionen et helt andet indhold end i Danske lov,[37] idet den indeholder et påbud til superintendenterne og sognepræsterne om at foreholde »alle de fremmede, som skulle tilstedes at være og bo i kongens riger og lande«, at overholde de af Frederik II i 1569 udstedte fremmedartikler.[38] Dette forklarer til dels, at bestemmelsen (kap. 21) blev placeret efter censurkapitlet (kap. 20). Den er i øvrigt udformet som en kort henvisning til fremmedartiklerne, hvilket kan skyldes, at Vinding var så langt fremme med udarbejdelsen af projektet, at der ikke blev plads til andet end en kort henvisning til de nævnte artikler.[39] Antagelsen er nærliggende, når man tager Vindings velkendte hastværk i betragtning. Men det kan dog også tæn-

kes, at Vinding ikke har villet låse bestemmelsen om religionen fast i en fuldstændig gengivelse af fremmedartiklernes temmelig rigoristiske bestemmelser, men har villet lade spørgsmålet stå åbent til senere behandling. At Vinding har indtaget en mere liberal holdning end datidens ortodoks-lutherske teologer, fremgår af protokollen over den tredje revisionskommissions forhandlinger, jfr. nedenfor.

Den gennemgang af »Første Projekt«, som blev foretaget af den første revisionskommission (1672-73) resulterede i flere mindre ændringer af sproglig og indholdsmæssig art. Bestemmelsen om religionen blev endelig udformet med en fuldstændig henvisning til de 25 fremmedartikler.[40] Den ellers så kritiske Peder Lassen synes at have udvist nogen tilbageholdenhed m.h.t. 2. bog, måske fordi reglerne ikke har aftvunget ham større interesse. Til at gennemse projektets bestemmelser vedrørende gejstligheden blev den ansete teolog, biskop Hans Wandal (1624-75) beskikket ved kgl. missive af 24. februar 1673.[41] Han er muligvis ophavsmanden til et udførligt kapitel om religionen, der i hovedsagen bestod i en omarbejdelse af fremmedartiklerne, men bortset herfra vides intet om hans indsats i kommissionen.[42]

Den 2. revisionskommission, der blev nedsat i 1675, fik til opgave at gennemgå Vindings projekt, således som det forelå revideret af den 1. revisionskommission. En af de vigtigste ændringer i det reviderede projekt – også kaldet Revisionen – var en omplacering og indholdsmæssig ændring af kapitlet vedrørende religionen, der nu blev placeret i begyndelsen af 2. bog.[43] Kapitlets første punktum, stort set svarende til Danske lovs 2-1, var nyt og indeholdt en opregning af de bøger, som gennem sædvane i det 16. og 17. århundrede var blevet anset for kirkens symbolske bøger. Ingen anden religion skulle tillades i kongens riger og lande end den, der var i overensstemmelse med de anførte symbolske bøger: Den hellige bibelske skrift, Det Apostolske, Nicæniske og Ambrosii (Danske lov: Athanasii) symbol, Den uforandrede Augsburgske bekendelse samt Luthers katekismus. I tilslutning hertil blev der i 2. og 3. punktum fastsat det trosmæssige »forhør«, som alle fremmede, der ville bo i landet, skulle underkastes – men i en form, der betegnede en mærkbar formildelse i forhold til fremmedartiklerne.

Medens man stort set ikke synes at have anvendt den teologiske

CHRISTIAN NOLD (1626-1683) havde en omskiftelig tilværelse. I 1664 blev han teologisk professor ved Københavns Universitet, men nogle år efter suspenderet på foranledning af biskop Wandal, der i et af hans skrifter havde sporet et forsvar for valgkongedømmet. Efter Wandals død vendte han i 1676 tilbage til Universitetet, og i 1680 blev han medlem af den tredje revisionskommission. Kobberstik. Frederiksborg.

sagkundskab i den 2. revisionskommission, blev den 3. revisionskommission, der bestod af 10 verdslige medlemmer, udvidet med 3 gejstlige medlemmer i forhandlingerne vedrørende 2. bog: biskop over Sjællands stift, dr. Hans Bagger, kgl. konfessionarius og hofprædikant, dr. Hans Leth og professor, dr. Kristian Nold. Der blev afholdt 24 møder over 2. bog i tiden mellem den 1. april og 16. december 1680.[44] De gejstlige medlemmers ortodokse lutherske sindelag bragte dem ikke sjældent i et modsætningsforhold til deres verdslige kolleger, der bl.a. stillede sig afvisende over for teologernes ønske om at skærpe de konfessionelle krav til fremmede, som agtede at bo i landet. Rasmus Vinding fremhævede i denne forbindelse, at Luthers katekismus med dens forklaring var en »fuldkommen norma« til at eksaminere udlændinge efter, og at der var stor forskel at sætte sig ned »som borger eller som en theologus«. Heroverfor fastholdt Kristian Nold, at det var kongens vilje, at der kun skulle herske en religion, »til hvilken at forklare Luthers Cathecismus ikke er nok, thi enhver kan vel tro Cathecismum og have andre galne griller.«[45] Angående kapitlet om religionen fremsatte teologerne gentagne gange forslag om, at konkordieformlen (formula concordiae) skulle optages blandt de symbolske bøger.[46] Konkordieformlen blev udformet i Tyskland i 1570'erne med det formål at tilvejebringe enhed inden for den splittede lutherske verden, men mødte en kategorisk afvisning hos Frederik II, der ud over, for eksemplets skyld, at kaste to ham tilsendte eksemplarer på »en god skorstensild«[47] ved missive af 24. juli 1580 til biskopperne og universitetet under trussel af streng straf forbød, at konkordiebogen blev indført i riget.[48] De verdslige commissarier fandt det ufornødent, at konkordieformlen indførtes i bogen, og det blev »for godt befundet, at de gejstlige kunne give deres relationes ind til hans kongl. Majtt., hvorfor den burde indføres.« Man kan med sikkerhed gå ud fra, at kongen ikke var forslaget venlig stemt. Konkordieformlen blev som bekendt ikke optaget blandt de symbolske bøger i Danske Lov. Der har tilsyneladende senere hersket tilfredshed med denne afgørelse. Henrich Ussing mener i sin »Kirkeforfatning«, at den danske kirke med sine få og korte bekendelsesskrifter er lykkeligere end en del andre kirker, som har så vidtløftige symboler, at de kun læses af få og studeres af færre.[49] Retshistorikeren J.F.W. Schlegel udtrykte sig 1803 i endnu kraftigere

vendinger: det var alene de civile lovkommissariers kraftige remonstrationer, der hindrede den forhen så afskyede formulae concordiae indførsel og således frelste det danske og norske folk fra den samvittighedstvang, som de evangeliske i Tyskland er underkastede.[50]

Når man i den endelige redaktion af D.L. 2-1 udelod 2. og 3. punktum af den foreslåede bestemmelse, beror det på, at regeringen af politiske og økonomiske grunde havde til hensigt at følge en mildere kurs over for de fremmede, der ønskede at udøve erhverv i landet og herved bidrage til rigets timelige flor og velstand.

Til de tre teologers mærkesager, som ikke blev gennemført, hørte forslaget om »præstekald og deres forberedelse, som derudi agter at indtræde« (1680).[51] Forslaget gik ud på, at der i hvert stift skulle oprettes et seminarium for dem, der »tragte efter prædikeembedet«, hvilket var ensbetydende med, at kandidaterne skulle underkaste sig en ekstra eksamen, men det var efter professor Nolds opfattelse også fornødent, at folk eksamineres »tit og ofte udi så gudeligt et værk«.[52] Det verdslige kommissionsmedlem professor juris Peder Resen mente, at de hidtil benyttede eksaminer var gode nok, og at mange ville »give sig fra bogen, om der blev flere examina«. Efter de gejstliges forslag var seminariet udgangspunktet for den videre fremgangsmåde vedrørende præstekaldelse (de modo vocandi), der skulle forme sig som et samarbejde mellem biskopperne og menighederne, således at den verdslige indflydelse i disse anliggender trængtes tilbage. Iflg. Kirkeordinansen og Riberartiklerne var der indrømmet menighederne en medvirken ved besættelse af præstestillinger – »syv af de ældste og mest agtede mænd, der udi sognet« skulle vælge præsterne, – medens provsterne skulle vælges af præsterne i herredet og biskopperne af sognepræsterne i stiftets købstæder; den valgte biskop blev herefter overhørt af den nærmeste biskop og derpå udnævnt af kongen. Denne forholdsvis demokratiske ordning blev i tidens løb undergravet, idet den lokale adelige godsejers ønske gjorde udslaget ved præstevalg, ligesom tyngdepunktet ved bispevalgene flyttedes fra sognepræsternes valg til kongens udpegning af den efter hans opfattelse egnede kandidat. Med forslaget fra 1680 ønskede de gejstlige kommissionsmedlemmer at sikre kirken den afgørende indflydelse på præsteudnævnelser. For at øge mulighederne for en heldig gen-

nemførelse af forslaget betonede de gejstlige medlemmer, at det ikke »Vides forgribeligt mod hans kongl. Mait. Souverainitet«, eftersom kongen jo kaldte og confirmerede vedkommende præst. I øvrigt ville kongen blive forskånet for »mange og ofte uforskammede supplicanter«.[53] Sagen var efter de verdslige kommissionsmedlemmers opfattelse »så vidtløftig og konsiderabel«, at den alene kunne afgøres af kongen, men i øvrigt mente de, at det var bedst, om kaldsretten forblev hos patronen. Man kunne risikere, at menigheden udvalgte en ringere person end patronen, og der var tilstrækkelig garanti mod usaglige udnævnelser gennem de regler, der forbød kandidaten at byde og patronen at modtage gaver i forbindelse med kaldsrettens udøvelse (D.L. 2-3-7 og 8).[54] I Danske Lov har forslaget fra 1680 ikke sat sig spor. Menighedens rolle ved besættelse af et præsteembede bestod iflg. 2-3-2 alene i en indsigelsesret: såfremt menigheden »billigen« havde noget at indvende imod kandidaten i henseende til levned eller gaver, kunne den ved »supplikation eller memorial« andrage om, at den pågældende kandidat ikke skulle nyde kaldet.

På et punkt indtog de gejstlige medlemmer af 3. revisionskommission et mildere standpunkt end de fleste øvrige kommissarier. Iflg. projektet skulle en præst miste sig kald, om han fandtes så beskænket, at han ikke kunne gøre sit embede. Biskoppen og professor Nold foreslog straffen »mitigeret«, således at præsten, dersom han befandtes drukken, alene skulle miste sit kald, når han skulle berette en eller betjene vedkommende i hans saligheds sag. Begrænsningen af ansvarsområdet blev ikke tiltrådt, og kom da heller ikke til udtryk i D.L. 2-11-14 vedrørende præsternes »promilledecorum«.[55]

En fornyet gennemgang af lovudkastet fandt sted i den 4. revisionskommission (nedsat 1681), hvilket for 2. bogs vedkommende medførte enkelte ændringer, herunder den tidligere omtalte omarbejdelse af kapitlet om religionen (2-1).

Danske Lov og ældre dansk kirkeret

Sammenholder man Danske Lovs 2. bog med de indtil 1683 gældende regler vedrørende kirkelige forhold, må man konstatere, at der i indholdsmæssig henseende ikke blev gennemført særlig vidt-

gående ændringer. Nogle af ændringerne har nærmest karakter af en ajourføring eller kodificering af den hidtidige retstilstand. Ud fra et lovteknisk synspunkt blev der med 2. bog tilvejebragt større overskuelighed vedrørende de kirkeretlige regler. Bl.a. udelod man i loven rituelle bestemmelser og nøjedes med at henvise til den i »Ritualen foreskrevne måde«, jfr. bl.a. 2-9-17. Regler vedrørende »Guds tjenestes forretning og kirkeceremonierne« og som »loven enten ikke egentlig vedkommer eller ej omstændeligen derudi ommeldes«, blev optaget i Danmarks og Norges kirkeritual af 25. juli 1685. Som det udtrykkelig anføres i fortalen til Danske Lov, er der endvidere »af denne lovbog udeladt alt hvis politien egentlig vedkommer.« Derfor kom loven ikke til at indeholde detailregler om f.eks. begravelse, hvilket område var blevet nærmere reguleret ved begravelsesforordningen af 7. november 1682. I kirkeritualets IX Cap. om lig og begravelse henvises der m.h.t. dem, der efter sær kongelig tilladelse begraves om aftenen, til »politieordningen«, d.v.s. begravelsesforordningens § 14.

Når regler om ægteskabs indgåelse og opløsning, der inden reformationen henhørte under kanonisk ret, ikke blev placeret i 2. bog, men i 3. bog »Om verdslig- og hus-stand« (3-16), er dette sket ud fra et ægte luthersk synspunkt, idet alle herhenhørende spørgsmål siden reformationens indførelse havde hørt »verdslig øvrighed til«. I D.L. 2-8-1 blev det i konsekvens af dette synspunkt fastsat, at præsterne intet med ægte-personer på ægteskabs vegne havde at skaffe, uden at trolove og vie dem sammen og at undervise deres »bekymrede samvittigheder«.

En af hovedkilderne til Danske Lovs 2. bog er som ovenfor omtalt 1. bog i Den store reces fra 1643, der bl.a. indeholdt strafferetlige bestemmelser om utilbørlige eder og helligbrøde, om pligten til at holde bededage og om vildfarende lære (I.1.31 og 33 og I.3.). Rasmus Vinding placerede disse bestemmelser i projektets 5. bog (Danske Lov 6. bog) om misgerninger, hvis enkelte kapitler er grupperede i overensstemmelse med de 10 bud (dekalogen), således at de 3 første kapitler følger dekalogens 3 første bud. Det skal ikke her nærmere diskuteres, hvilke overvejelser, der har ligget til grund for Vindings omplacering af de strafferetlige bestemmelser, som handler om menneskets forhold over for Gud.[56] Omplaceringen var i lovteknisk forstand rimelig. Til gejstlighedens opgaver

HANS LETH (1625-1688) var kgl. konfessionarius og et af de tre gejstlige medlemmer af den tredje revisionskommission. Ligesom Bagger var han stærkt forankret i den lutherske ortodoksi og han ønskede endda den sachsiske konkordieformel indført i Danmark. Maleri af Henrik Ditmar på Frederiksborg.

hørte iflg. luthersk teologi jo netop ikke håndhævelsen af det verdslige sværd. Pligten til at straffe overtrædelse af de 10 bud påhvilede den verdslige øvrighed. Selv om man med en vis føje kan tale om en sækularisering af dekalogen, synes denne sækularisering mere begrundet i systematiske overvejelser. Den danske strafferet befandt sig endnu under teologernes formynderskab, og kancelliet undlod ikke, f.eks. i tvivlsomme drabssager, at indhente en udtalelse fra universitetets teologer, en praksis der først ophørte omkring 1750 under indtryk af oplysningstidens tanker.

Danske Lov i den kirkeretlige litteratur

Det retsgrundlag, der var blevet tilvejebragt for den danske kirkeret ved Danske Lov, kirkeritualet og alterbogen, blev allerede under enevælden suppleret og ændret ved en række mere eller mindre specielle bestemmelser under navn af forordninger, plakater, reglementer og reskripter. Det var utvivlsomt vanskeligt at danne sig et overblik over, hvad der måtte anses for gældende ret, hvilket affødte behov dels for samlinger af forordninger og reskripter mv.[57] dels for en videnskabelig behandling af den danske retsorden. Medens man længe måtte vente på en systematisk fremstilling af den danske kirkeret – en sådan fremkom først i 1838 med J.L.A. Kolderup-Rosenvinges »Grundrids af den danske Kirkeret« – udsendte birkedommer C.D.Hedegaard (1700-81) som en del af sine kommentarer til Danske Lov i 1775 »Den Danske Kirke- eller Geistlige Ret« i to bind.[58] Til værket er knyttet Hedegaards »Forsøg til en almindelig Kirke-Ret« fra 1763.[59] Ungdommens studeringer i Jena og Halle har utvivlsomt omfattet tysk kirkeretlig litteratur, hvis terminologier præger både den korte fremstilling af kirkeretten fra 1763 og indledningen til kommentarerne. I fuld overensstemmelse med forholdene i Danmark og navnlig med den tyske retslitteratur kunne han i indledningen fastslå, at kirken som det mindre societet må være subordineret det store selskab, staten. I kommentarernes eksegetiske del fremkommer forfatteren med mange og udførlige kommentarer, der i øvrigt viser et vist kendskab til lovens kilder. Han er ikke sjældent mere skarpsindig end strengt påkrævet. I kommentaren til 2-3-3 vedrørende det af biskoppen udstedte beseglede brev (kollats) til en præst ved tiltrædelse af et embede lægger han således vægt på, at man ikke forveksler »beseglet« med »forseglet«. Iflg. 2-2-4 må ingen udnævnes til præst før end han er fyldt 25 år. Dette forklares – meget rigtigt – med, at før er ingen fuldmyndig. Men temmelig overflødigt fortsætter han med at henvise til, at der efter den kanoniske ret »requireres 30 år, hvortil gives den utilstrækkelige raison, fordi frelseren i sit 30 år først begyndte at prædike, der dog ikke kan drages i consequence, så lidet som det, at han allerede i sit 12. år offentlig disputerede og lærte i templet«. Disse og lignende kommentarer har sikkert bidraget til, at værket ikke altid er blevet vurderet efter fortjeneste. I

forerindringen til Henrich Ussings »Kirkeforfatning« karakteriseres Hedegaards kirkeret som »bedre end slet intet« – men »enhver indser let, at samme (så lidet som hans traktater over de andre lovens bøger) er langt fra, hvad den kunne være«.[60]

En langt mere indgående og nøgtern behandling af de kirkeretlige bestemmelser repræsenterer Christian Bagger Brorsons »Forsøg til den anden Bogs Fortolkning« (2. bd. 1801).[61] Han lever op til de krav om lovforståelse, som Kofod Ancher under påvirkning af Montesquieu havde stillet i »En dansk Lov-Historie«, og hvorefter Danske Lov måtte forstås på grundlag af ældre lovgivning. Eksempelvis hedder det hos Brorson i kommentaren til 2-5-2: »Artiklen er tagen af Christian den 4des Lovgivning. – Kilden viser Grunden«.

En central placering inden for det 18. århundredes kirkelige litteratur indtager Henrich Ussings værk »Kirkeforfatningen i de kongelige danske Stater, med dens vigtigste Fordele og Mangler samt muelige Forbedringer«.[62] Henrich Ussing (1743-1820) var præst; fra 1790 virkede han som sognepræst for Lille Lyngby og Ølsted menigheder og 7 år senere tillige som provst for Strø herred. Da han p.g.a. injurier mod byfogden i Hillerød af Højesteret 1808 dømtes til at være mindremand, blev han samme år afskediget fra sit embede. Det berettes, at han gennem sin tilværelse var indblandet i mere end 100 processer.[63] Hans interesse for retlige problemer var imidlertid ikke alene af praktisk art, han demonstrerer såvel i sit juridiske debutarbejde »Nådens-året i Dannemark, dets Jura og Rettigheder« (1776) som i »Kirkeforfatningen« et ikke ubetydeligt kendskab til kirkeretten. »Kirkeforfatningen« i 6 bind spænder over ca. 3.700 sider fordelt på 393 paragraffer. De emner, som gøres til genstand for behandling, er – efter en historisk indledning – den herskende religion, de tilladte fremmede religioner, lovgiver og lovene, den gejstlige øvrighed (biskopper, provster og gejstlige retter), gejstligheden (herunder præsters kaldelse og indkomster), offentlige gudstjenester samt »særskilt gudstjeneste« (dåb, nadver, skriftemål, brudevielser, begravelser m.v.). Stilen er levende, men til tider dog også noget omstændelig. Det skal ikke her forsøges at fremkomme med en analyse af Ussings omfangsrige værk. Ved gennemlæsningen af afsnittet om lovgiver

og lovene springer det i øjnene, at han gør flere ideer i »De L'Esprit des lois« (1748) til sine, uden at der af den grund henvises til Montesquieu. Han sondrer således mellem despoti, monarki og republik[64] og betegner – klogelig nok – den danske kirke-regering som monarkisk og mener at kunne bevise, at den monarkiske regering over menneskene i det hele er den bedste.[65] Den danske kirke regeres ligesom staten ved faste og almindelige love. I § 105[66] udtaler Ussing, at gode og duelige ministre er fornødne i alle stater, og især vigtige i de monarkiske, og med tydeligt lån fra Montesquieu karakteriseres monarkens rådgivere som »de kanaler, hvorigennem den hele regering flyder«, jfr. »De L'Esprit des lois«, 2. bog, kap. IV: »des canaux moyens par ou coule la puissance«. En påvirkning fra Montesquieu og muligvis J.D. Michaelis lader sig spore i § 76 om »Den christelige kirkes grund-love«,[67] hvor Ussing hævder den anskuelse, at det nye testamente ikke skal tages som en fuldstændig norm ved udformningen af de kirkelige love; apostlene har også selv gjort adskillige kirkelige indretninger, som ikke »passe sig aldeles på alle tider og steder, fordi omstændighederne ere forskellige, og deres årsager ere ophørte«. For at tage brodden af disse betragtninger anfører Ussing, at man af slige apostolske anstalter kan tage eksemplet til at danne andre kirkelove efter dem, hvorved samme nytte og samme hensigt kan opnås. Han henviser til, at Paulus efter de tiders og landes skikke anordnede, at fruentimmeret ikke skulle lade sig se med ubedækket hoved i de kristnes offentlige forsamlinger, men mener for sin egen tids vedkommende, at det ikke er nødvendigt at indføre denne skik hos europæerne. Med disse ideer som udgangspunkt fremsætter han i sit værk en række forslag til forbedring af forskellige forhold vedrørende kirken. Også personlige erfaringer gør sig sikkert gældende, når han ivrer for, at der aldrig til bestandighed skulle være to præster ved een menighed og de samme mennesker.[68] Han henviser til, at de gamle »lidt plat« sagde: jo flere kokke, jo slettere suppe. Men når to mænd endelig skulle være i eet embede sammen, og man oftest giver dem lige meget og lige besværligt arbejde, da skulle de efter hans opfattelse også have lige løn, eller i det mindste burde forskellen på lønnen ikke være større end forskellen på arbejdet.[69] Han har i det hele taget et vågent blik for den gejstlige stands økonomiske vilkår. De indtægter, som provsterne har som skiftemyn-

dighed i gejstliges dødsboer (jfr. 2-16-13), står, mener han, ikke i rimeligt forhold til besværet, og han foreslår ordningen ophævet – hvad den i øvrigt senere blev og med nogenlunde samme begrundelse ved forordning af 5. december 1806.[70] Hans kritik af lovgivningen rettes mod tiendesystemet og de hermed forbundne ulemper for præstestanden. En forandring er ønskelig, men han indser, at den ikke er nem at gennemføre.[71] Interessant er kritikken af gudstjenesten, han henviser til, at alt er blevet anderledes siden vore forfædres tider, »kun gudstjenesten er uforandret, hvor kan det andet end skade og hindre den?« Det er kun naturligt, at liturgien behøver »forandring efter tiderne, sproget og sæderne.«[72]

Andre – og mindre omfangsrige – skrifter fra de sidste 3 årtier af det 18. århundrede vidner om, at der følte s behov for adskillige ændringer inden for det kirkelige område. Den ilde ansete lejlighedsdigter og prokurator J.C.Bie (1738-98) slog i »Philopatreias trende Anmærkninger«, tredie afhandling »Om Geistlighedens Indkomster«[73] på en temmelig provokerende måde til lyd for en reduktion af den gejstlige stands indkomster, som efter hans mening i almindelighed var for store. Han ytrede utilfredshed med, at der skulle betales for kirkelige handlinger – »O! Skam at lægge told på salighedens midler« – og med at præsterne anvendte tid og kræfter på hverv uden for præstegerningen. Han fandt det rimeligere, om præsterne anvendte »den megen tid«, som blev til overs fra embedsforretningerne, på at udbrede dels teologiske dels andre videnskabers lys. »Blev ikkun gejstlighedens indkomster formindskede«, fortsætter han, »da ville vi vist finde flere lærde, skønt færre fede, præster«. Meget fornuftigt foreslår han, at præsterne kommer på fast løn, »thi adskillige og adspredte sportlers inddrivelse volder tidsspilde og tankernes adspredelse, som er højst utjenlig for studerede mænd, der kan bruge tiden til andet end at tælle tiende-neg, gæs og høns«.

Hvor usaglige Bies betragtninger end må forekomme, ramte de åbenbart et ømt punkt, og det blev adskillige gejstlige – O.Høegh-Guldberg, Henrich Ussing, Chr.Bastholm og N.E.Balle – magtpåliggende at gøre opmærksom på præsternes ofte utilstrækkelige indtægter, der stod i misforhold til deres mangeartede og omfattende embedspligter.

Netop i det 18. århundredes slutning blev der rig anledning til at

forsvare gejstlighedens økonomiske rettigheder i h.t. Danske Lov. Landboreformerne indebar, at der også måtte tages stilling til tiendevæsenet. Chr.D.F.Reventlows forslag til dens store landbokommission om forskellige ændringer vedrørende tienden mødte kritik hos Sjællands biskop N.E.Balle (1744-1816), der bl.a. ikke kunne bifalde, at D.L. 2-23-2 om tiende in natura af grise, høns, gæs og ænder skulle konverteres til en skilling af hver tønde hartkorn. Den godhjertede biskop spørger, hvor i al verden fås en gås at købe for 6 eller 8 skilling, »og nu skal præsten, om han vil have sig en gåsesteg om søndagen til vederkvægelse efter anspændt møje i tvende kirker, lægge gåsetienden sammen af 4 til 5 gårde for at få en gåsesteg til hustru og børn, da han hidtil havde stegen fra en gård alene«.[74] Kritikken hjalp ikke. I tiendeforordningen af 8. januar 1810, § 7, blev det bestemt, at tiende af gæs, høns, ænder og grise herefter »aldeles« ikke skulle oppebæres in natura, men at der til afløsning heraf skulle betales i alt 3 skilling af hver tønde hartkorn.

Interessen for ændringer af det bestående samlede sig imidlertid ikke blot om gejstlighedens økonomiske forhold. I »Korte Tanker til nærmere Eftertanke over Den Geistlige Stand«[75] kom kgl. konfessionarius Chr.Bastholm (1740-1819) ind på emner om standens titulatur – han foretrak betegnelsen religionslærer eller folkelærer for præst, i betragtning af at vi hverken er jøder eller hedninger, – rang, titler, udmærkelsestegn, klædedragt (jfr. senere) og ordination. M.h.t. det sidste punkt anfører han,[76] at da det er kongen, der beskikker præsterne, skulle ordinationen ikke i sig selv være nødvendig. På den anden side ønsker han ikke ordinationen afskaffet, idet den – vel indrettet – ikke alene kan være opbyggelig, men tillige både nyttig og nødvendig i henseende til den enfoldige almue. Agten for lærerembedet vedligeholdes bedst ved ordinationen, da oplysningen endnu ikke »er kommet så vidt, at den store hob kan bedømme en mands værd efter hans embede og hans sande talenter«.

Revision af Danske Lovs kirkeret

Den velkendte krisetilstand, som den danske kirke befandt sig i omkring år 1800, danner baggrunden for den henvendelse, som Sjællands biskop Fr.Münter (1761-1830) og biskop over Aggershus

stift Fr.J.Bech (1758-1820) i 1812 rettede til Danske Kancelli angående kirkelovgivningen.[77] Af henvendelsen fremgår, at de to biskopper flere gange har drøftet »det vigtige og såre delikate spørgsmål: hvorvidt de gamle kirkelove, som findes i danske og norske lov, i kirkeritualen og andre kongebud, og hvoriblandt mange efterhånden synes at være forældede, i det mindste ikke overholdes, kunne anses for ej mere at være gældende?«. Efter at sagen var blevet overvejet i kancelliet, og efter at Münter havde rykket for svar, blev der i januar 1813 nedlagt forestilling med indstilling om at lade nedsætte en kommission til »at foretage en revision af kirkelovene, som indeholdes i Danske og Norske lov 2. bog, kirkeritualet og flere didhørende anordninger, samt at fremkomme med forslag angående den genstand«. Indstillingen bifaldtes ved allerhøjeste resolution af 12. maj 1813. Kommissionen kom til at bestå af to københavnske provster og højesteretsassessor A.S.Ørsted. I 1817 kunne Ørsted meddele, at han havde udarbejdet et udkast til de første 7 kapitler af den fremtidige kirkelov, men det trak ud med kommissionens arbejde, og den imødesete revision af den danske kirkelovgivning blev ikke til noget. Helt uden praktisk betydning blev kommissionens virke dog ikke. Da regeringen i 1820'erne fandt det hensigtsmæssigt at indskærpe »samtlige copulationer vedkommende lovbud«, udbad kancelliet sig en betænkning fra »den allernådigst nedsatte commission til kirkelovenes revision«. Kommissionen forelagde kancelliet et udkast til »det capitel af den nye kirkelov, som skulle afhandle præstens pligter med hensyn til ægteskab«,[78] hvilket forslag, stort set uændret, blev lagt til grund for forordning af 30. april 1824 om præsternes embede med hensyn til ægteskab. Også dåbsforordningen af 30. maj 1828 bygger på et udkast fra kommissionen, der åbenbart stadig håbede på en fuldførelse af det pålagte arbejde, men – da dette kunne tage en del tid – henstillede, at der måtte udstedes en særskilt anordning om dette emne.[79]

Enkelte bestemmelser i Anden bog

Der vil i det følgende blive gjort rede for nogle af de bestemmelser i Danske lov, der har været gjort til genstand for behandling i ældre, herunder retsvidenskabelig litteratur, eller som har ligget

til grund for administrative afgørelser eller endog har givet anledning til retssager. Redegørelsen vil kun omfatte enkelte sider af problemerne og vil end ikke inden for disse rammer være fuldt dækkende m.h.t. reglernes anvendelse gennem tiden. Visse af reglerne er nu kun af retshistorisk interesse – f.eks. reglerne om tiende, – medens andre fremdeles finder, eller i hvert fald indtil nyeste tid har fundet anvendelse i administrativ eller judiciel praksis. Dette gælder bestemmelserne om præsternes »decorum« og klædedragt.

Tiende

Danske Lovs regler om tiende i kapitel 23 blev i tidens løb ændret gennem en række mere eller mindre omfattende detailbestemmelser, således at systemet som helhed var egnet til »dispyter«. Der sondredes mellem kongetiende (i middelalderen: bispetiende), kirketiende og præstetiende (2-23-4). Tiende skulle svares af korn og lignende, kvæg samt grise, høns, gæs, ænder og bisværme (2-23-1 og 2). I 2-23-1 opregnedes de tiendepligtige afgrøder: »alle slags korn, rug, byg, hvede, boghvede, havre, ærter og vikker«. Bestemmelsen rejste det problem, om opregningen var fuldstændig, eller om de opregnede sorter kun skulle anses for eksempler, uden at andre afgrøder kunne fritages for tiendepligten. Henrik Stampe (1713-89) fik i 1757 som generalprokurør forelagt en sag fra Fyen, hvor sognepræsten for Sandager og Holevad menigheder klagede over, at en bonde ikke ville svare tiende af hør- og hampesæd. Han havde derfor været nødt til at anlægge sag ved herredstinget, men herredsfogden havde frifundet bonden under henvisning til 2-23-1, der ikke nævner hør og hampesæd. I sin erklæring af 19. juli 1757[80] anførte Stampe, at det har været lovgiverens mening, at der skulle svares tiende af alt, hvad som sås. Han støttede bl.a. sin opfattelse på, at der iflg. 2-23-1 skulle svares tiende »så som afgrøden falder på hvert stykke jord eller ager«, hvilket efter Stampes opfattelse synes at tilkendegive, at hvor der er sået, og findes en »industriel afgrøde, der skal af samme afgrøde svares tiende«. Og Stampe tilføjede, at når herredsfogeden mere havde set på »lovens ånd end på dens blotte ord«, da havde han været beføjet til at dømme anderledes end sket. En tilsvarende opfattelse møder man

HANS WANDAL (1624–1675) efterfulgte Hans Svane som Sjællands biskop. I værket *Juris Regii libri VI* (1663-1673) havde han givet en fremstilling af kongemagten på teokratisk grundlag. Han deltog fra 1673 som teologisk rådgiver i arbejdet i den anden revisionskommission. Kobberstik, Frederiksborg.

hos Henrich Ussing, der antager det »som afgjort«, at der »efter lovens ord, efter dens analogi og tiendens grund« skal svares tiende af al dyrket jords afgrøde. Et sådant resultat, som er i overensstemmelse med lovgiverens mening, må man komme til, »når man kun ikke vil kløve ord, og bruge magten i stedet for sunde fortolkningsregler.«[81]

Hvad man dengang end måtte mene om Stampes og Ussings fortolkningsprincipper, skulle den udvikling, der igangsattes ved landboreformerne, inden længe føre til et andet resultat. I grundene til forordning om tiendevæsenet i Danmark af 8. januar 1810 erklæres det, at tiendevæsenet i mange dele trænger til forandring og nærmere bestemmelse, såfremt en bedre agerdyrkning ikke der-

ved skal vorde hindret«. I modsætning til Stampes og Ussings anskuelser fastslog forordningen i § 1, at tiende eller vederlag herfor ikke kunne fordres af andre end de i D.L. 2-23-1 udtrykkelig bestemte sædarter, og det blev udtrykkelig fremhævet, at der »altså« ikke måtte kræves tiende eller vederlag for tiende, »enten af bønner, hør, hamp og deslige sædearter, eller af roer, kartofler, ej heller af humle, tobak og andre handelsplanter«. Iflg. Chr. Lunns »Haandbog over det danske Tiendevæsen«[82] gav bestemmelsen ofte anledning til klage fra tiendetagernes side. Især præsten, for hvem tiende i almindelighed måtte betragtes som hovedindtægten, kom til at lide skår i sine indtægter, hvilket efter hans opfattelse kunne tale for, at tiendetageren fik erstatning for dette afsavn, når det kunne ske på en måde, så at der ikke blev lagt hindringer i vejen for agerbrugets videre fremskridt. Men Lunn var i overensstemmelse med den herskende mening – og for såvidt også med Stampe,[83] – når han måtte erkende, at erfaring havde vist, hvilket hæmmende bånd, tiendeydelsen i sin tidligere form – dvs. før tiendeforordningen – havde lagt på agerbrugets udvikling, og at man for at »fremme denne for hele staten så højst vigtige genstand« havde været nødsaget til at »opofre noget af det hensyn, som ellers ville have været taget »til tiendetagerens tarv«.[84]

De, der svarede korntiende, skulle tillige »tiende hver tiende qvæghøvde, som fødes, intet undertaget, lam, kalve, føl, kid, grise, høns, gæs, ænder, så og bisværme«. (2-23-2). Såfremt en tiendeyder i eet år ikke tillagde 10 kreaturer, skulle de lægges sammen til et andet år, indtil han havde 10 kreaturer, af hvilke han da skulle give det tiende efter gammel sædvane. Da bestemmelsen åbenbart gav anledning til »dispyter« mellem bønderne og tiendetagerne, blev det ved forordning af 7. april 1740 fastsat, at al kvægtiende af føl, kalv, lam, kid og bistade skulle betales med penge, hvorimod tiendetageren skulle nyde de øvrige små tiender, som loven formeldte, nemlig grise, høns mv., som hidtil i hvert sogn havde været skik og brug. Denne »småredselsestiende« kunne også forårsage tvistigheder, og som ovenfor anført blev den ved tiendeforordningen § 7 konverteret til en pengeafgift. Da sognepræsten for Blidstrup menighed mente sig berettiget til at oppebære det såkaldte oldenflæsk og klagede over, at en del af sognets beboere ikke ville præstere denne ydelse, meddelte kancelliet under 20. juni 1812,

at da tiende af oldenflæsk ifølge forordning af 7. april 1740 måtte anses for at være tiende af grise, så var »samme aldeles ophævet ved forordningen af 8. januar 1810 § 7«.

Patronatsret

Medens tienden i middelalderen tjente kirkelige formål i videste forstand, førte udviklingen efter reformationen til en delvis sækularisering af dette i nationaløkonomisk henseende vigtige afgiftsområde.[85] I sin kroniske pengenød bortsolgte den unge enevælde i slutningen af det 17. og i begyndelsen af det 18. århundrede »jus patronatus« til de fleste af landsbykirkerne. Afhændelsen omfattede kirketiende og den enkelte kirkes øvrige indtægter. Med salget fulgte ofte tillige kongetienden. De privatpersoner, der således havde fået overdraget patronatsret, benævntes i forordninger, plakater og reskripter fra det 18. århundrede og begyndelsen af det 19. århundrede som kirkeejere. Som bl.a. Ørsted anførte,[86] omfattede denne ejendomsret ikke selve kirkebygningen, men derimod kirkens tiender, jorder, kapitaler mv. Omend disse rettigheder kunne gøres til genstand for salg og pantsætning, var de undergivne den væsentlige indskrænkning, at de primært tjente til kirkebygningens vedligeholdelse, og at kirkeejeren af samme grund var »uberettiget til at foretage noget skridt, hvorved dette kirkens fortrinlige krav kunne indskrænkes eller blive usikkert«. Opfyldte kirkeejeren ikke sine forpligtelser m.h.t. vedligeholdelse af kirken med tilbehør, skulle han ifølge D.L. 2-22-4 have patronatsretten forbrudt. Når den tilbørlige vedligeholdelse af kirken var en betingelse for nydelsen af disse indtægtsgivende patronatsrettigheder, er det forståeligt, som det fremgår af Henrik Stampes erklæring af 12. august 1777[87] til rentekammeret, at kirkegods ikke kunne henregnes under de 200 tønder hartkorn bøndergods, som udfordredes til en sædegårds »complettering«. Iflg. den herskende videnskabelige terminologi kunne patronatsretten betegnes som en ufuldkommen ejendomsret (Ørsted)[88] eller som en »underejendomsret«, medens kirkesamfundets eller statens ret m.h.t., at kirken holdtes vedlige mv., opfattedes som en »overejendomsret« – dominium eminens. I overensstemmelse med de naturretlige teorier kunne staten i kraft af dominium eminens gennemføre indskrænkninger i private ejen-

domsrettigheder[89] og således – som f.eks. tiendeforordningen fra 1810 viste – for kirketiendeejernes vedkommende formindske værdien af kirke- og kongetienden.

Præsternes embede

De embedspligter, der ifølge Danske Lov påhvilede gejstligheden, var omfattende nok, og Chr. Bastholm mente da også, at en gejstlig mand, som ellers med troskab opfyldte alle sine pligter, vist ikke var mere lediggænger end nogen verdslig embedsmand.[90] Efter at have omtalt de forskellige gejstlige embedspligter ville han ikke engang tale om, at præsterne da også behøvede nogen tid til at lære, »hvad der går for sig i den lærde verden, og til selv at gøre nogle skridt frem på videnskabens bane«. Imidlertid udvidedes embedspligterne i løbet af det 18. og 19. århundrede til et sådant omfang, at der knap nok levnedes præsterne tid til sjælesorg og fornødne studeringer.[91] Ved at se efter i provst Jens Møllers »Haandbog for Præster«[92] får man et udmærket indblik i præsternes mangeartede embedsgerninger i tiden henimod enevældens slutning. Der sondres i håndbogen mellem præsten som gejstlig og som verdslig embedsmand. De gejstlige forretninger vedrørte kirkevæsenet – prædiken, kirkelige handlinger og ministerialbøger – skolevæsenet og fattigvæsenet – alt i overensstemmelse med den fra middelalderen nedarvede opfattelse af kirkens opgaver i samfundet. Til de verdslige embedsforretninger hørte tilsyn med fremmede og løsgængere, udstedelse af skudsmål og udfærdigelse af attester og lister til brug for sessionsvæsenet. Endvidere skulle præsterne afgive indberetninger til vedkommende myndigheder om forskellige forhold som sognekassens status, rangspersoners ophold i sognet (rangskat!), dødfødte børn, døvstumme og blinde, øde og ubeboede bøndergårde, smitsomme sygdommes udbrud, hor og blodskam mv.

Decorum

Det var en pligt for præsten »at opbygge sin menighed ved rene sæder og en i enhver henseende ulastelig vandel.« Iflg. D.L. 2-11-1 skulle præsterne »i al deres liv og levned og omgængelse sig således anstille, som det Guds tjenere bør, at deres tilhørere kunne tage

gode exempler af dem, og deres liv og lærdom kan svare hinanden til opbyggelse og uden forargelse, så de ikke selv med deres liv og levned deres embede vanære, men sig således altid forholde, som deres kalds værdighed udkræver«. At præsterne måtte fyldestgøre visse moralkrav, hænger til dels sammen med, at de skulle våge over sædeligheden (censura morum) i den enkelte menighed, jfr. D.L. 2-9, der hjemlede præsten sanktioner som advarsler, udelukkelse fra nadverens sakramente og bandsættelse (2-7-6, 10 og 11). I overensstemmelse med den opfattelse, der længe – og indtil for nylig – har været gældende m.h.t. præsternes decorum, kunne Ørsted i 1822 i tidens højtstemte sprog udtale, at »handlinger, der ikke er egentlige forbrydelser, men dog åbenbart strider mod den ophøjede sædelære, som det er præstens sag, ved lærdom og levned, at udbrede, eller som dog er uforenelige med den sædelige delicatesse, der bør udmærke hans vandel, kunne – – – gøre ham uskikket til, med værdighed og frugt, at forestå sit embede«.[93] I sine betragtninger henviste Ørsted bl.a. til D.L. 2-11-13 og 14, jfr. 2-2-5, der »vidner om, at drukkenskab og enhver løsagtigheds forseelse gør en præst uværdig til at beklæde sit embede«.

I retspraksis har D.L. 2-11-1 ikke sjældent været anvendt over for præster, der har krænket kønsmoralen, i flere tilfælde i forbindelse med overtrædelse af bestemmelser i almindelig borgerlig straffelov af 10. februar 1866, kap. 16, forbrydelser mod sædeligheden, (§§ 166, 174, 176 og 185).[94] Til eksempel kan nævnes, at Højesteret i 1923 stadfæstede en af Vestre landsret afsagt dom om en præst, der var blevet tiltalt for uterligt forhold mod en tjenestepige (§ 185), men blev frifundet, da hun ved sin adfærd havde givet præsten føje til at gå ud fra, at hun ikke var uvillig til at tåle hans optræden. Derimod fandtes præsten ved det af ham udviste forhold at have tilsidesat hensynet til sit kalds værdighed i en sådan grad, at han i henhold til D.L. 2-11-1, jfr. reskript af 7. oktober 1740, var uværdig til at beklæde præsteembede.[95] Så sent som i 1949 er en præst i folkekirken blevet fradømt sit embede i medfør af D.L. 2-11-1 for at have stået i et utilladeligt forhold til en kvindelig organist og for at have udvist uterlig adfærd over for en anden kvinde.[96] Den ændring af kønsmoralen, der har fundet sted i samfundet gennem de sidste 30 år, har ikke kunnet undgå at præge de overordnede kirkelige myndigheders syn på præsternes sædelige

HANS SVANE (1606-1668) blev i 1655 Sjællands biskop. Han virkede som leder af den gejstlige stand på stændermødet i 1660 ivrigt for indførelsen af arveregeringen. 1664 blev han tilsagt til at deltage i den anden lovkommissions arbejde, men kom ikke i funktion. Maleri af Abraham Wuchters på Frederiksborg.

vandel, og man har i hvert fald ikke skredet til afskedigelser af præster p.g.a. »uægteskabelige forhold«, og der har så meget desto mindre været grund til at håndhæve D.L. 2-2-5 og 2-11-13, hvilke bestemmelser – forlængst – må anses for bortfaldet.

D.L. 2-11-1 er også blevet påberåbt i andre sammenhænge end de just anførte. I den bekendte sag fra 1915/16 mod sognepræst

N.P. Arboe Rasmussen fandt Viborg stifts ekstraordinære landemode, at Arboe Rasmussen ved foredragsmøder uden for pastoratet og ved sin litterære virksomhed havde udvist en polemisk holdning over for folkekirken, og at dette ud over at være i strid med præsteløftet meget let kunne blive til forargelse og være i strid med, hvad kaldets værdighed krævede. Ved landemoderettens dom blev pastor Arboe Rasmussen »at anse efter Danske Lov 2-11-1 og 2-17-8, jfr. 2-17-7, sammenholdt med straffelovens § 142«, og straffen fandtes »efter sagens omstændigheder at burde bestemmes til embedsfortabelse«. Men det hele faldt til jorden, da dommen blev indanket for Højesteret, der fandt, at sagen alene drejede sig om, hvorvidt Arboe Rasmussen var strafskyldig, hvad der efter Højesteret ikke var grundlag for at antage.[97]

Efter at folkekirkens tjenestemænd ved tjenestemandsreformen i 1969 er blevet undergivet den samme lovgivning som statens tjenestemænd, synes der næppe længere at være grund til at anvende D.L. 2-11-1 ved siden af tjenestemandslovens § 10, stk. 1, 2. led, hvorefter tjenestemanden såvel i som uden for tjenesten skal vise sig værdig til den agtelse og tillid, som stillingen kræver. Kravet til decorum varierer efter arten af de enkelte tjenestemandsstillinger, og den omhandlede bestemmelse i tjenestemandsloven afgiver den fornødne hjemmel for at stille specielle vandelskrav til præster i folkekirken, uden at man behøver at ty til Danske Lovs decorumbestemmelse. Det er vel derfor nærmest et udslag af inertiens lov, når D.L. 2-11-1 i 1971/72 blev bragt på bane i en sag, der drejede sig om, hvorvidt en person, der i 1945 var blevet dømt for overtrædelse af straffelovstillægget angående forræderi og anden landsskadelig virksomhed, kunne søge ansættelse som præst i folkekirken.[98] Kirkeministeriet har i hvert fald ikke siden bragt bestemmelsen i anvendelse ved behandlingen af sager om præsters decorum.

Præsternes embedsdragt

Nærmest som en eksemplifikation af den almindelige decorumregel foreskriver D.L. 2-11-2, at præsterne altid skulle »gå i rette præsteklæder, som kan sømme een Guds ords tjener«. Hovedkilden til artiklen er kirkeordinansen (bl. 57),[99] der må ses i sammenhæng med de på de middelalderlige stiftssynoder trufne beslutninger om

Doct. Johannes Baggerus
Sellandiæ Episcopus, S. R. M. in Collegio Consist. Consiliarius, et
Facult. Theol. in Illustri Academia Havniensi Decanus et
Profess. Publicus.
Hac frontis Baggerus erat gravitate decorus,
Altratos inter stella corusca Vires;
Deliciæ Superum, lux Cleri, gloria Svadæ;
Hæreseos fulmen, sidus, Apollo, tuum
Desine mirari, terris hoc Lumen ademptum:
Spargere Sidereo debuit axe Jubar.
Laurent Thura
I. Smith. fecit Londini.

præsters klædedragt. Præster skulle gå sømmeligt klædt i lange og sorte dragter, og ikke efterligne lægfolks dragt. I Danmark blev det således i det 15. århundrede forbudt præster at bære røde, grønne eller gule dragter,[100] og specielt m.h.t. pelsværk bestemtes det på kirkemødet i København 1425, at præsterne ikke måtte bære »uden til forede klæder, uden huerne alene, og den yderste kant af klæderne«, thi præsternes »herlighed skulle være indvortes«.[101] Kirkeordinansens påbud om, at præsterne skulle gå »udi een ret præsteklæde, som kan sømme een Guds ords tjenere« var kun en gentagelse af de senmiddelalderlige bestemmelser angående disse forhold. De lutherske præster måtte altså ikke klæde sig efter eget forgodtbefindende, men der savnes ikke eksempler på, at præsterne i de følgende århundreder ofte følte trang til at følge modestrømningerne inden for klædedragten.[102] Biskopperne beklagede dette uvæsen, og påbød præsterne at være klædt som det sømmede sig for en »ærlig præstemand«. I forordning af 27. marts 1629, 3,2,[103] udtaltes det, at det skulle være præsterne en »vederstyggelighed at have ny noder«, og at de skulle holde sig aldeles efter ordinansen og »den ordens vis end og i tarvelig side klæder, sammarier, kjortler og andet sådant, som det deres stand sømmer og udkræver.« Betegnelsen »præstelig habit« forekom også,[104] men der blev ikke givet nærmere forskrifter om denne dragts beskaffenhed og udseende. Dette skete heller ikke med Danske Lov, idet man utvivlsomt har ment, at de pågældende forhold i givet fald skulle reguleres i h.t. særlovgivningen (politien), en antagelse, der synes

HANS BAGGER (1646–1693) var født og opvokset i Lund og havde været professor ved Universitetet i Lund. Senere kom han til København, hvor han ægtede Griffenfelds søster i 1674. Året efter blev han kun 29 år gammel udnævnt til Sjællands biskop efter Wandal. I modsætning til en anden af Griffenfelds svogre Jørgen Fogh påvirkedes Baggers stilling ikke af Griffenfelds fald i 1676. Han blev i 1680 medlem af den tredje revisionskommission og havde i øvrigt betydelig indflydelse på den kirkelige lovgivning i de år. Som teolog var han præget af tidens lutherske ortodoksi, der stod helt afvisende overfor reformerte og katolikker. Denne stejle holdning prægede også hans og de øvrige teologers deltagelse i lovarbejdet. Sortekunst af John Smith efter maleri af Georg Sallman. Frederiksborg.

bestyrket ved, at der ved forordning af 13. marts 1683 blev givet regler om højere gejstliges klædedragt. D.L. 2-11-2 indskrænkede sig til at påbyde, at præsterne såvel i som uden for tjenesten skulle gå sømmeligt klædt og ikke give efter for skiftende modeluner hos den øvrige befolkning. At man i en tidsalder, der i øvrigt kendetegnes ved en minutiøs regulering af allehånde forhold i samfundet, undlod at lovgive om den almindelige gejstlige klædedragt, skyldes formentlig, at opfattelsen af denne klædedragts udseende havde fæstnet sig gennem længere tids praksis, og at det derfor ikke var påkrævet at udfærdige bestemmelser herom.

At den danske præstedragt har holdt sig nogenlunde uforandret siden det 17. århundrede, er ikke ensbetydende med, at den altid har været værdsat blandt præster. Henimod slutningen af det 18. århundrede fremførte Chr. Bastholm nogle yderst kritiske betragtninger over »folkelærerens klædedragt«,[105] og han havde for så vidt let spil, da præstedragten endnu blev båret som »husdragt«, dvs. uden for tjenesten. Han fandt, at præsterne gik »her på kloden som levende antikviteter, som mindesmærker af en gammel elendig, ufornuftig smag«. Det var byrdefuldt under embedsforretningerne »at tale med dette åg om halsen, hvori der synes at hænge tvende spande«. Hertil kom, at præstedragten var kostbar (»byrdefuld for pungen«) og usund, mere end nogen anden var præsten efter Bastholms mening udsat for at komme i damp, hvad enten han var »på prædikestolen, i skriftestolen eller i sygestuen«. Han var åbenbart klar over, at præsterne ikke på egen hånd kunne ændre præstedragten, idet han fremsatte det ønske, at kancelliet ville sørge for, at denne dragt dog ikke endnu skulle blive bragt ind i det 19. århundrede. »Af vore oplyste og smagfuldere tider kan man vist vente at se disse gothiske Zirater afskaffede«. Bastholm gik ind for, at præsterne i deres embedsforretninger havde en særskilt dragt. Dette ville give en vis agtelse; men »i sandhed, ingen vingekiol, som tynger skuldrene, ingen pibekrave, som overdynges af sved, og tvinger halsen i dens bevægelser.« Bastholms tanker vandt genklang hos adskillige af samtidens præster,[106] men, som det har vist sig, sejrede den konservative opfattelse af præstedragten, der af biskop N.E. Balle fandtes værdig, bekvem og billig,[107] og ifølge W. Rothe (1844) var egnet til at skjule »manden med alle hans personlige mangler og brøst«.[108]

Medens pligten til at bære rette præsteklæder uden for tjenesten ikke er blevet håndhævet siden begyndelsen af forrige århundrede, har kirkeministeriet i flere konkrete tilfælde indskærpet præsters pligt til at være iført ornat under gudstjenester og ved udførelse af kirkelige handlinger. D.L. 2-11-2 har senest været påberåbt af ministeriet i en sag fra begyndelsen af 1970'erne. En folkekirkepræst havde i nogen tid forrettet gudstjenester og kirkelige handlinger i almindeligt mørkt jakkesæt. Ministeriet udtalte, at præsten var forpligtet til at bruge folkekirkens embedsdragt, og henviste bl.a. til D.L. 2-11-2 og til, at folkekirkens præster gennem århundreder i tjenesten havde været iført en dragt bestående af sort kjole med pibekrave, hvilken dragt i såvel administrativ som judiciel praksis var anerkendt som tjenestedragt for præster i folkekirken. Da præsten ikke fulgte ministeriets afgørelse, blev der i 1971 nedsat en provsteret til pådømmelse af sagen. Provsteretten kom til det resultat, at D.L. 2-11-2 ikke kunne antages at medføre pligt til at bære en bestemt embedsdragt, men under hensyn til at præsten havde tilsidesat de ham givne pålæg fra biskoppen og kirkeministeriet om at bære ornat i tjenesten, blev han »ansat strafskyldig« i henhold til tjenestemandslovens § 24, og straffen blev efter de foreliggende omstændigheder fastsat til en irettesættelse.

Dommen blev ikke indanket for landemoderetten,[109] men gav anledning til, at problemerne vedrørende brug af tjenestedragt blev løst ved aftale mellem ministeriet og Den danske Præsteforening i henhold til tjenestemandslovens § 45, stk. 2.[110] Det påhviler fremdeles folkekirkens præster at bære tjenestedragt, når de forretter gudstjeneste og kirkelige handlinger, men med menighedsrådets samtykke kan der af biskoppen meddeles præster tilladelse til at undlade at bære tjenestedragt. Det mest bemærkelsesværdige ved aftalen er, at der for første gang i dansk kirkerets historie er blevet givet nærmere regler om tjenestedragtens udseende.

Hvilket indhold man end lægger i D.L. 2-11-2, kan bestemmelsen ikke længere anses for gældende, og, som det allerede tildels fremgår af det foregående, vil en tilsvarende dom kunne fældes over en god del af lovens øvrige kirkeretlige bestemmelser. Danske lovs anden bog er i systematisk henseende et ganske tilfredsstillende lovarbejde; men efterhånden som de fleste af bestemmelserne er bortfaldet ved desvetudo eller som følge af senere lovgivning,

fremtræder de resterende bestemmelser – i det omfang de i det hele taget vil blive håndhævet i påkommende tilfælde – som mere eller mindre løsrevne fra en oprindelig velmotiveret sammenhæng. For så vidt er Henrich Ussing stadig aktuel, når han om vore kirkelove fremsætter det ønske, at deres mangler bestandig må »efterses, vel prøves og forsigtig forbedres«, samt at de for alle ting må »overholdes, og hvad som ikke kan holdes, og overholdes – plat afskaffes«.[111]

Noter

1. Den danske Kirkeordinans, citeret efter den danske udgave af 14. juni 1539, bl.6. Kirkeordinansen er gengivet i DKL. I, s. 40-133.
2. Den nære forbindelse mellem kirke, skole og fattige er ligeledes kommet til udtryk i lovens regler om dispositiones mortis causa, se 5-4-15, 16, 18 og 19.
3. Matzen og Timm, s. 57.
4. F.eks. 2-4-14, 2-5-7, 19 og 28, 2-22-53, 54, 56 og 58 samt hele 2-9, bortset fra art. 26. Se endvidere Matzen og Timm, s. 17 ff.
5. DKL.I, s. 108.
6. DKL.I, s. 108.
7. DKL.I, s. 88-89.
8. Se nærmere Poul Andersen: Dansk Forvaltningsret, 5. udg. (Kbh. 1965), s. 15 f. Aug. Roesen, s. 13.
9. Nu kan ukonfirmerede børn iflg. anordning nr. 279 af 9. juli 1968 om konfirmation § 8, stk. 1, deltage i altergangen, når præsten er villig til at modtage dem som nadvergæster.
10. Folketingstidende, forhandlingerne i folketingsåret 1978-79, III, sp. 4561-4562.
11. Hermed er man bevidst vendt tilbage til den ordning, der var gældende i h.t. kirkeordinansen, bl. 73, DKL.I, s. 118.
12. Folketingstidende, forhandlingerne i folketingsåret 1978-79, VIII, sp. 12606.
13. Optrykt i Præsteforeningens Blad 1979, s. 570-71. Om sagen, se sst. s. 553-56, 570-71, 685-91 samt årgang 1980, s. 26-30.
14. Af den righoldige tyske kirkeretlige litteratur om forholdet mellem stat og kirke i det 16. og 17. århundrede kan nævnes:

    Martin Heckel: Staat und Kirche nach den Lehren der evangelischen Juristen Deutschlands in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. Jus Ecclesiasticum Band 6 (München 1968).
    Martin Honecker: Cura religionis Magistratus Christiani. Studien zum Kirchenrecht im Lutherthum des 17. Jahrhunderts, insbesondere bei Johann Gerhard. Jus Ecclesiasticum Band 7 (München 1968).
    Se endvidere *Jørgen Stenbæk:* Ecclesia particularis-respublica christiana. Dansk kirkeretstænkning i 1600-tallet og dens historiske forudsætninger, KS 1975, s. 34-60.

15. M.h.t. Danmark har kongen aldrig været »summus episcopus«, se bl.a. Glædemark, s. 4 og Aug. Roesen, s. 18. I Hdb. III, s. 47 anfører A.S. Ør-

sted, at kongen »for saa vidt betragtes som Overbiskop«.

16. Se dertil A.S. Ørsted: Behøver den danske Kirkeforfatning en omgribende Forandring, Juridisk Tidsskrift 12. Bind 1 Hefte (1826), s. 281 f.
17. Om kirkeordinansen, se bl.a. Jørgen Stenbæk: »Den danske kirkeordinans af 1537/39 – Teologi og funktion«, i Reformationen i Norden, Kontinuitet och förnyelse (1972), s. 130-155. Om udviklingen af forholdet mellem stat og kirke, se endvidere Glædemark, s. 1-76.
18. Gengivet i KS 2 R.V (1867-71), s. 239-43.
19. DDKH IV, s. 349. I »Kirkeforfatningen«, bd. I, s. 98, karakteriserer Henrich Ussing kollegiet som »en Art af en protestantisk Pave«.
20. DKL III, s. 435-39.
21. Gentaget i D.L. 2-12-4. Om denne indløsningssum, se Matzen og Timm, s. 263 ff.
22. Se Horst Dreitzel: Protestantischer Aristotelismus und absoluter Staat, Die »Politica« des Henning Arnisaeus (Wiesbaden 1970), s. 380.
23. Citeret efter Knud Fabricius: Kongeloven, dens Tilblivelse og Plads i Samtidens Natur- og Arveretlige Udvikling (Kbh. 1920), s. 58-59.
24. Horst Dreitzel, anf. værk. s. 373.
25. Knud Fabricius, anf. værk, s. 317 f.
26. DKL I, s. 195-206.
27. Secher, Forordninger, IV, s. 446-477.
28. Secher, Forordninger, V. s. 122-354; 1. bog, s. 143-211.
29. Secher og Støchel, I, s. 10-11.
30. Secher og Støchel, I, s. 11-39.
31. Secher og Støchel, I, s. 178-79.
32. Secher og Støchel, I, s. 289-90.
33. Secher og Støchel, I, s. 305.
34. Secher og Støchel, I, s. 332 og 336.
35. Secher og Støchel, I, s. 367.
36. Secher og Støchel, I, s. 374-75 og 484-583.
37. Secher og Støchel, I, s. 560.
38. Secher, forordninger, I, s. 420-21; DKL II, s. 125-134.
39. Stig Iuul: Kodifikation eller Kompilation? Chr. V's Danske Lov paa Baggrund af ældre Ret (Kbh. 1954, optrykt 1963), s. 45.
40. Secher og Støchel, I, s. 560.
41. Secher og Støchel, II, s. 271-72.
42. L.M.B. Aubert: Forhandlingerne om Christian V's Danske og Norske Lovs anden Bog og om Kirkeritualet for Danmark og Norge, Theologisk Tidsskrift for den evangelisk-lutherske Kirke i Norge, Ny række, 4. bd. (Kria. 1876), s. 569-615. Udkast til kapitel 21 »Om Religionen«, s. 580-86.
43. Secher og Støchel, II, s. 321-22.
44. Secher og Støchel, II, s. 426, 431-32, 457-59, 461-62, 462-68, 468-72, 472-80, 493, 494-98, 515-21.
45. Secher og Støchel, II, s. 463-64.
46. Secher og Støchel, II, s. 461-62, 464.
47. DDKH, IV, s. 148 ff.
48. Secher, Forordninger, II. s. 168-69; DKL II s. 322-23.
49. Kirkeforfatningen, I, s. 144.
50. J.F.W. Schlegel: Om symbolske Bögers Indførsel i den danske og norske evangeliske Kirke, og især om Lovcommissionens Bestræbelse at indføre Formula Concordiæ her i Landet ved en artikel i Kong Christian den V'tes Lovbøger, Skandinavisk Museum ved et Selskab, (Kbh. 1803), 2. bd., s. 139-60.
51. Secher og Støchel, II, s. 515-21.
52. Secher og Støchel, II, s. 464-67.
53. Secher og Støchel, II, s. 520.
54. Secher og Støchel, II, s. 465.
55. Secher og Støchel, II, s. 470-72.
56. Jørgen Stenbæk: En kirkeretslig vurdering af Danske Lovs 6. bog – strafferetten, KS 1972, s. 58-90.
57. Kirkeforfatningen II, §§ 98 og 99.
57. Den Danske Kirke- eller Geistlige Ret, saaledes som samme indeholdes udi Den Danske og Norske Lovs 2den Bog (Kbh. 1775).
59. Forsøg til en almindelig Kirkeret eller Dansk Juridisk Afhandling om Kirkens Ret i Almindelighed saavidt samme kan udledes af almindelige Begreb

og Grunde uddraget af Joach. Georg Daries Elementa Juris Ecclesiastici universalis. Som en forberedelse til et Jus Ecclesiasticum Particulare Danicum eller den Danske Kirke-Ret i Særdeleshed (Kbh. 1763).

60. Kirkeforfatningen I, s. XIII.
61. Forsøg til den anden Bogs Fortolkning i Christian den Femtes danske og norske Lov og de ældre Loves Bestemmelser, som henhøre til denne Deel af den danske Lovgivning (Kbh. 1801).
62. Sorø, 1786-89.
63. Bjørn Kornerup: Henrich Ussing, Dansk Biografisk Leksikon, bd. XXIV, s. 573-75 med henvisninger.
    Se endvidere A.S. Ørsted: Bemærkninger i Anledning af »Provst Ussings Appel til Kongen og Folket, i Sagen, anlagt af Byefoged Aarøe«, Juridisk Arkiv, No. 17. (Kbh. 1808), s. 142-69.
64. Kirkeforfatningen II, § 90, s. 107 ff.
65. Kirkeforfatningen II, § 94, s. 133 ff.
66. Kirkeforfatningen II, s. 193 ff.
67. Kirkeforfatningen II, s. 25-31.
68. Kirkeforfatningen II, §§ 167-168, s. 170 ff.
69. Kirkeforfatningen III, 1, § 173, s. 243 ff.
70. Kirkeforfatningen II, § 131, s. 378-79.
    Henrik Stampes Erklæringer viser, at generalprokurøren ofte måtte tage stilling til, om det tilkom provsten eller en anden offentlig myndighed at forrette skifte efter præsteenker, præstedøtre, degneenker m.m., se f.eks. Erklæringer I, s. 294, 354, 417, 536, II s. 219, 577, III s. 142, 307, IV s. 63, 234, 602, 637, V s. 84, 225, VI s. 19.
71. Kirkeforfatningen III, 2, II §§ 196-203, s. 452 ff.
72. Kirkeforfatningen IV 1, § 267, s. 136 ff.
73. Kbh. 1770, s. 29-38.
74. Magasin for den nyere Danske Kirkehistorie, samlet af det Siællandske Stifts-Archiv og udgivet af Stiftets Biskop Dr. Nicolai Edinger Balle, 2. bd. 2. hft. (Kbh. 1796), s. 425-26.
75. Kbh. 1794.
76. Bastholm, s. 109-120.
77. Harald Jørgensen: Omkring Nedsættelsen af Kirkekommissionen af 1813, K S 6 R IV, s. 377-89.
78. Collegialtidende 1824, s. 242 f.
79. Collegialtidende 1828, s. 489 f.
80. Erklæringer II, nr. XVII, s. 97-102.
81. Kirkeforfatningen III, 2, § 196, s. 492 ff.
82. Kbh. 1839.
83. Erklæringer II, nr. XVII, s. 97-102.
84. Lunn, anførte værk, s. 54-56.
85. Se hertil bl.a. P. Severinsen: Folkekirkens Ejendoms-Historie (Kbh. 1920), s. 49 ff.
86. Hdb. IV, s. 204-205: Se endvidere Hdb. III, s. 549-51 og Hdb. VI, s. 304-305.
87. Erklæringer VI, nr. XCI, s. 374-76.
88. Hdb. IV, s. 205.
89. Ditlev Tamm: Fra »Lovkyndighed« til »Retsvidenskab«, Studier over betydningen af fremmed ret for Anders Sandøe Ørsteds privatretlige forfatterskab (Kbh. 1976), s. 123-24.
90. Bastholm, s. 68 f.
91. Glædemark, s. 63-64.
92. 3. udgave (Kbh. 1842).
93. I »Udførlig Fremstilling af Læren om de Forbrydelser, som af Embedsmænd begaaes, efter de Danske og Norske Love«, Juridisk Tidsskrift, 4. bd., 2. hft., (Kbh. 1822), s. 9-11.
94. UfR. 1898, 473 (H), jfr. H.R.T. 1898, 119.
    UfR. 1909, 952 (H), jfr. H.R.T. 1909, 393.
    UfR. 1929, 95 (H), jfr. H.R.T. 1928, 570.
95. UfR. 1923, 488 (H).
96. UfR. 1949, 863 (H).
97. UfR. 1916, 627, jfr. H.R.T. 1916, 168.
98. Folketingets ombudsmands beretning for året 1972, s. 29-33.
99. DKL I, s. 100.
100. DDKH III, s. 119.
101. P. Kofod Ancher: En Dansk Lov-Historie fra Kong Harald Blaatands Tid til Kong Christian den Femtes, II Deel (Kbh. 1776), s. 246.

102. DKL I, s. 466-67. KS 4 R III, s. 586.
103. DKL III, s. 167; Secher, forordninger IV, s. 475.
104. Missive 28. september 1650, DKL III, s. 361; Secher, forordninger V, s. 646-47. Missive 31. maj 1674, DKL III, s. 498.
105. Bastholm, s. 97 ff.
106. P. Hansen: Om en Religions-Lærers Gravitet (Kbh. 1795), s. 71 ff. Se endvidere Bjørn Kornerup: Et forslag til en Reform af Præstedragten 1796, KS 7 R III, s. 70-95.
107. Se Bjørn Kornerup, anførte afhandling, s. 75.
108. W. Rothe: Om den geistlige Dragt og de kirkelige Klæders Oprindelse, Teol. Tidsskrift, bd. 8 (1844), s. 234.
109. Om gejstlige domstole, se Aug. Roesen, s. 54-57. A. Bach: Om retsplejen i gejstlige sager, UfR. 1951, s. 251-64.
110. Senest aftale 16. april 1982.
111. Kirkeforfatningen II, s. 269.

Anvendte forkortelser

Bastholm
Chr. Bastholm: Korte Tanker til nærmere Eftertanke over Den Geistlige Stand (Kbh. 1794).

DDKH
Den danske Kirkes Historie I-VIII, udg. af Hal Koch og Bjørn Kornerup, (Kbh. 1950-1966).

DKL
Danske Kirkelove samt Udvalg af andre Bestemmelser vedrørende Kirken, Skolen og de Fattiges Forsørgelse fra Reformationen indtil Christian V.s Danske Lov, udgivne af Holger Fr. Rørdam, I-III (Kbh. 1883-89).

Erklæringer
Erklæringer, Breve og Forestillinger, General-Prokureur-Embedet vedkommende. Henrik Stampe I-VI (Kbh. 1793-1807).

Glædemark
H.J.H. Glædemark: Kirkeforfatningsspørgsmaalet i Danmark indtil 1874. En historisk-kirkeretlig Studie (Kbh. 1948).

Hdb.
A.S. Ørsted: Haandbog over den danske og norske Lovkyndighed, med stadigt Hensyn til Hr. Etatsraad og Professor Hurtigkarls Lærebog, I-VI (Kbh. 1822-35).

Kirkeforfatningen
Henrich Ussing: Kirkeforfatningen i de kongelige danske Stater, med dens vigtigste Fordele og Mangler samt muelige Forbedringer, I-VI (Sorø 1786-89).

KS
Kirkehistoriske Samlinger, 1849 ff.

Matzen og Timm
Henning Matzen og Johannes Timm: Haandbog i den danske Kirkeret (Kbh. 1891).

Aug. Roesen
August Roesen: Dansk Kirkeret, 3. udg. (Hillerød 1976).

Secher, Forordninger
Corpus Constitutionum Daniæ.
Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende 1558-1660, Udgivne ved V.A. Secher, I-VI (Kbh. 1887-1918).

Secher og Støchel
Forarbejderne til Kong Kristian V.s Danske Lov, Udgivne ved V.A. Secher og Chr. Støchel, I-II (Kbh. 1891-1894).

Husbondansvaret i DL 3-19-2

Af *Jørgen Nørgaard*

Det 19. kapitel i Danske Lovs tredie bog bærer titlen »Om Tienistefolk paa Landet og i Kiøbstæderne, Inderster og Løsgængere«, og i kapitlets tre første artikler hedder det:

1. Tienistefolk maa ej med deris Forseelse føre deris Husbond Skade paa, men de bør selv at lide for hvis de brut have.
2. End giver Husbond sin Tiener, eller anden, Fuldmagt paa sine Vegne at forrette noget, da bør Husbonden selv at svare til hvad derudj forseis af den, som hand Fuldmagt givet have, og af hannem igien søge Opretning.
3. Begaais noget Uskielligt imod Tieneren af andre end Husbonden, da opbær Tieneren selv Bøder.

Reglen i DL 3-19-2 er fælleseje for alle danske jurister. Med samme stolthed som den, hvormed en lærling tilegner sig fagets udtryk og vendinger, lærer man sig som student de pompøse ord. Man føler sig godt på vej til at blive medlem af en profession, og adgangstegnet bliver i hukommelsen, når andre lige så vigtige regler forlængst er glemt. DL 3-19-2 huskes som reglen om erstatningsansvar for andres fejl uden for kontraktsforhold, og som sådan vil den også blive behandlet i det følgende.

Den historiske udvikling i retspraksis og den juridiske teori

I 1950 afgav Henry Ussing en betænkning om *»Nordisk lovgivning om erstatningsansvar«*. Den danske del af betænkningen indledes med en »Oversigt over dansk rets regler om erstatning uden for kontraktforhold sammenlignet med norsk og svensk rets regler«, og under overskriften »Ansvar for andres fejl« hedder det i betænkningen (s. 7):

> »Hvis en person volder skade ved uforsvarlig adfærd, mens han udfører et hverv i en andens tjeneste, bliver den anden, principalen eller »husbonden«, erstatningsansvarlig ved siden af »tjeneren«. Dette står fast i dansk retspraksis og støttes på reglen i Chr. V's Danske Lov 3-19-2. Faktisk går denne praksis kun ca. 50 år tilbage. Før den tid ses reglen i 3-19-2 ikke brugt uden for kontraktforhold. Nu er reglen imidlertid en af vore vigtigste erstatningsregler. – – –
>
> Chr. V's Norske Lov 3-21-2 indeholder en tilsvarende regel, der forstås på samme måde. – – –«

I den velkendte, forsigtige form bekræftede Ussing hermed den traditionelle opfattelse af DL 3-19-2 som et nationalt arvestykke, genfundet af domstolene omkring år 1900 og anbragt på sin oprindelige plads, dvs. som en generel regel om husbondansvar.

I sin disputats *»Studier over ældre dansk Formueretspraksis«* (1951) reviderede Thøger Nielsen denne opfattelse grundigt.

I disputatsens afsnit om »Ansvar for andres Fejl« (l.c. s. 304-319) gør Thøger Nielsen først op med den forestilling, at Danske og Norske Lovs regler om husbondansvar og tjeneransvar er en videreførelse af tilsvarende ansvarsprincipper i gammel nordisk og germansk ret, sml. Stang: *»Erstatningsansvar«* (1919) s. 198. Mens de gamle nordiske og germanske regler fastlagde et husherreansvar, dvs. et ansvar for skader forvoldt af de personer, som var undergivet husherrens magt, og som levede sammen med ham, indeholder formuleringen af 3-19-2 ikke holdepunkter for, at den handlende persons personretlige status skal være af en særlig beskaffenhed – loven bestemmer derimod, at der skal være givet en »Tiener, eller anden, Fuldmagt« til at udføre noget. Det var næppe uvelkomment for Danske Lovs skabere også i de mindre ting at understrege, at husherrernes (det vil først og fremmest sige ade-

lens) magt blev begrænset til fordel for kongens magt, og læst i sammenhæng med sine „naboregler", 3-19-1 og 3-19-3, der tydeligvis fastslår tjenerens selvstændighed og retsevne, synes 3-19-2 tværtimod at betegne et brud med fortidens regler.

Dernæst peger Thøger Nielsen på, at regler svarende til DL 3-19-1, 3-19-2 og 3-19-3 *under ét* blev indført i begyndelsen af 3. bogs, 32. kapitel i Rasmus Vindings *»Første Projekt«*, og at *»Første Projekts«* 3-32-2 havde følgende ordlyd:

> »End giver Husbond sin Tienere eller anden Mand Fuldmagt paa sine Vegne at forrette noget mactpaaliggende, som hannem paa hans Embeds Vegne self tilkom at forrette, da bør Husbonden self at svare til, hvad derudi brydes af den, som hand Fuldmact givet haver, oc af hannem igien søge sin Opretning«.

– altså en regel, hvorefter man bliver ansvarlig for skade, der forvoldes ved forseelse begået af en person, hvem man har pålagt at udrette noget, som det i henhold til et særligt pligtforhold (endda nærmest en offentlig tjenestepligt) påhviler en selv at udføre. Den person, der *delegerer* sin forpligtelse til en anden, skal være erstatningsansvarlig for skade, som forvoldes ved forseelse begået af den, det er blevet pålagt at opfylde vedkommende forpligtelse – hvis skaden forvoldes som et led i udførelsen af den delegerede forpligtelse.

For Danske og Norske Lovs skabere var det nok særlig nærliggende at fastlægge et sådant *delegationsansvar* med henblik på *offentlige tjeneste- og pligtforhold* – og på det område var ansvaret måske også særlig tiltrængt. Dette må antages at være baggrunden for *»Første Projekt«* 3-32-2's formulering »noget mactpaaliggende, som hannem på hans Embeds Vegne self tilkom at forrette«, og selv om disse ord gled ud i 1. revisionskommission til fordel for den endelige tekst i DL 3-19-2 »End giver Husbond sin Tiener, eller anden, Fuldmagt paa sine Vegne at forrette noget«, synes det ikke nærliggende at tage dette som udtryk for en forkastelse af, at ansvaret skulle være et delegationsansvar – men sml. Inger Skyum-Nielsen i TfR 1965 s. 563-568. Ordene »noget mactpaaliggende« var under alle omstændigheder ikke velvalgte, fordi beskyttelsen af skadelidte dårligt kan være afhængig af, om den delegerede forpligtelse har været (oplevet som) magtpåliggende af den, der har fore-

taget delegationen – og ordene »paa hans Embeds Vegne« betød en uhensigtsmæssig begrænsning af ansvaret, fordi der uden for offentlige tjeneste- og pligtforhold, navnlig ved forpligtelser påtaget *i kontraktsforhold,* meget vel kunne finde en i relation til ansvarsreglen ligeværdig delegation af forpligtelse sted. Ændringen fra *»Første Projekts«* 3-32-2 til DL 3-19-2 synes derimod at kunne tages som udtryk for, at ansvarsreglen fik et større anvendelsesområde, men stadig inden for et delegationsansvars ramme, fordi de afgørende ord »... Fuldmagt *paa sine Vegne* at forrette noget« blev stående.

Et delegationsansvars omfang kan belyses med et par eksempler:

> Hvis A kontraherer med B om et arbejdes udførelse, f.eks. en flytteopgave, og A derefter aftaler med den hos ham ansatte C, at C skal foretage den flytning, som A over for B har påtaget sig at udføre, er A erstatningsansvarlig for de skader, som C ved uagtsom adfærd forvolder under hvervets udførelse. Dette gælder, hvad *enten* C forvolder skade på tredjemand, dvs. et erstatningsansvar *uden for* kontraktsforhold, *eller* C forvolder skade på de B tilhørende ting, der skal flyttes, dvs. et erstatningsansvar *i* kontraktsforhold.
>
> Hvis (godsejer) D aftaler med sin gartner E, at E skal gøre D's park i stand, og E under udførelsen af dette hverv tilføjer tredjemand skade ved uagtsom adfærd, er D ikke ansvarlig for skaden (hvis han alene bærer et delegationsansvar) – for D har ikke delegeret nogen ham påhvilende pligt.

Thøger Nielsen fremhæver yderligere, at fortolkningen af DL 3-19-2 som kun hjemlende et delegationsansvar synes at stemme med de synspunkter, der kom til orde i Højesterets praksis i årene umiddelbart efter Danske Lov – med flere af deltagerne i lovarbejdet forud for Danske Lov siddende som dommere i Højesteret. Den vigtigste afgørelse er HP *(Højesterets Voteringsprotokoller)* 1686 B. s. 258 jfr. A. s. 275, der er gengivet i Thøger Nielsen: *»Uddrag af Højesterets Voteringsprotokoller«* (1951) s. 9-10. Ved denne dom pålagde Højesteret en kvinde erstatningspligt i forbindelse med, at hun om aftenen lod sine piger hegle hør ved levende lys, hvilket var årsag til en ildebrand. Kvinden blev anset erstatningsansvarlig, fordi det fandtes *uforsvarligt af hende* at lade arbejdet foregå på den nævnte måde på et loft. Efter nutidens anvendelse af DL 3-19-2 ville man henset til sagens konkrete omstændigheder ikke have in-

teresseret sig meget for, om kvinden selv havde handlet uforsvarligt; i stedet ville man have pålagt hende erstatningspligt, fordi hendes folk havde udvist uagtsomhed – men i 1686 hentydede ingen af dommerne med ét ord til 3-19-2.

Som ovenfor nævnt giver DL 3-19-2 inden for et delegationsansvars rammer hjemmel for at pålægge en husbond at svare såvel erstatning *i* kontraktsforhold som erstatning *uden for* kontraktsforhold. Afgørelsen HP 1795 s. 419 illustrerer, at Højesteret så sent som i 1975 – i en typisk delegationssituation – ikke stod fremmed over for at anvende 3-19-2 ved ansvar uden for kontraktsforhold, idet Højesteret fandt en postkontrollør ansvarlig for det tab, som en person blev forvoldt ved, at en underordnet postekspedient så sit snit til at tage tre 100-rigsdalersedler ud af et brev og erstatte dem med tre 10-rigsdalersedler. Postkontrolløren blev pålagt at svare erstatning efter DL 3-19-2 med følgende fyndige begrundelse: »Da han nu, for i Bekvemmelighed at kunne spise til Middag, ej selv den 25. August 1792 har forrettet sit Embede, men overladt det til andre at besørge, saa maa han og ifølge Lovens 3-19-2 svare for, hvad der i hans Fraværelse foretages af de Personer, hvilke han for sin Mageligheds Skyld har overladt at besørge sit Embede, eftersom det stod ham at antage, hvem han vilde«.

Mens det 18. århundredes juridiske teori ikke synes at have beskæftiget sig særligt med 3-19-2, endsige dens betydning som erstatningsregel, tog Ørsted – ret kort – emnet op i *Nyt juridisk Arkiv, 22. bind* (1818) s. 115 ff. Ørsted nævnte som sin opfattelse, at »Naar nogen har overdraget en anden et Ærinde, og denne, i Udførelsen heraf, retsstridig tilføjer tredie Mand Skade, synes den, som gav ham Ærindet, og at maatte være medansvarlig for den saaledes udøvede Beskadigelse, ihvorvel han for Resten ikke har nogen personlig Skyld i samme ...«, og at »Lovstedets [3-19-2] Ord ere for almindelige til at kunne indskrænkes til Mandantens Ansvar for, hvad hans Fuldmægtig, mod de ham givne Forholdsregler, men dog indenfor Grænserne af hans aabne Fuldmagt (mandatum manifestum), maatte have indgaaet paa Mandantens Vegne og til dennes Skade, eller til den Forseelse, hvorved Mandatarius bevirker, at en Mandanten forud paaliggende Pligt, som han, ved Fuldmægtigens Hjælp skulle udføre, ikke gaar i Opfyldelse«.

Selv om Ørsted med den sidste del af citatet måske kun sigtede til,

at 3-19-2 ikke kunne begrænses til alene at vedrøre erstatning *i* kontraktsforhold, og Ørsted derfor ikke nødvendigvis tog afstand fra 3-19-2 som hjemlende et delegationsansvar (sml. Thøger Nielsen: l.c. s. 318 med note 60), kom hans udsagn for eftertiden til at stå som et brud med denne sidstnævnte fortolkning af 3-19-2. Ørsted blev opfattet *dels* som den, der var gået ind for, at 3-19-2 hjemlede et husbondansvar for folks fejl, hvad enten fejlen var begået under udførelsen af husbondens delegerede forpligtelser eller i anden anledning (jfr. ordene »Naar nogen har overdraget en anden et *Ærinde*«), *dels* som den, der havde givet udtryk for, at ansvaret ifølge 3-19-2 var et erstatningsansvar såvel i som uden for kontraktsforhold. Den førstnævnte fortolkning af 3-19-2 var formentlig – være sig Ørsteds eller ikke – misvisende i historisk henseende; den sidstnævnte var rigtig.

Mens Ørsted generelt havde villet fortolke 3-19-2 som en vidtrækkende erstatningsregel, var den øvrige – senere – *juridiske teori* i det 19. århundrede utilbøjelig hertil. Ikke således, at man søgte tilbage til 3-19-2 som alene hjemlende et delegationsansvar, sml. Gram: *»Den danske Formueret, II, 2«* (1864) s. 911-12, men ved at man – ud fra forskellige kriterier – gik ind for en indskrænkende fortolkning af bestemmelsen, jfr. bl.a. Niels Lassens bidrag til udviklingen af læren om 3-19-2 i U 1887 s. 49 ff.

For *domstolene* blev problemet om fortolkningen af 3-19-2 i den samme periode bragt frem som et spørgsmål om, hvorvidt reglen omfattede erstatning *uden for* kontraktsforhold, og dette spørgsmål blev besvaret benægtende, jfr. afgørelserne U 1867.231, U 1867.468, U 1868.127, U 1870.1029, U 1884.558 og U 1886.821 – formentlig under indtryk af dogmet om culpareglens universalitet for så vidt angår erstatning uden for kontraktsforhold.

Op mod det 19. århundredes slutning stod man altså med en regel om husbondansvar for folks fejl, DL 3-19-2, som på den ene side var blevet „frigjort" for den væsentlige – ægte – begrænsning, at ansvaret kun vedrørte fejl begået under udførelsen af husbondens delegerede forpligtelser, men som på den anden side var blevet forsynet med den – uægte – begrænsning, at ansvaret ikke vedrørte erstatning uden for kontraktsforhold.

Da industrialiseringen virkelig slog igennem – med mange erhvervsvirksomheder, en talrig stab af ansatte og en betydelig for-

øgelse af skadernes antal og størrelse – blev den erstatningsretlige situation prekær. Der var et klart behov for at pålægge arbejdsgiverne ansvar for de skader, de ansatte forvoldte, men trossætningen »Intet onde unden skyld« gjorde det vanskeligt at pålægge arbejdsgivere ansvar for skader, de ikke selv havde forvoldt og for så vidt var uden skyld i. Det var nødvendigt at skifte kurs, og frigjorde man 3-19-2 for, hvad der ovenfor er betegnet som den uægte begrænsning, kunne kursskiftet opleves som anvendelse af en regel forankret i en godt 200 år gammel lov.

Så frigjorde man 3-19-2 for den uægte begrænsning og anførte bestemmelsen som hjemmel for et generelt husbondansvar for folks fejl, jfr. afgørelserne U 1895.216 og U 1902 B.249 H (jfr. U 1901.757), der begge pålagde en arbejdsgiver ansvar for skade ved et færdselsuheld, som arbejdsgiverens kusk fandtes skyldig i, og jfr. Julius Lassen: *»Haandbog i Obligationsretten, Almindelig del«*, 3. udg. (1917-20) s. 320 ff.

Det var således *behovet* for opstilling af en almindelig regel om ansvar for folks fejl, der skabte den fortolkning af 3-19-2, man har arbejdet med siden århundredeskiftet – »Ønsket om at opnaa hensigtsmæssige Regler for gældende Rets Vedkommende er i det hele taget en af de vigtigste Aarsager til retshistoriske Fejlbedømmelser« (Thøger Nielsen: l.c. s. 313, note 55).

Dl 3-19-2 var en bekvem uniform at tage på, just da man ønskede at skifte. Men har det på længere sigt haft sin pris, at man valgte en uniform, der hang i skabet? Passede den kun til paraden, eller har den også kunnet bruges til daglig?

300 år er lang tid – specielt på et stort område med en dynamisk udvikling og klare sociale aspekter.

Men juraen har dygtige skræddere. Et af specialerne hedder udvidende – ekstensiv – fortolkning.

Den nærmere redegørelse for, i hvilken udstrækning man i dette århundrede har udviklet Danske Lovs regel om husbondansvar (og tjeneransvar) til et generelt principalansvar, vil blive givet nedenfor, men først skal der gøres nogle bemærkninger om, hvad der i dag må anses for de bærende hensyn bag principalansvaret.

Principalansvarets begrundelse

Principalansvaret for skadegørende handlinger og undladelser uden for kontraktsforhold er på ingen måde noget særligt for dansk ret. I norsk ret har man udformet et i alt væsentligt lignende ansvar støttet på Norske Lov 3-21-2. I engelsk ret har man arbejdet med et principalansvar siden begyndelsen af 1700-tallet. For fransk rets vedkommende har man med udgangspunkt i Code Civil, artikel 1384, efterhånden udviklet et almindeligt principalansvar. I svensk ret har man – først – indført et generelt princip om arbejdsgiveres ansvar for arbejdstageres uagtsomme handlinger med 3. kapitel, 1 § i skadeståndslagen fra 1972. I tysk ret, hvor culpalæren stadig har stor magt over sindene, kan en arbejdsgiver som hovedregel undgå at ifalde erstatningsansvar for sin arbejdstagers uagtsomme adfærd, hvis han kan bevise, at han hverken har handlet uagtsomt i henseende til udvælgelsen, instruktionen eller overvågningen af arbejdstageren.

Når man i så mange lande arbejder med samme ordning som i Danmark, eller dog med nærtbeslægtede ordninger, må der være et samfundsmæssigt behov for reglen.

Som ovenfor antydet er problemet – set fra samfundets side – at få placeret omkostningerne ved de af arbejdstagerne forvoldte skader, som stiger i antal og økonomisk betydning i takt med industrialiseringsgraden. At pålægge arbejdsgiverne et principalansvar er først og fremmest begrundet i, at det er dem, der driver de virksomheder, som udløser skaderne. Det er arbejdsgiverne, som bestemmer organisationen og arbejdsgangen i virksomhederne; det er dem, der – i alt fald i erhvervsforhold – har mulighed for at indregne ansvarsbyrden som en driftsomkostning, og det er endelig dem, der i en meget betydelig grad kan vælge at dække sig mod erstatningsansvarsrisikoen ved at tegne ansvarsforsikring. En arbejdsgiver har ikke pligt til at dække sit principalansvar gennem tegning af ansvarsforsikring, men han kan gøre det, og mange gør det – til glæde også for arbejdstagerne, som det vil blive nærmere omtalt nedenfor.

Det er en ønskværdig virkning af et principalansvar, at skadelidtes mulighed for at få effektiv dækning gennemsnitlig er større, når hans krav rettes mod arbejdsgiveren frem for mod den ansatte.

Principalansvarets udvikling

Hvem er principalen ansvarlig for?

Ovenfor er der talt om arbejdsgiverens ansvar for skader forvoldt ved arbejdstagernes uagtsomme handlinger og undladelser. Men for hvilken personkreds er det nærmere, at der bæres et principalansvar?

»End giver Husbond sin Tiener, eller anden ...« hedder det i 3-19-2, og er der end en udfladning i ordene »eller anden«, synes det dog klart, at Danske Lovs regel forudsætter, at den, der skal pålægges ansvar, har myndighed til at lede det arbejde, under hvis udførelse, skaden indtræffer. Den, der skal bære ansvaret, skal have instruktions-, tilsyns- og kontrolmulighed.

Et over-underordnelsesforhold af den nævnte art, der typisk også inkluderer en antagelses- og afskedigelsesret, foreligger i sin rene skikkelse *i erhvervsforhold*. Her har principalansvaret sin største praktiske betydning, og man har uden vaklen fastholdt det i retspraksis, også for så vidt angår de højstrangerede i firmahierarkiet, jfr. afgørelsen U 1959.1 H om et aktieselskabs ansvar for sin direktørs culpøse adfærd.

3-19-2's ord hindrer ikke, at der pålægges ansvar *uden for erhvervsforhold,* og selv om behovet ikke er så stort som i erhvervsforhold, har retspraksis gennemført ansvaret også her. Enhver, der lader en anden arbejde for sig, således at hvervgiveren og hvervtageren udadtil fremtræder som en enhed, bærer et principalansvar – være sig ansvar for en barnepige, som et forældrepar har haft ansat i årevis, eller ansvar for en student, som en husejer har engageret til at efterårsgrave sin have, sml. afgørelsen U 1958.628. Situationer kan dog have en så tilfældighedspræget karakter, at der ikke ifaldes et principalansvar, selv om det er uomtvisteligt, at skaden er sket, mens en person har hjulpet en anden med en opgaves udførelse – man ifalder eksempelvis ikke ansvar for den skade, ens nabo forvolder, mens han hjælper med at rejse en stige, og man bliver heller ikke ansvarlig for, hvad ens børn volder af ulykker på vej efter rundstykker søndag morgen (sml. dog afgørelsen U 1963.912).

Man har skullet strække Danske Lovs ord for at pålægge erstatningsansvar i den udstrækning, hvori det som ovenfor omtalt er

sket i retspraksis, og man er gået end videre i de tilfælde, hvor man har statueret erstatningspligt ifølge 3-19-2 for fejl begået af folk, der principielt ikke modtager ordrer – eksempelvis overlæger (der begår fejl under udførelsen af en operation, sml. dommen U 1950.33 H).

Mellem en hvervgiver og den, der af hvervgiveren får overladt et arbejde til *selvstændig udførelse,* består der ikke nogen myndighed til at lede arbejdet. Efter 3-19-2's ord kan der ikke pålægges et principalansvar i sådanne tilfælde, og det har domstolene heller ikke gjort. Hvis A bestiller flytning hos B, som ejer et flyttefirma, og flyttemændene under arbejdet beskadiger en tredjemands ting, er det B – ikke A – der ifalder erstatningsansvar.

Det anførte er ikke udtryk for, at en hvervgiver aldrig kan ifalde ansvar for de skader, som forvoldes af den, han har overladt et hverv til selvstændig udførelse – det kan han, jfr. Jørgensen og Nørgaard: »*Erstatningsret*« (1976) s. 91 ff og eksempelvis dommen U 1981.564, men det er ikke et principalansvar, og det støttes ikke på 3-19-2.

I samme udstrækning, som man ved domstolene pålægger en hvervgiver erstatningsansvar uden for kontraktsforhold for selvstændigt virkende tredjemands fejl – hvilket man navnlig gør ved udførelse af opgaver på områder med stor skaderisiko – er det i konkrete tilfælde af mindre betydning, om der måtte være mulighed for at anvende 3-19-2, men i øvrigt har grænsedragningen mellem selvstændigt virkende tredjemænd og ansatte (»tienere«) stor betydning. Den vigtigste faktor er instruktions- og kontrolmyndighedens udstrækning, herunder især spørgsmålet om, hvorvidt det moment i hvervet, i relation til hvilket skaden er sket, er undergivet hvervsgiverens instruktionsmyndighed, eller hvervtageren har skullet handle på egen hånd, sml. afgørelsen 1949.112 H.

Arbejdstagerens handling

Ifølge 3-19-2 er husbonden ansvarlig for, hvad »derudj *forseis*«. Hvervtageren skal have handlet *uforsvarligt* i relation til den indtrufne skade for at man kan pålægge hvervgiveren at svare erstatning i henhold til 3-19-2.

Denne begrænsning i principalansvaret er fastholdt i domstolenes praksis, jfr. afgørelsen U 1970.940 – arbejdsgiveren ifalder kun ansvar, hvis arbejdstageren har udvist uagtsomhed (være sig simpel eller grov uagtsomhed) eller har handlet forsætligt. Hvis arbejdstageren kun kan gøres ansvarlig efter en strengere ansvarsregel end culpareglen, ifalder arbejdsgiveren følgelig ikke et principalansvar.

Hvis arbejdstagerens adfærd er af helt usædvanlig – „abnorm" – karakter, f.eks. sabotagehandlinger, ifalder arbejdsgiveren ikke erstatningsansvar uden for kontraktsforhold. Der skal være tale om en meget outreret adfærd, før den nævnte begrænsning i principalansvaret sætter ind, sml. afgørelsen U 1974.707 H, hvor en kommune blev pålagt erstatningsansvar for den skade, som en lærer forvoldte ved at give en elev en lussing – hvilket som bekendt er i strid med alle reglementer og bekendtgørelser på området.

Det er ikke en betingelse for at pålægge principalansvar, at skadelidte kan bevise, *hvilken* eller *hvilke* arbejdstagere, der har handlet uforsvarligt. Arbejdsgiveren er også ansvarlig for anonyme fejl, og han er ligeledes ansvarlig i de tilfælde, hvor en mindre brist hos flere ansatte tilsammen udløser en uagtsom adfærd i virksomheden – såkaldt kumulerede fejl, sml. afgørelsen U 1967.828 H om for sen reoperation af en hospitalspatient på grund af svigtende overvågning af patienten. – Danske Lovs 3-19-2 er blevet fortolket udvidende for at nå til disse resultater, der imidlertid er blevet oplevet som nødvendige. I store virksomheder med en kompliceret arbejdsgang og udpræget specialisering vil mange fejl bero på svigtende intern kommunikation og udadtil manifestere sig som anonyme eller kumulerede fejl.

Som nærmere beskrevet af Thøger Nielsen – l.c. s. 315 f – kom man i det 18. århundredes retspraksis ind på den fortolkning, at en husbond kun er ansvarlig for sin tjeners fejl, hvis husbonden har påbudt tjeneren at foretage netop *den* handling, hvorved fejlen begås. Det var formentlig en misvisende fortolkning i historisk henseende (sml. dog Inger Skyum-Nielsen: l.c. s. 566 og Stig Jørgensen i »Juristen« 1968 s. 406) – og den var heller ikke velbegrundet i øvrigt. Det selvstændige behov for at pålægge *principalansvar* er først og fremmest til stede i de situationer, hvor arbejdsgiveren ikke har instrueret arbejdstageren, eller hvor arbejdsgiveren har

instrueret om ikke at anvende en bestemt fremgangsmåde (måske endda advaret mod den), og arbejdstageren alligevel anvender den. Efter „genopdagelsen" af 3-19-2 har man da heller ikke gentaget denne fejlagtige fortolkning af bestemmelsen.

Den skadegørende handlings tilknytning til tjenesten

Som tidligere nævnt er det arbejdsgiverens myndighed i henseende til at fastlægge organisation og arbejdsgang i virksomheden, der begrunder principalansvaret. De skader, som arbejdsgiveren skal pålægges ansvar for, må derfor stå i forbindelse med arbejdstagerens tjeneste.

3-19-2 udtrykker dette med ordene »derudj forseis«, og denne begrænsning i principalansvaret har man stedse holdt fast ved i retspraksis – om end man har haft vanskeligheder ved at fastlægge, hvad der nærmere skal indlægges i »derudj«.

Principalansvaret begynder, når arbejdstageren indfinder sig i tjenesten, og slutter, når han forlader den. Arbejdsgiveren ifalder altså ikke ansvar for skader forvoldt af arbejdstageren på dennes vej til og fra arbejde, jfr. dommen U 1938.1088, men udfører den ansatte undervejs et hverv for arbejdsgiveren, bliver resultatet det modsatte, jfr. afgørelsen U 1958.821 H.

I arbejdstiden gælder principalansvaret selvsagt, og med forbehold for de ovenfor omtalte „abnorme" handlinger er arbejdsgiveren ansvarlig for alle skader, arbejdstageren forvolder, mens han udfører den type arbejde, han er ansat til – eller i den konkrete situation er beordret til at udføre.

Selv om en given handling ikke er et led i arbejdstagerens egentlige arbejdsopgaver, er det udgangspunktet, at principalansvaret gælder. Problemet er, hvornår en handling bliver af *så* privat karakter, at principalansvaret ikke „følger med".

Domstolene har gennemgående ikke stillet store krav for at anse en skadegørende handling for omfattet af arbejdstagerens tjeneste, hvilket måske kan ses som et forsøg på at friholde de ikke-ansvarsforsikrede arbejdstagere, der – som det nærmere vil blive omtalt nedenfor – ofte vil kunne undgå den økonomiske byrde ved erstatningsansvaret i kraft af en af arbejdsgiveren tegnet ansvarsforsikring. Som et eksempel på domstolenes holdning kan det nævnes, at Københavns Frihavn ved afgørelsen U 1967.664 blev pålagt ansvar

for de skader, som en havnearbejder forvoldte ved under sit arbejde i lasten at slukke en cigaret ved at presse gløden imod en sæk med salpeter.

Domstolene har pålagt arbejdsgiveren principalansvar også for skader forvoldt under *svinkeærinder,* dvs. ærinder, som er arbejdstagerens egne, men som foretages i forbindelse med, at der udføres et hverv for arbejdsgiveren, jfr. afgørelserne U 1925.698, U 1934.420 og U 1952.648.

Det er tvivlsomt, om arbejdsgiveren bærer et principalansvar, såfremt en arbejdstager i arbejdstiden forvolder skade ved en handling foretaget i kådhed (men i øvrigt i forholdsvis nær sammenhæng med udførelsen af en arbejdsopgave). Arbejdsgiveren blev frifundet ved dommen U 1952.73 H, men dømt ved afgørelserne U 1930.558 og U 1937.158 Ø.

Hvem bærer principalansvaret?

Efter 3-19-2 bæres ansvaret af »Husbond«, hvilket i vore dage forstås som arbejdsgiveren – eller rettere en hvervgiver, som kan udøve myndighed over for den, han har givet hvervet til, jfr. nærmere ovenfor under overskriften »Hvem er principalen ansvarlig for«?

Principalansvaret påhviler arbejdsgiveren, ikke mere eller mindre overordnede mellemled mellem den ansatte og arbejdsgiveren – eksempelvis bærer en skovrider ikke et principalansvar for sin skovfogeds skadevoldende handlinger og undladelser, jfr. afgørelsen U 1947.169.

Da Danske Lov blev givet, kunne det vanskeligt tænkes, at en »tiener« havde mere end én »husbond«. I dag kan man sagtens tjene to herrer – i alt fald i juridisk forstand.

I de senere års retspraksis har det vanskeligste „principalansvars-problem" været, *hvem* af flere hvervgivere, der skal bære principalansvaret. Problemet har især været aktuelt i relation til de hyppigt forekommende situationer, hvor materiel – kraner, bulldozere mv. – lejes eller lånes ud, således at det er et vilkår, at den sædvanlige fører følger med kranen/bulldozeren. Påhviler principalansvaret i sådanne tilfælde udlejeren/långiveren eller lejeren/låntageren? – såfremt føreren begår fejl, og derved voldes skade på tredjemand.

I og for sig ville der ikke være noget i vejen for på én gang at pålægge udlejeren *og* lejeren (og tilsvarende i låneforhold) principalansvaret, altså et solidarisk principalansvar, men dette resultat er man veget tilbage fra i retspraksis.

I *lånesituationen* har retspraksis lagt sig fast på, at låntageren bærer principalansvaret, jfr. afgørelserne U 1955.472 H og U 1960.145 H (kommenteret af Gjerulff i TfR 1960 s. 227).

For så vidt angår *lejesituationen,* hvor materiellets ejer jo vederlægges for sin ydelse, er der større tvivl om retstilstanden. Hvis den af føreren begåede fejl intet har at gøre med det udlejede materiels betjening, må det antages, at principalansvaret påhviler lejeren. I de hyppigere tilfælde, hvor der foreligger en fejlagtig betjening af materiellet, taler adskillige virksomhedsorganisatoriske momenter – ansættelses- og afskedigelsesmyndigheden, det lønmæssige tilknytningsforhold og den overvejende instruktionsbeføjelse – for at placere principalansvaret hos udlejeren, og det samme gør forsikringsmæssige forhold, eftersom udlejeren gennemsnitligt i langt højere grad end lejeren har opfordring til og mulighed for at tegne ansvarsforsikring for maskine og fører.

Ved afgørelserne U 1959.444 H og U 1961.895 H (kommenteret af Trolle i TfR 1962 s. 145) blev principalansvaret da også pålagt udlejeren.

Det er imidlertid klart, at de ovenfor anførte argumenter for at pålægge udlejeren at bære principalansvaret er stærkere, jo mere kvalificeret det udlejede personale er, jo mere komplicerede de udlejede maskiner er, og jo mere „professionel" udlejeren er i forhold til lejeren.

Ved afgørelsen U 1970.483 H (kommenteret af Trolle i U 1970 B s. 226), der angik et tilfælde, hvor udlejeren og lejeren repræsenterede samme grad af sagkundskab og professionalisme – to store entreprenørfirmaer, der begge fra tid til anden såvel lejede som udlejede entreprenørmateriel – blev principalansvaret pålagt lejeren. Det samme resultat blev statueret ved dommen U 1971.262 H, der vedrørte en kommunes leje af en bulldozer med fører hos et entreprenørfirma.

Retsstillingen er herefter formentlig den, at lejeren bærer principalansvaret for en lejet maskinfører, der glider ind og udfører et arbejde hos lejeren, omtrent som hvis han havde været almindeligt

ansat hos denne, hvorimod principalansvaret påhviler udlejeren, såfremt den lejede maskinfører (med sin maskine) er en „fremmed fugl" hos lejeren og derfor udfører arbejdet hos denne selvstændigt i relation til lejerens almindelige virksomhedsorganisation – hvis lejeren overhovedet har en sådan (hvad den parcelhusejer, der lejer en bulldozer med fører for at få flyttet nogle kubikmeter jord, jo ikke har).

Det offentliges principalansvar

Hvad man end måtte have haft i tankerne med ordet »Husbond« ved Danske Lovs givelse, er det sikkert, at man ikke ville skabe hjemmel for, at kongen kunne drages til ansvar for sine »tieneres« fejl.

Men har de sidste 100 år været præget af industrialisering, har det offentliges overtagelse af opgaver og funktioner været en end mere markant tendens.

Et principalansvar, som ikke omfattede staten, kommunerne og andre offentlige organer, ville være en torso.

Efter en forsigtig begyndelse – jfr. eksempelvis afgørelsen U 1943.1072 H, hvor staten i henhold til »D.L. 3-19-2 eller en hermed stemmende grundsætning« blev fundet erstatningsansvarlig for en fabrikinspektørs fejl – er der i dag ikke tvivl om, at man ved domstolene pålægger det offentlige ganske det samme principalansvar, som man pålægger private arbejdsgivere, jfr. eksempelvis afgørelsen U 1974.707 H.

Det offentlige pålægges principalansvar, hvad enten der forvoldes skade i situationer, hvor det offentlige giver sig af med virksomhed af privatretlig karakter (som f.eks. udgravning til fjernvarmeanlæg), jfr. afgørelserne U 1939.1027 og U 1954.567, eller skaden indtræffer under offentligt ansattes udøvelse af offentligretlige funktioner (som f.eks. undervisning, udøvelse af politimyndighed eller aftjening af værnepligt), jfr. afgørelserne U 1974.707 H, U 1974.807 og U 1950.126 H.

Det kan undertiden være vanskeligt for skadelidte at indkredse, *hvilken* offentlig myndighed der bærer principalansvaret, jfr. afgørelsen U 1963.1003 H (kommenteret af Trolle i U 1964 B s. 148) om det offentliges ansvar for en smittefarlig tjenestebolig.

Formuleringen af 3-19-1 »... men de bør selv at lide for hvis de brut have« og 3-19-2's ord »... derudj forseis ... og af hannem igien søge Opretning« gør det tydeligt, at man med Danske Lov tilsigtede at give et regelsæt, *hvorefter* »husbondens« erstatningsansvar var betinget af, at »tieneren« selv var erstatningspligtig over for tredjemand, *og hvorefter* husbonden havde regres til tjeneren, når husbonden havde opfyldt sin erstatningspligt over for tredjemand – jfr. også Ørsteds ovenfor citerede udtalelse » ... og denne [tjeneren], i Udførelsen heraf, retsstridig tilføjer tredie Mand Skade, synes den, som gav ham Ærindet, og at maatte være medansvarlig ...«.

Det var med fuld bevidsthed om disse implikationer, at man omkring århundredeskiftet „genopdagede" 3-19-2, jfr. Julius Lassen: l.c. s. 328 med note 21 a, men ud fra traditionelle juridiske synspunkter var der heller ikke særlig anledning til at ryste på hånden: Enhver, der handler culpøst, er erstatningspligtig over for skadelidte, og den, hvis erstatningsansvar hviler på en regel om objektivt (strikt) ansvar har regres over for den, der er ansvarlig efter en culparegel.

Udviklingen har imidlertid overhalet de traditionelle principper. I dag er problemet ikke – som tidligere – at begrunde, hvorfor *også* arbejdsgiveren skal være ansvarlig, men at vurdere, om arbejdstageren skal være ansvarlig for sin egen uagtsomme adfærd.

Det er højst en halv sandhed, at de enkelte arbejdstagere deler vilkår med alle andre medlemmer af samfundet ved at bære et culpaansvar for de skader, de forvolder i forbindelse med deres arbejde, for vel er ansvarsnormen den samme, men det er skaderisikoen ikke – på mange arbejdspladser kan en ringe fejl udløse et stort erstatningsansvar.

På tilsvarende vis med arbejdsgiverens regresret. Hvis man – jfr. ovenfor – oplever principalansvaret som begrundet i, at omkostningerne ved de indtrådte skader skal bæres af arbejdsgiverne, fordi det er dem, der driver de virksomheder, hvormed skaderisikoen er forbundet, er det ikke nogen naturlig, endsige nærliggende fortsættelse af tankegangen, at arbejdsgiverne skal have regresret over for arbejdstagerne.

Trods al kritik heraf må det formentlig anses for gældende dansk ret, *at* skadelidte kan vælge at fremsætte sit fulde erstatningskrav over for den arbejdstager, der har tilføjet ham skade ved en uagtsom handling eller undladelse, jfr. afgørelserne U 1952.1086 og U 1965.328, *og at* en arbejdsgiver, der har dækket skadelidtes tab, vil få tilkendt regresret over for arbejdstageren, jfr. dommen U 1948.1271 H.

Når denne retstilstand har kunnet fortsætte, skyldes det først og fremmest, at de skadelidte så godt som altid vælger straks at fremsætte erstatningskravet mod arbejdsgiveren, og at det kun meget sjældent forekommer, at en arbejdsgiver fremsætter regreskrav, med mindre arbejdstageren klart har handlet forsætligt – specielt gør offentlige myndigheder det ikke.

Denne faktiske holdning til problemerne har utvivlsomt nær sammenhæng med, at mange arbejdsgivere har valgt at dække principalansvaret ind ved at tegne forsikring. En af arbejdsgiveren tegnet erhvervsansvarsforsikring dækker ham mod ansvaret for de skader, der forvoldes af de ansatte, og ifølge de almindeligt anvendte policevilkår har ansvarsforsikringsselskabet kun regres over for en skadevoldende arbejdstager, hvis denne har handlet forsætligt eller har været selvforskyldt beruset.

En arbejdstager kan normalt ikke selv tegne en ansvarsforsikring, der dækker det ansvar, han ifalder i sin egenskab af arbejdstager, men formuleringen af arbejdsgivernes erhvervsansvarsforsikringer bevirker, at disse forsikringer reelt også kan komme de ansatte til gode – og domstolene har udfoldet store bestræbelser for at gøre denne „refleksdækning" så betydelig som mulig. I situationer, hvor en arbejdstager har handlet groft uagtsomt (men ikke forsætligt, og ikke i beruset tilstand), og hvor skadelidte har haft egen forsikringsdækning af sit tab, har man undladt at benytte sig af muligheden for i medfør af forsikringsaftalelovens § 25, stk. 1, 2. pkt., at lempe arbejdsgiverens principalansvar ifølge 3-19-2, og dermed har man „standset" tabet hos arbejdsgiverens erhvervsansvarsforsikring (der jo i henhold til policevilkårene ikke har regresret over for arbejdstageren), jfr. afgørelserne U 1960.140 H og U 1959.1 H – *hvis* man lempede arbejdsgiverens principalansvar, ville skadelidtes forsikringsselskab kunne kræve det herefter udækkede beløb ind hos arbejdstageren, og dette krav kan ikke

lempes i medfør af § 25, stk. 1, 2. pkt., eftersom arbejdstageren har udvist mere end simpel uagtsomhed. Såfremt skadelidtes forsikringsselskab i en situation af den netop omtalte art skulle vælge straks at rette sit krav mod arbejdstageren, må denne derefter have regres til arbejdsgiverens forsikringsselskab, jfr. afgørelsen U 1959.1 H.

Selv om den faktiske situation er mindre kritisk, end den principielle retstilstand lader formode, er den dog uholdbar. Såvel i »*Betænkning nr. 352/1964 om arbejdsgiveres erstatningsansvar for ansattes skadegørende handlinger mv.*« som i »*Betænkning nr. 829/1978 om lempelse af erstatningsansvar mv.*« er der da også blevet stillet *forslag* om ændringer på området.

Mens 1964-betænkningen opstillede et forslag til en ny materiel regel om principalansvar, således at DL 3-19-2 ophævedes, indeholder 1978-betænkningen „kun" en regel (forslagets § 10) om *arbejdstageres* erstatningsansvar. Reglen i § 10 har følgende indhold:

> »Erstatning, som en arbejdsgiver har måttet udrede som følge af en arbejdstagers uforsvarlige adfærd, kan kun kræves betalt af denne i det omfang, det findes rimeligt under hensyn til den udviste skyld, skadevolderens stilling og omstændighederne i øvrigt.
>
> Arbejdstagerens erstatningsansvar over for skadelidte kan nedsættes eller bortfalde, hvis det findes rimeligt under hensyn til de i stk. 1 nævnte omstændigheder og til skadelidtes interesse. Erstatning, som arbejdstageren har måttet udrede, kan kræves betalt af arbejdsgiveren i det omfang, ansvaret endeligt skal påhvile denne efter stk. 1.
>
> Bestemmelsen i stk. 1 finder tilsvarende anvendelse på arbejdsgiverens erstatningskrav mod arbejdstageren for skade, denne i øvrigt forvolder ham i tjenesten«.

Som det kan ses af forslagets § 10, stk. 2, er reglen om arbejdstageres ansvar for skadelidte formuleret som en *lempelsesregel* (ad modum de gældende regler i sølovens § 67 og sømandslovens § 53 om skibsførerens henholdsvis mandskabets erstatningsansvar), hvilket næppe er heldigt – i alt fald ikke, hvis henvisningen til »skadelidtes interesse«, skal forstås således, at arbejdstageren skal være en slags kautionist for opfyldelsen af det erstatningsansvar (principalansvar), der påhviler arbejdsgiveren over for skadelidte. Såvel i henseende til skadelidtes krav mod arbejdstageren som i henseende til arbejdsgiverens regreskrav bør det være den absolutte hoved-

regel, at arbejdstageren ikke er erstatningsansvarlig for skader, han har forvoldt i sin tjeneste.

Konklusion

Jo mere et område er præget af en dynamisk udvikling, jo mere skepsis er der grund til at nære med hensyn til en 300-årig lovbestemmelses egnethed som retlig regulator.

Som det vil være fremgået af de foregående afsnit, må Danske Lovs 3-19-2 imidlertid siges at have fungeret godt siden „genopdagelsen" af den ved århundredeskiftet som dansk rets almindelige regel om principalansvar – overraskende godt. Den er blevet fortolket udvidende, men ikke anderledes end at det er rimeligt at hævde, at det *er* reglen i 3-19-2, man anvender. Der er skrævet vidt i uniformsbukserne, men de er ikke revnet.

Principperne om »tienerens« selvstændige erstatningsansvar og »husbondens« regresret over for »tieneren« kan ikke opretholdes, men som det fremgår af »Betænkning nr. 820/1978« behøver en ny lovgivning på disse felter ikke at føre til en ophævelse af 3-19-2. Reglen i 3-19-2 kan udmærket vise sig også at have en fremtid – som mere end en etiket, man påklistrer af veneration.

Litteratur

1. Thøger Nielsen: *Studier over ældre dansk Formueretspraksis* (1951) s. 304-319.
2. Niels Lassen: *Ugeskrift for Retsvæsen*, 1887, s. 49-51.
3. Julius Lassen: *Haandbog i Obligationsretten*, Almindelig Del, 3. udg. (1917-1920) s. 320-330.
4. Henry Ussing: *Erstatningsret*, 2. optryk (1946) s. 90-100.
5. Bernhard Gomard: *Juristen*, 1960 s. 537-571.
6. Betænkning nr. 352/1964 om arbejdsgiveres erstatningsansvar for ansattes skadegørende handlinger mv.
7. Inger Skyum-Nielsen (Dübeck): Tidsskrift for Rettsvitenskap 1965, s. 529-570.
8. Jørgen Trolle: *Risiko og Skyld i erstatningspraxis*, 2. udg. (1969) s. 240-257.
9. Anders Vinding Kruse: *Erstatningsretten*, 3. udg. (1976) s. 228-242.
10. Stig Jørgensen og Jørgen Nørgaard: *Erstatningsret*, (1976) s. 95-107.
11. Betænkning nr. 829/1978 om lempelse af erstatningsansvar mv.

Pelagi Decus Addidit Armis
CAROLVS XI. REX
Sweriges
Rykes
Siö Rätt

Sjörettslovgivning og import av utenlandsk sjörett i det 17. århundre

Af *Erling Chr. Selvig*

Danske og Norske lovs fjerde bok omhandler sjøretten og er så å si identiske.[1] Gjennom denne kodifikasjon, som tross alt var solid forankret i tradisjonene, skjedde det en viss modernisering av gjeldende dansk-norsk sjørett som uttrykt i Frederik II's sjølov fra 1561. Det vesentlige nye var en mer utførlig eller helt ny regulering av en del emner av øket kommersiell betydning i datidens skipsfart, se f.eks. bodmeri, havari og forsikring.

DEN SVENSKE SØLOV -
Sveriges Rijkes Siö Rätt – udstedtes af Karl XI i 1667. I det forudgående lovarbejde havde bl.a. en indvandret hollænder de Moucheron medvirket, og den svenske søret byggede da også i vidt omfang på den almindelige i Nordeuropa gældende søret, bl.a. den såkaldte Visby søret og hanseatisk og hollandsk søret. Ved sin fremkomst var den svenske sølov den mest moderne i Norden, og der blev ved udarbejdelsen af Danske Lovs 4. bog om søretten taget hensyn til denne lov, der var hundrede år yngre end Frederik II's søret fra 1561. Også andre kilder kan påvises ved redaktionen af denne del af Danske Lov, der tydeligt er præget af sørettens internationale karakter. Billedet gengiver titelkobberet fra 1667-udgaven af søloven. Havets gud Neptun og fru Iustitia styrer i smuk samdrægtighed søloven ind i Stockholms havn under vajende bannere, der fremhæver Karl XI's fortjenester.

Lovbøkenes sjørettslovgivning forble gjeldende i ca. 200 år. Den ble i Norge avløst ved sjøloven av 1860, i Danmark først ved sjøloven av 1892, som var et produkt av det første nordiske lovsamarbeid på sjørettens område. Det var utviklingen av nordisk skipsfart i siste halvdel av det 19. århundre og inspirasjoner fra tidens tyske, franske og engelske rett som førte til de forholdsvis gjennomgripende lovendringer i siste halvdel av forrige århundrede. Likevel ble den dansk-norske kodifikasjonen fra 1680-årene og den i hovedsak tilsvarende svenske kodifikasjon ved sjøloven av 1667 – sammen med den utvikling i praksis lovgivningen foranlediget – et solid utgangspunkt for den moderne nordiske sjørett som ble grunnlagt ved sjølovene fra 1890-årene.

Målt etter alder ble altså lovbøkenes sjørett en suksess, men om lovgivningen virkelig »stood the test of time« kan bare konstateres ved grundig studium av rettspraksis og andre kilder. Det har ikke jeg hatt anledning til å gjennomføre. Jeg skal derfor her begrense mig til en del kommentarer som kan kaste lyst over de kilder som ble benyttet ved utarbeidelse af lovteksten og over den lovgivningsprosess som synes å være karakteristisk for nordisk og annen nordeuropeisk sjørettslovgivning i det 17. århundrede.

Den lovgivningsteknikk som ble benyttet ved utarbeidelsen av lovbøkene i sjørett synes ikke å adskille seg meget fra den som er kjent, f.eks. når det gjelder den noe tidligere svenske sjølov. Til tross for at lovforarbeidene fra 1600-talls lovgivning naturlig nok er forholdsvis knappe, er det derfor likevel mulig å skaffe seg en ganske god oversikt over de kilder som ble benyttet og de innslag av selvstendig bearbeidelse av materialet som finnes.

Resepsjon av fremmed sjørett i dansk-norsk sjølovgivning

Den fjerde bok om sjøretten inneholder i 112 artikler fordelt på 6 kapitler en kodifikasjon av den private sjørett, hvortil kommer 3 kapitler med 12 (15) artikler av offentligrettslig art. Jeg skal her konsentrere meg om kapitlene 4-2 til 4-6. Mannskapsretten i kapitel 4-1 må jeg desverre la ligge i denne omgang.

Selve kapitelinndelingen har utvilsomt sitt forbilde i den svenske sjølov av 1667, men enkelte ulikheter er likevel til stede.[2] Betydelig forskjeller foreligger imidlertid når det gjelder stoffordningen

innenfor de enkelte kapitler. systematikken i DL (NL) er stort sett langt mindre gjennomarbeidet enn i den svenske loven, men materielle ulikheter har nok også hatt sitt å si.

Den svenske sjølov har også i materiell henseende vært benyttet som forbilde i adskillig utstrekning, men hovedkilden har naturlig nok vært Frederik II's sjølov fra 1561.[3] Bortsett fra en håndfull klart foreldede bestemmelser har alle 73 artikler i den da gjeldende sjølov funnet veien inn i den nye kodifikasjon – ofte likevel med en del endringer og tillegg til dels inspirert af utenlandske kilder. I volum er imidlertid lovbøkenes sjørettsavsnit blitt langt mer omfattende. Kapitlene 4 til 6 om skibbrudd og vrak, bodmeri og bilbrev og assuranse inneholder i alt vesentlig nytt stoff, men også i kapitel 3 om ulykkelige hendelser, havari mm. er det meget nytt. I alt vesentlig dreier det seg her om import av utenlandsk sjørett, først og fremst svensk og hamburgsk.

Det er kjent at mange nye regler er hentet fra den svenske sjøloven av 1667 og fra Hamburgs bylov av 1603, men – som det fremgår nedenfor – enkelte bidrag kommer også fra Riga sjølov av 1672 og fra hansarecessene fra 1591 og 1614.[4] Det bør forøvrig merkes at Hamburgs bylov var hovedkilden til Rigas sjølov, og at det i alle tilfelle drejer seg om regler fra Hamburg.[5] Andre europeiske kilder, så som f.eks. den franske sjøfartsordinans fra 1681 har derimot neppe hatt noen sporbar innflytelse på lovarbeidet.

De dokumenter som er bevart fra lovforarbeidene gir sparsomme opplysninger om hvordan sjørettsavsnittet i DL ble utarbeidet. Viktigst er her et prosjekt fra 1675 til kap. 19-20 i den da planlagte 3. bok om verdslige rettsforhold.[6] Dette projekt inneholder i alt 81 artikler og følger i hovedtrekk systematikken – eller mangelen på sådan – i Frederik II's sjølov. Allerede dette prosjekt viser noe påvirkning fra svensk og hanseatisk sjørett. Det viser også at det på senere stadier i lovarbeidet må ha funnet sted en vesentlig omarbeidning både i systematisk og materiell henseende. Ut over at redigeringen af lovstoffet i den fjerde bok tok sitt utgangspunkt i den svenske lov, er det imidlertid ingen sikre opplysninger om hvordan det videre lovarbeide foregikk.[7] At meget nytt stoff er kommet til kan imidlertid lett konstateres. Særlig gjelder dette kapitlene 5 og 6 om bodmeri og assuranse, til dels også en del artikler i de øvrige kapitler. Kjennskap til den lovgivningsteknikk

som er benyttet gjør det imidlertid mulig å etterspore en stor del af de kilder som er benyttet.

Den dansk-norske sjøfartslovgivning fra 1560- og 1680-årene er i alt vesentlig en *resepsjon av formulerte regler fra utenlandsk lovgivning eller nedtegnet sedvanerett*. De enkelte bestemmelser er i hovedsak en avskrift av en utenlandsk rettsregel, men de enkelte artikler er oftest satt sammen av regler med forskjellig opphav. Den hjemlige innsats bestod vesentlig i en selvstendig utvelgelse, sammensetning og redigering av det utenlandske materialet. Den utenlandske innflytelse på sjørettsområdet kommer altså ikke via rettspolitiske prinsipper, men hadde karakter av ren regel-resepsjon. Selv om vi vet lite om hvordan et lovarbeide foregikk, er det derfor likevel mulig å klarlegge utviklingen, til dels også i detaljer. En undersøkelse jeg i sin tid foretok av fraktreglene i Frederik II's sjølov, DL, NL og den svenske sjølov av 1667 gir gode holdepunkter for å anta dette.[8]

En følge av den lovgivningsteknikk som ble benyttet i det 16. og 17. århundre, er at resepsjon av regler fra ett lands rett i realiteten er en *indirekte* resepsjon av regler fra et annet land. For sjøretten i 4. bok i DL og NL er dette av betydning ved vurdering av det lovstoff som er hentet fra Frederik II's sjølov og fra den svenske sjølov.

Alt dette har sin bakgrunn i at det i det 15. til 17. århundre eksisterte en forholdsvis ensartet sjørettslig sedvanerett for sjøfarten i landene langs Østersjø-, Nordsjø- og Atlanterhavskystene. Dette regelverket gjaldt for internasjonal sjøfart i disse områder, og det manglet således i hovedsak nasjonal tilknytning. Reglene ble imidlertid nedtegnet i ulike samlinger av sjørettslig sedvanerett så som Roles d'Oleron og Visby sjørett. De første tilløp av betydning til nasjonal sjørettslovgivning kom innenfor de *hanseatiske* og *hollandske* områder, særlig i det 16. århundre. De felles tradisjoner på sjørettens område og den lovgivningsteknikk, med hurtig utveksling over landegrensene, som ble benyttet, medførte likevel at rettsenhet i hovedsak ble bevart innenfor det nord-europeiske området. Det er fra denne og senere hanseatisk og hollandsk lovgivning at det vesentlige av det lovstoff som benyttes til de dansk-norske og svenske kodifikasjoner av sjøretten i det 16. og 17. århundre i alt vesentlig blir hentet.

Frederik II's sjølov er således intet nasjonalt produkt, men resultatet av en storstillet resepsjon først og fremst av hanseatisk og hollandsk rett. Hovedkildene er Lübeck sjølov fra 1542[9] og den hollandske ordinans fra 1551, men enkelte bestemmelser er også hentet fra Visby sjørett og Lübecks skipperiordinans fra 1482. En viss innflytelse har nok også annen hollandsk lovgivning, romersk rett og eldre dansk rett hatt.[10] Det egentlige forbilde og grunnstammen i Frederik II's sjølov må nok sies å være den hollandske lov fra 1551, men indirekte skjedde det dermed også en romerrettslig resepsjon.

Også *den svenske sjølov fra 1667* representerer i alt vesentlig en resepsjon av hollandsk og hanseatisk sjørett, men et sterkt romerrettslig innslag kan også påvises.[11] Det dreier seg her både om en direkte resepsjon av romerrettslige regler og om en indirekte recepsjon fra hollandsk og hanseatisk lovgivning eller litteratur, hvori romerrettslige regler allerede var inkorporert. Den utenlandske påvirkning kan her lettere påvises i detalj gjennom de henvisninger som finnes i bevarte manuskripter fra lovforarbeidene, henholdsvis et utkast fra 1665 med henvisninger til utenlandsk lovgivning og litteratur og et fra 1666 med henvisninger til det tidligere utkast.[12] Den avsluttende redaksjonelle gjennomarbeidning av det utenlandske materialet har imidlertid vært langt mer omfattende og selvstendig enn når det gjelder den dansk-norske lovgivningen. Merkelig nok synes det som om Fredrik II's sjølov i så henseende var et mer selvstendig arbeide enn sjøretten i DL (NL). En følge av dette er at det tross alt er langt lettere å etterspore kildene til DL (NL)'s 4. bok enn til Fredrik II's sjølov.

Det som her er sagt betyr i virkeligheten at *hovedinnholdet i 4. bok i DL og NL i alt vesentlig er av hanseatisk og hollandsk opprinnelse*. Dermed har det imidlertid indirekte også skjedd en *betydelig recepsjon av den romerske sjøretts regler*. En god del av stoffet kommer inn i lovboken ved direkte ny resepsjon fra hamburgske og andre hanseatiske kilder, men det meste av den nye sjøretten er lovstoff av hanseatisk og hollandsk opprinnelse som kommer inn via Frederik II's sjølov og den svenske sjøloven av 1667.

Jeg skal nedenfor i avsnitt sökes å påvise hvilke kilder som ble benyttet ved utarbeidelsen av lovbökenes sjörettslige regler som inntatt i kapitlene 2 til 6 i fjerde bok. Som följe av at vi her står overfor *i hovedsak en indirekte recepsjon* av hollandsk, hanseatisk og

romersk sjörett, vil jeg legge stor vekt på å klarlegge kildene også til de lovbestemmelser som man tok utgangspunkt i ved utarbeidelsen av DL(NL)'s 4. bok. Dette betyr at det blir en viktig del av arbeidet å trekke inn de kilder som ble benyttet ved utarbeidelsen av Frederik II's sjölov og den svenske sjöloven av 1667.

Kilderne til de enkelte kapitler i Danske og Norske Lovs 4. Bog Om sjøforsikring

Frederik II's sjølov innholdt ingen regler om sjøforsikring og DL 4. bok's kapitel om *sjøforsikring* er derfor helt nytt. Utkastet av 1675 opptar heller ikke slike bestemmelser, og sjøforsikringskapitlet har kommet til under den senere bearbeidelse. Det fremgår av bevarte forarbeider at dette arbeidet skjedde særlig på bakgrunn av den svenske sjøloven av 1667.[13] Kapitelet om sjøforsikring er klarligvis det avsnitt av den nye sjøretten som gir de sikreste holdepunkter for at denne fremgangsmåte faktisk også ble fulgt.

Sjøforsikringskapitelet svarer i hovedsak til den *svenske* lovs kapitel 6 om sjøforsikring. Stoffet følger den samme systematikk. De fleste artiklene er helt eller delvis benyttet som kilde, men art. 4, 8-10 og 14 i den svenske loven er ikke kommet med. Også forøvrig er det en god del af de svenske bestemmelsene som er utelatt, og de danske formuleringer av reglene er til dels noe knappere. Samlet sett betyr dette at DL 4–6 er klart mindre av omfang enn det tilsvarende svenske kapitel. Dette har imidlertid ikke gått nevneverdig ut over substansen, som i hovedtrekk er den samme.

Forarbeidene til sjøforsikringsretten i den svenske sjøloven viser at man her bygget utelukkende på hollandske kilder. I de aller fleste artikler i lovutkastet fra 1665 vises til visse avsnitt i to utgaver av Amsterdams Handtvesten, utgaven av 1624 ved forkortningen A.K. og utgaven av 1662-63 ved forkortningen N.A.K.[14] Med noen få unntak gjelder henvisningen dels sjøforsikringskapitlet i Phillip II's sjølov fra 1563 og Amsterdams ordinans om sjøforsikring fra 1598.[15] Hovedkilden til det svenske utkastet var utvilsomt den amsterdamske ordinans, hvorav hele 28 af 36 artikler er benyttet. Det er henvist til 14 av de 20 artiklene i sjøloven fra 1563, men i de fleste tilfelle er denne loven benyttet som sekundærkilde.

Resultatet av min undersøkelse kan sammenfattes i følgende tabell som klart viser at den nye dansk-norske sjøforsikringsretten utgjorde *en recepsjon av hovedelementene i Amsterdams sjøforsikringsrett:*

DL	Sjølov 1667	Utkast 1665	Amsterdam 1598	Sjølov 1563
4-6-1	VI-1	VI-1	1	1, 2 og 3
4-6-2	VI-2 pr. (1) og § 1 (1)	VI-1, VI-3 jfr. VI-25	1 3 19	1, 2 og 3
4-6-3 (1)	VI-2 § 2	VI-24	18	
(2)	VI-3 (1), jfr. VI-7 pr. (1)	VI-17 VI-30	23 *)	
4-6-4	VI-2 § 1 (2)	VI-25	19	
4-6-5 (1)	VI-5 pr.	VI-10	10, 11, 24	9
(2)	VI-5 § 2	VI-2	2	
4-6-6 (1)	VI-6 pr.	VI-36 og 37		14 og 15
(2)	VI-6 § 1	VI-33	31	
4-6-7 (1)	VI-7 pr. (1)	VI-30	*)	
(2)	VI-7 § 1	VI-4	4	
4-6-8	VI-11	VI-18	Ord.5.12.1620 (Pardessus s. 141-42)	
4-6-9 (1)	VI-12 pr.	VI-21 og 20	25 og ?	
(2)	VI-12 § 1	VI-20	?	
4-6-10	VI-13 (1)-(2)	VI-5	5	5
4-6-11	VI-15	VI-12	22	16

*) Lovutkastet 1665 VI-30 henviser til en uttalelse av *Weytsen,* Een tractaet van avarien, som lyder: »Om något förasseurerat Godz igenom Storm och owäder, eller andra tilfällen får någon skada, eller alldeles fördärffwas, så kommer sådan skada dem till tunga och last, som Godzet haffwe asseurerat hvilke och skole wara skylldige skadan ettersom hwar haffwer tecknadt, pro rata att betale.«

Prinsippet som assurandørenes pro rata ansvar kom til uttrykk i det poliseformular som er innatt i sjøloven fra 1563 VII-2, 6. avsnitt.

Om bodmeri og bilbrev

Den nye sjøretten i danske og norske lovs 4. bok inneholder som tidligere nevnt en samlet ny regulering av *bodmeri og bilbrev* (DL og NL 4-5). I Frederik II's sjølov fantes kun en bestemmelse om bodmeri (kap. 68). Denne bestemmelse er også opptatt i 1675-utkastet til den nye sjøretten (kap. 19 art. 67), men dette utkastet inneholder dessuten ytterligere fem ganske omfattende artikler som ifølge *Secher & Støchel* må være hentet fra Hamburgs bylov fra 1603 og Hansarecessen fra 1614.[16] I sin endelige form inneholder imidlertid DL(NL) 4-5 også ytterligere tre artikler, og disse er utvilsomt hentet fra den svenske sjølov fra 1667 kap. 4.

Klarlegging av kildene til det nye bodmerikapitlet byr på en del problemer. Dette skyldes bl.a. at de tre artiklene som finnes i Hansarecessen 1614 kap. VI har svært meget til felles med noen af artiklene i Hamburgs bylov 1603 II-18.

Bestemmelsene i disse to tekster er dessuten til dels benyttet som kilder for bestemmelser i bodmerikapitlet i den svenske loven fra 1667.[17] Innflytelsen fra hanseatisk og hamburgsk rett kan derfor ha kommet direkte så vel som indirekte via den svenske loven. En ytterligere vanskelighet skyldes at det her må sondres mellom kildene til bodmeribestemmelsene i 1675-utkastet kap. 19 og kildene til de bestemmelser som til slutt ble inntatt i lovboken.

1675-utkastet kap. 19 art. 67-72 inneholder seks til dels omfattende artikler om bodmeri. En av dem, art. 67, kan sees å ha tatt sitt utgangspunkt i Frederik II's sjølov kap. 68, men hovedinntrykket er at *bodmerikapitlet i Hamburgs bylov har vært vesentlig bestemmende for reguleringens omfang og innhold.* Av de syv artiklene i Hamburg 1603 II-18 har seks sitt motstykke i kap. 19 art. 67-72. Den syvende artikkel II-18-6 gjenfinnes også i DL(NL), men der er regelen plassert i 4-3-11 in fine.

Til tross for at substansen i kap. 19 art. 67-72 svarer meget vel til innholdet av de hamburgske regler, er det nok likevel bare de tre siste (kap. 70-72) som kan sies å være tatt direkte fra den hamburgske loven, dvs. fra II-18-2, 3 og 5. De tre første artikler (kap. 19 art. 67-69) må derimot være utformet på grunnlag av de hanseatiske bestemmelser om bodmeri.

Emnemessig og innholdsmessig svarer art. 67-69 til de tre artiklene i Hansarecessen 1614 kap. VI. Disse artikler er imidlertid utformet etter mønster av en tidligere recess fra 1591, som har tilsvarende regler i art. 55, 56 og 58. Ordlyden i de to versjoner er imidlertid til dels forskjellig. En granskning av de relevante tekster viser at av kap. 19 art. 67-69 er det hentet en artikkel fra hver av recessene, mens den tredje kan være hentet fra dem begge. *Også Hansarecessen av 1591 må derfor ha vært benyttet som kilde ved utarbeidelsen af 1675-utkastet.* I tabell-form er resultatet følgende:

Utkast 1675	Hansa R 1591	Hansa R 1614	Hamburg 1603
67	58	VI-2	(II-18-7)
68	*55*[18]	VI-3	(II-18-4)
69	56	*VI-1*	(II-18-1)
70			*II-18-2*
71			*II-18-3*
72			*II-18-5*

Bodmerikapitlet i den svenske sjøloven fra 1667 har derimot neppe hatt betydning for utformningen av reglene i 1675-utkastet kap. 19 art. 67-72. De fellestrekk som utvilsomt er til stede skyldes at også de svenske regler ifølge forarbeidene i adskillig utstrekning har sitt forbilde i den hamburgske og hanseatiske lovgivning. På den annen side har den svenske loven hatt vesentlig betydning under det avsluttende lovarbeide og således på den endelige utforming av DL(NL) 4-5.

For det *første* er åpenbart tre af bodmerikapitlets ni artikler hentet fra den svenske loven. Det er lett å se at DL(NL) 4-5-1 til 6 i alt vesentlig svarer til 1675-utkastet kap. 19 art. 67-72, men DL(NL) 4-5-7 til 9 har intet motstykke i 1675-utkastet. Disse tre siste artikler inkorporerer bestemmelser fra den svenske loven.

For det *annet* medførte innflytelse fra den svenske loven enkelte redaksjonelle og substantielle endringer i teksten til betemmelsene i 1675-utkastet kap. 19 art. 67 og 70. I redaksjonelle henseende synes den svenske lov IV-1 å ha ført til endringer i bestemmelsen i DL(NL) 4-5-1 (kap. 19 art. 67). Viktigere er imidlertid at reglen om bodmeribrevs innbyrdes prioritet ble endret. I kap. 19 art. 70

var regelen den samme som i Hamburg 1603 11-18-2 at eldre bodmeribrev gikk foran yngre. DL(NL) 4-5-4 har derimot den motsatte regel, og dette må utvilsomt skyldes at man under det avsluttende lovarbeide valgte å følge den tilvarende regel i den svenske lov IV-8 § 1. Den svenske regel har ifølge forarbeidene hollandsk opprinnelse – uten at kilden er presist angitt. I hollandsk rett synes en slik tidsprioritetsregel å ha utviklet seg i praksis,[19] og den svarer for så vidt til den regel som idag gjelder om sjøpantretters innbyrdes prioritet (sjøl. § 245).

Forarbeidene til den svenske sjøloven viser at de fleste av de bestemmelser som ble opptatt i DL(NL) 4-5-7 til 9 skriver seg fra *romerrettslige* kilder, først og fremst Dig. 22-2 De nautico foenore og Codex IV-33. Via den svenske loven kom derfor også en del av romerrettens regler om bodmeri inn i dansk-norsk rett.

I tabell-form gir undersøkelsene følgende resultater:

Om havari mv.

Det tredje kapitel i DL(NL)'s fjerde bok omhandler »Ulykkelige Hendelser, Averie og Lodsmænd«. Systematisk kan kapitlet inndeles i fire deler.

En *første* gruppe artikler inneholder bestemmelser om *skibbrudd, grundstøtning og annen skade på skipet* og har regler om bergning, fraktbetaling og fordeling af omkostninger foranlediget av det uhell som rammer skipet (4-3-1, 2, 21 og 22). Disse bestemmelser omhandler derfor vesentlig samme forhold som er regulert i det etterfølgende kapitel om skibbrudd og vrak. Denne dobbeltbehandling har nok delvis sin årsak i at det tredje og fjerde kapitel langt på vei er utformet etter forbilde av ulike hjemlige og utenlandske kilder. Dessuten finner man langt på vei samme dobbeltbehandling i Frederik II's sjølov, hvorfra en stor del av bestemmelsene må være hentet.

Tre av disse artikler (4-3-1, 21 og 22) er hentet fra Frederik II's sjølov kap. 24, 52 og 63. Jeg har tidligere undersøkt kildene til disse kapitler, hvorav i hovedsak ett kommer fra Lübecks sjølov av 1542 og de to øvrige fra Wisby sjørett.[20] Særlig kap. 52 har imidlertid felleshavariregler som må være av romerrettslig opprinnelse (Dig.14-2-2, 4 og 5 og 7). Den fjerde artikkel (DL 4-3-2) finnes

DL	Utkast 1675	Kilde til Utkast 1675	Sv.Sjølov 1667	Sv.utkast 1665	Kilde til Utkast 1665
4-5-1	67	*Frederik II's sjølov k. 68 + Hansa R 1614 VI-2 el. Hansa R 1591 a. 58*	*IV-1*	IV-1 IV-14	Dig. 14-1-1 §§ 5 flg. Dig. 22-2-2
4-5-2	69	*Hansa R. 1614 VI-1*	(IV-2 pr.)	IV-9	Hansa R 1591 a. 56 (= Hansa R 1614 VI-1)
4-5-3	68	*Hansa R 1591 a. 55* (= Hansa R 1614 VI-3)	(IV-2 § 3)	IV-8	Hansa R 1591 a. 55 og Hansa R 1614 VI-3
4-5-4	(70)	Hamburg 1603 II-18-2	*VI-8 § 1*	IV-3	Ukjent hollandsk kilde
4-5-5	71	*Hamburg 1603 II-18-3*	(VI-3)	IV-16 IV-17	Hamburg 1603 II-18-3 Hamburg 1603 II-18-5
4-5-6	72	*Hamburg 1603 II-18-5*	(jfr. IV-7)		
4-5-7 (1)			*IV-7 pr.*	IV-12	Dig. 22-2 Codex 4-33-4
(2) og (3)			jfr. IV-5	IV-5	Wisby 43 + ukjent hollandsk kilde
(4)			*IV-4 pr.*	IV-15	Dig. 22-2-3 Codex 4-33-3
4-5-8 (1)			?		
(2)			*IV-8 § 2*	IV-6	Wisby 43
(3)			*IV-5 i.f.*	IV-11	Dig. 22-2-7 og 9 Codex 4-33-2
4-5-9			*IV-19*	IV-19	Dig. 14-1-1 §§ 5 ff.

ikke i utkastet fra 1675, og er kommet inn under det avsluttende lovforarbeide etter forbilde av den svenske sjølov 1667 V-6. Også denne bestemmelse har romerrettslig kilde (Dig. 47-9-10 og 11).

I tabell-form blir forholdet følgende:

DL	Utkast 1675	Fredrik II's sjølov	Kilde
4-3-1	23	*24*	Lubeck 1542 §§ 23 og 24 med innslag fra Wisby § 15 (17)
4-3-2			Sv. sjølov 1667 *V-6*, som bygger på Dig. 47-9-10 og 11
4-3-21	52	*52*	
1) bergning og frakt			Wisby 55 (56) og 37 (40)
2) godset skades			Dig. 14-2-4 § 1 Danmark Waterrecht § 146
3) skipet forliser			Dig. 14-2-7
4-3-22	64	*63*	Wisby 53 (54)

Den *annen* gruppe av artikler gir en utførlig regulering av *sammenstøtsansvaret* (Dl 4-3-3 til 9). Fem av disse (DL 4-3-3 til 6 og 8) svarer helt til Fredrik II's sjølov kap. 55-58. Det er riktignok slik at Hansarecessen 1614 kap. X inneholder helt identiske artikler, dog slik at reglene i DL 4-3-5 og 6 der forekommer i en artikkel (HR 1614 X-3). Disse regler var imidlertid også i Frederik II's sjølov inntatt i ett kapitel (kap. 57), mens de i utkastet 1675 kap. 19 var plassert i to (art. 57-58). Forholdet er her at påvirkningen har gått *fra dansk rett til hanseatisk rett* og ikke omvendt.[21] Det er på det rene at Fredrik II's sjølov øvet en sterk innflytelse på senre hansarecesser (1572, 1591 og 1614), og Hansarecessen 1614 kap. X er et klart bevis for dette. Bestemmelsen i Frederik II's sjølov kap. 57 er her av særlig interesse, både fordi den som nevnt i sin helhet er inntatt i recessens X-3 og fordi den annen del af kap. 57 ikke har noe kjent forbilde i tidligere hollandsk eller hanseatisk rett.

Fredrik II's sjølov kap. 55-58 er i alt vesentlig hentet fra den hollandske sjølov 1551 §§ 46-49. Kapitel 57 står her i en viss særstilling for så vidt som den annen del af kap. 57 ikke har noe motstykke hverken i den hollandske lovs § 47 (eller noe annen kjent lovbestemmelse). Det er forøvrig mye som tyder på at den hollandske lovs §§ 47-48 har romerrettslig forbilde (Dig. IX-2-29 §§ 2-5). Via hollandsk rett vant således de romerrettslige regler også innpass i dansk-norsk rett. Det kan derfor være grunn til å tro at også kap. 57(2) har romerrettslig opphav.

Reglene fra Fredrik II's sjølov kap. 55-58 gjenfinnes i utkastet fra 1675 kap. 19 art. 55-58 og 60. Bestemmelsene ble ikke gjenstand for endringer under det avsluttende lovarbeide, dog ble det i DL 4-3-4 inntatt en regel, formentlig inspirert av den svenske sjølov 1667 V-8 § 1 if.[22] Forøvrig har den svenske loven V-8 neppe hatt betydning. Når reglene likevel er i samsvar med reglene i DL 4-3-3 flg., skyldes dette at også de svenske bestemmelser bygger på den hollandske lov 1551 §§ 46-49 (og tilsvarende regler i loven fra 1563 kap. V).

Endelig må det nevnes at DL 4-3-7 ikke har noe motstykke i utkastet fra 1675 kap. 19. Bestemmelsen som er hentet fra Hamburg 1603 II-14-2, er derfor kommet inn under det avsluttende lovarbeide. Det samme gjelder for så vidt DL 4-3-9 som må hatt Fredrik II's sjølov kap. 64 som forbilde.

Resultatene kan etter dette sammenfattes slik:

DL (NL)	Utkast 1675	Fredrik II's sjølov	Nederlandsk sjølov 1551	Andre kilder
4-3-3	55	*55*	§ 46	Wisby 48 (49)
4-3-4	56	*56*	§ 48	jfr. Dig. 9-2-29 § 3, Wisby 27 (29) 49 (50)
tillegg				Svensk sjølov 1667 *V-8* § 1 if.
4-3-5	57	*57 (1)*	§ 47	jfr. Dig. 9-2-29 § 2 if.
4-3-6	58	*57 (2)*		?
4-3-7	59			*Hamburg 1603 II-14-2*
4-3-8	60	*58*	§ 49	jfr. Wisby 50 (51)
4-3-9		*jfr. 64*		

Den *tredje* gruppen av artikler omhandler spørsmål i forbindelse med *bruk av los* (DL 4-3-23 og 24). Den første finnes i utkastet fra 1675 kap. 62 og er hentet fra Fredrik II's sjølov kap. 60 – hvis kilde er Wisby §§ 59-60 (60-61). Bestemmelsen svarer til den svenske sjølov 1667 V-17, men denne har neppe hatt betydning. Den svenske lov V-7 er derimot kilde til DL 4-3-24, som kom inn under det avsluttende lovarbeidet. Kilden er hollandsk, dvs. en losforordning av 1.1.1634 art. 14 flg.

Den *fjerde* gruppe artikler inneholder en omfangsrik regulering av *felleshavari* (DL 4-3-10 til 20). Som nevnt ovenfor forekommer det også felleshavaribestemmelser i en del av de øvrige artikler om skibbrud, grunnstøting og andre sjøuhell. Alt dette viser felleshavari-instituttets store betydning i datidens sjørett, og det er neppe nogen tilfeldighet at lovboken nettopp på dette området inneholder en langt mer utførlig og samlet regulering enn Fredrik II's sjølov. Sammen med kapitlene om bodmeri og sjøforsikring utgjør reglene om felleshavari de vesentlige nye innslag i lovbøkenes sjørett.

I Frederik II's sjølov finner vi kun ett større kapitel om felleshavari (kap. 50). Loven har imidlertid et par andre enkelt-regler (kap. 51 og 70), foruten noen regler innsprengt i kapitler som først og fremst omhandler andre forhold. Hovedreglene i lovbøkenes felleshavarirett (DL 4-3-10 og 11) er riktignok hentet fra den eldre sjøloven (kap. 50 og 51), men en god del nye regler er samtidig inkorporert i disse artikler. Også kapitel 70 gjenfinnes i lovboken (DL 4-3-20), men forøvrig står vi i alt vesentlig overfor nye regler. Omtrent halvparten av disse finnes i utkastet fra 1675 (kap. 19 art. 46-50), men noen nye artikler kom også til under det avsluttende lovarbeide. Mens Hamburgs bylov 1603 synes å ha vært benyttet som forbilde i første omgang, er det også her den svenske loven som får betydning under det avsluttende arbeidet. Det er imidlertid også noe som tyder på at den svenske loven her har vært benyttet allerede under utarbeidelsen av utkastet fra 1675.

En virkning av den hamburgske og svenske påvirkning har klart vært at meget av den romerrettslige felleshavarirett (Dig. 14-2) også vant innpass i dansk-norsk rett. Men det var altså en *indirekte recepsjon av romerrett* som fant sted.

I tabell-form blir resultatet følgende:

DL	Utkast 1675	Fredrik II's sjøl.	Hamburg 1603	Sv.Sjøl. 1667	Kilder
4-3-10	45 (1)	*50 (1) (2)* *51*			Wisby 20 (22), 38 (1) og (2) (41, 1 og 2) Wisby 12 (14), 21 (23) og 39 (42)
tillegg			*II-16-1*		Wisby 29 (22) og 38 (41)
4-3-11	45 (2)	*50 (2) og (3)*		*V-10 pr. og § 3*	Dig. 14-2-2 § 2, Wisby 20 (22), 38 (1) og (2), (41, 1 og 2)
tilbake-holdsrett			*II-16-2*	*V-10 § 3*	Dig. 14-2-2 pr.
bodmeri-penger			*II-18-6*		
4-3-12	46			*V-10 § 1*	Jfr. DL 4-2-2
4-3-13			*II-16-4 og 5*	V-13 pr	Dig. 14-2-4 § 2
4-3-14			II-16-6	*V-13 § 3*	Dig. 14-2-2 § 7
4-3-15	48				Jfr. 4-3-17
4-3-16	49	*50 (4)*	(jfr. II-19-1)		Jfr. Selvig l.c.s. 86-87 og Dig. 14-2-2 § 3 Danmarks Waterrecht § 14 (2)
4-3-17				*V-14 § 1*	Hollandsk Lov 1563 IV-2 og 1551 § 28
4-3-18			(jfr. II-19-1)	*V-14 pr. (1)*	Dig. 14-2-2 § 3
4-3-19	50		*II-19-1*	*V-14 pr. (2)*	Dig. 14-2-2 § 3
4-3-20	74	*70*			Dig. 14-2-4 pr. Wisby 56 (57)
skade	51		II-16-9	*V-15 pr. if.*	Dig. 14-2-4 pr. og 7

Skibbrudd, bergning og vrak

DL(NL) 4-4 omhandler *skibbrudd, bergning og vrak*. En del bergningsrettslige spørsmål finnes også regulert i DL(NL) 4-3, og for så vidt preges lovboken av den samme dobbeltbehandling som Fredrik II's sjølov. Hovedkildene til kapitlets bestemmelser er den eldre sjølovens kap. 73 og 49, som imidlertid har fått visse tillegg under utarbeidelsen av lovbøkenes artikler. Forøvrig er det Hamburgs bylov fra 1603 og den svenske sjøloven fra 1667 som har ytet bidrag ved utformningen af DL(NL) 4-4.

Frederik II's sjølov kap. 49 og 73 er meget interessante i denne sammenheng. Kap. 49 er formentlig hentet fra en hollandsk forordning om stranding og vrak fra 1547, og viser for så vidt at man nok benyttet et bredere kildemateriale enn hittill antatt da loven i sin tid ble utarbeidet. Det interessante ved kap. 73 er derimot at dette forbilde formentlig har vært hjemlige kilder, nemlig Eriks sjellandske lov III.61 og III.58. De prinsipper disse bestemmelser bygger på, bl.a. at myndighetene i strandingslandet ikke skulle hindre eieren av vrakgodset i å gjøre sin rett gjeldende, er imidlertid godt i samsvar med romerske kilder, se Codex 11-5-1 og 2.

To av artiklene i DL(NL) 4-4 har krav på særlig oppmerksomhet. For det *første* fastslår DL 4-4-3 helt generelt at avtale om bergelønnens størrelse er bindende. Dette gjelder også forhåndsavtale. Denne regel kan være formulert med utgangspunkt i den svenske sjølov V-3 i.f. hvor det indirekte fremgår at det kan sluttes avtale om bergelønnen. Den svenske bestemmelse har en hollandsk forordning av 31.10.1626 som kilde. Jeg har ikke kjennskap til andre bestemmelser om avtaler om bergelønnens størrelse.

For det *annet* viser DL(NL) 4-4-5 at også bestemmelsene i Frederik II's sjølov var av betydning under det avsluttende lovarbeidet. Utkastet fra 1675 kap. 20 art. 5 inneholdt regelen i kap. 73(5) og forøvrig noe av kap. 49. Den endelige lovtekst i 4-4-5 gjengir imidlertid kap. 49 i sin helhet, og den siste del av bestemmelsen opptar regelen fra kap. 73(5).

I tabell-form ses resultaterne side 526.

Frakt, tilsyn og regnskap

DL(NL)' kapitel 4-2 omhandler *frakt, tilsyn og regnskap*. Systematisk er det to grupper av artikler som skiller seg ut. En *første* gruppe (DL 4-2-1, 5, 12, 13 og 15) omhandler ulike spørsmål vedrørende skipsførerens stillingsfullmakt og forholdet til rederne. En *annan* gruppe er reglene om befraktning, herunder skade på last (DL 4-2-2 til 4, 6 til 11, 17 og 18). *Resten av kapitlet* inneholder regler om ulike forhold, men har det til felles at de fleste av dem er kommet til under det avsluttende lovarbeidet.

De fleste av artiklene i kapitel 4-2 har sitt motstykke både i Fredrik II's sjølov og i utkastet fra 1675 kap. 19. Dette medfører at det er forbundet med adskillige vanskeligheter å klarlegge kildespørgsmålene. For en god del av kapitlene i Fredrik II's sjølov gjelder at de er selvstendig sammensatt av regler eller avsnitt fra ulike utenlandske lover. Dessuten inneholder de en god del bestemmelser som ikke gjenfinnes i de lovtekster som er kjente som hovedkildene til Fredrik II's sjølov. De nye bestemmelser som kom til under det avsluttende arbeide med lovboken er det for så vidt lettere å oppspore forbildet til.

Den *første* gruppe artikler omhandler som nevnt *skipsførerens stillingsfullmakt*. Den sentrale bestemmelse her er DL 4-2-5 (Fredrik II's sjølov kap. 46) som helt generelt bestemmer at skipsføreren ikke kan forplikte sine redere ved avtaler i fremmede land, og at den som har sluttet avtale med skipsføreren må »efterkomme sin skade hos skibet«. Begrunnelsen for denne ansvarsbegrensning basert på et eksekusjonsrettslig prinsipp, er at skipsføreren ikke er »Redernis Gods mægtig meer end hand haver under Hænderne som er det nærværendis Skib og Gods«. Denne bestemmelse er interessant både fordi den i tid synes å være den første lovbestemmelse som i generell form fastslår prinsippet om begrenset rederansvar (jfr. nå sjøl. § 234 flg.) og fordi den bryter klart med romerrettens regler om redernes personlige ansvar for skipsførerens avtaler.[23] Etter de romerske kilder var rederne ansvarlige for de avtaler skipsføreren sluttet vedrørende de forhold som tillå hans stilling (Dig. 14-1-1 § 7).

I tillegg til denne hovedregel inneholdt imidlertid Fredrik II's sjølov også en del spesialregler om skipsførerens adgang til å be-

DL	Utkast 1675	Fredrik II's sjølov	Sv. sjølov 1667	Kilde
4-4-1	1	*73 (1)*	(V-1)	Eriks Sjellandske lov III.61, jfr. Codex 11-5-1
-billig bergel.	1			*Hamburg 1603 II-17-1*
-ingen bergel.			*V-2 § 2*	HansaR. 1614 IX-4, Wisby 15 (17), jfr. Hamburg 1603 II-17-1
4-4-2	2	*73 (2)*		Eriks Sjellandske lov III.61, if., jfr. Codex 11-5-2*)
4-4-3	3		*V-3 if.*	Hollandsk forordning av 31.10.1626
4-4-4	4	*73 (3)*		Eriks Sjellandske lov III.58*)
tillegg			jfr. V-1	?
4-4-5	5	*73 (5) jfr. 49*		Wisby bylov III-3-13**)
(1)-(3)		*49*		Hollandsk forordning 1547***)
1/3 - bergel.				*Hamburg 1603 II-17-5*
(4)		*73 (5)*		Wisby bylov III-3-13**)
4-4-6	6			*Hamburg 1603 II-17-2* eller Riga 1672 V-4 (1)****)
4-4-7	7			*Hamburg 1603 II-17-3* eller Riga 1672 V-4 (3)****)
4-4-8			*V-2 § 1*	HansaR. 1614 IX-5 eller Riga 1672 V-6

*) DL 4-4-2 og 4 som svarer til Frederik II's sjølov kap. 73(2) og (3) må ha sitt forbilde i Eriks Sjellandske lov III.61. i.f. og III.58. Det er ganske merkelig at disse bestemmelser også har sitt motstykke i to artikler (26 og 27) i en utvidet utgave av Roles d'Oleron som er trykket i *Cleirac's* kjente bok om sjørettslige sedvaner og kutymer på 1600-tallet, se Twiss, *The Black Book of the Admiralty*, bind 2 s. lxxviii flg. og s. 461-64 hvor tekstene er inntatt. Disse tekster har neppe vært benyttet ved utarbeidelsen av Fredrik II's sjølov. Sannsynligvis står man her overfor bestemmelser av romerrettslig opphav, jfr. Codex 11-5-1 og 2.

frakte skipet (kap. 1), selge skipet (kap. 43), av dets utrustning (kap. 44) eller av det innlastede gods (kap. 59). Disse regler ble så å si uten endring opptatt i DL 4-2-1, 12, 13 og 15. De tre siste artiklene har et visst slektskap med bestemmelser i bodmerikapitlet (DL 4-5-1, 2 og 3).

Samlet sett gir disse bestemmelser en meget nyansert regulering av skipsførerens stillingsfullmakt. Dels sondres det mellom tilfelle hvor skipsføreren er på reise og hvor han er så nær rederne at han kan spørre dem på forhånd (DL 4-2-1 og 4-5-2), og dels fastslås det at skipsføreren har særlig fullmakt i nødssituasjoner og andre tilfelle hvor det er nødvendig eller hensiktsmessig for ham å handle på egen hånd (DL 4-2-12 og 15, jfr. 4-5-1 og 3). Reglene gir altså uttrykk for en forholdsvis avansert form for stillingsfullmaktslære, jfr. nå sjøl. § 64.

De tre bestemmelser som omhandler befraktning og salg av skipet eller av dets utrustning kommer altså fra Fredrik II's sjølov kap. 1, 43 og 44. Disse regler kan sees å være formulert med utgangspunkt i bestemmelser i en av hovedkildene til denne loven, Lubeks sjølov av 1542 (§§ 3,4 og 15), men reglene der har kun karakter av generelle forbud mot slike avtaler uten redernes samtykke. Disse inneholder således ikke noe om den privatrettslige virkning av at forbudet overtres,[24] enn si oppstiller noen kvalifikasjoner for særlige tilfelle hvor skipsføreren kan handle på egen

**) Fordelingsregelen i Frederik II's sjølov kap. 73(5) er sannsynligvis av nordisk opphav. En tilsvarende regel finnes i Wisby bylov III-3-13 pr., jfr. *Selvig* l.c. s. 86.

***) Bestemmelsene i utkastet fra 1675 kap. 20 art. 5 bygger på Frederik II's sjølov kap. 73(5), kanskje med et visst innslag fra kap. 49. Den tilsvarende artikkel i lovteksten (DL 4-4-5) gjengir derimot i de tre første setninger innholdet av kap. 49 og regelen i kap. 73(5) er inntatt i den fjerde setning. Også Frederik II's sjølov ble derfor benyttet som kilde under det avsluttende lovarbeidet. Regelen i tredje setning om at bergelønnen skal være en tredjedel er hentet fra Hamburg 1603 II-17-5.

Kildene til Fredrik II's sjølov kap. 49 har hittil vært ukjent, se *Secher* l.c. s. 145. Etter min oppfatning må reglene være hentet fra den hollandske forordning om stranding og vrak fra 1547, se *Placaetbock van Vlandern* bind I s. 357 flg. Denne forordning hadde også en regel om salg av bedervet eller skadet gods som svarer til tredje siste setning i DL 4-4-4 – en regel som ikke finnes i Frederik II's sjølov kap. 49 og 73. Hvilken kilde denne regel i DL 4-4-4 måtte ha har jeg ikke kunnet konstatere.

****) Om det er Hamburg 1603 eller Riga 1672 som er benyttet som kilde er noe uklart, jfr. *Selvig* l.c. s. 108-09.

hånd. Det er her særlig reglene i Fredrik II's sjølov kap. 1 og 43 som får så vidt har interesse, men det er høyst uklart hvorfra »tilleggene« i disse kan ha kommet.

Som nevnt er skipsførrens stillingsfullmakt utførlig omhandlet i Dig. 14-1, og det kunne ligge nær å anta at det er bestemmelser derifra eller fra den tillhørende litteratur som har påvirket utformningen av reglene i Fredrik II's sjølov kap. 1 og 43. Jeg har tidligere påvist at romerrettslige kilder er blitt benyttet ved utformningen av loven.[25] Selv om det vistnok ikke er noen av bestemmelsene i Dig. 14-1 som direkte svarer til kap. 1 og 43, er det klart nok at det også i de romerske tekster først og fremst er skipsførerens stilling på reisen som omhandles. En del av bestemmelsene gjelder også nødssituatjoner. Den nyanserikdom som finnes i kap. 1 og 43 står i skarp kontrast til de ofte langt knappere og konkrete regler i de kapitler i Fredrik II's sjølov som skriver seg fra datidens tradisjonelle sjørettslovgivning. Jeg er derfor tilbøyelig til å mene at det her dreier seg om regler av romerrettslig opphav, men har dessverre ikke hatt anledning til å studere den relevante litteratur for å kunne få sikrere holdepunkter for vurderingen.

Når det gjelder DL 4-2-15 (Fredrik II's sjølov kap. 59) er å merke at denne regel er vel avstemt med DL 4-5-1.

I tabellform er resultatene følgende.

DL	1675	Fredrik II's sjølov	Kilde
4-2-1	1	*1*	Jfr. Lubeck 1542 § 3
tillegg	1		?
4-2-5	42	*46*	?
4-2-12	39	*43*	Jfr. Lubeck 1542 § 4, se også Wisby 13 (15)
4-2-13	40	*44*[26]	Jfr. Lubeck 1542 § 15
4-2-15	61	*59*	Wisby 35 (38) og 41 (44)

Den *annen* gruppe artikler omhandler befraktningsspørsmål, særlig om ansvaret for lasteskader (DL 4-2-2 til 4, 6 til 11, 17 og 18). Bortsett fra en artikkel (4-2-2) er de alle hentet fra Frederik II's sjølov, men på en del punkter er det likevel foretatt endringer da de tilsvarende artikler i utkastet fra 1675 kap. 19 ble utarbeidet. Et par av endringene skyldes påvirkning fra bestemmelser i Hamburgs bylov 1603. Under det avsluttende lovarbeidet er det også kommet til noen bestemmelser som er hentet fra den svenske sjøloven fra 1667. I hovedsak er imidlertid befraktningsreglene en inkorporering av de allerede gjeldende bestemmelser i Frederik II's sjølov.

DL 4-2-2 omhandler opprettelse av certeparti og utferdigelse av konnossement. Denne artikkel, som ikke finnes i utkastet fra 1675 kap. 19, har sin kilde i den svenske sjøloven II-1(1)-(3). Til tross for at konnossementer utvilsomt hade vært i bruk i lang tid, er den svenske loven den første som inneholder regler om konnossementer.[27] Utkastet til den svenske loven av 1665 II-18, hvorfra lovens II-1 er hentet, viser til den hollandske sjølov av 1551 art. 39 og til loven fra 1563 kap. II, men disse bestemmelser omtaler kun certepartier og »andre dokumenter«. Det er derfor sannsynlig at de svenske regler skriver seg fra en annen hollandsk kilde, f.eks. et vitenskapelig arbeide.

DL 4-2-3 og 4 inneholder regler om erstatningsansvar og fraktbetaling ved forsinkelse fra skipets eller befrakterens side. Befrakterens ansvar for forsinkelse er så vidt nevnt i 4-2-3 (Frederik II's sjølov kap. 34), men de utførlige regler om befrakterens ansvar for frakt og frakttap i tilfelle hvor han ikke leverer last kommer like etter i 4-2-4. I forenklet form finnes også slike regler i Frederik II's sjølov kap. 45, men innholdet av 4-2-4 er likevel utvilsomt hentet fra Hamburg II-15-1.

Etter DL 4-2-3 og Frederik II's sjølov kap. 37 er skipsføreren ikke »ansvarlig for forsinkelse som skyldes Uvejr, Vinterdag eller annen stor Ulykke og uformentlig Tilfald«. Denne regel finnes ikke i de bestemmelser i Lübeck sjølov 1542 §§ 5 og 6 som er kildene til kap. 37. Ansvarsfritaket er klarligvis et force majeure unntak, og må så vidt jeg kan forstå være av romerrettslig opphav, jfr. Dig. 4-9-3 § 1 i.f.

DL 4-2-6 til 9 og 11 omhandler ulike befraktningsspørsmål og har alle sitt motstykke i Frederik II's sjølov. Frederik II's sjølov

kap. 48 om måling av bulk-varer er inntatt i DL 4-2-11, hvor den også har fått et tillegg hentet fra den svenske sjøloven II-8. Lovutkastet fra 1665 II-20 hvorfra lovens II-8 er hentet, angir ikke sin kilde, men bestemmelsen må utvilsomt komme fra Hansarecessen fra 1614 III-19.

Lasteskadeansvaret er regulert i DL 4-2-10, 17 og 18 som med enkelte endringer svarer til Frederik II's sjølov kap. 39, 53 og 54. Vesentlig samme regler gjenfinnes også i den svenske sjøloven II-4, og forklaringen er at de svenske bestemmelsene i stor grad bygger på de samme kilder som reglene i Frederik II's sjølov, først og fremst den hollandske sjølov 1551 §§ 42-44 og Wisby sjørett art. 22(24) og 47(48). På ett punkt har imidlertid de svenske bestemmelser hatt betydning.

Frederik II's sjølov kap. 39 og 53 angir i samsvar med den hollandske loven § 43 at erstatningen for lasteskaden skal beregnes etter innkjøpsverdien i lastehavnen. I tråd med dette bestemmer kap. 39 at det heller ikke skal betale frakt for gods som skades på grunn av skipsførerens eller mannskapets forsømmelse. Denne fraktregelen som ikke finnes i den hollandske lovbestemmelse, er en interpolasjon og er av de regler i Frederik II's sjølov som må ha romerrettslig opphav.[28]

Etter den hollandske sjølov av 1563 II-8 skulle derimot erstatningen beregnes etter markedsverdien på bestemmelsesstedet, dog slik at skipsføreren hadde rett til full frakt for gods som ble erstattet. Det var denne regel som kom inn i den svenske loven II-4 § 1 i.f. og som deretter gikk over i DL 4-2-10.

Etter dette skulle resultatet i tabellform bli slik:

Den *tredje* gruppen av artikler i kap. 4-2 omhandler en rekke ulike forhold. En bestemmelse (DL 4-2-14) fastslår prinsippet om partsrederes forkjøpsrett (sjøl. § 52). Regelen er hentet fra den svenske sjølov 1667 III-5 som igjen bygger på Hansarecessen 1591 art. 54. De øvrige artikler gjelder skipsførerens journal- og regnskapsplikter (DL 4-2-19 og 20), setter forbud mot skadevoldende dumping av ballast (DL 4-2-21) og regulerer visse spørsmål vedrørende ordenen ombord (DL 4-2-16 og 22). Også de fleste av disse regler kommer fra den svenske sjøloven, men et par skriver seg fra Frederik II's sjølov.

DL	Utkast 1675	Frederik II's sjølov	Kilder
4-2-2			*Sv. sjølov 1667 II-1 (1)-(3)* som bygger på hollandsk sjølov 1551 a. 39 og 1563 II, samt ukjent hollandsk kilde.
4-2-3	34 (1)	*37*	Lübeck 1542 §§ 5-6
- force majeure	34 (1)	*37*	Dig. 4-9-3 § 1.
4-2-4	41 (2)-(4)		*Hamburg 1603 II-15-5*
	41 (1)	45 (1)	Hollandsk sjøl. 1551 a. 35, jfr. Wisby 34 (37).
		45 (2)	?Jfr. HansaR. 1591 a. 11, 3.
- protest		*jfr. 45 (1)*	*Sv. sjøl. 1667 II-5 §§ 1-3.*
4-2-6	43	*47*	Lübeck 1542 § 22
4-2-7	34 (2)	*38*	Jfr. Wisby 7 (8)
4-2-8	37	*41*	Wisby 11 (13)
- befrakt. samtykke			*Hamburg 1603 II-14-10*
4-2-9	38	*42*	Lübeck 1542 § 20
4-2-10	35	*39*[29]	
		39 (1)	Lübeck 1542 § 21, 1. ledd
		39 (2)	Hollandsk sjølov 1551 a. 43, samt fraktregel av romerrettslig opphav.
		39 (3)	Hollandsk sjølov 1551 a. 44 (2)
- markedsværdien			*Sv. sjøl. 1667 II-4* § 1 i.f. som bygger på hollandsk sjøl. 1563 II-8
4-2-11 (1)	44	*48*	?
(2)			*Sv. sjøl. 1667 II-8* som bygger på HansaR. III-19
4-2-17 a. 42	53 (1)	*53 (1)*	Hollandsk sjøl. 1551
		53 (2)	Hollandsk sjøl. 1551 a. 43
		53 (3)	Hollandsk sjøl. 1551 a. 44 (1).
4-2-18 (1)	54	*54*	Wisby 22 (24).
(2)		*54*	Wisby 47 (48).

DL 4-2-19 om journalføring synes her å ha krav på særlig interesse. Bestemmelsen er så å si identisk med den franske sjørettsordinans 1681 II-1-10, og har intet motstykke i de andre kilder som må være benyttet ved utarbeidelse af DL(NL)'s fjerde bok.

I tabellform er situasjonen følgende:

DL	Utkast 1675	Frederik II's sjølov	Kilder
4-2-14			*Sv. sjølov 1667 III-5* som bygger på HansaR. a. 54
4-2-16	66	*67*	?
4-2-19			*Fransk sjørettsord. 1681 II-1-10*
4-2-20			Jfr. 4-2-13
(1)-(2)	36	*40*	Lübeck 1542 § 16 og holl. sjøl. 1551 § 45
(3)			*Sv. sjøl. 1667 II-6* som bygger på holl. sjøl. 1563 II-1.
(4)			*Sv. sjøl. 1667 III-3* som bygger på holl. sjøl. 1551 § 45 og 1563 II-10.
(5)			?
4-2-21			*Sv. sjøl. 1667 I-24* som bygger på HansaR. 1591 a. 39.
4-2-22			*Sv. sjøl. 1667 I-22,* jfr. 1-21, hvis kilder er ukjente.

Sammenfatning

Undersøkelsen av kildene til Danske og Norske Lovs sjørettsbok gir et nokså blandet bilde av den lovgivningsinnsats vi her har med å gjøre. Utkastet fra 1675 viser at det hele begynte med et enkelt gjennomsyn av den da vel hundre år gamle Frederik II's sjølov som riktignok ble supplert med en del regler avskrevet fra hamburgsk

og annen hanseatisk lovgivning. Når sluttproduktet likevel må betegnes som en ganske vellykket ny kodifikasjon av sjøretten, skyldes dette hovedsakelig *den massive innflytelse som den svenske sjøloven av 1667 hadde under det avsluttende lovarbeide*. Det var denne fase av arbeidet som bragte mest nytt – både i substans og systematikk. Det vesentlig nye lovstoffet gjelder situasjoner hvor de mange risiki knyttet til datidens skipsfart materialiserer seg, dvs. felleshavari, bergning, skibbrudd og vrak, bodmeri og assuranse. Det er nok de *kommersielle risiki* og virkningene derav for de kommersielle interesser i skipsfart og sjøtransport av gods som må ha vært hovedsaken for lovgiveren. På de øvrige områder av sjøretten (befraktnings-, sammenstøt- og sjømannsretten) valgte man å beholde regelverket i Frederik II's sjølov selv om også en del av disse reglene fikk en vis ansiktsløftning som følge av den svenske sjølovens innflytelse. Viktige hovedelementer i dansk-norsk sjørett var altså vel 300 år gammel da den nye lovgivning kom i siste halvdel af det 19. århundre.

Ved den omfattende resepsjon av utenlandsk rett som fant sted i 1680 årene, besto lovgiverinnsatsen først og fremst i utvelgelsen av lovstoffet. Noen tilløp til selvstendig bearbeidelse kan likevel påvises. Det er bemerkelsesverdig at fremgangsmåten i 1670-80 årene synes å ha *langt mindre selvstendige innslag enn den som ble benyttet da Frederik II's sjølov ble utarbeidet*. I eldre dansk-norsk og nordeuropeisk sjølov-sammenheng fremtrer sjøloven fra 1561 som et originalt lovarbeide av høy kvalitet – til tross for at loven utvilsomt var basert på hovedtrekkene i datidens hollandske og hanseatiske lovgivning. Det overrasker derfor ikke at Frederik II's sjølov i sin tur kom til å få direkte innflytelse på senere hanseatisk lovgivning.

Den nye dansk-norske sjørett var *godt i samsvar med hovedtrekkene i gjeldende sjørett i Holland og Nord-Europa forøvrigt*. I beskjeden grad skyldtes dette ny direkte resepsjon av hanseatisk og hollandsk rett. Den vesentlig årsak var at hovedkildene – Frederik II's sjølov og den svenske sjøloven – bygget på hollandske og hanseatiske kilder. En – kanskje noe overraskende – konsekvens var at meget av den *romerske* sjørett dermed også vant innpass i dansk-norsk sjørett. Dette gjelder bl.a. reglene om bodmeri og felleshavari.

Et viktigt resultat av den nye kodifikasjon av sjøretten var *en vidt-*

gående harmonisering av dansk, norsk og svensk sjørett hvorved grunnlaget utvilsomt ble lagt for det nordiske rettsfellesskap på sjørettens område som vi har idag. Dette skyldes imidlertid ikke noe bevisst, enn si organisert nordisk lovsamarbeide.

En hovedårsak er at den svenske sjøloven ble benyttet som en hovedkilde til den nye dansk-norske sjørett. Tilsvarende fremgangsmåter har også i våre dager frembragt nordisk rettsenhet.[30]

En annen hovedårsak er at *den dansk-norske og den svenske lovgiver benyttet samme utenlandske kilder,* først og fremst hollandske og hanseatiske kilder, herunder romersk sjørett som resipert i disse områder. En slik fremgangsmåte har også ved senere tilfelle spilt en vesentlig rolle i frembringelsen av nordisk rettsenhet. Ved utarbeidelsen av de nordiske sjølover i annen halvdel av det 19. århundre var således den tyske handelslovbok (1861) det store forbilde selv om også annet europeisk materiale ble benyttet.[31] I vårt århundre er det særlig de internasjonale sjørettskonvensjoner og engelsk-amerikansk rett som har vært det samlende utgangspunkt for nordisk sjørettslovgivning.

Sjørettsboken i Danske og Norske Lov forble gjeldende i over 200 år. Om den virket etter sin hensikt er ikke lett å si noe sikkert om, men i et hvert fall fraktreglene synes å ha gitt akseptable resultater.[32] Hva som er sikkert, er imidlertid at man i Norge i midten av forrige århundre anså lovgivningen som foreldet og moden for avløsning.[33] Det er også klart at den fjerde bok ikke var blant de viktige kilder til den norske lov fra 1860, den svenske fra 1864 og de nordiske sjølover fra 1890-årene. Hovedelementene levde likevel naturlig nok videre inn i vårt århundre.

Noter

1. Prebensen & Smith: *Forarbejderne til Kong Kristian den Femtes norske Lov,* 1887, s. 673 flg.
2. Secher & Støchel: *Forarbejderne til Kong Kristian V's Danske Lov,* bind 2 1893-94, s. 430-31.
3. Secher & Støchel l.c. s. 397 flg.
4. Selvig: *The freight risk,* Arkiv for Sjørett bind 7 (1965-66) s. 42 og 107 flg.
5. Selvig l.c. s. 109-110.
6. Inntatt hos Secher & Støchel l.c. s. 397 flg.

7. Secher og Støchel l.c.s. 430-31, jfr. s. 397-98.
8. Selvig l.c. § 5.
9. Secher: *Corpus Constitutionum Daniæ*, bind 1 1887-88 s. 116-17 hevder at det ikke lar seg avgjøre når det var Hansarecessen fra 1530 eller Lubecks lov fra 1542 som ble benyttet. Dette er neppe riktig, idet Sjøloven fra 1561 kap. 24 gjengir reglene i Lubecks sjølov §§ 23 og 24, og disse regler finnes ikke i recessen, se Selvig l.c. s. 80-81.
10. Selvig l.c. § 5.1.
11. Holmbäck: *Studier i äldre sjörätt*, Uppsala Universitets Årsskrift 1926, Juridik 2.
12. Selvig l.c. s. 42, jfr. § 5.2. I en artikkel Begrenset rederansvar. En studie i kildene til den svenske sjøloven av 1667, som vil bli offentliggjort om kort tid kommer jeg nærmere in på disse forhold.
13. Secher & Støchel l.c. s. 431.
14. Holmbäck l.c. s. 8-9.
15. Gjengitt i Pardessus: *Collection de lois maritimes*, bind 4 s. 92 flg. og 122 flg.
16. Secher & Støchel l.c. s. 7-9.
17. Jfr. Holmbäck l.c. s. 7-9.
18. Hamburg 1603 II-14-32 inneholder en helt tilsvarende bestemmelse, men hensett til det mønster som fremgår av tabellen er det lite sannsynlig at denne artikkel har vært benyttet som kilde. Hamburg II-18-4 omhandler altså samme situasjon, men inneholder en noe forenklet regel.
19. Amsterdams Handt Vesten, utg. 1663-1662, s. 189 (nr. XIII).
20. Selvig, l.c. s. 81, 83, 83-87 og 88-90.
21. Jfr. også Hansarecess 1614 III-17 som svarer til Fredrik II's sjølov kap. 63. Også Hamburgs bylov 1603 har benyttet Fredrik II's sjølov som kilde; således er kap. 39 gjengitt i Hamburg II-14-34, kap. 53 i II-14-35 og kap. 54 i II-14-36.
22. Regelen om at det seilende skip må bære egen skade finnes også i den svenske lovbestemmelse, men ikke i Fredrik II's sjølov kap. 56.
23. Disse forhold har jeg behandlet i en artikkel om Begrenset rederansvar. En studie i kildene til den svenske sjøloven av 1667, som vil bli offentliggjort om kort tid.
24. En tilsvarende »hanseatisk« bestemmelse i *Willkeur de Dantzick* (1455) art. X inneholder en kapitel om at befraktning av skipet uten rederens samtykke er ugyldig.
25. Selvig l.c. § 5.1.
26. Denne regel gjenfinnes i HansaR. 1591 art. 7 og HansaR. 1614 XII-3, men dette skyldes dansk retts innflytelse på hanseatisk rett.
27. Grundtvig: *Konnossementet*, 1902, s. 17. – Av de kilder som kan ha betydning i denne sammenheng er formentlig kun HansaR. 1591 art. 51 av interesse, men denne bestemmelse omtaler kun konnossementet.
28. Selvig l.c. s. 92, jfr. § 4.45.
29. Selvig l.c. § 5.16 og § 5.31.
30. Et eksempel fra den nyeste tid er det nordiske rettsfellesskap på forbrukerområdet som vesentlig skyldes at svensk lovgivning fra begynnelsen av 1970-årene kom til å tjene som forbilde for de andre nordiske land.
31. *Selvig* l.c. § 2.3. Den norske sjøloven av 1860 var imidlertid blitt utarbeidet før ADHGB og bygget på »den almindelige europeiske Søret«, særlig den franske handelslovbok. Forøvrig synes imidlertid *fransk* sjørett å ha hatt liten betydning for nordisk lovgivning, både i det 17. århundrede og senere.
32. Se fremstillingen hos *Selvig* l.c. §§ 5.33-37.
33. I den kgl. proposisjon til sjøloven av 1860 heter det: »Da den nu gjældende Lovgivning om Søretten i en stor Deel Bestemmelser maa ansees forældet og hverken i Innhold eller Fullstændighed svarende til Nutidens Behov, har Oppmærksomheden i længere Tid været henvendt paa Ønskeligheden af at den kunde blive afløst af en ny til Forholdene mere passende Lov«, se Ot.prp. nr. N (1851) s. 68-69.

Kontraktsfrihed i Danske Lov

Af *Bernhard Gomard*

Den 5. af Danske og Norske Lovs 6 bøger handler »om adkomst, gods og gæld«. Bestemmelserne i 5. bogs 14 kapitler angår formueretten, bortset fra 2. kapitel, der indeholder regler »om arv og skifte«. Overskriften til det 1. kapitel i 5. bog er: »Om Contracter og Forpligter«. Kapitlet indeholder i sine første 8 artikler dels nogle bestemmelser, som i moderne systematik ville høre hjemme i den almindelige aftaleret, om aftalers indgåelse og gyldighed, dels nogle regler om beviset for at en aftale er indgået og dens indhold. Af de øvrige 5 artikler i kapitlet angår art. 9-12 fledføring og art. 13 fastslår, at husbond i almindelighed ikke svarer for gæld stiftet af hans hustru eller barn. Den systematiske sammenhæng mellem de tre grupper af regler i kapitlet, art. 1-8, art. 9-12 og art. 13 er spinkel. Både bestemmelserne i art. 9-12 og i art. 13 kunne have fundet en naturligere plads andetsteds i lovbogen.[1] Hovedparten af indholdet af 5-1 er nu glemt, men bestemmelserne i 5-1-1 og 5-1-2 citeres både i Danmark og i Norge stadig i den juridiske litteratur som lovsteder, der har betydning for gældende ret. De to bestemmelser lyder således:

5-1-1:
»Een hver er pligtig at efterkomme hvis hand med Mund, Haand og Segl, lovet og indgaaet haver«.

5-1-2:
»Alle Contracter, som frivillige giøres af dennem, der ere Myndige, og komne til deris Lavalder, være sig Kiøb, Sal, Gave, Mageskifte, Pant, Laan, Leje, Forpligter, Forløfter og andet, ved hvad Navn det nævnis kand, som ikke er imod Loven, eller Ærbarhed, skulle holdis i alle deris Ord og Puncter, saa som de indgangne ere«.

Det har efter Danske og Norske Lov stået fast, at alle løfter, som overhovedet efter deres indhold er egnede til at stifte forpligtelser af retlig karakter, er bindende uden hensyn til, i hvilken form løftet er afgivet og uden hensyn til, om løftet efter sit indhold angår et køb eller en anden kendt kontraktsart. Selv et mundtligt løfte om at give en gave eller om at sælge en fast ejendom er bindende. Andre lovgivere har fastsat betydningsfulde undtagelser om formkrav (gaver og andre énsidige ydelser, aftaler om fast ejendom) eller opstillet særlige gyldighedsbetingelser (causa, consideration). Christian den 5.'s lovbog har placeret Danmark og Norge i en særstilling, som den kontraktretlige formfriheds højborge.

1. Reglerne om formfrihed og kontraktsfrihed i Danske Lovs 5-1-1 og 5-1-2 kan være en kodifikation af datidens naturret eller folkelige opfattelse – side 539
2. Danske Lovs 5-1-1 og 5-1-2 i eftertidens fortolkning – side 542
3. Danske Lov har ikke taget stilling til striden om løfteteori og tillidsteori – side 547
   3.1. Løfteteori v. overenskomstteori – side 547
   3.2. Viljeteori v. tillidsteori – side 548
4. Kontraktsfrihed – side 548
5. Kontraktstyper. Pacta vestita og pacta nuda – side 549
6. Enkelheden i dansk aftaleret efter Danske Lovs 5-1-1 og 5-1-2 – side 552
7. Form – side 553
   7.1. Formregler i Tyskland – side 553
   7.2. Formregler i Frankrig – side 558
   7.3. Formregler i England og USA – side 559
   7.4. Formregler i den internationale privatret – side 561
   7.5. Konklusion – side 561
8. Causa – side 562
9. Consideration – side 564
10. Håndpenge – side 566
11. Konfrontation af dansk og fremmed aftaleret – side 567
    11.1. Skellet mellem retligt bindende løfter og andre løfter – side 567
    11.2. Kontrakters ugyldighed på grund af urimeligt indhold – side 568
12. Konklusion – side 570

1. Reglerne om formfrihed og kontraktsfrihed i Danske Lovs 5-1-1 og 5-1-2 kan være en kodifikation af datidens naturret eller folkelige opfattelse

Det kan ikke fastslås med sikkerhed, hvorfor der i Danske Lov er optaget så vidtgående bestemmelser om formfrihed og kontraktsfrihed. Adskillige af Danske Lovs bestemmelser er kasuistiske. DL 6-11-3, som er én af 15 artikler i et kapitel om Vaadis Gierning, der sætter regler for situationer af hændelig og uagtsomt forvoldt skade, er for flere generationer af juridiske studerende blevet nævnt som eksempel til belysning af Danske Lovs kasuistiske – forældede – lovgivningsteknik. Danske Lov er imidlertid mangelunde. Der findes også bestemmelser i lovbogen, der er udformet lige så generelt og vidtrækkende som bestemmelserne i senere tiders lovbøger. Både 5-1-1 og 5-1-2 er klare eksempler herpå. Mere almene og vidtrækkende grundregler for al kontraktsret end indledningsbestemmelserne til 5. bog i 5-1-1 og 5-1-2 kan man ikke forestille sig.

V.A.Secher og Støchel peger i deres udgave af Forarbejderne til Danske Lov, 1893-94, s. 97 på Forordningen af 5. juli 1651 som kilde til 5-1-1, og angivelsen af denne forordning som kilde er gentaget både i Sechers udgaver af Danske Lov og i Stig Iuuls udgave fra 1949.[2]

> Forordningen af 5. juli 1651 indskærper, at adelige debitorer, der stævnes til betaling af restancer efter gældsbreve, skal efterkomme reglerne i »Forordningen«. Denne »adresseløse« henvisning må antages at sigte til Forordningen af 1. juli 1623 om gældssager, der bl.a. i pkt. 5 indeholdt regler om udlæg hos adelige. Forordningen af 1651 ændrer næppe retstilstanden, sml. herved Danske Domme 1375-1662 ved *E.Reitzel-Nielsen* bind IV nr. 510 og bind V nr. 637, og den er formentlig alene udstedt, fordi nogle forgældede debitorer har søgt at udnytte deres adelige stand som et værn mod deres kreditorer, jfr. herved beskrivelsen af adelens økonomiske vanskeligheder i denne periode i *Axel Rubow:* Renteforhold i Danmark, 1914, navnlig s. 132ff og *Svend Aage Hansen:* Adelsvældens grundlag, 1964, s. 131ff. Forordningen af 1651 indeholder bl.a. ordene: »Og effterdi en huer ærlig Mand er plictig til Breff og Segel at holde, Da haffve Vi ...«

Forordningen af 1651 betegnes som »kilde« til 5-1-1, fordi forordningen i udkast til lovbogen findes citeret som et benyttet for-

læg, jfr. herved Secher's indledning s. XII til hans 2. udgave, 1911, af Danske Lov. Forordningen er imidlertid kun en kilde, for så vidt som den – og andre tekster[3] kan have påvirket ordvalget i 5-1-1, og fordi den udtaler den selvfølge, som også ligger i 5-1-1, at løfter i gældsbrevsform er bindende. Det nye i 5-1-1, at også mundtlige løfter er bindende, har derimod ingen støtte i Forordningen af 1651 og næppe heller i nogen anden ældre dansk retsforskrift.

Det uformelle mundtlige løfte var næppe bindende før Danske Lov. Den ældre ret krævede vistnok skriftlighed eller iagttagelse af andre formaliteter såsom håndslag eller nærvær af vidner, ikke blot som bevis for, at en aftale er kommet i stand, men som en nødvendig form eller ceremoni.[4] Denne opfattelse bestyrkes af, at en forløber for bestemmelsen i 5-1-1 og 5-1-2 i *Peder Lassens* udkast fra 1667-1672 lød således: »Enhver ærlig Mand er plictig at holde sin Forskrivelse, Bref og Segel, paa det Credit maa blive udi sin tilbørlig Act, og Afskeed, Bref og Contract holdet og efterkommet«. Ingen maa møde anden til Mageskifte eller nogen anden Contract uden hans Vilie« (citeret efter *Thøger Nielsen:* Studier over ældre dansk Formueretspraksis, 1951, s. 212).[5] I dette udkast er mundtlige løfter eller aftaler ikke nævnt. At mundtlige løfter ikke var bindende før Danske Lov bestyrkes også af nogle ældre domme, jfr. Danske Domme 1375-1662 ved *E. Reitzel-Nielsen* bind IV nr. 535, 548 og 556 samt bind V nr. 706. Retstilstanden er måske ikke helt afklaret. De ældre domme og forfattere holder næppe altid materiel ret og kravene til beviset for, at en aftale er kommet i stand, ude fra hinanden.

Hvad der har været kilde i betydningen inspiration eller paradigma for 5-1-1 må – i hvert fald indtil nyt kildemateriale dukker op – være en gisning. Lovbogens ophavsmænd har af retsstof kendt hidtidig dansk ret, romerret og naturret. Romerretten kan have spillet en rolle som forbillede for 5-1-8. I hvert fald indeholder Justinians Institutiones en ganske tilsvarende bestemmelse i 3, 23, pr.,[6] og tanken om at fastslå i lovbogen, at løfter principielt er bindende uden hensyn til form og indhold, må have været nærliggende og fristende for den, der har haft kendskab til naturretten.[7] Tanker om en naturlig eller guddommelig ret har siden Thomas Aquinas' dage (1226-1274) haft en betydelig udbredelse i Europa, og i *Erik Krabbe*'s udkast til en lovbog fra midten af 1500-tallet findes for-

ERIK KRABBE (1510-1564) var oprindelig bestemt for en gejstlig løbebane og det var med henblik herpå, at han i 1530'erne havde studeret jura i Frankrig. Ved reformationen ændredes hans livsretning. Han gik over i statstjeneste og deltog bl.a. i talrige diplomatiske sendelser. 1543 blev han rigsråd. Hans navn er særlig knyttet til bestræbelserne på i midten af 1500-tallet at tilvejebringe en almindelig dansk lovbog. Talrige forarbejder og udkast til bl.a. lovens fortale, arveretten, kontraktsretten og markretten er bevaret. Det lykkedes ikke Krabbe at færdiggøre arbejdet, der er en lærd mands værk, som har kunnet inddrage romerretten til supplering af dansk ret. Mange af bestemmelserne var meget udførlige, og det er ikke sikkert, at en lovbog i den form ville have været helt let at anvende for datidens dommere. Maleri på Frederiksborg.

slag til bestemmelser, der ligner 5-1-1 og 5-1-2, og som til støtte for, at løfter er retligt bindende, påberåber sig, at »naturlig oprigtighed, som bør være i mennesker, udkræver det, at mand skal holde ærlig og redelig løfte og tilsagn« (se originalteksten i illustrationen s.). Det er uvist, om Krabbes arbejde har haft betydning for Danske Lovs tilblivelse, jfr. således i hvert fald *Secher:* Kong Kristian V's Danske Lov, 1883, s. 6-12. Naturretten vandt imidlertid yderligere kraft og udbredelse i 1600-tallet, og det må for den, der var fortrolig med naturretten, måske inspireret af Hugo Grotius' store værk, De jure belli ac pacis (1625) have været en nærliggende tanke at vende sig fra alle tekniske krav til kontrakter om stipulatio, causa og kontraktstyper og i lovbogen indskrive den enkle regel, at løfter skal holdes, uanset form og uanset om kontrakten hørte til dem, som var kendt og anerkendt i romerretten. Vi véd bl.a. fra Peder Syvs danske Ordsprog, at ordholdenhed også på og før Danske Lovs tid er en egenskab, som pristes i mange ordsprog, et ord er et ord etc. Lovreglen om, at løfter er bindende, kan også tænkes at have været inspireret af den folkelige retsbevidsthed, som de gamle ordsprog afspejler. Forbindelsen mellem mundtlighed og retssætninger har i ældre tid været nær. Et ejendommeligt vidnesbyrd herom findes i en bog af C.D. Hedegaard, der bærer titlen: Ordqvæder, betragtede deels som Levninger af den uskrevne, deels som Grundsætninger til den nu gieldende skrevne Lov, 1776. Hedegaard opregner heri ordsprog, hvis indhold lader sig henføre til bestemmelser i Danske Lov. Under reglen i 5-1-1 nævnes (s. 201-209) hele 8 ordsprog, og i den ledsagende tekst viser Hedegaard, at ordsprogenes visdom stemmer overens med lovens bud. Der er ikke fundet direkte vidnesbyrd fra tiden om baggrunden for, at 5-1-1 til de ældre tekster om, at løfter i brev og med segl var bindende, har føjet, hvad der er lovet med Mund. Erkendes må derfor, at det kun kan være en gisning, at 5-1-1 bør ses i lyset af fortsættelse af kanonisk ret i protestantisk kristen etik, jfr. nedenfor note 18, af naturret og almindelig folkelig retsbevidsthed.

2. Danske Lovs 5-1-1 og 5-1-2 i eftertidens fortolkning

Eftertiden har altid forstået bestemmelsen i 5-1-1 således, at der ikke stilles krav om skriftlighed eller noget andet formkrav til løf-

ter og aftaler, hverken til løfter om en gave eller anden vederlagsfri ydelse eller til aftaler om en udveksling af ydelser mellem parterne. Også en mundtlig erklæring er bindende. *Fr. Stang* siger i sin Innledning til Formueretten, 3. utg. s. 268: »Kristian den femtes lovbøger anerkjenner formfriheten og gjør færre undtagelser fra den enn de fleste fremmede lover. Det samme gjelder vår nuværende rett«.

Hedegaard udtaler i sin kommentar til lovbogen, Kong Christian den Femtes Danske og Norske Lovs 5.te Bog om Adkomst, Gods og Gield oplyst med Noter, Paralleler etc., 1776, s. 29 i omtalen af 5-1-1, »At til en Contracts Væsen og Fuldkommenhed intet mere udkræves, end Vedkommendes sande og alvorlige Samtykke, og at derved tydelig fastsættes, hvad i saa Maade bør skee, giøres eller lades«. En anden kommentator *Brorson* siger i sin bog Forsøg til 5. bogs fortolkning, bind 1, 1793, s. 2 om 5-1-1: »Lovens Ord ere tydelige: Man har dog spurgt: Betager Udrykket: Med Mund, Haand og Segl, mundtlige Contracter forbindende Kraft? Lovgiveren selv har benægtet Spørgsmaalet« (Brorson henviser her bl.a. til Danske Lov 5-8-3 og 5-14-38) »Ordet *og* staaer stadig ofte i vore Love i Stedet for et *eller*« (Brorson henviser her til Danske Lov 1-5-23 og 6-14-1).[8] Kravet om segl, der også forekommer i 5-1-6 og 5-1-7, er ikke ubetinget, forklarer Brorson: Tiltrædelse af en kontakt med segl eller med underskrift gælder lige godt (s. 3). Denne fortolkning af Danske Lov har stået fast i al senere dansk juridisk litteratur, jfr. således *Ørsteds* Haandbog, 5. bind, 1832, s. 108 og *Lassen:* Obligationsrettens Alm. Del, 1917-20, s. 62ff.[9]

Alle forfattere siden Hedegaard og Brorson har været enige om, at lovbogens 5-1-1 »med Mund, Haand og Segl« skal læses, som om der stod »eller segl«. Det er dog en kendsgerning, at der i lovbogens tekst står »og«. Det er ligeledes ubestrideligt, at ingen af de af lovbogens andre artikler, som forfatterne citerer til støtte for deres fortolkning af 5-1-1 (således endnu Lassen i Alm. Del s. 62), kan bære antagelsen af, at Danske Lov har villet knæsætte en almindelig grundsætning om formfrihed. Højesteret fastslog imidlertid allerede i 1685 i en dom, at en mundtlig aftale indgået i vidners nærværelse om salg af en gård er bindende.[10]

Formfrihed er stadig hovedreglen i moderne dansk ret både for aftaler om ydelser mod vederlag, herunder overdragelser af fast

ejendom, og for løfter om gaver og andre énsidige begunstigelser af løftemodtageren eller en anden begunstigelse. I 5-1-2 er gaver nævnt på lige fod med andre kontrakter og forpligtelser. I 5-1-1 gøres ikke undtagelse for gaver, kaution (forløfte) eller nogen anden énsidig disposition. Det er dog muligt, at lovbogen har villet hindre folk i ved alt for stor en gavmildhed at skabe problemer for deres arvinger. Reglerne i 5-4-1 til 13 begrænser kompetencen til at give gaver af hensyn til giverens arvinger, og i hvert fald enkelte ældre forfattere har villet fortolke 5-4-14 til 16 således, at adgangen til at give gaver i levende live er undergivet samme begrænsning som adgangen til at disponere ved testamente og dødsgave, således at tvangsarv beskyttes både mod testamente og mod livsgaver.[11] Regler af dette indhold findes stadig i flere af de lande, der ligesom Danmark giver arveladers nærmeste tvangsarveret, således bl.a. i den franske Code Civil art. 913 ff.[12] I nugældende dansk ret kendes kun en beskyttelse af arveretten mod gaver for førstafdødes arvinger i uskiftet bo, jfr. Arvelovens § 20.[13]

ERIK KRABBES LOVARBEJDER.

Om rigsråd Erik Krabbes lovarbejder fra 1500-tallets midte har haft indflydelse på Danske Lov lader sig ikke afgøre med sikkerhed. Det her gengivne afsnit af Krabbes fremstilling af kontraktsretten viser imidlertid både i tankegang og ordvalg overensstemmelse med Danske Lovs 5-1-2:

VERBORUM OBLIGATIO

Adskiellige Contracters rett. Szom / skeer emellom folck. viidtt løffthe / och tilsaffnn. breff och segell, el / ler andenn pacth eller tyngningh.

LITTERARUM OBLIGATIO STIPULATIO

Alle handeler, contracter, forplictelsse och løffthe som skeer emellom / folck. Szom er naer thow eller flere med frii wilge beuilger och / indgaar nogenn handell mellom hin andenn. Szaa denn ene loffuer / och tilsiger att giffue enn andenn / nogidtt, eller at wille giøre / eller wdretthe nogidtt for ham, for dett eller dett. Eller giører / nogid anden pacth och tigning samell, viid breff och segell / eller wiid andett beuiseligh forplictelsse løfftt och tilsagdenn / Szaa enn loffuer enn andenn nogidtt, Daa er denn som loffuer / plictiig att holde siitt løffthe, och maa der till twingis medtt / retthergongh, om hand icke ellers wiill. Om denn der loffuer / maa giøre slig contracth. Och sker y de sager som tilbørligtt / och Redelig ere. Forthi naturligh oprettighedtt som bør att were y meniskenn wdkreffuer dett, att mand skall holde erlig och Redeligh løffthe och tilsagdenn.

Mandatum.

Beffallings och fuld macts att giffue enn andenn. er och enn Contracts

Beffallings och fuld mac ts till nogenn sag eller handell, maa myndigt folck der oprettug er well giffue och giore. dog ÿ erligh handell och sager. Menn wmindugt folck kunde ingenn mindug giore thu de ere selff wmondugt och der for haffuer ingenn Contractzs handell macts. dem dee giore, icke eller huis tiffue. Roffuere, mordere. och andre slug skalcke giore :v

Verborum obligatio,

Adskiellige Contracters rett. Szom skeer emellom folck. vudt lofftge och tilsaffun. breff och segell. eller andenn pacts eller tyngnings

Alle handeler. contracter. forplictelse och lofftge som skeer emellom folck. Szom er Naer thow eller slere med fri vilge beuilger och indgaar nogenn handell mellom hin andenn. Szaa denn ene loffuer och tilsiger att giffue enn andenn nogidt. eller att wille giore eller wdrettge nogidt for ham, for dett eller dett. Eller giorer nogid anden pacts och tigning samell. vud breff och segell eller wud andett beuiseligh forplictelse lofftt och tilsagdenn Szaa enn loffuer enn andenn nogidt, Daa er denn som loffuer plictug att holde sitt lofftge. och maa der till twingis medt rettgergongh. om hand icke ellers wiill. Om denn der loffuer

Litterarum obligatio

Stipulatio

Code Civil stiller ved siden af de reelle beskyttelsesregler i art. 913 ff også formkrav til gaver, jfr. nærmere nedenfor i nr. 7.2. Formfuldendthed er næppe nogen virkelig sikkerhed mod overilethed og er ikke påkrævet for at sikre mod, at »løfter«, som i virkeligheden kun er ufærdige planer og skitser, gøres gældende mod den påståede giver eller hans bo som bindende. Formfuldendthed yder ingen væsentlig beskyttelse af familien.[14]

Retsregler om skriftlig form kan enten gå ud på, at brug af skrift er en materialretlig gyldighedsbetingelse, eller på at der tillægges skrift en særlig betydning som bevismiddel for, at en aftale er indgået og for aftalens indhold. Danske og Norske Lov kræver ikke form som gyldighedsbetingelse, men er fuldtud opmærksom på, at det kan være nyttigt at skrive løfter og aftaler ned for senere om fornødent at kunne føre bevis for deres eksistens og indhold. Bestemmelsen i 5-14-29 taler således om de kreditorer, som kræver gæld betalt i et dødsbo, uden at have »Haandskrift, Contract, eller Pant paa Gielden«. Dengang som nu kunne skriftlig fiksering være nyttig som bevissikring, men skriftlighed var og er ikke en gyldighedsbetingelse. Det er ej heller gyldighedsbetingelse, at en skriftlig bekræftelse af en aftale, hvor en sådan findes, skal være underskrevet af alle aftalens parter eller forsynet med deres segl. Bestemmelsen i 5-1-3, der umiddelbart kunne synes at sige det modsatte, må forstås som en bevisregel.

Lovbogen udtaler sig ikke direkte om, hvilken betydning den tillægger ordene *contracter* og *forpligter*. *C.D. Hedegaard* bemærker om betydningen af disse ord i Kong Christian den Femtes Danske og Norske Lovs 5. Bog om Adkomst, Gods og Gield, oplyst med Noter, Paralleler etc., 1776, s. 24, at en kontrakt foreligger »fornemmelig, hvor to eller flere indgaae Noget med indbyrdes Forpligt imod Hinanden paa baade eller alle Sider. ... Forpligt derimod kaldes det, naar den ene Part alleene forbinder sig den Anden«. Hedegaard tilføjer, at et skriftligt tilsagn er en »egentlig Forpligt; men skeer det alleene mundtlig, faaer det Navn af Løfte« (s. 25). Sprogbrugen i Danske Lov synes ikke at stemme helt overens med Hedegaards definitioner, idet »Forpligter« i 5-1-2 jo er nævnt som eksempel på en kontrakt; men meningen kan være, at hvad der gælder om contracter også gælder forpligter, herunder forpligter der følger af forløfter (som i øvrigt er udførligt omtalt i 1-23).

Hedegaard oplyser også (s. 23), at ordet Contract er nyt i det danske sprog og i dansk ret.[15] Ordet er hentet fra de romerske love og kom først i brug i Danmark i slutningen af det 16. århundrede. Tidligere brugtes ordet Handling. Hedegaard synes at mene, at ordene contract og handling er synonymer. I 5-1-8 bruges både ordene Handel og Contract. Ordet handling er benyttet i 5-1-7, men i betydningen en skriftlig aftale. I daglig tale bruges i øvrigt nu om dage ordet kontrakt ofte som den skriftlige fiksering af en aftale. *Christian Brorson* siger i Forsøg til den 5.te Bogs Fortolkning i Christian den Femtes danske og norske Lov, bind 1, 1793, s. 7, at ordene i 5-1-2 »Forpligter, Forløfter have her samme Bemærkelse, og betegne enhver Forening; Tillægget: og andet, synes altsaa at være overflødigt«. Ordet Forløfter skulle herefter ikke alene betegne kaution (sml. herved overskriften til 1-23), men ethvert løfte som en énsidig fordel for løftemodtageren.

3. Danske Lov har ikke taget stilling til striden om løfteteori og tillidsteori

Løfteteori v. overenskomstteori. Bestemmelsen i 5-1-2 siger, at (gyldige) kontrakter skal holdes, mens den forudgående 5-1-1 foreskriver, at enhver skal efterkomme, hvad han »lovet og indgaaet haver«. *Jul. Lassen* mente i TfR 1880.120 ff at kunne fastslå, at sprogbrugen i 5-1-1 er mere præcis end i 5-1-2, og sluttede deraf at Danske Lov stod på løfteteoriens standpunkt, dvs. at det uakcepterede løfte er bindende. Nogle af forfatterne før Lassen havde deraf, at 5-1-1 ikke blot siger »lovet« men »lovet og indgået«, draget den modsatte slutning: at Danske Lov står på overenskomstteoriens standpunkt, dvs. at først det akcepterede løfte forpligter, jfr. således *L. Nørregaard:* Forelæsninger over den danske og norske private Ret III, 1787, s. 18 f, men derimod *Lassen* i TfR 1888.132 f. Ingen af disse to fortolkninger har nogen virkelig støtte i lovbogens ord, og Danske Lov kan ikke antages at have villet tage stilling til de problemer, som et par hundrede år senere blev debatteret under etiketten løfteteori ctr. overenskomstteori.[16] Dette erkendtes også senere af *Lassen* – men først efter, at Aftaleloven af 8. maj 1917 havde knæsat løfteteorien, jfr. Obligationsrettens alm. del, 3. udgave. s. 33.

Viljesteori v. tillidsteori. Som en uundgåelig følge af Danske Lovs status før Aftaleloven som den stadig gældende lov om aftaleretlige spørgsmål blev bestemmelserne i 5-1-1 og 5-1-2 også draget ind i debatten i det 19. århundrede mellem viljesteori og tillidsteori. I 1. udgaven af Obligationsrettens alm. del, 1892, s. 72, anførte *Jul. Lassen,* at 5-1-2 med sin fremhævelse af, at kontrakter skal holdes »i alle deris Ord og Puncter«, havde forkastet viljesdogmet, og at lovbogen følgelig måtte antages at have sluttet sig til tillidsteorien, dvs. at beskytte en løftemodtagers gode tro. Allerede i en afhandling fra 1905 om Vilje og Erklæring ved Afgivelse af formueretlige Tilsagn s. 26 f, erkendte dog Lassen, at Danske Lov ikke kan antages at have taget stilling til en godtrosbeskyttelse, som den der senere er knæsat i Aftalelovens § 32 for tilfælde, hvor løftegivers erklæring ikke svarer til hans vilje (uægte vildfarelse), og i 3. udgaven af Obligationsrettens alm. del, 1917-20, s. 101 hævder Lassen ikke længere, at Danske Lov med sin sprogbrug i 5-1-2 skulle have foretaget et valg imellem viljesteori og tillidsteori. Alle senere forfattere – *Fr. Stang:* Innledning til Formueretten s. 501 f og i tilslutning til ham *Ussing:* Aftaler s. 134 f og s. 154 med note 8 samt *Thøger Nielsen:* Studier s. 213 f – har i Danske Lov set et udtryk for en ældre tids opfattelse, hvorefter den afgivne erklæring er eneafgørende. Lovbogen udtaler sig ikke om betydningen af svig og vildfarelse, og den omtaler i 5-1 i artiklerne 2, 4 og 5 af ugyldighedsgrunde, der angår forholdet mellem vilje og erklæring, kun tvang. Stangs opfattelse af lovbogen kan formentlig fastholdes, selv om en svigsregel synes at have været anerkendt i retspraksis allerede før Danske Lov, jfr. de af *Stig Iuul* i Kodifikation eller Kompilation s. 76 omtalte afgørelser.

4. Kontraktsfrihed

Det er almindeligt antaget i den juridiske litteratur, at kontraktsfriheden har hjemmel i 5-1-2. Forfatterne forstår herved begrebet kontraktsfrihed som friheden til at udforme sine løfter og aftaler, som man vil og kan enes med sine medkontrahenter om. Medens formfriheden, som ordet siger, vedrører aftalens form, angår kontraktsfriheden dens indhold. Kontraktsfriheden kan lige så vel støttes på ordene i 5-1-1 som i 5-1-2. Bestemmelsen i 5-1-2

har dog i hvert fald den selvstændige betydning ved siden af 5-1-1, at den opregner tre gyldighedsbetingelser eller ugyldighedsgrunde for løfter og kontrakter. De to første af disse grunde er nogle selvfølgelige »indgåelsesmangler«, tvang og umyndighed, men den tredie er en »indholdsmangel« og således en begrænsning af kontraktsfriheden. Kontrakter er ifølge 5-1-2 kun gyldige, hvis de gøres »frivilligen«. Tvang bevirker ugyldighed. De nærmere regler om tvang findes i de følgende bestemmelser i 5-1-4 og 5. Kontrakter er endvidere kun gyldige, hvis de er gjort af dem, der er »myndige«, og komne til deris Lavalder«. Lovbogen indeholder i 3. bogs 17. kapitel nærmere udførlige bestemmelser om umyndighed. Den tredje ugyldighedsregel, som er udtalt i 5-1-2, at kontrakten »ikke er imod Loven, eller Ærbarhed«, fremgår derimod ikke tillige af andre bestemmelser i lovbogen. Reglen gengiver eller stemmer overens med romersk eller romanistisk ret.[17] Reglen har bevaret en vis betydning i moderne ret, jfr. for Danmark *Lassen:* Obligationsretten, Alm. del s. 149 samt *Ussing:* Aftaler s. 186 f og for Norge *Fr. Stang:* Innledning til Formueretten s. 512 og 571 ff, *Arnholm:* Privatrett II s. 250 ff samt *Jo Hov:* Avtalerett, 1980, s. 103 ff. Også efter gennemførelsen af §§ 33 og 36 i Aftaleloven om ugyldighed og tilsidesættelse af aftaler, der strider mod almindelig hæderlighed og af urimelige vilkår i aftaler har Danske Lov 5-1-2 en selvstændig betydning for gældende ret. Reglen hjemler ugyldighed af aftaler, som ikke set alene udfra parternes synspunkt kan kaldes urimelige, og giver – som en naturlig følge heraf – domstolene hjemmel til at tilsidesætte sådanne aftaler ex officio, jfr. *Gomard:* Civilprocessen s. 272 og UfR 1977.874.

5. Kontraktstyper. Pacta vestita og pacta nuda

Bestemmelsen i 5-1-2 taler om kontrakters *navn* (type), og den leder dermed tanken hen på det romerretlige udtryk contracti (in)nominati. I tiden op mod Danske og Norske Lovs givelse var det, i modsætning til den klassiske romerret, blevet gældende kanonisk ret og almindeligt i handelsretten, at også pacta nuda, dvs. aftaler som faldt uden for de i romerretten kendte kontraktstyper, var bindende.[18] Også de store naturretlige forfattere (Grotius 1583-1645) bidrog til, at romerrettens begrænsning til bestemte

PEDER HANSEN RESEN (1625–1688) var i 1662 blevet juridisk professor ved Københavns Universitet, 1664 borgmester i København og 1672 byens præsident. 1670 blev han assessor i Højesteret og 1673 i Statskollegiet. Han er især kendt for sine udgivelser, der også omfatter juridiske værker og især for arbejdet på et omfattende Atlas Danicus. Hans omfattende juridiske studier og kendskab til dansk ret kom kun i begrænset omfang lovarbejdet til gode, idet han alene var medlem af den tredje revisionskommission. Resen kendte imidlertid andre værker af Erik Krabbe og kan måske have oplyst sin kollega Rasmus Vinding om Krabbes lovarbejder og i det hele om ældre dansk ret. Stik af Schaten 1684. Det kgl. Bibliotek.

kontraktstyper på Danske Lov's tid var under debat. Den kreds af personer, der forberedte Danske Lov, må have været kendt med den europæiske debat om, at kontrakter i almindelighed bør anerkendes som bindende. Naturrettens syn på kontrakter og den klassiske romerrets kontraktssystem var uforenelige. Hverken den menneskelige vilje (og opfindsomhed) eller moralen kender til formkrav eller begrænsninger til romerrettens stipulatio eller kontraktskatalog.[19] Det er en nærliggende tanke, at Danske og Norske Lov med reglen i 5-1-1 om, at løfter er bindende og med ordene i 5-1-2: »være sig Kiøb, Sal, Gave, Mageskifte, Pant, Laan, Leje, Forpligter, Forløfter og andet, ved hvad Navn det nævnis kand« har villet tage afstand fra formkrav og har villet proklamere, at ikke kun de kendte navngivne kontrakter, men enhver kontrakt, som ikke er imod loven eller ærbarhed, er bindende. Opregningen af kontraktstyper i 5-1-2 læses naturligst som en eksemplifikation, vendt mod det romerretlige (udtømmende) enumerationsprincip.

Vidnesbyrd fra forarbejderne til Danske Lov eller fra samtiden om, at Danske Lov har villet følge naturrettens læresætninger, kan næppe findes, men lovbogen blev forstået sådan i det 18. århundrede. *Brorson* siger (s. 2 om 5-1-1): »Vore Regentere udskreve kun Naturrettens egne Forskrifter«, og *L. Nørregaard* udtaler i sine Forelæsninger III s. 19, at »vore Love i den Materie om Contracter, for det Meeste have fulgt Naturens Ret, og at, naar de gaae uden for denne Ret, eller befale visse borgerlige Høitideligheder ved een eller anden Contract, da er det kun for desto bedre Bevisligheds, desto mere Sikkerheds Skyld. Af denne Aarsag bortfalder og for Størstedeelen hos os Romernes Forskel paa pacta nuda og pacta non nuda s(ive) vestita; thi de fleste af vore Contracter staae og falde ved Naturens Ret; ...«. Ligeså *Hedegaard* s. 24: »Vores Lov giør dog ingen væsentlig eller formlig Distinction imellem Contracter, Handlinger og Pagter, som de Romerske Love; men Ordet Contract tages her late og udi vidtløftigt Begreb for alle Slags Pagter, som have vim obligandi naturaliter og følger altsaa herudi den naturlige Simpliciter meere end hiines Subtilitet«. Hedegaard tilføjer »Alle øvrige Distinctioner, som den Romerske Lov har imellem Contracter og Qvasi Contracter, imellem Contracter og Pagter etc., ere her Os aldeles ingen Nytte eller Valeur i vor Lov,

og derfor her forbigaaes«. Ordene i 5-1-2 har, som *Thøger Nielsen* bemærker i Studier s. 216 ff, en naturlig funktion, dersom det antages at have været lovgiverens mening at ville tage afstand fra den romerske lære om de begrænsede kontraktstyper.[20]

6. Enkelheden i dansk aftaleret efter Danske Lovs 5-1-1 og 5-1-2

Det er en kendsgerning, *at* dansk rets almindelige regler om aftalers indgåelse og gyldighed udgør et system, der sammenlignet med andre landes kontraktsret er såre enkelt, og *at* danske juridiske skribenter, straks fra en egentlig dansk retslitteratur begynder at komme frem i anden halvdel af det 18. århundrede, har fundet støtte for denne enkle retsstilstand i lovbogens bestemmelser i 5-1-1 og 2. Denne kendsgerning er upåvirket af, om ophavsmændene til lovbogen, Peder Lassen, Rasmus Vinding eller andre, måtte have skrevet disse artikler under indflydelse af naturret, af europæisk handelsret eller af sædvaneret, eller om de måtte have haft andre for os ukendte tanker med de to artikler.

Dansk aftaleret kræver i almindelighed ikke *form* og kender derfor ikke til de komplikationer, som de omfattende formregler, der findes f.eks. i Tyskland og Frankrig, har givet anledning til, jfr. nedenfor i nr. 7. Et løftes gyldighed efter dansk aftaleret er ikke betinget af, at løftets *causa* eller skyldgrund er oplyst i løfteerklæringen, og løftets virkning er ikke nødvendigvis afhængig af, om skyldgrunden realiseres. Et abstrakt løfte er gyldigt. En stillingtagen til causalæren er vanskelig, fordi indholdet af det af romerretten inspirerede krav om causa er uklart. Causalæren har i hvert fald tidligere voldt væsentlig tvivl bl.a. i Frankrig, jfr. nedenfor i nr. 8. Et løftes gyldighed er ej heller som efter engelsk ret betinget af, at løftet støttes af *consideration,* og dansk aftaleret har således heller ikke behøvet at beskæftige sig med de betydelige vanskeligheder, som knytter sig til dette krav, jfr. herom i nr. 9. Krav om *håndpenge* (arrha) er ikke omtalt i Danske Lov, men har til forskellig tid spillet en rolle og er stadig genstand for lovregulering i Tyskland og Frankrig, jfr. nr. 10.

Det er naturligt efter alle disse negative konstateringer at spørge, om den enkle regel i dansk aftaleret, at løfter er bindende, er et Columbus' æg, eller udtryk for et primitivt og uudviklet standpunkt. Den danske aftaleret undgår tekniske vanskeligheder med detaljer i og afgrænsning af regler om formkrav og consideration, men løber den på grund af sin enkelhed ind i andre og måske alvorligere komplikationer, såsom usikkerhed om retstilstanden og urimelige resultater i retsanvendelsen? Det er vist ikke af nogen blevet gjort gældende, at vor aftalerets enkelhed er udtryk for uudviklethed, men i debatten om dansk ret deltager ingen fremmede. Vort land er lille, og vort sprog forstås ikke af fremmede. Der er derfor – skønt ingen kritik har lydt – grund til at se lidt nærmere på de særlige krav til kontrakter, som er almindelige i fremmed ret, og på de fordele og ulemper som knytter sig til kravene om form, causa, consideration og håndpenge. Der kan så på dette grundlag tages stilling til, om vi har grund til tilfredshed eller utilfredshed med, at teori og praksis med støtte i bestemmelserne i lovbogens 5-1-1 og 2 har holdt disse og andre tekniske kontraktskrav borte fra dansk aftaleret.

7. *Form*

Formregler i Tyskland. Både i den klassiske romerret og i gammel germansk ret var kontrakter formbundne akter. Formkravene blev i tidens løb mindre strenge under indflydelse af naturretten, af handelsretten og af kanonisk ret. I løbet af det 17. århundrede blev formfrihed det almindelige standpunkt i Europas retsordninger. Formfriheden satte sig ikke blot tidligst, men også mest vidtgående igennem i handelsretten.

De store europæiske kodifikationer – både den franske Code Civil af 1804 og den tyske BGB af 1896 – siger ikke udtrykkeligt (som den schweiziske Obligationenrecht af 1911 i art. 11), at form kun kræves, hvor dette er særligt foreskrevet i lovbogen, men lovbøgerne forstås sådan. Begge lovbøger har imidlertid bevaret formkrav for flere kontraktstyper, medens efter dansk ret ikke andre almindelige privatretlige dispositioner end ægtepagter og testamenter er undergivet krav om udfærdigelse i bestemte former, jfr. Retsvirkningslovens §§ 35-37 og Arvelovens §§ 50-57.[21]

Den tyske BGB stiller krav om iagttagelse af form til gaveløfter (§ 518: notarielle Beurkundung) og til kautionstilsagn (§ 766: skriftlighed).[22] I begge tilfælde heles dog formmangel, dersom aftalen opfyldes: dvs. ved at gaven erlægges eller hovedforpligtelsen opfyldes af kautionisten. Tilbagesøgning på grund af en formmangel er således udelukket. BGB stiller også krav om skriftlig form til abstrakte løfter (§ 780) og til selvstændigt virkende anerkendelse af forpligtelser (§ 781).[23] I disse to tilfælde kræves dog ikke skriftlighed, hvis løftet eller anerkendelsen afgives mod saldokvittering eller som led i et forlig (§ 782). Formkrav stilles endelig også til aftaler om overdragelse af fast ejendom, både til den obligatoriske kontrakt (§ 313: notarielle Beurkundung) og til den tinglige overdragelseserklæring (Auflassung §§ 925 og 873: parternes mundtlige bekræftelse for notar).[24] En obligatorisk kontrakt om overdragelse af fast ejendom, der ikke er notarielt bekræftet, bliver dog gyldig med hele sit indhold »wenn die Auflassung und die Eintragung in das Grundbuch erfolgen«, jfr. §§ 313 og 925 a. Domstolene skal påse ex officio, at lovens formkrav er opfyldt, og formmangel har til følge, at aftalen er en nullitet (§ 125 nichtig). Ratihabition af en formløs aftale har kun virkning som en ny disposition, jfr. § 141.

Den gamle tendens til i handelsretten at se bort fra den civile rets formkrav træder tydeligt frem i gældende tysk ret: både et mundtligt kautionstilsagn, et abstrakt løfte og en anerkendelse af en forpligtelse er gyldige, dersom løftet eller anerkendelsen er Handelsgeschäfte, dvs. Geschäfte eines Kaufmanns die zum Betriebe seines Handelsgewerbes gehören, jfr. §§ 350 og 343 HGB. Den lille næringsdrivende antages dog at kunne have vanskeligt ved at klare sig under handelsrettens regler, og bestemmelsen om formfrihed gælder derfor ikke for en Minderkaufmann, dvs. en person hvis »Gewerbebetrieb nach Art oder Umfang einen in kaufmännerischer Weise eingerichteten Geschäftsbetrieb nicht erfordert«, jfr. §§ 351 og 4 HGB (sml. fra dansk ret reglen i Købelovens § 4, stk. 2, 2. pkt.). Danske Lovs 3. bog indeholder nogle kapitler af næringsretlig karakter bl.a. om lav, markeder og mål og vægt, men en særlig handelsretlig kontraktsret ved siden af den civile rets regler kender lovbogen ikke, og en selvstændig privatretlig handelsret har heller ikke senere – i modsætning bl.a. til Tyskland og Frankrig udviklet sig i Danmark.[25] Danske Lov har med akcepten i 5-5-1 og 5-5-2 af

en fuldstændig form- og kontraktsfrihed fjernet en væsentlig del af behovet for en særlig handelskontraktsret.

Den nødvendige nærmere præcisering af rækkevidden af formkrav har overalt voldt vanskeligheder. Er f.eks. en del af aftalen, som ikke er kommet med i den skrevne tekst, ugyldig? Kan oplysninger om parternes forhandlinger tillægges betydning for en skriftlig aftaletekst, eller skal teksten læses isoleret? Kan der i givet fald føres bevis for, at parternes aftale også omfatter ikke nedskrevne punkter, eller bevis for, at det af de forudgående forhandlinger fremgår, at aftalens ord for parterne betød noget andet, end en fremmed læser ville lægge i teksten? Den schweiziske Obligationenrecht af 1911 (OR) giver svar på nogle af disse spørgsmål i art. 12, hvor det siges, at skriftlighedskrav også omfatter »jede Abänderung, mit Ausnahme von ergänzenden Nebenbestimmungen, die mit der Urkunde nicht im Widerspruche stehen«.[26] OR indeholder et par yderligere præciserende regler om indholdet af skriftlighedskravet: En aftale, som efter loven skal være skriftlig, skal underskrives af alle personer, »die durch ihn verpflichtet werden sollen«, jfr. art. 13, og underskrifterne skal være egenhændige, jfr. nærmere art. 14 og 15.

De reelle synspunkter, som er blevet ført i marken i debatten i Danmark og Tyskland om fordele og ulemper ved formkrav, er de samme,[27] uanset at afstanden mellem dansk og tysk lovgivning om, i hvilket omfang aftalers gyldighed er betinget af iagttagelsen af en særlig form, er stor: Iagttagelsen af en særlig form skaber klarhed over, om en erklæring er et retligt forpligtende løfte eller blot en uforpligtende hensigtsmæssighedserklæring eller tilsagn om velvilje. Formen sikrer bevis både for aftalens indgåelse og (med en regel som OR art. 12) for dens indhold. Endelig markerer formen over for løftegiver, at han er i færd med at påtage sig en måske byrdefuld forpligtelse, en handling som kræver nøje overvejelse. Og i modsat retning: Iagttagelse af formkrav er besværligt. Ordentlige folk holder deres løfter, og mange stoler trods lovgivningens formkrav på andres ord. Nogle vil udnytte tekniske formfejl som påskud til at løbe fra løfter, som de åbenbart har afgivet og ment alvorligt, men nu fortryder. Samhandelen bygger i høj grad på tillid. Man må kunne stole på, at folk står ved deres ord.[28] Det virker kunstigt og urimeligt at fastholde et formkrav, som er be-

grundet i behovet for at sikre, at løftegiver har tænkt sig om og for bevissikkerhed i tilfælde, hvor løftegiver åbenbart har overvejet situationen nøje, og hvor der ikke hersker nogen rimelig tvivl om løftets afgivelse og indhold. Det er vanskeligt at akceptere formkrav som middel til sikring af bevis i et retssystem, der i øvrigt arbejder med fri bevisførelse og fri bevisbedømmelse og har forkastet tidligere tiders brug af formelle bevismidler som fuldt bevis.[29]

Regler om formkrav skal skabe sikkerhed og forudberegnelighed. De må derfor have et klart afgrænset anvendelsesområde. Hertil behøves en fast beskrivelse af eller definition af de berørte kontraktstyper: Hvad er en ægtepagt, et testamente, en gave, en kaution? Retssystemet bliver imidlertid altfor stift, hvis der skal fastlægges f.eks. ét bestemt gavebegreb, som er afgørende i alle retlige sammenhæng. Det er da også almindeligt antaget både i dansk og i norsk ret (*Ussing* i Speciel Del I, 1923, s. 4 ff samt i Aftaler s. 143[0] og *Arnholm* i Privatret II, 1964, s. 11), at begrebet gave er et Zweckbegriff, der ikke har samme indhold i alle de regler (konkursretlige, afgiftsretlige, familieretlige etc.), der findes om gaver. En sådan relativ begrebsdannelse er vanskeligere at gennemføre i retssystemer, hvor gaver kræver en bestemt form end i dansk ret. Formkrav må, om ønskemålene om klarhed og sikkerhed skal nås, gøre de begreber, som de er knyttet til: gaver, kaution, overdragelse af fast ejendom, til faste definitioner. Vidtgående formregler tvinger et retssystem tilbage til begrebsjurisprudensen.

Forskellen mellem tilstanden i *retspraksis* i Danmark og Tyskland er ikke så stor, som man skulle tro, så afvigende som reglerne i landenes *lovgivninger* er. I retsanvendelsen er de principielle standpunkter under indtrykket af rimelighedens krav i de foreliggende konkrete situationer blevet lempet, og man kan således også på dette område gøre den ofte omtalte iagttagelse: at forskellige retssystemer trods forskelle i systematik og terminologi dog i vidt omfang afgør ensartede konkrete spørgsmål på samme måde.[31]

Den *danske ret* er vel fri for formkrav, men den stiller betydelige krav til beviset for, at der er afgivet et alvorligt ment gaveløfte eller kautionstilsagn, og indholdet af en afgivet erklæring fortolkes i almindelighed til fordel for gavegiver og også for kautionist, i hvert fald hvis denne er en privatperson. Modtageren af et énsidigt

løfte får kun så megen ret, som han med sikkerhed måtte vente at få.[32]

Der findes ikke mange trykte domme i sager, hvor nogen hævder at have modtaget et løfte om en gave, et afkald på et tilgodehavende eller kaution for et tilgodehavende. I *UfR 1976.524 H* havde en nevø modtaget nogle sparekassebøger fra sin moster. Kort efter døde mosteren, og hendes bo hævdede, at nevøen måtte antages blot at have fået bøgerne til opbevaring, medens nevøen hævdede, at han havde fået bøgerne som gave. Nevøens forklaring var ubestyrket, og forklaringen fandtes under de foreliggende omstændigheder lidet sandsynlig. Nevøen måtte derfor levere bøgerne tilbage til boet. Det bør bemærkes, at bedømmelsen af sagen ville have frembudt samme vanskelighed i tysk og engelsk som i dansk ret; thi der foreligger jo, hvis det antages, at mosteren havde givet et gaveløfte, en opfyldt gave, og en sådan disposition er bindende uden form (Tyskland) og uden consideration (England). En lignende sag findes i *UfR 1982.936 Ø*. I *UfR 1963.208 V* havde en gammel mand kautioneret for sin svigersøn og havde måttet indfri gælden. Datteren og svigersønnen hævdede, at den gamle mand inden sin død havde givet afkald på sit regreskrav. Også her blev afgørelsen, at der ikke ansås at være ført et tilstrækkeligt bevis for, at afkald var givet, *da* datterens og svigersønnens forklaringer var ubestyrkede, og *da* det under de foreliggende omstændigheder var lidet sandsynligt, at afdøde skulle have givet afkald.

Til illustration af forholdene ved kaution kan nævnes en afgørelse i *UfR 1930.411 H*. Her fandtes en bygherre ikke at have garanteret en leverandør betaling for leverancer til entreprenøren ved at udtale: »De skal ikke komme til at lide noget tab ved entreprenøren, det indestår jeg Dem for«, bl.a. fordi bygherren havde vægret sig ved at afgive en skriftlig kautionserklæring. I *UfR 1931.987 H* fandtes det derimod godtgjort, at en bygherre under samtaler med en leverandør havde påtaget sig at garantere for betalinger for leverancer til en entreprenør til brug for entreprisen.[33]

Der stilles også betydelige krav til beviset for, at der er indgået en bindende mundtlig aftale om salg af en fast ejendom. Herom kan henvises til *UfR 1978.799 H* (dissens) med yderligere henvisninger i note 1.

De *fremmede* retssystemer, som indeholder vidtgående regler om formkrav, stiller i almindelighed ikke retsanvendelsen over for spørgsmål om, hvilke krav der bør stilles til beviset for, at en påstået mundtlig udtalelse virkelig er afgivet, og for at udtalelsen er en færdig og bindende retshandel for så vidt angår de kontraktstyper, som er omfattet af formreglerne. Disse retssystemer stiller

derimod retsanvendelsen over for spørgsmålet, om det virkelig kan akcepteres, at voksne mennesker, som utvivlsomt har fuld habilitet, fragår erklæringer, som de vitterligt har afgivet og ment alvorligt, alene fordi formkrav i lovgivningen ikke er opfyldt. I Tyskland har retspraksis vægret sig ved altid at følge den strenge regel i § 125 BGB om, at en formmanglende retshandel er en nullitet. Reichsgericht fastslog, at det efter omstændighederne ville stride imod § 242 om Leistung nach Treu und Glauben at tilsidesætte en aftale alene på grund af formmangel, jfr. bl.a. RGZ 169.73. Det er ikke let i det enkelte tilfælde at skulle danne sig en begrundet mening, om det »mit der Formvorschrift verfolgte Zweck höher anzusetzen ist, als das Interesse an der Wahrung von Treu und Glauben«, og Reichsgerichts praksis er da også blevet kritiseret i den juridiske litteratur, fordi den åbner op for megen af den usikkerhed, som formkravet skulle udelukke. Praktikere har imidlertid naturligt nok svært ved at affinde sig med at skulle træffe urimelige afgørelser i de sager, de får forelagt, og Bundesgerichtshof synes at holde fast ved den éngang lagte linie.[34]

Ønsket om at nå den rimeligste afgørelse i hvert enkelt tilfælde har i de senere års forbrugerlovgivning måttet vige for et ønske om at sikre overholdelsen af forskrifter, som kan være af formel karakter, på en særlig effektiv måde og som middel hertil benytte privatretlige virkninger, jfr. således Dørsalgslovens §§ 7 og 13, hvorefter manglende oplysning om fortrydelsesret gør aftalen ugyldig. Standpunktet er ikke fastholdt i Kreditkøbelovens §§ 8 og 38. Herefter påvirkes kreditkøbsaftalens retsvirkninger ikke af, at køberen ikke har fået de lovbefalede oplysninger om finansieringsomkostninger (§ 8, stk. 2), dersom køberen har haft et forsvarligt grundlag for at bedømme kreditomkostningerne (§ 38, stk. 3). Om domstolene vil fastholde den absolutte regel i Dørsalgsloven over for en ad anden vej velorienteret køber, må tiden vise.

Formregler i Frankrig. Det er vanskeligt i det praktiske liv at opretholde strenge regler med deres intention om ved hjælp af krav om iagttagelse af formaliteter at formane løftegiverne til omtanke og klart at adskille retligt bindende udsagn fra uforbindende udsagn af foreløbig karakter. Den skæbne, som bestemmelsen i den franske Code Civil art. 1341 har fået i retsanvendelsen, er endnu et vidnesbyrd herom. Efter bestemmelsen i art. 1341 skal dispositioner om værdier over 5.000 frcs enten oprettes for en notar eller bekræftes

i et privat underskrevet dokument. Kun ved hjælp af sådanne dokumenter kan eksistensen af sådanne dispositioner bevises. Betydningen af bestemmelsen i art. 1341 er imidlertid blevet udhulet i retspraksis bl.a. ved en kraftig udnyttelse af reglerne i art. 1347 og 1348 om commencement de preuve par écrit og om umulighed af at sikre opfyldelsen af formkravet, jfr. *Zweigert/Kötz:* Einführung in die Rechtsvergleichung, Band II s. 47-49. Bestemmelsen i art. 1341 gælder ikke i handelsretten, jfr. art. 109 i Code de Commerce.

Formkravet i art. 1341 er teknisk set af en anden karakter end f.eks. formkravet i art. 931, hvorefter livsgaver skal oprettes for notar. Gavekontrakten er en contrat solennel. En gave, der ikke er oprettet i den foreskrevne form, er en nullitet. Formkravet i art. 1341 er derimod et krav om et formbundet bevis for aftalens indgåelse og indhold, jfr. nærmere *Carbonnier:* Droit Civil, tome 4, Les Obligations, 10e ed, 1979, s. 152 ff.[35] FN's konvention om internationalt køb (CISG) art. 11 tager klart afstand fra formkrav både af materielretlig og procesretlig beskaffenhed: »A contract of sale need not be concluded in or evidenced by writing and is not subject to any other requirement as to form. It may be proven by any means, including witnesses«.

Spørgsmålene om formkrav til kontrakter og om begrænsning af arten af bevismidler, der kan admitteres i sager om gennemførelse af kontrakten, synes aldrig at have været genstand for en samlet overvejelse i dansk ret, jfr. dog en antydning i *Matzen:* Retshistorie, Privatret II s. 176 f. Den ældre litteratur synes f.eks. aldrig at have diskuteret, om yderligere eller egentlige formregler er ufornødne, fordi der efter Danske Lov krævedes fuldt bevis for, at en mundtlig aftale er indgået, dvs. enten modpartens erkendelse (1-15-1) eller to vidners samstemmende forklaring (1-13-1), sml. herved *Tybjerg:* Om Bevisbyrden, 1904, s. 11 og 131 samt *Nellemann:* Den ordinaire civile Procesmaade, 4. udgave 1892, s. 314 ff. Ingen synes efter overgangen ved Retsplejeloven af 1916 til en fri bevisordning at have følt et behov for, at bortfaldet af de lovbundne beviser burde ledsages af indførelse af nye regler om formkrav af bevisretlig eller materielretlig karakter til kontrakter.

Formregler i England og USA. Et tredje vidnesbyrd om at formforskrifter for almindelige private dispositioner ikke virker tilfredsstillende i praksis, kan findes i England og i de lande, som bygger deres retsystem på engelsk ret. Ligesom art. 1341 i Code Civil stillede The Statute of Frauds af 1677 krav om, at en lang række dispositioner skulle udfærdiges skriftligt. Dette skriftlighedskrav blev

ved en lovændring i 1954 begrænset til kun at omfatte contracts of guarantee og aftaler om fast ejendom.[36] Reglerne om aftaler vedrørende fast ejendom var i øvrigt allerede i 1925 blevet overført til The Law of Property Act sec. 40.

Måske har forløberen for Code Civil art. 1341, l'Ordonnance de Moulins af 1506 og senere Ordonnance af 1667 (omtalt bl.a. i *Ourliac et de Malafosse:* Histoire du Droit Privé tome 1, 1952, no. 100-102), tjent som forbillede for den engelske Statute of Frauds, jfr. således *Rabel* i 63 (1947) LQR 174 ff. Baggrunden både for de gamle franske og engelske bestemmelser, der ikke ligger langt forud for Danske Lov i tid, var mistillid til bevis ved hjælp af parts- og vidneforklaringer og, at specielt en jury kan have svært ved at bedømme modstridende forklaringer.

Statute of Frauds omfattede bl.a. »any agreement that is not to be performed within the space of one year from the making thereof«. Også i vore dage kendes til vanskeligheder ved at komme til klarhed over, hvad parterne har ment med en gammel kontrakt. *Atiyah:* The Rise and Fall of Freedom of Contract, 1979, s. 208 mener, at denne bestemmelse kan være begrundet i et ønske om at begrænse adgangen til at binde sig ved kontrakt.

Den praktiske betydning af reglerne i Statute of Frauds begrænses af en række forhold. En aftale, der ikke opfylder skriftlighedskravet, er ikke void eller voidable, men kun unenforceable. Skriftlighedskravet kan derfor opfyldes ved en efterfølgende skriftlig fiksering med virkning ab initio, jfr. *Cheshire & Fifoot:* Law of Contracts, 10th ed, 1981, s. 192. En mundtlig kontrakt kan dernæst, hvis den er delvis opfyldt, efter omstændighederne kræves fuldt ud opfyldt i equity ved et decree of specific performance (naturalopfyldelse) af de resterende ydelser, jfr. til nærmere belysning heraf de i *Cheshire & Fifoot* s. 195 anførte afgørelser.

I tilfælde, hvor parterne har oprettet en skriftlig kontrakt, gælder – hvadenten kontrakten er omfattet af Statute of Frauds eller ikke – the *parol evidence rule:* »Parol testimony (dvs. parts- og vidneforklaringer) cannot be received to contradict, vary, add to or subtract from the terms of a written contract or the terms in which the parties have deliberately agreed to record any part of their contract« (Lord Morris i Bank of Australasia v. Palmer (1897) A.C. 540, 545), jfr. *Cross* on Evidence 4th ed, 1974, s. 533 ff og *Cheshire & Fifoot* s. 107 ff samt den dér citerede Hawrish v. Bank of Montreal (1969) 2 DLR (3d) 600. Også denne regel begrundes med, at skrift er et bedre bevismiddel end forklaringer. The parol evidence rule omfatter i øvrigt – navnet til trods –

ethvert bevis »whether parol or otherwise, of antecedent undertakings and negotiations«; jfr. *Calamari and Perillo:* Contracts, 2. udg. 1979 s. 99 f med note 11 samt *Cheshire and Fifoot* s. 108. Betydningen af the parol evidence rule reduceres stærkt, såfremt reglen kun antages at gælde, hvor parterne er enedes om, at deres aftale i sin helhed har fundet udtryk i den nedskrevne tekst, jfr. således den amerikanske Uniform Commercial Code § 2-202.

Hvis the parol evidence rule ubetinget fastholdtes, ville den umuliggøre indsigelser om vildfarelse og endda svig mod en skriftlig kontrakt. Reglen modificeres imidlertid i equity. Retten kan berigtige (rectify) et aftaledokument, således at dokumentet bringes i overensstemmelse med parternes common intention. The parol evidence rule og rectification er modpoler, som kun kan forliges i kraft af rettens skøn, sml. *Cheshire & Fifoot* s. 213 ff.

I dansk ret er det ikke udelukket at føre bevis mod indholdet af en skriftlig fiksering af en aftale. Et tilstrækkeligt modbevis kan føres alene eller bl.a. ved hjælp af parts- og vidneforklaringer, men bevisbyrden hviler på den, der hævder, at det skrevne ikke svarer til det aftalte, og kravene til modbeviset er betydelige, jfr. *Tybjerg:* Om Bevisbyrden, 1904, s. 108 ff. Tybjerg føjer til sin i øvrigt udmærkede fremstilling, at dette er forudsat i bestemmelsen i Danske Lov 5-1-6! Såfremt der både stilles krav om, at retstilstanden skal være tidssvarende og stemme overens med lovbogen, må lovbogen – som det også er sket for andre love – finde sig i at blive omfortolket efter senere tiders krav.

Formregler i den internationale privatret. Den internationale privatrets stilling til, hvilket lands formkrav en kontrakt skal opfylde for at undgå at blive ramt af formmangel, kan ses som endnu et vidnesbyrd om bestræbelser for at undgå at kontrakter invalideres af rent formelle grunde. En kontrakt antages – med visse undtagelser bl.a. om forbrugeraftaler og aftaler om fast ejendom – at være formrigtig, blot den opfylder kravene i et af de lande, som kontrakten har nogen væsentlig tilknytning til, jfr. nærmere art. i i EF-konventionen af 1980 om hvilken lov der skal anvendes på kontraktretlige forpligtelser (EFT nr. L 266/1 ff af 9. oktober 1980) samt *Lando:* Kontraktstatuttet, 3. udgave 1981, s. 217 og *Philip:* EF-FJI, 1982, s. 70 ff.

Konklusion. Dette hastige strejftog gennem nogle af de fremmede retssystemer, der indeholder formkrav, viser, at lovbestemmelser, der efter deres ordlyd åbner adgang for løftegivere til at gå fra

deres ord på grund af formelle fejl ved løftet, overalt er blevet dæmpet ned i retsanvendelsen, således at alvorligt mente, bevissikre aftaler ofte opretholdes, uanset om de lider af formmangler. Retstilstanden i de lande, hvis lovgivninger stiller krav om iagttagelse af bestemte former, ligger således ikke helt så langt fra dansk ret, som man skulle tro alene efter læsning af lovgivningerne. Formreglerne synes dernæst ikke at have ført til en høj grad af forudberegnelighed af udfaldet af enkeltsager. Bestræbelserne for at undgå urimeligheder ved at lempe og begrænse formreglerne har nok haft en betydelig succes, men har også skabt en betydelig usikkerhed. Retspraksis om dæmpning af formkravenes betydning er både omfattende og vanskeligt tilgængelig.

8. Causa

En kontrakt skal for at være gyldig efter fransk ret opfylde fire betingelser. En af disse betingelser er eksistensen af une cause licite dans l'obligation, jfr. art. 1108 i Code Civil. Kravet om en causa er nærmere udviklet i art. 1131, hvorefter: L'Obligation sans cause, ou sur une fausse cause ou sur une cause illicite, ne peut avoir effet«. Kravet om causa som en nødvendig bestanddel af en gyldig kontrakt er en arv fra romerretten. Romerretten anerkendte kun bestemte kontraktstyper som gyldige, og et krav om, at kontrakter indeholder oplysning om skyldgrunden, har vel derfor været naturligt, da kontraktens type jo ellers ikke kunne konstateres, og spørgsmålet om løftemodtageren kunne kræve løftet opfyldt ved hjælp af de eksisterende actioner afgøres.

Begrebet causa har spillet en betydelig rolle i de romanistiske retssystemer, men begrebet har til forskellige tider været tillagt forskellige betydninger. I sin anmeldelse i TfR 1896.324 ff af H. Munch-Petersens disputats fra 1896 om »Løftet og dets Causa« nævner *Jul. Lassen* foruden løfters ugyldighed *propter injustam vel turpem causam* yderligere to emner, som har været diskuteret under etiketten causa:[37] Det ene om et løfte er ugyldigt, såfremt de omstændigheder, der motiverede løftegiveren til at afgive løftet, viser sig i virkeligheden ikke at have foreligget eller løftets formål viser sig ikke at blive realiseret; det andet om løfter bør indeholde oplysning om løftets materielle retsgrund (skyldgrund eller causa),

dvs. om det retsforhold som løftet går ud på at skabe, herunder navnlig om vederlagsspørgsmålet.[38] Det synes klart, at der ikke bør stilles et krav om, at løfteerklæringer skal indeholde en omtale af skyldgrunden (causa), jfr. således også udtrykkeligt Code Civil art. 1132, og at en løftegiver, om han vil, gyldigt bør kunne afgive et abstrakt løfte, dvs. et løfte, hvis virksomhed ikke er afhængig af, om løftegivers motiv hviler på et korrekt og holdbart grundlag, og af om hans formål med løftet realiseres. At retstilstanden er sådan i dansk ret fremgår af § 1 Gældsbrevsloven. Herefter mister udstederen af et gældsbrev kun sine indsigelser fra det retsforhold, der gav anledning til udstedelsen af gældsbrevet, hvis dette er aftalt eller følger af særlige omstændigheder.[39] I tysk ret er muligheden af at give abstrakte løfter anerkendt i § 780 BGB, jfr. nærmere *Larenz:* Schuldrecht, Besonderer Teil, 12. Auflage s. 485 f. En regel om, at et løfte kun er gyldigt, hvis det indeholder oplysning om sin causa, ville være i strid med DL 5-1-1, fremhæver *Lassen* i TfR 1896.332 og ligeså *Ussing* i Aftaler s. 114. Derimod kan i en sag, hvor det bestrides, at et løfte er afgivet, oplysninger om, hvorfor et sådant løfte skulle være afgivet, være et indicium for, om der kan antages at være afgivet et alvorligt ment løfte.

Begrebet causa har i moderne fransk ret vistnok kun den betydning at fastslå, at løfter (eller rettere aftaler, idet fransk ret står på overenskomstprincippet), som er imod lov (efter omstændighederne) eller imod ærbarhed er ugyldige, eller med ordene i art. 1133 »la cause est illicite, quand elle est prohibée par la loi, quand elle est contraire aux bonne mæurs ou à l'ordre public«.[40] Ordet causa er imidlertid jævnlig blevet benyttet i begrundelsen i afgørelser om den rette afgrænsning af gavebegrebet, en afgrænsning som er vigtig bl.a. på grund af det tidligere omtalte formkrav til en »donation entre vifs« i art. 931 i Code Civil. Er en disposition causa en »l'intention liberal«, foreligger der en »contrat à titre gratuit«.

Fra retspraksis kan nævnes, at Cour de Cassation (D 1846.1.59) har antaget, at indehaveren af et enkeltmandsfirma, som havde lovet en mangeårig ansat en livsvarig ydelse, var bundet af dette løfte, da der forelå »une cause suffisante dans les service que NN avait rendus au MM«. Dispositionen var derfor ikke en gave, der var omfattet af formkravet i art. 931. Indehaverens arvinger var ikke berettiget til efter hans død at ophøre med at udrede ydelserne. Et

formløst tilsagn om at yde et bidrag til en indsamling til et almennyttigt formål er blevet anset som bindende, fordi den naturlige forpligtelse eller æresforpligtelse, som den, der har tilsagt et bidrag, må føle, er en cause suffisante, jfr. således D 1923.1.20.[41] Med samme begrundelse er tilsagn om underhold ofte blevet opretholdt, f.eks. et tilsagn fra en mand afgivet efter hans kones død om at underholde sin svigermor (med fremhævelse af at ægteskabet var barnløst), og et tilsagn fra en mand om at underholde moderen til et barn født uden for ægteskab (barnet måtte antages at være hans, men var dog ikke anerkendt af ham). Alle disse sager ville være blevet afgjort på samme måde efter dansk ret, såfremt det da fandtes godtgjort, at der virkelig var afgivet et løfte, som løftemodtageren måtte opfatte som alvorligt ment. Det kan undertiden være vanskeligt at afgøre, om en erklæring indeholder et retligt bindende løfte, f.eks. om en tildeling af et gratiale eller dyrtidstillæg til en pension er et bindende tilsagn om vedblivende at udbetale gratialer eller dyrtidstillæg beregnet på samme måde, men til besvarelsen af dette spørgsmål kan den franske causalære – eller causaterminologi – ikke yde noget bidrag.

9. Consideration

Et løfte er efter engelsk ret kun bindende, hvis det er afgivet mod en »consideration« eller er nedfældet i et dokument forsynet med segl (seal). *Pollock* forklarer indholdet af begrebet consideration således: »an act or forbearance of one party, or the promise thereof, is the price for which the promise of the other is bought, and the promise thus given for value is enforceable« (citeret efter *Cheshire & Fifoot* s. 63).[42] Det amerikanske Restatement of Contracts 2d indeholder i § 71 en definition i lovsform af consideration. Denne definition lyder således:

»(1) To constitute consideration, a performance or a return promise must be bargained for.

(2) A performance or return promise is bargained for if it is sought by the promisor in exchange for his promise and is given by the promisee in exchange for that promise.

(3) The performance may consist of
  (a) an act other than a promise, or
  (b) a forbearance, or
  (c) the creation, modification, or distribution of a legal relation.
(4) The performance or return promise may be given to the promisor or to some other person. It may be given by the promisee or by some other person«.

Kravet i engelsk og engelskbaseret ret om en consideration har givet anledning til mange retssager og en omfattende litteratur. Denne praksis har en almen sociologisk interesse, fordi den viser, *dels* at der i det praktiske liv afgives mange énsidige løfter, og at disse løfter er højst forskelligartede, *dels* at både dommere og forfattere har fundet det praktisk nødvendigt eller dog rimeligt at fastholde en stor del af disse løfter som bindende for løftegiveren, uanset at løfterne ikke er afgivet mod et tilforhandlet vederlag eller mod løfte om erlæggelse af et sådant vederlag. Dette gælder bl.a. løfter om at indgå på ændringer af en allerede indgået kontrakt,[43] om afkald på et tilgodehavende, om betaling for allerede modtagne fordele, om kaution, om at lade et tilbud stå ved magt i en passende tid etc.[44] Den rige engelske retspraksis og den amerikanske praksis, som er opsummeret i undtagelsesbestemmelserne i Restatement contracts 2d §§ 82-90 om Contracts without consideration, er et vidnesbyrd om, at en regel om alle de talrige kendte arter af løfter uden vederlag skulle være uforbindende (da de ikke er støttet af consideration) er i høj grad uhensigtsmæssig. Juristerne har kun kunnet komme nogenlunde til rette med kravet om consideration ved i lovgivning, retspraksis eller doktrin at opstille et betydeligt antal særregler om, at der i en række angivne situationer enten ikke kræves consideration eller efter omstændighederne kan akcepteres en consideration af en særlig karakter.[45] Consideration-kravet afsvækkes yderligere ved en regel om at løftegiverens efterfølgende forhold kan have virkning som en promissory estoppel, der udelukker indsigelsen om manglende consideration eller træder i stedet for consideration. Praksis virker umådelig kompliceret, som det f.eks. illustreres af fremstillingen i *Cheshire & Fifoot* s. 79 ff af, hvorvidt en kreditor, der har modtaget et mindre beløb end sit tilgodehavende mod saldokvittering herved har afskåret sig fra at kræve betaling af restbeløbet. The Law Revision Committee stillede

i 1937 i sin 6. Interim Report forslag om at afskaffe kravet om consideration, men forslaget er ikke blevet gennemført.[46]

10. Håndpenge

Betaling af håndpenge ved indgåelsen af en aftale har været kendt langt tilbage i tiden. Arrha var i gammel græsk ret en gyldighedsbetingelse og var i romerretten et bevis for, at en aftale om køb var kommet i stand, jfr. Inst. 3.23 pr. og *Buckland:* Roman Law, 3rd ed, 1966, s. 481 f. Danske Lov indeholder ikke regler om håndpenge, men der har været optaget sådanne bestemmelser i enkelte ældre love bl.a. i Plakat af 2. oktober 1754 § 4,[47] men disse bestemmelser er nu forlængst faldet bort, jfr. *Lassen:* Almindelig del s. 63 med note 3 og s. 939 med note 51. Lovgivningens tavshed om håndpenge afskærer naturligvis ikke parter fra at træffe aftale om betaling af håndpenge. Fremmed ret illustrerer de spørgsmål, der kan opstå ved fortolkningen af en sådan aftale.

Både i BGB og i Code Civil er der givet regler om håndpenge (Draufgabe, arrhes). Gives der ved indgåelsen af en aftale noget som Draufgabe, gælder dette som tegn på, at en kontrakt er kommet i stand, hedder det i § 336 BGB. Håndpenge kendes imidlertid både som arrha confirma og som Reugeld. Tilbagetrædelse fra en aftale (fortrydelse) mod betaling af Reugeld kan dog kun ske, hvor dette særligt er aftalt, jfr. § 359, og håndpenge anses »im Zweifel nicht als Reugeld«, jfr. § 336, stk. 2. Også Code Civil indeholder regler om håndpenge. Også efter fransk ret tages håndpenge som et tegn på, at en aftale er kommet i stand, men håndpengene har desuden, hvis ikke andet er aftalt, betydning både som Reugeld og som konventionalbod. Dette fremgår af art. 1590, der lyder således: »Si la promesse de vendre a été faite avec des arrhes chacun des contractants est maître de s'en départir, Celui qui les a données, en les perdant, Et celui qui les a reçues, en restituant le double«.

Hvis parter i retsforhold, der skal afgøres efter dansk ret, ofte havde følt et savn af regler om form eller om consideration, ville det have været en nærliggende tanke at benytte håndpenge som et ydre håndgribeligt tegn på, at en aftale er kommet i stand. Sådan er det imidlertid ikke gået. Håndpenge har som allerede nævnt været

kendt fra gammel tid og er omtalt i enkelte ældre love, men håndpenge bruges nu kun sjældent. Den enkle regel i Danske Lov 5-1-1 og 2 om, at løfter er bindende, synes i de forløbne 300 år at være blevet opfattet som en både naturlig og tilfredsstillende regel.

11. Konfrontation af dansk og fremmed aftaleret

Skellet mellem retligt bindende løfter og andre løfter. De summariske rids i nr. 7-10 af regler i fremmed ret om form, causa, consideration og håndpenge tyder på, at ingen af disse regler fører til en mere sikker eller rimelig retstilstand end den enkle grundsætning i DL 5-1-1 og 2. Dette betyder naturligvis ikke, at afgørelsen af tvister om aftaleretlige spørgsmål efter dansk ret aldrig volder vanskeligheder.

Tvivlsspørgsmål kan opstå, fordi det ikke er muligt præcist at angive, hvilke krav der stilles til et tilstrækkeligt bevis for, at et løfte er afgivet. Heller ikke de andre retssystemer undgår imidlertid bevisvanskeligheder, og erfaringen tyder ikke på, at der særligt hyppigt under den danske regel om, at énsidige mundtlige løfter principielt godtages som gyldige, opstår situationer, hvor domstolene tvinges ud i usikre bevisbedømmelser.

Tvivlsspørgsmål kan dernæst opstå, fordi der heller ikke kan opstilles præcise regler, om et løfte efter sit indhold overhovedet er egnet til at skabe en retlig forpligtelse, og om løftet i et givet tilfælde er ment, og med føje af løftemodtageren opfattet som retligt bindende. Der afgives jævnlig erklæringer, der har et lignende indhold som retligt bindende løfter, og som ikke uden videre kan stemples som en spøg eller fastslås at falde uden for retsordenens gebet som f.eks. et løfte til en omsorgsfuld moder eller ægtefælle om at klæde sig varmt på. Mange eksempler kan nævnes: en kendt person svigter sit tilsagn om at komme tilstede ved en bestemt begivenhed, som netop på grund af dette tilsagn er blevet forberedt med særlig omhu og betydelig omkostning. Rejsende, der venter på en perron, enes om at se efter hinandens bagage, medens de indhenter oplysninger i informationen, foretager indkøb etc. Naboer aftaler at passe blomster etc. for hinanden i sommerferietiden. Er løftegiverens undladelse af at opfylde sit løfte på forsvarlig måde i

disse tilfælde et kontraktsbrud, som medfører erstatningsansvar for ham?[48] Samme spørgsmål kan stilles, hvis nogen glemmer at opfylde sit løfte om at lægge et (vigtigt) brev i postkassen for en bekendt eller om at tage naboen med i sin bil til byen (sml. *Larenz:* Schuldrecht, Besonderer Teil, 12. Auflage s. 331 f og den dér anførte BGHZ 56.207). Alle retssystemer nødsages til at opstille en sondring mellem løfter, som egner sig til, og løfter som ikke egner sig til, at have virkning som et retligt bindende løfte. Den nødvendige skillelinie kan hverken drages ved hjælp af krav om skriftlig form, en anerkendt causa eller consideration. Sondringen må bygges på, om der foreligger forhold, som egner sig til regulering af retsregler, jfr. således også for engelsk ret *Cheshire & Fifoot* s. 97 ff om parternes intention to create legal relations. Erfaringen både i Danmark og i andre lande viser, at antallet af tvivlstilfælde ikke er stort.

Selv om en erklæring efter sit indhold meget vel kunne være retligt bindende, er det ikke uden videre givet, at løftegiver har givet løftemodtageren føje til at opfatte erklæringen som et bindende tilsagn. Det er således ikke altid uden videre klart, om en hensigtserklæring, som ordet siger, kun er udtryk for en hensigt, eller om den binder den erklærende, eller om en arbejdsgivers omtale af en mulighed for at give personalet gratiale, pension eller tillæg til pension til imødegåelse af inflationen er et retligt bindende løfte, sml. *H.G. Carlsen* i UfR 1956 B. 63 ff g f.eks. *UfR 1982.833 H.* Heller ikke disse vanskeligheder undgås i andre retssystemer på grund af deres formelle kontraktskrav.

Kontrakters ugyldighed på grund af urimeligt indhold

Reglerne om tilsidesættelse af en kontrakt, fordi dens indhold findes urimeligt, er blevet stadig mere vidtgående. Allerede før Danske Lov kendtes regler om tvang, svig og åger. Aftaleloven af 1917 føjede til de klassiske ugyldighedsgrunde reglen i § 33, hvorefter en viljeserklæring ikke kan påberåbes af adressaten, dersom det på grund af omstændigheder, som forelå, da erklæringen kom til hans kundskab, ville stride mod almindelig hæderlighed, om han gjorde erklæringen gældende. I 1975 blev der til ugyldighedsreglerne i Aftaleloven føjet endnu en regel (som § 36) om hel eller delvis tilsidesættelse af aftaler, som det ville være urimeligt eller i strid med

redelig handlemåde at gøre gældende, og samtidig blev ågerreglen gjort noget mere omfattende i retning af at medtage »undue influence« og »economic duress«.[48] Bestemmelserne i Aftalelovens §§ 31 (om åger og udnyttelse), 33 og 36 kan bl.a. benyttes til at tilsidesætte løfter om énsidige fordele, som findes at være urimelige. Hverken retspraksis eller litteratur tyder imidlertid på, at der ofte har været behov for at udøve en rimelighedscensur over for mundtlige énsidige løfter. *Ussing* nævner i Aftaler s. 174 ved note 19 som et tænkt eksempel på anvendelse af § 33, at et løfte afgivet af en person i overstrømmende taknemmelighed til sin redningsmand (om en urimelig stor belønning) kan tilsidesættes (eller moderes?). *Arnholm* fremhæver i Privatrett II, 1964, s. 54, at aftaler, som giver den ene part adgang til inden for et betydeligt spillerum at træffe bestemmelser om kvanta eller tidspunkt for levering under kontrakten, kan være urimelige, og at domstolene efter omstændighederne må gribe ind heroverfor.[49] Spørgsmålet, om allerede § 33 ville have kunnet hjemle en sådan indgriben, har efter gennemførelsen af reglen i § 36 i Aftaleloven mistet sin interesse.

Ingen af de formelle krav, som stilles i fremmed ret til aftaler, kan opfylde den funktion at udskille de aftaler, som bør lempes eller tilsidesættes, fordi de er åbenbart urimelige. Iagttagelsen af formalia ved indgåelsen af en kontrakt yder ingen væsentlig garanti for, at indholdet af kontrakten er rimeligt. Om gavegiver har oprettet et formfuldendt gavebrev er uden betydning for afgørelsen efter §§ 31, 33 og 36 i Aftaleloven af, om gaveløftet bør tilsidesættes som urimeligt, fordi gavegiveren synes helt at have glemt sine egne interesser, jfr. til illustration NRt 1915.572. Kravet om consideration rummer ingen garanti for et rimeligt kontraktsindhold. En modydelse kan gøre det ud for consideration, uanset at modydelsen ikke på langt nær er et sædvanligt eller rimeligt vederlag. I Restatement of Contracts 2d udtales i § 79 »if the requirement of consideration is met, there is no additional requirement of ... equivalence in the value is exchanged, ...«.[50] Kravet om en consideration er væsensforskelligt både fra nutidens regler om tilsidesættelse af urimelige kontrakter, fra regler om ugyldighed af kontrakter, der strider mod standarder som ærbarhed, ordre public, les bonnes mæurs eller Treu und Glauben og fra romerrettens og moderne fransk rets regler om lesio enormis (lésion). Reglen om lésion i

Code Civil art. 1674 går ud på, at sælgeren kan kræve en aftale om salg af fast ejendom for mindre end $^5/_{12}$ af dens værdi tilsidesat. Reglerne om lésion og om tilsidesættelse af aftaler, der strider mod Treu und Glauben eller andre lignende standarder, er i amerikansk litteratur blevet betegnet som »analogier« i de kontinentaleuropæiske retssystemer (civil law) til common law's regler om consideration, jfr. således *v. Mehren* i Harvard Law Review vol. 72 (1959) s. 1009 ff.[51] Analogien eller ligheden synes dog at være meget fjern. Mens consideration fremtræder som et formelt krav, går reglerne om lésion, Treu und Glauben og om urimelighed (Aftalelovens § 36) ud på en prøvelse af rimeligheden af kontraktens indhold. Bestemmelsen i UCC § 2-302 om tilsidesættelse af unconscionable contract or clause frembyder derimod en betydelig lighed med regler om tilsidesættelse af kontrakter på grund af indholdets urimelighed. Anvendelsesområdet for reglen i UCC er ligesom reglerne om lésion, men i modsætning til § 242 BGB og Aftalelovens § 36 begrænset til køb. Dette fremgår af, at emnet for UCC's art. 2, hvori bestemmelsen står, er sales, jfr. herved § 2-102. Imidlertid synes art. 2's regler i et vist omfang – ligesom vor Købelov – at blive tillagt betydning som almindelige kontraktsregler. Det hedder således i *Calamari & Rerillo*: Contracts, 2. udg. s. 322, at art. 2-302 »has entered the general law of contracts«. Se dog om begrænsninger i rækkevidden en note i Harv. L. Rev. 96 (1982) s. 470 ff.

12. Konklusion

Skal spørgsmålene, om reglen i DL 5-1-1 og 2 er en original dansk retsregel, og om reglen har været til gavn eller til skade for dansk aftaleret, besvares på grundlag af de foregående sider, må svarene blive følgende: Danske Lov synes modsat andre kodifikationer at have givet naturrettens syn på aftaler lovskraft. Det er åbenbart, at Danske Lov med sin enkle regel om, at et løfte principielt er bindende, afviger fra mange andre landes ret. Denne enkle regel har skabt grundlag for en naturlig og enkel aftaleret i Danmark, idet den har holdt formelle, kunstige krav til kontrakter borte. Reglen har stået sin prøve igennem 300 år.

Noter

1. Art. 4 og 5 om tvang blev ophævet ved Aftalelovens § 41. Art. 6 om partsed faldt bort ved Retsplejeloven. Art. 9-12 blev ophævet ved Tinglysningslovens § 53 og art. 13 blev ophævet ved Retsvirkningslovens § 58. Art. 5-1-7 om analfabeters underskrift samt bevisreglerne (?) i art. 5-1-3 og 8 har næppe nogen betydning for gældende ret, sml. om 5-1-7 Ussing: *Aftaler* s. 108 ff og Stang: *Innledning til Formueretten*, 3. utg., s. 278 f. Det er i øvrigt vanskeligt at udtale sig om, hvorvidt bestemmelser i Danske Lov stadig er »gældende«. Tænkes der på deres oprindelige indhold eller på eftertidens opfattelse? Stig Iuul markerede i sin udgave af Danske Lov af 5. bogs 1. kapitel artiklerne 1, 2, 3, 6, 7 og 8 som endnu (i 1949) gældende.
2. Jfr. også Thøger Nielsen: *Studier over ældre dansk Formueretspraksis*, 1951, s. 212 med note 1 og 2. – Der findes ikke i forarbejderne til lovbøgerne udtalelser om den betydning koncipister og lovgiver har lagt i 5-1-1 og 5-1-2, og der synes heller ikke at findes udtalelser fra samtidige retslærde om bestemmelsernes indhold. Først i den anden halvdel af det 18. århundrede begynder der at fremkomme en juridisk litteratur. Det kan i øvrigt bemærkes, at E. Hesselberg i *Juridisk Collegium* fra 1755, 2. Part s. 233 f mener, at ordene i 5-1-1 ikke omfatter mundtlige aftaler, men at der ikke i den manglende omtale af mundtlige aftaler kan indlægges, at lovbogen nægter »mundtlige Contracter Deres Forbindtlighed«.
3. Thøger Nielsen peger i *Festskrift til Ussing* s. 436 på en bestemmelse i Christian IV's Reces af 1643, der anerkender gyldigheden af en pengesortsaftale (Ussing: Alm. Del, 3. udgave, s. 41) som kilde til 5-1-1. Bestemmelsen forudsætter vel, at købmænds aftaler om køb og salg i almindelighed er bindende, men er dog af en ganske anden karakter end den generelle forskrift i 5-1-1.
4. Nogle forfattere omtaler, at »håndtag« i vidners nærvær var almindeligt brugt i ældre tid. Brorson siger i Forsøg til 5. bogs fortolkning, bind 1, 1793, s. 3, at »Talemaaden: at love med Mund og Haand har måske sin Oprindelse fra de gamles Haandtag«. Ludvig Holberg udtaler i *Naturens og Folke-Rettens Kundskab* (1716) s. 216 (s. 204 i Ludvig Holbergs Værker bind I. 1969) under henvisning til en bestemmelse i den gamle Norske Lov (dvs. Christian IV's norske lov af 1604) om at køb af fast ejendom og skib »skal skee ved Haandtag udi tvende Mænds eller flere Vidners Overværelse«, at det meste køb i gamle dage blev sluttet ved håndslag. Se også Matzen: *Den danske Retshistorie*, Privatret II, 1896, navnlig s. 170 ff.
5. Der blev i det første og sidste projekt til lovbogen (Secher og Støchel s. 96 og 365) foretaget nye sproglige småændringer både i 5-1-1 og 5-1-2.
6. Denne og en anden romerretlig bestemmelse er omtalt i Buckland: *Roman Law*, 3rd ed 1966 s. 481. En efterklang af disse bestemmelser findes måske endnu i OR art. 13 (omtalt nedenfor i nr. 7.1.).
7. Hugo Grotius, hvis værker vel har været kendt i hele Europa, fremhæver, at det er en naturlig forpligtelse at opfylde et løfte *(De jure belli ac pacis)* 1625, 2. bog kap. XI (de promissis). Ole Fenger påpeger i *Adelsgældens retsgrundlag* kap. 2 note 13, at også Pufendorf i sine naturretlige værker fra 1670'erne fastslår, at enhver skal holde sit ord. Et væsentlig ældre vidnesbyrd om kendskab til ro-

merret og naturret findes i *Fundatsen for Københavns Universitet* af 1539, som lægger vægt på at der undervises i romerret, jfr. Poul Johs.Jørgensen i *Festskrift i anledning af 200 års dagen for indførelsen af juridisk eksamen*, 1936, s. 12 ff. Se også om naturretten i renæssancetiden, Stig Iuul: *Hovedlinier i europæisk retsudvikling*, 1970, s. 92 ff.

8. Hans Paus: *Naturens Ret som en Grundvold til den Danske og Norske Borgerlige Ret*, 1750, s. 228 udtaler, at det er åbenbart, »at en Gave naturligen er gyldig, omendskiønt den ikke skriftligen er forfattet«. Om kaution siger Paus s. 400, »at en Caution bør at skee med Velberaad Hu«. Det er kreditors pligt »til sin Samvittigheds Befrielse at advare den, som vil cavere, at han overveier alle Ting nøye«. Paus foregriber her krav i senere tiders lovgivning om oplysning og vejledning af private kontrahenter. Paus siger også, at det er nyttigt, »at Cautionen forfattes skriftligen« (s. 402), men også en mundtlig kaution kan være gyldig (s. 403).
9. Enkelte bestemmelser i Danske Lov foreskriver, at visse specielle kontrakter skal oprettes skriftligt. Dette gælder således 4-1-1 om skibskaptajners ansættelse og 4-6-1 om søforsikring. Nellemann: *Den ordinaire Procesmaade*, 4. udgave, 1892, s. 316 udtaler, at disse og andre lignende bestemmelser om skriftlig affattelse ikke udelukker, at der føres bevis for en indgået aftale på anden måde.
10. Dommen er fremdraget af Thøger Nielsen: *Studier over ældre dansk Formueretspraksis* s. 213, og uddrag af voteringen i sagen er trykt i Thøger Nielsen: *Uddrag af Højesterets voteringsprotokoller* s. 7. To af de medvirkende højesteretsdommere voterede for stadfæstelse af Magistratens modsatte dom, og den ene under henvisning til, at »Loven lægger Segl til Haand og Mund og ikke saaledes her med Kontrakt er passeret«. En af flertallets dommere nævner, at »der er givet Penge paa Haanden, og de begge vedstaar Kontrakten«.
11. Jfr. *Juridisk Tidsskrift* bind 16 s. 255 ff. Denne fortolkning forkastes dog med bestemthed bl.a. af Ørsted i *Haandbog* bind 5 s. 384. Efter Ørsteds mening, der vandt almindelig tilslutning, omfatter bestemmelserne i 5-4-14 ff foruden testamentsarv og dødsgaver kun gaver, som faktisk ikke er fuldbyrdet ved giverens død.
12. F.H. Lawson: *The Rational Strength of English Law*, 1951, s. 45 f peger på beskyttelsen af familien som hovedpunktet i fransk ret om gaver. John P. Dawson: *Gifts and Promises*, 1980, fremhæver tvangsarveretten som en grundlæggende forskel mellem reglerne i common law og civil law om arv og gave.
13. Reglerne i Arvelovens §§ 32-35 om en udligning mellem arvingerne under hensyntagen til, hvad de har modtaget fra arveladeren i dennes levende live, omfatter kun arveforskud i henhold til en særlig aftale om arveforskud. – Efter § 2050 BGB skal der ske udligning af særlige ydelser, medmindre arvelader har bestemt andet, eller ydelsen er en »Ausstattung« og angriber tvangsarven, jfr. § 2316, stk. 3, BGB.
14. Offentlighed om gaven ville dog kunne muliggøre hurtig indgriben med krav om tilbagelevering af gaven og/eller om umyndiggørelse. – Se om romerrettens lex cincia og om kravet om offentlighed om gaver Stig Iuul: *Romersk Formueret* s. 106 og s. 168.
15. I Christen Ostersen Weile's *Glossarium Juridicum*, 3. udgave, 1665, s. 189 forklares under contract ordet contrahere som at forenes eller forliges med nogen »enten Skriftlig eller Mundtlig«. Mon Weile er gået udfra, at en gyldig contract kan indgås mundtlig? I Stig Iuul: *Kodifikation eller Kompilation*, 1954, s. 17 siges, at Weile's værk nærmest har »karakter af et realleksikon til den gældende lovgivning«.
16. Jfr. således Fr. Stang: *Innledning til Formueretten*, 2. utgave, s. 188, Ussing: *Aftaler* s. 53 note 35 og Thøger Nielsen: *Studier* s. 213. – Problemet om, hvor-

vidt nogle eller alle løfter kræver accept, var kendt allerede i romerretten (pollicitatio), jfr. Stig Iuul: *Romersk Formueret* s. 137 f. Både romerretten og senere naturretten anså akcept af løftet for at være nødvendig, mens akcept af énsidige løfter, som f.eks. gave- og kautionstilsagn, næppe kræves efter ældre dansk ret, jfr. en af Stig Iuul i *Højesteret 1661-1961,* bind 2, s. 35 omtalt dom fra 1743.

17. I Justinians Codex 2.3.6. står: »At overenskomster, som sluttes mod love og forordninger eller mod ærbarhed, er uden kraft, er en uomtvistet retsgrundsætning«. Denne bestemmelse er i Secher og Støchel: (og senere udgaver af Danske Lov) anført som en kilde til 5-1-2. – C 2.3.6 har også tjent som forbillede for Code civil art. 6, jfr. bl.a. *Carbonnier:* Droit Civil, bind 4, 10. ed, s. 131 f.
18. Jfr. Stig Iuul: *Hovedlinier i europæisk Retsudvikling,* 1970, s. 64–65 og udførligere Udo Wolter: *Jus canonicum in iure civili,* 1975, s. 100-103 (med referat af adskillige forfattere fra tiden før Danske Lov), der fremhæver, at mens pactum nudum efter romerretten (som denne da opfattedes) kun hjemler en expectio, giver en sådan aftale efter kanonisk ret også grundlag for en actio.
19. Grotius: *De jure belli ac pacis,* 1625, 2. bog, 12. kap (de contractibus), III, 3 fremhæver, at naturretten ikke anerkender en sondring mellem nominat- og innominatkontrakter.
20. Se om romerrettens kontraktsret Ditlev Tamm: *Romerret* s. 101; Stig Iuul: *Europæisk retsudvikling,* 1970, s. 64 f, samme: *Romersk Formueret,* 1942, s. 87 ff og 104 samt bl.a. Fritz Schultz: *Classical Roman Law,* 1951, s. 465 ff og Detlef Liebs: *Römisches Recht,* 1975, s. 217 ff. – Sml. om ældre svensk ret Stig Jägerskiöld: *Handelsbalkens utländska källor,* 1967, s. 1 ff og s. 14 ff.
21. Formkravene for testamenter blev lempet, men ikke afskaffet ved Arveloven af 31. maj 1963. Selv efter lempelsen af de formelle krav er uviljen mod at tilsidesætte en viljeserklæring, der åbenbart stammer fra den angivne erklæringsgiver og åbenbart er udtryk for hans alvorligt mente vilje, mærkbar i testamentsretten og har allerede ført til en yderligere begrænsning af formkravene. Arveloven af 1963 anerkender det holografiske testamente, jfr. lovens § 44. Højesteret har i UfR 1982.313 – uhistorisk men rimeligt nok – godkendt et af testator personligt maskinskrevet dokument med en håndskrevet underskrift som et gyldigt testamente efter § 44, uagtet det som fremhævet bl.a. af le Maire i en kommentar (UfR 1970B.103) til en tidligere højesteretsdom (UfR 1970.10 H) om et holografisk testamente, har været opfattet som led i den særlige ægthedsgaranti for testamentum holographum at hele teksten er håndskreven, jfr. kommentaren til dommen i UfR 1982B.321 og *Jørgen Nørgaard* i UfR 1983 B 9 ff. Dommen i UfR 1970.10 H udvidede § 44 ved at anse testator for før selvmord at være forhindret af nødstilfælde i at oprette et almindeligt testamente, bl.a. fordi, siger le Maire, »det føles også i sådanne situationer særdeles rimeligt, at den foreliggende viljestilkendegivelse respekteres«.
22. Reglerne om Kreditauftrag i § 788 gør undtagelse fra den almindelige regel om kaution i § 766: Den, der opfordrer en anden til i sit eget navn og på egen risiko at yde en tredjemand kredit, hæfter for denne kredit som kautionist over for denne anden, hvis han efterkommer opfordringen om at yde kreditten. Kautionsforpligtelsen som følge af et sådant Kreditauftrag opstår uden iagttagelse af formkrav, jfr. for dansk ret Ussing: *Kaution* s. 20 f med note 13-16. – I øvrigt må erindres, at akcept efter tysk ret – i modsætning til dansk ret, jfr. Ussing: *Aftaler* s. 61 med note 72 – i almindelighed er nødvendig også af énsidige løfter, jfr. §§ 146 og 151 BGB samt Larenz i *Allgemeiner Teil des Bürgerlichen Rechts,* 3. Auflage, s. 454 ff.

23. Sml. til illustration fra dansk ret UfR 1975.1076 H.
24. Se om de begreber, der indgår i den tyske to-leddede overdragelse af ejendomsret til fast ejendom, bl.a. Fr. Vinding Kruse: *Ejendomsretten II*, 3., udgave, s. 809 ff.
25. Se herom bl.a. Fr. Stang: *Innledning til Formueretten*, 3. utgave, s. 35 og s. 74 ff.
26. Det er vanskeligt at undgå urimelige resultater, hvis en sådan regel også anvendes på tilfælde, hvor parterne har aftalt at ville benytte skriftlig form (således som tilfældet i almindelighed er efter § 125, 2. pkt. BGB og OR art. 16, stk. 2), sml. herved Guhl: *Das Schweizerische Obligationenrecht*, 6. Auflage 1972, s. 121 f samt fra andre lande UCC § 2-209 (2), Arnholm: *Privatret* II s. 34 f og den svenske lag om hemförsäljning (1971:238) § 3 (Axel Adlercreutz: *Avtalsrätt I*, 6. uppl. 1981 s. 152). En klausul om, at ingen mundtlige tillæg til den skriftlige aftale har gyldighed, må efter omstændighederne tilsidesættes efter Aftalelovens § 36. Se også nedenfor note 34.

    Se nedenfor om den engelske »parol evidende rule«, der illustrerer både nødvendigheden af at tillade fortolkning, udfyldning og ændring af en skriftlig kontrakt og den vanskelighed, der føles i et formelt retssystem ved at tillade bevis mod en aftale i skriftlig form.
27. Diskussionen i Danmark har formentlig været påvirket af Jhering's udviklinger om fordele og ulemper ved form i Geist des Römischen Rechts § 45.
28. Begrænsningerne i amerikansk kontraktsret af kravet om consideration (nedenfor i nr. 9) bygger i høj grad på begrebet »reliance«, jfr. herved Restatement Contracts 2d §§ 89 og 90. Tanken kan kort gengives således: den, der forlader sig på et løfte, som efter hovedreglen er ugyldigt på grund af manglende consideration, hjælpes ved, at løftet opretholdes (eller efter omstændighederne ved negativ kontraktsinteresse), dersom retfærdigheden kræver, at hans tillid beskyttes.
29. Sml. H. Munch-Petersen: *Den Danske Retspleje*, 1. del, 1917, s. 159 ff.
30. Jfr. herved også Trolle i en kommentar til *UfR* 1970.5 H i *UfR* 1970B.100 med særligt henblik på gaveafgift. Tilsvarende for svensk ret *Bertil Bengtsson* i Sv. Jur. Tid. 1962.689 ff og *Sture Bergström:* Skatter och civilrätt, 1978, s. 76 f.
31. Jfr. herved bl.a. Bonassies i *Revue Internationale de Droit Comparé* 1963-501 ff (i uddrag også i TfR 1967.77 ff).
32. Jfr. herved Ussing: *Aftaler* s. 37 f og s. 40 med note 35, Ussing: *Kaution* s. 20 note 10 og s. 35 note 7 samt H.V. Højrup: *Kaution* s. 17-19.
33. Den blotte passivitet over for fremsendelse til notering af transporter for beløb, der overstiger den transportgivende entreprenørs tilgodehavende, er ikke i sig selv forpligtende, jfr. Gomard: *Obligationsretten* 3. hæfte s. 256-258 og Hørlyck: *Entreprise- og licitationsbetingelser*, 2. udgave, s. 300 f.
34. Se nærmere Dilcher i *Staudinger*, 12. Auflage, § 125 Anm. 42-46 og Larenz: *Schuldrecht, Allgemeiner Teil*, 12. Auflage, s. 121 ff. Se om begrænsning af formkravet ved aftaler om fast ejendom efter svensk ret Karlgren: *Avtalsrättsliga Spörgsmål*, 1954, s. 66-70. – Lignende spørgsmål om at påkalde sig Treu und Glauben eller Aftalelovens § 36 kan opstå i dansk ret i tilfælde, hvor parterne ved aftale har bundet sig til at benytte bestemte aftaleformer, jfr. herved Arnholm: *Privatret II* s. 34 f og også ovenfor note 26.
35. Udtalelserne i H. Nagel: *Die Grundzüge des Beweisrechts im europäischen Zivilprozess*, Baden-Baden, 1967, s. 191 og 232 til fordel for en regel som art. 1341 (Vidner er upålidelige, men skrift er sikkert og uforgængeligt: Was schriwt – bliwt) er en enlig svale.
36. Statute of Frauds er opretholdt i videre omfang i USA end i England, jfr. Restatement of Contracts 2d § 110 med henvisning bl.a. til Uniform Commercial

Code §§ 2-201: løsørekøb hvor salgsgenstandens værdi overstiger $ 500.

37. Sml. herved også udviklingen om causa og consideration i Buckland and McNair: *Roman Law and Common Law*, 2. ed., 1952, s. 228 ff.
38. Se herved formuleringerne af problemet om løftets causa i C. Goos: *Almindelig Retslære*, 2. del, 1894, s. 210 ff, navnlig s. 214 ff og i Ussing: *Aftaler* s. 113. – Goos omtaler den romerske kontraktsret og spørger, om det romerske standpunkt, hvorefter løftets retsgyldighed anerkendes, er »et Stadium i en ufuldendt historisk Udvikling ... (eller) ... en i Forholdets Natur grundet Begrænsning«. Goos når til det resultat, at kun løfte turpis causa (for Goos formentlig = Danske Lovs udtryk »imod Ærbarhed«) bør nægtes gyldighed.
39. Bestemmelsen i Gældsbrevslovens § 1 angår kun spørgsmålet om, hvorvidt udstederens indsigelser tabes ved selve udstedelsen og udgivelsen af gældsbrevet, jfr. Udkast til Lov om Gældsbreve, 1935, s. 19 og Ussing-Dybdal: *Gældsbrevslovene*, 2. udgave, 1940, s. 8.
40. Se om causa i fransk ret Carbonnier: *Droit civil*, vol. 4, Les Obligations, 10. ed. 1979, s. 106 ff, navnlig s. 119 ff.
41. Begrundelse og resultat stemmer overens med bestemmelsen i OR art. 239, stk. 3: »Die Erfüllung einer sittlichen Pflicht wird nicht als Schenkung behandelt«, og med reglen i Restatement Contracts 2d § 90, stk. 2. Se hertil Zweigert/Kötz: *Einführung I* s. 82 f.
42. Lawson: *The Rational Strength of English Law*, 1951, s. 49 f mener, at kravet om consideration har hjulpet engelsk ret bort fra et kontraktskatalog som romerrettens, idet det, når dette krav stilles, er ubetænkeligt at anerkende kontrakter af enhver art som bindende. Kravet om consideration har dog ikke fritaget engelsk ret for ligesom andre retssystemer at skulle tage stilling til, om et løfte efter sit indhold er egnet eller uegnet til at være et retligt bindende løfte, jfr. nedenfor i nr. 11.1 in fine.
43. Den amerikanske Uniform Commercial Code (UCC) bestemmer i § 2-209 (1): »An agreement modifying a contract within this Article (dvs. art. 2 om sale of goods) needs no consideration to be binding«. Der synes at måtte være samme behov for en sådan regel om andre (kommercielle) kontrakter, men den generelle regel om »modification of executory contract« i Restatement Contracts 2d § 89 betinger gyldigheden af et modificerende énsidigt løfte af, at modifikationen er »fair and equitable« under hensyn enten til omstændigheder, som parterne ikke havde regnet med ved indgåelsen af aftalen eller til, at den anden part har ændret sin stilling væsentligt i tillid til løftet. Forholdet mellem reglen i UCC og Restatement er omtalt af Knapp i 81 Columbia Law Review (1981) s. 52 og 72 ff.
44. UCC § 2-205 bestemmer, at der gyldigt i et skriftligt tilbud om køb eller salg af goods (løsøre) kan optages en bestemmelse om uigenkaldelighed i indtil 3 måneder. – En videregående købe- eller forkøbsret (option) er derimod ikke bindende uden consideration, idet den jo mangler »mutuality«. De gensidige løfter i en tosidet kontrakt kan være consideration for hinanden, uanset at begge løfter bedømt hver for sig ville være uforbindelse, sml. Pollock i *L.Q.R.* 1914 (vol. 30) s. 129.
45. Consideration er således (uanset udtrykket i definitionen bl.a. i Restatement § 71 »be bargained for«) ikke begrænset til vederlag i kommerciel forstand: En kendt afgørelse fra New York, Hamer v. Sidway 1881, 124 N.Y.538, 27 N.E. 256, fastholdt f.eks. en mand ved sit løfte om at betale sin nevø $ 5000, hvis denne undlod at ryge før sit fyldte 21. år. Nevøens mådehold var således a bargained for consideration, »a forbearance« eller »a legal detriment«.
46. The Law Revision Committee foreslog samtidigt, at løfter om ydelser uden vederlag (gratuitous promises) skulle være skriftlige men ikke nødvendigvis

som efter stadig gældende engelsk ret oprettet under segl. Reglen om segl er på retur i USA, jfr. Introductory Note før § 95 i Restatement of Contracts 2d. – Arbejdet i den nuværende Law Commission med kodificering bl.a. af kontraktsretten er omtalt af North i *Rabels Z* 1982 (46).492 ff.

47. Bestemmelsen giver den af flere personer, der måtte have lejet de samme værelser af en husejer i København, fortrinsret til værelserne, som først har afsluttet aftale og givet »Fæste-Penge«.
48. Se om disse begreber *Cheshire & Fifoot* s. 274 ff. Anvendelsen af vore nye udvidede ugyldighedsregler i sager som Lloyds Bank Ltd. v. Bundy og North Ocean Shipping Co. Ltd. v. Hyundai Construction Co. Ltd. (refereret smstd. s. 276 og s. 278) burde formentlig føre til samme resultat som det, de engelske dommere kom til.
49. Sml. om kontrol med requirements contracts i USA White & Summers: *Uniform Commercial Code,* 1972, s. 104 ff. Sml. for dansk ret bl.a. UfR 1982. 1157.
50. I comment e til § 79 (s. 202 f) udvikles, at »gross inadequacy of consideration may be relevant in the application of other rules« som f.eks. »lack of capacity, mistake, misrepresentation, duress, undue influence«. Kravet om consideration har derimod måske i ældre tid været »a reflection of a moral idea«, sml. herved Atiyah: *The Rise and Fall of Freedom of Contract,* 1979, s. 146 f.
51. Grundlaget for og indholdet af kontrakters bindende kraft er i de senere år blevet livligt diskuteret i USA. En af deltagerne i debatten Charles Fried synes i bogen Contract as Promise, 1981, nær ved at anerkende, at løfter i almindelighed bør være bindende. Bogen er omtalt i anmeldelser i Columbia Law Review (82) 1982.184 ff, Harvard Law Review (95) 1981.509 ff og Yale Law Journal (91) 1981.404 ff.

Danske Lovs formueretlige bestemmelser, desvetudo og retssædvane

Af *W. E. von Eyben*

1. Det er karakteristisk for mange af de fremstillinger, som findes om retssædvaner, at forfatterne har stort besvær med at frigøre sig fra de traditionelle, fra Romerretten overleverede forestillinger om, hvad der kræves, for at en sædvane kan opfattes som en retskilde, altså må respekteres af domstolene.

Man tager udgangspunkt i, at det skal dreje sig om en handlemåde, som er fulgt længe og almindeligt ud fra den forestilling, at de handlende var forpligtet hertil.

Det erkendes imidlertid i nyere fremstillinger, at også en handlemåde, som er fulgt på et begrænset område eller i kortere tid og uden følelsen af at være forpligtet hertil kan begrunde, at sædvanen er blevet forpligtende for domstolene, er blevet retskilde.

a. Det står fast, at også *lokale sædvaner* kan få karakter af at være retssædvaner. Hvis det retsforhold, som der er tale om at regulere på denne måde, kun eksisterer i netop det pågældende lokalområde, kan man sige, at betingelsen er opfyldt, jfr. *Ernst Andersen* .112-119.

Anderledes forholder det sig, hvis det drejer sig om problemer, som principielt kan foreligge *overalt i landet*. Anerkender man i

disse tilfælde lokale retssædvaner, går det ud over retsenheden i riget, jfr. *Augdahl* .207, der ikke mener, at norsk retspraksis har accepteret noget i denne retning, f.eks. om arv, ægteskab og retshandelsevne. Alligevel er det dog antaget af norsk Højesteret, at samernes særlige adfærd kunne motivere en afvigelse i forhold til forældelsesregler, og det samme kunne dog måske også antages f.eks. om samernes afvigende opfattelse om, at der hos dem gælder særeje i ægteskaber.

Med noget besvær kan den foreliggende praksis således forenes med kravet om almindelig adfærd, men det er ikke umiddelbart indlysende, at dette bør fastholdes som et ubetinget krav.

b. Derimod står det fast, at også en *meget kortvarig adfærd,* ja, endog en enkeltstående handling er blevet accepteret som grundlag for en retssædvane. Til illustration heraf nævnes systemskiftet i Danmark i 1901, jfr. *Ross:* Statsret § 25, *Stuer Lauridsen* .366, omend det måske kunne anføres, at det ikke er den enkeltstående handling i 1901, men det forhold, at man derefter uantastet fulgte den samme fremgangsmåde i den følgende tid, der danner grundlag for en retssædvane. Det nævnes også, at en strejke i murerfaget i 1851 væltede bestemmelsen i forordning af 21.3.1800 om forbud mod strejker, jfr. *Illum:* Lov og Ret, 1945 .109-110, *Ross* .133, omend samme modbetragtning dog også kunne anføres i dette tilfælde. Fra norsk ret citeres ofte afgørelsen i NRt 1919.819, der uden at nævne noget om sædvanens alder respekterede en sædvane i Ishavet om slæbning som en vennetjeneste, altså uden bjergeløn, jfr. *Augdahl* .194, *Ross* .113, *Stuer Lauridsen* .366. Heller ikke ved handelssædvaner synes tidsrummet at blive tillagt særlig stor vægt, hvis blot sædvanen er dokumenteret, *Ross* .113. Pdas har dog afgørelser i NRt 1905.797 anset et tidsrum på ca. 15 år for alt for kort til, at en bindende sædvane var dannet i et lokalt område, og det samme gjaldt dommen i NRt 1931.428 om en sædvane i ca. 12 år, jfr. *Augdahl* .195. I dansk retspraksis foreligger ikke tilsvarende begrundelser, men undertiden fremhæves derimod den meget langvarige sædvane som et moment af betydning, jfr U 1904 B.287 H, jfr. A.28, U 1965.304 H.

c. Hvad så endelig angår kravet om, at adfærden skal være sket med den forestilling, at de handlende har anset sig *forpligtet* hertil, så er der her tale om et meget diffust begreb, som det er særlig vanskeligt at operere med. Ofte kan man kun nå til et bevis for, at et vist antal mennesker har haft den opfattelse, og man slår så sin lid til, hvad f.eks. brancheorganisationers organer udtaler herom. Sandheden er nok ofte den, at nogle, men langt fra alle, har følt denne forpligtelse, andre har så fulgt trop, og andre igen har overhovedet ikke haft nogen mening herom, men har ganske enkelt gjort det samme som så mange andre. Det er da også denne betingelse, som bliver stærkest kritiseret af dem, der udtaler sig herom, jfr. *Ross* .107-110, *Karlgren* .53, *Ernst Andersen* .124-127, og *Augdahl* .198, jfr. .163 om at kun et sparsomt udvalg af virkelige juridiske meninger er fælles hos »folkets store masse«. Pdas fastholdes betingelsen desuagtet hos *Stang* .172, der herefter drager den slutning, at sædvaneret er blevet et sjældent fænomen, da det er svært at godtgøre denne antagelse, og han støtter sig til udtalelsen hos *Niels Lassen* i TfR 1907.264, der finder grund til at fremhæve en dom, der har statueret sædvaneret, fordi det sker så sjældent at domstolene kommer til det resultat, se U 1904 B.287 H, jfr. U 1904 A.28.

Det subjektive krav bliver om muligt endnu mere diffust, når man ser på det specielle problem om bortfald af regler ved *desvetudo*. Den almindelige formulering af det subjektive krav, at de handlende skal have følt sig forpligtet til at følge denne adfærd, kan i hvert fald ikke anvendes i denne forbindelse. Det afgørende ved desvetudo må være, at de handlende føler sig *berettiget* til at handle i strid med lovreglen. De traditionelle udtryk som »ex opinione obligationis«, »opinione necessitatis«, måtte da erstattes af andre udtryk som »ex opinione juris sine obligationis«, eller – hvis det skal dække såvel desvetudo som retssædvane i almindelighed – »opinione juris«.

2. En oversigt over udtalelserne i *litteraturen* viser en ret klar tendens. Fra at fastholde de traditionelle krav ubetinget går man over til at stille sig mere liberalt, således at kravene afsvækkes og til gengæld suppleres af andre betragtninger, som anføres på linie med de traditionelle.

Ørsted: Håndbog I.99-108 vendte sig mod de forfattere, der, som han skrev, plejede at ytre sig som ivrige modstandere af det sædvanemæssige. Kritikken ramte naturligvis også Hurtigkarl. Ørsted billigede, at domstolene tog særdeles hensyn til det sædvanemæssige, hvor ingen lov eller udtrykkelig forskrift fandtes. Men han gik videre og accepterede, at sædvane også kunne bryde deklaratoriske, men dog ikke præceptive love. Som eksempel anførtes omslagsterminerne i DL 5-14-1. Som begrundelse herfor blev navnlig anført, at parterne måtte antages at have henholdt sig til sådan sædvane.

Bentzon .84-94 førte denne opfattelse videre. I handelsforhold kunne sædvane fortrænge deklaratoriske lovregler, selv om dette ikke var stiltiende vedtaget, da det var praktisk at befri parterne for vedtagelse eller fundering herover.

Fr. Vinding Kruse henholdt sig i Retslæren I 1943.148-153 til de traditionelle betingelser for anerkendelse af retssædvanen. Efter hans opfattelse måtte retssædvanen vige for såvel præceptive som deklaratoriske lovregler. En sædvane kunne kun fortrænge den deklaratoriske lov derved, at sædvanen var indgået i aftalen enten ved udtrykkelig henvisning hertil eller ved, at aftalen forudsatte dens gyldighed, altså stiltiende.

Karlgren indtager en liberal holdning til at anerkende sædvaner som bindende. Vel slår han fast, at det går for vidt (»man kommer ohjälpligt ut på gungflyet«), hvis sædvanen altid anerkendes som bindende, medmindre kutymens udøver giver udtryk for, at han ikke vil være retligt bundet, .55-56, men der opstilles dog en præsumption for anvendelse af kutymer, der kun brydes af særlige hensyn, dels hvis anvendelsen må betegnes som retsmisbrug, dels hvis den ensidigt varetager den ene kontraktparts interesser.

Knoph har i U 1923 B.177-192 særligt behandlet kutymerne i handelsforhold, som han stiller sig meget positivt overfor, omend dommeren bør udøve kontrol såvel med henblik på kutymens abstrakte forhold til »rettslivets sunde vekst« som dens konkrete billighed i det foreliggende tilfælde. Dette domstolsskøn burde dog

indskrænkes i samme grad som kutymens fasthed og alder vokser, indtil den overskrider grænsen mod sædvanen »og som sådan er i sikkerhet overfor dommerens kontroll«. Dermed har Knoph ikke taget stilling til betingelserne for anvendelse af sædvaner som bindende retsregler.

Augdahl .162-219 nævner nok de sædvanlige betingelser for at anerkende en sædvane som retssædvane, men lader de forskellige faktorer veje med forskellig vægt, således at en større vægt af et enkelt moment kan opveje svagheden i et andet. Herefter må man overveje momenter som sædvanens alder, dens større eller mindre frekvens (dvs. hyppighed i forhold til tilfældenes antal), dens større eller mindre fasthed, dens anerkendelse ved domstolene, retsforestillingen om sædvanen, forholdet til gældende love, og om det er en lokal eller landsomfattende sædvane.

Eckhoff .213-226 opstiller på linie hermed ikke skarpe regler om sædvaner, men opregner ligeledes en række momenter, som må komme i betragtning: Sædvanens udbredelse, hvor længe, konsekvent og hyppigt den er fulgt, om den er fulgt, fordi folk følte sig forpligtet hertil, om parterne har været bekendt med sædvanen, om sædvanen er god eller dårlig, om den bryder en præceptiv regel, om man har en lov at holde sig til, og om sædvanen er lokal eller mere generel.

Ross .107-110 forkaster derimod helt den traditionelle opfattelse af, hvad der kræves til en retssædvane, idet han kort udtrykker det således, at *»en retssædvane simpelthen er en sædvane på et livsområde, der er undergivet retlig regulering«*. (Ross' fremhævelse). Men dette betyder ikke, at den traditionelle betingelse om, at der skal være handlet ud fra forestillingen om retlig forpligtelse hertil er bortfaldet. Der fortsættes: »Når det drejer sig om livsforhold, der er underkastet retlig regulering, har denne bevidsthed antaget den karakter, at den der handler i strid med sociale normer må forvente retlige sanktioner, dersom sagen bringes for domstolene. Således forbindes på dette felt den almindelige følelse af forbundethed (*opinio necessitatis*) med en forventning eller antagelse, der godt kan kaldes en retsoverbevisning.«

Ernst Andersen .102-127 sprænger næsten helt den traditionelle sædvanelære og havner nærmest i, at praksis og sædvane må ses som underafdelinger af samme retskilde, men understreger dog i U 1974 B.372 dog, at præjudikater skabes af domstolene, sædvane af de retsundergivne. Ofte påberåbes fiktioner for at gå imod en lov.

Kort sagt: Sædvaner på retligt regulerede områder sker efter denne opfattelse implicite ud fra de handlendes antagelse af at være retligt forpligtet. Hvis dette er meningen, må det heroverfor anføres, at der på *retligt regulerede* livsområder meget vel kan være handlet *uden* denne antagelse. Hvis f.eks. forsikringsselskaber under visse betingelser af kulance sædvanligt udbetaler erstatning, f.eks. på trods af, at den sikrede har en vis selvrisiko eller ikke har krav på erstatning, fordi skaden er sket som »gæstebudsskade«, så er der handlet på et retligt reguleret livsområde, men den nævnte antagelse af bundethed foreligger ikke.

Når et firma sørger for billig frokost eller andre »frynsegoder« for personale, så skaber dette ikke retssædvane, selv om marketenderivirksomhed er retligt reguleret. Dette gælder vel kun den offentligretlige regulering, men også civilretligt kan det meget vel være retligt reguleret, nemlig i aftaler, konkrete eller generelle. Så er det vel retligt reguleret. Eksemplet med fremmøde til universitetsfest i strid med sædvane, dvs. på *retligt uregulerede* områder, giver også anledning til anfægtelser. Men forklaringen på påklædningsproblemet er vel ganske simpelt, at sædvaner om selskabelig omgang, der ganske vist kan variere fra samfundslag til samfundslag og fra tid til anden, hører til den form for social adfærd, som retsordenen står sig ved at holde fingrene fra. Den svarer til det folkeretlige begreb 'comitas nationum'.

Det er i øvrigt uklart, hvad der menes med, at et livsområde er undergivet retlig regulering. Hvad er *»et livsområde«*? Selv om der nok så meget kan påvises en sædvane for, at f.eks. forældre betaler umyndiges gæld eller dækker mindreåriges erstatningsansvar, uanset af forældrene ikke selv kan gøres ansvarlige herfor, eller hvis debitorer på visse områder betaler gæld, som er forældet, så er det næppe sandsynligt, at dette vil blive anerkendt som retssæd-

vane, selv om man vel må anerkende, at adfærden er udvist på områder, hvor der er tale om retlig regulering. Afvisning i disse tilfælde af at anerkende sædvaner på retligt regulerede områder vil da måske blive forklaret med, at der er visse muligheder for at tilsidesætte retssædvaner, men det er ikke en forklaring, der er bedre end den traditionelle at henvise til, at betalingen i disse tilfælde er sket, uden at de handlende følte sig forpligtet hertil.

Stuer Lauridsen .365-368 slutter sig fsv. til Ross, som han udtaler, at dette med følelse af retlig forbundethed er uden mening, men dog kræver, at den ydre adfærd skal være »båret af en indre overbevisning«. Han fastholder formentlig – ligesom Ross – at adfærden skal være foregået på områder med retlig regulering, idet det kræves, at »adfærden efter sin karakter skal være retlig relevant«. Så vidt ses, er det dog formentlig hans mening, at man analytisk må foretrække at lade henvisningen til følelse af retlig bundethed falde, idet det samme resultat kan nås ved blot at henvise til, at modgående hensyn kan tale imod at acceptere sædvanen, jfr. .368. Konklusionen bliver herefter formentlig stort set, at han slutter sig til Ross' opfattelse.

3. De traditionelle betingelser for anerkendelse af retssædvaner har ikke sat sig synderlige spor i dansk retspraksis.

a. Adskillige, navnlig ældre danske afgørelser, angår *sædvaner,* som er blevet grundigt undersøgt, men uden at der lægges vægt på de traditionelle betingelser for anerkendelse af retssædvaner. Dette gælder f.eks. en del afgørelser om *lokale sædvaner,* jfr. U 1892.787 H, der fastslår, at det på Læsø var sædvane, at en særlig komité traf bestemmelse om, hvem der skulle have andel i bjergeløn ved strandinger, idet det ikke fandtes godtgjort, at enhver læsøbo, der kom ud til strandingsstedet, ifølge sædvane fik en sådan andel. Noget nærmere om, hvor længe komitésædvanen havde været fulgt, og om man havde opfattet den som retligt bindende, siges der ikke noget om. På tilsvarende måde og uden nærmere redegørelse for alder, bundethed mv. lægger U 1894.342 H vægt på en særlig vognmandskutyme i København, hvorefter en vis fremleje var til-

ladelig, uanset at kontrakten indeholdt et generelt forbud herimod (men resultatet var dog også støttet af konkrete forhold). Det samme gælder et betydeligt antal afgørelser ved lavere instanser om andre lokale sædvaner vedrørende arbejdsforhold, søbefragtning og skatteopkrævning, jfr. f.eks. U 1884.67, 1884.299, 1884.602, 1924.885, smh U 1904 A.315 (ved hvilken en lokal sædvane ansås for ændret få år efter Sølovens ikrafttræden). Lokal sædvane er også påberåbt til støtte for, at konsuler i Kina, hvor danske havde eksterritorialret, kunne afgøre tvistigheder, selv om kun indklagede var dansk undersåt (men det var forkert, at konsulen støttede sig til 2 meddomsmænd!). De ejendommelige islandske forhold førte til, at spørgsmålet om tiendepligt måtte bero på sædvane, hvorom undersøgelse endda måtte anstilles for hver enkelt gård, U 1892.59 H.

Spørgsmålet belyses bl.a. af en række norske retsafgørelser, jfr. NRt 1905.797, 1918 II.261, 1959.1321, 1960.469, 1963.370, RG 1962.261, jfr. herom *Eckhoff* .218-221, der resumerer praksis således, at lokale sædvaner vel anerkendes, men der stilles meget strengere krav både til handlemådens varighed og til at anse den som udslag af retsopfattelse, end når det gælder almindelige kutymer. Dette stemmer altså ikke med dansk retspraksis om lokale sædvaner. Ofte betragter norsk praksis sådanne lokale handlinger kun som udslag af »tålt brug«. Bag ved afgørelserne ligger formentlig den traditionelle forestilling om, at ejendomsretten gælder i den udstrækning, hvori der ikke er påvist særlige begrænsninger, et synspunkt, som dog svækkes i samme udstrækning, som det bliver mere og mere almindeligt at gøre begrænsninger i ejendomsrettens udøvelse. I forbindelse hermed må der også henvises til reglerne om alderstidshævd, hvorom der gælder særlige betingelser, der er skarpere udformet end reglerne om retssædvane.

b. Der findes også afgørelser om almindelige, altså *ikke lokale* sædvaner, der tager meget flot på de sædvanlig anvendte betingelser for anerkendelse af sædvaner, f.eks. domme om arbejdsgiveres betaling i overensstemmelse med arbejdsgiverforeningers overenskomster, idet der alene henvises til, at det er sædvanligt, at også ikke-medlemmer følger disse overenskomster, jfr. U 1916.930, (jfr. U 1924.885 om en tilsvarende egnssædvane). Der nævnes intet

om sædvanens alder, intet om at man følte sig bundet af sædvanen, og intet om, at betaleren kendte sædvanen.

En væsentlig højesteretsafgørelse om sædvaner, U 1936.527, fastslår principielt, at en – ifølge den lokale fiskeriforenings erklæring – gammel fast og almindelig kutyme om berettigelse til at opsige en fiskeskipperkontrakt uden varsel efter fisketurens afslutning måtte fortrænge den deklaratoriske regel i Sømandsloven. Der siges intet om kutymens alder, eller hvorvidt dette var sket ex opinione obligationis. Men efter forholdene ved aftalens indgåelse måtte aftalen udfyldes med sædvanen, og hermed kneb H uden om problemet, jfr. *Ernst Andersen* .118. U 1904 B.286, jfr. A.28, lægger derimod vægt på »århundreders ubestridt(e) ... brug«. U 1946.511 udtaler ganske vist intet om kutymens alder, men der lægges vægt på, at parterne ved aftalen havde forudsat, at afvikling af kontrakten skulle foregå efter branchens almindelige regler.

U 1982.521 H fastslår lakonisk, at der ikke forelå en »bindende sædvane«, uanset at skattemyndighederne erkendte, at de i en årrække indtil 1975-76 havde fulgt en vis for skatteyderne mildere praksis, men derefter som følge af nogle landsskatteretskendelser ændrede praksis. En dissens udtaler om det generelle problem, at ligningsmyndighederne ikke er afskåret fra at ændre praksis. Dette sidste er vel rigtigt, men intet tyder på, at man tidligere blot af kulance havde iagttaget en vis praksis. Men dette anses altså ikke for afgørende, og heller ikke, at denne praksis – ubestridt – havde været fulgt i »en lang årrække«.

En påanket VLD af 26.10.1981 har fastslået, at advokater efter retssædvane hæfter for en skønsmands honorar og udlæg, når de på en klients vegne har begæret syn og skøn. Der lægges vægt på, at sager herom »i en årrække« ellers kun havde været forelagt Advokatrådet i forbindelse med advokaters manglende betalingsevne, og at advokater har betalt honorarer til skønsmænd »ud fra den opfattelse, at de var retligt forpligtet hertil«. *Axel H. Pedersen:* Indledning til Advokatgerningen, 2. udg, 1962 .169-170, anfører, at domstole og advokatmyndigheder betragter dette resultat som utvivlsomt. Dette har kun praktisk interesse, hvis klienten ikke selv kan betale, smh. U 1914.479, hvor dette ikke var gjort gældende. Advokaten kan evt. sikre sig ved at kræve depositum. Jfr. i øvrigt Sagførerbladet 1929.188.

En utrykt ØLD af 7.4.1981 har antaget, at bestemmelsen i TL § 40, stk. 4, 2. pkt., hvorefter forhalingsrenter mv. rykker tilbage for andre panthaveres krav, er bortfaldet ved retssædvane, hvilket begrundes med, at den modsatte fremgangsmåde »i en lang periode forud for 1975 har været almindelig anvendt af alle realkreditinstitutter«, og at disse »ikke vedblivende har stillet disse krav uden at mene at have ret hertil, og at de øvrige i tvangsauktionerne implicerede har tilsluttet sig denne opfattelse«. M.h.t. denne fremgangsmådes varighed må det mærkes, at bestemmelsen blev gentaget og skærpet ved lov nr. 144 af 13.4.1938, i forbindelse med Gbl. Der kan altså kun tages hensyn til en sædvanlig anvendt fremgangsmåde siden da, og i øvrigt er det usandsynligt, at kreditforeningerne ikke – i hvert fald i den første tid – benyttede den i 1938 gentagne og endog skærpede regel.

4. Der har tidligere været en vis tendens til at sondre mellem *kutymer* og *retssædvaner*. Det er således blevet forfægtet, at kutymer blot var udtryk for en faktisk brug, navnlig i handelsforhold, og at de derfor kun kunne tillægges betydning, hvis en aftale kunne *fortolkes* ved at blive suppleret med oplysninger herom, jfr. navnlig *Stang* i TfR 1908.249 ff, genoptrykt med visse ændringer i Fra spredte Rettsfelter, 1916 .76-177. Til gengæld skulle der langt mindre til for at lægge kutymen til grund, den behøvede ikke at være særlig gammel og navnlig kunne det ikke kræves, at den var udøvet *opinione legis*, jfr. således *Stang:* Fra spredte Rettsfelter .126. Kutymer kunne herefter ikke tillægges betydning uden for kontraktsforhold, .136, men inden for disse måtte dommeren lægge dem til grund, medmindre de ligefrem savnede fornuftig grund, .143, og det kunne ikke kræves, at parterne kendte dem, .165. Det er heroverfor blevet kritiseret, at kutymen blev benyttet alene som fortolkningsmiddel og dog alligevel blev anvendt trods parternes ukendskab hertil, jfr. *Hagerup* i TfR 1915.30, men dette blev imødegået af *Stang* ved genoptrykningen af afhandlingen i: Fra spredte Rettsfelter, 1916 .113-114 note 6, under henvisning til, at han lagde en objektiv, ikke en subjektiv fortolkning til grund.

Man må nu betragte den opfattelse, hvorefter der er en skarp sondring mellem kutymer og retssædvaner, som forladt, jfr. således *Jul. Lassen* .375-376 note 20, *Almén* .26-31 (se hertil *Karlgren*

.16-18), *Ussing* .437-438, *Ross* .115, *Stuer Lauridsen* .368, *Augdahl* .215-219. Men selv om den skarpe sondring mellem kutymer og retssædvaner ikke anerkendes, ligger der ikke heri en afstandtagen fra, at sædvaner kan have meget forskellig karakter. Sædvaner kan have meget forskellig udbredelse og – som handelskutymer og da særlig branchekutymer – kun være kendt og anvendt i specielle kredse af befolkningen, og undertiden kan kutymen blot være udtryk for, at de handlende af praktiske grunde – for at undgå besvær og omkostninger eller for at skabe good-will – afstår fra at gøre gældende, hvad de har krav på efter loven, eller udbetaler beløb, uanset at de ikke er forpligtet hertil ifølge de gældende retsregler. I sådanne tilfælde er der ikke særlig forventning om, at handlemåden vil blive betragtet som en retssædvane, idet der i hvert fald må andre retskildebetragtninger til, før domstolene vil lægge den til grund.

Det sker, at et responsum om handelssædvaner klart sondrer mellem, hvad der er kutymer, og hvad der – i modsætning hertil – er retsspørgsmål, jfr. f.eks. U 1882.832, SHT 1887.53.

> De almindelige formueretlige love, købelov, kommissionslov, aftalelov og rentelov har lagt til grund, at der kunne tages hensyn til forskellen mellem civile og kommercielle forhold ved at inddrage handelsbrug og anden sædvane, jfr. *Gomard:* Introduktion til Obligationsretten, 1979 .14-19, *Nørager-Nielsen* og *Theilgaard:* Købeloven, 1979 .670, 1114, men netop med dette hovedsynspunkt må der vises forsigtighed med at tillægge kutymer afgørende betydning i forbrugerforhold, jfr. *Møgelvang-Hansen* i U 1982 B.88-89, *Jørgen Nørgaard* i J & Ø 1978 .478-479.

5. Det har været diskuteret, særligt i Aftaleretten, hvilken betydning det skal tillægges, at parterne har været bekendt med eller dog burde have været *bekendt med sædvanen,* eller om de tværtimod har svævet i uvidenhed herom. Denne betragtning kan være naturlig, fordi man herved indirekte kan acceptere sædvanen som bindende, idet man – som foran nævnt – anser denne for udtrykkelig eller stiltiende vedtaget i aftalen. Den almindelige opfattelse har længe været, at det ikke ubetinget kan kræves, at parterne har haft sådan kendskab, og *Knoph* i U 1923 B.182 anså dette for utvivlsomt.

Betragtningen har ført til, at man lettere kunne acceptere sædvanen som bindende, men har pdas skabt vanskeligheder, dels fordi der end ikke kræves den stiltiende vedtagelse, en vis »tilknytning«

til aftalen var nok, dels fordi den uden for aftaleområder førte til, at sædvaner aldrig kunne være bindende. Selv om det ikke kræves som en betingelse, kan naturligvis sådan kendskab, hvis den godtgøres, tillægges vægt ved bedømmelsen, jfr. også *Ross* .115-116, *Ussing:* Køb. 7, *Årbakke* i TfR 1965.465.

Fra praksis kan anføres, at U 1946.511 H anvendte sædvanen i tømmerhandelen, uanset at ingen af parterne kendte den, jfr. ligeledes U 1928.1001 H, mens pdas VLT 1950.161 tilsidesatte en sædvane bl.a. fordi den, der skulle betale vederlag for en ydelse, ikke kendte den.

6. Det diskuteres ofte, om ikke *sædvanens kvalitet* bør tillægges vægt. Hvis der foreligger en sædvane, som ligefrem vurderes som stridende mod almindelig hæderlighed, eller der foreligger, hvad der undertiden betegnes som »retsmisbrug«, er der tilslutning til, at sædvanen i hvert fald normalt må tilsidesættes, jfr. *Ussing* .439, *Ernst Andersen* .127, *Karlgren* .68, *Knoph* i U 1923 B.184 ff, *Årbakke* i TfR 1965.453-457, tildels også *Augdahl* .217. Men som det fremgår af fremstillingen hos *Karlgren* .68-73 og *Eckhoff* .215-217 går praksis dog undertiden videre i retning af at tilsidesætte sædvaner som bindende. Dette gælder i særlig grad sædvaner, der er gunstige for den stærke part i kontraktsforhold, jfr. *Ussing* .439-440, *Karlgren* .68-73, *Årbakke* i TfR 1965.454, men da dette hensyn ikke synes at være almindelig anerkendt, sker det, at denne reelle begrundelse kamoufleres under dække af, at der ikke foreligger tilstrækkeligt bevis for sædvanen, jfr. NRt 1920.824, 1921.11, 1922.70, se herom *Kristen Andersen:* Kjøppsrett .38-41, *Knoph* i U 1923 B.191, *Augdahl* .204.

Fra dansk praksis kan henvises til VLT 1950.161, der tilsidesatte en sædvane, hvorefter der skulle betales 1 % af den skattepligtige indkomst til den ved en fødsel assisterende jordemoder, dels fordi den påg. ikke kendte sædvanen, men dels også fordi den førte til et urimeligt resultat, og NJA 1951.138, hvor den svenske Højesteret tilsidesatte en fraskrivningsklausul i et konnossement som ugyldig, i første række af hensyn til Haagreglerne, men dog også fordi der ikke forelå oplysninger om, hvorvidt den var forenelig med god forretningsskik, jfr. *Karlgren* .67.

Der er også fremsat kritik af, at domstolene ikke har villet eller

turdet anvende synspunktet, uanset at det efter nogles mening burde være sket, jfr. *Brækhus* i Lov og Rett 1966.385 ff om NRt 1966.857 (om ejendomsforbehold i smågrise). Pdas har domstolene undertiden henvist til sædvanens gode kvalitet, jfr. NRt 1923.222 (2-årig praksis »måtte fremstille sig som den eneste rationelle og tilfredsstillende ordning til begge sider«), jfr. herom *Eckhoff* .215, *Årbakke* i TfR 1965.454.

7. Det er, som om hele denne diskussion er gået helt uden om den udvikling, som – ikke mindst med *Ross* .47-65 – er sket vedrørende fastlæggelsen af, hvad der er *»gældende ret«*. Mere og mere erkendes det vel, at der ikke er en knivskarp grænse mellem det, som er gældende ret, og det, som ligger herudenfor. Der er tale om gradvise overgange, således at visse faktorer kun virker med en mindre styrke, andre med en større styrke. Det fører til, at man kun med større eller mindre sikkerhed tør udtale sig om, hvorvidt en regel kan opfattes som udtryk for gældende ret.

Det er derfor ejendommeligt, at denne ændring i opfattelsen ikke har givet sig udtryk i diskussionen om sædvaner. Det ligger dog snublende nær at anerkende som noget selvfølgeligt, at der også for så vidt kan være tale om gradsforskelle. I visse tilfælde virker sædvanen med en sådan styrke, at alle, hvis blot de fornødne oplysninger herom foreligger, med sikkerhed tør sige, at sædvanen er et klart udtryk for, hvad der er gældende ret. Omvendt kan der være tilfælde, hvor momentet er så svagt, at de fleste vil benægte at lægge dem til grund, når gældende ret skal søges fastlagt. Og ind imellem er der så alle nuancer.

Anerkender man dette grundsynspunkt, er der intet mærkværdigt i, at man må overveje, hvor almindeligt og hvor længe denne adfærd kan dokumenteres at have foreligget. Der er heller ikke grund til totalt at afvise, at den omstændighed, at de handlende – eller undladende – har følt sig forpligtet/berettiget til at optræde som de gør, kan indgå i overvejelserne. Der er altså ingen grund til at fange forsikringsselskaber, som i mange tilfælde »af kulance« yder erstatning, i deres net, således at de herved bliver forpligtet til fra et eller andet tidspunkt at betale, således at den sikrede har et retskrav på at få udbetalt forsikringssummen, uanset at dette stadigt er blevet benægtet af selskaberne. Der er heller ingen grund til

at holde anklagemyndigheden fast ved, at der ikke kan straffes, fordi anklagemyndigheden i en måske endda meget lang periode har undladt at rejse tiltale, uanset at straffelovgivningen klart indeholder hjemmel hertil. På den anden side kan man heller ikke uden videre fastslå, at sådan påtaleundladelse aldrig kan forhindre, at en domstol kan frifinde, når engang senere tiltale alligevel måtte blive rejst. Man behøver vel blot at tænke på visse aldersstegne, men endnu formelt gældende strafferegler om krænkelse af visse kirkelige interesser.

I det hele taget falder det efter denne grundopfattelse naturligt at lade et betydeligt antal momenter indgå i overvejelserne om sædvanens anerkendelse som retskilde. Det er f.eks. ganske naturligt at tage hensyn til, om den adfærd, som er udvist, er et egnet instrument til at få samfundet til at fungere godt, eller om det tværtimod må betragtes som uheldigt, ja, måske endda er stridende mod »almindelig hæderlighed«, jfr. nedenfor under 8.

Man kommer herved udover de anstrengelser, som nogle forfattere gør sig, når de skal søge at motivere, at praksis afviser at lægge sædvanen til grund, ikke blot i de grelle tilfælde, hvor sædvanen fører til ubillige resultater, men også i andre tilfælde, hvor friere overvejelser fører til, at reglen ikke følges, se nedenfor under 8.

8. Der er herefter heller ikke noget ejendommeligt i, at nogle regler kan være ubenyttet gennem længere tid, men derefter kommer i brug, som tilfældet f.eks. var med DL 3-19-2, som domstolene først i slutningen af 1800-tallet begyndte at anvende uden for kontraktsforhold, jfr. *A. Vinding Kruse:* Erstatningsret, 3. udg., 1976.229, og ganske det samme gælder om overtagelse til brugeligt pant efter 5-7-8 til 10, jfr. herom *Bentzon* .98. Tilsvarende er det gået i norsk retspraksis, jfr. NRt 1906.404 om separationsbevillinger, og NRt 1922.624 om brændevinshandel, jfr. herom *Augdahl* .195-197, *Eckhoff* .211-212.

Og navnlig er der i det hele taget ikke nogen grund til at operere med skarpe sondringer mellem de gamle lovregler, som stadig anses som gældende, og dem, der er eller anses for ophævet, således at der sættes skarpe klammer uden om visse bestemmelser, men ikke om andre.

Det er da også ejendommeligt, at *Stig Iuul*'s udgave af Danske Lov fra 1949 betragter et meget betydeligt antal artikler i DL som formentlig endnu gældende, mens kun et begrænset antal artikler er sat i skarpe klammer for at markere, at de er eller må anses for bortfaldet. Mens på den anden side f.eks. *Topsøe-Jensens* lovregister, *Karnovs Lovsamling* og *Norske Love* kun medtager (medtog) et meget begrænset antal af artikler fra DL (NL) som udtryk for gældende ret.

Denne forskel kunne måske ses som et praktisk udtryk for, at der i retsbrugen kun erfaringsmæssigt er tale om at bruge et mindre antal af disse bestemmelser, således at det overlades til dem, der må foretage et meget indgående studium i vanskelige sager, at grave andre bestemmelser frem fra glemselen. Det er dog næppe alene denne pragmatiske indstilling, som er grundlaget herfor. Næppe heller pladsmæssige årsager. I en oversigt over gældende bestemmelser, hvor artiklen kun citeres, men indholdet ikke angives, er der i hvert fald ikke noget pladshensyn. Men det er der heller ikke, selv om artiklen citeres med sit indhold, rent pladsmæssigt. Nutiden kender langt mere omfattende love, som må medtages uanset deres omfang.

Snarere er forskellen måske begrundet i forskellige vurderinger af, hvad man tør stå inde for. Tendensen til at medtage et større antal artikler som stadig gældende er blot udtryk for en videnskabelig meget prisværdig forsigtighed, som der også gives udtryk for i forordet til *Stig Iuuls* udgave af DL. Andre tager mere robust på spørgsmålet og medtager derfor kun et begrænset antal bestemmelser som stadig gældende.

Forklaringen er måske til syvende og sidst, at alle har ret, men hver på sin måde. Der er visse gamle bestemmelser, der stadig står fast i retsanvendelsen, uden at nogen er i tvivl herom. Andre bestemmelser har derimod den karakter, at de med sikkerhed må anses for bortfaldet og ikke vil blive anvendt i retspraksis og heller ikke under nogen omstændigheder kan forventes at vågne op igen. Mellem disse to yderpunkter ligger så en skala af bestemmelser, hvor den omstændighed, at de ikke er formelt ophævet, med større eller mindre sikkerhed kan forventes at indgå i overvejelserne, når det ud fra almindelige retskildebetragtninger skal vurderes, hvad der er gældende ret. Ligesom i så mange andre tilfælde kan der med

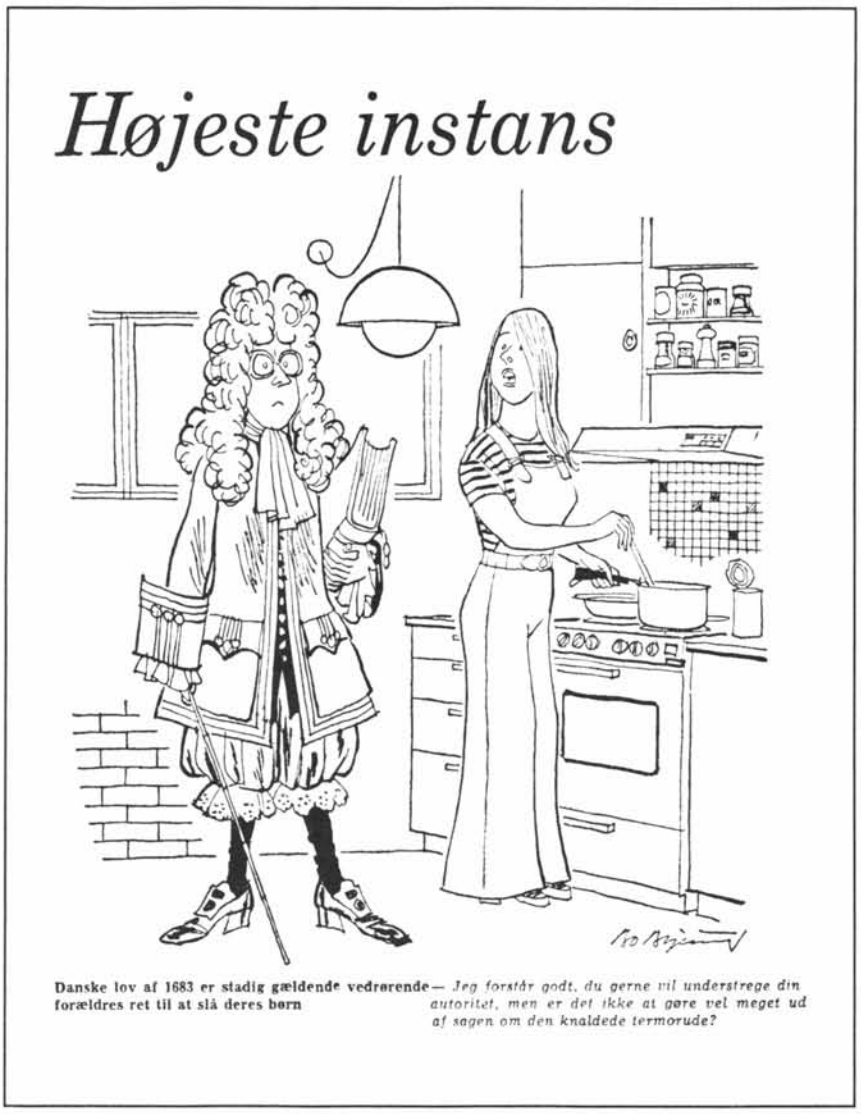

HØJESTE INSTANS.
Danske Lov er stadig godt stof. Denne tegning af Bo Bojesen viser på en gang noget om den aura, der stadig knytter sig til Danske Lov – og om usikkerheden med hensyn til, hvilke bestemmelser, der endnu er gældende. Bestemmelsen i Danske Lovs 6-5-5, hvorefter »Husbond maa refse sine Børn og Tyende med Kæp, eller Vond, og ej med Vaaben ...«, som der her hentydes til, blev dog ophævet i 1866. Tegning af Bo Bojesen i Politiken 7.7.1974.

større eller mindre sikkerhed udtales noget om, hvad der er gældende ret. Profetien om domstolenes reaktion kan være mere eller mindre sikker.

Domstolene får altså hermed en nogenlunde god vejledning i de forskellige værker. Nogle bestemmelser kan de trygt anvende uden videre, andre må de helt se bort fra. Og tilbage bliver så den store mellemgruppe, hvor der må argumenteres ud fra en række forskellige betragtninger, før det kan fastslås, hvad der er gældende ret og da eventuelt i overensstemmelse med den ældre, ikke formelt ophævede regel.

Der er herefter ingen grund til at udelukke en række faktorer, som kan indgå i overvejelserne om, hvorvidt sædvanen er bindende eller ej – ligesom der selvfølgelig heller ikke er grund til at se bort fra, at det er et forhold, som retsordenen i øvrigt har anset sig som interesseret i at træffe bestemmelse om. Det er blot ikke en ufravigelig betingelse.

9. Om *desvetudo* forekommer spredte udtalelser, der går i retning af, at der må kræves mere til at bryde en lov end til at opstille regler, hvor loven er tavs, jfr. *Karlgren* .73, *Ole Lund* i TfR 1962.67, og navnlig *Eckhoff* .210-212, 217, 219, 226 og førstvoterendes udtalelse i NRt 1959.1321: »Jeg antar således at da det er spørsmål om lokal sedvanerett i strid med positiv lov, måtte det kreves et sterkt bevis for fast praksis i strid med loven i lengere tid og ut fra den oppfattning (hos begge parter) at erstatning etter ... tross lovens bestemmelse ikke kan kreves.« Ejendommeligt nok synes man ikke ellers at lægge vægt på, hvor gammel den lovregel er, som sædvanen bryder med. Det er måske anset for så selvfølgeligt, at der ikke er fundet grund til at nævne det. Det må dog mærkes, at U 1904 B.287 H (jfr. U 1904 A.28) udtrykkelig henviser til den brug, der i »århundreder« har fundet sted. En anden afgørelse henviser til den almindelige brug i »en lang årrække«, jfr. U 1905 B.304 H, i et tilfælde, hvor der i den dagældende Næringslov ved analogi var hjemmel til at afgøre det foreliggende spørgsmål efter »lov eller sædvane«.

Mest indgående er desvetudo-problemet behandlet af *Bentzon* .94-99, der tager afstand fra, at ikke-brug i sig selv kan udforme en ny retsregel, og at desvetudo derfor ikke kan betegnes som sædvaneret. Desvetudo kan dog gå hånd i hånd med, at der dannes en retssædvane, dvs. at ikke-brugen kan udvides med en positiv brug, som i princippet kan føre til en retssædvanedannelse. En række bestemmelser i DL anses herefter for bortfaldet, idet den rene ikke-brug er ændret til en positiv fremgangsmåde, jfr. således om DL 1-4-4 og 1-4-5, 1-23-10, 3-17-17 til 19, 5-1-13, 5-2-57 til 60, 5-3-5 og 5-3-8. Men det er sket, at regler, som blot er gået af brug, er taget til nåde igen, idet der pånyhar vist sig trang til at bruge dem, jfr. ovenfor under 6. om 5-7-8 til 10 om brugeligt pant og 3-19-2 anvendt uden for kontrakt.

Ernst Andersen .110-112 udtaler sig særligt om desvetudolæren ud fra de retshistoriske synspunkter og konkluderer i, at love i hvert fald ikke bortfalder alene ved lang tids ikke-brug. Dette gælder særligt mht. begivenheder, som kun forekommer med lange mellemrum. Fra statsrettens overdrev nævnes som eksempel det kildne problem, som opstår om tronfølgen ved tvillingefødsel. *Max Sørensen* .33-36 konkluderer i, at der kræves mere til en praksis, som er i direkte modstrid med en skreven forfatningsregel end den, der blot supplerer regler af denne art.

Den foran hævdede opfattelse fører til, at der må anlægges et andet syn på desvetudo i forhold til DL. De ikke formelt ophævede artikler må stadig kunne indgå i overvejelserne om, hvad der er gældende ret. Kun en gennemgang af den praksis gennem lang tid, f.eks. det sidste århundrede, kan give et indtryk af, om der stadig er livskraft i DL's bestemmelser. Selv om det som nævnt har kunnet lade sig gøre at puste nyt liv i tilsyneladende hensovende bestemmelser, er det nu langt lettere at skaffe sig et indtryk af, om dette blot skyldes, at de er gået i glemmebogen, eller om de stadig har livskraft. Hertil kommer, at man nu anlægger en friere stilling over for at fastslå retsregler, uden at det anses for nødvendigt at kunne henvise til en lovbestemmelse, der – måske lidt anstrengt – giver støtte for retsreglens gennemførelse. Der er ingen grund til, som *Alf Ross* malende har udtrykt det, at opføre »et festfyrværkeri af taskenspillerkunster med vekslende analogislutninger, fulde og partielle modsætningsslutninger og udledninger af almindelige grundsætninger«, en kritik rettet navnlig mod *Jul. Lassens* argumentation om negotiabilitet.

10. Når der ikke i en senere lov er taget klart standpunkt til, om en bestemmelse i DL er ophævet, foreligger ofte spørgsmålet, om ikke alene den omstændighed, at der nu kommer en mere udførlig og med senere samfundsforhold stemmende lovgivning på området, er tilstrækkelig til, at den ældre bestemmelse dermed er bortfaldet. Formodningen må vel være herfor, og selv mindre tydelige spor i forarbejderne må være tilstrækkeligt til, at denne konklusion er berettiget. Allerede som følge heraf må formodningen være for, at bestemmelser i DL af processuel eller strafferetlig karakter er bortfaldet ved de systematiske nye love, der er kommet om Retsplejen og Strafferetten. Men det samme må gælde ved indførelse af andre, mindre omfattende love. Det er naturligvis det heldigste, om der udtrykkelig tages standpunkt hertil, og nyere lovgivning må vel nok antages at være mere omhyggelig i denne henseende end ældre. Men man kan dog ikke altid – selv i nyere tid – gå ud fra, at man har været opmærksom på specielle bestemmelser i DL.

Der kan herved opstå det samme problem, som dyrkes om forholdet mellem ældre og yngre love ud fra såvel *lex-posterior*-princippet som *lex-specialis*-grundsætningen. Hvis bestemmelserne i DL og de nye love tilsigter at ramme samme retsområde, er det alene det første problem der foreligger. Den senere lov fortrænger da den ældre. Men hvis den nye lov har almindelig karakter, kan det principielt tænkes, at en ældre speciel bestemmelse bliver stående, således som resultatet bliver i diskussionen om forholdet mellem Ægteskabslovens § 58 og den senere udformning af Aftalelovens § 36, jfr. *Ernst Andersen* i U 1979 B .105–108. Men det forholder sig noget anderledes, hvis man ikke har været opmærksom på en ældre speciel bestemmelse, som tiden endda må antages at være løbet fra, jfr. f.eks. bestemmelsen i 3-11-6 om færgemænds strafansvar.

11. På grundlag af de anførte betragtninger anså jeg det for nødvendigt at gennemgå dansk retspraksis 1881-1981 for at blive klar over, hvorledes retspraksis har stillet sig til benyttelsen af DL's bestemmelser. Dette kunne lade sig gøre ved at benytte lovregistret til UfR. Der kan naturligvis være enkelte fejl i denne registrering, men dette har ikke større betydning, når man vil danne sig et ind-

tryk af hovedtrækkene i den praktiske benyttelse af DL. Lovregistret er endda fyldigere, end domstolenes praksis angiver. I et betydeligt antal tilfælde er en bestemmelse fra DL medtaget i registret, blot den har været nævnt – en passant – under proceduren eller i en redaktionsnote til dommen, og dette gælder, selv om præmisserne overhovedet ikke indlader sig på at omtale bestemmelsen. Dette viser domstolenes afslappede holdning over for at benytte sig af DL. Lovregistret går endda undertiden så vidt, at DL citeres, selv om den end ikke er nævnt af parterne i sagen. Karakteristisk er anførelse i registret af DL 5-8-14 om domme vedrørende ansvar ved forvaring, uanset at bestemmelsen næsten aldrig citeres i domme herom.

Fra de seneste 30 år viser U 1963.347, 1959.64 H, 287 H, 1958.1200, 1953.12H, 1149, 1952.1114, 1951.85 H, 190, 1073 H, 1950.65 H, 842 H, at end ikke parterne har påberåbt sig 5-8-14, i U 1961.668 nævner sagsøgeren ganske vist bestemmelsen, men det gør præmisserne til dommen ikke, og i U 1953.69 og i 1956.484 H indskrænker sagsøgeren sig til at henvise til »alm. regler om ansvar for forvaring«.

Bestemmelsen i 5-8-14 ansås altså for så selvfølgelig, at den ikke behøver at blive påberåbt. Den er uskadelig, men unødvendig.

I *Stig Iuuls* udgave af DL, 1949, er der taget stilling til, i hvilket omfang DL's bestemmelser stadig er gældende. Helt klart er resultatet, hvor bestemmelsen udtrykkeligt er ophævet og i de fleste tilfælde også, hvor en senere lovbestemmelse må antages at været trådt i stedet. Men herudover veksles der mellem angivelser som: »bortfaldet ved desvetudo«, »bortfaldet«, »gået af brug«, »uden betydning« o.l., undertiden med en tilføjelse, der viser usikkerhed om resultatet (»formentlig«, »vist nok«).

Undertiden henvises der til ældre forfattere, som har udtalt sig for desvetudo, i andre tilfælde er der vel heller ikke synderlig tvivl om resultatet, jfr. f.eks. de »kvindefjendske« bestemmelser i 5-3-5, 8 og 9 (som allerede *Bentzon* tog afstand fra), adskillige gaveregler i 5-4, bestemmelser om »u-udskårne heste« og »stodhorse« i 5-12-2 til 7, 5-10-51 og 52 om fortov (5-10-56 herom blev ophævet ved Byggeloven, og 5-10-53 kunne være gået samme vej). For bortfald af 5-14-56 om debitors krav på at få kvittering ved betaling kunne der findes støtte hos *Ussing:* Dansk Obligations-

ret. Alm. Del, 1937 .202, der i stedet henviser til andre regler, herunder allerede frd. af 9.2.1798 § 1.

Den tilsvarende bestemmelse i NL 5-13-54 blev ophævet i 1963 som overflødig, da den enten var fortrængt af andre lovregler, fulgte af alm. grundsætninger eller var overflødig p.gr. af den fri bevisbedømmelse.

Fælles for de mange udtalelser, der foreligger om bortfald af bestemmelser i DL ved desvetudo er, at man praktisk taget aldrig tager standpunkt til, om de traditionelt krævede betingelser for sådant bortfald var opfyldt. Dette gælder f.eks. en række bestemmelser om processuelle forhold, om hvilke de ældre processualister (navnlig *Nellemann*) ofte fandt anledning til at udtale sig. Så vidt ses er det fælles træk for disse vurderinger enten, at bestemmelsen angår forhold, som ikke længere eksisterer, er i strid med den almindelige samfundsudvikling eller ikke harmonerer med senere lovgivning. Nogen særlig indgående vurdering heraf foretages der ikke. Der synes heller ikke at være nogen tydelig grænse mellem regler, hvor desvetudo antages at foreligge, og de tilfælde, hvor bestemmelsen blot anses for bortfaldet, medmindre der i denne forbindelse henvises til en bestemt senere lovregulering. Undersøgelsen vedrørende DL's bestemmelser bekræfter det ovenfor under 2. og 3. anførte, hvorefter hverken retslitteraturen eller retspraksis gør sig særlig ulejlighed for at få afgjort, om de traditionelt antagne betingelser for anerkendelse af desvetudo er opfyldt.

Således udtaler *Nellemann:* Læren om execution, 1896, .130 om 5-6-7, at den »gik imidlertid allerede i forrige århundrede af brug. Det blev retspraksis ...«, s. 167 om 5-8-5, at »lovfældelse er bortfaldet ved DL og den senere lovgivning tildels som følge af retsforfølgningens og executionssystemets hensigtsmæssigere indretning«, og s. 188 om 5-3-22, at den er »gået af brug i forbindelse med tvangsauktionernes opkomst«. *Bentzon:* Den danske Familieret, 2. udg., 1916, .126 udtaler om 5-2-58, at den hører til de bestemmelser, der »i øvrigt forlængst har tabt enhver praktisk betydning«, og s. 229 om 3-13-6, at den »overholdes ikke i praksis«, en udtalelse han nok har hentet fra *Gram:* Den danske Formueret, 2. bd., 2., 1864, .241.

I enkelte tilfælde forekommer det ejendommeligt, at desvetudo – eller bortfald i øvrigt – ikke er blevet nævnt. 5-5-5 kræver til lavhævd, at der foreligger klart bevis for adkomst. Lavhævd var efter den alm. opfattelse en 3-årig uforstyrret råden, som gav en vis bevismæssig fordel. Bestemmelsen er formentlig forlængst bortfaldet, efter nogles mening endda i tiden før DL, jfr. gennemgangen hos *Asmussen* i U 1883.897-908, der kritiserer en afgørelse herom og henviser til, at bevillingspraksis kombineret med domsafsigelse er trådt i stedet. Dette blev ganske vist ikke anerkendt ved U 1886.1083, men senere ved U 1894.1074.

Andre bestemmelser må anses som så specielle og tidsbundne, at der også kan være god grund til at betragte dem som forsvundet med de særlige forhold, de var møntet på. Dette gælder bl.a. bestemmelserne i 5-3-34 til 38 om handel med soldater i krigstid, populært kaldet »gøngehøvdingsbestemmelserne«. Disse bestemmelser er dukket op i de almindelige fremstillinger om handlinger på fremmed formueområde, jfr. navnlig *Jul. Lassens* fremstilling herom .316 f. Der foreligger noget så fornemt som »uægte negotiorum gestio«. I *Ussings* Enkelte Kontrakter, 2. udg., 1946.426 begrænses det dog til en høflig udtalelse til slut om, at 5-3-35 stemmer med det udviklede.

De tilsvarende bestemmelser i NL 5-3-46 til 49 blev ophævet i 1963, jfr. Ot. prpr. nr. 20 .13, hvor det anføres, at disse spørgsmål nok ville blive behandlet i nye love, dersom nye krigssituationer skulle gøre dem aktuelle. Det kan siges på en anden måde: I Danmark fik vi »Værnemagerloven« i 1945, og ingen tænkte på at bruge mere eller mindre anstrengte slutninger fra DL's bestemmelser. Og reglerne om den ægte såvel som den uægte uanmodede forretningsførelse klarer sig nok uden støtte i disse bestemmelser.

12. Går man herefter på grundlag af det sidste hundrede års formueretlige afgørelser igennem, som har berørt DL, er det ret let at skille fårene fra bukkene. Med enkelte undtagelser drejer det sig enten om bestemmelser, som anvendes jævnligt, og som derfor må anses for spillevende, eller også om nogle, som ikke har været anvendt i disse 100 år, og som man har svært ved at forestille sig kan komme på tale igen, end ikke som en svag støtte for et domsresultat. Retskildemæssigt er problemet altså betydeligt simplere, end

man på forhånd skulle tro. Mellemgruppen – de uklare tilfælde – hvor man kunne forestille sig, at en henvisning til DL vil indgå som et blandt mange andre momenter i retskildevurderingen, bliver meget lille, ja, eksisterer måske slet ikke.

a. Om *aftalers indgåelse* lever 5-1-2 stadig i praksis. 16 afgørelser har diskuteret anvendelsen af bestemmelsen, 9 andre kunne have gjort det, jfr. lovregistret, men nøjes med den alm. henvisning til hvad »lov og ærbarhed« kræver. At løfter skal holdes har man i intet tilfælde benyttet 5-1-1 til at underbygge. Disse bestemmelser er uden selvstændig betydning, men ser nydelige ud. De er da også opretholdt i Norge. Se i det hele herom *Gomard* ovf. s. 537.

5-1-7 prøver at hjælpe de uskriftkyndige, men hjælpen har været temmelig omsonst. I samtlige afgørelser blev resultatet enten, at de påbudte former ikke var iagttaget, eller også at den pågældende måtte anses for skrivekyndig. Så vidt ses skal man tilbage til U 1894.621 H for at finde en dom, hvor det lykkedes at komme igennem med 5-1-7. I Norge er den tilsvarende bestemmelse ophævet i 1963, da norsk retspraksis har godkendt underskrift med ført pen. Det samme resultat vil man vel også komme til i Danmark, blot man anser beviset for aftalens indgåelse i orden, jfr. herved *Ussing:* Aftaler, 2. udg., 1945, .109-111. Bestemmelsen gør i hvert fald ingen gavn og skader måske ligefrem de få, som ikke kan skrive.

5-1-6 om edsaflæggelse er bortfaldet med Rpl og er end ikke anvendt før Rpl, omend lovregistret citerer 5-1-6 i forbindelse med U 1910.409.

5-1-8 med den selvfølgelige regel, at parternes senere ændrede aftale fortrænger deres første, er aldrig anvendt med noget resultat. Den er ophævet i Norge som »helt selvsagt«.

5-14-47 hører hjemme i denne forbindelse, men er en bevisregel, der fastslår, at der i forhold til en afdød debitor kræves skriftlig eller andet nøjagtigt bevis. Bestemmelsen er anvendt før Rpl, jfr. U 1909.252 H, 1908.654, 1900.107, medens U 1919.86 H og U 1923.250 H klarer sig uden bestemmelsen, omend redaktionsnoter henviser hertil, i det sidste tilfælde kun med det beskedne udtryk: »jfr. tanken i DL 5-14-47«.

Også 5-3-12 angår spørgsmålet om aftaleindgåelse, idet den pålægger sælgeren af hus eller jord at udstede »nøjagtig« skøde. Sæl-

gerens forpligtelse hertil, når bindende aftale er indgået, og køber ikke misligholder sine forpligtelser, er selvfølgelig. Bestemmelsen ses da heller aldrig påberåbt i praksis, og den omtales heller ikke i litteraturen herom, jfr. f.eks. *A. Vinding Kruse:* Ejendomskøb, 4. udg., 1978, .30, 266. Bestemmelsen er helt overflødig.

b. Om *erhvervelse og anerkendelse af ejendomsret* findes stadig en række levende bestemmelser.

1°. Om *hævd* gælder endnu 5-5-1 og 2. Selv om det med de ordnede ejendomsforhold bliver sjældnere og sjældnere, at hævd kan påberåbes, kan det dog stadig ske. I hele perioden er der 23 afgørelser med anvendelse af 5-5-1 og 15 om 5-5-2. Fordelt med følgende antal i hvert tiår fra 1882-1981: 0-3-3-5-7-9-7-4-0-0. 5-3-13 er ikke anvendt i praksis og har formentlig ingen selvstændig betydning ved siden af de alm. hævdsregler.

De beslægtede regler i 3-13-13 og 3-13-31 ses anvendt, men uden entusiasme, jfr. 1932.302 H, hvor underretten statuerer alderstidshævd mht. en færdselsret »i medfør af 3-13-13«, medens landsret og Højesteret kommer til det modsatte resultat p.gr. af færdselens spredte karakter, men uden at nævne 3-13-13. Som afgørelser, der kunne have anvendt 3-13-13, men ikke gjorde det, kan henvises til U 1941.504 H, 1930.1017 H, 1925.217, 1920.518. 3-13-31 hænger også i en tynd tråd, idet såvel U 1892.870 H som U 1882.1171 nøjes med at støtte sig til »forholdets natur og analogien af DL 3-13-31«.

3-15-2, der forbyder at aflukke eller forandre en alm. vej, berører også hævdsspørgsmålet. I hvert fald udtaler landsretten i U 1939.252 H, at der ikke er hjemmel til at råde en ejendom fri for off. vej, »jfr. herved 3-15-2, der i modsætning til 5-10-56 og 5-11-1 ikke hjemler hævdserhvervelse«, men H klarer uden om: »Ganske afset fra, om ... måtte kunne erhverve hævd over den påg. del af vejarealet, findes de kun at kunne gøre det på den i hævdstiden anvendte måde, altså således at der foregik en vejforlægning ...«. Distanceret er i hvert fald U 1881.302, der idømmer bøde for at grave grøft over en off. vej, »navnlig efter analogien af bestemmelserne i frd. 13.12.1793, § 81, cfr. lov 3.25.2«.

5-10-21 om alderstidshævd vedr. græsning og anden udnyttelse af skove påberåbes ofte i teorien som støtte for at vinde alderstids-

hævd, men den benyttes ikke i praksis: U 1925.156 fastslår, at der var rådet fri for andres benyttelse af tørvemose til græsning mv. ved råden i strid hermed i alderstid, men uden at nævne 5-10-21, der heller ikke if. dommen var påberåbt af parterne, men det omhyggelige lovregister tager ikke desto mindre dommen med i forbindelse med 5-10-21.

Da reglerne om alderstidshævd – både m.h.t. hvornår dette institut kan anvendes, og hvilke betingelser der hertil kræves opfyldt – beror på retspraksis, gør bestemmelserne i DL hverken fra eller til.

Helt uden betydning er efter Rpl i hvert fald 5-3-14 om bevisfordelingen, når der opstår tvist om, hvad en solgt ejendom omfatter, hvis tvisten opstår, inden der er gået 20 år efter salget.

2°. 5-5-3 om *bevisfordelen* for den nuværende besidder lever i hvert fald i systemværkerne støttet til ældre afgørelser, men den ses også stadig benyttet ved nyere afgørelser, jfr. således U 1947.146, U 1932,692 (landsretten), 1909.266 H, 1902 A.727, 1898.597. Man skulle tro, at den var bortvejret med den fri bevisbedømmelse, men det har altså åbenbart stadig sin betydning at benytte den gamle regel, måske for at klare uden om uden at tage stilling til en vanskelig bevisvurdering.

3°. Nogle særlige tilfælde om erhvervelse af ejendomsret omtales i 5-9 om *hittegods*. 5-9-3 om danefæ har ikke givet anledning til retssager, men det er velkendt, at der administreres i overensstemmelse med reglen. Den særprægede – og måske ikke helt ufarlige – måde at erhverve bier på efter 5-9-6 ses anvendt i praksis, men dog kun en enkelt gang, U 1895.1176.

4°. 5-5-4 om *frugterhvervelse* bidrager stadig til at afklare nogle problemer, jfr. U 1917.300, 1906.332, 1899.690 og 1894.509. Af disse afgørelser benytter U 1906.332 dog kun »grundsætningen« i 5-5-4. Den angik et aktieselskabs bestyrelses salg af en fast ejendom, efter at selskabet var kommet under konkursbehandling, og hvor der blev tilkendt erstatning for afsavnet, men kun fra tiden for stævningen, altså overensstemmende med 5-5-4. Derimod fandt U 1954.37 H, at 5-5-4 hverken kunne anvendes direkte eller analogt i et tilfælde, hvor en bil i kraft af et ejendomsforbehold blev vindiceret fra tredjemand, en kørelærer. Ejeren kunne derfor ikke kræve kørelærerens bruttoindtægt for det pågældende tidsrum ef-

ter 5-5-4 eller dens analogi, men derimod det indvundne nettoudbytte – formentlig efter almindelige grundsætninger.

5-5-4 har altså stadig en vis betydning.

Bestemmelsen i 5-5-4 brydes i øvrigt ved 6-15-11, hvorefter den, der i god tro sår i en andens jord, men inden høsten kommer i ond tro, skal have sin »frøgæld« igen, men har tabt sit arbejde. Ikke desto mindre gav U 1916.1022, jfr. *Vinding Kruse:* Ejendomsretten I, 3. udg., 1951, .742-744, også en rimelig godtgørelse for arbejdet. Redaktionsnoten anfører: »jfr. herved DL 6-15-11 og *Torp-Grundtvig,* Tingsret (1905) p. 222-24«, der holder sig til 6-15-11. Dommen er dog ikke anført i lovregistret under 6-15-11, og det må vel antages, at domstolen har haft visse kvaler ved at gå direkte imod ordene i 6-15-11, som retten derfor har undladt at citere. Den gør altså mere skade end gavn.

5°. Bestemmelsen i 6-17-31 om *nøddeplukning* til fortæring på stedet er stadig gældende. Ganske vist er forholdet nu for offentlige skoves vedkommende reguleret ved bkg. nr. 123 af 19.4.1972 § 15, men for private skove gælder fortsat 6-17-31. I forbindelse med Naturfredningsloven i 1969 udtalte ministeriet over for folketingsudvalget, at der af 6-17-31 kan udledes »en almindelig grundsætning om ret for almenheden ... til i beskedent omfang at tilegne sig vildtvoksende bær, svampe, blomster og lign., hvis det kan ske uden at en anden mands ejendom ulovligt betrædes«, jfr. FT 1968-69 tillæg B sp. 2769.

Bestemmelsen har altså stadig betydning, selv om den ikke har givet anledning til retssag i 100 år.

6°. Bestemmelserne i DL om *byggeri på fremmed grund,* jfr. navnlig 5-10-16 og 6-15-17, har voldt teorien mange kvaler, idet de, skønt afgået ved døden, har levet som spøgelser i ældre litteratur. 5-10-16 om rebning må være bortfaldet ved ophævelsen af dette institut og jordfællesskabet, og 6-15-17 er udtrykkelig ophævet ved Strfl 1866 § 308, ikke blot fsv. angår det strafferetlige. Ikke desto mindre behandler *Matzen:* Tingsret, 2. udg., 1884, .175 bl.a. 6-15-17 som stadig gældende, og *Torp:* Tingsret, 2. udg. 1916, .216 argumenterer også ud fra bestemmelsen, uanset at der tilføjes: »jfr. Strfl 10. febr. 1866 § 308«. *Jul. Lassen:* Handlinger på fremmed Formueområde .217, erkender, at bestemmelsen er ophævet, men betragter den dog som udtryk for dansk lovgivnings grundsætninger, en betragtning *O.K.Magnussen:* Naboretlige studier, 1950, .192 tager afstand fra. I stedet henviser han, ligesom *Vinding Kruse:* Ejendomsretten I .434-442 til forholdets natur. Rets-

praksis benytter ikke disse bestemmelser, se U 1948.924, 1935.686 H, 1921.578, 1915.583 H, 1911.888. En redaktionsnote til U 1915.583 viser, at ejeren af grunden havde nedlagt en subsidiær påstand efter 5-10-16, hvorefter den byggende skulle afslå et tilsvarende areal af sin ejendom (altså »Reeb for reeb«), men det kom H ikke ind på, idet den byggende fik valget mellem at ryddeliggøre eller betale erstatning.

Det har i øvrigt voldt teorien megen hovedbrud at få de gamle bestemmelser til at passe med de resultater, man gerne ville komme til, og kravet om god tro, respektive vurderingen af den gode tros betydning, har givet anledning til tvivl, jfr. 6-15-17's regel om edsaflæggelse på, at byggeren mente, at det var hans egen grund.

DL's bestemmelser på dette område har altså ikke givet fortolkeren megen hjælp, nærmest det modsatte.

7°. 5-5-5 om *lavhævd* er omtalt ovenfor under 11.

c. Om *vindikation* og *eksstinktion* kan der henvises til systemværkerne, hvoraf fremgår, at bestemmelserne i 5-8-12, 5-7-4 og 6-17-5 stadig er afgørende i praksis, omend der i de seneste år er sket en vis modifikation i anvendelsen af den strenge vindikationsregel i 6-17-5. Og på de ulovbestemte områder har retspraksis udformet regler.

I denne forbindelse er der herefter ikke grund til at foreslå ophævelse eller ændringer af disse bestemmelser. Et forsøg på at brodere på reglerne, således at de får en mere nutidig formulering vil blot resultere i vanskeligheder for praksis, der skal vurdere, om der herved sker nogen realitetsændring.

Om man så vil benytte lejligheden til at harmonisere dansk ret med anden europæisk ret er en anden sag.

d. Bestemmelser om forskellige *kontraktsforhold* anvendes fortsat i praksis.

1°. For *pant* betyder reglerne i 5-7-8 til 10, jfr. 5-7-6, stadig et fast grundlag for retspraksis. Herom kan der henvises til systemværkerne. Reglen i 5-7-1 om håndpanthavers ansvar anvendes stadig, jfr. U 1923.440. 5-7-2 til 3 er ophævet ved lov nr. 299 af 8.6.1977. 5-7-4 gælder stadig, se ovenfor under c. og må i øvrigt opretholdes i et vist omfang for at få fastslået, at frempantsætning principielt er tilladelig. 5-7-5 om hændelig skade på pantet ses ikke påberåbt, men er selvfølgelig. 5-7-7 er ophævet ved TL, 5-7-11,

jfr. 12 er bortfaldet ved lov om tvangsauktioner nr. 66 af 9.4.1891, 5-7-13 er erstattet af TL § 42. 5-7-14 om udløsning har ikke vist sig i retspraksis, men bliver faktisk stadig benyttet. 5-7-15 er ophævet ved Strfl 1866 § 308. 5-7-17 om »indmaning« er nu bortfaldet – instituttet eksisterer ikke mere. 5-7-17 er anvendt i U 1888.198, men er vel nu betydningsløs ved siden af Rpl § 517.

2°. Af bestemmelserne om *lån* i 5-8 er det kun 5-8-1 og 5-8-12, som er benyttet i praksis. Ansvarsreglen for låneren er anvendt i 13 tilfælde, og der er ofte henvist til bestemmelsen. Den fungerer altså. Som nævnt under c. er 5-8-12 også stadig i live, men har altså sammenhæng med vindikations og eksstinktionsproblemet.

5-8-4 og 5 er ophævet ved Strfl. 1866 § 308.

De øvrige bestemmelser om lån i 5-8 er aldrig blevet anvendt i dansk praksis, og de har da også fået en hård medfart i Norge, hvor de alle er ophævet.

5-8-6 og 15 fastslår – således som også Ot. pr. nr. 20 1962/63 s. 14 udtaler om de tilsvarende bestemmelser i NL – det selvfølgelige, at långiver er beskyttet over for låntagers kreditorer. Disse bestemmelser er altså overflødige.

5-8-9 om forbud mod ubillig leje af husdyr med en meget teknisk tilskåret erstatningsregel fortjener ikke nogen særbehandling i forhold til alm. aftaleregler, og 5-8-13 om, at »leje går for eje til fardag er ude«, har ingen betydning ved siden af leje- og tinglysningslovgivningen. Bestemmelsen har kun sin betydning derved, at ordene klinger så melodisk – ligesom 5-10-20's beskrivelse af skovejerens ret »så langt som grenene lude og roden rinder«.

5-8-2, 8, 10 og 11 indeholder regler om en række specielle situationer ved lån af husdyr. De er aldrig anvendt eller blevet påberåbt i det sidste århundrede. Ot. pr. nr. 20 1962/63 s. 14 giver de tilsvarende bestemmelser i NL følgende karakteristik: »Disse sterkt kasuistiske reglene er i dag upraktiske og til dels selvsagte, og det kan ikke være noen grunn til å holde på dem«. Dette må fuldt ud kunne tiltrædes.

Om 5-8-5 se foran under 11.

3°. Om ansvar for *forvaring* gælder 5-8-14, men som nævnt ovenfor under 11, anser praksis det ikke for nødvendigt at henvise til 5-8-14 for at fastslå ansvar ved forvaring. Den er uskadelig, men åbenbart overflødig.

4°. Om *kaution* gælder stadig 1-23-15, hvorefter kautionisten kan søge hovedmanden for gælden, såfremt han lovligt har opsagt hovedmanden, og denne ikke betaler kreditor. Den er senest anvendt ved U 1945.554 og påberåbes fortsat i systemværkerne. Den tilsvarende bestemmelse i NL 1-21-15 er da også opretholdt. Derimod er de øvrige bestemmelser i 23 kap. om kaution anset for bortfaldet, dels ved Myndighedsloven, dels ved Rpl. Tilbage står ifølge *Stig Iuul* alene 1-23-4, der dog ikke indeholder noget, som ikke følger af alm. aftaleregler, og 1-23-11 om, at enker også kan kautionere, hvilket er en selvfølge og efter Myndighedsloven må gælde helt generelt om alle enkers aftaler, hvorfor *Ussing:* Kaution .24, note 41 da også anser reglen for bortfaldet.

5°. 5-14-55 om *dobbel* er stadig i brug, omend dette ikke er sket siden U 1910.793, der ligesom U 1909.843 drejede sig om noget så voveligt som et spil »66«, U 1906.872 om det fine gamle spil »l'hombre«. Om man så vil tage mod til sig og afskaffe nogle efter nutidens moral antikverede bestemmelser er en anden sag.

Det vides ikke helt bestemt, hvad der forstås ved dobbel ud over, at det er noget om spil. Definitionen heraf volder kvaler. *Jul. Lassen:* Obligationsretten. Speciel Del, 1897, .578-580, ville holde de spil udenfor, som blev udøvet, hvor det gik ordentligt til, hvorved han reddede skak, dam og domino uden for reglen, mens *Ussing:* Aftaler, .210, ikke fandt anledning til at gøre denne begrænsning. Det er svært at fatte, at disse uskyldige spil kunne omfattes af de almindelige betragtninger om letsind, som »ofte medfører alvorlige følger for den pågældende, hans familie og fordringshavere«. Ussing mente dog, at visse kortspil kunne accepteres, men det var Jul. Lassen til gengæld imod. For nutiden forekommer såvel reglen som anstrengelserne for at afgrænse den noget ejendommelige. Meget taler for, at reglerne i Strfl. §§ 203 og 204 om hasardspil, der foregår erhvervsmæssigt eller på offentlige steder, må kunne række. Skulle der i øvrigt være anledning til at reagere mod åbenbare misbrug, findes dog Aftl § 36. Det har i øvrigt vist sig, at U 1944.936 frifandt den, der tabte et væddemål om, hvornår krigen ville ende, alene med den begrundelse, at bedømmelsen heraf var det rene gætteri. Der henvises ikke til nogen lovbestemmelse, heller ikke til, at aftalen kunne anses i strid med »lov og ærbarhed« e.l. Sondringen spil ctr væddemål er i øvrigt noget ejendommelig, jfr. allerede *Jul. Lassen* anf. st .579-580. U 1914.902 om et væddemål vedr. stemmetal ved et tidl. folketingsvalg faldt anderledes ud, men i denne sag procederedes alene på, om den tabende på grund af spirituspåvirkning var sig bevidst,

hvad han gjorde, se hertil *Gomard* og *Skovgaard* i Scandinavian Studies in Law, 1981, .62. En højesteretsdom fra 1797 anså i øvrigt et væddemål om, hvorvidt en kvinde ville indgå ægteskab inden en vis tid, for gyldig, *Jul. Lassen:* anf. st .580.

Det må imidlertid erkendes, at en ophævelse af 5-10-55 kan bevirke en vis ændring i retstilstanden.

e. Om *forældelse* i løbet af 20 år gælder fortsat 5-14-4, hvorom der foreligger 46 afgørelser fra 100-års perioden. Herom kan der henvises til systemværkerne. De talrige forsøg, der har været på at ændre radikalt ved forældelsesreglerne, herunder en fællesskandinavisk betænkning fra 1957, er som bekendt løbet ud i sandet. Foreløbig er der altså god grund til at bevare reglen i 5-14-4, som – med de modifikationer, som flyder af en række særbestemmelser – stadig virker praktisk fornuftigt, når hensyn tages til den udformning, som bestemmelsen har fået i teori og praksis.

f. Om *erstatningsansvar* vedrørende *bier* og *dyr,* jfr. 5-13 og 6-10, 2, 4 og 5, henvises til det særlige afsnit herom, s. 677 f.

g. Om *erstatningsansvar* for *ansatte,* jfr. 3-19-2 henvises til det særlige afsnit herom, s. 489 f.

h. I de ellers formueretlige afsnit er indbygget en række bestemmelser om *arv* og *skifte,* jfr. navnlig 5-2, og adskillige processuelle regler, herunder om konkurs og udlæg og om afgørelser ved ed.

i. Den mest brogede del af DL er utvivlsomt 3. bog om »Verdslig- og huusstand«. Bortset fra den meget vigtige bestemmelse i 3-19-2 og store dele af denne bog, som er erstattet af senere lovgivning, herunder navnlig Myndighedsloven og forskellige næringsretlige bestemmelser, er det væsentlige af det resterende de *landboretlige* regler, som stadig citeres i værker herom. Retspraksis er imidlertid næsten tavs herom. Ovenfor under b. er nævnt nogle afgørelser om 3-13-13, 20 og 31. Bortset herfra er der til denne bog kun knyttet en enkelt afgørelse, som berører 3-13-20, U 1900.867 H, hvor landsretten nævner bestemmelsen en passant: »Jfr. navnlig 3-13-20,« samt en strafafgørelse efter 3-15-2, U 1881.302 (lands-

retten citerer dog også denne bestemmelse i U 1939.252 H), og den må i hvert fald være uden betydning nu.

Bestemmelserne i 5-11 om *møller* og *vand* har næppe heller betydning mere. Kun 5-11-1 ses anvendt i U 1910.811, men ellers er retspraksis tavs.

13. Gennemgangen af retspraksis fra det sidste århundrede giver et godt indtryk af, hvad der i dag kan benyttes fra DL. Nogle forholdsvis få bestemmelser lever godt, og der kan ikke være nogen grund til at udrydde dem, medmindre man af særlige grunde tager visse områder op til almindelig behandling i lovgivningen. Til gengæld er alle andre åbenbart uden betydning, og det selv om man nøjes med at tage dem med, der kunne tjene som et led i en opregning af de forskellige retskilder, der med større eller mindre styrke kan komme i betragtning.

Som flere gange nævnt blev der i 1963 ryddet op i Norske Lovs bestemmelser, og de i Ot. prp. nr. 20 1962/63 anførte betragtninger kan ofte overføres på Danske Lovs bestemmelser. Der er i øvrigt indtrådt den ejendommelige situation, at Norske Lov stadig gælder i en mindre del af Norden, nemlig på Færøerne, jfr. U 1902 A.205, 1898.897 H (jfr. U 1897.574 om Island).

DL's 3. bog har kun sat sig meget svage spor i praksis, bortset fra 3-19-2, som bør blive stående. Det er da muligt, at enkelte bestemmelser i 3. bog og 5-10 og 11 om Landboretten kan få en vis betydning endnu i dag. Men det er i hvert fald vanskeligt at bedømme dette uden særlig sagkundskab i landboretlige problemer. Og selv om man kommer til det resultat, at nogle af bestemmelserne stadig har en vis betydning, bør de indarbejdes i de almindelige og særlige love, som gælder, idet de ellers meget let bliver overset, medmindre det drejer sig om en konflikt, som bringes for domstolene med indgående undersøgelser af selv de svageste spor, som kan komme i betragtning.

Selv om man indskrænker sig til at ophæve bestemmelser, hvor dette ikke får nogen som helst betydning for retstilstanden, bliver af formueretlige regler kun enkelte bestemmelser tilbage, nemlig følgende: *1-23-15, 3-19-2, 5-1-1 og 2, 5-5-1 til 4, 5-7-1, 4, 6, 8 til 10, 14, 5-8-1, 12 og 14, 5-9-3 og 6, 5-13, 5-14-4, 5-14-55, 6-10-2, 4 og 5, 6-17-5 og 6-17-31.*

Litteratur

Almén, Tore: *Om köp och byte av lös egendom*, 4. udg. 1960

Andersen, Ernst: *Forfatning og sædvane*, 1947

Andersen, Ernst: Ægteskabslovens § 58 fortrængt af Aftalelovens § 36? UfR 1979 B s. 103-108

Augdahl, Per: *Retskilder*, 2. udg., 1961

Bentzon, Viggo: *Retskilderne*, 1905

Eckhoff, Torstein: *Rettskildelære*, 1972

Hagerup, Francis: Nogle ord om Forholdet mellem positiv Ret og Retsanvendelse, TfR 1915 s. 16-17

Iuul, Stig: *Danske lov*, 1949

Karlgren, Hjalmar: *Kutym och rättsregel*, 1960

Knoph, Ragnar: Nogen ord om dommerens stilling til kutymerne, UfR 1923 B s 117-192

Lauridsen, Preben Stuer: *Retslæren*, 1977

Nielsen, Thøger: *Studier over ældre dansk formueretspraksis*, 1957

Ross, Alf: *Om ret og retfærdighed*, 1953

Stang, Frederik: *Fra spredte retsfelter*, 1916, Handelskutymer, s. 77-177

Sørensen, Max: *Statsforfatningsret*, 2. udg. ved Peter Germer, 1973

Ussing, Henry: *Aftaler*, 1945

Vinding Kruse, Fr.: *Retslæren, 1. bd.*, Alm. del, 1943

Ørsted, Anders Sandøe: *Håndbog over den danske og norske lovkyndighed*, 1. bd., 1822

Årbakke, Magnus: *Kutymen som retskilde*, TfR 1965 s. 432-473

Trolldomsprosessene i Norge og Christian V's Norske Lov

Af *Hans Eyvind Næss*

Norske Lov, 6. bog, 1. capitel:

9. Befindes nogen Troldmand, eller Troldqvinde, at have forsvoret Gud og sin hellige Daab og Christendom, og hengiver sig til Dievelen, den bør levendes at kastes paa Ilden og opbrændes.

10. Hvo, som bruger nogen galne indbildede Konster med Forsæt at ville forgiøre og skade en anden, have sin Hovedlod forbrudt; Og er det Mandsperson, da straffes han med Jern og Arbeid paa Bremmerholm, eller ander saadant Sted, sin Livs Tid; Er det Qvindeperson, straffes iligemaade i Spindehuset.

11. End bryde de ud, eller bortløbe, straffes paa deres Liv, om de kan antreffes.

12. Dersom nogen befindes med Signen, Manen, Maalen, Igienvisning, visse Dages Udvælgelse, Characterers Misbrug, at omgaaes, og i saadanne mistænkte Konster kyndige og forfarne at være, og dem øve og bruge, da skulle de have forbrudt deres Boeslod, og rømme Kongens Riger og Lande.

13. De, som ere saadanne Folkes Medvidere, og deres Raad og Konster til sig, eller andre, bruge, eller bruge lade, skulle første Gang staae aabenbare Skrifte, og give til næste Hospital to tusinde Lod Sølv, om de middel dertil have, ellers efter deres yderste Formue. Befindes nogen anden Gang i samme Forseelse, da straffes den ligesom de, der saadan Ugudelighed og Daarskab øve.

Diagram 1

Tingbøker fra 1600-tallet som er bevart i Norge.

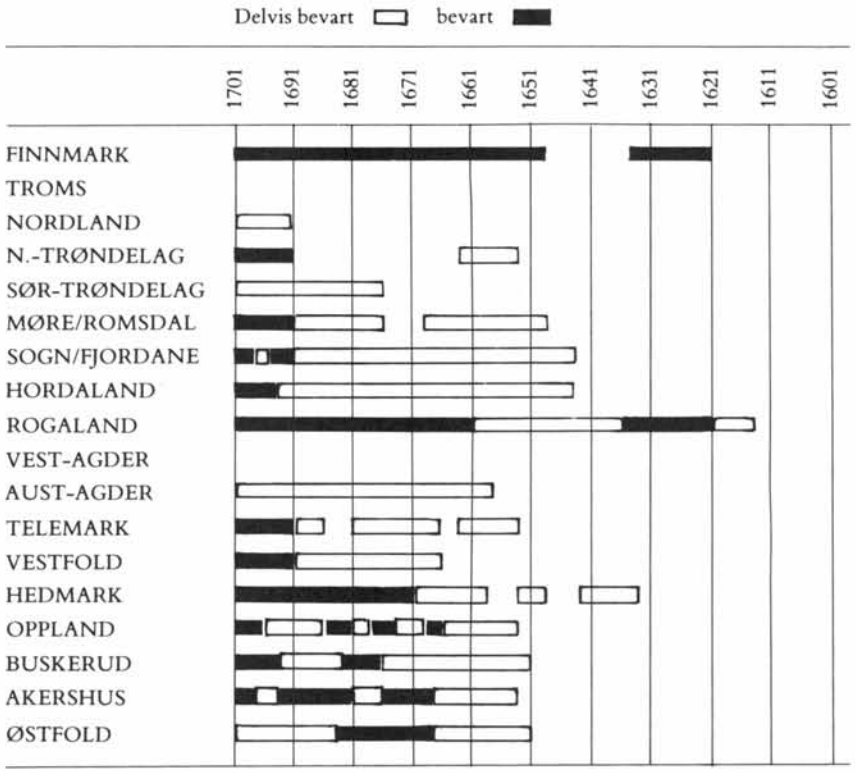

De norske trolldomsprosesser i tall og tid

Det bevarte norske kildemateriale gir opplysninger om 870 kvinner og menn som i tidsrommet 1560-1760 ble anklaget for å være trollfolk.[1] Nesten samtlige av disse, 855 personer, ble anklaget i perioden 1570-1700. Det er disse 130 årene som må kunne sies å danne den tidsmessige ramme om trolldomsprosessene i Norge.

Av de anklagede og beskyldte personer ble 277 henrettet.

Antallet anklagede personer må ha vært atskillig høyere enn de 870 som har etterlatt seg spor i kildene. Fra de fleste sorenskriverier og lagdømmer mangler rettsprotokollene fra kortere og lengre tidsrom i prosessperioden. Det er grunn til å anta at ialt 2000 mennesker har vært tiltalt for trolldom i Norge.

Diagram 1 viser en skjematisk oversikt over det bevarte tingboksmateriale i Norge og kan sammenholdes med Tabell 1 som viser de trolldomsprosesser som er kjent fra tingbøkene, og diagram 2 som viser de kjente trolldomsprosessene fordelt på de enkelte fylker.

Tabell 1:
Tingbokbelagte trolldomsprosesser fordelt på fylker pr. tiårsperiode 1561–1760.

	ØSTFOLD	AKERSHUS	BUSKERUD	OPPLAND	HEDMARK	VESTFOLD	TELEMARK	AUST-AGDER	VEST-AGDER	ROGALAND	HORDALAND	SOGN/FJORDANE	MØRE/ROMSDAL	SØR-TRØNDELAG	N.-TRØNDELAG	NORDLAND	TROMS	FINNMARK	
1 1551–1560																			
2 1561–1570																			
3 1571–1580	2	7	2	2	1		1				1								16
4 1581–1590											3								3
5 1591–1600											7								7
6 1601–1610																			
7 1611–1620		1								4								2	7
8 1621–1630										18								28	46
9 1631–1640					3					26		1						9	39
10 1641–1650	1				1					16	5	8	1					8	40
11 1651–1660	3		1	2	1					8	4	17						31	67
12 1661–1670	10	2	2	7			1		27	14	11	21	6			1		35	137
13 1671–1680	5	4	2		19					5	2	3	3			2		7	52
14 1681–1690	2	4	6	3	2					16	4	17	5		2			4	65
15 1691–1700		1	1	3					1	4	3	4	2					1	20
16 1701–1710															1	1			2
17 1711–1720																			
18 1721–1730																			
19 1731–1740																			
20 1741–1750										1									1
21 1751–1760											1								1
22 Sum:	23	19	14	17	27		2		28	112	41	71	17		3	4		125	503

Diagram 2
Fylkesvis oversikt over kildebelagte trolldomsprosesser.

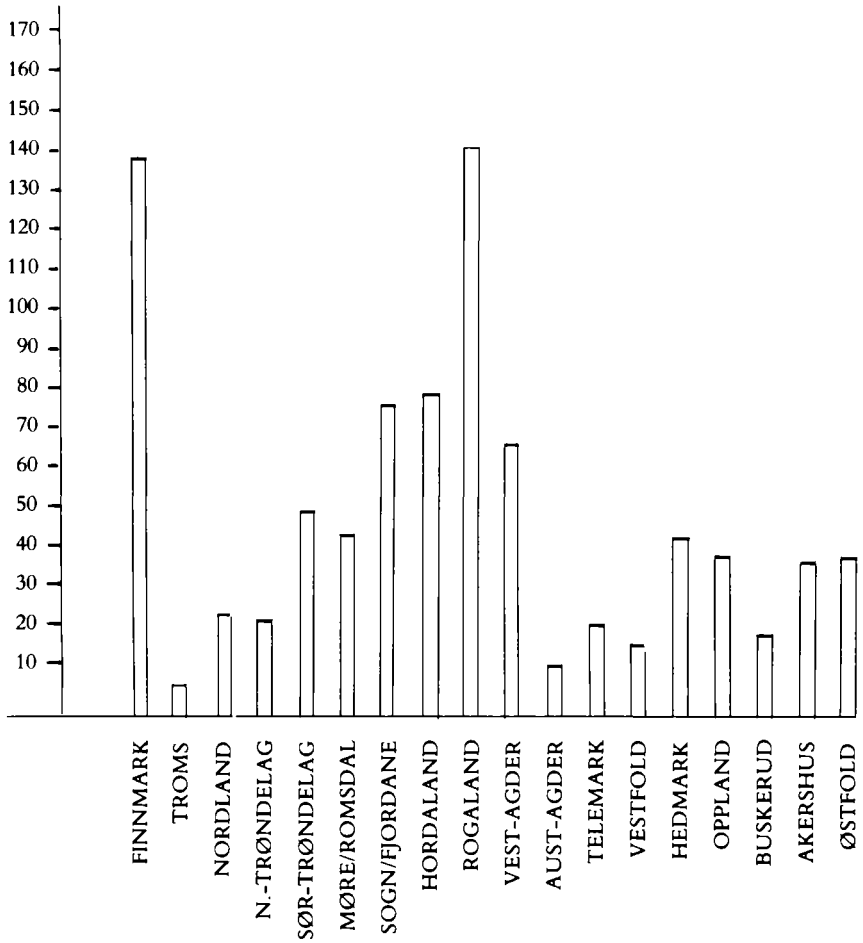

Sammenlikningen viser et klart samsvar mellom god dekning av tingbøker og høyt antall trolldomsprosesser i landets fylker. Det er betegnende at de to eneste fylkene som har bevart rettsprotokoller fra nesten hele 1600-tallet er representert på statistikken med nesten 50 % av de trolldomsprosessene som er kjent gjennom opplysninger i rettsprotokoller. Trolldomsprosessene kjennes fra andre kilder enn rettsprotokoller t. eks. fra regnskapsinnførsler over bøteinntekter og utgifter i forbindelse med avstraffelsen, geistlige protokoller, enkeltdokumenter, dagboksopptegnelser o.a. Kildetypenes relative betydning for vår viten om norske trolldomsprosesser er vist på diagram 3.

Diagram 3
Oversikt over kildebelegget for de norske trolldomsprocesser.

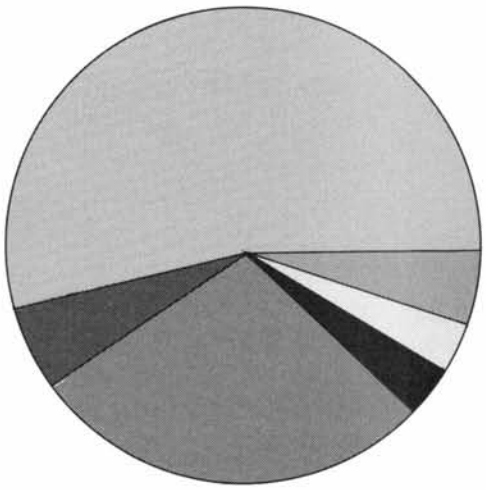

Antall Personer:	Kilde:	pct.-andel		
455	Tingbøker	53.4	59.0	88.3
48	Tingbøker og regnskaper	5.6	34.9	
252	Regnskaper	29.3		
29	Geistlige ark.	3.4		
31	Høyere instanser	3.4		
45	Andre	4.9		
860		100.0		

Da regnskapsmaterialet (fogde- og lensregnskaper), som inneholder opplysninger om utgifter i forbindelse med henrettelser, er bevart sammenhengende fra det meste av Norge for nesten hele 1600-tallet, er det grunn til å tro at vi kjenner navnene på relativt flere av de henrettede enn de anklagede trollfolk. Det må derfor antas å ha vært en henrettelsesprosent blant de anklagede langt lavere enn den som fremgår av de kjente tall. Den er på hele 31 % (277 av 870). Den faktiske henrettelsesprosent antas å ha vært mellom 10 og 15.

Norske Lov fikk begrenset anvendelse
Bare tre av de meget få trolldomsprosesser fra årene etter at Norske Lov trådte i kraft i 1688 refererer eksplisitt til lovens trolldomsavsnitt, 6. boks 1. kapittel, artiklerne 9-13.

Bonden Reier Nordre Knutsvik i Hjelmeland i Rogaland var allerede i 1675-1676 blitt tiltalt fordi han lot lam som hadde dødd for ham, formentlig av »braesott«, brenne opp på naboens eiendom. Forvalteren av nabogodset, fogden Peder Sørensen, hevdet at Reier forsøkte å overføre sykdommen på buskapen til naboen og at dette var forsøk på å bruke trollfolks råd. Under henvisning til Christian IV's recess 1643 kap. 28 »Om troldfolck och deris medvidere« påstod fogden »at Reer burde haffue hanns boesloed forbrudt samt Rømme begge Kongerigerne och førstendømerne«[2]

Reier Knutsvik »wndschyldte sig aldrig Om noget sligt Oent som hand beschyldest for haffde widenschab, men tilstoed Itt dødt Smalle haffde brend, fordj at samme døde Smalle med slem lucht och ond stanck de Anndre hanns Smaller och Anmarch eij schulle forgiffue«.[3]

REIER KNUTSVIKS SAK.

»Sr Peder Søffrensen Ko: Ma: fouget öffr Jedren och dallerne stichtschriffr her offr Amtett, Och Ombudzmand offr welbaarne Hr Oberste Gerstorffs goedz, haffde forleden 16 septembr: till N: Knudzuig indsteffnt Reer ibm, och tiltallte hannem for it Smalle hand haffde Opbrendt i hanns grandes marck och bureister wei, Meentte och Protesterist Samme tid at Reer burde haffue hanns boesloed forbrudt Samt Rømme begge kongerigerne och førstendømene effter C 4 recess pag: 311, efftersom meenttes saadan gierning i trolldomsguud indmengdes, med meere da bleff protesterit och J Thingbogen indført, Reer møtte Samme tid i rette, wndschyldte sig aldrig Om noget Sligt Oent som hand beschyldest for haffde widenschab, men tilstoed Jtt dødt Smalle haffde brend fordj at samme døde Smalle med slem lucht och oend stanck (Di Anndre hanns Smaller Och Anmarck ey schulle forgiffue, Trolldoms konst ... schulle hannem alldrig offuer beuises)«.

Tingbok for Ryfylke Bb 11, 1676, fol.1a-1b, Statsarkivet i Stavanger.

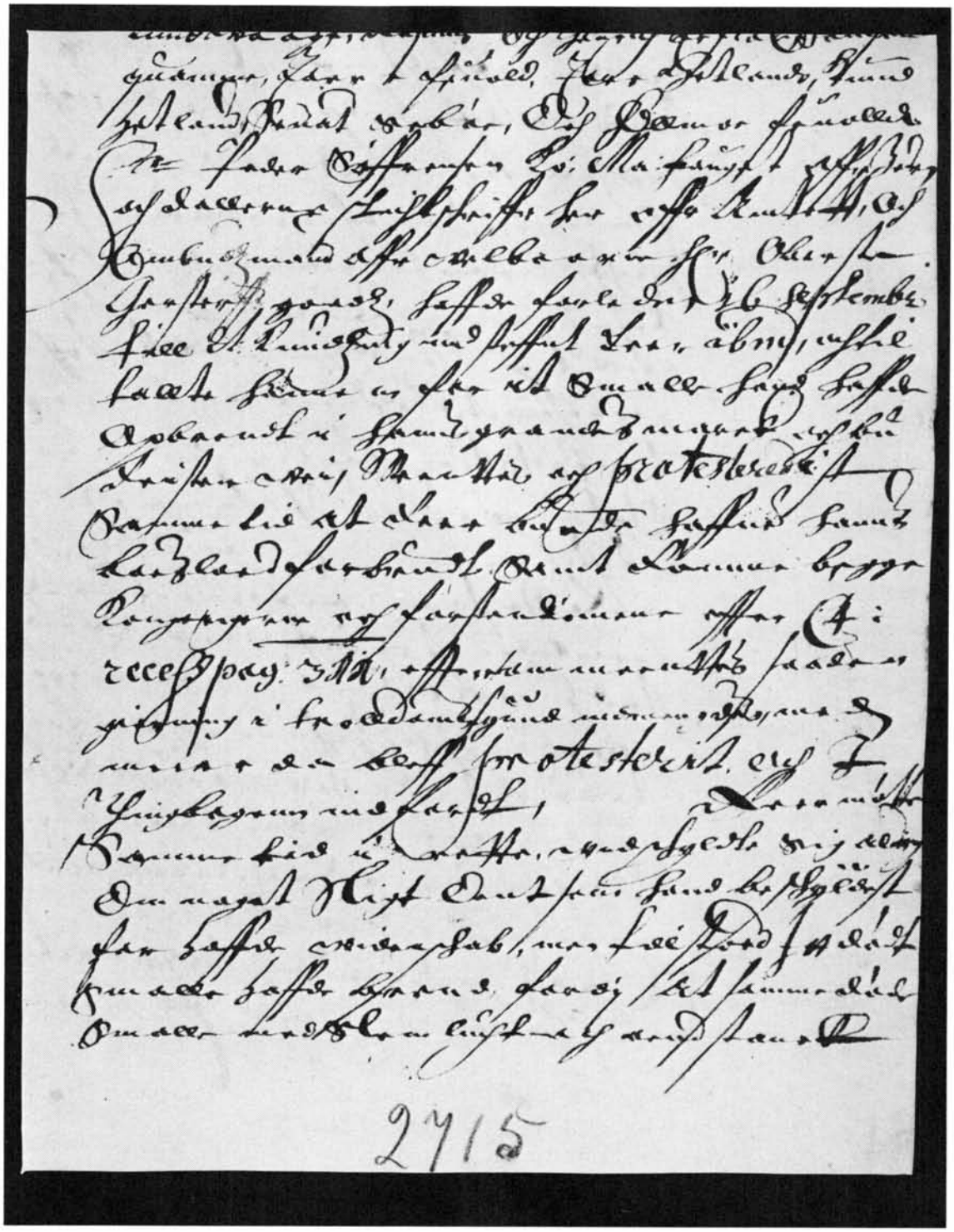

2715

Uten tilståelse eller vitner kunne ikke fogden bevise trolldomsbeskyldningen. Sorenskriveren fant da også at »sichtillsen war megett haard« og at »Reer Knudzuig for denne haarde i Rettesettelse bør fri at werre«.[4]

Reier Knutsvig må ha vært en kontroversiell person i Hjelmeland og nabobygdene. Han var dattersøn av den kjente, byrge, mektige og fremfusne jelsalensmannen Stein Jelsa. Selv kom Reier med liv og lemmer i behold fra fire leiermålsdommer, den siste i 1681.[5]

Men det var nok av dem som ønsket å gi Reier en hårdere smekk. Og som vanlig var, kunne han ikke regne med å være kvitt mistanken om å kunne mer enn sit fadervår.

Når trolldomsryktet først hadde fått festne seg i lokalsamfunnet, var det meget vanskelig å bli kvitt. En rekke personer som først var blitt frikjent for trolldomsanklagene, ble senere dømt, flere til døden. Etter de første prosessene hadde ryktene om de mistenkte fortsatt å bre seg. Nye anklager ble lagt frem for rettens medlemmer. Dommerne fant så grunnlag for idømmelse av straff.

Anne Pedersdatter ble frikjent i 1575 og dødsdømt i 1590.[6] Johanne Flamske unngikk dom i Skien i 1584 men ble dødsdømt i Bergen seks år senere.[7] Ingeborg Seter ble dømt på midten av 1650-tallet på tross av at hun var blitt frikjent mange år tidligere.[8] Karen Svensdatter ble først anmeldt i 1628, andre gang i 1633.[9] Berit Sivertsdatter ble forvist i 1627 og henrettet 18 år senere.[10] Når det første var skapt frykt for et menneskes trolldomsevner, var det så godt som umulig for dette menneske å fri seg fra naboenes kollektive angrep.

I 1691 ble Reier Knutsvik tiltalt pånytt. Anklager var naboen kaptein Christian Seefeldt. Han anklaget Reier både for å ha stjålet penger av ham, og sammen med bonden Peder Knutsvik anklaget han Reier for å ha slept en død kalv over på hans eiendom. Reier nektet tyveriet, men tilstod å ha slept den døde kalven over kapteinens eiendom fordi han »har Werrit til Raad, at Naar Noget Queg eller Smaller døde for ham, da schulle hand brende det paa En Andens Lemaal ... Saa Schulle hand blifue af med dend buesot, och en Anden schulle det Igien Wedderfaris«.[11]

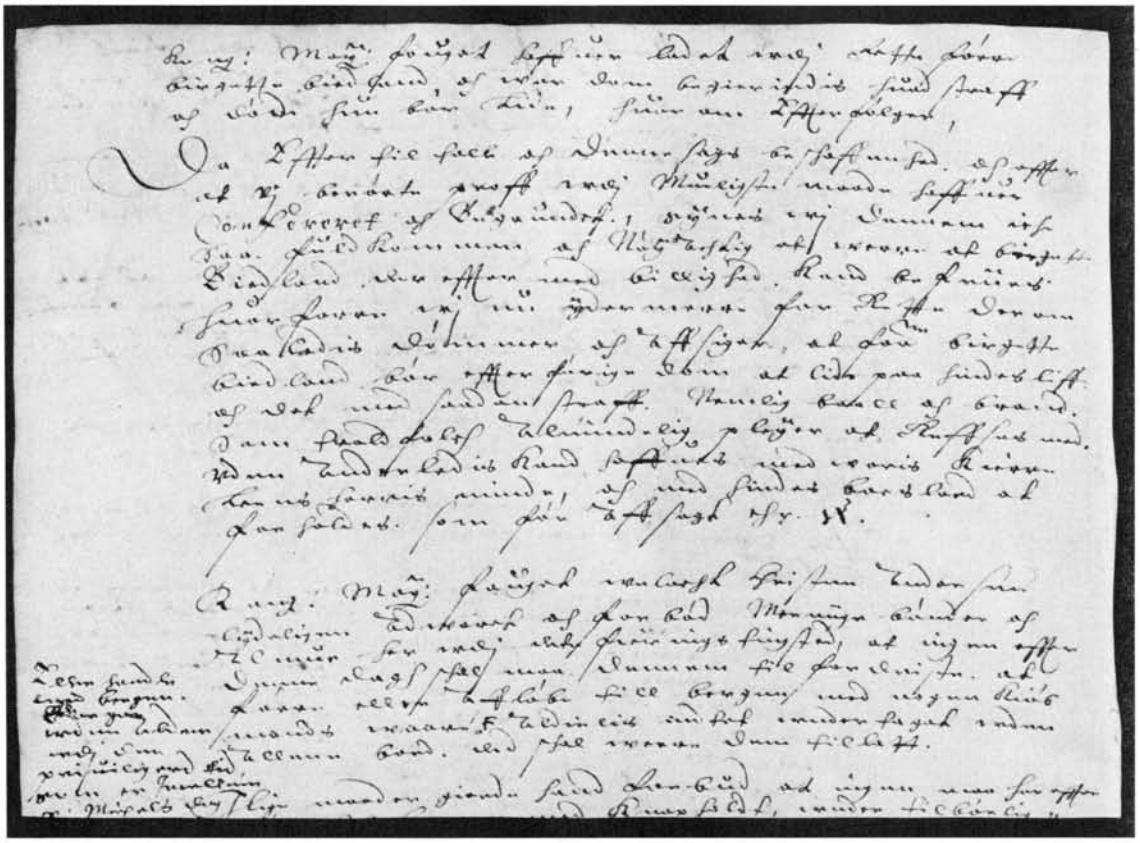

BERIT BJELLANDS SAK.

Tilsammen 25 trollfolk ble henrettet i Rogaland.
En av disse var Berit Bjelland som ble dømt til døden for forgjørelse 27.9.1641:

*Da Effter tiltalle och denne sags beschaffenhed och effter at Vj berørte proff wdj Mueligste maade haffuer Confereret och Begrundet, synes wj dennem iche Saa fuldkommen och NøyAchtig at werre at birgette Biedland der effter med billighed kand befriies, Huorforre wj nu ydermerre for Rette der om Saaledis dømmer och Affsiger, at for*me *birgette biedland bør effter førige dom at lide paa hindes liff och det med saadan straff Nemlig baall och brand Som troldfolch Almindelig pleyer at Reffses med Vden Anderledis kand haffues med woris Kierre Leensherris minde, och med hindes boesloed at forholdes som før Affsagt ehr.*

Tingbok for Ryfylke A 24, 1640-1642 fol. 36b, Statsarkivet i Stavanger.

Reier unnskyldte seg med at denne troen var for en »bunde Enfoldighed« å regne.

Kaptein Seefeldt påstod etter denne innrømmelsen – som Reier ikke hadde fremkommet med 15 år tidligere – at Reier burde straffes etter Norske Lov 6. Boks 1. kap. 10. art. »Som Melder om dem som bruger nogen galne indbildede Konster med forsæt at Wille forgiøre och schade En Anden«.

Sorenskriveren fastslo at kaptein Seefeldt ikke hadde ført fnugg av bevis for tyveribeskyldningen og frikjente Reier for slik. »Vbeuislig Tilleg«. Sorenskriveren fant ikke bevist at flyttingen av den døde kalv hadde ført til skade på annen manns buskap. Dommeren vurderte m.a.o. resultatet av handlingen, ikke motivet, og fant at trolldomsgjerning ikke var påvist: »da som dennem (kapteinen og Peder Knutsvik) derued till detz icke Nogen schade eller Vløche paa derris Anmarch er tilføyet, kand derris i Rettesettelse i dend Post ey følges, Mens Reier Knudsuig for dend post dermed friKiendes efftersom ingen Louglig beuis i Retten fremføris at Reier dend gierning har Giort Som de hannom tillegger«.[12]

Saken mot Reier Knutsvik viser at forsøk på å reise skadetrolldomssak på svake premisser var vanskelig så sent som 1670 og umulig på den tid Norske Lov var trådt i kraft.

Verre gikk det for *Johanne Nilsdatter* fra Kvæfjord i Troms. Hun satt fengslet fra 27. april til hun ble dømt til døden 14. november 1695.[13] Hun ble forhørt en rekke ganger i løpet av dette halvåret og hun ble dømt til døden i henhold til Norske Lovs 6. Bogs 1. kap. 9. art., etter å ha tilstått »at hafve forsoren Gud och sin hellige daab och christendom och hengivet sig till diefvelen ... (og) at hafve ved sin forsoren kundt (trolldom) ladet omkomme 4 personer sampt beskadiget een deell paa helbred og lemmer og ellers meget ondt i andre maader forøfvet«. Dommen finnes i fogdens regnskapsantegnelser. Ifølge reskript av 21.7.1686 skulle dødsdommer i trolldomssaker forelegges Kongen før de ble eksekvert.[14] Det er ikke kjent noen rapport til Kongen om denne saken bortsett fra regnskapsvedlegget. Saken antas å ha vært så fullgodt bevist ved den erholdte tilståelse at eksekusjonen fant sted uten at tillatelse fra København forelå, en tillatelse det p.g.a. avstandene ville tatt flere måneder å innhente og som måtte ha ført til at den dødsdømte Jo-

hanne Nilsdatter ville ha forblitt i fengslet hele vinteren igjennom. Dette er den siste dødsdom som ble avsagt i en norsk trolldomssak. Den ville neppe blitt eksekvert om de lokale myndigheter hadde fulgt sentrale påbud.

Marit Pedersdatter var i 1711 dømt av sorenskriveren i Stjørdal i henhold til Norske Lovs 6. Bogs 1. kap. 10. art. for etter egen tilståelse å ha »brugt adskilligt, och derved indbilded gemeene folch, een deel at giøre got, och een Deel at giøre schade, ia derforuden misbrugt Guds hellige Ord«.[15] Fogden stevnet sorenskriverens dom for lagtinget. Han ville ha dommen skjerpet fra straff på formue og innsettelse i spinnehuset til dødstraff »andre deslige til Excempel och Afschye«.[16] Det fremkom flere vitner i saken mot Marit Pedersdatter, og hun tilstod ar »hun giorde et Sygt Suin got ... med noged smaat Korn hun gaf ded, som hun rørte først med sin Haand udj og læsede noged der hos, ... och derfore fich hun af Mandens Kone noged Korn for sin Vmage«.[17] Hun hadde og ved en anledning kastet en klut med mel på noen kyr for å skade dem fordi eieren til kyrne ikke hadde villet gi henne betaling for spinnearbeid. Men kyrne var ikke blitt skadd. Og løse rykter fra andre vitner om at hun kunne gjøre ondt, avviste hun kategorisk. Lagmannen viste i sin dom til Marits tilståelse og stadfestet sorenskriverens dom »effter lowen insettes i Spindehuuset, men som mand saadan Huus her paa Steden icke hafuer, bør hun i dend Sted Amptet forwises, och til Nordlandene henbringes«.[18]

Marit Pedersdatter var 84 år gammel og en fattig betler. Hun tjente til livets opphold på signeri og truet dem som ikke hjalp henne.

De øvrige trolldomsbeskyldninger som ble fremmet for retten etter 1688 ble enten avvist eller pådømt etter injurieparagrafen 6. Bogs 21. kap. »Om Æresager«. En hver trolldomsbeskyldning var i sitt utgangspunkt ærekrenkende. Det var først når det forelå tilståelse om utøvet signeri, maleficium eller djevlepakt eller det fremstod vitner som viste til situasjoner der trolldom var blitt utøvd, at anklagene fikk et materielt innhold som gjorde det mulig å pådømme dem i henhold til lovens spesifikke trolldomsparagrafer.

Etter midten av 1600-tallet ble det stadig vanskeligere for pri-

vate anklagere og for fogdene som offentlige anklagere å bringe frem vitner i trolldomssaker, og tilståelse ble bare oppnådd av signere og av personer som ble utsatt for tortur.

De tre sakene vi har referert viser til trolldomsartiklene i Norske Lov. Disse lovartiklene var imidlertid av så godt som ingen betydning for pådømmingen av trolldomsprosessene i Norge.

Trolldomsprosessene var gå godt som opphørt som prosesstype da Norske Lov trådte i kraft. Trolldomsartiklene i loven har derfor i hovedsak kuriøs interesse i forbindelse med trolldomsprosessene. Interessant i en historisk kontekst er imidlertid artiklenes plassering i en felles kriminallov, deres definisjon av trolldom og de strafferammer som ble gitt for trolldomsforbrytelser.

De tre sakene som er referert fra årene etter 1687 viser at trolldomsbeskyldningene kunne konsentreres om skadetrolldom (maleficium), forsvergelse av Gud og hengivelse til djevelen (diabolisme) og signeri.

Sakene kunne ende med frifinnelse, dødsdom eller forvisning.

Vi skal se nærmere på hvilke lover trolldomsprosessene ble pådømt etter i Norge, – hvilke trolldomsanklager som ble fremmet for dommeren og hvilke dommer som ble avsagt før vi til slutt ser på Norske Lovs trolldomsartikler i perspektiv.

De norske trolldomslovene

De eldste lovbestemmelser mot trolldom i Norge finnes i de norske landskapslover. De norske landskapslovene skal være blitt nedtegnet allerede på 1000-tallet.[19] Hver landskapslov består av flere bolker. En av bolkene var kristenretten. Det var kongen som utformet hele landskapsloven og fikk den vedtatt av bøndene på tinget.[20] Kristenretten i den eldste kjente landskapslov, Eldre Gulatinglov, ble til under Olav den hellige og skal være et resultat av kongens rådføringer med hirdbiskopen hans, biskop Grimkjell. De eldste kristenrettene »syner oss den norske kyrkja før kanonisk rett tok til å gjera seg gjeldande i Noreg«.[21] Kristenrettene behandlet emner som dåp, kirker, ekteskapsbrudd, fasten, m.fl. Et av emnene var avgudsdyrkning og trolldom.[22] Trolldomsbestemmelsene ble neppe tatt inn i loven fordi prestene uttrykte ønske om det. Det var snarere tale om en omredigering av bestemmelser som i ho-

vedsak var tilstede i den eldre førkristne rettstilstand i Norge. Samfunnets beslutning om å reagere med straffesanksjoner mot trolldomsutøvere var eldre enn kristendommen i Norge.[23] I Eldre Frostatingslov synes trolldomsavsnittet »Um fordæduscap« å ha vært bibeholdt i den verdslige lov, sannsynligvis i Mannhelgebolken. Men det var også tatt inn et avsnitt i kristenretten »Um blot a heidnar vettr« som bl.a. rettet seg mot den som for »med spasogur eda gerningum«.[24]

Begrepene »gerningar« og »fordæduskap« var lovens ord for maleficium.[25] Den verste form for maleficium var forgjørelsen. I Borgartings kristenrett understrekes dette: »su er fordæda uærst er firer gerer ku eda kalve kono eda barne«.[26] Maleficium var ubotamål.[27] For forgjørelse slår loven fast at soning med bøter ikke skal komme på tale: er kvinne funnet skyldig i forgjørelse »dræpp oc dæyd er take ma hana«.[28] Allerede i eldre Gulatingslov var det fastsatt dødsstraff for den som forgjorde mennesker. Et slikt menneske ble kalt »mannæta«.[29] Det kunne »rida manne eda kono hans eda hionom«.[30] Ble kvinne funnet skyldig, skulle hun føres til sjøen. Ryggen skulle brekkes og kroppen skulle druknes.[31] Det finnes ikke andre opplysninger om eksekusjonsmåten i trolldomssaker i de norske middelalderlovene.[32] Det er heller ikke kjent eksempler på anvendelse av dødsstraff i trolldomssaker i middelalderen. Trolldomsavsnittet i Gulatingslovens kristenrett ble omredigert på midten av 1100-tallet. Under Magnus Erlingsson (1161-1184) ble det foretatt en revisjon av Gulatingsloven. Lovendringene førte til »skjerpede straffebestemmelser og økte offentlige straffebøter for brudd på samfunnets fred og orden«.[33] Trolldomsforbrytelsen ble stilt sammen med andre alvorlige kriminelle handlinger i samme paragraf.[34] I loven heter det bl.a.: »Dei menn som let livet sitt for ransferd ... og so for mord og trolldom og utesete til å vekkje troll upp og med det fremja heidendommen ... er alle ubotamenn og har forbrote gods og fred, land og lausøyre ... (og er) ugilde, anten dei får sår eller bane, både for kongen og frendane«.[35] Loven rettet seg prinsipalt mot maleficium som ble klassifisert sammen med andre livssaker som drap, ran og voldtekt. De nye formuleringer ble hundre år senere tatt inn i Magnus Lagabøtes Landslov som Mannhelgebolkens 4. kapittel.[36] Her ble det gjentatt at fordæduskap var ubotamål.

Landskapslovene har en rekke uttrykk som peker hen mot overtro og samfunnsreaksjoner i førkristen tid. Lovene vendte seg mot handlinger som ble sett på som uttrykk for vilje til eller forsøk på maleficium, som spådomskunst og reiser »a fin merkr at spyrje spa« og »utiseta at vekja troll upp«.[37] Et slikt eldre syn preger også utsagnene mot »galldr«.[38] Påvirkning fra kristendommen synes bare å ha vært utslagsgivende på to punkter. For det første ble det presisert at lovene mot trolldom var rettet mot hedendom. Lovene hadde fått et kristent formål som kom i tillegg til kongens og samfunnets ønske om å hindre at det ble forvoldt skade. Dette overordnede formålet var ennå svakt formulert og finnes bare i noen få lovsteder.[39] I landskapslovene er det bare ett avsnitt som retter seg mot ikke-skadelig trolldom. Eidsivalovens kristenrett 45 fastsetter bøtestraff for kvinne som »fær med lif. oc læz kunna bæta mannum«.[40] Denne kristenretten kom istand først på midten av 1100-tallet.[41] Bestemmelsen skyldes økt kirkelig innflytelse over lovgivningen på denne tiden. Denne enkeltstående signeribestemmelsen ble ikke tatt inn i yngre kristenrettsredaksjoner. Den ble heller ikke tatt inn i landsloven.

Den eldre trolldomslovgivningen i Norge var, på liknende måte som i Sverige og Danmark, rettet mot maleficium. Slik lovgivning mot skadelig trolldom daterer seg, som vi har sett, tilbake til førkristen tid i Europa. Lovgivningen ble i løpet av middelalderen bare i liten grad påvirket av den demonologiske lære som var i utvikling på kontinentet. Bestemmelser mot signeri fikk ikke varig plass i lovgivningen. Den såkalte »Borgartings nyere Kristenrett« ser ut til å ha blitt brukt over hele landet på 1400-tallet. Den kjennes fra en avskrift i 1566.[42] Trolldomskapitlet var hentet fra en kristendomsredaksjon utarbeidet av Magnus Lagabøte. Den var i overensstemmelse med eldre trolldomsbestemmelser og slo fast at »pessir lutir hæyra til uillu og heidins atrunadar, galdrar och gierningar ...«.[43]

Dette ble brukt av lagmannen i Oslo som hjemmelsgrunnlag i en trolldomssak i 1573.[44] I en kristenrettsoversettelse fra 1594 var det trolldomsavsnittet i Eldre Frostatingslov som ble benyttet: »Om mand dyrcher affguder eller far med Spaadom eller med troldom ... hand er fredløss som en mandraber«.[45] Norsk trolldomslovgivning forble en lovgivning rettet mod maleficium. Også den danske

landskapslovgivning fra middelalderen inneholdt bestemmelser om trolldom.[46]

I Jyske Lov ble det i senmiddelalderen tilføyd et lovkapittel om trolldom, JL III-69. Formuleringene i loven omtaler forgjørelse som straffbart. Den danske lovgivning mot trolldom var på samme måte som den norske rettet mot maleficium. Jyske Lov vant stadig større utbredelse i senmiddelalderen. I 1590 ble den trykket i autorisert utgave. Felles for Norge og Danmark var det at det i begge land i tiden fra middelalderen til reformasjonsårhundret fantes en trolldomslovgivning rettet mot malificium. Lovene inneholdt ikke bestemmelser rettet verken mot signeri eller diabolisme.

Siden første halvdel av 1500-tallet var det anlagt trolldomsprosesser i økende antall for domstolene i Danmark og Norge. Domstolene behandlet prosesser der diabolisme var en del av trolldomsanklagen gjennom nærmere 80 år før det fantes lover som omtalte demonologiens utvidede trolldomsbegrep. Gjennom hele 1500-tallet forble Jyske Lov III 69 det danske hjemmelsgrunnlaget for behandling og pådømming av trolldomssaker. Loven var rettet mot maleficium. Den gav ingen anvisning på behandling av signeri eller djevlepakt. Landslovens bestemmelser om trolldom var gjeldende norsk lov til 1687, etter 1604 som oversettelse i Christian IV's Norske Lov.[47] Kristenrettens bestemmelser opphørte å ha gyldighet ved reformasjonen.[48] Men i mangel av klare nok lovhjemler fortsatte norske domstoler å ty til kristenrettenes trolldomsavsnitt som supplerende bestemmelser når de fikk trolldomssaker til behandling på 1500-tallet.[49]

Ikke før i 1584 ble det tatt initiativ til forandringer i trolldomslovgivningen. Den 21. september 1584 undertegnet Fredrik II en forordning som ble gjort gjeldende for Bergenhus og Stavanger len. For første gang etter reformasjonen var det utferdiget en egen lovbestemmelse mot trolldom. Forordningen hadde »Jørgen Erichsønn ... forhuerfuett ... aff høiglofflig Konng Fredrich«.[50] Forordningen slo fast at »Vi Fredrik ... komme udi forfaring, hvorledes at udi Bergens og Stavangers stifte udj vort rige Norge bruges stor ukristelig utilbørlighed med guds navns store misbrug iblandt nogle forfængelige folk som udi deres sygdom søge ukristelig og udi guds hellige ord forbudne middel og lade sig skjere kors paa deres liv med ugudelig signelse, fabel, og læsning, og med anden

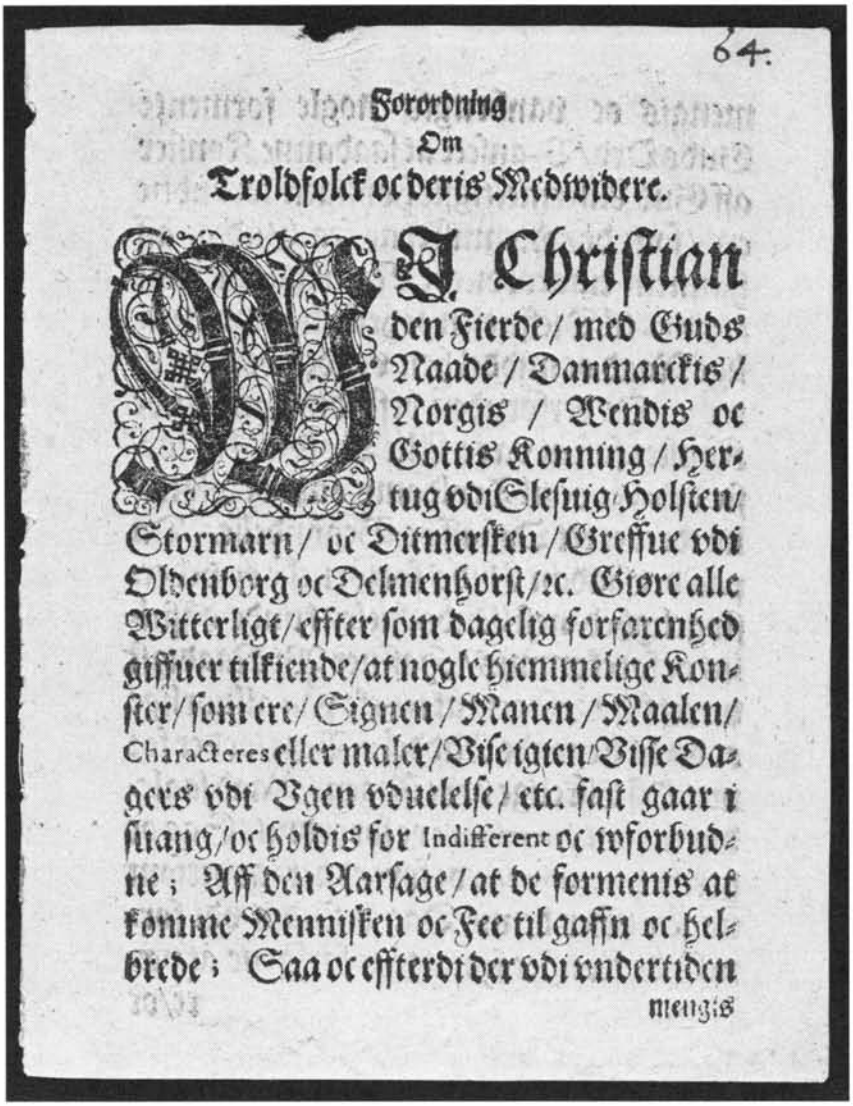

64.

Forordning
Om
Troldfolck oc deris Medwidere.

VI Christian den Fierde / med Guds Naade / Dannemarckis / Norgis / Wendis oc Gottis Konning / Hertug udi Slesuig Holsten / Stormarn / oc Ditmersken / Greffue udi Oldenborg oc Delmenhorst / &c. Giøre alle Witterligt / effter som dagelig forfarenhed giffuer tilkiende / at nogle hiemmelige Konster / som ere / Signen / Manen / Maalen / Characteres eller maler / Vise igten / Visse Dagers udi Vgen vduelelse / etc. fast gaar i stang / oc holdis for Indifferent oc vforbudne ; Aff den Aarsage / at de formenis at komme Menniſken oc Fee til gaffn oc helbrede ; Saa oc effterdi der udi vndertiden

mengis

FORORDNING AF 12.10.1617. De fleste af trolddomsbestemmelserne i Danske Lov går tilbage til Christian IV's forordning af 12.10.1617 »Om Troldfolck oc deris Medwidere«, der for første gang i dansk lovgivning skelnede mellem folk, som var kyndige i hemmelige, magiske kunster (d.v.s. kloge folk) og »rette Troldfolck ... som met Dieffuelen sig bebundet haffuer« (d.v.s. hekse). De første skulle landsforvises, de sidste straffes med bålet. Forordningen rummede endvidere straffebestemmelser mod de kloge folks klienter samt mod enhver øvrighedsperson, der så igennem fingre med sådanne forhold. Forordningen afstedkom et kraftigt opsving i antallet af hekseprocesser i Jylland og formodentlig også i resten af det dansk-norske rige.

forfængelighed og trolldomskunster, som derhoes bruges, imod den kristne religion, ikke uden guds store fortørnelse ...«. Mennesker »som befindes enten at søge og bruge eller at gjøre saadan ukristelig handel, straffes paa livet uden al naade, eftersom her udi riget og andetsteds udi sligt fall skjer ...«.[51] Ved nyutstedelse i 1593 fikk forordningen gyldighet for hele Norge.[52]

Initiativet til loven ble tatt av stavangerbispen Jørgen Erikssøn. Han var en av de mest fremtredende lutheranere i Norge og en mann av streng protestantisk legning. Sin utdannelse hadde han fra Wittenberg, sentrum for oppdragelse i lutheransk ortodoksi. Siden 1571 hadde han forvaltet Stavanger stift. De resultater han oppnådde, stod fullt på høyde med den glød, iver og effektivitet han arbeidet med. De var egnet til å vekke beundring, ikke minst hos kongen som hadde store fordeler av biskopens tjenester.[53] Biskopens anmodning til kongen om bistand i arbeidet med å utrydde signeriet ble derfor møtt med velvillighet, og den ble øyensynlig etterkommet på alle punkter.[54] Men dermed var det første skritt tatt til en radikal omlegging av trolldomslovgivningen. Forordningene av 1584/1593 for Norge satte dødsstraff for signeri. Alle former for trolldom var like alvorlige, og utøvere skulle straffes med døden. Initiativet til lovrevisjonen kom fra en av de mest fremtredende personer i det dansk-norske presteskapet. Det var lite overraskende. Biskop Jørgen Erikssøns kolleger biskop Peder Palladius på Sjælland og professor Niels Hemmingsen i København hadde lenge med kvass penn vendt seg mot signeriet i Danmark.[55] Lovteksten er et tydelig vitnesbyrd om at lutherske prester adopterte den demonologiske lære fullt ut.

Loven gjennomsyres av oppfatningen av alle former for trolldom som forbrytelser mot det annet bud (»guds navns store misbrug«, »ugudelig«, »guds hellige navns og ords misbrug ustraffet tilstedes«, »ugudelig og ukristelig handel«). I følge den demonologiske lære var alle former for trolldom majestetsforbrytelse mot Gud. Denne lære ble uavkortet lagt til grunn for disse norske forordningene.

Etter utstedelsen av 1584/1593-forordningene var det markert forskjell mellom den danske trolldomslovgivning med sitt middelalderopphav rettet mot maleficium og den norske trolldomslovgivning som eksplisitt og implisitt innebar en fullstendig resepsjon

av den demonologiske lære og mosaisk rett. Norsk og dansk straffelovgivning var kommet i utakt i en tid som ellers var preget av uniformering av lovgivningen, særlig på religions- og kriminallovgivningens område. Den felles dansk-norske trolldomsforordning av 12.10.1617 rådet bot på denne forskjellen. Forordningen av 1617 gjorde ikke eksplisitt de tidligere utstedte forordninger og den norske landslovens bestemmelser, opptatt i Christian IV's Norske Lov av 1604, ugyldige. Den var det første forsøk på en systematisk definisjon av de forskjellige former for trolldom, den knyttet presise straffebestemmelser til de forskjellige former for trolldomsutøvelse, og den overflødiggjorde tidligere trolldomslovgivning.

Loven var i prinsippet i overensstemmelse med den demologiske lære. Forordningen »Om Troldfolk og Deris Medvidere« av 1617 slår fast at »rette trolfolk« var de mennesker »som med diefvelen bebundit hafver eller med hannom omgaais«.[56] Loven forutsetter stilltiende at malificium utøves av »rette trollfolk«. Slike mennesker skulle dømmes til døden »uden ald naade«.[57] Personer som »sig med saadanne folk indvikler« skulle halshugges. Mens loven utvidet trolldomsbegrepet til også å omfatte signeri, slik det allerede var blitt gjort i forordningene for Norge 1584/1593. Signeriet var »alle trolfolkis første alphabet« som »meniskerne fra gud och af hanom tilforordnede naturlige hielp og medicen til diefvelen och hemmelige unatturlige raad och middel henvender och bortfører«. Signerne skulle ha forbrutt deres boslodd og »rømme alle vore riger, lande og førstendømme«. Trollfolks medvitere skulle første gang de forbrøt seg staffes med formuestraff og stå offentlig skrifte, annen gang straffes som signerne selv. (Signere blant adelen skulle straffes skjønnsmessig av riksrådet. Medvitere blant adelen skulle første gang straffes med offentlig skrifte og bot på 1000 daler til nærmeste hospital).

Forordningen av 1617 har krav på interesse av flere grunner. Den danske og norske trolldomslovgivning ble ordnet i en felles lovtekst. Loven var trykt. Den ble distribuert til dommere og lensøvrighet i begge rikene.[58] Den ble forkynt for almenheten på tingene.[59] Den slo offisielt fast at alle former for trolldom var straffbart og av djevelsk natur. Men loven modifisette bestemmelsen i forordningene av 1584/1593 som satte dødsstraff for signeri. Sig-

nerne skulle straffes med forvisning fra kongens riker og land og fyrstedømmer og fortapelse av boslodd med unntak av adelige hvis straff ble gjort avhengig av riksrådets skjønn. Mennesker som signeres »medvidere ere och deris raad och daad til sig eller sine bruge eller bruge lade« skulle straffes med formuestraff, ved gjentakelse med »lige pen och straf verre undergifne med dennem, som konsterne øfve och der udi forfarne ere«.[60]

Ved utstedelsen av 1617-forordningen ble den demonologiske lære resipert i dansk-norsk straffelovgivning. Alle former for trolldom ble ansett som forbrytelse mot de to første bud i dekalogen. Samtidig viste myndighetene en restriktiv holdning til anvendelse av dødsstraff i trolldomssaker. Signere skulle ikke dømmes til døden, men forvises.

Ved en overflatisk betraktning kan det synes som om lovgivningens trolldomsbegrep i Danmark ble kraftig utvidet i 1617.[61] Diabolisme og signeri og bruk av signeri ble kriminalisert for første gang.[62] Det er blitt hevdet at Christian IV ved utstedelsen av 1617-forordningen pådrog seg et betydelig ansvar for det store antall trolldomsprosesser som ble ført utover mot midten av 1600-tallet.[63] Kongens personlige holdning til trollfolk kom til uttrykk i et brev til kansleren fra 1616: »desværre har vi alt for mange af det slags, og er ikkun bedst, at de én gang til gavns udfejes, at man det skarn af huset bliver kvit«.[64] Det er et slikt syn som kommer til uttrykk i lovgivningen. Men synet var ikke et uttrykk for et spesielt overtroisk lynne hos kongen. Det var uttrykk for den rådende oppfatning hos myndighetene på slutten av 1500-tallet og begynnelsen av 1600-tallet. Det eksisterte en vilje til å skride effektivt inn overfor alle nedbrytende krefter i lokalsamfunnet. Kongen valgte under påvirkning fra lutheranere i kirke og statsadministrasjon å lovfeste et demonologisk syn som kunne sikre en effektiv rettsforfølgelse av trolldomsutøvere. Han opprettholdt imidlertid tradisjonell nasjonal rettsfølelse med hensyn til avstraffelsen av signeri. Dette medførte en lempning af de norske signeribestemmelsene fra 1584/1593. Kongen ryddet op i en rettstilstand som var preget av ulike lovtekster og forskjellig sedvanerettslig behandling av trolldomssaker i Danmark og Norge. Kongen aksepterte den demonologiske lære med dens utspring i mosaisk rett som et nødvendig fundament for

trolldomslovgivning. Men han aksepterte ikke fullt ut de straffemessige konsekvenser av den demonologiske lære.. Den felles dansk-norske trolldomslov av 1617 kom derfor til å kombinere resepsjon av den demonologiske lære slik den på det tidspunkt hadde nedfelt seg i lover i Tyskland, England og Sverige, med en gradering av trolldomsformene som var i overensstemmelse med lange danske og norske nasjonale tradisjoner.

Forordningen av 1617 forble gjeldende trolldomslov i Danmark utover 1600-tallet.[65] Den ble opptatt i språklig revidert form som 2. boks 28. kap. i Christian IV's »Store Recess« av 1643, en samling av tidligere enkeltlover.[66]

Norske Lovs 6. Bog »Om Misgierninger« er identisk med Danske Lovs 6. Bog. På kriminallovgivningens område ble det ved Danske og Norske Lov innført fullstendig uniformitet. Sjette bok ble bygd systematisk opp etter dekalogen og viste ved en rekke straffebestemmelser direkte til mosaisk rett. Interessant er det imidlertid å legge merke til at trolldomsartiklene i 1. kapittel 9-13 på ett vesentlig punkt avviker fra all tidligere trolldomslovgivning i Norge (og også i Danmark) Artikkel 10 fastslo at den som »bruger nogen galne indbildede Konster med Forsæt at ville forgiøre og skade en anden, have sin Hovedlod forbrudt«. Menn skulle straffes med livsvarig tvangsarbeid på Bremerholm, kvinner med livsvarig arbeid i spinnehuset. Ellers er å bemerke at særbestemmelsene for adelen bortfalt. Det ble dessuten presisert i loven at den som rømte fra tvangsarbeidet skulle straffes på livet. For første gang ble det presisert i loven hvilken henrettelsesmetode som skulle anvendes overfor dem som »have forsvoret Gud og sin hellige Daab og Christendom, og hengiver sig til Diævelen«. De skulle »levende kastes paa Ilden og opbrændes« (art. 9).

Norske Lov representerte ved sin maleficiumsbestemmelse et klart brudd med demonologien. Hvorvidt livsvarig arbeid på Bremerholm eller i spinnehuset kan anses som en humanisering og avbrutalisering i seg selv, er kanskje tvilsomt. Det er kjent at fanger som ble dømt til Bremerholm, ba om å få bli henrettet istedet. Men tvangsarbeid istedet for henrettelser representerte prinsipielt et første skritt vekk fra lovens mange dødsstraffbestemmelser. Dersom diabolismeanklagen hadde vært avgjørende domspremiss i alle trolldomsprosesser som endte med henrettelse, ville ikke en

slik viktig nyansering mellom diabolisme og maleficium som fant sted i 1683/1687 ha fått betydning for domsutfallet i de norske trolldomsprosessene.

Men hvor stor rolle spilte diabolismen i de norske trolldomsprosessene?

Anklage og straff i trolldomsprosessene

Jeg har i mine arbeider om trolldomsprosessene valgt å bruke ordet trolldom som et overordnet hovedbegrep. Trolldommen kunne bestå i diabolisme (djevlepakt), maleficium (skadetrolldom), signeri (legetrolldom) eller kombinasjoner av disse trolldomsformene.

Under behandlingen av et mindre antall norske trolldomsprosesser ble det fremsatt påstander om at det skulle eksistere en pakt mellom tiltalte og djevelen. Beskyldningen kunne innebære at anklagede skulle ha møtt den onde og gjort en avtale med ham under fire øyne eller på et møte der mange var tilstede (sabbat). Pakten er ikke alltid eksplisitt nevnt i referatene fra behandlingen af rettssakene på tingstuen. Ofte synes det å være forutsatt at anklagede som sabbatsdeltaker også hadde inngått djevlepakten. Paktens hensikt var å sette anklagede i stand til å utøve maleficium. I en del trolldomssaker forekom beretninger om »følgesvenner« – smådjevler i dyreham – som mennesker fikk hjelp av til utøvelsen av onde handlinger. I disse sakene er det underforstått at anklagede både hadde deltatt på sabbat og hadde inngått pakt med djevelen. Følgesvennene var de utsendte medarbeidere djevelen sendte til sabbatsdeltakernes assistanse som sin del av avtalen.

Det var representanter for øvrigheten som påstod at det eksisterte et forhold mellom anklagede og djevelen. Som regel var det fogd eller prest som fremsatte slike påstander. Beretninger om sabbat og pakt kjennes fra tilståelser en del av de anklagede avgav. Slike tilståelser var nesten alltid en følge av forhørsmetoder som tortur, trussel om tortur, langvarige forhør under langvarige og psykisk nedbrytende fengselsopphold.

Diabolismeprosessen var sjelden en enkeltstående rettssak. Den som hade deltatt på sabbat, måtte nødvendigvis kunne gi opplysninger om sabbatsdeltakere. Så snart øvrigheten hadde oppnådd å få

anklagede til å tilstå egen skyld, ble det forlangt opplysninger om sabbatsdeltakere. Opplysninger om andre sabbatsdeltakere førte til nye anklager. De utlagte sabbatsdeltakene var som oftest sambygdinger av dem som tilstod å ha deltatt på sabbat. Resultatet av utleggelser var at *diabolismeprosessen førte til en kjedeprosess*.

Flertallet av anklagene i de norske trolldomsprosessene består av påstander om at anklagede hadde forvoldt ulykker eller skader av ulike slag, se tabell *2 og 3*. Dette var skadeutøvelse ved overnaturlige midler uten sammenheng med pakt og sabbat. Av tabellene fremgår det at anklagerne i all hovedsak oppfattet trolldom som menneskers evne til å volde sykdom og død på folk og fe, senke skip, ødelegge avling osv.

Trolldom ble sett på som en alvorlig forbrytelse. Mennesket kunne drepe og stjele. Men handlinger som drap og tyveri skjedde enkeltvis. Det var få mennesker som begikk mer enn én så alvorlig forbrytelse. Drap og tyveri var som regel lett å påvise. Trollfolk etterlot seg ikke noe spor. Trolldommen kunne ramme mennesker på mange forskjellige og uhyggelige måter. Ett og samme menneske kunne volde mye skade og manges død. I mange trolldomsprosesser ble det reist forskjellige maleficiumanklager mot en og samme person. Anklagede skulle i ett tilfelle ha gjort flere mennesker og dyr syke, i et annet drept mennesker på land og forvoldt skipsforlis på sjøen, i et tredje forårsaket sykdom på anklagerens buskap og motgang og uhell for ham og hans familie etc.

Signekunstens hensikt var å gi hjelp. Maleficium og signeri var trolldommens motpoler. Maleficium var resultatet av menneskets evne til å volde sykdom, død og andre ulykker. Signeriet ble brukt til å oppnå det motsatte, lindring av sykdom og smerter, hjelp til å finne tyvegods o.l. Signeri inngikk som anklagepunkt i 263 av de kildebelagte trolldomsprosessene i Norge. I 197 av disse prosessene gjaldt anklagene forsøk på å *helbrede mennesker eller dyr*. I de fleste tilfellene var det tale om helbredelse av mennesker. I 45 prosesser ble det innstevnt personer som skulle ha benyttet seg av signeri. De ble dømt som medskyldige i signeri. I 17 prosesser gjaldt anklagen *gjenvisning*. Gjenvisning ville si evnen til å oppspore tyv eller tyvegods ved rituell gjenstandsmagi.

I sitt vesen hadde signeriet et positivt sikte. I 1500- og 1600-tal-

Tabell 2: Maleficiumanklagene i norske trolldomsprosesser.

Skadetrolldommens art:	Antall prosesser der nevnte trolldomsform inngår som anklagepunkt
Forgjørelse av mennesker med døden til følge	90
Forgjørelse av mennesker med sykdom til følge	129
Forgjørelse av husdyr med døden til følge	13
Forgjørelse av husdyr med sykdom til følge	37
Forgjørelse av skip med mannskapsdød til følge	63
Forgjørelse av avling o.l. (Produksjonstap)	19
Brannstiftelse	6
Værmagi	9
Tap av lykke	8
Inngripen i kjønnsforhold (Kjærlighetsmagi)	14
Spådom	10
	398

lets straffelovgivning ble signeriet beskrevet som en del af trolldomsforbrytelsen. Signere som ble anklaget, anså seg hverken som syndere eller forbrytere. I prosess etter prosess stod de frem og vitnet med frimodighet om sin virksomhet. Særlig karakteristisk for signeriet var signernes bruk av ritualer og gjenstander. Vanligvis bestod signeriet i å lage salver av urter, jord, negler, hår o.l. som pasienten ble smurt med. Enkelte ganger skulle »medisinen« spises. Øl ble brukt til å svelge den med. Signerne leste bønner over pasientene for å øke den helbredende virkning av salvene. At bønner hadde en positiv og helbredende virkning, hadde både signerne og folk flest lært af presten. Signebønnerne inneholdt derfor som oftest de sterkeste ord signerne kjente fra de bønner som ble lest i kirken, Gud Fader, Jesus og Den hellige Ånd. Marianavnet ble mye brukt i signebønner på 1600-tallet. Det viser at folk følte seg knyttet til den katolske tro lenge etter reformasjonen var innført.

Signeriet var alment utbredt. Det ser vi av de mange opplysninger fra hele landet i prosessdokumentene. Signeriets utbredelse er dessuten meget godt kjent fra trykte samlinger av muntlig tradisjonsmateriale. Sist på 1800-tallet ble det samlet inn flere enn 1500 trolldomsformularer som fremdeles ble husket på bygdene i Norge.[67] De fleste av disse var signebønner. Det har vært mulig å

øve kritisk kontroll av mange formularer fordi de finnes bevart i skriftlig form i 1600-tallets »svartebøker«. Slike bøker er omtalt i noen få prosesser.[68] En rekke signebønner er også ordrett nedtegnet i rettsreferatene fra trolldomsprosessene.

Norske trollfolk ble hyppig beskyldt for signeri, se tabell 2. I 41 av de norske prosessene ble anklagede beskyldt både for signeri og maleficium. Signerne drev allerede en virksomhet der de forsøkte å anvende overnaturlige krefter. Når innbyggere i bygd og by oppsøkte signere, var det fordi de trodde at signerne hadde hjelp å gi. Men det var ikke alltid at signerne lyktes med sine helbredelsesforsøk. Den person som kom i klammeri med signere, ble mistenksom når han ble rammet av ulykker etter å være blitt ønsket skam og skade av slike folk. Det var meget nærliggende for lekfolk å tro at signefolk fremfor andre mennesker kunne utøve maleficium på samme måte som de ved hjelp av trolldom forsøkte å oppnå det gode.[69] Signerne med sin ritual- og gjenstandsbruk og sine bønneformularer måtte derfor ha lett for å få trolldomsmistanke rettet mot seg.[70]

Antallet af prosesser som både omfatter signeri- og maleficiumanklager kan synes lite. Signeri kunne nok i mange tilfeller være utgangspunktet for at mistanke om maleficium kom på tale. Men det var maleficiummistanken som skapte frykt for signerne og som førte til anmeldelse og rettssak. Folk flest hadde ingen grunn til å anmelde signere de hadde tillit til og behov for når de eller buskapen ble utsatt for sykdom.

Av tabell 3 går det frem at diabolisme forekom i 128, maleficium i 398 og signeri i 263 prosesser. Dette betyr ikke at det er bevart opplysninger om spesifikke anklagepunkter i tilsammen 789 av de 860 kjente norske trolldomsprosessene. Det forekom ofte flere anklager i samme prosess. En og samme person kunne bli anklaget bådet for signeri og flere tilfeller av maleficium.[70]

Tallene er et klart uttrykk for at *djevlepakten ikke* spilte noen *sentral rolle i de norske trolldomsprosessene*. Her må det gjøres unntak for Finnmarks vedkommende. I Finnmark inntok diabolisme en fremtredende plass blant hovedanklagene, jfr. diagram 4.

Forholdet mellom hovedanklagene var stort sett det samme i hele prosessperioden. Diagrammene viser også at Finmark er repre-

Tabell 3: Hovedanklagene i de norske trolldomsprosessene

Hovedanklage:	Antal ganger anklager forekommer: Hele landet:		Landet eksklusive Finnmark:	
Diabolisme.....	128	16,1 %	69	10,5 %
Maleficium.....	398	50,4 %	255	45,1 %
Signeri.....	263	33,5 %	251	44,4 %
Sum	789	100,0 %	575	100,0 %

Tabell 4: Forbrytelse og straff i norske trolldomsprosesser. Sammenhengen mellom trolldomsform og straff

	Injurie-saker	Signeri	Signeri/ Malefi-cium	Malefi-cium	Diabo-lisme	Sum
Dødsdom	2	3	24	179	69	277
Forvisning.....	3	24	9	7	0	40
Bøter/soning.....	1	19	1	4	1	34
Frifinnelse.....	89	36	2	95	15	236

sentert i materialet med en særlig stor andel av diabolisme- og maleficiumprosessene.

Vi må kunne slå fast at *maleficium og signeri utgjorde anklagegrunnlaget i de aller fleste trolldomsprosessene i Norge.* Utenfor Finnmark foregikk hele 90 % av trolldomsprosessene på dette anlagegrunnlaget. Det kan også slås fast at *signerianklager spilte en tilnærmet like stor rolle som maleficiumanklagene.* Dette stemmer godt overens med det en i dag vet om det tallmessige forholdet mellom hovedanklagene i andre land.

Det norske materialet bidrar til å underbygge påstanden om at maleficiumprosessen uten innslag av diabolisme var den mest utbredte trolldomsprosess i Europa.

Av tabell 4 fremgår det at det var nøye sammenheng mellom trolldomsprosessenes karakter og utfallet av prosessene.

Injuriesøksmålene viser hvor lite som skulle til av verbale motsetninger mellom naboer for å utløse en trolldomsprosess. De vi-

Diagram 4
Hovedanklagene i de norske trolldomsprocesser fordelt fylkesvis.

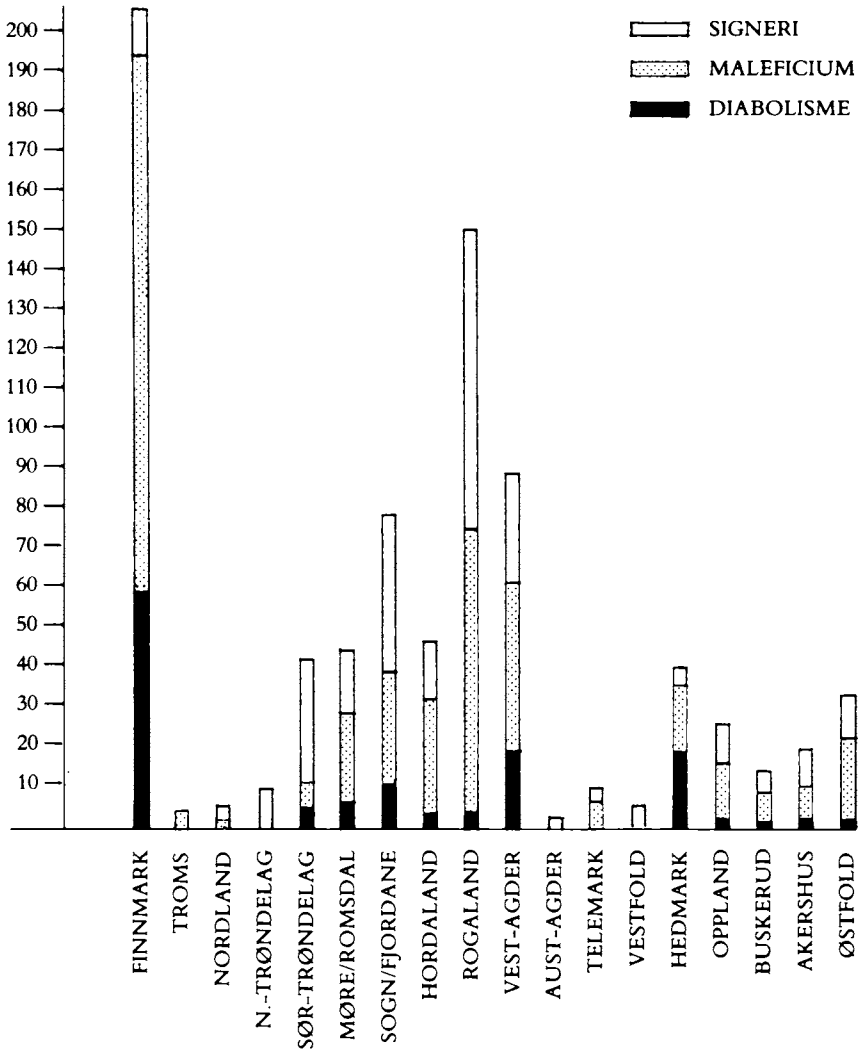

ser hvor lett trolldomsmistankene kunne gripe om seg. Det måtte være svært viktig for den mistenkte å forsøke å kvitte seg med trolldomsstemplet før det kom igang en mere omfattende ryktedannelse i nabolaget og rundt om i bygden. Dette lyktes også i en rekke tilfeller. Ærekrenkende betegnelser som »trollkjerring« og »trollmann« ble i en rekke prosesser dømt døde og maktesløse.

Tabell 5:
Dødsdommer i norske trolldomsprosesser fordelt på fylker i 10-årsperioder.

	ØSTFOLD	AKERSHUS	BUSKERUD	OPPLAND	HEDMARK	VESTFOLD	TELEMARK	AUST-AGDER	VEST-AGDER	ROGALAND	HORDALAND	SOGN/FJORDANE	MØRE/ROMSDAL	SØR-TRØNDELAG	N. TRØNDELAG	NORDLAND	TROMS	FINNMARK	IKKE LOKALISERT	SUM
1 1551–1560																				
2 1561–1570																				
3 1571–1580							3											3		
4 1581–1590											5							5		
5 1591–1600											3			3	1			7		
6 1601–1610							1			3			2				2	8		
7 1611–1620		1		8	7			6			4		2			2	1	1	32	+1	33
8 1621–1630	13	6		2	3	9	6	1		4	2		3			1	2	17	69		
9 1631–1640		1				1			1	9	5	1	1	1		5		6	31		
10 1641–1650		2				1			7	5	2		1	3	1	8	2	9	41		
11 1651–1660	1										1	1	1	3		1		18	26		
12 1661–1670	2			1					6	4		8	1	2		1		22	47		
13 1671–1680													3			1		1	5		
14 1681–1690												1							1		
15 1691–1700																	1		1		
16 1701–1710																				
17 1711–1720																				
18 1721–1730																				
19 1731–1740																				
Sum:	16	10		11	10	11	10	7	14	25	22	11	14	12	2	19	6	76	276	+1	277

Både disse avgjørelsene og frifinnelsesdommene i saker der det forelå signeri- og maleficiumbeskyldninger, tilhører hovedsakelig siste del av 1600-tallet. Før den tid var det vanlig at signerne ble forvist fra landet. De som benyttet seg av signeri, ble i overensstemmelse med forordning av 1617 og 1643 dømt til å betale bøter. Signere som også ble beskyldt for maleficium, ble som regel dømt

til døden. Fra midten af 1600-tallet ble det avsagt frifinnelsesdommer i raskt økende antall. Samtidig gikk tallet på dødsdommer raskt tilbake, se tabell 5.

Norske Lovs trolldomsartikler i perspektiv

Både den nedarvede straffelovgivning og det store flertall av trolldomsprosesser på 1500- og 1600-tallet var konsentrert om maleficium uten innslag av diabolisme. Straff for signeri var tatt med i lovene siden 1584. De fleste henrettelser i trolldomssaker var en følge av dødsdommer avsagt etter at domstolene hadde funnet tiltalte skyldig i maleficium. På denne bakgrunn er det oppsiktsvekkende at trolldomsartiklene i Danske og Norske Lov tar bort dødsstraffen for den del av trolldomsprosessene der den var hyppigst anvendt og nettopp i de sakene der den tradisjonelle rettsbevissthet i samfunnet siden tidlig middelalder hadde følt behov for dødsstraff, nemlig i de saker der trollfolk ved de drap og skader de utøvde ble oppfattet som farlige for omgivelsene på samme måte som draps- og ransmenn. Det er et langt sprang fra tankegodset hos de menn som Jørgen Erikssøn og Fredrik II som stod bak en konsekvent resepsjon av den demonologiske lære i de første etterreformatoriske trolldomslover på 1580-tallet og artikkel 10 i Norske Lovs 6. boks 1. kap. som omtaler maleficium som »galne, indbildede konster« hundre år senere.

Diabolisme var riktignok behørig tatt inn i loven og korrekt plassert i begynnelsen av 6. bok i henhold til Dekalogen som 6. bok ble bygget opp etter. Men formuleringen i artikkel 10 forteller om et syn på trolldom hos lovgiverne som røper skepsis til hele trolldommens realitet. Det var en halv og halvhjertet demonologi som til syvende og sist fant veien til Norske Lov. Lovens bokstav var fremdeles hård, men lovens ånd viser at lovgiverne var i ferd med å forlate troen på trolldom som realitet. Når troen på maleficium som faktisk mulig forbrytelse ikke lenger var tilstede hos lovgiverne og den var svekket og til dels borte hos mange av dommerne, var resultatet som i saken mot Reier Knutsvik at dommeren, som ikke fant at skade var skjedd, avviste troen på maleficium som innbilning og »bunde Enfoldighed«. Den radikale lovendring som her er påvist og som ville ha avverget en rekke henrettelser

om den ikke var blitt liggende siden 1672 som kommisjonsforslag, ses ikke påvist i nyere rettshistorisk litteratur.[71] Men den viser at Danske og Norske Lov på et viktig punkt ikke bare var en kompilasjon av eldre lovbestemmelser, men og gjennomsyret av et kritisk og nyansert syn på trolldommens realitet og mosaiske rettsprinsipper.

I årene 1584-1617 var trolldomslovgivningen i Norge strengere enn i Danmark. Det samme var tilfelle i årene 1683 (Danske Lovs ikrafttreden) til 1688 (Norske Lovs ikrafttreden). I disse årene var dødsstraff for maleficium opphevet i Danmark. Norske Lovs trolldomsartikler ble først opphevet med den nye kriminallov av 1842.

Bortsett fra signeribestemmelsen som i ett og annet tilfelle ble brukt mot kvakksalvere fikk trolldomsartiklene i Norske Lov minimal betydning for norsk rettspraksis.

Noter

1. Hans Eyvind Næss: *Trolldomsprosessene i Norge på 1500-1600-tallet.* En retts- og sosialhistorisk undersøkelse. Doktoravhandling. Stavanger 1981, s. 21, utgift på Universitetsforlaget, Oslo 1982.
2. Tingbok Bb 11 for Ryfylke, 1676, fol. 1a, Statsarkivet i Stavanger.
3. Ibid. fol. 1b.
4. Ibid. fol. 2a.
5. Tingbok Bb 16 for Ryfylke, 1681, fol. 1a, 2a, Statsarkivet i Stavanger.
6. Prosessen mot Anne Pedersdatter, Absalon Pedersen Beyers enke, I Danske Kanselli, Skapsakene, RA, Oslo og i Norske Samlinger, bd. 1, s. 525-548. Chra. 1852.
7. Norske Samlinger, bd. 1, Chra. 1852, s. 233-252.
8. Solør og Østerdalen tingbok nr. 3, 1649-1650 pag. 26-29, 115f, og nr. 5, 1656-1658, fol. 10b-11a, 71a-b, 91b-92a, Statsarkivet i Hamar.
9. Stavanger bytings- og rådstueprotokoll A 9, 1628-1631, fol. 24a, 28b-29b, 30b-31b, 32b-34b, 40a og Bendix Christian de Fine, Stavanger Amptes udførlige Beskrivelse (1745), utg. Stavanger 1952, s. 73f.
10. Rentekammeret, Lensregnskaper, Trondhjems len, 1645-1646, pk. 83, RA, Oslo.
11. Tingbok for Ryfylke Bb 25, 1691, fol. 34b, Statsarkivet i Stavanger.
12. Ibid. fol. 44b.
13. Bergenshus og Nordlands regnskaper, Antegnelser 95, ost 121, Amtsregnskaper, RA, Oslo.
14. L.Fogtmanns reskripter del. II 1670-1699, s. 340.
15. Justisprotokoll for Trondhjem lagting 1711-1739, fol. 28b-29a, Statsarkivet i Trondheim.
16. Ibid, fol. 31a.
17. Ibid. fol. 29a.
18. Ibid. fol. 37b.
19. Bøe, Arne: *Kristenrettar, I Kulturleksikon for Nordisk Middelalder bd. IX,* Oslo 1964, s. 297.
    Iuul, Stig: Landskabslove i KLNM X, Oslo 1965, s. 229.

Skeie, Jon: *Den norske strafferett bd. 1,* Oslo 1937, s. 40.

20. Bøe, op.cit. s. 297 f og Iuul op.cit.
21. Bøe, op.cit. s. 298.
22. Ibid.
23. Skeie, op.cit. s. 89.
24. Eldre Frostatingslov V s. 29 i Norges Gamle Love 1. Rekke, bd. 1, s. 176.
    Eldre Frostatingslov III 15 s.st. s. 152 jfr. V 45 s.st. s.182.
25. Se sakregister NGL 1 R.bd.5, jfr. Eldre Gulatingslov 28 i NGL 1.R. bd. 1.s.17 som presiserer begrepet »gernangum illum«, se Hans Paus, Norske Lover, Kbhvn. 1751, s. 47, 70.
26. Eldre Borgartings kristenrett, NGL 1.R. bd. 1, s. 351.
27. Eldre Gulatingslov 1.R. s. 19 og også Eldre Borgartings kristenrett I 16, II 25, III 22, Eldre Frostatings kristenrett V 45 NGl 1.R. bd. 1 s. 183, Eldre Eidsivatings kristenrett I 45 BGL 1.R. bd. 1, s. 390, II 35 s.st. s. 403, Eldre Frostatings kristenrett III 15 s.st. s. 152.
28. Eldre Borgartings kristenrett I 16 NGL 1.R. bd. 1, s. 351.
29. Eldre Gulatingslov 28 NGL 1.R.bd. 2., s. 495, senere inntatt i Sverres kristenrett 98 NGL 1.R. bd. 1, s. 434.
30. Eldre Eidsivatings kristenrett II 35 NGL 1.R. bd. 1, s. 403, også i Eldre Eidsivatings kristenrett I 46, s.st. s.390.
31. Som note 28.
32. Steinar Imsen: *Straff i KLNM XXI,* Oslo 1977, s. 321ff. Men bålstraff i trolldomssaker var kjent i Norden på denne tiden.
    Bengt Ankarloo: *Trolldomsprocesserna i Sverige,* Lund 1971, s. 31.
33. Knut Helle, Norge blir en stat 1130-1319, Oslo 1964, s. 41.
34. Eldre Gulatingslov 32 (Magnusteksten) NGL 1 R.bd. 1, s. 19.
35. Gulatingslova oversatt av Knut Robberstad, Oslo 1952, s. 46f.
36. NGL 1.R. bd. 2, s. 51.
37. Eldre Gulatingslov 28 NGL 1.R. bd. 1, s. 17, Eldre Borgartings kristenrett II 25 s.st. s. 362, III 22 s.st. s. 372, Eldre Gulagtingslov 32 s.st. s. 19 er opptatt fra Eldre Frostatings kristenrett V 45 s.st. s. 182.
38. Eldre Gulatingslov 28 NGL 1.R. bd. 1, s. 17 og s.st. s. 32, og s.st. bd. 2, s. 495.
39. Eldre Eidsvatings kristenrett NGL 1.R. bd. 1, s. 389.
    Eldre Frostatingslov III 15 s.st. s. 152 og V 45, s.st. s. 182.
40. Eldre Eidsivatings kristenrett I 45, NGL 1.R. bd. 1, s. 390.
41. Iuul, op. cit. s. 229, jfr. Ankarloo op. cit. s. 37.
42. Jens Arup Seip: *Sættargjerden i Tunsberg,* Oslo 1942, s. 189f, Bøe, op. cit. s. 303.
43. Nyere Gulatings kristenrett NGL 1.R. bd. 2, s. 326 f, jfr. tilsvarende tekst s. 306.
44. Nils Stubs Optegnelsesbøger til Oslo lagting, Chra. 1895, s. 39, 50.
45. NGL 1.R. bd. 4, s. 46.
46. Jørgensen, Poul Johs: *Den danske Straffe-rets Udvikling i Tiden fra Reformationen til Kristian V'tes Lov.* Utrykt gullmedaljeavhandling, Universitetet i København, s. 494, J.C.Jacobsen: *Danske Domme i Trolddomssager i øverste Instans,* Kbhvn. 1966, s. 137.
47. Kong Christian Den Fjerdes Lovbog af 1604, Mannhelgebolken 2. kap., Chra. 1885.
48. Fr.Brandt: *Forelæsninger over Den Norske Retshistorie bd. I,* Chra. 1880, s. 49.
49. Nils Stubs Optegnelsesbøger s. 39, 50, Norske Samlinger bd. 1 s. 231, saken mot Anne Pedersdatter, se note 6.
50. Norske Samlinger bd. 1, s. 256.
51. Norske Riksregistranter bd. III, s. 302. At brevet var sendt til lensherren i Stavanger, fremgår av de Fine, op. cit. s. 69f, der forordningen er sitert fra byens arkiveksemplar.
52. Lorentz Ewensen: *Samlinger af juridiske og historiske Materier, bd. II,* Trondhjem 1786, s. 38f. At forordningen var kjent f.eks. i Trondhjems len, fremgår av Lensregnskaper for Trondhjems len, pk. 39, vedlegg til kvitteringer 1627-1629, RA, Oslo, der det er registrert to eksemplarer av forordningen.

53. Biskop Jørgen Erichsøns innsats er omtalt mer utførlig bl.a. hos Johs. Elgvin: *En by i kamp,* Stavanger 1536-1814, Stavanger 1956, s. 74-89, Andreas Faye: *Christiansands Bispe- og stiftshistorie,* Chra. 1887, s. 149-202, John Elliot Quam; Joergen Eriksson: *A Study in the Norwegian Reformation 1571-1604,* Yale University 1968 in University Microfilms International series 1981, s. 69-80, 229-244.
54. Stavanger Domkapitels protokoll 1571-1630, Chra. 1901, s. 26-31, jfr. Faye op. cit., s. 193, Elgvin op. cit. s. 189.
55. Jacobsen op. cit. s. 142-147, 159f, 163.
56. *Corpus Constitutionem Daniae* v/ V.A.Secher, bd. III, s. 517f.
57. Weylle, Christen Ostersen: *Glossarium Juridicum Danico-Norwegicum,* Kbhvn. 1652, s. 788.
58. Poul Johs. Jørgensen: *Dansk Retshistorie,* Kbhvn. 1971, 5. oplag, s. 55.
59. Forordningen ble forkynt på Egersund fjerdingsting 23.6.1618, Tingbok for Jæren og Dalane 1613-1622, Stavanger 1953, s. 105. Den var kjent i Trondheim og finnes i samme arkiv som 1593-forordningen. Den er også registrert i Lensregnskaper for Bergenhus len, pk. 63, legg 6 under Bergen slotts inventarium, RA, Oslo.
60. Secher, op. cit. bd. III, s. 517f.
61. Torkell Mauland: *Trolldom,* Kra. 1911, s. 7, Jacobsen op.cit. s. 184.
62. Jens Chr. Johansen: *Studier i troldomsprocesserne ved Viborg landsting 1612-1637,* Utrykt specialopgave i historie ved København universitet 1977, s. 14.
63. W.Sieverts: *Hekseri og Overtro gennem Tiderne,* Kbhvn. 1941, s. 123, jfr. Gustav Henningsen: *Dagligliv i Danmark 1620-1720,* Kbhvn. 1969, s. 353, 366.
64. Henningsen, op. cit. s. 353.
65. Jacobsen, op. cit. s. 172.
66. Secher, op. cit. bd. V, s. 325 ff.
67. Se Reichborn-Kjennerud: *Vår gamle trolldomsmedisin,* Oslo 1927, A.C.Bang: *Norske Hexeformularer og magiske Opskrifter,* Kra. 1901-1902 og Ronald Grambo: *Norske trollformler og magiske ritualer,* Oslo 1979.
68. Hans Eyvind Næss, op. cit. s. 407.
69. Op. cit. s. 408 f.
70. Op. cit. s. 409.
71. Forarbejderne til Kong Kristian V.'s Danske Lov v/V.A.Secher og Chr. Støchel, Kbhvn. 1891-1892, bd. II s. 185.

IV Cap:
Om Forgribelse imod Kongens Høyhed,
eller Crimine Majestatis.

1 Art:

Hvo som lader sig Kongen eller Dronningen til Ære, Høyhed, Velfærd eller Regiering, Kongens Børn eller Descendenter, Kongens Fader, Broder og Søster, eller Kongens Raad af Hjemmel hvormed af Kongen, Regimentet paa hvis og ligger paa Stæder og Huse, og Kongens Øvrighed i Kongens Nafn, skiller paa noen Stæder, og ellers paa Landet da den Øvrighed af Kongen er forordnet, Mordbrand, Mandrab, Voldtægt, Hærværk, og ellers Landfredsbrud, Hjemsøgelse, Tyverie, Ran, Vold, Overfald, Drab, Mord, Forgiftelse, Trolddom, Kirkeran, Kirkebrud, Helligdagsbrud, Falsk Mynt, Falsk Segl, Falsk Vare, Falsk Vegt, Falsk Maal, Falsk Vidne, Falsk Ed, Falsk Dom, Falsk Skrift, Falsk Bref, Falsk Dokument, Falsk Testamente, Falsk Gave, Falsk Kiøb, Falsk Pant, Falsk Arv, Falsk Gield, Falsk Regnskab, Falsk Forlig, Falsk Forening, Falsk Forbund, Falsk Forsikring, Falsk Forpligtelse, Falsk Løfte, Falsk Tilsigelse, Falsk Stævning, Falsk Indkaldelse, Falsk Proklama, Falsk Edict, Falsk Forordning, Falsk Befaling, Falsk Kundgiørelse, Falsk Bekiendtgiørelse, Falsk Publikation, Falsk Anslag, Falsk Opslag, Falsk Udkast, Falsk Forslag, Falsk Anbefaling, Falsk Recommendation, Falsk Attest, Falsk Certifikat, Falsk Vidnesbyrd, Falsk Beviis, Falsk Documentation, Falsk Legitimation, Falsk Pas, Falsk Sikkerhed, Falsk Garanti, Falsk Caution, Falsk Borgen, Falsk Forskrivning, Falsk Obligation, Falsk Gield, Falsk Regnskab, Falsk Forlig, Falsk Forening, Falsk Forbund, Falsk Forsikring, Falsk Forpligtelse, Falsk Løfte, Falsk Tilsigelse, Falsk Stævning, Falsk Indkaldelse, Falsk Proklama, Falsk Edict, Falsk Forordning, Falsk Befaling, Falsk Kundgiørelse, Falsk Bekiendtgiørelse, Falsk Publikation, Falsk Anslag, Falsk Opslag, Falsk Udkast, Falsk Forslag, Falsk Anbefaling, Falsk Recommendation, Falsk Attest, Falsk Certifikat, Falsk Vidnesbyrd, Falsk Beviis, Falsk Documentation, Falsk Legitimation, Falsk Pas, Falsk Sikkerhed, Falsk Garanti, Falsk Caution, Falsk Borgen, Falsk Forskrivning, Falsk Obligation,

2.

Hvo som mener imod Kaar, eller Kaar, lader sig skiende at ville bringe nogen Forandring i Kongens absolut Arve-Regiering, straffes paa Liv, Ære,

3. Hver

Majestætsforbrydelsen i Danske Lov

Af *Ditlev Tamm*

Majestætsforbrydelsen er det centrale delikt i den politiske strafferet i ældre tid. Det er den forbrydelse, der i Danske Lov er belagt med den højeste straf: »Stor er altid den Forbrydelse, ved hvilken Folkets Hoved fornærmes, men aldrig bliver denne større, end naar Nationens Bestyrer tillige er dennes uindskrænkede Monark«, hedder det hos en af lovbogens kommentatorer, højesteretsassessor C.B. Brorson[1] endnu i slutningen af det 18. århundrede. Man kunne på denne baggrund have ventet, at kapitlet om majestætsforbrydelsen dannede indgangen til Danske Lovs strafferetlige del – den 6. bog »Om Misgierninger«. Det er imidlertid ikke tilfældet. Da Lauritz Nørregaard i 1790-erne skrev en første systematisk fremstilling af den danske strafferet,[2] indledte han ganske vist sin gennemgang af de enkelte forbrydelser med majestætsforbrydelsen, men herved måtte han gøre vold på systematikken i Danske Lov.

ET EKSEMPLAR AF LOVBOGEN blev *»med stor flid og Netteté«* renskrevet af arkivskriver Johannes Laverentzen. Det blev indbundet i sølvbind og opbevares nu på Rigsarkivet. Her er gengivet en side, der viser overskriften til 6. Bogs 4. Kapitel og de første bestemmelser i kapitlet.

Nørregaards udgangspunkt var, at »Crimen læsæ Majestatis, der umiddelbar begaaes mod hele Staten eller Regenten, i Almindelighed maae blive at ansee som den største Forbrydelse i det borgerlige Selskab«. I lovbogen var placeringen af majestætsforbrydelsen imidlertid afhængig af, hvor denne forbrydelse måtte høre hjemme, når udgangspunktet var en ordning af forbrydelserne, der fulgte rækkefølgen af de ti bud eller dekalogen. Det blev herefter i det 4. kapitel i straffelovbogen – efter forbrydelserne mod Gud – at majestætsforbrydelsen fandt sin plads. I 6-4-1 fastsættes straffen for den alvorligste form for majestætsforbrydelse, at den skyldige havde »forbrut Ære, Liv og Gods, den højre Haand af hannem levendis afhuggis, Kroppen parteris og læggis paa Stægle og Hiul, og Hovedet med Haanden settis paa een Stage«. Det var straffen for den, »som laster Kongen, eller Dronningen, til Beskæmmelse, eller deris og deris Børns Liv eftertragter«. Samme straf var i 6-4-2 fastsat for den, »som enten med Raad, eller Daad lader sig finde at ville bringe nogen Forandring i Kongens absolut Arve-Regæring« og i 6-4-3 for »Oprør« eller sammensværgelse – »Stempling« – mod kongen eller bistand til »Kongens offentlige Fiender«. Der var således sat et effektivt strafferetligt værn om kongens person, regeringsformen og statens sikkerhed personificeret ved kongen. I Danske Lovs 6-4 »Om Forgribelse imod Kongens Højhed, eller Crimine Majestatis« betragtes »Kongen« og ikke staten, som den, mod hvem de enkelte handlinger er rettet.

Majestætsforbrydelsen var ikke et nyt forbrydelsesbegreb, der introduceredes ved Danske Lov, men det var – for at benytte C.B. Brorsons udtryk – først »efter Souveræniteten«, at de forskellige forseelser, der indeholdes i de 18 artikler i Danske Lovs 6-4, blev samlet under en fælles betegnelse. Som i lovbogen i øvrigt levede gammelt og nyt side om side også i dette kapitel, men hele strafferetten blev nu fremstillet efter nye principper, der kom til udtryk i den måde, hvorpå straffebudene var ordnet i Danske Lovs 6. bog.

Danske Lovs strafferetssystematik

Strafferetten er ikke en del af Danske Lov, der i særlig grad har vakt eftertidens beundring. I 1822 kalder Anders Sandøe Ørsted[3] den kriminelle del af loven for »den mindst fuldkomne«, og den

norske jurist L.M.B. Aubert, der viede Danske og Norske Lov et indgående studium, fandt, at strafferetten i Danske Lov »lider af store mangler, og 6. bog er i det hele den sletteste«.[4] Det er da også let med udgangspunkt i senere tiders syn på strafferetten at finde adskillige brist, når det gælder strafferetten i Danske Lov. Der savnes almindelige bestemmelser om betingelserne for strafansvar, for strafbarheden af medvirken og forsøg og faste principper for, hvilken straf der var forskyldt for de enkelte forbrydelser. Forskellige ikke altid let forenelige opfattelser af straffens funktion finder udtryk i ofte ret strenge staffe, således at dødsstraf i form af bålstraf, hængning, halshugning, ja endog drukningsstraffen blev led i lovens pønale system. Danske Lovs 6. bog fremtræder indholdsmæssigt i en noget uegal skikkelse, hvor bestemmelser fra landskabslovene, ældre rigslovgivning, Christian IV's recesser og enkelte specielle straffebud trives side om side, uden at der er blevet gjort forsøg på effektivt at udjævne forskellene i lovens forskellige lag. At Danske Lov derved skulle være udtryk for et andet og lavere stade end megen anden samtidig straffelovgivning i Europa, turde dog være tvivlsomt, og det måtte under alle omstændigheder betragtes som en fordel nu at have strafferetten samlet på eet sted. En dansk strafferetsvidenskab, der kunne have leveret det nødvendige teoretiske grundlag for en ny straffelovbog, hører tiden efter 1800 til. Lovens mangler er i vidt omfang udtryk for strafferettens stade endnu i slutningen af det 17. århundrede, og Ørsted kunne da også med rette fremhæve, at Danske Lov »udmærker sig ved en for sin Tid særdeles mærkelig Afholdenhed fra martrende Dødsstraffe«.[5] Det hører også med i billedet af Danske Lovs strafferet, at væsentlige dele af strafferetten blev skærpet ved nye forordninger i tiden kort efter 1683. Det gjaldt en forordning fra 1690 om tyveri, hvor Danske Lov praktisk taget havde afskaffet dødsstraffen, og en forordning 1697 »Om grove Morderes Straf«, der skærpede dødsstraffen. På den anden side er det blevet anført i forbindelse med Danske Lovs 6. bog, at der ved optagelsen af ældre lovbestemmelser blev gået for ukritisk frem i forhold til den samtidige retspraksis, der havde et langt mere nuanceret præg, end man kunne se det af lovens bestemmelser, idet domstolene ikke altid følte sig bundet af de strenge strafferammer, men ofte lod nåde gå for ret. Det hævdes samtidig, at »på de punkter, hvor lovbogen gav ny straffe-

PRACTICA NOVA
Imperialis Saxonica
RERUM CRIMINALIUM
In partes
III
DIVISA
AUTORE
BENEDICTO CARPZOVIO
IV. D. Elect. Saxon. Scabin. Assess.
WITTEBERGÆ
Sumptibus Hæredum
Zachar. Schureri
ANNO
1635

bestemmelser, var disse ikke præget af nogen blødsødenhed ...«.[6] Netop bestemmelserne om majestætsforbrydelse nævnes som eksempel, men Danske Lov var dog altså ikke strengere, end at det blev fundet nødvendigt kort efter lovens ikrafttræden at foretage en række strafskærpelser, og den opfattelse, at strengere straffe var den mest effektive måde, hvorpå kriminalitet kunne forebygges, holdt sig langt ind i det 18. århundrede.

Mens Danske Lovs 6. bog i henseende til sit indhold i vidt omfang som loven i øvrigt bygger på ældre lovgivning, er forholdet et andet, når det gælder lovens form. I Danske Lovs 6. bog fremtræder strafferetten i en helt ny ramme. Al gældende strafferet var her samlet og ordnet systematisk. Ved som grundlag for straffebudenes opstilling at benytte dekalogen viste Danske Lov sig som et barn af sin tid.[7] I tiden efter reformationen havde de ti bud og mosaisk ret fået stigende indflydelse på strafferetsforestillingerne. I flere tyske straffelovbøger var siden slutningen af det 16. århundrede dekalogens ordning lagt til grund, og i løbet af det 17. århundrede vandt denne ordning også indpas i den strafferetlige litteratur og afløste en strafferetssystematik, der fulgte romerretten og dermed ordningen i Digesttitlerne 47 og 48. Eksempler på at et nyt system lægges til grund er den velkendte fremstilling af Benedict Carpzov: *Practica Nova Saxonica Criminalium* (1635), og også i naturretslæren var dekalogens ordning forbilledet, således hos Hugo Grotius, der forinden i *De jure belli ac pacis libri tres* (1625) havde anbefalet dekalogens orden.[8] Danske Lovs 6. bog kan således med hensyn

CARPZOVS PRACTICA NOVA

Titelblad fra den tyske jurist Benedict Carpzovs *Practica Nova Imperialis Saxonica Rerum Criminalium* fra 1635. Carpzovs fremstilling af strafferetten nød en meget stor autoritet i samtiden og var også kendt herhjemme. En senere tid betragtede Carpzov som en meget streng dommer og en legende tilskriver ham afsigelsen af mere end 20.000 dødsdomme. Nyere undersøgelser har vist, at hans strafferetlige syn tværtimod var præget af mildhed, og det her gengivne titelblad viser da også netop hvorledes den strenge ret (tv.) kan mildnes (th.). Dette eksemplar af Carpzovs strafferetsværk har tilhørt Henning Pogwisch, der var et af de medlemmer af den 1. lovkommission, der var med til at afgive betænkning om majestætsforbrydelsen, som netop i Carpzovs værk var indgående behandlet.

til sin form betragtes som en modernisering af strafferetten, der nu fulgte samme system som den samtidige udenlandske strfferetslovgivning og strafferetsvidenskab. Dansk ret havde ikke tidligere kendt en strafferetssystematik, men straffebestemmelserne havde været spredt i lovgivningen uden fast system. Danske Lovs 6. bog betegner dog samtidig afslutningen på en epoke, hvor mosaisk ret havde været med til at forme strafferetstænkningen. Nye forordninger af strafferetligt indhold i årene efter 1683 ændrede og supplerede Danske Lov uden at blive indarbejdet i lovens system. Den stramme systematik i Danske Lovs 6. bog blev snart udhulet, og samtidig tabte »Mose Lov« gradvis terræn som bindende norm inden for dele af strafferetten.[9]

I Danske Lov er rækkefølgen af de ti bud fulgt meget nøje. I andre samtidige eller ældre fremmede love og strafferetsfremstillinger er dekalogen vel lagt til grund ved bestemmelsen af, hvilke forbrydelser eller forbrydelseskategorier der omhandles, men rækkefølgen er ofte en anden end dekalogens, ligesom der også kun sjældent er tilstræbt fuldstændighed. Det gælder bl.a. fremstillingen hos Carpzov, der kun medtager en del af de forbrydelseskategorier, der kunne støttes på dekalogen og det i en anden rækkefølge. Kun sjældent er dekalogen så konsekvent anvendt som i Danske Lov.[10]

De færdige konturer af Danske Lovs 6. bog tegner sig allerede i Rasmus Vindings såkaldte »første projekt«, der var udarbejdet i 1669, men ført à jour frem til 1672. Projektet blev udarbejdet efter en kongelig ordre af 11.3.1669, hvortil var knyttet dispositionen til en ny lovbog. Også denne disposition synes at tage udgangspunkt i dekalogen, men rækkefølgen af budene var ikke her konsekvent fulgt. I dispositionen indledes strafferetten med to kapitler om majestætsforbrydelse: »Cap. I. Om crim. læs. majest. divinae, om trolddomb, blasphemie, atheister etc.« og »Cap. II. Om crimen læsæ majestatis humanae«. Efter disse kapitler om den guddommelige og den jordiske majestæt følger manddrab og mord, (kap. 3), tyveri, røveri og kirkebrud (kap. 4), ran, vold og hærværk (kap. 5), horeri og løsagtighed (kap. 6) og kirkefred, tingfred, husfred og gårdsfred etc. (kap. 7).

Det er åbenbart, at Vinding ved udarbejdelsen af sit projekt til en straffelovbog har lagt denne disposition til grund, men har fore-

taget ombytninger af kapitler for at bringe sit system i bedre overensstemmelse med dekalogen. Der er tillige indsat nye kapitler, således at samtlige ti bud modsvaredes af straffebestemmelser. En afvigelse i forhold til dispositionen er således indsættelsen af lovbogens kapitler om »sværen og banden« og helligbrøde, kap. 2 og 3, og kap. 5 »om Børns Forseelse mod Forældre item Husbonds og Hustruis«, der knytter sig til det 2., 3. og 4. bud. Nye er også bestemmelserne om blasfemi i 6-1-7 og 8, men iøvrigt er indholdet af kap. 1, 2 og 3 hentet i ældre ret, – særlig Christian IV's store Reces 1643 – mens de fleste af bestemmelserne i kap. 5 er nye. På denne måde kom straffeloven til at genspejle hele dekalogen. Det betød, at såvel straffebestemmelser, der knyttede sig til det første til tredje bud, der handler om forholdet mellem Gud og mennesker – lovens første tavle – som bestemmelser, der refererede sig til den anden tavle, der indeholder budene om menneskets forhold til sin næste, var samlet i Danske Lovs 6. bog. Også de straffebestemmelser, der i ældre lovgivning havde været at finde i kirkeretten, det gjaldt således en del af bestemmelserne i kapitel 1 om fremmede religioner samt om banden og sværgen og om helligbrøde, blev nu sat sammen med verdslige straffebestemmelser. I samtidig udenlandsk lovgivning finder man paralleller til denne forening af kirkelig og verdslig strafferet, og man kan sikkert tolke disse bestræbelser som et bevidst ønske om at samle strafferetten i sin helhed på et sted. Kongen havde også tidligere som »Christen Øvrighed« eller med den i tysk protestantisk kirkeret benyttede term »custos duarum tabulæ« – vogter af begge lovens tavler – indskærpet de bestemmelser, der optoges i de første kapitler i 6. bog. I en erklæring af 2.9.1661[11] til den 1. lovkommission havde gejstligheden i Ribe Stift anbefalet, at der udpegedes særlige fiskaler til at have indseende med »Æder, Sværn og Banden, saa vel som Helligbrøde og ufornøden Arbeid som et pløie, saae och høste, age Høe och Korn paa Sabbaterne och hellige Dage«. Det var således ikke noget langt spring nu at udskille disse bestemmelser af kirkeretten i de ældre recesser og indordne dem under den verdslige strafferet i lovens 6. bog.[12]

Hvis Rasmus Vinding ved udarbejdelsen af 6. bog havde fulgt Hugo Grotius, ville majestætsforbrydelsen have indledt strafferetten: »Nam parentum nomine, qui naturales sunt magistratus, etiam

alios rectores par est intelligi quorum auctoritas societatem humanam continet«. Hugo Grotius anerkendte ikke forbrydelser mod Gud, og strafferetten måtte derfor – når man ville følge budene – indledes med krænkelser af forældre som den naturlige øvrighed, hvormed Grotius ligestiller andre, hvis autoritet opretholder det menneskelige samfund. I stedet indleder Vinding med tre kapitler, der knytter sig til lovens første tavle. Hermed får majestætsforbrydelsen en særlig placering.

Majestætsforbrydelsen i dansk og europæisk ret

Bestemmelserne i 6-4 »Om Forgribelse imod Kongens Højhed eller Crimine Majestatis« danner overgangen mellem de bestemmelser, der knytter sig til lovens første og anden tavle. 6-4 er placeret umiddelbart foran det kapitel, der handler om forbrydelser mod forældre, ægtefæller og tyende eller husbond. I den samtidige strafferetlige teori kunne man se majestætsforbrydelsen knyttet til forbrydelserne mod Gud – »sacrilegio proximum est«, majestætsforbrydelsen står helligbrøde nær, hed det med et citat fra romerretten[13] – men tanken om at fyrsten som højeste øvrighed var landets fader og overgreb mod ham at sammenligne med fadermord – parricidium – kom også til udtryk i tiden.[14] Man kan derfor såvel betragte placeringen af 6-4 som et udtryk for, at bestemmelserne er knyttet til det 4. bud, hvis strafferetlige modstykke var krænkelser af øvrighed og forældre, som man kan betragte den som forenelig med et mere teokratisk syn. Placeringen af 6-4 i Danske Lov giver udtryk for begge synspunkter, hvilket i et så grundigt gennemarbejdet lovværk som Danske Lov måske ikke er en ren tilfældighed.

Ikke blot var placeringen af majestætsforbrydelsen som det fjerde kapitel i Danske Lovs 6. bog udtryk for en systematisk nytænkning. Også ved udformningen af de enkelte bestemmelser i dette kapitel var en ny opfattelse slået igennem. Majestætsforbrydelsen kan følges langt tilbage i tiden som et centralt begreb i den politiske strafferet. Det romerske majestætsforbrydelsesbegreb – crimen majestatis – var et vigtigt udgangspunkt ved udviklingen af majestætsforbrydelsen i Europa i middelalderen. I Dig. 48,4 »Ad legem Iuliam maiestatis« findes majestætsforbrydelsen omtalt, men det var især den under de senromerske kejsere Arcadius og Hono-

JØRGEN SEEFELD (1594–1662) havde i sine unge år studeret ved en række europæiske universiteter. 1630 blev han landsdommer på Sjælland og 1640 rigsråd. Som dommer havde han således en lang erfaring, da han i 1661 blev medlem af den første lovkommission. Stik af Haelwegh efter maleri af Wuchters. Frederiksborg.

rius i 397 udstedte *lex Quisquis* (Codex 9, 8, 5), der ved at slække på kravene til afgrænsningen af denne forbrydelse og ved at skærpe straffen, gjorde den til grundlaget for den europæiske retsudvikling på dette felt. Karakteristisk var således udvidelsen af beskyttelsen til både kejserens person og hans rådgivere, dødsstraffen og formuekonfiskationen, at også den skyldiges sønner kunne rammes af straf, og en række andre fravigelser af den almindelige lovgivning i skærpende retning, de såkaldte *singularia*. I Danmark optræder majestætsforbrydelsen i forordninger fra midten af det 13. århundrede. Det er troskabsbruddet mod kongen, der i disse forordninger danner grundlaget for forbrydelsen. I en forordning fra 1276[15] nævnes som eksempler på majestætsforbrydelse – ordet benyttes ikke – anslag mod kongens liv, uden kongens vidende at sværge en ny herre troskab og anslag i råd og dåd mod sin herres vel eller ære.

En forordning »si quis impetus fuerit«, der ofte tillægges Christoffer I, og om hvis datering der hersker tvivl, men som formentlig stammer fra midten af det 13. århundrede,[16] taler om crimine lese majestatis« og »producio« og »traditio«, eller forsøg på drab af kongen (og en række andre personer), klassiske led i forræderiforbrydelsen. Karakteristisk for disse love er de udførlige bestemmelser om den processuelle fremgangsmåde. Herved adskiller de sig fra romerretten. »Iudas værk« er en betegnelse, der af vederloven anvendes om den, der svigter sin troskabspligt, mens at bære »avindskjold« mod riget er Eriks Sjællandske Lovs betegnelse (2,27) for forræderi. Anders Sunesen (kap. 62) benytter i sin parafrase betegnelsen crimen laesae majestatis om den handling at falde som fjende ind i kongens rige »quando quis ad impucnandum regem regnum ejus hostiliter intrare præsumit«. Ikke blot den skyldiges løsøre, men også hans faste ejendom tilfaldt i dette tilfælde kongen.

Ulydighed mod kongens befalinger opfattedes i middelalderen som en krænkelse af kongens majestæt. I forordningen om manddrab af 28.12.1200 benyttes ikke udtrykket majestætsforbrydelse, men der tales om den, der har krænket den kongelige majestæt – »regiam se offendisse non ambiguat majestatem«. I kongebrevene er majestætsforbrydelsen benyttet for den forbrydelse, der bestod i at krænke de i brevet tilsagte rettigheder og dermed kongens be-

faling. I retspraksis i det 16. århundrede finder den tanke udtryk, at den der krænker en dommer i funktion »haffuer jo sig emod høgbemelt kong: mayst: allis voris naadigste heris, høyhed forgrebit[17] ...«, sml. herved overskriften over Danske Lovs 6-4: »Om Forgribelse mod Kongens Højhed« – også i dette kapitel er der kontinuitet.

I det 16. og 17. århundrede var majestætsforbrydelsen genstand for en righoldig retslitteratur. Romerrettens regler dannede her et naturligt udgangspunkt, og den romerretlige opfattelse af majestætsforbrydelsen vandt da også i stadig større omfang frem. En konsekvens var, at en lang række forskellige handlinger nu systematisk blev samlet under betegnelsen majestætsforbrydelse. Hvor det i middelalderen især havde været troskabsbruddet, der dannede grundlag for majestætsforbrydelsen, vandt den romerretlige opfattelse, hvorefter majestætsforbrydelsen var uden faste grænser, nu i stadig stigende grad frem. Forfattere som Gigas (1557), Decian (1591), Farinacius (1610), Bocer (1619), Carpzov (1635), Matthäus (1644) er blot nogle af de få, der i det 16. og det 17. århundrede var med til at forme den teoretiske opfattelse af majestætsforbrydelsen, der kom til at præge synet på denne forbrydelse indtil det 18. århundrede.[18]

Særlig Carpzovs *Practica Nova Saxonica Rerum Criminalium* (1635), der byggede på det romerske majestætsforbrydelsesbegreb, fik betydning. Her skal også nævnes et andet eksempel på behandlingen af majestætsforbrydelsen i den strafferetlige teori, en ofte citeret fremstilling af Heinrich Bocer: *Tractatus compendiosus de crimine maiestatis* fra 1619,[2] hvis systematik peger i retning af ordningen af Danske Lovs 6-4. Bocer sondrer inden for majestætsforbrydelsen mellem de alvorligste tilfælde, som han med et fra den ældre romerret hentet udtryk kalder for *perduellio*,[19] og på den anden side, hvad han kalder *majestatis crimen in specie*. Perduellio inddeler han i den egentlige *(proprie)* og *quasi*perduellio. De vigtigste former for perduellio var krænkelse af kongens person, forsøg på at fordrive kongen fra hans land og forsøg på omstyrtelse af statsforfatningen (statuum formam). Karakteristisk for perduellio var den fjendtlige hensigt (hostili animo), hvorved perduellio adskilte sig fra den majestætsforbrydelse *in specie,* der bestod i at udøve

kongelige magtbeføjelser eller at tiltage sig kongens navn eller insignier. Den tredje form for majestætsforbrydelse – *quasiperduellio* – forelå ved foretagelsen af handlinger, der ikke var rettet direkte imod kongen, men mod hans rådgivere eller embedsmænd, der betragtedes som dele af hans legeme, »cum hi pars corporis ipsius imp. dicantur«. Hermed var skabt et systematisk grundlag for behandlingen af de mange forskellige former, som majestætsforbrydelsen kunne antage. Straffen var afpasset efter angrebets grovhed. Alvorligst straffedes perduellio, angreb på kongens liv, statsformen eller oprør, mens tilranelse af kongelige rettigheder og angreb mod kongens embedsmænd rangerede noget lavere på straffeskalaen. Det samme gjaldt angreb i form af injurier i modsætning til legemlige angreb mod kongen eller kongelige personer. Det er karakteristisk for majestætsforbrydelsen i den skikkelse, den fik i litteraturen i det 16. århundrede og 17. århundrede, at en lang række forskellige handlingstyper var samlet under en fælles betegnelse. Med den stadige styrkelse af kongemagten blev statsforbrydelserne i stadig højere grad majestætsforbrydelser, således at forbrydelser mod staten og mod kongens person smeltede sammen. Staten personificeredes af indehaveren af kongemagten.

Fiskalprocessen var betegnelsen for den særlige proces, der knyttede sig til majestætsforbrydelsessagerne. Karakteristisk var her, at der på en række punkter blev gjort undtagelser – et eksempel på de såkaldte *singularia* – i forhold til den almindelige proces. I sin fremstilling af den tyske strafferet giver Carpzov en oversigt over sådanne singularia og opregner i alt 11 singularia. Det gælder f.eks. bestemmelsen i C.9, 8, 5 om, at også børn kunne hæfte for deres fars forbrydelse, at appel var udelukket, at også fraværende kunne domfældes, tortur kunne anvendes i videre omfang end ellers, almindelige vidneregler gjaldt ikke, forsøg – ja den blotte hensigt til at begå forbrydelsen – kunne straffes på lige fod med straffen for fuldbyrdet forbrydelse, processen var formløs, og straffen bestod ikke blot i dødsstraf, men også i ærestab og tab af formue og undertiden skulle også forbryderens hus tilintetgøres.

Ved sin bestemmelse af de fyrster, mod hvem majestætsforbrydelsen kunne begås, og ved definitionen af begrebet »maiestas« byggede Carpzov på Jean Bodins og Henning Arnisäus' suverænitetslære. Enhver fyrste, der ikke anerkendte en anden herre over sig,

HENRIK ERNST (1603–1665) var født i Helmstedt, men kom i 1623 til Danmark, hvor han i 1639 efter en lang udenlandsrejse med Christian IV's søn Valdemar Christian blev professor ved det adelige akademi i Sorø. Som elev af Bodin og Henning Arnisäus var Henrik Ernst formentlig allerede tidligt tilhænger af en stærk kongemagt, men han måtte i sine værker før 1660 i overensstemmelse med den daværende statsform anerkende rigsrådets position og en vis modstandsret. Efter 1660 viste han sig derimod klart som tilhænger af den nye styreform. Han var medlem af de to første lovkommissioner. Stik af Haelwegh efter maleri af Karel van Mander. Det kgl. Bibliotek.

var herefter beskyttet af majestætsforbrydelsesreglerne. Også kongen af Danmark var en majestæt efter denne opfattelse, fremhæves det udtrykkeligt af Carpzov.

Danske Lovs bestemmelser i 6-4 om majestætsforbrydelse må ses som led i denne tradition, for et vidt begreb om majestætsforbrydelse, der havde fæstnet sig i Europa på dette tidspunkt. Koncipisten af 6-4 Rasmus Vinding forenede i dette kapitel bestemmelser, der havde rod i ældre dansk ret, med sådanne, der var udtryk for en ny af romerretten inspireret opfattelse. Nyt var begrebet majestætsforbrydelse ikke, da det fandt optagelse i Danske Lov, men ændringen i regeringsformen gav anledning til nytænkning med hensyn til forbrydelsens indhold. De to kendte danske majestætsforbrydelsesprocesser fra 1660-erne – mod Kaj Lykke og Corfitz Ulfeldt – viste klart, at forbrydelsen nu havde fået en anden position på den strafferetlige rangskala. Særlig viste sagen mod Kaj Lykke, der i september 1661 af den nyoprettede højesteret var blevet fradømt ære, liv og gods for crimen laesae majestatis på grund af sine uforsigtige bemærkninger i et brev til en af sine tjenestepiger om dronningens forhold til sine lakajer, tydeligt, at majestætsforbrydelsen havde fået et ganske andet indhold end tidligere. Det var vistnok ikke tidligere sket, at den blotte fornærmelse af kongens person havde givet anledning til idømmelse af dødsstraf for majestætsforbrydelse, og særlig vidtgående – også i et europæisk perspektiv – var det, at fornærmelser af personlig art, som ikke tilsigtede at rejse tvivl om kongens regeringsduelighed – men som egentlig var rettet mod dronningen[20] – blev straffet lige så hårdt, som hvis der havde været tale om et anslag mod kongelige personers liv. Kaj Lykke-processen må vist i så henseende betragtes som et unikum i europæisk retshistorie. Senere blev det i dommen over Corfitz Ulfeldt 1663 fastslået, at han »haver begaaet Crimen læsæ majestatis i høieste Grad, og at han for Hans Kgl. Mayestæts og det ganske kongelige Huses Sikkerhed, saavel som og for samtlige Undersaatters Rolighed og Velstands Skyld, foruden nogen foregaaende Kald og Varsel, egen Persons Nærværelse eller andre sædvanlige Formaliteter af Proces, som alle Christne Nationers velgrundede Lov i saadant Tilfælde undtager skal for sine afskyelig og criminel Bedrift hermed dømmes og derfor lide efterskrevne Straf: ...«[21]

Danske Lovs 6-4 bliver til

Tilblivelsen af Danske Lovs regler om majestætsforbrydelse lader sig ret nøje følge på grundlag af forarbejderne. Umiddelbart efter afslutningen af Kaj Lykke-sagen fik den i 1661 nedsatte første lovkommission af kongen befaling til at afgive udtalelse om fiskalprocessen. Det skete den 21. oktober 1661, og allerede en uge efter, den 28. oktober, forelå lovkommissærernes betænkning.[22] Denne betænkning, hvori lovkommissærerne søger at afgrænse majestætsforbrydelsens begreb og fremstille de vigtigste regler om processen, »saa vit vi det nu kunne eragte og forstaa och hos andre nationer brugeligt er«, er den første behandling af majestætsforbrydelse i forbindelse med lovarbejdet. Selv om Danske Lovs 6-4 langt fyldigere gør op med majestætsforbrydelsen, har man sikkert med rette i denne betænkning, der er underskrevet af Jørgen Seefeld, Iver Krabbe, Otto Krag, Henning Pogwisch, Henrik Ernst, Peder Lassen, Peder Scavenius, Peder Pedersen og Klaus Ravn, villet se inspirationen til størsteparten af de i alt 18 bestemmelser, der senere optoges i Danske Lov 6-4. Kommissærerne citerer her både romerretten og den nyere tyske lovgivning, således Carolina, der i art. 124 indeholder en bestemmelse om forræderi, men ikke om majestætsforbrydelse. Her fastsættes straffen til partering som i Danske Lov 6-4-1. I forhold til de bestemmelser, der senere optoges i Danske Lov, savnes i betænkningen kun en omtale af forhold svarende til 6-4-2 om angreb på statsforfatningen, 6-4-5 om pligten til at deltage i det almindelige landeopbud og 6-4-6 om at tage tjeneste hos fjenden i krigstid. I modsætning til Danske Lov er der blot tale om en kortfattet opregning af de handlinger, der faldt ind under majestætsforbrydelsen. Det er bemærkelsesværdigt, at betænkningen tilsyneladende anlægger en mindre vid betragtning af majestætsforbrydelsesbegrebet, og straffen herfor end det var sket i Kaj Lykke-sagen umiddelbart forinden. Fornærmelser mod kongen og dronningen er således ikke uden videre sidestillet med anslag mod monarkens liv, men det fremhæves, at skriftlige eller mundtlige angreb på kongen, som nøjagtigt bevises og vedgås, straffes efter sagens beskaffenhed og den beskyldtes intention, nu på liv, nu på ære, nu på gods, nu på liv, ære og gods tilsammen.

Der var også andre end lovkommissionen, der på det tidspunkt beskæftigede sig med fiskalprocessen.[23] Således kunne den nyud-

OTTE KRAG (1611–1666) var en af den gamle adels lærdeste og dygtigste mænd. Han var ingen tilhænger af det nye regime, men blev dog assessor i statskollegiet og medlem af de to første lovkommissioner. Under en lang udenlandsrejse 1630–1638 havde han lagt hovedvægten på juridiske studier. 1634 blev han consiliarius juridicae facultatis i Padova, han disputerede ved juridiske disputationer i Strasbourg og studerede juridisk praksis ved rigskammerretten i Speyer. 1645 blev Otte Krag øverste sekretær i Danske Kancelli og 1653 rigsråd. Kobberstik på Det kgl. Bibliotek.

nævnte generalfiskal Søren Kornerup den 24.10.1661, blot tre dage efter, at lovkommissionen havde fået ordre til at overveje dette spørgsmål, forelægge sit projekt i 29 §§.[23] Dette projekt blev kommenteret af lovkommissærerne, og omvendt fik også Søren Kornerup lejlighed til at kommentere lovkommissærernes betænkning. Herefter er der ikke megen omtale af majestætsforbrydelsen i forarbejderne til lovbogen. Den anden lovkommission henviste i sit proceslovforslag fra 1663 til betænkningen fra 1661, og der var således ikke i mellemtiden sket nogen ændring i lovkommissionens syn på majestætsforbrydelser.

Fra ca. 1666 stammer nogle anmærkninger fra Søren Kornerups hånd til lovkommissærernes betænkning om majestætsforbrydelsen.[24] Kornerup udtaler sig her kritisk om lovkommissærernes behandling af majestætsforbrydelsen. Blandt de punkter i betænkningen, som han mente at burde kommentere, var »Misgierning imod Kongen, Dronningen og deres Børn«. Kornerup var utilfreds med, at der ved fornærmelser mod kongen og dronningen efter lovkommissærernes betænkning skulle tages hensyn til den skyldiges »intention«. Så kan »ingen skalk straffes højere, end som han selv vil erkjende«, mente Kornerup, og han erindrede i den forbindelse om, at Peder Lassen den morgen, sagen mod Kaj Lykke »Kejes sag« behandledes i Højesteret, havde gjort en »exception« over for grev Rantzau og Henrik Ernst. Hvad der nærmere skjuler sig bag disse ord, der ikke ses tidligere at have været fremdraget i forbindelse med Kaj Lykke-sagen, er ikke ganske klart, men teksten tyder på at Peder Lassen har udtrykt betænkelighed ved helt at se bort fra spørgsmålet om Kaj Lykke havde haft til hensigt at fornærme dronningen – hvad han jo ikke havde, da hans egentlige »intention« gik i en anden retning. I betænkningen af 28. oktober gøres således synspunkter gældende, som ikke kom frem i forbindelse med behandlingen af Kaj Lykke-sagen, hvor Peder Lassen, hvis der kan lægges vægt på Kornerups udtalelser, synes at have været i tvivl om der forelå majestætsforbrydelse, på grund af det manglende forsæt til at krænke dronningen. I Danske Lov 6-4-1 er fornærmelser mod kongen og dronningen sidestillet med angreb på kongens og dronningens og deres børns liv, og der er ikke gjort nogen særlige bemærkninger om intentionen. Dette kan muligvis skyldes indflydelse fra Kornerups betænkning, der dog

ikke i øvrigt ses at have fået betydning for udformningen af Danske Lov.

I det udkast til en lovbog, der i 1667 blev udarbejdet af Rasmus Vinding som et led i den tredje lovkommissions arbejde, den såkaldte *Codex Fredericius,* var crimen laesae majestatis ikke omtalt.

Fra denne tredje lovkommission er tillige bevaret et udkast til en lovbog fra Peder Lassens hånd, og her findes i den planlagte 2. bog et kapitel »om Troldfolk og udi deslige mistænkte Kunster kyndige og deres Medvidere, item om Helligbrøde og Kirkeneffen, item om crimen laesae majestatis«,[25] tilsyneladende et forsøg på at forene crimen laesae majestatis divinae – altså forbrydelser mod Gud – og forbrydelser mod kongen – crimen laesae majestatis humanae – i samme bestemmelse, hvilket unægteligt tager sig besynderligt usystematisk ud, når bestemmelsen anskues isoleret. Det er tydeligt, at også Lassen har villet lægge dekalogen til grund for strafferetsbestemmelserne uden dog at føle sig bundet af rækkefølgen. Han indleder sin gennemgang af strafferetten med tyveri, hvorunder han også indbefatter »æretyve«, derefter følger husfred, gårdfred, kirkefred mv., vold, drab etc., løsagtighed, voldtægt og andre sædelighedsforbrydelser, og endelig afsluttes med det her omtalte kapitel om trolddom og majestætsforbrydelse. En sammenligning af Lassens udkast til straffebestemmelser med Danske Lovs 6. bog overbeviser ikke om, at det ville have været en klar gevinst for lovarbejdet, om man havde fulgt Lassens udkast frem for Vindings. Helt udelukkes kan det dog ikke, at det er i Lassens udkast, at inspirationen er fundet, da der i 1669 blev opstillet en ny disposition for en lovbog, som det blev pålagt Vinding at give udkast til, og hvor majestætsforbrydelsen var optaget umiddelbart efter trolddom, blasfemi og ateister.

Det må erkendes, at Lassens bidrag til en afklaring af indholdet af majestætsforbrydelsen er beskedent. Sammenligner man den ret fyldige betænkning af 28.10.1661 med, hvad Lassen mener at burde medtage i en lovbog om majestætsforbrydelsen, forekommer det ikke indlysende, at det netop skulle være ham, der var den drivende kraft bag lovkommissærernes betænkning, således som Fabricius[26] antager. Lassens omtale af majestætsforbrydelsen indskrænker sig til en omtale af straffen i form af tab af jordegods. Ellers tales der

blot om, »crimen læsæ Majestatis humanæ eller Afnskiold imod sin Herre og Konge, hvilket for sin Vederstyggeligheds skyld straffis over andre Misgierninger«. Lassen ledsager sine korte bemærkninger med henvisning til Eriks Sjællandske Lov om den, som fører »avindskjold mod riget« ved at drage ind i riget og hærge det med en udenlandsk hær, og henvisninger til steder i Huitfeldts Danmarkskrønike, hvor majestætsforbrydelsen er omtalt, Frederik II's håndfæstning § 16, hvorefter ingen riddersmandsmand forbryder sit jordegods uden ved at føre avindskjold mod kongen og riget, og de tilsvarende bestemmelser i adelens[27] og købstædernes privilegier af 1661. Lassens udkast hvilede således helt på ældre danske lovbestemmelser og var dermed udtryk for en meget konservativ tendens i forhold til den praksis i majestætsforbrydelsessager, der var indledt med enevælden.

Ved en sammenligning af Vindings første projekt fra 1669-1672 og lovkommissærernes betænkning af 28.10.1661 er forskellene mere slående end lighederne. Vel behandles her tildels de samme forhold, men det måtte også for den, der var blot nogenlunde orienteret i den samtidige strafferetslitteratur eller – som Vinding – havde været med til at dømme Kaj Lykke og Corfitz Ulfeldt, stå klart, hvad der hørte med til majestætsforbrydelsen. I betænkningen 1661 sondrer lovkommissærerne mellem forseelser, der retter sig »fornemmeligen imod hans kongelig Majestets Høihed, Rettighed och Regering« og sådanne som ikke angår »eigentlichen hans kongelige Majestets Person og Regering«. Til den første gruppe henregner kommissærerne krigsførsel uden kongens befaling, hvervning eller at holde soldater samlet længere tid end kongen befaler, at forbruge varer og lign. bestemt til krigsformål, bistand til fjenden med råd og dåd samt »stempling« – sammensværgelse mod kongen – eller oprør. Disse tilfælde måtte efter lovkommissærernes opfattelse medføre dødsstraf: »straffis med Sverd«. Forræderi og attentat mod kongen, dronningen og deres børn, forfalskning af kongelige dokumenter og krænkelse af gesandter og kongens embedsmænd skulle undertiden straffes på livet – således legemlige angreb på kongelige personer, hvor straffen var kroppens partering, (efter omstændighederne *in effigie*) og tab af ære. Fornærmelse af kongelige personer skulle derimod straffes efter sagens beskaffenhed, nu på liv, nu på ære, nu på gods, nu på liv, ære og gods

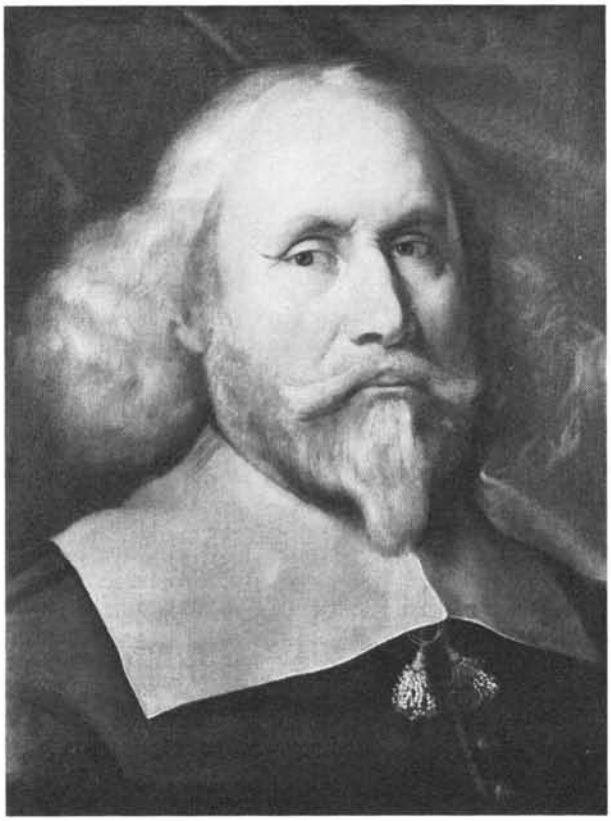

PEDER PEDERSEN (1608–1669) var købmand i København og han havde tillige været skriver hos befalingsmanden på Slottet og fra 1650 øverste skriver i Rentekammeret. Han var medlem af den første lovkommission. Maleri på Frederiksborg.

tilsammen. Til den anden hovedgruppe, forseelser, der ikke direkte angik kongens person og regering, henregnede lovkommissærerne falskmønteri, toldsvig, ulydighed mod kongelige befalinger og skandskrifter.

Danske Lovs 6-4

Vindings og Danske Lovs endelige systematik er en anden. Der indledes med de tre groveste forbrydelser, hvor ære, liv og gods var forbrudt. Det var de klassiske tilfælde af perduellio, hvortil Vinding regnede fornærmelser og attentat mod kongen og dronningen

(6-4-1), forsøg på at omstyrte statsforfatningen (6-4-2) og oprør (6-4-3). I anden gruppe, hvor straffen kunne veksle efter sagens beskaffenhed, anbragte han tilfælde af *crimen laesae majestatis in specie,* altså de tilfælde, hvor der var tale om overgreb ikke mod kongen selv, men mod hans højhedsrettigheder. Hertil hørte indkaldelse af tropper uden befaling (6-4-4), at sidde hjemme, når der var almindeligt opbud af almuen (6-4-5), hvervning (6-4-7), at holde soldater mod kongens befaling (6-4-8), at tale ilde om kongens regering (6-4-9), forfalskning af kongens breve, hånd og segl (6-4-10), toldsvig (6-4-11), at forvende varer mv. til offentligt brug eller til hæren (6-4-12) og opfordring til ulydighed mod kongens befalinger (6-4-13). Inden overgangen til den tredje gruppe – quasi perduellio-tilfældene – bringes bestemmelsen om pligt for den, der er vidende om disse forseelser, til straks at åbenbare sin viden under trussel af straf som medvider (6-4-14).

I den tredje gruppe er samlet bestemmelser om angreb på fremmede gesandter, ministre, råder (6-4-15), anden kongelig øvrighed (6-4-16) og dommere (6-4-17 til 18).

Der er i denne opstilling enkelte systematiske særegenheder. Det gælder således placeringen af bestemmelsen om den, der taler ilde om kongens regering (6-4-9) – romerrettens »maledictum in principem« (Codex 9,7) – hvis forhold til 6-4-1 om at laste kongen til beskæmmelse har givet anledning til megen tvivl i litteraturen. Det forekommer også mindre konsekvent, at forfalskning af kongens breve, hånd og segl er behandlet under majestætsforbrydelse, mens falskmønteri, der som regel henregnedes til majestætsforbrydelserne, er optaget i kapitlet om falsk.

I sammenhæng med majestætsforbrydelsen må også bestemmelserne i lovens 1-20 og 2-5-20 ses. Den sidste bestemmelse indeholder et forbud mod, at præsten åbenbarer, hvad han har erfaret under lønligt skriftemål, men gør en undtagelse bl.a. for forræderi. Bestemmelsen i 1-20 fandtes også i første projekt. Efter denne bestemmelse måtte der ikke anvendes tortur – pinligt forhør – medmindre den pågældende var dømt til døden, bortset fra tilfælde af »crimine Majestatis i højeste Grad, hvor Sagens Beskaffenhed ikke lider, at den almindelige Lands Proces kand følgis«. Bestemmelsen er et eksempel på et singularium, en undtagelse fra den almindelige lovgivning, der knyttede sig til majestætsforbrydelsen.

Med udgangspunkt i denne bestemmelse kunne anvendes pinligt forhør, ligesom den også iøvrigt gav mulighed for at anvende summariske procesformer i disse sager.

Andre af de iøvrigt få eksempler på singularia i Danske Lov findes i 6-4-1, hvorefter dødsstraf kunne fuldbyrdes in effegie. Singularia var også bestemmelserne om, at den dømtes våbenskjold skulle sønderbrydes, og at arvingerne kunne komme til at undgælde ved at miste »deris Stand og Stamme«. Bestemmelserne i 6-4-2, der ligestiller råd og dåd, når det gælder at gøre forandring i kongens absolutte arveregering, og i 6-4-14, der gør det til en pligt at åbenbare enhver kundskab om majestætsforbrydelse under trussel af straf som medvider, er andre eksempler på singularia.[28]

Selv om det romerske majestætsforbrydelsesbegreb havde været en vigtig kilde ved udformningen af 6-4 var der også en del af bestemmelserne i 6-4, der havde deres kilde i ældre dansk ret. Det gælder bestemmelsen i 6-4-3 om oprør, der er en videreførelse af det gamle avindskjold, og 6-4-5 om den, der »hjemme sidder«, når der kommer fejde på riget og kongen udbyder almuen til hjælp, der kan spores tilbage til Saxos gengivelse af Frodeloven om pligt til at møde når hærpilen gik, og den er også senere kommet til udtryk.[29] Et modstykke til bestemmelserne i 6-4-4 og 8 fandtes i Christian V's omtrent samtidige krigsartikelbrev, der indeholdt nærmere regler om den militære lydighedspligt.

Blandt de bestemmelser, der senere optoges i Danske Lovs 6-4, savnes i første projekt den senere 6-4-6: »Hvo som i Fejdetid Unødt og Utvungen tager Tieneste hos Fienden, og tiener imod Kongen, eller giver Fienden Anslag, eller forraader Kongens Undersaatter, deris Gods og Formue, have forbrut sit Liv og Boeslod«. Bestemmelsens oprindelse lader sig spore tilbage til en ordre af 1672 til landsdommerne om at afgive betænkning over et memorial, der indeholdt forslag til seks nye bestemmelser i loven.[30] En af bestemmelserne, som landsdommerne skulle udtale sig om, var en til den senere 6-4-6 svarende bestemmelse. Ingen af de to landsdommererklæringer, der er blevet bevaret, udtrykker nogen særlig begejstring ved tanken om at optage en sådan bestemmelse i loven. Bl.a. anføres det synspunkt, at en bestemmelse af et sådant indhold ville kunne opvække ny frygt for fjendeindfald og

krig. Begge erklæringer påpeger, at forholdet måtte anses for strafbart som »avindskjold«.

Om omgang med fjenden i krigstid var fremkommet en forordning af 24. juli 1660 om trætter og tvistigheder, der var forårsaget af den sidste svenskekrig. Her fandtes bestemmelser om en række forskellige former for kollaboration med fjenden, se bl.a. art. 11 »om dennem som godvillig haver givet sig til Svenskens Tjeneste«, hvor dommeren pålægges at tage hensyn til omstændighederne, således at ingen forurettes.[31] Med 6-4-6 blev givet en permanent regel om kollaboration med fjenden.

6-4-14 om ulydighed mod kongens befalinger havde gammel hævd i kongebrevenes trussel om, at den, der trodser kongens bud bringer sig i kongens nåde og unåde.

I slutningen af Danske Lov 6-4 findes to bestemmelser om overfald på dommere. 6-4-17 fastsætter straf for den, som overfalder »Dommer eller andre Rettens Betiente med Hug og Slag, naar de side Kongens Ret«, og efter 6-4-18 straffes den, som »undsiger« dommeren eller fremkommer med ærerørige udtalelser om dommeren. De to bestemmelser om dommere er systematisk knyttet til tilsvarende bestemmelser i de to foregående §§ (6-4-15 og 16) om overfald på fremmede gesandter, »høje Ministros og Raad i deris Embede« og iøvrigt den »af Kongen forordnet Øvrighed«, men straffen for overfald på dommerne er strengere end for andre underordnede embedsmænd. Efter 6-4-16 er forbrudt liv og boslod, efter 6-4-15 liv, ære og gods efter sagens beskaffenhed og efter 6-4-17 ære eller boslod. Også bestemmelserne i 6-4-17 om straf for at overfalde dommeren havde, som ovenfor omtalt, sin oprindelse i ældre retsopfattelse.[32]

Ved udtrykkeligt at fremhæve krænkelsen af dommere fremfor anden øvrighed adskilte Danske Lov sig fra Kongeloven, hvor kongens dømmende magt ikke særskilt var fremhævet som en majestætsret. Hvad der er årsagerne til denne udeladelse er omtvistet.[33] Også før enevældens indførelse betragtes overfald på rettens betjente som en forgribelse mod kongens majestæt, og det gjaldt også herredsfogder, når de udøvede den dømmende myndighed. For så vidt var det altså klart, at konge- og domsmagten var knyttet sammen. Nyt i 6-4 er således, at også angreb på andre embedsmænd efter romerretligt forbillede nu betragtes som majestætsforbry-

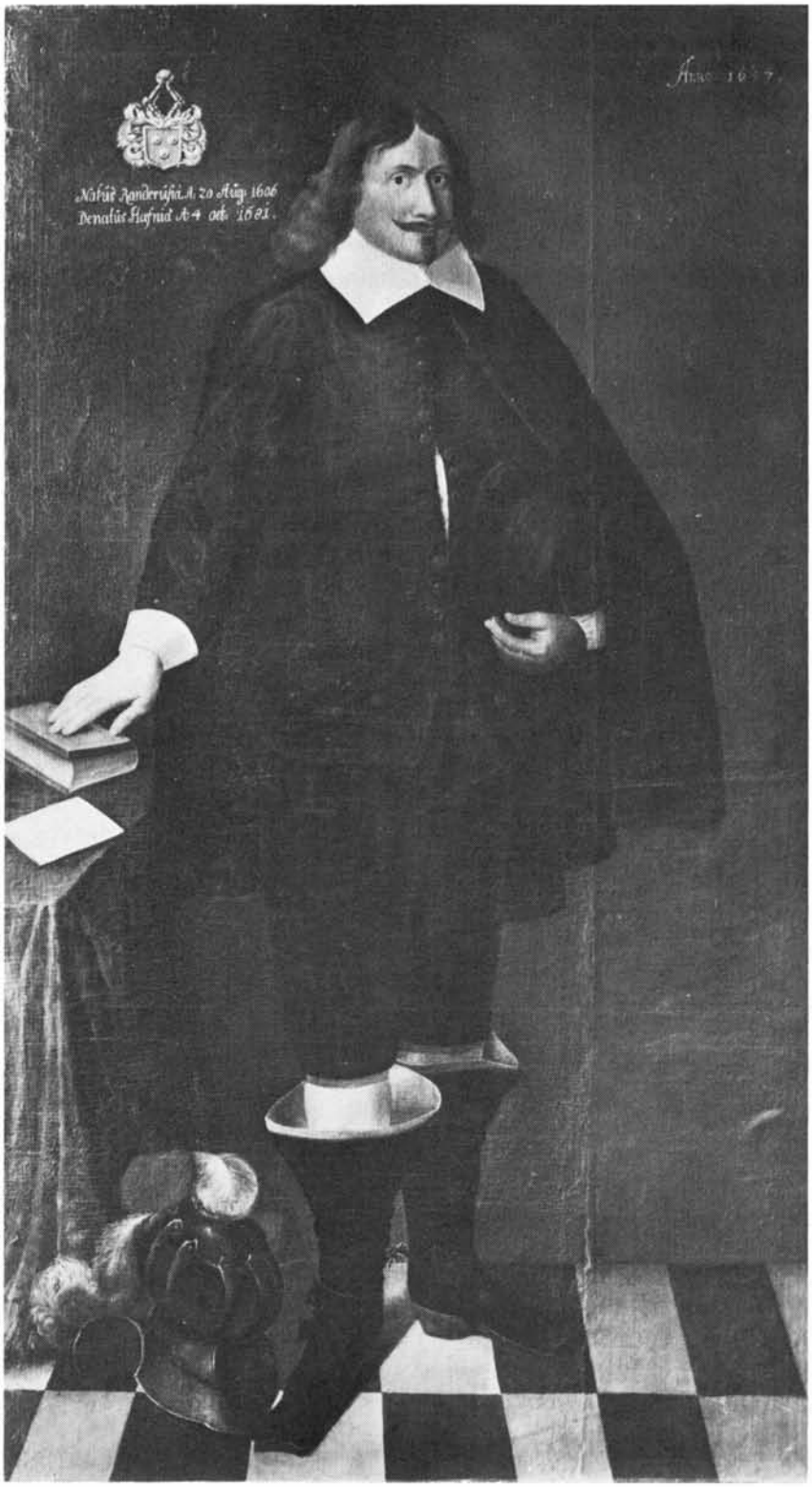
Natus Zanderiphi A. 20 Aug. 1606
Denatus Hafniæ A. 4 Oct. 1621.

delse. Det modsvarer Kongelovens ordning, hvor domsmagten ikke er særlig omtalt, men hvor kongens øvrighedsmyndighed både som øverste dommer og som øverste forvaltningsmyndighed kan udledes af hans ret til at udnævne embedsmænd i henhold til Kongelovens art. IV. Der er her tale om at udøve den *jus constituendi magistratus,* der af Henning Arnisäus, hvis værk *De jure Majestatis* (1610) har inspireret Kongelovens koncipist, betragtes som en majestætsret, hvorunder både domsmagt og udøvende magt er sammenfattet.

Majestætsforbrydelse i litteraturen

Majestætsforbrydelsen blev ikke genstand for nogen righoldig juridisk litteratur. J.F. Bartholins *Dissertatio historico-juridica de crimine læsæ majestatis* (1747) gav en kortfattet beskrivelse af romerrettens regler og Danske Lovs bestemmelser i 6-4. C.D. Hedegaard: *Forsøg til en Tractat angaaende den Danske Criminal-Ret«* (s. 141-162) indeholdt ikke meget nyt udover at inddele forbrydelsen i 7 klasser. Først Lauritz Nørregaards *Forelæsninger over den Danske og Norske Private Ret* Fjerde Deel (1788) giver en fremstilling af majestætsforbrydelsen, der byggede på et andet inddelingsgrundlag end lovens. Det var i forhold til Danske Lovs system allerede en ændring, at han betragtede majestætsforbrydelsen som den største forbrydelse i det borgerlige selskab, og dermed som en alvorligere forbrydelse end dem, der var opregnet i de første tre kapitler i 6. bog. Nørregaard bygger sin fremstilling på en sondring mellem, hvad han kalder *crimen perduellionis* og *crimen laesae majestatis* i særdeleshed. Det var en sondring, der modsvarede til-

PEDER LASSEN (1606-1681) er en af hovedpersonerne i Danske Lovs tilblivelsesproces. Han afslog i 1649 et tilbud om at blive juridisk professor ved Københavns Universitet og tog ophold i Randers, men kom senere til København hvor han hyppigt voterede som dommer i Højesteret i perioden 1661-1676. Lassen var medlem af de tre første lovkommissioner og af de to første revisionskommissioner. Formentlig er det ham, der er ophavsmand til planen om at udarbejde en samlet lovbog. Lassen var som dommer i Højesteret med til at dømme Kaj Lykke i 1661, og han var medlem af de to kommissioner, der dømte Corfitz Ulfeldt og Griffenfeld. Frederiksborg.

svarende sondringer i tysk retslitteratur i det 18. århundrede, hvor læren om samfundspagten førte til, at den politiske forbrydelse blev sat i spidsen som forsøg på at ophæve det borgerlige samfund og indføre anarki. Også her sondredes mellem *perduellio* og *crimen laesae majestatis in specie*. Perduellio var herefter det fjendtlige angreb på det borgerlige fællesskab, mens *crimen laesae majestatis in specie* var angrebet på suverænens person. I overensstemmelse hermed henregnede også Nørregard til crimen perduellionis forsøg på ændring af regeringsformen, oprør, »stempling«, altså sammensværgelser mod kongen, bistand til kongens fjender og indgreb i majestætsrettighederne. Crimen laesae majestatis i særdeleshed kunne efter Nørregaards opfattelse inddeles i dem, der blev begået umiddelbart mod kongens egen højhed og person eller hans familie, og de middelbare, som blev begået imod andre, der repræsenterede hans person. Denne forbrydelse kunne inddeles i adskillige grader. Den alvorligste grad var det i lovens 6-4-1 omhandlede attentat mod kongens, dronningens eller deres børns liv og det at laste kongen eller dronningen til beskæmmelse. Nørregaard nåede frem til ikke mindre end seks grader af crimen laesae majestatis i dens umiddelbare form. Ved denne sondring var det opnået at adskille de »Fjendtlige Foretagender imod Staten selv, dens Regieringsform og Forfatning« fra dem, der bestod i »Forgribelse imod Regentens Person«. Nørregaard var klar over, at denne sondring ikke byggede på Danske Lov, idet »Regenten i en fuldkommen monarkisk Stat altid repræsenterer saaledes Staten, at Forgribelser mod ham ere Forgribelser mod Staten ligesom Forgribelser mod Staten er Forgribelser mod ham«.

Et nyt begrebsapparat indenfor den politiske strafferet blev i Danmark introduceret af Anders Sandøe Ørsted. Ørsted har ikke givet en sammenhængende fremstilling af statsforbrydelserne, men spredte bidrag findes i hans skrift om trykkefrihed fra 1801, og tankegangen videreudvikles i afhandlingen om manddrabsforbrydelsen fra 1819.[34] Ørsted benytter her betegnelsen »Statsforræderi«, hvis kendemærke han ser i »en forsætlig Bestræbelse paa Statens Opløsning«. Ved den nærmere gennemgang tager Ørsted sit udgangspunkt i den naturretlige opfattelse af staten som grundet i en række kontraktsforhold. Denne opfattelse er ikke særegen for

Ørsted, men der er tale om en i samtiden almindeligt anerkendt naturretlig opfattelse, der havde fået en særlig udformning hos den berømte tyske kriminalist P.J.A. Feuerbach, der dog ikke citeres af Ørsted i denne forbindelse. Feuerbach havde i en lille afhandling *Philosophisch-juridische Untersuchung über das Verbrechen des Hochverraths* fra 1798 søgt at nå til klarhed over grundlaget for den politiske strafferet ved at benytte et nyt begrebsapparat. Hans tankegang er den, at staten hviler på tre grundlæggende kontrakter: samfundspagten (pactum unionis), underkastelseskontrakten (pactum subjectionis) og forfatningskontrakten (pactum ordinationis). Feuerbach benytter som betegnelse for den forbrydelse, der retter sig mod en af disse kontrakter, betegnelsen »Hochverrath«, der af Ørsted gengives med »Statsforræderi«. Ved bedømmelsen af, hvad han kalder statsforræderi eller *crimen perduellionis,* sondrer Ørsted på samme måde mellem tre grundlæggende aftaler. Statsforræderi kan efter hans opfattelse for det første bestå i angrebet på »Grundforeningen *(pactum unionis)* derved, at der enten søges indført »en anarkistisk Tilstand« eller ved at der udfoldes bestræbelser på at »ophæve Statens Selvstændighed eller Heelhed (ved at søge at skille samme ved enkelte af dens Bestanddeele«. Statsforræderiet kan også bestå i et angreb på »Forfatnings-Forbundet *pactum constitutionis s. ordinationis)*«. Dette sker ved »at man arbejder paa at ophæve de Indretninger, som i følge Statens Grundlove, udgjøre dens Væsen, som denne individuelle Stat«. Det er tilfældet ved forsøg på ændring af selve statsformen. Endelig kan forræderiet være et angreb på »Underkastelses-Forbundet, *pactum subjectionis*«, idet den konstitutionelle arvefølge søges omstødt. Det er således karakteristisk for Feuerbachs sondring, som Ørsted har overtaget, at de forsøg, der var gjort i det 18. århundrede på at adskille forbrydelser rettet mod staten fra forbrydelser rettet direkte mod regenten, her bliver tilsidesat, og disse to former for den ældre majestætsforbrydelse nu atter bliver forenet som i ældre teori.

Uanset betegnelsen statsforræderi har Ørsted ikke klart udsondret forbrydelser mod kongens person fra forbrydelser mod staten. Ørsted påpegede flere gange i sine strafferetlige skrifter, at »i Systemet bør desuden Materien om Majestætsforbrydelser ordnes og inddeles ganske anderledes end i Lovbogen«, og han rejser det spørgsmål, om ikke »morderiske Angreb på den kongelige Fami-

lie« har deres rette plads i kapitlet om drab og ikke under majestætsforbrydelse. Ørsted ville dog stadig – som Feuerbach – betragte »Kongemord« som statsforræderi med den begrundelse, at »foruden den skrækkelige Rystelse, slig Udaad sandsynligvis vil medføre for hele Statsbygningen, bringes og herved Scepteret ud af de Hænder, som, efter Grundloven og Naturens Orden skulle have vedblevet at føre det«. Ørsted var ingen revolutionær.

Statsforræderiet kunne efter Ørsteds opfattelse ikke efter sit begreb udstrækkes til andre kongelige personer, f.eks. tronfølgeren. Ørsted benytter i den forbindelse også begrebet »Majestætsforbrydelse i indskrænket Forstand«, som han i overensstemmelse med »de fleste nyere Kriminalisters og Lovgiveres Exempel« vil begrænse til injurier mod statsoverhovedet, altså majestætsfornærmelser.[35]

Danske Lovs 6-4 i retspraksis

Der er ingen righoldig domstolspraksis omkring bestemmelserne i 6-4. 6-4-1 var kun i processen mod Struensee og Brandt blevet anvendt efter sit bogstav. Trykkefrihedsforordningen 1799, der supplerede lovbogen og formildede lovbogens straffe i praktisk vigtige tilfælde benyttedes derimod hyppigt i første halvdel af det 19. århundrede.

Fra begyndelsen af det 19. århundrede er trykt domme, der viser at Danske Lovs bestemmelser om majestætsforbrydelse ofte kun med vanskelighed lod sig anvende direkte i praktiske situationer. Ved en Hof- og stadsretsdom fra november 1807[36] blev en mand således idømt arresthusarbejde i 6 år for at have hjulpet en soldat med at desertere fra dansk tjeneste for at gå i krigstjeneste hos englænderne, uden at der ved dommen blev påberåbt en bestemt lovbestemmelse. Handlingen betragtedes som en form for medvirken til at tage tjeneste hos fjenden, således som det var omhandlet i lovens 6-4-6, men det blev i dommen fremhævet, at handlingen også mindede om hvervning efter 6-4-7. Et kongeligt mandat af 31.10.1740 havde fastsat en straf af fæstningsarbejde i nogle måneder for hjælp til desertører med at rømme, men retten fandt, at denne bestemmelse var uanvendelig, når der som i denne sag var tale om at hjælpe en desertør til under krig at tage tjeneste hos fjenden. Ørsted forklarer i en kommentar til dommen, hvorledes der

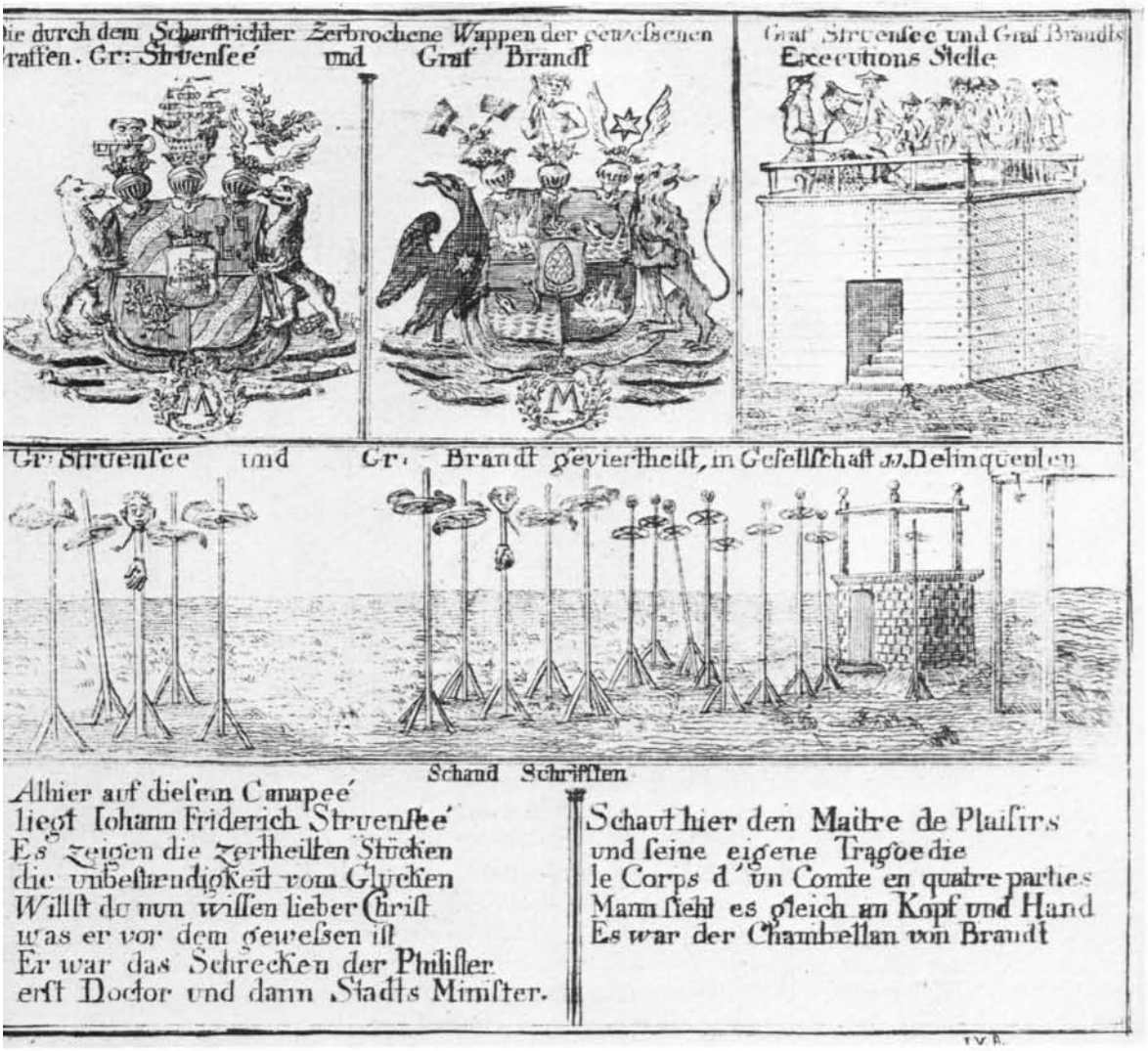

STRUENSEES OG BRANDTS EKSEKUTION

De enkelte led i straffen for majestætsforbrydelse er omhyggeligt registreret på dette stik fra 1772, der viser Struensees og Brandts eksekution. De to grevelige våben blev sønderbrudt af bøddelen, højre hånd og hoved blev afhugget, kroppen parteret og lagt på hjul og stegle, og hovedet og hånden sat på en stage. Eksekveringen af dommen over Struensee og Brandt er det eneste eksempel på praktisering af straffen efter 6-4-1 og måtte da også vække berettiget opsigt.

OVE JUUL(1615-1686) havde både før og efter 1660 vigtige embeder. 1655 blev han lensmand og i 1661 kancelliråd, senere assessor i statskollegiet og Højesteret, vicestatholder i Norge, 1676 vicekansler og 1681 stiftamtmand i Århus. Ove Juul er blevet karakteriseret som en »konjunkturpolitiker«. I 1676 var han formand for den kommissionsdomstol, der dømte Griffenfeld for majestætsforbrydelse. 1680 blev han medlem af den tredje revisionskommission, hvor han indtog et særstandpunkt ved at modsætte sig ligestillingen af arvejord med andet gods på skifte efter den ene ægtefælles død, en ordning, der i øvrigt var flertal for i kommissionen, og som blev fastslået i Danske Lovs 5-2-19. Maleri af Abraham Wuchters på Frederiksborg.

var tale om »et ganske andet retsbrud« end i mandatet om desertørers borthjælpelse, og hvorfor hverken 6-4-6 eller 6-4-7 lod sig anvende direkte.

I december 1807 pådømte retten en sag mod tre personer, der stod tiltalt for at have bistået engelske hververe med at hverve dan-

ske til engelsk krigstjeneste. Der var igen her spørgsmål om anvendelse af 6-4-3, 6 og 7. Ingen af disse bestemmelser kunne finde direkte anvendelse, og der blev derfor »med Hensyn til Grundsætningerne i de allegerede Lovens Articler« idømt arbitrær straf, der for en af de dømte blev fastsat til strafarbejde på livstid og for en anden i 6 år, mens den tredje blev frifundet.[37] En lignende sag, dog med den særegenhed, at der var tale om en svensk statsborger, der hørte til den engelske hær, blev pådømt i januar 1808. Også her blev fastsat en arbitrær straf, denne gang 2 års forbedringshusarbejde. I dommen hedder det – med tydelig henvisning til Feuerbachs og Ørsteds nye begrebsbestemmelse – om 6-3-3, at denne bestemmelse har hensyn til »Bistand, der umiddelbar går ud på at bevirke Statens Opløsning eller Adsplittelse, Regeringsformens Forandring og deslige«. I sine bemærkninger til dommen drøfter Ørsted, om bestemmelserne om majestætsforbrydelse kan anvendes mod andre end undersåtterne i den fornærmede stat, og han tager i den forbindelse afstand fra Nørregaards opfattelse, hvorefter de kun fandt anvendelse på undersåtterne. Det var rettens opfattelse, at de forhold, der var udvist, ikke hørte ind under nogen af bestemmelserne i 6-4, hvilket dog ikke førte til frifindelse, men til idømmelse af en arbitrær straf, hvorved man tog hensyn til den formildende omstændighed, der lå i det udenlandske statsborgerskab.[38]

Den mest omtalte af sagerne om anvendelse af bestemmelserne i 6-4 i forbindelse med begivenhederne under Englandskrigen i 1807 var sagen mod grev Schulin, etatsråd Coninck og pastor Rønne i Lyngby. Under englændernes belejring af København i 1807 havde de tre mænd ført forhandlinger med englænderne om levering af levnedsmidler og andre fornødenheder til den engelske hær mod at denne til gengæld afholdt sig fra at indkræve levnedsmidler mv. Der blev efter belejringens ophør indledt en undersøgelse på grundlag af en formodning om, at der havde været tale om kriminel bistand til fjenden. Der blev rejst tiltale for overtrædelse af 6-4-6, men ved en kommissionsdomstol blev de tiltalte frifundet, da det lå klart, at der var handlet i ren dansk interesse for at undgå udplyndring af befolkningen.[39]

En særstilling indtager bestemmelsen i 6-4-15, der fastsætter straf ikke blot for krænkelse af kongens embedsmænd, men også

for overfald på fremmede gesandter. I almindelighed anses majestætsforbrydelse kun at foreligge, når der er tale om krænkelse af kongens egne embedsmænd, der repræsenterer hans majestæt. Det kunne derfor diskuteres, mod hvilken majestæt forbrydelsen i dette tilfælde var rettet, særlig når man ville hævde, at majestætsforbrydelsen kun kunne begås af kongens egne undersåtter. Nørregaard forklarer forholdet ved at gøre gældende, at der er tale om en majestætsforbrydelse mod den stat, hvor gesandten opholder sig som gesandt, »thi forbrydelser mod fremmede Gesandter kan foretage Staten mange Ulejligheder«. Der er her tale om at gøre en folkeretlig norm, gesandternes hellighed, til national ret. Bestemmelsen i 6-4-15 blev draget frem under en sag for Hof- og stadsretten i København i oktober 1805,[40] hvor en slagtermester stod tiltalt for overtrædelse af bestemmelsen, idet han på Ordrupvej havde fornærmet »hans rommersk, Kejserlige Majestæts overordentlige Gesandt og befuldmægtigede Minister ved det danske Hof hr. Greve von Grönner« ved »i Vrede og under Brugen af utilbørlige Udtryk« at have banket på gesandtens vogn. Det hjalp ham ikke at henvise til, at han ikke var klar over, hvem vognen tilhørte, eller at han ingen fornærmende hensigt havde haft, men havde handlet i beruselse: »og det saa meget mindre som den fremmede Gesandter ved alle Nationers Sædvaner tillagte og ved vore positive Love kraftigen omgærdede juridiske Hellighed ville kunne nedbrydes af enhver modvillig Undersaat, saafremt en bestemt Kundskab om Gesandters Stand bevisligt skulle være til Stede inden de til Værn for denne Rettighed givne Love kunne sættes i Udøvelse«. Retten turde dog ikke statuere, at der var tale om fornærmelse direkte mod gesandtens person, og der blev derfor fastsat en arbitrær straf af arresthusarbejde i 6 måneder. Denne og andre afgørelser, hvor bestemmelserne i 6-4 blev anvendt, er truffet af Hof- og stadsretten, mens Ørsted var dommer i denne ret.

De sidste domme efter bestemmelserne i 6-4 var foranlediget af krigen i 1864.[41]

Fra majestætsforbrydelse til statsforbrydelse

Kort forinden havde professor F.C. Bornemann i sine forelæsninger over kriminalrettens specielle del fremstillet reglerne i 6-4 efter et helt andet system end lovens.[42]

Bestemmelserne i Danske Lovs 6-4 behandles her under overskriften »Statsforbrydelser«. Bornemann sondrer mellem fire klasser af forbrydelser under denne overskrift: forbrydelser rettet mod statsregeringen, forbrydelser mod kongen og forbrydelser, der retter sig mod statsforfatningen eller mod statens ydre selvstændighed og integritet og sikkerhed. Disse sidste kalder Bornemann landsforræderi, men han tager udtrykkelig afstand fra at anvende betegnelsen højforræderi. Han betragter det som heldigt at »dette med middelalderens retsanskuelser sammenhængende begreb« er ubekendt i vor straffelovgivning. Ordet »højforræderi« benyttes i Grundloven, og under forhandlingerne på den grundlovgivende rigsforsamling[43] var det af bl.a. Ørsted blevet nævnt, at begrebet højforræderi var »ukendt i den danske Lov og heller ikke har nogen fuldstændig Borgerret i vore Systemer«, men ordet var dog blevet bevaret i Grundloven. Ville man overføre dette i fremmede love benyttede begreb, måtte det efter Bornemanns opfattelse betyde den højeste grad af majestætsforbrydelser i 6-1-1, men det betegnede ikke modsætningen til landsforræderi. Sondringen mellem høj- og landsforræderi som betegnelser for henholdsvis angreb på statens indre forfatning og for ydre angreb har heller ikke siden vundet fast indpas i Danmark.[44]

Bornemann havde i sine forelæsninger klart forladt Danske Lovs systematiske grundlag, og med ikrafttrædelsen af den nye straffelov af 1866 viste det sig, at tiden helt var løbet fra begrebet majestætsforbrydelse. Nu var den politiske strafferet blevet systematiseret efter andre principper, hvor enevældens majestætsbegreb ikke hører hjemme.

Noter

1. C.B.Brorson: *Forsøg til den 6. Bogs Fortolkning* i *Chr. V's danske og norske Lov* (1797²), s. 67.
2. Lauritz Nørregaard: *Forelæsninger over den Danske og Norske private Ret*. Fjerde Deel (1788)
3. Anders Sandøe Ørsted: *Haandbog over den danske og norske Lovkyndighed* I (1822), s. 20.
4. L.M.B. Aubert: *De norske retskilder og deres anvendelse* (1877), s. 178.
5. Ørsted: *Eunomia* III, s. 119.
6. Stig Iuul: *Kodifikation eller Kompilation?* (1954) s. 77 f.
7. Sml. hertil og til det flg. H. Weber: *Der Dekalog als Grundlage der Verbrechenssystematik*, i FS für Wilhelm Sauer (1949), s. 44–70.
8. Se l.c. II, 20 § 30: »Possunt haec ipsa subtilius dividi, sed quem iudicavimus ordinem Deus in Decalogo secutus est«.
9. Se endnu Kofod Ancher: *Anviisning for en Dansk Jurist* (1777²), s. 102 ff.
10. Sml. dog de hos Weber, l.c., s. 53–54 anførte eksempler fra Nassau-Katzenellenbogen (1615) og Sachsen-Gotha (1666).
11. *Forarbejderne* I, s. 19.
12. Sml. herved J. Stenbæk: *En kirkeretlig vurdering af Danske Lovs 6. bog – straffe-retten*, i Kirkehistoriske samlinger 1972, s. 58–90, der indeholder en redegørelse for forholdet mellem Danske Lovs ordning og den samtidige teologiske og naturretlige lære. Stenbæk peger på overensstemmelsen mellem D.L. og Pufendorfs syn på strafferetten. En påvirkning her lader sig dog kun med vanskelighed antage, da Vindings første projekt er ældre end de nævnte værker af Pufendorf. Jvf. hertil Jens Ulf Jørgensens afhandling, ovf. især s. 447.
13. Se Ulpian, D. 48,5 pr.: »Proximum sacrilegio crimen est, quod majestatis dicitur«.
14. Se f.eks. Carpzov: *Practica nova*, s. 327, (quæst. XL 1).
15. *Den danske rigslovgivning indtil 1400* (1971), s. 60.
16. l.c., s. 58 og Thomas Riis *Les institutions politiques centrales du Danemark 1100-1332* (1977), s. 48 ff, og hertil N. Skyum-Nielsen HT 1980, s. 525 f. Et moment ved dateringen, der endnu er upåagtet, er udstedelsen af kejser Frederik II's konstitutioner fra Melfi (1231), der indeholder en indgående regulering af majestætsforbrydelsen og ligeledes en regulering af processen, se C.U. Schminck: *Crimen læsæ maiestatis* (1970), s. 80 f og s. 87 om udtrykket *collaterales*, der også benyttes i den danske forordning. Om romerrettens betydning for udviklingen af majestætsforbrydelsesbegrebet i Danmark i middelalderen, se Ole Fenger: *Romerretten i Danmark*, s. 78 ff m. henv. til ældre litteratur. Se endv. Chr. Bruun: *Kaj Lykke* (1885), især s. 95 ff.
17. Se *Danske Domme* IV, nr. 574.
18. Se hertil F. Schaffstein: *Verräterei und Majestätsdelikt in der gemeinrechtlichen Strafrechtsdoktrin*, FS Werner Weber (1975), s. 53 ff; Johannes Martin Ritter: *Verrat und Untreue an Volk, Reich und Staat* (1942), s. 206 ff giver en indgående beskrivelse af majestætsforbrydelsen i strafferetsvidenskaben i det 16.-18. århundrede.
19. Se D 48,5,11, hvorefter kendemærket for perduellio er »hostili animo adversus rem publicam vel principem animatus«. Om romerretten, se F.C. Schroeder: *Der Schutz von Staat und Verfassung im Strafrecht*, München 1970, s. 13 ff.
20. Det var almindeligt at ligestille dronningen med kongen, sml. Decian, l.c., s. 135 men det gøres også gældende, at krænkelsen af dronningen straffes med en lavere straf, således af Farinacius.

21. Dommen er trykt i *Historisk Aarbog* 1879, s. 118 ff. Se også s. 114–116 Theodor Lentes votum, hvor romerrettens bestemmelser om majestætsforbrydelse citeres. Sml. herved Ellehøj i *Højesteret I*, s. 246 ff. Sml. også dommen over Griffenfeld, *Historisk Aarbog* 1878, s. 178 ff med Paludan-Müllers kommentar.
22. Sml. Fabricius: *Kongeloven* (1920), s. 229 ff.
23. *Forarbejderne* I, s. 584 ff.
24. *Forarbejderne* I, s. 273 f.
25. *Forarbejderne* I, s. 352.
26. Se Fabricius: *Kongeloven* (1920), l.c.
27. Se Adelens privilegier § 15: »ingen Adelsperson skal ved nogen Forseelse forbryde sit Jordegods, men saadant skal tilfalde hans nærmeste Arvinger undtagen nogen befindes at have begaaet og kommitteret Crimen Laesae Majestatis«.
28. Sammenlign herved kongeligt patent af 25.7.1663, der under ære, livs og gods fortabelse opfordrede alle, der havde kendskab til Corfitz Ulfeldts forræderi, til at angive det, jfr. Matzen, s. 149.
29. I 1428 og i reçes 1558, art. 2, se Matzen: *Retshistorie,* Strafferet, s. 151.
30. *Forarbejderne* II, s. 257 og 261.
31. Sml. om efterkrigsprocesserne i 1660-erne Gunnar Olsen og Finn Askgaard: *En kamp for livet* (1958), s. 188 ff.
32. Sml. ovf. og *Danske Domme* III, nr. 476, og IV, nr. 574, se også Matzen, l.c., s. 152.
33. Sml. herom Sv. Ellehøj tidligere i dette skrift.
34. Se *Eunomia* (1819), s. 112 ff, hvorfra citaterne i det flg. stammer.
35. Den lovgivning, som Ørsted henviser til, er bl.a. Den preussiske Landret (1794), der i II, 20 sondrer mellem »Hochverrath« (II, 20, 2) og »Landesverrätherey« (II, 20, 3) forbrydelser mod »die innere Ruhe und Sicherheit des Staats« (II, 20, 4) og »Verbrechen der beleidigten Majestät« (II, 20, 5). Ørsted henviser ligeledes til »Strafgesetzbuch für das Königreich Bayern« fra 1813 og til Code pénal. I den bayerske straffelovbog benyttes betegnelsen »Staatsverrath«, som også er Ørsteds udtryk.
36. *Juridisk Arkiv* 15, s. 118 f.
37. L.c. 15, s. 183 ff.
38. L.c. 16, s. 31 f.
39. L.c. 19, s. 50, jfr. Ørsted: *Af mit Livs og min Tids Historie* III, s. 355 ff, hvor også plakaten af 30.10.1807 om forbud mod »Samquem med Kongens og Landets Fjender« omtales.
40. L.c. 7 (1806), s. 45 ff. Sml. også Ørsted i *Minerva* april 1800. Ørsteds ændrede opfattelse af spørgsmålet om verbale injurier var tilstrækkelige til at konstituere en overtrædelse af 6-4-15. Det mente han ikke i 1800, men i 1805 havde han skiftet opfattelse.
41. Se *Juridisk Ugeskrift* 1865, 293: Efter analogien af 6-4-6 og krigsartiklerne blev en mand i 1865 dømt til 2 års forbedringshusarbejde for at have bistået de tyske invasionstropper. I 1864 idømtes en mand 8 års tugthus efter 6-4-6 for forsøg på at give tyskerne meddelelse om danske troppers stilling, HRT 1864, s. 443.
42. Se *Forelæsninger over den danske Criminalrets specielle Deel,* Samlede Skrifter, Fjerde Bind (1864), s. 280 ff.
43. Se *Forh. paa den Grundlovgivende Rigsforsamling* sp. 2277 ff. og 3253.
44. Sml. Hurwitz: *Kriminalrettens specielle del* (1955), s. 9.

Overfaldis, truis eller overfaldis Vaabels eller Skønings mand, naar de vaabel eller Skønning forbyder, af dem som faldis, da bødis der for, som for Tingfred. 20.

Leiff. forandret.

Overfaldis Proest i Kirke eller paa Kirkegaard med kniv, eld slag, naar hand sin Leiffte skriffter, da er der med lif ok gods forbrut. Men overfaldis hand paa samme stæder for eller efter Tiendis nipsens forretning, da bødis dobbelt saa meget, som ellers, om en anden person vaar overfalden. 21.

Skov som gaaer nogen paa den dag som hellig faldis, bøde forunden rette bøder, ehsa Helligfrede. 22.

Kirkefred ok Tingfred regnis, som mand dager fra sit hus, ret vejis til Kirken eller Tinget, ok fra den fra Kirken eller Tinget, ret vejen hiem til sit hus; dog at mand ej tager af vejen, eller gaar vinder for. 23.

Skov som overfalder sagesløs mand paa Tinvei, torf, gade eller i stræde, eller veiparalis mand eller Strøe der holder paa sin gaard, ok slaar, lugger, eller stiller kam, bøde forunden rette bøder, trende fyrretyve lod sølf. 24.

CAP. X.

Om skade af anden mands vaaben eller Fæ.

Udlaaner nogen sin vaaben, skaade, smit, skarer, kiep, eller nogit saadant, som mand kand giøre skade med, til anden mand, naar hand er i tvistæ ok klammeri med nogen, eller ok det berøyligt sidis, at det vaar hannem vitterligt som udlaanthe den, at den anden ville giøre skade der med, ok den som det vaaben i hænder, giør nogen skade der med, da bøder den som den udlaante, halft saa meget, som den der skaden giorde. 1.

Fanger mand skade af anden mands hest, eller nød eller noget andet fæ, den skal den som skaden giorde give bod, skarlig alle fangers hand lyde der af da bøder den der skaden giorde, efter sagens beskaffenhed. 2.

+ eller hund som gaaer løs, ok den som skaden sket, skee selv forscrefne sæt,

Fanger mand skade af hund, som gaaer løs, da bøder Ejermanden, som den hund selff skaden giort hafde. 3.

Dræber nogen mands hest, eller noget andet fæ, som mand kunligen maa have, nogit menniske, da skal Ejermanden bøde to lod sølf, ok giøre sin ed at hand ej vidste, at det fæ hafde den vane. Ellers det anden gang, i men hand kunde skaden fæ i sin hafd, da affkræve det kiøb den afskiedis arvinger, efter sin formue. 4.

Fæder mand vilde øye op, som er ulve eller bierne: hvad skade de giør, der for bøder Ejermanden, ok den som den i hafd haver, ligesom hun selff giort hafde. 5.

Her skal indskiøt af v bogs 13 cap. §§ 8. 9.

Danske Lovs ansvarsregler om dyr, set i et fremtidsperspektiv

Af *Anders Vinding Kruse*

Når man ser på Folketingets årsproduktion af lovbestemmelser – ca. 20.000 paragraffer – må man tro, at vore lovgivere går ud fra, at jo flere love et land har, desto bedre er det for dette land. Ganske vist siges det i fortalen til Jyske Lov, at »med lov skal man land bygge«, men denne prægnante sentens må formodes mere at have taget sigte på kvaliteten end på kvantiteten.

Det er derfor næsten ubegribeligt, at trods nutidens gigantiske lovkværn, har adskillige af Danske Lovs bestemmelser overlevet de 300 år og er gældende ret den dag i dag. Dette gælder bl.a. mange af reglerne om dyr. I DL 5-13 har vi regler »Om Bier og vilde Dyr« og i 6-10-2 til 5 finder vi bestemmelser »Om Skade af anden Mands Vaaben eller Fæ«, som stadig er gældende. 6-10-6 om hunde er derimod nu afløst af hundeloven, og 6-20-1 til 5 »Om Fæis Drab

DET SIDSTE PROJECT om ansvar for dyr.
I 1675 nedsattes den anden revisionskommission, der havde til opgave at sammenholde Vindings udkast med resultatet af den første revisionskommissions arbejde »Revisionen«. I den anden revisionskommission fik Vinding atter sæde, og det er ham, der som kommissionens sekretær har ført det bevarede håndskrift af *Det sidste project,* som denne kommissions arbejde benævnes, i pennen.

eller Saar« er forsåvidt angår 6-20-1 til 3 dels ophævet ved straffeloven af 1866, dels overtaget af den almindelige culparegel, medens 6-20-4 og 5 blev afløst af mark- og vejfredsloven af 1872. Hvad særligt angår 6-10-3 er det lidt tvivlsomt, om den stadig gælder.

Femte Bog 13. Capitel

Om Bier og vilde Dyr

1. Hvo som Bier haver, hand skal selv vogte dem med Gierde, saa at anden Mands Fæ kunde dem ej nedkaste og spilde. End er Gierdet saa lavt, at anden Mands Fæ kand gange i Gaard og spilde dem, vide sig det selv, og fange ej anden Bod.

2. End vorder nogen Mands Fæ stunget til Døde uden for Mandens Biegaard, da bøde hand ikke derfor, der Bierne ejer.

3. End vorder det stunget ihiel i Biegaarden, da gielde hand Skaden, der Bierne ejer, fordj hand hafde ej lovlig Lukke om sine Bier.

4. Følger een Mands Bier anden Mands op, da skal den, som ejer de Bier, der opflye, med andre Naboer byde den anden Ejer Fællig til paa samtlig Bier; Vil hand ej det antage, og forkomme de Bier siden de andre, da tage hand Skade for Hiemgield.

5. End flye nogen Mands Bier fra hannem, og hand følger dem af sin egen Gaard til Sæde i anden Mands Skov og Træ, da skal hand sige hannem til, som Skoven ejer, og kand hand dennem saa udfange, at hand ej fordærver hans Træ, da tage hand sine Bier. Det samme er og, om de flye paa anden Mands Huus.

6. End siger hand, der Træet, eller Huset ejer, at Bierne ere hans egne og fra hannem fløjne, da bør hand det lovligen at bevise.

7. End begær hand, som Træet eller Huset ejer, at den, som vil Bierne sig tilholde, skal med Eed bekræfte, at de ere hans egne, og hand dennem fulte, da bør hand derpaa at giøre sin Eed.

8. Vil Bonden, som Træet ejer, ej fælde sit Træ, da stande Træet, og hand være Ejermand til Bierne, der dennem ejer, og, naar Træet fældis, have baade Honning og Bierne.

9. Tager den, der Skoven tilhører, Bierne bort, da er det Tyverj, eller Ran. Det samme er og, om anden Mand tager dem bort; Dog skal hand, der ejer Bierne, sette Merke paa Træet, indtil det vorder hugget.

10. Føder mand vilde Dyr op, som Ulve- eller Biørne-Hvalpe, og de vorde løse, og anden Mand dræber dem, da bøder hand ikke derfor. End i Bondens Hævd maa de ikke dræbis, uden det skeer til at frelse sig selv, om de ville giøre Skade.

Siette Bog 10. Capitel

Om Skade af anden Mands Vaaben eller Fæ

– – –

2. Fanger mand Skade af anden Mands Hors, eller Nød, eller noget andet fæ, eller Hund, som gaar løs, og den som Skaden fik, ikke selv foraarsagede det, da skal den, som Fæet eller Hunden ejer, give Badskerløn. End fanger hand Lyde deraf, da bøde den, der Fæet eller Hunden ejer, Lyden efter Sagens Beskaffenhed.

3. Dræber nogen Mands Hest, eller noget andet Fæ, som mand lovligen maa have, noget Menniske, da skal Ejermanden bøde tre Lod Sølv, og giøre sin Eed, at hand ej viste, at det Fæ hafde den Vane. End skeer det anden Gang, imens hand haver saadant Fæ i sin Hævd, da afsone det hos den Afdødis Arvinger efter sin Formue.

4. Føder mand vilde Dyr op, som ere Ulve eller Biørne; Hvad Skade de giøre, derfor bøder Ejermanden og den, som dem i Hævd haver, ligesom hand den selv giort hafde.

5. Bide, stange, eller slaa, een Mands Bæster, eller Fæ, anden Mands Bæster eller Fæ ihiel, da skal den, som ejer Bæst, eller Fæ, der Skaden gjorde, betale den anden half saa meget, som det Bæst, eller Fæ, var værdt, der dræbt blev, saa fremt at det som dræbt blev, var saa got, eller bedre, end som det, der dræbte; Men var det, som dræbt blev, ringere end det, som dræbte, da skal dets fulde Værdi betalis.

6. [Bider Hund anden Mands Qvæg ihiel, eller jager det i Uføre, da bøde den, der Hunden ejer, første Gang half Skaden; Men skeer det tiere, da bøde for hver Gang heel Skaden.]
Bortf. v. Lov nr. 164 18. maj 1937 om hunde § 13.

Dyrereglerne i Danske Lov er meget gamle. De fleste stammer fra landskabslovene, navnlig Jyske Lov, men går utvivlsomt endnu længere tilbage. Dette er heller ikke så mærkeligt. Skader på dyr og skader forvoldt af dyr har selvsagt spillet en betydelig rolle i de gamle bondesamfund. Allerede i Hammurabis 4000 årige lov findes der flere bestemmelser om dyr. Karakteristisk er således paragrafferne 250-52:

> Når en okse, der går på marken, stanger nogen, så han dør, skal denne sag ikke foranledige nogen klage.
>
> Når nogens okse har den vane at stange, og dens ejer er gjort opmærksom på, at den vil stange, og han ikke afstumper dens horn eller binder den, og oksen stanger en fribåren mand, så at han dør, skal han betale ½ mine sølv.
>
> Når det er en mands slave, som er blevet stanget ihjel, skal han betale ⅓ mine sølv.

Disse bestemmelser; som nærmest er udtryk for culpareglen, minder om DL 6-10-3 om heste eller andre husdyr, som dræber et menneske. Sammenlign 6-10-6. Men ovenfor i 6-10-2 om andre skader voldt af husdyr, er ansvaret blevet gjort objektivt; og det samme gælder 6-10-4 og 5.

Ansvarssystemet i Danske Lov

Som bekendt stod Danske Lov på overgangen mellem det gamle »objektive« bodssystem med faste takster og det senere erstatningssystem, hvor skyldprincippet og erstatning af skadelidtes individuelle tab er de karakteristiske træk ved systemet. Dette overgangsstadium præger også erstatningsreglerne for skader voldt af dyr.

For at få et overblik over retstilstanden kan reglerne inddeles i følgende grupper af tilfælde:

Personskader forvoldt af dyr

Disse tilfælde findes i 6-10-2, som vedrører personskader, og 6-10-3, der omhandler tilfælde, hvor en person bliver dræbt, samt 6-10-4 om skader forvoldt af vilde dyr.

Reglen i 6-10-2 finder efter retspraksis anvendelse på alle større husdyr, men er derimod fundet uanvendelig på høns (U 1939.157), gæs (U 1932.626) og katte (U 1942.880). Med hensyn til hunde har den ikke selvstændig betydning ved siden af hundeloven. Dansk retstradition har forstået bestemmelsen således, at det er en betingelse, at dyret er *løsgående,* medens norsk retsopfattelse har opfattet udtrykket »som går løs« som alene refererende sig til »hund«. Om kreaturet selv er sluppet løs, eller om uvedkommende personer har gjort det, er uden indflydelse på ansvaret. Hvornår en hest eller et kreatur skal anses for »løsgående« har givet anledning til nogen tvivl i retspraksis, se U 1953.484 H, 1950.579, 1933.747, 1929.399, 1927.692, 1922.821, 1921.1016 H, 1917.905.

Ligesom ved hundeansvaret er der nogen vaklen i retspraksis med hensyn til, om ansvaret dækker skade tilføjet personer, som tilhører dyreejerens husstand, herunder hans folk, f.eks. en røgter, jfr. U 1937.614, 1928.750, VLT 1945.17, 1930.199, der alle anså 6-10-2 for uanvendelig på personer, som havde påtaget sig at passe dyret, se derimod VLT 1948.145, der gav erstatning til en person som af velvillighed hjalp med til at indfange en kvie. Disse og lignende afgørelser kan forklares med synspunktet »accept af risiko«, men dette synspunkt er dog ikke uden betænkeligheder. Man kunne også henvise til, at spørgsmålet om egen skyld kan være vanskeligere at få klarlagt i disse tilfælde; et synspunkt som dommen i U 1937.614 antyder, men synspunktet kan dog kun føre til bevislettelser eller eventuelt til omlægning af bevisbyrden. Problemet er dog i det store og hele af beskedent omfang, da de ansatte under alle omstændigheder har krav på erstatning i henhold til arbejdsskadeforsikringsloven og dagpengeloven. Hvad iøvrigt angår egen skyld, må det formentlig antages, at denne altid vil medføre fuldstændigt bortfald af det objektive ansvar efter 6-10-2, selv om dette ikke stemmer med ordningen i hundeloven. Dette er i alt fald antaget i tilfælde, hvor den tilskadekomne er motorfører, og det er her tillige antaget, at den omvendte bevisbyrde i færdselslovens § 104 også skal finde anvendelse på spørgsmålet om egen skyld, jfr. U 1949. 665. For øvrigt synes det godtaget i retspraksis, at 6-10-2 ikke kan finde anvendelse på færdselsuheld, hvor dyret blot »passivt« bliver påkørt, jfr. HD i U 1935.699, 1974.692 (B 362). Begrænsningen forekommer ikke realt velbegrundet.

Efter artiklen omfatter erstatningen »badskerløn« og »lyde«. Dette er i dansk domspraksis fortolket således, at der kun kan gives erstatning for helbredelsesomkostninger, men ikke for svie og smerte eller for tabt arbejdsfortjeneste, jfr. U 1953.484 H. Fortolkningen er usikker, og norsk ret er da også kommet til det modsatte resultat.

Bliver personen ligefrem dræbt, bestemmer 6-10-3 følgende:

> »Dræber nogen Mands Hest, eller noget andet Fæ, som mand lovligen maa have, noget Menneske, da skal Ejermanden bøde tre Lod Sølv, og giøre sin Eed, at hand ej viste, at det Fæ hafde den Vane. End skeer det anden Gang, imens hand haver saadant Fæ i sin Hævd, da afsone det hos den Afdødis Arvinger efter sin Formue.«

Bøden i de sædvanlige tilfælde (tre lod sølv) er så lille, at man vanskeligt kan anvende den som hjemmel til at give sædvanlig forsørgertabserstatning, og dette er da heller ikke sket i nyere tid. Derimod mente Ussing, at man kunne udlede en streng ansvarsregel for tab af forsørger, dersom ejeren vidste, at dyret på grund af sine anlæg var særligt farligt for mennesker. Om dette kan føre ud over en blot streng culpabedømmelse er dog mere end tvivlsomt. Snarere kunne der vel være grund til at støtte en culparegel med omvendt bevisbyrde på artiklen. Omlægning af bevisbyrden er der for øvrigt i alle tilfælde af dyreskader – altså også uden for området for DL's og mark- og vejfredslovens objektive erstatningsregler – tendens til i retspraksis, jfr. *Jørgen Trolle,* Risiko og skyld, 2. udg. 1969, s. 290 f. og de der nævnte domme.

Er personskaden forvoldt af »vilde dyr«, bestemmer 6-10-4 følgende:

> »Føder mand vilde Dyr op, som ere Ulve eller Bjørne; Hvad Skade de giøre, derfor bøder Ejermanden og den, som dem i Hævd haver, ligesom hand den selv giort hafde.«

Denne regel er blevet opfattet som en objektiv ansvarsregel, og den hjemler efter sin ordlyd *fuld erstatning* både for personskade og for død (forsørgertabserstatning).

Også denne bestemmelse har givet anledning til problemer vedrørende dens anvendelsesområde. Det er klart, at den gælder for de fleste dyr i zoologiske haver, dyreparker etc. U 1966.645 kan

nævnes som eksempel: En 9-årig pige besøgte sammen med nogle andre børn en dyrepark, hvor der bl.a. fandtes et bur med 2 sibiriske bjørne. Medens hun stod tæt ved buret og fodrede bjørnene, greb den ene af disse fat i hendes venstre arm og rev eller bed denne af ved skulderen. Indehaveren af dyreparken fandtes at have udvist uforsvarligt forhold navnlig ved ikke at have etableret en afspærring foran buret, og ansås såvel under hensyn hertil som i medfør af DL 6-10-4 ansvarlig for ulykken. Pigens moder fandtes ikke at have udvist forsømmelighed ved at give børnene tilladelse til at besøge parken uden at instruere dem om at passe på, men pigen fandtes selv at have udvist uforsigtighed, hvorfor erstatningen nedsattes med en tredjedel. Invaliditetsgraden blev fastsat til 70%.

Afgørelsen vedrørende pigens egen skyld forekommer ikke overbevisende og understreger i alt fald behovet for en lempeligere regel om egen skyld ved personskader.

Et andet eksempel findes i U 1937.158: Ved en generalprøve i et forlystelsesetablissement kom, medens sangerinden, fru Hoffmann prøvede på scenen, domptør Arentoft og den ham tilhørende løve, som var løs men ganske ufarlig, ind på scenen bag fru Hoffmann, der ved pludselig at se løven fik et nervechock og faldt besvimet om. I faldet kvæstede hun halebenet. Domptør Arentoft samt etablissementets kapelmester Henrik Clausen og dets direktør Torkild Larsen ansås solidarisk erstatningsansvarlige overfor fru Hoffmann. Domptøren i h.t. DL 6-10-4, og fordi han ikke havde underrettet fru Hoffmann om løvens ufarlighed, kapelmesteren fordi han ikke greb ind som leder af prøven og direktøren i medfør af 3-19-2 som følge af kapelmesterens uagtsomhed. Derimod ansås fru Hoffmanns anbringende om, at der var tale om en aftalt practical joke, ikke for bevist.

Spørgsmålet, om 6-10-4 kan anvendes på tamme elefanter, var fremme i et tilfælde fra 1936. Ved et skæbnens lune kom sagen både for Østre og Vestre Landsret, se henholdsvis U 1938.967 og 1940.808.

Vestre Landsrets dom citeres:

»Den 4. juli 1936 kørte sagsøgeren, arbejdsmand Emil Marius Kristensen, Vorup, der hensidder i uskiftet bo efter sin i 1940 afdøde hustru Kristine Nielsine, født Kristensen, sammen med denne i en dem tilhørende enspændig fladvogn fra Vorup ad Strømmens

gade mod Randers. Vognen var ikke forsynet med agestol, og hustruen og sagsøgeren, der var kusk, sad hver for sig på en omvendt ølkasse. Da de nåede Sønderbro, kom der imod dem en cirkuselefant, ført af en dyrepasser. Da den køretøjet forspændte hest, der var 9-10 år gl. og havde været i sagsøgerens eje i ca. 1 år, fik øje på elefanten, blev den urolig, stejlede og rykkede vognen ind mod fortovskanten. Det gav derved et stærkt stød i vognen, hvorved sagsøgerens hustru, der havde rejst sig op fra ølkassen, tilligemed denne faldt af vognen; ved faldet pådrog hun sig et åbent benbrud lige over højre fodled, der medførte et længere sygeleje.

Under anbringende af, at de sagsøgte som ejere eller besiddere af elefanten er ansvarlige for ulykken enten i medfør af reglen i DL 6-10-4 eller efter dansk rets almindelige erstatningsregler, har sagsøgeren under nærværende sag påstået de sagsøgte dyretæmmer Arthur Schirow og fru Valerie Leue dømt principalt in solidum, subsidiært alternativt til at betale sagsøgeren i erstatning 6630 kr. (hustruens erstatningskrav).

Sagsøgeren har til støtte for sin påstand nærmere anbragt med hensyn til DL 6-10-4, at en elefant er et farligt dyr og derfor må sidestilles med de af nævnte lovbud omfattede vilde dyr, og i øvrigt, at de sagsøgte måtte vide, at det er forbundet med en vis fare at føre et sådant dyr, som heste her i landet i alt fald ikke er vænnet til at møde, ad en offentlig gade eller vej uden at iagttage særlige forsigtighedsregler såsom enten at lade en mand gå i forvejen for at advare andre færdende, eller straks at standse op, når modgående heste måtte vise tegn på uro.

Der er under sagen afgivet dels partsforklaringer af sagsøgeren, dennes nu afdøde hustru og sagsøgte Schirow, dels vidneforklaring af indehaveren fru Meta Belli af det cirkus, hvorved de sagsøgte var engageret.

Efter det oplyste var den pågældende elefant, der senere er død, et ældre, dresseret og meget roligt dyr, der var vant til at færdes på offentlig vej og gade på de steder, hvor det cirkus, i hvilket det fremførtes, gav forestillinger. Ved den lejlighed, ved hvilken sagsøgerens afdøde hustru kom til skade, blev elefanten ført fra cirkus over Sønderbro til Gudenå for at bade og græsse, hvilket under cirkus' ophold i Randers var sket flere gange tidligere. Dyret kom – som sagsøgeren udtrykker det – »luntende ganske roligt«.

Efter det foreliggende må det vel antages, at hesten er blevet sky for elefanten, hvad enten det skyldtes dennes uvante fremtoning eller dens særegne lugt; men ligesom der hverken i vedkommende politivedtægt ses at være påbudt iagttagelse af særlige forsigtighedsregler ved føringen af et dyr som det omhandlede på offentlig vej eller gade, eller af politiet i Randers er stillet sådanne krav med hensyn til nævnte elefant, således findes det efter det om denne oplyste ej heller at kunne betragtes som i sig selv uforsvarligt, at der ikke er truffet særlige foranstaltninger ved dyrets transport ved den ommeldte lejlighed. Idet der derhos intet er oplyst om, at der af sagsøgeren straks da hesten blev urolig, er givet tegn til dyrepasseren om at standse op eller i øvrigt er foretaget noget for at afværge den som følge af hestens skyhed opståede farlige situation, vil det ikke kunne statueres, at selve fremførelsen af elefanten som sket udgør et til erstatning forpligtende forhold. Idet endvidere reglen i DL 6-10-4 efter det oplyste ikke findes at være anvendelig i nærværende tilfælde, vil – da der herefter ikke i de retten forelagte oplysninger findes at være fornødent grundlag for at pålægge erstatningspligt – begge de sagsøgte være at frifinde, således at det bliver ufornødent at komme ind på, hvad der i øvrigt af parterne er anbragt ...«

Ved dommen i U 1938.967 var ejeren af det pågældende cirkus, fru Meta Belli, som havde engageret domptøren, blevet frifundet, idet hun ikke ansås for ansvarlig efter DL 3-19-2, da »førelsen af elefanten ikke var sket i hendes ærinde og heller ikke efter DL 6-10-4, allerede fordi elefanten ikke har været undergivet hendes rådighed.«

Skader forvoldt af *almindeligt vildt,* såsom hjortevildt, kan næppe henføres til 6-10-4, selv om den jagtberettigede har udført vildtpleje. Man fornemmer ved at læse artiklen, at det ikke er sådanne tilfælde, der tænkes på. Men på linie hermed kunne det tænkes at pålægge ansvar, hvor den jagtberettigede har opfødt *usædvanligt* vildt, som f.eks. vildsvin.

Endelig kan nævnes *hundelovens § 8,* som hjemler objektivt ansvar for alle skadeforvoldelser, altså også for personskade og tab af forsørger.

Skader forvoldt på andre dyr, afgrøder, ting m.v.

Hvis et *husdyr dræber andre heste eller kreaturer er ejeren objektivt ansvarlig efter den ejendommelige regel i 6-10-5,* der foreskriver, at det dræbte dyrs fulde eller halve værdi erstattes, alt efter som dette var ringere (mindre værd) eller lige så godt som det dyr, der dræbte det. Det er ikke nogen betingelse, at dyret var løsgående, jfr. U 1945.1123, 1921.1016 H (TfR 1931.445), 1920.655 og 790, sml. 1944.911, 1927.153.

Hvis dyret kun har beskadiget et andet dyr, har retspraksis fundet bestemmelsen uanvendelig, jfr. U 1931.109 H (TfR 1931.445).

Bestemmelserne i DL 6-10-2, 3 og 5 taler kun om »ejeren«, men dette må utvivlsomt fortolkes i overensstemmelse med hundeloven og mark- og vejfredsloven således, at ansvaret må pålægges besidderen, dersom denne er en anden end ejeren, jfr. også 6-10-4, der også omfatter den, som dyret »i hævd haver«.

Mark- og vejfredslovens § 3 indeholder følgende objektive ansvarsregel:

> »Kommer et husdyr uden hjemmel ind på anden mands grund, skal dyrets besidder erstatte den skade, dyret forvolder ved at nedtræde, afbide eller fortære afgrøder, beplantning eller bevoksning, beskadige hegn eller vandløb, oprode eller sammentræde jordbunden. Samme regel gælder om skade, dyret forvolder ved at angribe et andet husdyr eller på anden voldelig måde tilføje det legemsbeskadigelse.«

Erstatning kan dog ikke kræves, hvis skaden er fremkaldt med forsæt eller uagtsomhed af skadelidte selv eller af en person, han har ansvaret for. Er der skyld på begge sider, afgøres det efter fejlenes beskaffenhed, om erstatningen skal nedsættes eller helt bortfalde.

Som det vil forstås af ordlyden, er ansvarsreglen temmelig snæver. Den gælder kun for agrarisk skade eller voldelig legemsbeskadigelse af andre husdyr. Ansvaret omfatter således ikke smitte- eller bedækningsskader, jfr. U 1966.93 H og 1963.176 H (men her antoges culpa), 1933.406 H (TfR 1934.421). Ansvarsforsikringsselskaberne betaler dog som regel erstatning for bedækningsskader kulancemæssigt. Skader på person eller på gods, f.eks. markredskaber (med undtagelse af hegn) falder ikke ind under reglen. Heller ikke kreaturskader på offentlig vej eller sted omfattes af loven, sml. U 1965.444 H (B. 250), ej heller skader på minkdyr, U 1952.138 H, eller skader forvoldt ved skræmmen af andre husdyr.

I disse tilfælde kan der kun ydes erstatning efter culpareglen, U 1970.261 eller efter 6-10-5.

Skader, der falder inden for lovens område, skal vurderes af særlige af kommunen udpegede vurderingsmænd, § 21. Begæring om vurdering skal ske inden 3 dage, efter at skaden er blevet skadelidte bekendt. Undladelse heraf medfører, at ethvert krav mod dyrets besidder bortfalder, altså også krav, der støtter sig på uforsvarlig adfærd, medmindre »det ved dom fastslås, at skaden er voldt i ond hensigt eller ved grov hensynsløshed«, jfr. § 18. Disse regler må karakteriseres som ejendommelige.

Bestemmelsen om *skade voldt af bier i 5-13-2 og 3 omhandler kun skade på husdyr,* og har således også et stærkt begrænset anvendelsesområde. Så vidt vides, er der kun en trykt dom i dette århundrede, hvor disse bestemmelser er omtalt, nemlig U 1945.197.

F, der havde tilladelse til at opstille bistader på E's mark, fjernede dem en aften ved 11-tiden, idet marken næste dag skulle slås. Da man næste dag ved middagstid begyndte at slå på det sted, hvor staderne havde stået, overfaldt en bisværm høstfolkene og flere heste. F, der under de foreliggende omstændigheder, herunder det varme vejr, til en vis grad var klar over, at bierne kunne flyve tilbage til det sted, hvor staderne havde stået, burde, da han den pågældende morgen så bierne flyve ud af staderne på unormal hurtig måde, og var bange for, at de ville flyve tilbage, have advaret E, og da han ikke gjorde det, fandtes han erstatningspligtig for den skete skade.

Sagsøgte havde påberåbt sig 5-13-2 som frifindelsesgrund, men dommen antog imidlertid, at der forelå culpa, og kunne derfor pålægge ansvar uden hensyn til artiklen. Dommen må nok siges at have »strakt culpaansvaret ret vidt«, som det anføres af *Trolle* l.c. s. 307.

Derimod vil *6-10-4 om vilde dyr* kunne finde anvendelse på alle slags skader forvoldt af dyret, altså både på personer, dyr og ting. Det samme gælder skader forvoldt af *hunde* i h.t. hundelovens § 8.

Fremtidsperspektivet

Som det er fremgået af gennemgangen af reglerne i DL om skader forvoldt af dyr, er ansvarssystemet i det væsentlige objektivt. Dette system er ikke i tidens løb blevet synderligt kritiseret, selv om

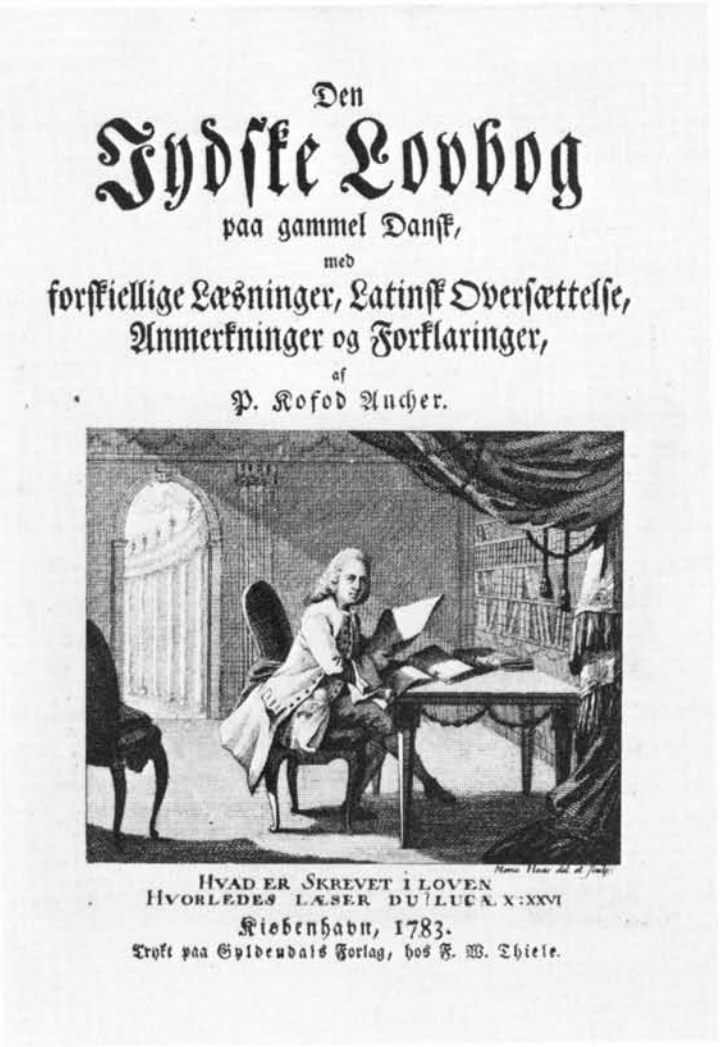
Den
Jydſke Lovbog
paa gammel Danſk,
med
forſkiellige Læsninger, Latinſk Overſættelſe,
Anmerkninger og Forklaringer,
af
P. Kofod Ancher.
HVAD ER SKREVET I LOVEN
HVORLEDES LÆSER DU? LUC. X:XXVI
Kiøbenhavn, 1783.
Trykt paa Gyldendals Forlag, hos F. W. Thiele.

DEN JYDSKE LOVBOG.

I løbet af det 17. århundrede fik *Jyske Lov* stadig større betydning og dens bestemmelser fandt anvendelse også udenfor det gamle Jyske retsområde. Det var derfor Jyske Lov, der gang på gang kom i nye udgaver som led i de private lovsamlinger, der udsendtes. Efter Danske Lovs ikrafttræden ophørte Jyske Lov at have gyldighed i kongeriget. Kofod Anchers udgave af Jyske Lov fra 1783 havde da også et andet sigte end tidligere udgaver. Han ville af historiske grunde udsende en tekstkritisk udgave. Hans motivering for at foretrække Jyske Lov frem for de andre landskabslove var dog også den, at Jyske Lov i særlig grad havde været anvendt som grundlag for bestemmelser i Danske Lov. Det gælder bl.a. bestemmelserne i 6-10 om ansvar for dyr. De to spørgsmål, der stilles den læsende herre på titelkobberet – et bibelcitat – var og er stadig centrale for enhver jurist.

culpareglen i tiden efter DL sejrede som hovedprincippet i erstatningsretten. Det er således ikke blevet foreslået, at reglerne burde afløses af culpareglen. Tværtimod er systemet senere blevet udbygget ved mark- og vejfredsloven fra 1872 og ved hundeloven fra 1889. Begge love er senere blevet ændret i retning af et udvidet ansvar.

Det 20. århundredes megen diskussion om afløsning af culpareglen med objektive erstatningsretlige og/eller forsikringsretlige ordninger har ikke beskæftiget sig ret meget med dyreansvaret. Men den omstændighed, at reglerne har kunnet holde stand gennem tiderne, ja, at de på flere punkter endog er blevet udbygget, er et vidnesbyrd om, at objektive ansvarsregler på dette område må anses for formålstjenlige. Til støtte for objektive ansvarsregler for skade voldt af dyr kan da også foruden risikosynspunktet anføres, at et ansvarsgrundlag baseret på culpareglen formentlig er mindre hensigtsmæssig, ikke så meget af hensyn til faren for skjult skyld, men mere fordi det ofte vil kunne volde tvivl, hvad man overhovedet skal anse for culpøs adfærd. Hvornår er det f.eks. uforsvarligt ikke at føre en hund i bånd?, eller hvilke krav skal der stilles til indhegning eller tøjring af heste og kreaturer? Dertil kommer, at det er relativt let at fastlægge ansvarsområdet uden større afgrænsningsvanskeligheder, samt at man normalt kan forsikre sig mod ansvaret for en relativ beskeden præmie.

På denne baggrund forekommer det velbegrundet at fortsætte udviklingslinien og foreslå, at de – tildels ejendommelige – indskrænkninger i ansvarsområdet, som nogle af DL's bestemmelser samt mark- og vejfredsloven indeholder, bliver ophævede. Iltrædes dette, bliver konsekvensen utvivlsomt, at der må gennemføres en ny lov med det sørgmodige resultat, at de gamle bestemmelser i DL må ophæves.

I Norge, hvor retstilstanden er meget lig vor som følge af de tilsvarende og ligeledes stadig gældende regler i Christian V's Norske Lov, har man da også i de senere år arbejdet med et sådant lovforslag.

I et oprindeligt udkast fra 1979 foresloges et generelt objektivt ansvar for ejer eller besidder af dyr for enhver skade på personer, ting eller dyr, som dyret forvolder.

Lovforslaget blev sendt til høring hos organisationer mv., som

havde berøring med ansvarsspørgsmålet. På baggrund af høringsudtalelserne kom Justitsministeriet til det resultat, at der næppe var grundlag for at indføre et generelt objektivt erstatningsansvar for tingsskader forvoldt af dyr – navnlig ikke for husdyr i landbrugsvirksomheder. Derimod burde ansvaret for hunde og vilde dyr også omfatte tingsskader. Overvejelserne resulterede i 1981 i følgende lovforslag:

Utkast til lovbestemmelse om
erstatningsansvar for skade voldt av dyr

§ 1-5

1. Eier og innehaver av [hus]dyr plikter uansett skyld fra sin side å erstatte skade som dyret volder på person eller på klær eller andre vanlige bruksting mens noen har dem på seg.

Med [hus]dyr menes i loven her ethvert dyr som noen eier, besitter eller utøver rådighet over.

2. Eier og innehaver av hund eller ville dyr [som holdes i fangenskap] plikter uansett skyld fra sin side å erstatte også tingskade som dyret volder. Dette gjelder likevel ikke skade som hund volder på annen hund eller på motorvogn.

3. Skade som voldes av [hus]dyr og som ikke går inn under bestemmelserne i nr. 1 og 2, plikter eier og innehaver å erstatte dersom han har latt det mangle på tilbørlig tilsyn eller på annen måte ikke gjort det som er rimelig å kreve for å hindre skadevolding.

4. Om skadelidtes medvirkning og om lemping av erstatningsansvaret gjelder §§ 5-1 og 5-2 (i skadeserstatningsloven).

5. Bestemmelsene i paragrafen her gjør ikke noen endring i de særlige regler om ansvar for dyr som er gitt i annen lov eller det ansvar uten skyld som følger av alminnelige erstatningsregler.

Parenteserne angiver, at ordene i disse eventuelt kan slettes.

Lovudkastet kan tjene som et legislativt udgangspunkt, men indførelsen af begrænsningen i ansvaret m.h.t. tingsskader medfører, at culpasynspunktet igen dukker op. Dette må siges at være uheldigt, fordi det jo netop er de besværlige culpaovervejelser, man gerne skulle undgå ved udformningen af ansvaret. Det skal ikke afvises, at

der kan være visse betænkeligheder ved at lade ansvaret for alle husdyr også omfatte tingsskader. Betænkelighederne bliver dog relativt små, dersom der foretages en rimelig indskrænkning i ansvaret, hvor det drejer sig om dyrs skadeforvoldelser på motorkøretøjer og disses passagerer. Betænkeligheder kan derfor efter min opfattelse ikke opveje den væsentlige fordel, som en generel objektiv ansvarsregel indebærer i retning af, at vi slipper for culpaproblemerne.

Idet jeg herefter går ud fra, at der indføres et generelt objektivt ansvar for dyrs skadeforvoldelser, skal jeg afslutningsvis kort omtale de vigtigste spørgsmål, som en sådan ansvarsordning må tage stilling til. Da hundeloven i sin nuværende skikkelse i det store og hele må siges at have fungeret tilfredsstillende, bør dens løsninger af ansvarsreglerne utvivlsomt tillægges en betydelig vejledende værdi for udformningen af en generel lov. Om hundeloven og den dertil knyttede retspraksis henvises til *Jørgen Trolle,* Risiko og skyld, 2. udg. 1969, s. 292 f, *A. Vinding Kruse,* Erstatningsretten, 3. udg. 1976, s. 248 f, *Erik Werlauff,* U 1978B, s. 266 f.

Hvilke dyr skal være omfattet af loven? Det bør formentlig være alle slags husdyr samt vilde dyr, der er opdrættet i fangenskab (DL 6-10-4). Derimod er det lidt mere tvivlsomt, om ansvaret også bør oomfatte skader forvoldt af vildt, som f.eks. hjortevildt. Formentlig bør de medtages under ansvaret, og dette bør i så fald formentlig pålægges den jagtberettigede.

Hvem bør ansvaret påhvile?
Efter hundeloven påhviler ansvaret »besidderen«, hvilket i de fleste tilfælde vil sige ejeren, men er det en anden end ejeren, som besidder hunden, er ansvaret besidderens og ikke ejerens. Efter det norske lovudkast hæfter ejeren og besidderen solidarisk men med regresmulighed. Efter mit skøn er den danske regel den mest hensigtsmæssige, når det pointeres, at et »besiddelsesforhold« ikke omfatter kortere overladelse af hunden til pasning, enkelte jagtture eller lign., smh. U 1931.356, 1943.256 H og JD 1948.42.

Bør der være tvungen ansvarsforsikring? Dette er der efter hundeloven, og indføres der et generelt objektivt ansvar, er det nærlig-

gende at overføre forsikringspligten til hele området. Landbrugets ansvarsforsikringspræmier vil næppe stige væsentligt. Ansvarspolicen bør selvsagt også dække tilfælde, hvor den ansvarlige har handlet culpøst.

Den objektive ansvarsregel i sammenstød med andre objektive ansvarsregler? Spørgsmålet kan volde en del tvivl, og må muligvis løses forskelligt i forskellige tilfældegrupper:

Hundeslagsmål. Dansk retspraksis lægger her vægt på, hvilken hund der har været »angriber«. Praksis har dog haft nogen vanskelighed ved at administrere synspunktet, navnlig når den ene ejer eller en tredjemand også har lidt personskade, eller hvor det har stillet sig usikkert, hvilken hund der var angriber, jfr. den ovf. citerede litteratur.

Efter det norske lovudkast omfatter ansvaret ikke skade, som en hund volder på anden hund. Her er der altså kun ansvar efter culpareglen, f.eks. hvis man lader en bidsk hund løbe frit omkring. Anden tingsskade (herunder skade på andre dyr) og personskade dækkes derimod af den objektive regel. Denne regel forekommer rimelig og lettere at praktisere, selv om culpasynspunktet herved får en vis betydning (for forsikringsselskaberne).

Hvis denne løsning følges, vil hundes *angreb på andre dyr* falde ind under den objektive ansvarsregel. Angriber dyr andre dyr vil ansvaret ligeledes være objektivt, dog at skade på hunde muligvis også her bør holdes uden for det objektive ansvar.

Hvis dyret impliceres i et uheld, hvor den *anden part også er objektiv ansvarlig,* f.eks. kreatur mod tog, bør den anden part bære sin skade, medens dyrets ejer bør kunne kræve erstatning, medmindre der foreligger egen skyld.

Dette resultat synes også nærmest at kunne udledes af dommen i U 1938.972, hvor en hund løb ind i en startende flyvemaskines propel, som blev splintret. Flyets ejer søgte erstatning hos hundens ejer, men denne ansås ikke ansvarlig hverken efter hundeloven eller culpareglen (hundens ejer var blevet advaret om, at hunden kunne blive skadet).

Efter det norske lovudkast omfatter det objektive ansvar for hunde *ikke skade på motorvogn,* men derimod den ved samme begivenhed forvoldte *personskade.* I lovudkastets motiver drøftes det, om ikke også personskader bør undtages under hensyn til, at motorkøretøjets forsikring dækker al skade på personer i køretøjet, og om denne undtagelse også bør udvides til også at omfatte motorulykker forvoldt af andre dyr end hunde. På den anden side vil motoransvaret dække skaden på dyret, medmindre der foreligger egen skyld, hvor ansvaret bør kunne nedsættes eller helt bortfalde. Gennemføres der en tilsvarende ansvarsordning hos os for motorkøretøjer, bør vi nok opstille lignende regler.

Medvirken hos skadelidte. I hundelovens § 8 bestemmes: »Oplyses det, at skadelidende har medvirket til skaden, kan erstatningen dog nedsættes eller helt bortfalde«. Forsåvidt angår *egen skyld* hos skadelidte, må denne regel i det store og hele siges at fungere tilfredsstillende. Som tidligere berørt, vil egen skylds-reglen i sin nuværende form dog være for hård ved personskader og bør her indsnævres til kun at omfatte forsæt og grov uagtsomhed. Men denne regel bør generelt gennemføres ved al personskade, uanset hvilken ansvarsregel der kommer til anvendelse.

Men »medvirken« vil ligesom det tidligere udtryk »sagesløs« efter omstændighederne også kunne omfatte tilfælde, som ikke kan henføres til det traditionelle begreb om egen skyld men til synspunktet »accept af risiko« og andre risikobetragtninger.

Det vanskeligste problem i denne forbindelse er, hvorledes man skal forholde sig til skader, som rammer personer, som enten hører til hundeejerens husstand, eller som har påtaget sig at passe hunden eller at anvende den under et arbejde for hundeejeren. Har skadelidte ikke selv handlet uforsigtigt på den ene eller den anden måde, synes det ikke rimeligt at nedsætte erstatningen eller lade den bortfalde ud fra synspunktet »accept af risiko«. Dette er imidlertid sket i flere domme, se f.eks. U 1944.602, der antog, at to vagtmænd, som var blevet overfaldet af en deres vagtselskab tilhørende hund, som de medførte under vagten, ikke var sagesløse i hundelovens forstand.

Retspraksis på det foreliggende område forekommer vaklende og uklar, sml. foruden den ovennævnte dom, U 1944.165 og 587,

1941.183 og 854, 1940.860, 1921.119 H, 1919.227. En typisk dom er U 1941.854. Her var en husassistent, som havde påtaget sig at passe sin principals hund, blevet alvorligt bidt i næsen. Hun fik tilkendt erstatning med følgende præmisser: »Det må ... antages, at hun har været rede til at bære de mindre uheld i form af rifter og lignende, der kunne risikeres ved pasning af hunden. Derimod ses det ikke, at hun havde grund til at befrygte et så alvorligt bid, som blev hende tildelt den 22. marts 1940, eller at hun ved eget forhold i øvrigt var skyld heri.«

Det turde være klart, at hundens ejer/besidder ikke selv bør kunne kræve erstatning hverken for person- eller tingsskade – det er en ansvarsforsikring, ikke nogen ulykkesforsikring. Omvendt forekommer det mig helt rimeligt, at den ansvarliges ægtefælle/samlever, børn, andre familiemedlemmer, husstand og andre ansatte bør være dækket af ansvaret, medmindre der foreligger egen skyld (nedsættelse eller bortfald). Der kan dog være betænkeligheder (fare for misbrug), hvis ansvaret også dækker skader på ting, som tilhører ægtefælle eller samlever og hjemmeværende børn, og man bør formentlig her gøre en undtagelse. Pålægges der tvungen ansvarsforsikring, bør forsikringsselskaberne ikke have ret til at indskrænke policens ansvarsområde udover lovens. Derimod bør de have adgang til at betinge sig selvrisiko.

Indføres der et generelt objektivt ansvar for dyr, bør de anbefalede regler om egen skyld og accept af risiko også gøres generelle for *alle dyreskader*. Ved personskade bør simpel uagtsomhed hos skadelidte ikke kunne føre til nedsættelse.

Det er selvsagt i højeste grad upassende, at jeg i et hyldestskrift til Danske Lov stiller forslag om ophævelse af nogle af de endnu gældende bestemmelser i loven. Alligevel tror jeg det er rigtigt. Man ville gøre Danske Lov en dårlig tjeneste, hvis man af veneration for loven lod bestemmelser uantastet leve videre, når det må erkendes, at tiden er løbet fra dem. Og de skadelidte, som ikke får erstatning, fordi de gamle regler indeholder nogle i nutidens øjne besynderlige begrænsninger, kan med rette bebrejde lovgivningsmagten, at den ikke har taget et initiativ. Danske Lov kunne dermed komme i et vanry, den så langt fra fortjener.

Litteratur

A. *Dansk ret*

Stig Jørgensen og Jørgen Nørgaard: *Erstatningsret*, 1976.

Jul. Lassen: *Obligationsretten*, alm. del, 3. udg. 1920.

Jørgen Trolle: *Risiko og skyld i erstatningspraxis*, 2. udg. 1969.

Henry Ussing: *Erstatningsret*, 1946.

Anders Vinding Kruse: *Erstatningsretten*, 3. udg. 1976.

Erik Werlauff: *Ansvar for hunde*, U 1978 B.266-270.

B. *Norsk ret*

Kristen Andersen: *Skadeforvoldelse og Erstatning*, 1970.

Axel Heiberg, Norsk Forsikringsjuridisk forenings publikasjoner, nr. 16.

Frederik Stang: *Erstatningsansvar*, 1918.

J. Øvergaard: *Norsk erstatningsrett*, 2. utg. 1951.

Aktstykker og forarbejder til Christian V's Danske Lov 1661-82

Af *Ebba Waaben*

Billedet s. 699 viser en opstilling af en gruppe arkivalier, som i den nuværende ordning af Danske Kancellis arkiv er samlet under titlen: Aktstykker og Forarbejder til Christian V's Danske Lov 1661-82 (DK A 139 og 140). Gruppen består af en pakke og 17 bind. I opstillingen er arkivalierne grupperet omkring en håndskreven pragtudgave på pergament i sølvbind (Egeskabshvælvingen).

Dette arkivfond er resultatet af en metodisk registrering af aktstykker og forarbejder til Danske Lov med henblik på at samle og udgive dem. Arbejdet var inspireret af det arbejde, den norske jurist L.M.B. Aubert havde gjort bl.a. i København for at opsøge forarbejder til Norske Lov (1687). I 1877 udgav han sine undersøgelsesresultater i *Norske Retskilder og deres Anvendelse*. Herunder fulgte af sig selv omtale af flere aktstykker, der tillige drejede sig om Danske Lov. V.A. Secher, der fra 1883 var assistent i Gehejmearkivet, satte sig det mål at løse den tilsvarende opgave med at udgive forarbejderne til Danske Lov. Første fase i arbejdet var en eftersøgning af forslag og andre forarbejder til lovbogen både i Gehejmearkivet og andre steder. Da V.A. Secher i 1886 udgav den første registratur over Danske Kancellis arkiv, blev her beskrevet en samling arkivalier under titlen »Udarbejdelsen af Kristian V.s Danske Lov«. Samlingen bestod af kgl. reskripter til lovkommis-

sionens medlemmer, betænkninger og udkast m.m., hvoraf en del blev angivet som værende i forskellige samlinger i Det kgl. Bibliotek, medens andet blev opbevaret i Gehejmearkivets Danske Samlinger, der for en stor del var fra Danske Kancellis arkiv og fra skabe i det tidligere Danske Kancelli. I de følgende år fortsattes eftersøgningsarbejdet; samtidig afgav Det kgl. Bibliotek de der beroende forarbejder til Christian V's Danske Lov til Gehejmearkivet (fra 1889 Rigsarkivet). Ved yderligere eftersøgning i Rigsarkivet suppleredes samlingerne, således at V.A. Secher og Chr. Støchel i 1891-94 kunne udgive *Forarbejderne til Kong Kristian V.s Danske Lov* I–II.

Danske Kancellis arkiv blev imidlertid nyordnet efter 1904 ved assistent P.A. Heiberg. Han ordnede det omtalte arkivfond under titlen »Aktstykker og Forarbejder til Christian 5.s Danske Lov 1661-82«, således at det så vidt muligt svarede til den trykte udgave og angav det nummer, som hvert arkivale havde i bogen. Disse numre falder ikke sammen med arkivnummereringen. Nogle løse akter fra arkivfondet, som ikke er med i den trykte udgave, samlede P.A. Heiberg i et læg nr. 73 med titlen »Diverse«. Dertil kom under arkivnumrene 74–79 seks bind håndskrifter, der heller ikke var trykt. Når disse arkivalier ikke var med i bogudgaven, skyldes det, at det drejer sig om genparter eller om mindre relevante akter.

På grundlag af P.A. Heibergs seddelregistratur udarbejdedes en ny registratur over Danske Kancelli, Vejledende Arkivregistratur nr. 1 ved Bjørn Kornerup, København 1943. Den gengiver den nu gældende ordning af arkivet, DK A 1 b, Aktstykker og forarbejder til Christian V.s Danske Lov 1661-82, nr. 139 og 140. Under sidstnævnte nummer er samlet de 6 utrykte bind (Heibergs numre 74–79).

Som følge af indsamlingens forløb består arkivfondet af tre forskellige grupper, der er blevet sammenarbejdet for at udgøre en kronologisk række. Der er arkivalier fra Danske Kancellis arkiv, f.eks. udkast til loven og renskrift af den. Der er arkivalier fra lovkommissionernes arkiver, f.eks. originale kongebreve, afskrifter af kongebreve og reskripter, lovudkast, ekstrakter af ældre lovgivning, forhandlingsprotokol m.m. (heraf noget i mere end ét eksemplar) og renskrift af loven. Endelig findes der, indlagt på

rette plads i den kronologiske række, henvisningssedler til aktstykker andetsteds i Danske Kancellis og andre arkivfonds. Sedlerne har ligesom arkivalierne tilskrift om trykstedet hos Secher og Støchel.

De arkivalier, der oprindelig har været kommissionernes akter, stammer for en stor del fra Det kgl. Bibliotek, og de bærer stadig registreringsnumre fra bibliotekets forskellige samlinger. Fondet indeholder også afskrifter, som har været stillet til rådighed for lovkommissionerne i 1700-tallet. De større håndskrifter er indbundne, nogle i hellæders spejlbind fra 1700-tallet, se den fotografiske gengivelse.

Arkivregistraturen over Danske Kancelli fra 1886 medtog i gruppen om udarbejdelsen af Danske Lov også pragtudgaven i sølvbind. Den betegnes som Gehejmearkivets håndskrift.

I en kgl. skrivelse dat. 8 dec. 1683 blev det meddelt rentemester Peter Brandt, at kongen havde antaget Johannes Laverentzen til at renskrive de eksemplarer af lovene (dvs. Danske og Norske Lov), ritualet (Danmark-Norges kirkeritual) og politianordningen,

»som udi Voris Archiv oc danske Cancelli skal henleggis oc forvaris«.[1] Han skulle have en årsløn på 200 rdl. Johannes Laverentzen, »som har skrevet den nye lov«, fik da også fra 29. december 1683 løn udbetalt for hele året 1683.[2]

Ved skriftsammenligning ses det, at Johannes Laverentzen har renskrevet pragtudgaven på pergament. Han har desuden udført den renskrift af lovbogen (DK A 139 nr. 72), som foruden en udateret forestilling til kongen, underskrevet af lovrevisionskommissionens fire medlemmer M.Wibe, E.Vinding (Erasmus eller Rasmus V.), C. Schøller og P. Scavenius, også indeholder Christian V's egenhændigt skrevne resolution: »Denne voris Danske Lov, skal såsom den her til Voris Allernådigste fornøjelse er forfattet og opsat, til trykken beforderiss. Kiøbenhavens Slott den 3. Januarij Anno 1682«[3].

Dette er det eneste sted, hvorfra selve kongens approbation af loven og trykkeordren af 3. januar 1682 kendes. I selve teksten slutter fortalen til loven med dateringen 15. april 1683, »givet« på Københavns slot. Forestillingen og den kgl. resolution er skrevet på et dobbeltark forrest i bogen, mens resten af håndskriftets ark er heftet i læg. Papiret er af samme type som resten af håndskriftet. Der er en smuk kalligraferet forside, hvor lovens titel har guldbelægninger i de slyngede bogstaver, og to svævende engle holder en krone over det ovale titelfelt. Også i lovens tekst er der særlig smukt kalligraferede indledningsbogstaver. Håndskriftet er uden tvivl det eksemplar, som var bestemt til at forvares i Danske Kancelli.[4]

DK A 140 nr. 74 indeholder også en renskrift af den endelige lovtekst. Den har ligeledes en underskreven forestilling til kongen helt magen til A 139, nr. 72, men uden den kgl. resolution. Teksten er skrevet af en anden skriver. Begge håndskrifter, nr. 72 og 74, er indbundet i næsten ens hellæderbind, der kan være samtidige med håndskrifterne. Nr. 74 er erhvervet fra Det kgl. Bibliotek, Thottske samling nr. 1184 fol. Det er formodentlig lovrevisionskommissionens eksemplar af den approberede lovbog.

Pragtudgaven i sølvbind indeholder ligeledes kommissionens underskrevne forestilling til kongen med samme ordlyd og skrift som i nr. 72 og 74. Sølvbindet består af 3 sølvplader, som udgør bindets sider og ryg. Alle plader er smukt graverede i barok-

stil og er forsynet med sølvstempler. Her findes møntwardeinen (guardein) Conrad Ludwigs stempel, et Københavnsmærke med tre tårne og årstallet 1687, et stempel med bogstavet F, måske et tegn på at det er stemplet i februar, og endelig guldsmedens stempel »MG«, der er tolket som Mathias Golde, der fik borgerskab som mester i 1683.[5]

Titelbladet til lovbogen er pragtfuldt udført, endnu mere kunstfærdigt i denne udgave, som må være Gehejmearkivets eksemplar, dvs. kongens eget. I en kalligraferet oval med to løver og krone omsluttes de danske løver med røde hjerter på guldbund og lovens titel i rødt og guld. Overskrifter og begyndelsesversaler og enkelte dele af teksten i indledningen er særligt kalligraferede og belagt med guld. Resten af teksten er skrevet med almindelig gotisk skrift i smuk udførelse af skriveren Johannes Laverentzen, et højdepunkt i dansk skrivekunst.

I Danske Kancelli findes som et andet arkivfond Erik Krabbes lovarbejde fra midten af 1500-tallet (DK A 137).

Det kan ikke påvises med sikkerhed, at disse ældre lovarbejder har været stillet til rådighed for kommissionerne til forberedelse af Christian V's lov, men det er sandsynligt. Desuden findes der enkelte andre akter i Danske Kancellis arkiv, bl.a. den almindelige brevbogsrække med relation til arbejdet med udarbejdelse af loven, som ikke indgår i DK A 137–140 og er utrykte. Materialet er udnyttet i dette og andre retshistoriske værker siden V.A. Secher skrev sine kommentarer til udgivelsen af forarbejderne og til selve loven.

Noter

1. Rentekammeret 2211.238 Kgl. reskripter til rentemester Peter Brandt.
2. Regnskaber efter 1660, Zahlkasseregnskab 1684, Hofetaten fol. 18. Se også Rentekammeret 222.650, Assignationsbog fol. 124.
3. V.A. Secher og Chr. Støchel, *Forarbejder* nr. 86 og ovf. s. XLVII.
4. V.A. Secher, *Kong Christian den Femtis Danske Lov*, Kbh. 1891, s. III f.
5. Christian Bøje: *Danske guld- og sølvsmedemærker før 1870*, (3. udgave 1979) og Jørgen Olrik: *Danske sølvarbejder* (1915—) Året angives her som 1688, der passer på Kirkeritualets sølvbind.

Hvilke bestemmelser i Danske og Norske Lov er endnu gældende?

Danske Lov

Spørgsmålet om, hvilke bestemmelser i Danske Lov, der endnu må anses som gældende er ikke helt let at besvare, sml. herved v. Eybens betragtninger ovenfor s. 594. Det står fast, at lovbogen siden 1683 har været udsat for en stadig nedbrydnings- eller dekodifikationsproces. Der er ikke i lovbogen sket udskiftelse af ældre og ophævede bestemmelser med nye, men lovbogen har også i senere oplag bevaret sin oprindelige skikkelse uden hensyn til indtrufne ændringer i lovgivningen. Allerede kort efter lovbogens ikrafttræden stod det klart, at der var optaget bestemmelser af ringe betydning, ligesom lovbogen snart blev suppleret af ny lovgivning. En række af lovbogens bestemmelser kan derfor betragtes som bortfaldne, som betydningsløse, andre er blevet udtrykkelig ophævet i den senere lovgivning, mens atter andre må anses som bortfaldet i forbindelse med fremkomsten af ny lovgivning, uden at der udtrykkelig er sket en ophævelse af bestemmelserne i Danske Lov. Lovgiver har herved overladt det til retsanvendelsen at afgøre betydningen af en ny lov for lovbogens gyldighed. I mange tilfælde er forholdet det, at bestemmelser eller principper i Danske Lov nu lever videre i ny skikkelse i senere lovgivning, men således at den oprindelige regel i Danske Lov må betragtes som ophævet. Ved udstedelsen af ny lovgivning, der berørte felter, der er reguleret i Dan-

ske Lov er ikke fulgt faste principper. Det er derfor i dag vanskeligt at få overblik over, hvilke bestemmelser der endnu kan anses som gældende. Senest har Stig Iuul i en udgave af Danske Lov fra 1949 søgt typografisk at angive, hvilke bestemmelser der endnu da kunne finde anvendelse. Iuul har herved anvendt samme fremgangsmåde som P.I. Paulsen i dennes udgave af Norske Lov fra 1904. Iuul lagde til grund, at afgørelsen i tvivlstilfælde måtte føre til, at en bestemmelse i Danske Lov endnu ansås for gældende.

Siden 1949 har nyere lovgivning gjort endnu en række indhug i Danske Lovs bestemmelser. Ved afgørelsen i dag af, hvilke bestemmelser der endnu kan betragtes som gældende vil man måske også være mindre tilbøjelig til at lade afgørelsen i tvivlstilfælde falde ud til lovbogens fordel, men i højere grad antage, at en løsning må findes ved slutninger på grundlag af nyere lovgivning, end ved henvisning til Danske Lov. En gennemgang af domssamlingerne for de seneste år vil da også vise, at det i det væsentlige kun er de formueretlige bestemmelser i Danske Lov, der citeres ved domstolene. Også en række af de kirkeretlige bestemmelser i anden bog må endnu anses for at have praktisk betydning, men selv her er der i de forløbne år sket ændring, enten ved lovgivning eller ved et ændret syn på f.eks. kravene til præsters livsførelse. Den mest tilfredsstillende løsning ved afgørelsen af, om bestemmelser i Danske Lov endnu må anses for gældende, ville være den, at lade et sagkyndigt udvalg gennemgå lovbogen og for hver enkelt af de bestemmelser, der ikke er udtrykkeligt ophævet eller er åbenbart betydningsløse, tage stilling til den fortsatte gyldighed. Denne løsning blev valgt i Norge, hvor der ved lov »om å ta bort ymse forældra lovføresegner« af 15.2.1963 skete en ophævelse af en række af bestemmelserne i Norske Lov. Loven var forberedt af de enkelte fagministerier og arbejdet blev koordineret af det norske justisdepartement, ot. prp. nr. 20 (1962-1963). Der var her tale om en udrensning af samtlige de bestemmelser i Norske Lov, der måtte anses som betydningsløse, og i senere udgaver af Norske Lover (senest 1981) er da også kun ganske få bestemmelser i Norske Lov medtaget som gældende.

Nedenfor er optaget de bestemmelser i loven, der endnu kan antages at finde anvendelse. Der er herved lagt et andet princip til grund end Iuuls i 1949, idet kun sådanne bestemmelser er medtaget

som må anses for at have selvstændig betydning, og som derfor kan betragtes som nødvendige dele af vor retsorden. At der også til anvendelsen af et sådant princip knytter sig usikkerhed siger sig selv. Lettest er afgørelsen, når der er tale om bestemmelser, der udtrykkeligt er ophævet siden 1949, f.eks. 1-1-6 om voldgift, 5-2-12, 30 og 53 ved arveloven eller 5-7-2 og 3, der er ophævet i 1977. Den usikkerhed, der i andre tilfælde fortsat er knyttet til gyldigheden af de enkelte bestemmelser i lovbogen kunne måske tale for, at der nu blev taget definitiv stilling til spørgsmålet.

Danske Lov

Første Bog.
Om Retten og Rettens Personer

2. CAPITEL.
Om Værneting

1. Printzerne og Printzesserne af Blodet skulle for ingen Underdommere svare, men deris første og siste Dommere skal Kongen være, eller hvem hand særdelis dertil forordner.

13. Superintendenterne tiltalis for Kongens højeste Ret, om de sig i deris Embede forsee, eller falde i nogen aabenbarlig syndig last eller Ketterie. I andre verdslige sager svare de til den Ret, som andre lærde Folk og Geistlige svare til.

15. [Lectores og Professores hos Dom-Kirkerne og i Gymnasiis], Præster, Dægne, Substituter og [Skole-Betiente, saa og Lærde Folk, som ingen Bestillinger have], skulle i Geistlige Sager søgis for Herrets Provsten og Provstemode, men om Eyendom, Jord, Ager, eng og Skov, Gield og andre Verdslige Sager, skulle de svare til Herrets-Birke- eller Bye-Ting og Landsting; [Dog hvis Sager, som for Provsten strax i mindelighed bileggis kand, de bør ey for nogen Verdslige Dommere at indkomme, saa fremt Sagen ikke er criminel eller Kongens Interesser angaar; Thi] naar de for nogen stor Last ere dømte fra deris Embeder, eller blive befundne i nogen Halsløs Gierning, da haver den Verdslige Øvrighed sin Ret imod dennem, ligesom imod andre, der sligt begaa.

6. CAPITEL.
Om Indstævning til Højere Ret

8. Herrets Provstedomme indstævnis til Provstemode for Stigts-Befalningsmanden og Superintendenten.

23. CAPITEL.
Om Borgen og Forløfter

15. Forlover haver Magt til at søge Hovedmanden, som hand er Forlover for, for Gielden naar hand til hannem lovligen sit Forløfte opsagt haver, og hand ikke betaler Creditoren; Dog kand hand ikke være fri for sit Forløfte til Creditoren, før end hand hannem fornøjet haver, og sit Forløftningsbrev indfriet.

3. CAPITEL.
Hvorledis Præster skal kaldis

2. [Derefter kalder den, som Rettighed dertil haver, saadan een Person, som hand agter beqvem at være, og lader hannem høre af Meenighederne, som hand er kaldet til i Provstens Nærværelse, saa fremt Tiden og Stædet det i nogen Maade tilstæde. Og hvis Meenigheden da imod hannem noget haver billigen at kunde sige, enten paa hans Liv og Levnet, eller paa hans Gaver, maa de det ved Supplication, eller Memorial, paa behørige Stæder med Superintendentens og Provstens Paaskrift andrage, og deris Bevislighed derpaa tillige lade følge; Og hvis befindis noget Uskikkeligt hannem at være overbevist, da bør hand uden videre Proces ej at nyde Kaldet, men een anden dertil at kaldis; Men haver Meenigheden imod samme Person intet med Billighed at sige] da skal hand begive sig til Superintendenten, som hannem skal overhøre, og hvis hand hannem i Lærdom og Levnet Skikkelig befinder, da skal hand hannem til Præste-Embedet uden Ophold indvie med de forordnede Ceremonier.

3. Og naar hand indviet er, skal Superintendenten med sit beseglet Brev forskikke hannem til Provsten, og skal saa Provsten om Søndagen, eller den næste Hellig Dag derefter, i Prædiken tale hans Beste for den gandske Meenighed og Stædets Øvrighed, eller Patron, og oplæse Superintendentens Brev, at hand er rettelig kaldet, overhørt og til Embedet ordineret, at være deris Prædiker i Ordet, meddeele dennem Christi Sacramenter, og dennem i deris Saligheds Sag betiene.

6. End hender det sig, at enten een Capellan kaldis til at vorde Sognepræst, eller een Sognepræst anden Stæds fra bliver kaldet til at være Sognepræst i et andet Stigt, eller paa et andet Stæd, da skal hand og først forskrivis til Superintendenten, og sig for hannem angive, før end hand af Provsten indsettis i samme Embede.

9. Ingen maa til Præste-Embedet indviis, uden hand til noget vist Kald og Embede er kaldet; [Og ellers skulle alle, som kaldis til noget Kald, i hvem og jus Patronatus til Kaldet haver, før end de til Embedet indviis, indskikke i Kongens Cancellie deris skriftlig Troskabs Eed.]

4. CAPITEL.
Om Præsternis Embede med Tienesten i Kirken og Prædiken

1. Ingen Præst skal have fleere Kirker, end hand til Gavns med Prædiken, Sacramenternis Uddeelelse, Ungdommens Undervisning i Børnelærdommen, og de Sygis Besøgelse, vel kand forrestaa.

6. Præsterne skulle i deris Prædikener forklare de forordnede Texter, og dennem henføre til Troens Lærdom og christelige Skikke og Sæder, og retteligen lære Loven og Evangelium efter Guds aabenbarede Ord, og den Hellige Kirkis Symbola, og den Uforandrede Augsburgiske Bekiendelse, og baade i Kirken saavelsom andenstæds, i ærlige Forsamlinger, i Omgængelse og Besøgelser, formane deris Tilhørere at frygte Gud og ære Kongen, og i deris Liv og Levnet lade see Troens Frugter: Og særdelis saa lempe deris Prædikener, efter som Tilhørernis Forhold meest udkræver.

7. De skulle i deris Prædikener og Forklaringer ej fremføre noget, som er

mørkt og vanskeligt at forstaa: Ej heller bevise deris Visdom og Skarpsindighed paa det hellige Stæd, men alting giøre til Christi Meenigheds Opbyggelse.

8. De skulle ej heller sige hvad dennem selv lyster; Men hvad der hører til Sagen skulle de paaminde med klare og velforstandige Ord.

9. De skulle holde sig fra allehaande Skienden og Forhaanelse, saa at de ingen røre ved Navn: Alleeniste skulle de straffe Synden i Almindelighed, og saadant, som de have hørt og vide forvist. Hvad de ej have sandfærdeligen hørt tale om, det skulle de tie, og i Særdelished skulle de vare sig, at de intet af deris privat Affecter, eller Had, paa det Hellige Stæd tale og fremføre, og saaledis sig selv hævne.

10. De skulle ikke heller hadskeligen lade ilde paa andre, som have anden Troes Bekiendelse; Men naar fornøden giøris, og mand frygter for Forargelse, eller Forførelse, skulle de med Beskedenhed Meenigheden derom advare og formane.

11. De skulle ej giøre deris Prædikener alt for vitløftige, og ej dem over een Time forlænge den gemeene Mand til Kiedsommelighed og dis mindre Opbyggelse, som alt for meget paa een gang ikke fatte og beholde kand.

12. De skulle altid slutte deris Prædikener med Bønner til Gud, for Guds Ord frj Fremgang, for Kongen og det Kongelig Arve-Huus, for Øvrighed og for den almindelig Nødtørft.

17. [Præsterne paa Landsbyerne, som have ikkun et Sogn, skulle begynde Kirketienisten, om Sommerdag ved syv Slet, og om Vinterdagen ved otte Slet. Have de fleere Sogne, da skal de hver anden Søndag først holde Tienisten i Hovedsognet, og hver anden Søndag i Annexet, undtagen i Novembri, Decembri og Januario, i hvilke tre Maaneder de maa alle Søndage og Helligdage holde først Tieniste i Hovedsognet. Ellers skulde de begynde Tienisten i den Kirke, som den først skal holdis udj, ved sex Slet, undtagen i fornævnte tre Maaneder, i hvilke Tienisten skal begyndis ved syv Slet;] Og skulle Præsterne om Søndagen advare Meenigheden, i hvilket Sogn og paa hvad Tid Tienisten skal begyndis efterfølgende Søndag, Helligdag, eller Bededag.

5. CAPITEL.
Om Præsternis Embede med Sacramenterne og lønlig Skriftemaal

1. Præsterne skulle i Kirken forrette og uddeele de hellige Sacramenter, Daabens og Naderens, aldelis efter Christi egen Indstiftelse med den Læsning og Ceremonier, som sædvanlige ere.

5. De skal være Vidnisbyrd og Faddere til Daaben, som ere ærlige og Uberygtede Folk; Dog maa dertil ej fleree bedis end fem af Mands og Qvindis Personer tilsammen.

9. Men ingenlunde skulle de døbis igien, uden saa er, at der er Tvifl paa, om de ere døbte, og ej med Vidner bevisis, at de rettelig døbte ere.

20. Præsten maa ikke [uden sit Kalds Fortabelse] aabenbare hvad nogen for hannem i lønlig Skriftemaal bekient haver, med mindre det kunde angaa noget Forræderj, eller Ulykke, som ved Præstens Aabenbarelse kunde forrekommis; Og dog bør dens Navn, som det bekient haver, saa vit mueligt er, at fortiis.

7. CAPITEL.
Om Præsters Embede med Husbesøgelse,
Omsorg for de Fattige, Sygis og Misdæderis Besøgelse

3. Præsterne skulle ideligen besøge de Syge og Vanføre, og flitteligen, naar Aarsag givis, paaminde Folket, at de betimeligen, naar de blive syge, sende Bud efter dem, at de kunde siden dis ideligere komme til dem, og give dem Paamindelse og gode Raad, og ej bie indtil den alleryderste Nød, med mindre nogen bliver af een brat og Uforseet Sygdom forrasket. Hvor Præsterne ere da een gang kaldede, did skulle de siden omstunden komme igien, efter som den Syge haver behov, uden hand haver andre hos sig, som hannem med Undervisning og Trøst nok fyldistgiøre kunde. Men dersom de ikke kaldis, da ere de undskylte, om de ikke komme.

5. Begærer og den Syge med Christelig Attraa at være deelagtig i Naderens Sacramente, da skal Præsten hannem det efter forregaaende Skriftemaal og Afløsning meddeele med de sædvanlige Ceremonier.

10. CAPITEL.
Om præsters Embede med Lig

1. Præsterne skulle kaste Jord paa de Døde, naar de ere hensatte, eller i Jorden nedsatte, og dersom de have Stunder, og ere bedne derom, skulle de [paa Prædikestoelen] holde een Prædiken og Formaning af Guds Ord til Folket, [og hvis dennem derfor godvilligen givis, maa de annamme, enten de ere Kiøbstæd- eller Landsbye-Præster; Men ingenlunde maa de nogen forreskrive, hvad, eller hvormeget, de ville have, under deris Kalds Fortabelse. For Jorden alleene at paakaste maa de intet tage paa Landsbyerne.]

11. CAPITEL.
Om Præsters Liv og Levnet, Forseelser og Bøder

9. Præsterne skulle ingen Kiøbmandskab bruge, uden med hvis hiemme hos dem selv avlis og giøris: Meget mindre skulle de holde noget Drikkehuus, eller selge, enten Øl, eller Brændevin.

15. CAPITEL.
Om Dægne og Substituter

5. De skulle Aften og Morgen ringe Bede- og Fred-Klokken; Men hvor ingen Sædedægn, eller Substitut, er, skulle enten Sognemændene selv skiftis til det at forrette, eller samtlig handle med een, som det kand giøre.

16. CAPITEL.
Om Provster

11. De skulle aarligen møde til de bestemte Provstemoder, [og, naar de hiemkomme, skulle de forsamle hver sine Herretspræster, og meddeele dem hvis paa Provstemodet forhandlet er].

17. CAPITEL.
Om Superintendenterne, som ere de rette Bisper i Kirkerne

1. I hvert Stigt skal være een Superintendent, som Kongen dertil beskikker og stadfæster, som skal have alle Provster, Præster, [Skoletienere, Dægne og Substituter,] under sig, og holde dem til at giøre deris Embede, og see til, at alting gaar skikkeligen og ret til, som her befalis.

2. Hand skal til Embedet indviis [af Superintendenten i Sædland i Kongens Residentz-Stad Kiøbenhavn i vor Frue Kirke udj Provstens og fem, eller sex, Præsters Overværelse, paa een Søndag, eller anden Højtids-Dag, før end Prædiken begyndis, for Alteret, med sædvanlige Ceremonier; Men Superinten-

denten i Sædland skal indviis af den Superintendent, som næst hos er boendis].

5. Superintendenterne skulle lære andre den hellige Skrift, prædike Guds Ord for Folket, ikke alleeniste i Byen der som de boe, men ogsaa over det heele Stigt, hvor som helst de komme.

15. Superintendenterne maa ingen til noget Præstekald forskrive, eller sig dermed befatte, før end Personen af den, som Rettighed haver at kalde, bliver hannem tilsent at overhøris; Ej heller maa de nogen til Embedet indvie, uden hand Kaldsbrev fra den, der Rettigheden haver, [og sit lovlig Testimonium fra Universitetet fremviser.]

Tredje Bog.
Om verdslig- og Huusstand

19. CAPITEL.
Om Tienistefolk paa Landet og i Kiøbstæderne, Inderster og Løsgængere

2. End giver Husbond sin Tiener, eller anden, Fuldmagt paa sine Vegne at forrette noget, da bør Husbonden selv at svare til hvad derudj forseis af den, som hand Fuldmagt givet haver, og af hannem igien søge Opretning.

22. CAPITEL.
Om Kirkernis Tilsyn, Indkomster, Udgifter, Bygning

40. Klokkerne paa Landsbyen maa ikke brugis til at ringe til Gadestævne, Gilde, eller andet saadant; [De maa ej heller ringis, naar nogen døer, før end Liget skal begravis, og da ej heller længre, end een Time i det højeste].

74. Kirkens Fortog maa ingen bruge, indhegne, eller Bygning paasette, uden Kirkens Forsvars Bevilning, og Kirken faar sin Rettighed deraf.

Femte Bog.
Om Adkomst, Gods og Gæld

1. CAPITEL.
Om Contracter og Forpligter

1. Een hver er pligtig at efterkomme hvis hand med Mund, Haand og Segl, lovet og indgaaet haver.

2. Alle Contracter, som frivilligen giøris af dennem, der ere Myndige, og komne til deris Lavalder, være sig Kiøb, Sal, Gave, Mageskifte, Pant, Laan, Leje, Forpligter, Forløfter og andet, ved hvad Navn det nævnis kand, som ikke er imod Loven, eller Ærbarhed, skulle holdis i alle deris Ord og Puncter, saa som de indgangne ere.

5. CAPITEL.
Om Hævd

1. Hvis Gods og Ejendom nogen haver haft i Haand og Hævd i tyve Aar Ulast og Ukært til Tinge, det beholder hand, uden anden Adkomst at fremvise, angerløst og Uafvundet, med mindre det bevisis, at hand hafde det, enten til Pant, eller i Forlæning, eller i Forsvar.

2. Mand kand saa vel paa Brug som paa Ejendom fange Hævd.

3. Haver nogen Ejendom i Haand og havendis Værge, og anden Mand siger den sin at være, da er den, som i Hævd haver, i hvor faa Aar det er, ikke pligtig til at føre sin Adkomst tilstæde, med mindre den, som søger Ejendommen, fører sine Bevisninger frem, hvormed hand Ejendommen vil vinde.

4. Hvo nogen Ejendom uden Kære i Brug haft haver, og den hannem siden frakiendis, da svarer hand ej til videre Afgrøde, end hvis hand opbærer og nyder, efter at hand bliver til Tinge tiltalt.

7. CAPITEL.
Om Pant

1. Haandfaaet Pant skal den, som det tager, giemme som sit eget Gods. End kommer der Ild i hans Huus og opbrænder det, eller Tyv stiel det bort, eller det ved anden Ulykkelig Tilfald forkommer tillige med hans eget, som Creditor ikke ved sin Skiødisløshed, eller Forsømmelse, er skyldig udj, da kand Skyldeneren Pantet ej igienkræve, [og Creditor mister det, som hand der paa laant haver.]

4. Haandfaaet Pant maa ingen til anden overdrage for højere Sum, end som hand det selv til Pant annammet haver, og naar den Pantsettendis betaler Hovedstoelen, som det er udsat for, med sin tilbørlig Rente skadisløs, da bør Pantet hannem igien at leveris af den, som det er overdraget til, og hand søge sin Skadis Opretning hos den, som det til hannem overdrog.

6. Tager den Panthavendis Huus, eller Gaard, til brugeligt Pant, og der kommer Ulykke paa formedelst hans, eller hans Folkis, Skiødisløshed og Forseelse, da bør den Pantsettendis ikke at lide den Skade; Men kommer Ulykken af andet Uformodendis Tilfald, da kommer Skaden paa den Pantsettendis.

8. Holder den Pantsettendis ikke sin Forskrivning med Rentens Erleggelse i rette Tide, eller med Hovedstoelens Betalning efter lovlig Opsigelse, da maa den Panthavendis, om end skiønt Pantet siden til een anden til brugeligt Pant er opdraget, træde til sit Pant og annamme det uden videre Proces, eller Indførsel. [Begær hand og Mænd, som hannem det skulle levere, da skal hannem nævnis af Tinget uden Ophold tvende gode Mænd.] Giøris der paa Annammelsen Ulovlig Forhindring, da mister dog den Panthavendis ikke sin Rettighed.

9. Tager nogen sit Pant til brugelighed, og hand deraf meere aarligen opbærer, end som den billige Rente af hans Hovedstoel og Tynge, som paa Pandet hænger, og dets fornøden ved lige Holdelse beløber sig, da bør hand det øvrige at afskrive paa Hovedstoelen, eller, om hannem saa synis, levere det til den Pantsettendis; Men hvis hand sin Rente og Bekostning af Godset ej aarligen kand bekomme, da bør den Pantsettendis at giøre hannem fyldist derfor, naar hand indløser Pantet, [eller den Panthavendis tager det til Ejendom]

10. Saadan Panterettighed maa den Panthavendis til een anden overdrage, eller pantsette, men ikke sælge, eller skiøde, førend hand Dom til Ejendom derpaa bekommet haver.

14. Have der fleere Pant i et Gods, eller Huus, da maa den første Panthavendis udløse de andre; Men vil hand ikke, da maa de, der ere efter hannem, hannem udløse, saa at hand nøjagtigen og billigen for sin Fordring bliver betalt.

8. CAPITEL.
Om Laan, Leie og betroet Gods

1. Laan maa ej fortabis, men skal lydisløst hiemkomme og lige saa got, som mand det annammede, være sig Fæ, Klæde, Vaaben, eller andet Gods. End forkommer det, saa at det ikke kand igienskaffis, da bør dets Værd nøjagtig at betalis.

12. Giør nogen Fremlaan, sælger, eller pantsetter det, som hand selv til Laans bekommet haver, da maa den, som det udlaant haver, søge sit igien hos hvilken hand vil, enten den, som det til Laans bekom, eller den, som det findis hos; [Og hvo som sælger, eller pantsetter det, som hannem laant er, hand bør at bøde til den, som udlaante, foruden Laanets Igiengivelse ogsaa sine tre Mark.]

14. Annammer nogen anden Mands Gods i Forvaring og til at giemme, da bør hand det at giemme som sit eget Gods. End kommer der Ild i hans Huus og opbrænder det, eller Tyve bortstiele det, eller det af anden Ulykke forkommer tillige med hans eget Gods, da være hand angerløs. End vorder hans eget Gods bevaret, og det bevisis, at hand hafde Tid og Lejlighed det betroede Gods med sit at frelse, da gielde hand igien det, som hand i Forvaring annammet hafde.

9. CAPITEL.
Om Hittegods

3. Guld og Sølv, som findis enten i Høje, eller efter Ploven, eller andenstæds, og ingen kiender sig ved, og kaldis Dannefæ, det hør Kongen alleene til og ingen anden.

6. Hitter man Bier i Skov, eller Mark, eller paa Kirkegaard, og ingen følger dem, da høre de hannem til; Tj saa snart som Bier flye af Ejermandens Øjesyn, da maa hand tage dem, som dem først finder, dog hannem skadisløs, som Stædet tilkommer, hvor Bierne tagis.

13. CAPITEL.
Om Bier og vilde Dyr

1. Hvo som Bier haver, hand skal selv vogte dem med Gierde, saa at anden Mands Fæ kunde dem ej nedkaste og spilde. End er Gierdet saa lavt, at anden Mands Fæ kand gange i Gaard og spilde dem, vide sig det selv, og fange ej anden Bod.

2. End vorder nogen Mands Fæ stunget til Døde uden for Mandens Biegaard, da bøde hand ikke derfor, der Bierne ejer.

3. End vorder det stunget ihiel i Biegaarden, da gielde hand Skaden, der Bierne ejer, fordj hand hafde ej lovlig Lukke om sine Bier.

4. Følger een Mands Bier anden Mands op, da skal den, som ejer de Bier, der opflye, med andre Naboer byde den anden Ejer Fællig til paa samtlig Bier; Vil hand ej det antage, og forkomme de Bier siden de andre, da tage hand skade for Hiemgield.

5. End flye nogen Mands Bier fra hannem, og hand følger dem af sin egen Gaard til Sæde i anden Mands Skov og Træ, da skal hand sige hannem til, som Skoven ejer, og kand hand dennem saa udfange, at hand ej fordærver hans Træ, da tage hand sine Bier. Det samme er og, om de flye paa anden Mands Huus.

6. End siger hand, der Træet, eller Huset, ejer, at Bierne ere hans egne og fra hannem fløjne, da bør hand det lovligen at bevise.

7. End begær hand, som Træet eller Huset ejer, at den, som vil Bierne sig tilholde, skal [med Eed] bekræfte, at de ere hans egne, og hand dennem fulte, [da bør hand derpaa at giøre sin Eed.]

8. Vil Bonden, som Træet ejer, ej fælde sit Træ, da stande Træet, og hand være Ejermand til Bierne, der dennem ejer, og, naar Træet fældis, have baade Honning og Bierne.

9. Tager den, der Skoven tilhører, Bierne bort, da er det Tyverj, eller Ran. Det samme er og, om anden Mand tager dem bort; Dog skal hand, der ejer Bierne, sette Merke paa Træet, indtil det vorder hugget.

10. Føder mand vilde Dyr op, som Ulve- eller Biørne-Hvalpe, og de vorde løse, og anden Mand dræber dem, da bøder hand ikke derfor. End i Bondens Hævd maa de ikke dræbis, uden det skeer til at frelse sig selv, om de ville giøre Skade.

Sjette Bog.
Om Misgierninger

10. CAPITEL.
Om Skade af anden Mands Vaaben eller Fæ

2. Fanger mand Skade af anden Mands Hors, eller Nød, eller noget andet Fæ, eller Hund, som gaar løs, og den som Skaden fik, ikke selv foraarsagede det, da skal den, som Fæet eller Hunden ejer, give Badskerløn. End fanger hand Lyde deraf, da bøde den, der Fæet eller Hunden ejer, Lyden efter Sagens Beskaffenhed.

4. Føder mand vilde Dyr op, som ere Ulve eller Biørne; Hvad Skade de giøre, derfor bøder Ejermanden og den, som dem i Hævd haver, ligesom hand den selv gjort hafde.

5. Bide, stange, eller slaa, een Mands Bæster, eller Fæ, anden Mands Bæster eller Fæ ihiel, da skal den, som ejer Bæst, eller Fæ, der Skaden giorde, betale den anden half saa meget, som det Bæst, eller Fæ, var værdt, der dræbt blev, saa fremt at det, som dræbt blev, var saa got, eller bedre, end som det, der dræbte; Men var det, som dræbt blev, ringere end det, som dræbte, da skal dets fulde Værd betalis.

14. CAPITEL.
Om Gield

4. Alle Gieldsbreve, som ere ældre end tyve Aar, skulle være døde og magtisløse, med mindre de inden fornævnte Tid med Skyldenerens Paaskrivelse, eller med nyt Brev, eller Creditorens Opsigelse, eller Beskikkelse, eller Tingsvidne ere fornyede.

55. Ingen er pligtig til at betale hvis hand i Dobbel taber og der skyldig bliver.

14. CAPITEL.
Om Vold og Herverk

7. Vil nogen ej flytte af Lejehuus, naar hand lovlig udsagt er, til rette Fardag, eller bliver i det Huus besidendis, som hand ingen Ret haver til, eller er engang fradømt, imod Ejermandens Villie, [da bøde hand sine Voldsbøder, og] Ejermanden have Magt uden videre Dom ved Rettens Middel at giøre Huset ryddeligt.

15. CAPITEL.
Om Ran

11. Hvo som pløjer og saaer uden Kære, og den tier, som Jorden ejer, hand skal lovligen bevise, at hand hafde den Ager med Lov og Villie; Kand hand ej det lovligen bevise, da haver hand Sæden og sit Arbejd forbrut. End siger hand [med Eed] at hand saade den Ager af Vaade og meente, at det var hans, da bør hand at have sin Frøegield igien, men have tabt sit Arbejd.

17. CAPITEL.
Om Tyverj

5. Torvekiøber mand nogen staalne Koster, og Ejermanden kommer og kiender sig derved, da bør den, som kiøbte, [lovligen med Vidne] at bevise, at hand torvekiøbte dem, og [giøre sin Eed] at hand hverken er Tyv, eller Tyvs Medvider, og veed ej hvo hans Kiøbmand var, og have dog tabt sit Værd. Kand han opspørge sin Kiøbmand, da søge hos hannem sin Skadis Oprejsning.

31. End Nøder, maa hand plukke saa mange, som hand der fortærer, og ej videre.

Norske Lov

Første Bog.
Om Retten og Rettens Personer

2. CAPITEL.
Om Borgen og Forløfter

15. Forlover haver Magt til at søge Hovedmanden, som hand er Forlover for, for Gielden, naar hand til hannem lovligen sit Forløfte opsagt haver, og hand ikke betaler Creditoren; Dog kand hand ikke være fri for sit Forløfte til Creditoren, før end hand hannem fornøjet haver og sit Forløftnings Brev, indfriet.

Anden Bog.
Om Religionen og Geistligheden

1. CAPITEL.
Om Religionen

Den Religion skal i Kongens Riger og Lande alleene tilstædis, som overeens kommer med den Hellige Bibelske Skrift, det Apostoliske, Nicæniske og Athanasii Symbolis, og den Uforandrede Aar et tusind fem hundrede og tredive overgiven Augsburgiske Bekiendelse, og Lutheri liden Cathechismo.

2. CAPITEL.
Hvo der maa prædike og til Præste-Embedet kaldis og Indviis

4. Ingen maa stædis til noget Præstekald, som ikke er sine fulde fem og tyve Aar.

5. Ingen Student, som sig med Lejermaal forseer, maa efter første Forseelse, førend to Aar ere forløbne, bevilgis enten Skole, Dægne- eller Præstekald, at betiene; Siden skal hand pligtig være at føre med sig til Superintendenten rigtig

Vidnisbyrd om sit Livs og Levnets Forhold og Forbedring, og derhos Kongens Bevilling, at hannem er tillat Kald at maa betiene, saa fremt hand ellers til noget skal stædis og forfremmis, hvilket dog ikke bør at skee i det Sogn, som Forseelsen er begangen; Men hvis saadan Forseelse anden gang begaais, da bør hand aldrig nogen Prædikestoel at betiene.

5. CAPITEL.
Om Præsternis Embede med Sacramenterne og lønlig Skriftemaal

1. Præsterne skulle i Kirken forrette og uddeele de Hellige Sacramenter, Daabens og Naderens, aldeelis efter Christi egen Indstiftelse med den Læsning og Ceremonier, som sædvanlige ere.

3. Børn skulle døbis i Kirkens Funt eller Bekken, og maa der til ej brugis noget Kar, Fad, eller Bekken, som til anden Brug i Husene ere beskikkede.

4. [Egte-Folkis] Børn døbis strax efter Prædike-Tienisten, [men Hore-og Slegfred-Børn skulle i Kiøbstæderne døbis efter tolv Slet, og paa Landet, naar de have offret med de Egte Børn, eller naar al Tienisten er ude; Og med Saadanne Hore- og Slegfred-Børn maa ej offris].

8. Børn, som for deris Svagheds skyld ere hiemme døbte, skulle, saa snart de komme til Pas, føris til Kirken, og deris Daab af Præsten stadfæstis og forkyndis i Faddernis Nærværelse paa den sædvanlig Maade.

9. Men ingenlunde skulle de døbis igien uden saa er at der er Tvifl paa om de ere døbte, og ej med Vidner bevisis, at de rettelig døbte ere.

11. De skulle ikke tilstæde de Unge at komme til Sacramentet førend de have vel fattet deris Børnelærdom, at finde deraf den rette Mening i Hiertet, og derhos hvorledis de skulle bekiende sig for Præsten, og vide at svare til Lutheri smaa Spørsmaal om sligt, [og saa forstaa, hvad Afløsning haver med at føre: Saasom og de Gamle skulle i det ringeste vide Børnelærdommens bare Ord at forstaa; Item hvorledis de skulle begære at skriftis og hvad Herrens Nadere er, og hvad Nytte den haver med sig, og til hvad Ende de begære at bruge den].

16. Ingen skal med Haands Paaleggelse af Præsten afløsis, uden hand af et angerfult Hierte begærer sine Synders Forladelse; Og skal den, som skrifter, i Almindelighed bekiende sine Synder for Præsten og om noget nager hannem i hans Samvittighed, skal hand ikke bluis ved at sige det frem: Men alle Synders Opregnelse, eller hvers i sær, udkræves her ikke.

19. Præsten maa ikke [uden sit Kalds Fortabelse] aabenbare hvad nogen for hannem i lønlig Skriftemaal bekient haver, med mindre det kunde angaa noget Forræderj, eller Ulykke, som ved Præstens Aabenbarelse kunde forrekommis; Og dog bør dens Navn, som det bekient haver, saa vit mueligt er, at fortiis.

20. Ingen Præst maa tage Penge, eller anden Foræring af dennem, som komme til Skrifte i Kirken, [enten der skeer lønlig eller aabenbare Afløsning].

23. Præsterne skulle vide Tallet paa dem, som skulle være deelagtige i Naderens Sacramente, paa det der ikke paa Alteret skulle fattis Brød og Vin, og de saa nødis til anden gang at igientage Læsningen, efter som de hverken Brødet eller Kalken, maa uddeele, før end de med Ordet og Bønnen ere helligede.

24. Præsterne skulle holde efterskrevne fra Naderens Sacramente [1. Dem, som ere

aabenbare bandsatte og ikke igien afløste.] 2. Dem, som forhærdeligen hænge ved nogen vitterlig Kætterj. 3. Afsindige Mennisker og ufornumstige Børn. 4. Saa mange, som haardnakkeligen leve i nogle aabenbare Laster, som Hoerkarle, Skørlevnere, Aagerkarle, Slemmere, Skiendegieste, Voldsmænd og allermest Guds Ords Forhaanere og Foragtere, som aabenbare og foruden al Guds Frygt synde.

8. CAPITEL.
Om Præsternis Embede med Egtefolk, Jordemodere og Barselqvinder

7. Hver Præst skal have en Bog at tegne ved Dag og Tid deris Navne udi, som hand [trolover og] vier tilsammen, saa ogsaa de Børns, som hand døber i sit Sogn, Egte og U-egte tillige med Faddernis Navne.

8. [Præsterne skulle undervise Jordemodere, hvorledis de sig skulle forholde baade med Barselqvinderne og Fosteret, og skulle samme Jordemodere være ærlige og gudfrygtige Qvinder, som sig paa deris Embede forstaa, og boe paa beqvemmelige Stæder, saa vel de Fattige, som de Rige til Hielp.] Samme Jordemodere, hvis de befinde Fosteret dødt i Moderens Liv, skulle de det Gud befale, og giøre deres Flid til, at Moderen, som er forrespent, maa blive reddet; Men finde de Fosteret levendis, eller noget fremkomme, dog nær dødt, da skulle de alligevel ikke døbe det, førend det aldelis er født. Er Barnet i Livs Fare, efter at det fuldkommeligen født er, da maa Jordemoderen det døbe med Vand, og ikke andet, om Præsten ikke er ved Haanden, eller nogen skikkelig Mands Person, som er kommen til Skiels Alder.

9. CAPITEL.
Om Præsternis og deris Medhjelpers Embede, og Kirkens Myndighed imod de Ubodferdige

1. I Kiøbstæderne skal en hver Sognepræst i sit Sogn nogle af de gudfrygtigste, oprigtigste, ivrigste og beste Sognemænd tilforordnis, som skulle til Christelig Skik og Myndighed at erholde være hans Medhielpere og Bistandere, og om saa mueligt og tienligt er, skulle Kirkevergerne og de Fattiges Forstandere for andre dertil af Stigtsamptmanden, Superintendenten, Præsten og Borgermester og Raad forordnis, eller ogsaa i deris Stæd, eller til dennem tvende, eller fire andre, af de gudfrygtigste og beste efter Sognets Størrelse og Vilkor, dertil forordnis og brugis. Og som det fornemste, som der bør at agtis, er, at de et got ærligt Røgte og Vidnisbyrd om deris Levnet og Christelig Omgængelse have, saa bør og det der hos, saa vit mueligt er, havis i Agt, at saadanne dertil bestillis, som ikke med vitløftig Rejsen og Seglats deris Næring søge. Ikke heller maa de, der een gang der til ere velforordnede, uden vigtig Aarsager, eller andre beqvemme igien ere at bekomme, letteligen forløvis: Hvorfor de og for andre Bestillinger, som [Formynderskab,] Kæmners, Tingmænds, og dislige Bestillinger skulle være forskaanede.

2. Paa Landet skal [Kirkens Forsvar med Provstens Raad tvende af de Gudfrygtigste, beste og vederhæftigste Sognemænd til] Kirkeværgere [bestille,] som og skulle være Præstens Medhielpere, og dog, om de for Besværings Skyld det ikke udstaa kunde, maa de hver tredie, eller fierde Aar forandris, og imidlertid forskaanis for Rettens Betiening og Skydsfærd.

3. Fornævnte Medhielpere og Bistandere skulle Præsten derfor tilforordnis. 1. At naar hand det af dem begærer, skulle de sig med hannem forsamle. 2. Udi alt

hvis hans betroede Tilhøreris skikkelig og Christelig Levnets Fremdragelse angaar, naar hand det begærer skulle de hannem troligen raadføre. 3. Og naar Behof giøris, hielpe og bistande. 4. Saa vel som selv Agt give, og derforuden randsage, og seg flitteligen bespørge om alt hvis, som tviflraadigt kunde være, og til Guds Ære og hans Menigheds Opbyggelse kunde tiene. 5. Og det uden nogen Persons Anseelse uforsømmet give deris Siælesørger tilkiende: [Og dersom befindis, at de med nogen, enten for Vild, eller Venskab, see igiennem Fingre, da skulle de være forfaldne til de Fattige at give sex Lod Sølv, hvilke Præsten og Fogden skulle forpligtede være at indfordre, saa fremt de selv der til ikke ville svare.]

7. Præsten skal med sine Medhielpere sig i det ringeste fire gange om Aaret i Sacristiet i Kirken forsamle, og dersom nogen efter betimelig Advarsel uden lovlig Undskylding da udebliver, skal hand give til de Fattige to Lod Sølv, i hvortil Præsten skal have Indseende, at de udkomme, saa fremt hand ikke selv vil dem udgive; Og ellers ogsaa, saa tit, som en hver Sognepræst i sit Sogn noget vigtigt forrefalder, da skal hand om Søndagen efter Tienesten forsamle fornævnte Medhielpere, enten naar hand selv noget, som Raadførelse udkræver, haver formerket, eller hand af nogen af dennem, derom nogot, som saadant kunde udkræve, er bleven advaret, og dersom noget tviflraadigt, eller vigtigt forrefalder, da skal Provsten og tvende næste Herrets Præster hosvære med Raad og Myndighed alting at forrette, naar Præsten det af dennem begærer.

8. Hvad Synder og Laster og alt hvis Præsten i Guds Ord er befalet at straffe, det samme bør hans Medhielpere at staa hannem bi udi, om behov giøris; – – – – Med dette og alt saadant bør en hver af Præstens Medhielpere, saa vel som Præsten selv, hver for sig, som det først spørger, at forrekomme og med hemmelig Formaning og ivrig Advarsel giøre deris Kald med Flid, at saadant maa afskaffis, saa vel som og saa siden sig samtlig raadføre, hvorledis det best skee kand; Og ligesom ingen dermed bør at beskæmmis, men alting det hemmeligste mueligt er, at forrettis, saa bør og ingen deris Advarsel ilde at optage, men for en Christelig Kierligheds Øvelse og broderlig Skyldighed at holde.

27. Præsterne skulle og alle dem som med Sværen og Banden sig dagligen forsee, udi Skriftemaal derom beskedentlig og med Betænkende advare, saa og en hver i Prædiken og Skriftemaal tilraade, at de i deris Huse dermed tilbørlig Indseende have; De skulle og i alle ærlige Samqvemme paaminde dem, som i saa Maade Gud fortørne, og der hos formane, at de nogot til de Fattige udgive, de skulle og deris Navne, som sig herimod motvilligen anstille, antegne og Øvrigheden overlevere, som tilbørligen dennem bør at straffe.

28. Befindis Præsten, eller hans Medhielpere, i deris Bestilling at see igiennem Fingre, eller være forsømmelige, da skulle de [efter Kongens Stigtsbefalingsmands og Superintendentens Sigtelse] straffis, som vedbør.

29. Naar nogen Tvist, eller Ueenighed kunde indfalde imellem Forældre og Børn, Husbond eller Hustrue, [Trolovede Folk], eller og andre Naboer og Venner, som Christeligt og best var at kunde uden Vitløftighed og anden Eftertale i Stilhed vorde bilagt, da bør og kand en hver, som mest Christeligt Hierte haver, og mest begærer at skye Forargelighed, Had og Avinds onde Begyndelse, enten beklage sig for sin Siælesørger allene, eller og, om det ikke vil hielpe, for hannem og hans Medtienere tilhaabe, og saaledis give Christeligen Aarsag til, at af en ringe Misforstand

ikke skulle følge en Hednisk Uforligelighed, men meget Ont i Tide kunde forrekommis. Findis nogen forargelig i saadan Uforligelighed at fremture, da handlis med hannem saaledis, som tilforn om Halstarrige er mældet.

11. CAPITEL.
Om Præsters Liv og Levnet. Forseelser og Bøder

8. Ingen Præst maa rejse langvejs hen i Stigtet, uden hand giver Provsten det tilkiende; Ej heller uden Stigtet uden Superintendentens Forlov; Og dog skal hand alting saaledis beskikke, at intet i hans Fraværelse bliver i Embedet forsømt.

9. Præsterne skulle ingen Kiøbmandskab bruge, uden med hvis hiemme hos dem selv avlis, eller dennem aarligen udi Tiende, og efter Jordebogens Ludelse rettelig tilfalder, og maa de ingenlunde sig nogen Slags Vare af Bønderne, under hvad Navn og Skin det er, tilforhandle til at sælge igien til andre, meget mindre skulle de holde noget Drikkehuus, eller sælge, enten Øl eller Brændevin.

10. De maa ingen Verdslige Bestillinger sig med bevare, som Fogeds, Skrivers Procurators til Tinge, Kiøgemesters til Bryllupper, eller andet Vertskab. Og hvilken Præst, som befindis at være tilbøjelig til Klammer og Trette, og understaar sig selv at Skrive Stævninger, Prov og andre Breve udi verdslige Sager, som hand ikke bør at befatte sig med, hand skal derfor af Stigtamptmanden og Superintendenten sættis til Rette een og anden Sinde, eller og, naar ingen anden Gode vil hielpe, da [som en Urolig, Ufredfærdig og Ulydig, aldelis afsættis, og fra sit Kald forvisis, og] ej siden letteligen til noget andet igien betrois.

12. CAPITEL.
Om Præsters Boliger og Indkomster

9. Og enddog her i Loven er foreskrevet, hvad Præsterne paa Landet for deris Tieneste skal givis, saa ville vi dog ikke betage nogen sin fri Villie at betænke videre sin Siælesørger efter sin Formue; Hvorimod Præsterne og bør at overveje de Fattigis Vilkor, og ej over deris Evne at fordre det Yderste.

Tredje Bog.
Om Verdslig- og Huus-Stand

12. CAPITEL.
Om Atskiiligt, som Bøjgde-Folk i Almindelighed angaar

1. Saa skal Alminding være, saasom den haver været af gammel Tid, baade det øverste og yderste. Falder der Trætte om Alminding, og på den ene Side forregivis, at det er Alminding, men paa den anden Side, at det er nogens egen Jord, da maa den, som siger det sit at være, giøre Forbud derpaa, og forfølge Sagen lovligen.

3. En hver skal nyde Sætter og Fædrift i den Alminding, som ligger til hans Bøjgdelav. Sættersmark skal være til Fields, som det haver været af gammel Tid, Sættersmerke maa ingen flytte, uden det flyttis did, som ingen Mand er til skade. Til Sætter skal holdis den rette Drift, som af Alders Tid haver været, og skal der møde Horn mod Horn, og

Kløv mod Kløv. En hver skal giøre seg Sætterboel i Alminding, som vil sidde der om Sommeren.

4. Kongens Foget skal ikke bortbygge nogen Plads i Almindingen med mindre den ved lovlig Besigtelse befindis at kunde med Tiden opryddis til et Skatteboel. Byggis og fæstis den saaledis til nogen, da skal hand giøre Gierde derom inden Aar og Dag og ikke oftere flytte det, og have sit Markeskiel paa alle Sider af Gaarden, saa vit hannem forløvis.

5. Derom nogen saaer Korn, [eller slaar Høe] udi Alminding uden Fogdens Bevilling, da ejer Kongen baade Korn og Høe.

6. Almindings Skov maa en hver bruge, som boer der, som den tilligger af Alders Tid saa vit, som behøvis til en hvers Brændefang, nødig Bygnings Tømmer og Gaards Brug. Hvo som fælder mere Skov ned i Alminding og brænder Braader uden Bevilling til Oprydding, som nu er sagt, søgis derfor, som den der hugger udi fremmet Skov.

Fjerde Bog.

Om Søeretten

Femte Bog.

Om Adkomst, Gods og Gield

1. CAPITEL.
Om Contracter og Forpligter

1. En hver er pligtig at efterkomme hvis hand med Mund, Haand og Segl lovet og indgaaet haver.

2. Alle Contracter som frivilligen giøris af dennem, der ere Myndige, og komne til deris Lavalder, være sig Kiøb, Sal, Gave, Mageskifte, Pant, Laan, Leje, Forpligter, Forløfter og andet ved hvad Navn det nævnis kand, som ikke er imod Loven, eller Ærbarhed, skulle holdis i alle deris Ord og Puncter, saasom de indgangne ere.

8. CAPITEL.
Om Laan, Leje og betroet Gods

1. Laan maa ej fortabis men skal lydisløst hiemkomme og lige saa got, som mand det annammede, være sig Fæ, Klæde, Vaaben, eller andet Gods. End forkommer det, saa at det ikke kand igienskaffis, da bør dets Værd nøjagtig at betalis.

17. Annammer nogen anden Mands Gods i Forvaring og til at giemme, da bør hand det at giemme som sit eget Gods. End kommer der Ild i hans Huus og opbrænder det, eller Tyve bortstiæle det, eller det af anden Ulykke forkommer tillige med hans eget Gods, da være hand angerløs. End vorder hans eget Gods bevaret, og det bevisis, at hand hafde Tid og Lejlighed det betroede Gods med sit at frelse, da gielde hand igien det, som hand i Forvaring annammet hafde.

13. CAPITEL.
Om Gield

44. Udi Opbud og udi Arvs og Gields Fragaaelse bør Pante-, Kiøbe- og Mage-

skifte-Breve, som kunde være udgivne, [baade] af Creditoren [og Debitoren] ved højeste Eed at bekræftis, at der ingen Bedragelighed er under; Og skulle ingen Afhændelser, som skeet er ved Gave, Kiøb, eller i andre Maader mellem Egtefolk, Forældre, Børn, eller Arvinger, komme Creditorerne til Præjuditz, eller Skade, naar de befindis at være skeet, efter at Debitorerne vare i den Tilstand og saa hart med Gield beladne, at de deris Gield ikke kunde betale, hvilket og med Eed skal bekræftis.

Siette Bog.
Om Misgierninger

10. CAPITEL.
Om Skade af anden Mands Vaaben, eller Fæ

2. Fanger mand Skade af anden Mands Hors, eller Nød, eller nogen andet Fæ, eller Hund, som gaar løs, og den, som Skaden fik, ikke selv foraarsagede det, da skal den, som Fæet, eller Hunden, ejer, give Badskerløn. End fanger hand Lyde deraf, da bøde den, der Fæet, eller Hunden, ejer, Lyden efter Sagens Beskaffenhed. En Hund, som haver giort saadan Skade, og haver Vane dertil, skal af Ejermanden selv ødelæggis; Hvis det ej skeer, da [være hand forfalden til højere Bøder, naar Hunden atter giør Skade; Og] være en hver frit for at ihielskyde Hunden, hvor den findis.

5. Bide, stange, eller slaa, en Mands Bæster, eller Fæ, anden Mands Bæster eller Fæ, ihiel, da skal den, som ejer Bæst, eller Fæ, der Skaden gjorde, betale den anden halv saa meget, som det Bæst, eller Fæe, var værdt, der dræbt blev, saa fremt at det, som dræbt blev, var saa got, eller bedre, end som det, der dræbte; Men var det, som dræbt blev, ringere end det, som dræbte, da skal dets fulde Værd betalis. Fange de anden Skade, saa de ikke døe der af, da betalis Skaden efter Dommerens, og [sex] uvillige Mænds Kiendelse.

Udvalgt bibliografi

I det følgende bringes en oversigt over de vigtigste udgaver af Christian V's Danske Lov, kommentarer til loven og en udvalgt bibliografi over litteratur om Danske Lov. En blot nogenlunde udtømmende bibliografi ville omfatte størstedelen af den danske retslitteratur i det 18. og det 19. århundrede. Medtaget her er alene værker og afhandlinger, der har Danske Lov som hovedemne. Med hensyn til ældre udgaver af Danske Lov skal her henvises til en afhandling af V. A. Secher: *Om Teksterne af Kong Kristian den V's Danske Lov og Lovens Udgivelse* i UfR 1878, s. 737-766, der s. 745 ff indeholder en gennemgang af de ældre udgaver af loven indtil 1878.

De vigtigste ældre udgaver af Danske Lov:

Kong Christian den Femtis Danske Lov, 1683. (kvartudgaven)

Kong Christian den Femtes Danske Lov. Paa ny oplagt ved Caspar Peter Rothe, 1750.

Kong Christian den Femtes Danske Lov, paa ny oplagt ved Caspar Peter Rothe, 1753.

Kong Christian den Femtes Danske Lov af det juridiske Fakultet giennemseet, og af Assessor Bærens forøget med et nyt Register, 1797.

Kong Christian den Femtis Danske Lov. Under det juridiske Fakultets Tilsyn udgiven af S. Schyth, cand.jur., 1856.

Kong Christian den Femtis Danske Lov. Ved Justitsministeriets omsorg, under det juridiske Fakultets Tilsyn udgivet af V.A. Secher, 1878.

Kong Christian den Femtis Danske Lov. Ved Justitsministeriets Omsorg, under det juridiske Fakultets Tilsyn udgivet og med Kildehenvisninger forsynet af dr. jur. V.A. Secher, 1891 (2. udgave 1911, genoptryk 1929).

Denne udgave af Danske Lov, der for de fleste jurister i dette århundrede har været standardudgaven, bygger på kvartudgaven fra 1683 og følger dennes paginering. Åbenbare trykfejl er blevet rettet, og varianter af håndskrifterne til Danske Lov er anført i noter. Udgaven er besørget af rigsarkivar, dr. V.A. Secher, og dens særlige fortjeneste er, at Secher i tilknytning til de enkelte artikler i loven har søgt at påvise kilderne i ældre dansk og fremmed lovgivning. For udgivelsesprincipperne er der redegjort i indledningen, der tillige kommer ind på håndskriftsforholdene og kilderne til Danske Lov.

Kong Christian den V's Danske Lov af 15. april 1683 udgivet på grundlag af V.A. Sechers tekstudgave ved Stig Iuul, 1949.

I forhold til Sechers udgave indeholder Stig Iuuls udgave yderligere kildeangivelser, blandt andet med henvisninger til retspraksis. Fra Sechers udgave adskiller denne udgave sig især ved typografisk at angive hvilke bestemmelser, der efter udgiverens opfattelse endnu må anses at være gældende ret, og hvilke bestemmelser, der i 1949 kunne anses som bortfaldne, se herom ovenfor s. ...

Kommentarværker m.v. til Danske Lov

Friderich Steensen: *Norske Lovs Conference med Danske Lov* (1758).

L.Eventsen: *Anviisning til at finde de Stæder i de gamle Danske og Norske Love og Forordninger, hvoraf Kong Christian den Femtes Norske Lov for den største Deel er taget* (1762).

C.D. Hedegaard: *Forsøg til en Tractat ang. Den Danske Criminal-Ret,* indeholdende den 6. Bog af Chr. 5.s Danske Lov, med summarier, Paralleler og Anmerkninger. 1760. - 2. Opl. 1773.

C.D. Hedegaard: *Forsøg til en Tractat ang. den danske Søe-Ret,* indeholdende den 4. Bog af Chr. 5.s Danske og Norske Lov med Summarier, Paralleler og Anmerkninger. 1771.

C.D. Hedegaard: *Kong. Chr. 5.s Danske og Norske Lovs Tredie Bog,* ang. de Personers Ret der udgjøre den verdslige Stand, oplyst med Summarier, Paralleler og Anmærkninger. 1774.

C.D. Hedegaard: *Den danske Kirke- eller Geistlige Ret,* saaledes som samme indeholdes udi den Danske og Norske Lovs 2. Bog. 1-2 D. 1775.

C.D. Hedegaard: *Kong Chr. 5.s Danske og Norske Lovs 5. Bog* om Adkomst, Gods og Gield, oplyst med Noter, Paralleler etc. 1776.

Peder Kofod Trojel: *Commentære eller Forklaring over den Danske og Norske Lovs 1. Bog,* 1-2 B. 1780-81.

Det vigtigste kommentarværk til Danske Lov er:

Chr. Brorson: *Forsøg til den 1. Bogs Fortolkning i Chr. 5.s danske og norske Lov.* 1-2, 1797.

Chr. Brorson: *Forsøg til den 2. Bogs Fortolkning* ect. 1-2, B. 1801.

Chr. Brorson: *Forsøg til den 3. Bogs Fortolkning* etc. 1-2, B 1796.

Chr. Brorson: *Forsøg til den 4. Bogs Fortolkning,* etc. 1797.

Chr. Brorson: *Forsøg til den 5. Bogs Fortolkning* ect. 1-2, 1793-94.

Chr. Brorson: *Forsøg til den 6. Bogs Fortolkning* etc., 1791. - 2. forbedr. Udg. 1797.

Udvalgt bibliografi

I det følgende anføres en række værker og afhandlinger, der har Danske Lov som hovedemne. Der er ikke herved tilstræbt fuldstændighed, men alene at give et udvalg af den vigtigste litteratur. I øvrigt henvises til litteraturangivelserne i tilknytning til de enkelte afhandlinger.

P. Kofod Ancher: *Om det danske og norske Lovarbejde under Kongerne Frederik den Tredje og Christian den Femte,* Juridisk Arkiv I (1803), s. 66-93.

L.M.B. Aubert: *De norske Retskilder og deres Anvendelse* I (1877), s. 43 ff.

L.M.B. Aubert: *Forhandlingerne om Christian V's Danske og Norske Lovs anden Bog og om Kirkeritualet for Danmark og Norge,* Theologisk Tidsskrift, Ny Række IV, s. 569-615 og V. s. 290-92.

V.A. Secher: *Om Teksterne af Kong Christian V's Danske Lov og Lovens udgivelse,* Ugeskrift for Retsvæsen 1878, s. 737-66.

V.A. Secher: *Kong Kristian V's Danske Lov og de tidligere Forsøg på at tilvejebringe en almindelig Lovbog* (1883).

V.A. Secher og Chr.Stöchel: *Forarbejderne til Kong Christian V's Danske Lov* I-II (1891-94).

Friedrich Holtze: *König Christians V. Dänisches Gesetz als Vorbild für die preussische Justizreform 1713,* Berlin 1893 (sml. herom L.M.B. Aubert i Tidsskrift for Retsvidenskab 1893, s. 369-74.

L.M.B. Aubert: Nye bidrag til Christian V's Lovs Historie, Tidsskrift for Retsvidenskab 1895, s. 32-66.

V. A. Secher: Hvem har affattet »Det sidste Projekt« til Danske Lov, Tidsskrift for Retsvidenskab 1896, s. 378-93.

Poul Johannes Jørgensen: *Dansk Retshistorie* (1940), s. 148-159.

Thøger Nielsen: *Studier over ældre dansk Formueretspraksis* (1951).

Stig Iuul: *Kodifikation eller Kompilation?* Christian V's Danske Lov på Baggrund af ældre Ret (1954).

Værkets forfattere

Bartholdy, Nils G., f.1941, arkivar ved Rigsarkivet, cand.phil.

Dal, Erik, f.1922, administrator (Det danske Sprog- og Litteraturselskab), dr.phil.

Degn, Ole, f.1937, arkivar ved Landsarkivet for Nørrejylland, dr.phil.

Dübeck, Inger, f.1933, lektor i retshistorie ved Københavns Universitet, dr.jur.

Ellehøj, Svend, f.1924, professor i historie ved Københavns Universitet, dr.phil.

Eller, Povl, f.1925, museumsdirektør (Frederiksborg), dr.phil.

Erichsen, John, f.1942, museumschef (Københavns Bymuseum), cand.mag.

Eyben, W.E. von, f.1912, professor ved Københavns Universitet, dr.jur.

Fenger, Ole, f.1931, professor ved Aarhus Universitet, dr.jur.

Gaça, Andrezej, magister, videnskabelig assistent ved universitetet i Tórun, Polen.

Gomard, Bernhard, f.1926, professor ved Københavns Universitet, dr.jur.

Hein, Jørgen, f.1951, inspektør (Rosenborg), cand.mag. i historie og kunsthistorie.

Johansen, Jens Chr. f.1949, senior-stipendiat (Københavns Universitet), cand.mag. i historie og religionshistorie.

Jørgensen, Jens Ulf, f.1937, fuldmægtig i Kirkeministeriet, lektor ved Københavns Universitet.

Karker, Allan, f.1926, lektor i nordiske sprog ved Aarhus Universitet, cand.mag.

Modeer, Kjell Å., f.1939, professor i retshistorie ved Lunds Universitet, jur.dr.

Næss, Hans Eyvind, f.1943, stadsarkivar i Stavanger, dr.philos.

Nørgaard, Jørgen, f.1939, professor i obligationsret ved Aarhus Universitet.

Olsen, Poul Erik, f.1952, cand.phil. i historie.

Peterson, Claes, f.1948, professor i retshistorie ved Stockholms Universitet, jur.dr.

Sandvik, Gudmund, f.1925, professor i retshistorie ved Universitetet i Oslo, dr.philos.

Selvig, Erling Chr. Ø., f.1931, professor ved Institut for Sjørett, Universitetet i Oslo, dr.juris.

Sigurðsson, Páll, docent i retsvidenskab ved Islands Universitet.

Stevnsborg, Henrik, f.1948, kandidatstipendiat ved Københavns Universitet, lic.phil.

Tamm, Ditlev, f.1946, professor i retshistorie ved Københavns Universitet, dr.jur.

Thygesen, Frants, f.1914, højesterets dommer.

Vinding Kruse, A., f.1921, professor ved Københavns Universitet, dr.jur.

Waaben, Ebba, f.1921, arkivar ved Rigsarkivet, cand.mag.

Waaben, Knud, f.1921, professor ved Københavns Universitet, dr.jur.

Wagner, Wolfgang, f.1937, videnskabelig medarbejder ved Max Planck-Institut für Europäische Rechtsgeschichte i Frankfurt.

Westrup, Morten, f.1936, arkivar ved Rigsarkivet, cand.mag. i historie.